

VÁRAK NYOMÁBAN

Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére

VÁRAK NYOMÁBAN

Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére

ON THE TRAIL OF CASTLES

Studies in honour of István Feld on his 60th birthday

Szerkesztette:

Terei György – Kovács Gyöngyi

Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim

Technikai szerkesztő: Domokos György

Angol nyelvi lektor: Schmidt Péter

ISBN 978-963-08-2485-9

© Civertan Grafikai Stúdió (1064 Budapest, Izabella u. 69.)

© Castrum Bene Egyesület (2025 Visegrád, Fő u. 23.)

© Szerzők, szerkesztők 2011

Minden jog fenntartva.

A kötet a Civertan anyagi támogatásával jelent meg.

Címlapon: Salgó vára

Hátlapon: Sárospatak, Solymár, Gyula, Ozora

Légi fotók: Civertan Grafikai Stúdió (www.legifoto.com)

Tipográfia és nyomdai előkészítés: Civertan Grafikai Stúdió (www.civertan.hu)

Nyomda: SO-TA Print Kft.

Készült 1000 példányban

Tartalom

Köszöntő	7
Feld István publikációi 1976–2011	9
Baráz Csaba: „...faluk határait magok ügyével s hatalmával igazgatván...”	17
Újabb adatok és felvetések a mátrai kőszáncokkal kapcsolatban	
B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Középkori várkapolna Kőszegen	27
Dénes József: Gór, egy feltárt favár (castrum ligneum)	43
Domokos György: Az emlékéremtől a kapufeliratig. Lipótvár építésének kezdete és befejezése	49
Fülöp András: A gyöngyösi kálvária „erődítése”	55
Gál-Mlakár Viktor: Szögliget-Szádváron végzett állagvédelmi munkák módszerei és tapasztalatai	63
Héczey-Markó Ágnes – Koppány András: Falkutatás és régészeti feltárás a sümegi várban (2009–2010)	73
Horváth Richárd: Várepítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon	79
Leszek Kajzer: Some problems of private castles in medieval Poland	95
Koppány Tibor: A kastélyépítető Ládonyi Demeter és rokonsága.	101
Egy középbirtokos nemesi család pályafutása a 15–16. században	
Kovács Gyöngyi – Sümegi Pál: Palánkvárak, fák, erdők	113
Régészeti és környezettörténeti adatok a török kori palánkvárak faanyag-felhasználásához	
Martin Krenn – Ute Scholz (unter Mitarbeit von Brigitte Fettingner und Doris Schön):	121
Untersuchungen in der Kartause Aggsbach, Niederösterreich	
Magyar Károly: Többágú lőrések a középkor végi és kora újkori magyar várepítészetben	127
Mészáros Orsolya: Két bécsi kancsó egy váci polgár asztaláról	141
Mordovin Maxim: Szécsény városának kora újkori palánkerődítése	149
(A szécsényi Pintér-háznál feltárt maradványok alapján)	
Nagy Szabolcs Balázs: A Kompoltiak udvarháza a kishánai várban	161
Nováki Gyula: Négy középkori vár Komárom-Esztergom megyében	169
Pálffy Géza: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről.	177
Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára	
Polgár Balázs: „...castro nostro de Wysegrad...” Károly Róbert 1323. évi	195
rezidenciaválasztásának kérdésköre	
Prajda Katalin: Manetto di Jacopo Ammanatini, Ozorai Pipó építész és a firenzei asztalosság	201
Katarina Predovnik: Die Burg Waldenberg in Oberkrain und sein archäologisches Fundgut	207
Adrian Andrei Rusu: Várad vára a 16. századig	217

<i>Simon Zoltán</i> : Adalékok a tályai középkori és kora újkori erődítmények történetéhez	231
<i>Sófalvi András</i> : A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására	241
<i>Szörényi Gábor András</i> : Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében. (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról)	251
<i>Terei György</i> : Váralaprajzi felmérések hagyományos módszerei a kezdetektől a 20. század végéig	261
<i>Tolnai Gergely</i> : A várkutatás helyzete Komárom-Esztergom megyében	269
<i>Tomka Gábor</i> : 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából III. Erények, hősök, emberevők	277
<i>Végh András</i> : A budai királyi palota Michael von Saurau útleírásában (1567)	297
<i>Vizi Márta</i> : Újkori kályha darabjai az ozorai várkastély régészeti feltárásából	307
<i>Wolf Mária</i> : Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon	323
Szerzők	329

Contents

Salutation	7
István Feld's publications 1976–2011	9
<i>Csaba Baráz</i> : "...they themselves are entitled to decide in the matter of their village's boundaries..."	17
New data and hypotheses regarding stone ramparts in Hungary's Mátra Hills	
<i>Lilla B. Benkhard</i> – <i>Klára Mentényi</i> : A medieval castle chapel in Kőszeg	27
<i>József Dénes</i> : Gór, an excavated timber castle (castrum ligneum)	43
<i>György Domokos</i> : From commemorative medal to gateway inscription. The building of Lipótvár	49
(Leopoldstadt) from the beginnings to the completion	
<i>András Fülöp</i> : The "fortification" at the Calvary in Gyöngyös	55
<i>Viktor Gál-Mlakár</i> : Methods used, and experiences gained, during fabric protection work	63
at Szögliget-Szádvár	
<i>Ágnes Héczey-Markó</i> – <i>András Koppány</i> : Wall research and archaeological excavation	73
at Sümeg Castle (2009–2010)	
<i>Richárd Horváth</i> : The authorising of castle construction in Arpadian-era Hungary	79
<i>Leszek Kajzer</i> : Some problems of private castles in medieval Poland	95
<i>Tibor Koppány</i> : Demeter Ládonyi, castle builder, and his kindred.	101
The story of a middle-ranking noble family in the fifteenth–sixteenth century	
<i>Gyöngyi Kovács</i> – <i>Pál Sümegi</i> : Palisade castles, trees, and forests.	113
Archaeological and environment history data on the timber used for Turkish-era palisade castles	
<i>Martin Krenn</i> – <i>Ute Scholz</i> (unter Mitarbeit von Brigitte Fettingner und Doris Schön):	121
Untersuchungen in der Kartause Aggsbach, Niederösterreich	
<i>Károly Magyar</i> : Some data on the appearance of a special kind of gun-loop in medieval Hungary	127
<i>Orsolya Mészáros</i> : Two Viennese jugs from the table of a Vác townsman	141
<i>Maxim Mordovin</i> : The post-medieval palisade fortifications of Szécsény	149
(According to the remains excavated beside the Pintér House)	
<i>Szabolcs Balázs Nagy</i> : The Kompolti family's mansion in Kislána Castle	161
<i>Gyula Nováki</i> : Four medieval castles in Komárom-Esztergom county	169
<i>Géza Pálffy</i> : A unique source on the geographical knowledge of the political elite	177
of the Kingdom of Hungary in the sixteenth century: a register compiled for the Estates of the Holy Roman Empire of the towns, fortresses, and castles in Hungary and Slavonia occupied by the Ottomans between 1526 and 1556	
<i>Balázs Polgár</i> : "...castro nostro de Wysegrad..." Issues surrounding Caroberto's choice	195
of official seat in 1323	

<i>Katalin Prajda</i> : Manetto di Jacopo Ammanatini, architect to Pippo Scolari and the woodcarvers of Florence	201
<i>Katarina Predovnik</i> : Die Burg Waldenberg in Oberkrain und sein archäologisches Fundgut	207
<i>Adrian Andrei Rusu</i> : Várad Castle up to the sixteenth century	217
<i>Zoltán Simon</i> : Contributions to the history of the medieval and early modern age..... fortifications at Tállya	231
<i>András Sófalvi</i> : The medieval castles of the Szeklers. An attempt to develop a typology..... of castles in the Szekler region of Transylvania	241
<i>Gábor András Szörényi</i> : The ruins of a Hussite castle in the Sajó valley. (An account of research at the stronghold of Vadna)	251
<i>György Terei</i> : Traditional methods of surveying the ground plans of castles, from the beginnings to the late twentieth century	261
<i>Gergely Tolnai</i> : The situation regarding castle research in Komárom-Esztergom county.....	269
<i>Gábor Tomka</i> : Sixteenth-century stove tiles from the excavations at Ónod Castle III. Virtues, heroes, cannibals	277
<i>András Végh</i> : The royal palace of Buda in Michael von Saurau's travelogue (1567).....	297
<i>Márta Vizi</i> : Pieces of a modern age stove from an archaeological excavation at Ozora Castle	307
<i>Mária Wolf</i> : Data on the role of <i>ispáns'</i> castles (county castles) in Arpadian-era Hungary.....	323
Authors	329

Köszöntő

Feld Istvánt 60. születésnapján köszönti a Castrum Bene Egyesület. Bár az Egyesület csak egy kis szelete István sokrétű, szerteágazó életének, mégis meghatározó részét alkotja a mai napig is.

1951. december 17-én született Kaposváron. Középfokú tanulmányait Pécsen a Leövey Klára Gimnáziumban végezte, majd 1971–1976 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelem – régészet szakon tanult. Diplomamunkája a solymári vár volt, előrevetítve a várak iránti érdeklődését.

1975-től 1987-ig az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársa volt, számos vár és kastély (Füzér, Gyula, Ozora, Salgó, Solymár, illetve Golop, Kékes, Monok, Pácin) feltárása és publikálása fűződik a nevéhez.

1987-től 1995-ig a Budapesti Történeti Múzeumban dolgozott, a Középkori Osztály vezetője volt. Ez idő alatt a budavári Szent György téri régészeti kutatásokat irányította, valamint a Szent Zsigmond-káptalan templomának és a nyéki királyi villának az ásatását vezette. Feladatai közé tartozott a „Budapest im Mittelalter” németországi időszakos kiállítás koncepciójának kidolgozása és rendezése.

1996-ban szerezte meg régészeti kandidátusi címét a „16. századi kastélyok régészeti kutatása Északkelet-Magyarországon” című munkájával, mely néhány év múlva könyv alakban is megjelent.

1995-től 2004-ig a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Művelődéstörténeti és Muzeológiai tanszékének vezetője. Ebben az időszakban vendégoktató a bécsi egyetemen (Institut für Ur- und Frühgeschichte), ahol épülete régészeti kurzuson és a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen, ahol posztgraduális műemléki szakmérnöki kurzuson tanított. Ugyancsak ebben az időszakban, a Magyar Nemzeti Múzeum Sárospataki Rákóczi Múzeumának munkatársaként épülete régészeti kutatásokat végzett Sárospatakon, Borsiban és Gyöngyösön.

2004-től tanszékvezető egyetemi docens az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Régészettudományi Intézetében a Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéken. Az egyetemen a középkori és kora újkori régészeti oktatást végzi, a doktori iskola tagja, tanácsadást vezet a solymári és a várgesztesi várban.

Tagja itthon a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak, a Pulszky Társaságnak, a Magyar Régész Szövetségnek, külföldön a Deutsche Burgenvereinigung-nak, a Wissenschaftlicher Beirat-nak, a Schweizerischer Burgenverein-nek, az Internationaler Arbeitskreis für Hausforschung-nak, a Wartburg-Gesellschaft-nak és a Společnost přátel starožitností-nak.

Már az első Castrum Bene konferenciának előadója és az 1990-ben megalakuló nemzetközi egyesületnek a titkára, majd a szervezeti átalakulások után az elnökség tagja. Mivel a konferenciasorozat nagyon hamar nemzetközivé vált, hathatós tevékenységével létrejött a hazai Castrum Bene Egyesület, melynek 1995-től elnöke. Mint az Egyesület tagjai, és a köszöntő írói erről az oldalról ismerjük talán Feld Istvánt a legjobban. 16 éve szíve-lelke, mozgatórugója az Egyesületnek. Évente tevékenyen részt vállal a két konferencia megszervezésében, szerkeszti a Hírlevelet, intézi a kisebb-nagyobb, a tagok számára sokszor nem látható ügyeket. Munkájával, lelkesedésével elérte, hogy a Castrum Bene Egyesület azon kevés magyarországi szakmai csoportosulás közé tartozzon, melyek lassan „felnőtt korba lépnek” és nagyszámú kiadványukkal be tudják mutatni tevékenységüket, eredményeiket.

A teljes Egyesület nevében kívánunk születésnapod alkalmával jó egészséget, a további szakmai munkához erőt, valamint, hogy még hosszú ideig élvezhessük a Castrum Bene Egyesület által nyújtott szakmai és baráti eseményeket, és továbbra is Veled lehessünk a *Várak nyomában*...

Feld István publikációi 1976–2011

1976

Kantavár rejtélye. *Dunántúli Napló*, Március 20.

1978

A csővári vár. – The fortress of Csővár. – La forteresse de Csővár. *Műemlékvédelem*, 22. (1978) 226–232.

1979

(– Jakus Lajos – László Csaba): Csővár. – Die Burg Csővár. *Studia Comitatus*, 7. (1979) 7–62.

1980

Románkori templom Nagylózson. – Romanische Kirche in Nagylózs (Losing). *Műemlékvédelem*, 24. (1980) 65–75.

(– Juan Cabello): A füzéri vár. – Die Burg Füzér. Borsodi Kismonográfiák 11. Miskolc, 1980.

(– Juan Cabello): Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról. – Bericht über die Erforschung der Burg Füzér im Jahre 1977. *Archaeologiai Értesítő*, 107. (1980) 214–225.

(– Endrődi Anna): Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon, 1929–1934. – Archäologische Forschungen auf dem Mátyás-Hügel in Solymár. *Studia Comitatus*, 9. (1980) 267–313.

1981

A nagylózsai temetőkapolna építéstörténete. – Baugeschichte der Friedhofskapelle von Nagylózs (Losing). *Soproni Szemle*, 35. (1981) 289–320.

(– László Csaba): Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és solymári várból. *Művészettörténeti Értesítő*, 30. (1981) 81–94.

Kutatások a füzéri várban. – The Füzér Castle. *Műemlékvédelem*, 25. (1981) 71–82.

1982

A zubogyi református templom kutatása. – Die Erforschung der reformierten Kirche Zubogy. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 21. (1982) 31–58.

1983

A mátradereskei Kanázs-vár és az éllel ellátott hengeralakú tornyok. – Die Kanázs-Burg von Mátradereske und die zylindrischen Türme mit Kanten. *Agria*, 19. (1983) 111–134.

1984

Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. – Bericht über die Ausgrabungen in der Burg Salgó in den Jahren 1981–83. *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve*, 10. (1984) 213–264.

(– Koppány Tibor): Az ozorai várkastély. *Dunatáj*, 7. (1984/2) 5–14.

1985

- Újabb kutatások a solymári középkori várban. – Neuere Forschungen in der mittelalterlichen Burg von Solymár. *Studia Comitatus*, 17. (1985) 451–477.
- Egy gömöri falusi templom. – Eine Dorfkirche in Gömör. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 23. (1985) 15–23.
- (– Gerelyes Ibolya): Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. – Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burghaus von Ozora. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1985. 163–184.
- A gönci Amadé-vár. – Die Amadé-Burg in Gönc. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 22–23. (1985) 59–73.
- Késő-középkori várkutatásunk újabb eredményei. – Die neuesten Ergebnisse Burgenforschung des Spätmittelalters in Ungarn. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 175–202.

1986

- (– Gerelyes Ibolya): Hódoltságkori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. – Fundkomplexe des Burghauses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986. 161–182.

1987

- (– Koppány Tibor): Az ozorai vár. – Das Schloss von Ozora. In: *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. Katalógus*. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 332–346., II. 527–528.
- (– Koppány Tibor): Az ozorai vár. – Die Burg von Ozora. In: *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk.: Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 89–95.
- Neuere Ergebnisse bei der Untersuchung mittelalterlicher ungarischer Burgen. In: *Arx. Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol* 9 (1987), 196–202.
- (– Gy. Cséfalvay): Das Renaissanceschloss in Pácin und seine Wiederherstellung. In: *Arx. Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol* 9 (1987), 215–218.
- Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. – Comments on the problems of the so called fortlets of the Arpadian Age. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 1–8.
- Kerámika. – Keramik. In: *A művészet története Magyarországon, 1300–1470*. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987, 261–283.

1988

- (– Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa): Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. – Bericht über die Untersuchungen des Burghauses von Ozora und seiner Umgebung in den Jahren 1981–85. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 14. (1988) 261–337.

1989

- A Dunántúl várépítészetének korszakai. – Die Epochen des Burgenbaus in Westungarn. In: *A Dunántúl településtörténete VII*. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 9–36.
- (– Siklósi Gyula): Székesfehérvár, Kossuth L. u. 9–11. sz. épület kutatása. – Die Erforschung der Häuser Kossuth Str., 9–11. in Székesfehérvár. *Műemlékvédelem*, 33. (1989) 207–214.
- (– Gerelyes Ibolya – Gere László – H. Gyürky Katalin – Tamási Judit): Újabb késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. – A newly found 15–16th century find-unit from the castle of Ozora. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1989. 177–208.

1990

A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. – Die ungarischen Burgen des 13. Jahrhunderts in den bisherigen Forschungen. In: *Castrum Bene* 1 (1989). Várak a 13. században. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 8–21.

Megjegyzések a tudományos várkutatás módszertanához. – Bemerkungen zur Methodologie der wissenschaftlichen Burgenforschung. *Műemlékvédelem*, 34. (1990) 129–138.

1991

Középkori váraink kutatásáról. – Über die Erforschung der mittelalterlichen Burgen in Ungarn.

Műemlékvédelem, 35. (1991) 197–219.

(– Szekér György): Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. – Neuere Angaben zur Rekonstruktion des Sigismund-Palastes und des nördlichen Haupttores der Budaer Burg. *Műemlékvédelem*, 35. (1991) 248–257.

„Budapest a középkorban”. A Budapesti Történeti Múzeum és a Braunschweigisches Landesmuseum közös kiállítása Németországban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1991/2. 63–71.

1992

A 15. századi castrum mint kutatási probléma. – Das Castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem.

In: *Castrum Bene* 2 (1990). Várak a késő középkorban Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 13–39.

Spätmittelalterliche Residenzen in Ungarn. *Chateau Gaillard*, 15. (1992) 171–187.

Filippo Scolari's castle at Ozora. *Niedzica Seminars*, 7. (1992) 59–64.

Megjegyzések az ún. második budai vitához. – Bemerkungen zur sog. 2. Budaer Diskussion.

Műemlékvédelem, 36. (1992) 223–230.

1993

Die Anfänge der mittelalterlichen Steinburgen im Karpaten-Becken. In: *Actes du XIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Vol. 4. Ed.: Juraj Pavúk. Bratislava, 1993.

Újabb régészeti kutatás a gyulai várban. – Gyula Castle. *Műemlékvédelem*, 37. (1993) 146–156.

Régészeti adatok a nyéki királyi villák építéstörténetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der königlichen Villen in Nyék. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 1993. 259–268.

Középkori városi ház kutatása Gyöngyösön. – Die Erforschung eines mittelalterlichen städtischen Hauses in Gyöngyös. *Műemlékvédelem*, 37. (1993) 199–203.

Castles and Mansions in Hungary in the Late Middle Ages. *IBI Bulletin*, 49. (1993) 9–16.

1994

Ausgrabung und Bauuntersuchung. Die archäologische Erforschung der Burgen des Mittelalters in Ungarn. In: *Die Burgenforschung und ihre Probleme. Fundberichte aus Österreich. Materialheft A.2*. Wien, 1994, 43–54.

Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard*, 16. (1994) 188–205.

Residenzen der Aristokratie der Sigismund-Zeit in Ungarn. Ein archäologischer Forschungsbericht.

In: Josef Macek – Ernő Marosi – Ferdinand Seibt (Hgg.): *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400 (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 5)*. Warendorf, 1994. 235–253.

(– Szekér György): A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. – Zur Baugeschichte des Roten Turmes der Burg von Sárospatak. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Pamer Nóra. Budapest, 1994. 169–196.

A nyéki királyi villák. – Die königlichen Villen in Nyék. In: *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. – Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Katalógus*. Szerk.: Takács Imre – Mikó Árpád. Budapest 1994. 348–350.

Leletek az ozorai várból. In: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Katalógus. Szerk.: Takács Imre – Mikó Árpád. Budapest, 1994. 263., 389–390.

Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994: Lánzsér, Lenti, Nógrád, Okics, Sempete, Sztrigó, Baglyaskő, Bajót, Bene, Boldogkő, Egervár, Éleskő 1., Füzér, Gönc, Oroszlánkő 2., Regéc, Salgó 2., Simontornya, Somoskő, Szendrő, Szepesvár, Zólyom

(Almási Tibor – – Engel Pál): Komárom

(– Engel Pál): Adorján, Ajnácskő, Appony, Aranyos, Bajmóc, Balog, Bálványos, Barkó, Bazin, Berencs, Beszterce, Blatnica, Bolondóc, Borostyánkő, Csábrág, Csejte, Csicsó, Csicsva, Detrekő, Dévény, Divény, Dobra, Drégely, Éleskő 2., Érsomlyó, Fejérkő, Felsőlendva, Fraknó, Fülek, Gede, Gimes, Greben, Har-sány, Holics, Hölgykő, Hricsó, Hrussó, Jeszenő, Jókő, Kabold, Kapi, Kasza, Kecskés, Kékkő, Kemend, Keselőkő, Korlátókő, Kórogy, Kosztel, Kőkapronca, Kőszeg 2–3., Kővár, Kövesd, Krapina, Krasznahorka, Lednic, Léka, Léva, Likava, Lipcse, Lipóc, Lipovec, Litva, Lopor, Lubló, Makovica, Medve, Miháld, Monyorókerék, Nagymihály, Nagyvár, Németújvár, Nevna, Nyevice, Orbolc, Orjava, Oroszlánkő 1., [Mosonmagyar]Óvár, Óvár 2., Ozalj, Palocsa, Pankota, Privigye, Ráholca, Rákos, Rohonc, Sáros, Saskő, Sebes 1–2, 4., Solymos, Solyomkő, Somló, Somlyó, Sívár, Szalánc, Szalónak, Szamobor, Szaplonca, Szarvkő, Szekcső, Szentgyörgy 1–2., Szentvid, Szklabinya, Sztenicsnyák, Sztrecsény, Szúcsa, Tapolcsány, Tarkó, Terebes, Tiba, Torna, Torockó, Trencsén, Ugróc, Újlak, Újvár 1–3., Valkó 3., Végles, Világos, Vöröskő, Zdenc, Zrin, Zsidóvár.

(Engel Pál – – Takács Miklós): Becse, Munkács,

(– Koppány Tibor): Kanizsa, Szentgrót, Szigliget, Ugod,

(– Koszta László): Dédes, Diósgyőr, Pozsega

(– Sebők Ferenc): Alsólendva, Csáktornya, Galgóc, Garics, Hédervár,

Nógrád. Műemlékek. TKM Kiskönyvtár 498. Budapest, 1994.

1996

A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. – Od gotiky po habánov. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy. Kiállítási katalógus. Összeállította: Chovanec, Ján – J. Dankó Katalin – Feld István – Tamás Edit. Sárospatak, 1996.

(– Buzás Gergely): A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Budapest, 1996.

(– Dankó Katalin): Sárospatak, Vörös-torony. TKM Kiskönyvtár 536. Budapest, 1996.

Sárospatak, Der Rote Turm. TKM Kiskönyvtár 536A. Budapest, 1996.

(– Szekér György): Die neueren Ergebnisse der archäologischen Erforschung der Klöster der Bettelorden in Ungarn. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 12. (1996) 239–250.

A magyarországi várak fejlődéstörténetének vázlata. In: A 25. Egri Nyári Egyetem előadásai, 1995. július 3–11. Várak és kastélyok. Budapest – Eger, 1996. 15–21.

1997

Kúriák, kastélyok és várkastélyok a 16–17. századi Magyarországon. In: Régi magyarországi várkastélyok. Rajzok, grafikák és fényképek az Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményeiből. Katalógus. Összeállította és írta: Feld István. Sárospatak, 1997. 3–10., 3–8, 16–25.

1998

(– Szekér György): A golopi késő-reneszánsz kastély. – Das Spätrenaissance-Schloss in Golop. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998. 235–248.

1999

A monoki reneszánsz kastély. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 37. (1999) 403–416.

(Dankó Katalin – – Szekér György): A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 37. (1999) 375–393.

- Bodrogolaszi, plébániatemplom. TKM Kiskönyvtár 611. Budapest, 1999.
 Felsőregmec, református templom, TKM Kiskönyvtár 610. Budapest, 1999.
 Kutatás – dokumentáció – rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1999/1–2. 27–56.
 Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. *Budapest Régiségei*, 33. (1999) 35–50.
 Ecilburg und Ofen – zur Problematik der Stadtburgen in Ungarn. In: Burg und Stadt. Castrum Bene 6. Hrsg.: Tomáš Durdík. Praha, 1999. 73–88.

2000

16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sáropatak, 2000.
 Ozora, várkastély, TKM Kiskönyvtár 660. Budapest, 2000.
 A munkácsi vár a 17. század közepén. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna II. kötet. Szerk.: Tamás Edit. Sáropatak, 2000. 23–41.
 A gyulai vár a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 257–280. (– Kárpáti, Zoltán): Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: Mittelalterliche Häuser, Parzellen und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg.: Márta Font – Mária Sándor. Varia Archaeologica Hungarica IX. Budapest, 2000. 57–66.

2001

- A „felsőmagyarországi reneszánsz” kérdéséhez. In: „Felső-Magyarországtól Észak-Magyarorszáig.” Szerk.: Bessenyei József. Miskolc, 2001. 67–71.

2002

- Késő reneszánsz és kora barokk. Magyar építészet 3. Budapest, 2002.
 Die Bauten des Königs Wladislaw II. und die Verbreitung der Renaissance-Architektur in Ungarn. In: Suckale, Robert – Popp, Dietmar (Hg.): Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger der Germanischen Nationalmuseums 21. Nürnberg, 2002. 307–316.
 II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon. In: Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2002. 161–180.
 Várkultusz és műemlékvédelem Egerben. *Agria*, 38. (2002) 255–273.
 Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Gyulai Katalógusok 11. Szerk.: Havassy Péter. Gyula, 2002. 31–49.
 A salgói vár történetének és építésének korszakai. In: *Salgótarjáni Új Almanach*, 2. (2002) 217–237.

2003

- Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, 47. (2003) 1–13.
 A „nagyságos fejedelem” szülőhelye: Borsi reneszánsz kastélya. *Műemlékvédelem*, 47. (2003) 307–310.
 Régészeti adatok a miskolc-avasi templom és egykori kápolnái történetéhez. In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmánykötet Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapján. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Budapest, 2003. 385–399.
 Ozora. Várkastély. TKM Kiskönyvtár 660. Budapest, 2003. (2., javított kiadás)

2004

- Adelsburgen und Residenzen in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 151–158.
 A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről. Szerk.: Bessenyei József – Horváth Zita – Gyulai Éva – Tóth Péter. Studia Miskolcinsia 5. Miskolc, 2004. 71–90.

- Korai kastélyok és kúriák Északkelet-Magyarországon. In: Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére. Szerk.: Biczó Gábor. Miskolc, 2004. 77–82.
- Bodrogolaszi román kori temploma. In: Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére. Szerk.: Bardoly István. Budapest, 2004. 87–98.
- Buda (Ofen) und Sopron (Ödenburg), die Meilensteine der ungarischen städtischen Hausforschung. In: Großmann, Georg Ulrich (Hrsg.): Bauforschung und Hausforschung in Ungarn. *Jahrbuch für Hausforschung*. Band 47. Marburg, 2004. 9–38.
- Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Castrum Bene 7. Burgen und Siedlungsstruktur. Hrsg.: Ruttkay, Alexander – Ruttkay, Michal – Bednár, Peter. Nitra, 2004. 1–32.

2005

- Az (újra)helyreállított gyulai vár. *Műemlékvédelem*, 49. (2005) 189–196.
- A gesztesi vár kutatástörténete. *Castrum*, 2. (2005) 9–30.

2006

- Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. *Castrum*, 3. (2006) 27–45.
- Pál Engel und die Burgenforschung in Ungarn. *Mediaevalia Transilvania*, 7. (2003) 63–72.
- A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 101–118.
- Árpád-kori „lakótorony” az egri püspökvárban? *Az egri vár híradója*, 38. (2006) 8–20.
- Zur Frage der Beheizung auf mittelalterlichen Burgen. (Schwerpunkt Ungarn). In: Alltag auf Burgen im Mittelalter. Hrsg.: Joachim Zeune. Braubach, 2006. 100–107.
- A várkutatás mint történeti diszciplína. Bevezetés egy konferenciakötethez. *Arrabona*, 44. (2006/2) 9–20.

2007

- (– Orosz, Krisztina): Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. *Mitteilungsblatt der deutschen Gesellschaft für die Archäologie des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, 19. (2007) 57–68.
- (– Nováki Gyula – Sárközi Sebestyén): Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest – Miskolc, 2007.
- Középkori várak a Karancs, a Medves és a Cseres-hegység vidékén. In: A Karancs-Medves és a Cseres-Hegység Tájvédelmi Körzet. Szerk.: Kiss Gábor. Eger, 2007, 185–192.
- Engel Pál és a magyarországi várkutatás. *Castrum*, 6. (2007) 19–26.
- Megjegyzések a nyírbátori várkastély kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához. *Castrum*, 6. (2007) 91–103.
- (– Nováki Gyula – Sárközi Sebestyén): Várak, várkastélyok. In: Zempléni Hegység Tájvédelmi Körzet. Szerk.: Kiss Gábor. Eger, 2007. 181–204.
- Die Frage der Motten in Ungarn. In: Motte-Turmhügelburg-Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23. (2007) 289–305.
- A motték kérdése Magyarországon. *Savaria*, 31. (2007) 217–245.

2008

- A nyéki királyi épületek. In: Kastélyok évszázadai – évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk.: Feld István – Somorjay Selysette. Budapest, 2008, 21–42.
- Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. (2008) 7–28.
- Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 297–316.

2009

- Wandel bei den Lebensräumen des Adels des Königreiches Ungarn im 15. und 16. Jh. In: Barbara Scholkmann – Christina Vossler – Markus Wolf (Hg.): Zwischen Tradition und Wandel. Ergebnisse und Fragen einer Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3. Büchenbach, 2009. 371–379.
- Visegrád und Buda – die Königsresidenzen Ungarns im Spätmittelalter. In: Von der Burg zur Residenz. Hrsg.: Joachim Zeune. Braubach, 2009. 85–94.
- Mohácsi-tól a tizenöt éves háborúig. Új centrumok, főúri központok, nemesi rezidenciák. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 119–129.
- Késő reneszánsz kastélyok Északkelet-Magyarországról. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 537–547.
- A Bátoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületrégészeti kutatások értékeléséhez. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 43. (2009) 155–158.
- Die Burg Hollókő. – Das Forgách-Schloss in Szécsény. *Castrum*, 10. (2009) 82–91.
- (– Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Sárközy Sebestyén): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest – Eger, 2009.
- Gerő László és a magyar várkutatás. *Műemlékvédelem*, 53. (2009) 354–358.

2010

- Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 495–520.
- A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk”. *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay*. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 217–236.

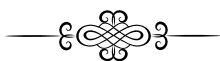
2011

- Die regelmäßigen „Burgschlösser“ des Königreiches Ungarn im Spätmittelalter. In: Die Burg im 15. Jahrhundert. Hrsg.: Joachim Zeune. Braubach, 2011. 138–147.
- Buda és Sopron – a magyar középkori városi lakóházak kutatásának mérföldkövei. In: Tanulmányok Dávid Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, 2010 [sajtó alatt].
- Várkutatás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: Tanulmányok Németh Péter 70. születésnapjára. Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 2011. 187–207.

Baráz Csaba

„...FALUK HATÁRAIT MAGOK ÜGYÉVEL S HATALMÁVAL IGAZGATVÁN...”

Újabb adatok és felvetések a mátrai kőszáncokkal kapcsolatban

Előzmények

A Mátra déli hegytetőin, a gyöngyössolymosi Kis-hegy és az abasári Hajnács-kő között több impozáns kőszáncot ismerünk.¹ A Benevár-bérc (Gyöngyös–Mátarfüred), az Eremény-tető (Gyöngyössolymos), a Hajnács-kő (Abasár), a Kis-hegy (Gyöngyössolymos) és a Rónya-bérc (Abasár) „sáncvárait” jobbára a rejtélyes jelzővel illetjük. Nem ismert az Eremény-tető és a Kis-hegy között húzódó ún. „hosszú sánc” rendeltetése sem. Az egymáshoz közel fekvő (összetartozó?) nagyméretű, kőszáncokkal kerített területek (telepek?) korát az őskoron belül – feltételeken – a késő bronzkorba helyezi a kutatás.² Régészeti lelet ugyanis egyik említett kőszánc környezetéből sem ismert. Kivétel a gyöngyössolymosi Kis-hegy őskori telepe, melyet a többitől eltérő jellegű kőszánc vesz körbe, viszont a belsejét az a hosszú kőtöltés osztja ketté, amelynek északkeleti vége az Eremény-tetővel mutat kapcsolatot. A Kis-hegyről és környékéről (Kis-hegyi szőlők) Pásztor József kerámiatöredékeket, kővel boltozott urnatemetőt említ.³ Ugyaninnen Kemenczei Tibor négy bronzleletet ismertet, amelyek a kőbányászat folyamán kerültek elő 1945 és 1975 között.⁴ A Kis-hegyről napvilágra került bronztárgyak (balta, lándzsa, kés, sarló, karperec, tű stb.) az erődítményt a késő bronzkori Kyjatice-kultúrához kötik.

A késő bronzkor idején – a Kr. e. 12–10. században – a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk, a Cserehát,

a Zempléni-hegység és a Gömör–Szepesi-érchegység (Mátaraerdő) területét a Kyjatice-kultúra népesítette be, mely a magasan fekvő hegytetőkön nagy számban létesített nagy területű erődített telepet. Ezek sáncainak megjelenése, anyaga, felépítése azonban különbözik a mátrai kőszáncok megjelenésétől.

Kőszáncal kerített helyek az Északi-középhegységben máshol is találhatók: a Börzsönyben (Kemence-Magosfa, Kemence-Pléska-szikla, Nagy Börzsöny-Rustok-hegy, Perőcsény-Jancsi-hegy) és a Zempléni-hegységben (Boldogkőváralja-Tó-hegy, Fony-Sülyedt-Bán-hegy, Telkibánya-Cser-hegy). Míg a Zempléni-hegység kőszáncal erődített helyei esetében jellegtelen őskori cserepek ismertek, addig a Börzsöny esetében árnyaltabb kormeghatározást tesznek lehetővé a régészeti adatok. Az itteni kőszáncos „várak” kora a késő bronzkorba helyezhetők; néhány esetben a Kyjatice-kultúra leletei kerültek elő (pl. a nagybörzsönyi Rustok-hegyen a sáncátvágások során és a kutatóárkokból).⁵

De vajon a közvetett régészeti adatok, valamint az erődített telepek magas fekvése és a sáncokkal befoglalt területek nagy kiterjedése alapján a mátrai kőszáncok eredetét valóban a késő bronzkor idején kereshetjük? A kialakult – feltételes – vélekedést tovább árnyalhatja a fentebb felsorolt helyszínektől keletre, Domoszló és Kisnána határában újonnan felfedezett két kőszánc-csoport vizsgálata. A Gyöngyös környéki sáncokhoz nagyon hasonló – néhány szakasz esetében

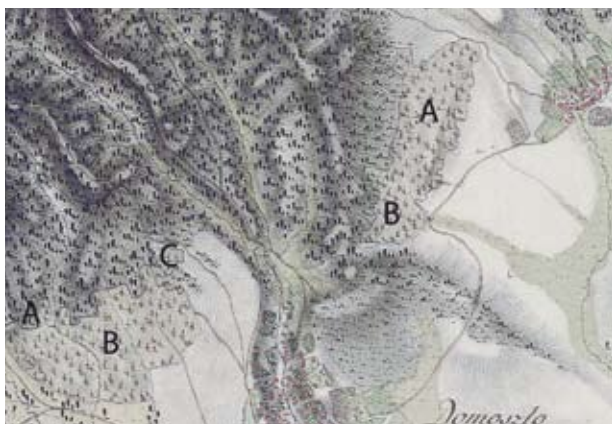
1 A mai állapotukban szétomlottnak látszó, gömbölyded kötőmőkből, kötőanyag nélkül felhalmozott kőszáncok talpszélessége 2-6 m között változik (a Benevár-bércen egy szakaszon 10-12 m szélességben szóródtak szét a kövek), magasságuk leginkább 0,5, de helyenként elérheti az 1,5-2 m-t is.

2 A két utóbbi összefoglalás ebben a témában: Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest – Eger, 2009. (a továbbiakban Nováki – Baráz – Dénes – Feld – Sárközy 2009); Dénes József – Nováki Gyula: A Mátra őskori és középkori várai. In: A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Szerk.: Baráz Csaba. Eger, 2010. 239–250.

3 Pásztor József: A Mátra. Budapest, 1929. 205–212. Pásztor József a boltozott sírűregeket tévesen avar temetőnek tartotta, a hosszú kőtöltést pedig avar sáncnak.

4 Kemenczei Tibor: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Archaeologica Hungarica LI. 1984.

5 A Bakonyból a „Podmaniczkyak útja” hasonló a mátrai kőszáncokhoz, Sopron környékén pedig Fertőrákos-Kecske-hegy, Harka-Isten széke, Lánzsér-Heidenriegel. (Dénes József szíves tájkoztatása.)

1. kép A 18. század második felében a vizsgált területeken szőlőültetvényeket ábrázol a korabeli térkép. Részlet Magyarország I. katonai felmérése (1782–1785) Coll. XVIII. Sectio XVI. jelzésű térképlapjáról (Domoszló környéke). Domoszlótól nyugatra: A – Tarjánka, B – Nagy-járás, C – Vál-alatti-dűlő. Domoszlótól keletrre: A – Szkajina, B – Kalicska

azonban azoktól különböző – megjelenésű kőépítmények (sáncok, falak, csatornák) mindezidáig nem kerültek a kutatás homlokterébe. A szakirodalmak annak ellenére nem említik, hogy már 18–19. századi térképeken is szerepelnek. Először az I. katonai felmérés (1782–1785) „Coll. XVIII. Sectio XVI.” jelzésű térképszelvényén mint szőlőterület jelenik meg, jól elhatároltan a környezetétől (1. kép). A Magyarország III. katonai felmérése alapján készült 1:75 000 méretarányú levezetett térkép (Az Osztrák-Magyar Monarchia részletes térképe, 1883) Gyöngyös és Verpelét c. lapja (4864 sz. térképszelvény) szembeötlően ábrázolja a kőkerítéseket is (2. kép). A jelzett terület-egységeket a Mátra első, 1:50 000 méretarányú turistatérképe is feltünteti.⁶ Sőt az 1:10 000 méretarányú topográfiai térkép is jelzi a kősáncok nyomvonalát.⁷

A mátrai „kőgarádokról”, „hosszúsáncokról” (hosszanti védművekről, sáncvonalakról), egyébként Bartalos Gyula több munkájában is említést tesz.⁸ Bartalos Gyula – tudós pap, a múlt század neves egri régész-történésze, a szépasszony-völgyi 10. századi temető feltárója – a Mátra és Bükk vidék (tágabb értelemben a Dél-Felföld) várkutatásának kiemelkedő alakja, aki leginkább a „védelmi vonalak”, a „gyepük” nyomait kutatta. Hampel József figyelmét is egy e témában írt

cikke keltette fel: a Magyarországi Kárpát Egyesület Mátra osztálya 1890. augusztus 15-i közgyűlésén tartott előadása nyomán az Eger című lapban „A hun-avar gátak, csörszárkok és gyűrűvárak vidékünkön” címmel jelent meg írása. A hosszanti védelmi vonalakra vonatkozó tanulmányait Hampel József is segítette, akivel sűrű levelezést folytatott. Munkáját a Válás és Közoktatásügyi Minisztérium 1898. augusztus 5-én kelt, s 1902-ig érvényes jóváhagyásával és anyagi támogatásával végezte. Részeredményei alapján megjelent monográfiájában azt a végkövetkeztést fogalmazza meg, hogy a különböző népek által kiásott sáncárokszakaszokat az avarok építették ki egységes rendszerre (ezek lennének a Karoling-kori forrásokban, Annalesekben említett avar hringek), melyek később, az Árpád-korban gyepeként funkcionáltak és néhány hadi eseménynél fontos szerepet is betöltöttek.⁹

A hosszanti sánc-árkok (Csörsz-árkok), illetve a jobbra természetes földtani képződményeknek bizonnyuló hegyvidéki „ördögátrak”, „kőgarádok” mellett figyelmét nem kerülték el a „gyűrűvárak”, „gyűrűvárak”, „kőrsáncok”, „halmok” sem, melyeket ma „földvárak-

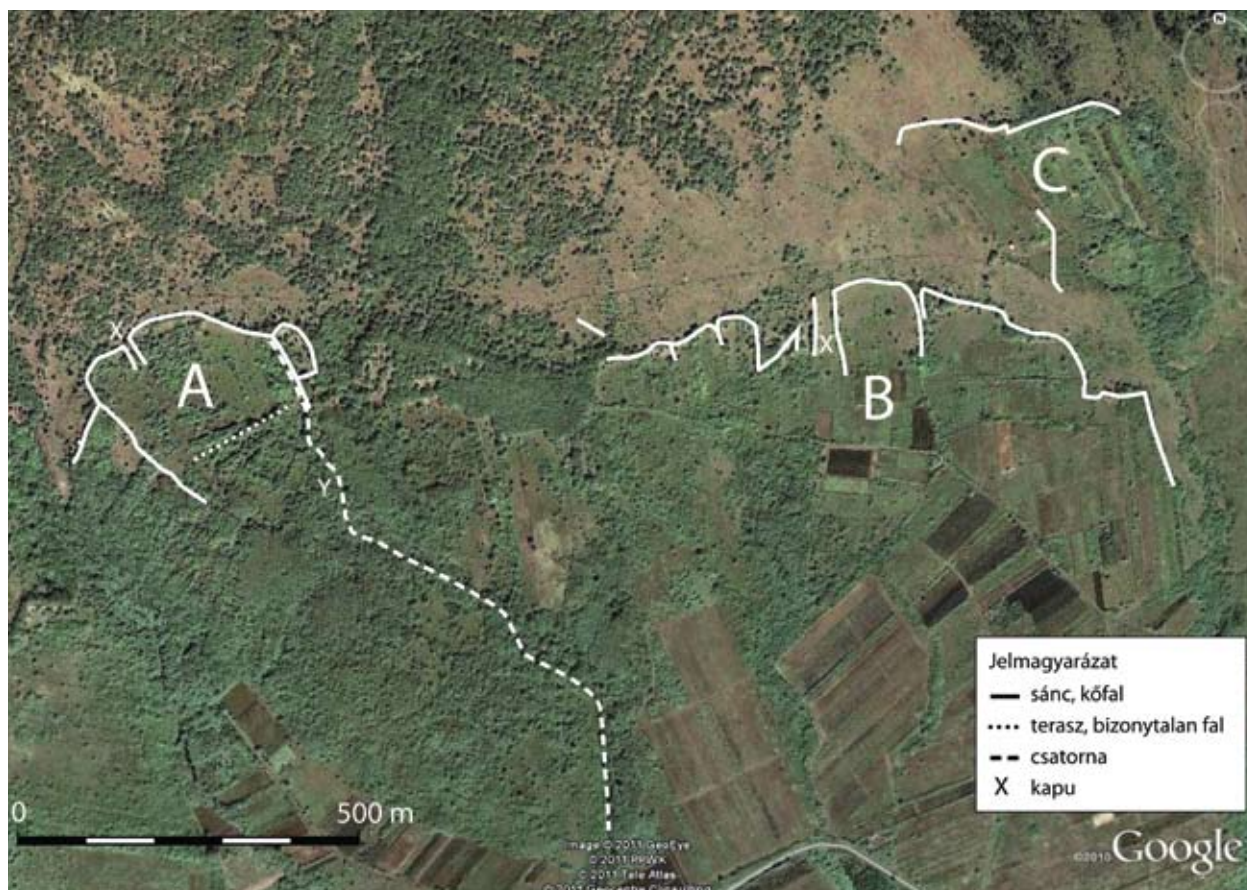
2. kép Az 1883-ban készült térkép kerítés, garád jelzéssel tünteti fel a kősáncokat. Részlet Magyarország III. katonai felmérése alapján készült 1:75 000 méretarányú levezetett térkép (Az Osztrák-Magyar Monarchia részletes térképe, 1883) Gyöngyös és Verpelét c. lapjáról (4864 sz. térképszelvény). Domoszlótól nyugatra: A – Tarjánka, B – Nagy-járás, C – Vál-alatti-dűlő. Domoszlótól keletrre: A – Szkajina, B – Kalicska

6 A Mátra 1:50 000 méretarányú turistatérképe. Dr. Vigyázó János – Horn K. Lajos. Turistaság és Alpinizmus lap-, könyv- és térképkiadó Rt. Kiadása. Budapest, 1929.

7 Az 1:10 000 méretarányú topográfiai térkép 77–132. szelvényén feltüntetett Domoszló környéki kősáncokra Holló Sándor (a Bükk Nemzeti Park Igazgatóság munkatársa) figyelt fel, aki a forráskataszterezési munkálatok során a nagyrészt nehezen járható, bozotos helyszínen (becserjésedő hajdani legelőkön, elvadult, felhagyott kertek helyén, erdős terepen) be is azonosította a kősáncok egy részét. Ezt követően, 2011 tavaszán kerítettünk sort a kősáncok felmérésére, feltérképezésére.

8 Addigi kutatásainak összefoglalását adja: Bartalos Gyula: Történeti kincsek a Mátrában. Gyöngyösi Kalendárium. 1910. 114–125. (a továbbiakban: Bartalos 1910).

9 Bartalos Gyula: Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074 és 1075-ben a Csörszárkok mint haditényezők felhasználása által. Eger, 1910.; Baráz Csaba: Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatásai. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 33. (1997) 177–249., vonatkozó rész: 179.

3. kép A Hegyes-hegy alatti kőszáncok térképe: Domoszló-Tarjánka (A), Nagy-járás (B), Vál-alatti-dűlő (C). (Felmérte: Baráz Csaba, 2011. Alaptérkép: Google Earth)

nak” (sáncváraknak, földhalomváraknak vagy kővár felé hajló átmeneti formáknak: kisváraknak, „történelem nélküli váraknak”) nevez a szakirodalom.

Bartalos kőgarádjai ugyan jobbra természetes sziklavonulatok, szerkezeti törések mentén kiemelkedett kőzetpadok, tereplépcsők, hegygerincek, néhol várral megerősített terepalakulatok, nem pedig mesterséges alkotások, ennek ellenére az általa feltételezett kőből emelt hosszanti „védvonalak”, az ún. hosszúsáncok nem tekinthetők pusztán elmeszüleménynek. A Gyöngyössolymos határában lévő Ördögtornya-dűléséről így ír: „Elámultam e kővonal látásán, mely csakugyan olyannak látszott, mintha egy ledőlt torony törmeléke lenne. A kövek nem voltak nagyméretűek. A súlyosabbak mélyen a földbe süllyedtek. Több kövön a tűz forrasztó hatása is látszott.”¹⁰

Az alábbiakban a gyöngyössolymosi Kis-hegyen és az Eremény-tetőn található két késő bronzkori várat (?) összekötő, több száz méteren át követhető, kőből készült sánchoz hasonló, újabban ismertté vált kőkerítésekre, kőfalakra, kőgátakra hívom fel a figyelmet.

Helyszínek

A két sánccsoportot a Domoszló határában lévő Tarjánka-patak és a Kisnánától északra húzódó Ördög-vályú-völgy között találjuk, a Mátra déli lejtőinek alján, a mai települések zónája fölött.

A Domoszló településtől (Závoz-völgytől) nyugatra, a Hegyes-hegy alatt (nyugati csoport) három egymáshoz közeli, de jól elkülönülő területet kerítenek a kőszáncok (3. kép):

A – Tarjánka (továbbiakban: Ny/A),

B – Nagy-járás (Ny/B),

C – Vál-alatti-dűlő (Ny/C).

A Hegyes-hegy alatti építmények közel 130 ha területet fednek le a hegység dél felé lejtő alján, a Mátra és a Mátraalja határterületén. A kőszáncok kelet–nyugati irányban 1,5 km hosszan követhetők (4. kép). A Tarjánka¹¹ (Ny/A) kőszáncal körbevett területe 4,7 ha. Nyugatról a Tarjánka-szurdok, keletről egy mély vízmosás

¹⁰ Bartalos 1910. 117–119.

¹¹ A Tarjánka másik neve Nagy-járási-legelő. A Pipis-hegy alatt, a Kopasz-hegy fölött, attól északnyugatra található: „muflon, fácán, róka jár rá.” Északi részének Szamár-legelő a neve, amely

szamarak és szarvasmarhák legelője volt. Innen a Delelő-kúthoz jártak itatni. Heves megye földrajzi nevei. IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke. Közzétette Pelle Béláné. Eger–Budapest, 1988. 58. (a továbbiakban: Pelle 1988).

4. kép A Tarjánka nevű terület (Ny/A) északi sáncszakasza közel azonos méretű természetes kőtömbökből áll

határolja, észak felé azonban egyre meredekebben emelkedik a térszín. Északon és délen a terepalakulatok nem nyújtanak természetes védelmet. (A védelem szempontjából kedvezőtlen helyzet egyébként az összes sánccal határolt területre érvényes.)

A Vál-alatti-dűlő (Ny/B) – mely a fent említett, 1883-as térképen teljesen körbekerített helyszíneként jelenik meg – kiterjedése 7,8 ha lehetett. Jelenleg csak az északi oldalon futó fal látható, valamint néhány helyen az észak–déli irányú falszakasz maradt fenn. A kőfal belső oldalán néhol épületre utaló kőfal nyomai láthatók.

A Nagy-járás¹² (Ny/C) nevű határrésznek csak az északi oldalán kelet–nyugati irányban húzódó sáncát tudtuk beazonosítani, több mint egy kilométer hosszan. Ezt a szakaszt kapuszerű építmények, csatornák (kővel kirakott vályúk, vízelvezető létesítmények), belső kerítésszakaszok tagolják. A felső sáncfal külső (északi) oldala mentén árok (amely hosszabb szakaszokon teljesen feltöltődött), belső oldalán szá-

mos kővel kirakott falú kút található, melyek egy része feltöltődött, száraz, másik része viszont vizet tartalmazott (átmérőjük 120-150 cm, jelenlegi mélységük 0-150 cm).

Meg kell említeni, hogy a Tarjánka (Ny/A) kerített területén kívül, a délre lejtő hegyoldalon, számos kőből épített csatorna, terasz, gát, kút, kövezett szélű út (?) található (5–6. kép), melyek tengelyét, a fő csatorna futását térképünkön szaggatott vonallal (Y) jelöltük (3. kép). Ehhez hasonló jelenségcsoportot a Hosszú-hegy alatti részen is megfigyeltünk: a Kalicska (K/B) déli részén hasonló csatornarendszer képe bontakozik ki. Ezeken a helyeken számos kővel kirakott falú kutat is találunk.

A Závoz-völgytől keletre, a Hosszú-hegy alatt (keleti csoport), két, egymással érintkező sáncrendszer rajzolódik ki (7. kép):

A – Szakajina/Szkalina (továbbiakban: K/A),

B – Kalicska/Szkalicska (K/B).

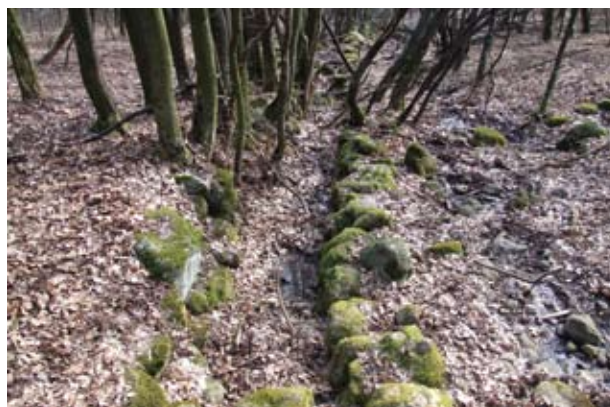
A Hosszú-hegy alatti építmények és az általuk közrezárt területek közel 70 ha kiterjedésűek. A Szakajina (K/A) – melynek belsejében jelenleg szőlőültetvény található, egyéb kőfalak, sáncok nem tagolják – kő-sáncfalal körbevett területe 15,5 ha.

A Kalicska (K/B) jóval tagoltabb rendszer képét mutatja: egyenes futású kőfalak elkülönülő terekre (karámokra, kőkalitákra) szabdalják (8. kép). A délkeleti részét alkotó völgykatlan aljában a tarjánkai résznél (Ny/A) említettekhez hasonló csatorna- és teraszrendszer található, amely egy nagyméretű forráskráterbe vezet (ahol jelenleg vízmű épült a hajdani bővizű forrásra).

A Domoszló környéki kő-sáncok karaktere kettős. A hegy felőli (magasabb térszínen futó) sáncok a he-

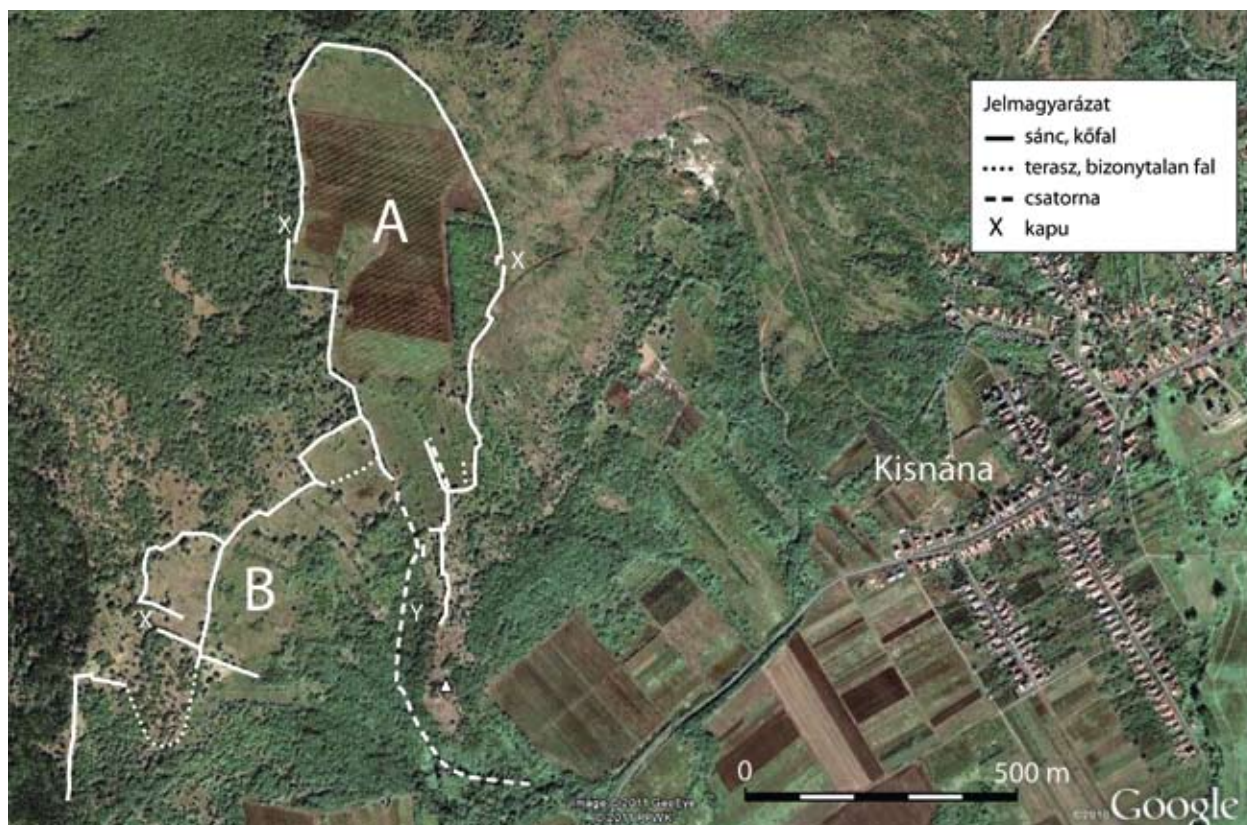

5. kép A hajdani kikövezett falú csatorna mellett vízmosás képződött. Domoszló-Tarjánka (Ny/A) körülkerített területétől délkeletre

6. kép Kővel kirakott vályú Domoszló-Tarjánka (Ny/A) területén

12 Nagy-járás, Nagy-járasi-szőlők. Pelle 1988. 58. A járásokra osztott földek közt ez volt a legnagyobb. Keleti része „Vál alatti” (uo.), azaz Új-szőlők (uo.; Topo 77–132) néven szerepel.

7. kép A Hosszú-hegy alatti kőszáncok térképe: Kisnána-Macskavár. Szakajina (A), Kalicska (B). (Felmérte: Baráz Csaba, 2011. Alaptérkép: Google Earth)

venyészetten összedobált kőtöltés és (vagy) szétomlottság képét mutató szárazon rakott kőkerítés képét mutatják (9. kép). Az alacsonyabb térszín felőli sáncok viszont erős, várszerű fal meglétére utalnak.

A kőszáncok-falak (töltések) anyaga természetes úton legömbölyödött, különböző méretű kőgörgeteg, helyenként szögletesebb terméskő tömb. A köveket kötőanyag nélkül rakták a töltésbe, amelyben sok helyen többmázás kőtömbök is láthatók. Nagyobb részt szétomlottság képét mutatják a sáncok, de néhány helyen a precíz mérnöki munka nyomát is felfedezhetjük.

A tarjánkai nyugati kőfalszakasz és a Szakajina–Kalicska keleti kőfalainak falsíkjai falszerkezet meglétére utalnak. A tarjánkai kiklopszfalazat mögött tömör falszerkezet sejthető. A kötőanyag apró méretű kövekből, kőporból (agyagból?) áll. A fal eredeti szélessége 200 cm. (A mérés helyszíne: 1266. pont. E727487, N277645;¹³ tszf.: 262 m.)

A Vál-alatti-dűlő (K/C) északi kőszáncán is néhol falsík meglétére, falköpenyes szerkezetre utaló, rakott kőtömböket láthatunk. Itt a fal szélessége: 160 cm. (A mérés helyszíne: 1181 pont. E728857, N278105; tszf.: 277 m.)

A Kalicska keleti fala (falrendszere) egyenesen fut,

8. kép A Kalicska nevű terület (K/B) keleti kőszáncának jelenlegi falkoronája 2 m széles. (A mérés helyszíne: 890. pont. E730722, N278925; tszf.: 251 m)

derékszögű törésekkel, párhuzamos falmaradványokkal. Helyenként helyiségek nyomai is kivehetők. A falazott, de kötőanyag nélküli fal jelenlegi falkoronája 200 cm széles. (A mérés helyszíne: 890. pont. E730722, N278925; tszf.: 251 m – 8. kép.)

A Szakajina nevű terület (K/A) keleti sánca szintén szárazon rakott (falazott) kőfal képét mutatja. A je-

13 EOV (Egységes országos vetületi) rendszerben megadott koordináták. Felmérés: Garmin GPSmap 62s készülékkel.

9. kép A Kalicska nyugati kőszáncának egy szakasza, melyet a természeti folyamatok által legömbölyített kövekből emeltek. A kőkerítés nagyon hasonlít a Hajnács-kő nyugati kőszáncához

10. kép A Szkajina nevű terület (K/A) keleti sánca szárazon rakott (falazott) kőfal képét mutatja. A jelenleg 120-150 cm magasan álló kőfal jelenlegi falkoronája 2,5 méter széles. (A mérés helyszíne: 956. pont. E730799, N279253; tszf.: 271 m)

lenleg 120-150 cm magasan álló kőfal jelenlegi falkoronája 250 cm széles. (A mérés helyszíne: 956. pont. E730799, N279253; tszf.: 271 m – 10. kép.) Ugyanitt nagyméretű kapuépítmény nyoma dokumentálható (a térképeken X jelöli a kapunyílásokat, kapuszerű építményeket).

Felvetések

A kőépítmények kettős karaktere (kötőanyag nélkül falazott fal/hevenyészetten összehalmozott kőszánc; egyenesen futó, szögletesen megtörő/ívesen hajló, görbe vonalvezetés; karám- és helyszerű tagolt terrek/üres, építmény nélküli térségek), valamint a közvetlen régészeti adatok és írásos források hiánya miatt nehéz meghatározni a vizsgált objektumok eredetét, rendeltetését, kiépítésük korát.

A Mátra déli, lealacsonyodó lejtőin található objektumaink esetében az észak–déli irányú patak völgyek, vízmosások jelentenek ugyan természetes védelmet, de a hegység, illetve a déli irányban lévő sík- és dombvidék felől semmilyen természetes terpalakulat nem segíti azt. Ezeken a részekon csupán a kőfalak és a kőszáncok (helyenként árokkal kísértve) jelentik a védelmet.

A védművek topográfiai helyzete alapján kijelenthetjük, hogy azok nem katonai, hadászati rendeltetéssel készültek, hanem javak (település, állattállomány, termény stb.) védelmét látták el – egy stratégiai szempontból kedvezőtlen területen. A mindennapi élet, a megtelepedés, gazdálkodás szempontjait erősítik a kőszáncok-kőfalak környezetében fellelhető kövezett csatornák, utak, kutak, gátak, teraszok is.

Kérdés, hogy mikor készültek ezek a kőépítmények és milyen céllal? Véleményem szerint a topográfiai

megfigyelések és a közvetett történeti-néprajzi adatok alapján a következő irányokban tájékozódhatunk.

Az őskor

A közeli és távolabbi (Börzsöny, Zempléni-hegység) analógiák alapján az őskori eredettel kapcsolatos felvetéseket már érintettük. A sáncok nagy részének habitusa (megjelenés, sáncterület) ugyan támogatja a bronzkori – késő bronzkori lehetőséget, a geomorfológiai helyzet azonban ennek ellentmond. A Kyjatice-kultúra erődített telepei az említett hegységekben leginkább nagy tengerszint feletti és relatív magasságú hegytetőkön helyezkednek el, míg a Domoszló környékiek a hegyoldalak alsó, ellankásodó részén, az ún. hegyláb felszínén találhatók – 240-330 m tszf. magasságban. (A gyöngyössolymosi Kis-hegy erődített őskori telepe 350-380 m magasan, a Rónya-bérc 480-550 m magasan, Hajnács-kő 560-630 m magasan, Benevár-bérc 600-800 m magasság között helyezkedik el.) A kerített területen tapasztalható lelethiány sem támogatja az őskori eredetét, aminek a helyenként tapasztalt tagolt falstruktúra is ellentmond.

A középkor

Fontos nyom lehet Domoszló középkori történeti földrajzhoz való viszonya. Domoszló település nevét a 11. század dereka tájt, Szent István és Szent László kora közt élt, nagy valószínűséggel az Aba nemzetséghez tartozó Domoszló hercegről kapta, aki az írásos források tanúsága szerint Markaszt – melynek keleti határterületén később Domoszló falu létesült – és Fegyvernek a pécsváradi apátságnak adta. Az Árpád-korban Domoszlót darócok – vadbőrrel adózó

szolgálónépek – lakták.¹⁴ A darócok („*custodes silvarum*”) feladata a királyi erdők őrzése, gondozása mellett a vadászat (mai terminológiával: vadgazdálkodás) és a hegyi patakokban a halászat volt.¹⁵ Erdőóvóknak is nevezték őket, akik a védelmükre, gondozásukra bízott erdőbirtokon a vadállomány mellett az erdőhöz kötődő állatállományt (kondát, gulyát) is őrizték.

A kőépitmények északra nyíló kapuzatai (Tarjánka – Ny/A, Nagy-járás – Ny/B, Kalicska – K/B „X”-jelű objektumrészelei), karámszerű képletei esetlegesen kapcsolatba hozhatók a vadgazdálkodással (vadászpark), állattenyésztéssel (karám). A vízvezetést, vízvételt szolgáló csatornák, kutak, gátak (vízduzzasztó-művek? kőmedencék?) pedig a vadbőr cserzésével kapcsolatos munkálatok nélkülözhetetlen kellékei is lehettek.

Az Árpád-korban, a Mátrát őrző erdőóvók tevékenységi területét éppen kőépitményeink és a környező várak jelölik ki. A bemutatott objektumcsoport a következő középkori várakkal kijelölt trapéz alakú négyszög belsejében rejtőzött ez idáig: délnyugaton a markazi vár, délkeleten a kishánai vár, északon a parádi Marhádvár I., II.; a Mátra gerincén a domoszlói Oroszlánvár és a recski Szederjes-tető erőssége jelöli ki a sarokpontokat. A Domoszló környéki épitmények leginkább a Mátra főgerincén található Oroszlánvárral lehetnek kapcsolatban. A Závoz-völgy völgyfő-medencéjét köralakban kerítő hegyvonulat északi peremén található Oroszlánvár már minden bizonnyal a tatárjárás előtt erősített hely volt (menedékhely, őrhely, szakraális épitmény), de kővárrá a tatárjárást követően épitette ki az Aba nembéli Compolthy család (menedékhely, birtokközpont).¹⁶

A Mátra ipartörténetének is fontos helyszíne a Domoszló fölötti hegycsoport. Az első okleveles említés a középkori mátrai ércbányászatról erre a területre utal. Miután Compolth fia Péter vasérc-lelőhelyet talált a földjén („*ferryfodina inventa esse dicitur*”), 1296-ban III. Endre oklevelet bocsátott ki, melyben a domoszlói vasércbánya művelésére betelepedett külföldi bányászoknak (hospeseknek) előjogokat biztosított.¹⁷ A csatornák, kutak, gátak, egyéb kőépitmények esetében akár érczúzó, ércmosó, ércártoló rendeltetést is feltételezhetünk.

Ugyanakkor a Domoszló környéki hegyekben, kőépitményeink közvetlen közelében nagy mennyiségben találunk ma is törött malomköveket, őrlőköveket, melyeket az őskortól a középkor végéig, újkor elejéig

a Hegyes-hegy környékén faragták. A neolitikum idején a periglaciális eredetű „kőtengerek” adták az alapanyagot, a későbbi korok során pedig a szálban álló kőzetet (andezit, tufásodott andezit) bányászták is. A helyben készült malomkövek, őrlőkövek szintén a környékbeli erdők, hegyek jelentős „haszonvételei”, „exportcikkei” közé tartoztak.

Az Árpád-kor idején a Mátra nagy részét birtokló Aba nemzetség jelentette azt a szervezőerőt, amely képes lehetett egy ilyen, több száz hektáros területre (sőt a Mátra teljes déli oldalára) kiterjedő kőépitmény-rendszert létrehozni.

A török hódoltság kora

Véleményem szerint a török hódoltság ideje az utolsó időszak a magyar történelemben, amikor több – különböző birtoktesteken átívelő –, egymással szomszédos település határát rendszerbe foglaló, védelmi rendeltetésű műtárgy megépítésére mód, lehetőség nyílt, valamint szükség volt.

Ezt az időszakot nevezte a népi emlékezet „szaladó világ”-nak (Bartalos Gyula). A török idők emlékét idézve „szaladó világ”-ról beszélt a 84 éves Szecskó Bálint egerbocsi gazda is Bakó Ferenc néprajzkutatónak 1948-ban.¹⁸ A néphagyományokban, a földrajzi népregékben elterjedt motívum a tatárok jelenléte, a tatárok elől történő menekülés. Számos földrajzi név őrzi emlékét a török hódoltság politikai viszonyainak.

A vizsgált területre vonatkozóan fontos adalék a mentshelyek, menedékek meglétére a kishánai *Macskavár* (Köves-hegy, Szekajina – K/A) nevű földrajzi helyhez fűződő néphagyomány, amely szerint „apró kővárak voltak a hegyvonulaton és a tatárok elől ide húzódtak a népek”.¹⁹

Tekintsük át röviden a Mátraalja török hódoltság alatti történelmét (1544–1687). 1544-ben, Hatvan elfoglalása után a törökök megkezdték Heves megye hódoltatását. 1596 őszén elesett Eger vára, vele együtt Szarvaskő és Sirok erőssége is. A hódoltság Heves és Külső-Szolnok megyék területén 1687. december 17-én ért véget, amikor felszabadult Eger vára, illetve Sirok és Szarvaskő is.²⁰ Eközben a török elpusztította – a többségében birtokigazgatási központként funkcionáló – Debrő, Oroszlánkő, Kishána és Markáz várát. Ekkorra megszűnt a Heves megyei közigazgatás, a váruradalmak szervezete. A nagy- és középbirtokosok birtokaik szervezetei központját a törökmentes

14 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987. 79. (a továbbiakban: Györffy 1987).

15 Hóman Bálint: Magyar középkor. Budapest, 1938.; Korai Magyar Történeti Lexikon, Főszerk.: Kristó Gyula, Budapest, 1994. 162.

16 Nováki – Baráz – Dénes – Feld – Sárközy 2009. 19–20.

17 Györffy 1987. 79.

18 Czenthe Huba: Erdőkövesd. Erdőkövesd, 2010. 89.

19 Pelle 1988. 35. A tatárokra utaló néphagyomány mindenestre

annak jele, hogy e hosszanti kőszáncok összehordása, építése legkésőbb a török hódoltság idején, vagy inkább előtte történt. Ugyanis amennyiben az 1600-as évek eseményei során (1683 tavaszán történt tatárdúláskor) elnéptelenedett mátraaljai falvak 1700-as években történt újratelepődése, benépesülése után készült volna ez a sáncrendszer, a munkálatokról és a használatukról tudósító feljegyzések minden bizonnyal készültek volna.

20 Nováki – Baráz – Dénes – Feld – Sárközy 2009. 23., 57., 60.

Felvidékre telepítették át. A nemesi vármegye szervezete 1613-tól Fülek várába tette át székhelyét. A jobbágság, mondhatni, magára maradt a hódoltságban. Pontosabban fogalmazva, a Nógrádba, Gömörbe és Borsod északi területeire áttelepült jobbágyos földesurak tisztartók és falubírák által igazgatták hódoltsági területen hagyott birtokaikat.²¹

A Mátra (és a Bükk) déli előterében ekkor egyfajta határövezet alakult ki: Fülek lett a megyeszékhely olyan magyar végvárakkal körülvéve, mint Somoskő, Ajnácskő, Kékkő, Szécsény, Gyarmat, Nógrád, illetve a gömöri Putnok és a borsodi Diósgyőr, Ónod, Szendrő. A török tudomásul vette, hogy uralma a magyarok beütéseitől kitett övezeteiben nem lesz kizárólagos, s a magyar közhatalmi szervek a továbbiakban is képesek lesznek érdekeik érvényesítésére (állami adót szedni, peres ügyekben ítélni). Mivel a magyar közhatalom – mintegy „árnyékhatalom” – a hódoltsági területek Heves megyei részén továbbra is fennmaradt, egyfajta megosztott közhatalom, kettős birtoklás, kétfelé történő adózás sújtotta a vidéket, különösen a Mátravidéket és a Bükkalját.²²

Ez a határövezet különösen ki volt téve a tizenöt éves háború vérengzéseinek – 1596 után is. 1599-ben Ibrahim nagyvezír és a tatár kán – a törökök magyarországi hadjáratainak segédcsapatait alkotó krími tatárok – seregei dúlták a Tisza és Fülek közti területet, melyen a zsitvatoroki békéig, 1606-ig ide-oda vonuló hadak iszonyú pusztításokat tettek. A hódoltság, zaklatás persze ez után is folytatódott: hol a magyar végvárak hajdúi, hol a portyázó törökök sarcolták e falvak lakosságát. Az 1657-ben kezdődő újabb háborús korszakban mind a török, mind a német és magyar katonaság egyaránt sanyargatta a jobbágságot. Ehhez hozzájárultak a bujdosók, kurucok csapatai és a velük szemben álló császáriak szervezett katonasága, a rosszul fizetett vagy szélnek eresztett, martalócokká zuhlott hajdúk, rablók, tolvajok serege.

1683-ban kétszer pusztították végig Heves megyét és a Felvidék déli peremét a török-tatár hadak: tavasszal Bécs ellen vonulva, majd a vereségük után visszavonulva. Ezt követően a császáriak (Caraffa és Rabatta vezetésével) téli szállásra táboroztak le a megyében, felszabadítva Hatvan várát, majd fél éves blokádnál után Eger (1687. december 17.).

A parasztvármegye

Erre az áldatlan helyzetre adott válaszként született meg a „Heves megyei parasztközösség”, a nemesi vármegyétől függetlenül működő „parasztvármegye”.

A jobbágyok 15-20 községre terjedő illetékességgel hadnagyokat, egy-egy település vezetésére tizedeseket választottak maguk közül, akik megszervezték maguk védelmét: „nem más okért rendeltettek volt elein az paraszt hadnagyok és tizedesek, hanem tulajdon csak az végre, ha nyúzó, fosztók, úton útfélen álló latrok, a csavargók találkoznak nemes vármegyénkbeli faluk határaiban, kik vagy marhájokban károsítanak meg az szegény embereket, vagy testekben háborgatják meg kínzással, sarczoltatással, vagy egyéb háborgattatással.”²³

Tehát a hódoltság területén magára maradt jobbágság, több szomszédos falu, maga hozta létre önvédelmi rendszerét, a „parasztvármegyét”. 1595-től kezdve törvényes lehetőség volt a parasztok fegyveres fellépésére a fosztogató hajdúk ellenében. 1607-ből írásos adatunk van arra, hogy létezett egy „egész Heves vármegyei parasztközség” nevű szervezet, amely a Mátra mögötti Bodonyban (és a borsodi Várkony nevű településen) gyakran tanácskozott.²⁴

Felvetésem szerint a nemesi vármegyétől függetlenül működő, vagyontárgyaikat, állatállományukat tolvajokkal, rablókcal szemben védelmező önszerveződés, a „parasztközség” lakói – a szomszédos falvakkal összefogva – védmű jellegű építményeket is kellett, hogy készítsenek.

Egyfajta késő középkori gyeptípusú védelem elemei (rendszere) rajzolódnak ki, melyet a szaladó világhoz alkalmazkodó életmódot folytató helyi lakosság a természetes felszínalakzatok (hegygerincek, vízfolyások, erdők, ún. periglaciális kőtörmelékmezők) és mesterséges létesítmények (hajdani földvárak, sáncok, őrhelyek) kombinációjából alkotott meg. A Mátraaljai falvak (leginkább Markaz, Domoszló, Kisanána) fölött a hegység főgerince – és annak oldalgerincei – természetes védelmi vonalat alkotnak. A Domoszlótól északra lévő, Závóz(a)-völgyön át megközelíthető, a Halom-hegy – Kis-Szár-hegy – Nagy-Szár-hegy – Cserepes-tető – Oroszlánvár – Nagy-Zúgó-hegy – Bükkös-tető vonulata által körített völgykatlan (a geológusok, vulkanológusok által Nagy-Szár-hegyi vulkánnak nevezett terület) kiváló menedékhely. Ennek előterében, a Keleti-Mátra déli lejtőinek tövében találjuk a fentebb ismertetett kósáncokat, melyek hozzászervesülnek e természetes védelmi formákhoz.

Őrhegyek, megerősített menedékhelyek

„Mint hogy a magyar földesúr és egyház részére járó szolgáltatások beszedéséért a falubíró is felelős volt, őt és rajta keresztül az egész falut a távol élő földesúr vagy püspökfőispán az ónodi, szendrői, füleki vár-

21 Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 15–16. (a továbbiakban: Soós 1975).

22 Soós 1975. 17–32.

23 Közgyűl. ir. 1653.: 1. sz., idézi: Soós 1975. 24–25.

24 Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest, 1969. 9–27.

ból küldött fegyveres nyargalók útján bármikor megszoríthatta, ezért a két pogány közt őrlődő jobbággy fizetett nemcsak a töröknek, hanem a magyar államnak, magyar földesúrnak és az egyháznak; alávetve magát nemcsak a török kádi bírságos parancsainak, hanem a Füleken gyűlésező, ítélkező vármegyei urak ítéleteinek is, mert saját bőrén érezte, hogy bár a megszálló török fegyveres erő mögött a vármegyei urak hatalma csak árnyékhatalom, ez a vármegye a fegyveres nyargalók útján mégis nagyot tud ütni rajta, karja messzire ér, Fülektől Mezőtúrig, Csépaig. Magától értetődően fizetett azért is, mert csakis a magyar államnak, földesúrnak fegyveres erejétől remélhette várva várt megszabadítását [...] a török igája alól. Ez az állami és vármegyei hatalom esetleg duplán behajtott a tőle az adóhátralékot, meg a törvénykezési bírságot, de a vármegyei tisztikar nem hódolt tagjai fiatalabb éveikben a végvárok körül, a törökkel vívott csatákban gyakorta véreztek is. Jobbágaikban a szabadulás reményét ébren tudták tartani, de a mind gyakrabban felbukkanó tolvajokkal, rablókkal, gonosztevőkkel szemben oltalmat, élet- és vagyonbiztonságot nyújtani nem tudtak. A nép tehát maga kényszerült megszervezni oltalmát a parasztvármegyében.”²⁵

A parasztközség, a falu életének irányítója tehát a falu bírása volt, aki egyúttal a közhatalom és a földesúr végrehajtó szerve is. Felelőse és közreműködője az adóösszeírásnak, az adók beszedésének. Szervezte a „rendőri hírszolgálatot”, saját falujának védelmét a rablók ellen. „Miközben a lakók gyakran napról napra sorba vigyázták a bűvőhelyeket, a bíró a török rekvirálásokról, portyákról azonnal hírt adott a magyar végvári kapitányoknak. Az elfogott gonosztevőket a parasztvármegyével együttműködve a füleki vármegyére, a kőborló végváriakat saját kapitányukhoz kísértette.”²⁶

A fenti megállapítások közül a hírszolgálatra és a bűvőhelyek őrzésére (vigyázására) vonatkozó utalások lényegesek a mi szempontunkból. Erre a védelmi jellegű parasztközösségi szervezeti feladatra (őrszolgálat) más korabeli híradást is ismerünk. A kétfelé történő adózás nehézségeiről, az adóztatás és bírságolás eldurvulásáról ad hírt a Nemzetes Balog Mihály igyekezetéről szóló irat. Ebben olvashatjuk a következő kitélt: „az szegénység strását tartván az őrhelyen”.²⁷ Az akkori viszonyok között fontos feladat volt a terménykészletek és az állatállomány – sőt magának az emberi életnek, a faluközösség létének – őrzése. A stratégiai fekvésű hegyormok, kiemelkedé-

sek őrhelyé alakítása a vidéken kőborló nyúzó, fosztók, latrok, csavargók, az adók beszedésére érkező karhatalom (török pribékek, magyar nyargalók), vagy a különböző katonai egységek, hadak figyelemmel tartását szolgálta.

Területünkön ilyen őrhely volt a Köves-Öreg-hegy sziklás orma²⁸ (7. kép háromszöggel jelzett pontja), ahonnan a macskavári sáncok indulnak, valamint a domoszlói Kis-kő.

Az őrhelyen strázsát tartó jobbágyokról szóló fenti idézet így folytatódik: „ha lovast látott, mingyárt vagy süvöltött, vagy nyikkantott, s úgy szaladtak széjjel az marhával...”²⁹ Veszély esetén az elrejtendő marhákat bűvőhelyekre, a hegyekben kialakított mentshelyekre, mentsvárakba hajtották. Ezek meglétére utal egy az 1683 tavaszán történt tatárdúlás elől Gyöngyösre menekülő Domoszlói Csőke János paraszthadnagy jelentése az alispánnak: „vettük a kegyelmes Fejedelem Thököly kemény parancsolatját, melyben tudunkra adja az parasztvármegyékre rendelt adókiivetéseket. Melyet semmi úttal végbe nem vihetünk. Mert most a tatár elől kellett futnunk. Aki otthon maradhatott, helyéből sem mer kimozdulni. Sok szegény embernek egy ökre, egy tehene sem maradt. Sok még faluját sem akarja megszállani. Hadnagyságom alatt levő falusi uraimékre sehol reájok nem talállok. Nem tudom ki hova szaladt, s mint maradhatott. Mi domoszlaiak, sáriak és visontaiak Gyöngyösön maradtunk meg, sok kimondhatatlan kárunk után. Ha szolgabíró uram nyargalókat küld is, sok falunak csak megégett helyét találja.”³⁰ E tanulságos irat számos lényeges, földrajzi vonatkozású elemét tartalmazza (érthetően konkrét helymegjelölések nélkül) a „szaladó világban” élő paraszti társadalom túlélési stratégiájának. „Az otthonmaradtak ki sem mernek mozdulni” kitétel annak fényében, hogy a falvaknak csak „megégett helye” maradt egyértelműen a bűvőhelyekre, a hegyek, erdők menedékeibe húzódo lakosságra utal. A menedékhelyek meglétét erősítik azok a megjegyzések is, miszerint a paraszthadnagy embereire „sehol nem talál rá”, „nem tudni, ki hová szaladt” – értsd: ki hová rejtőzött el.

Erre vonatkozóan a helyi hagyomány ad felvilágosítást. Az Abasár és Markaz közötti Tatár-mező nevű hely Pesty Frigyes szerint „lehelő, hol hajdan a tatárok táboroztak”.³¹ A néphagyomány szerint azonban a környező falvak lakossága ide menekült a tatárok elől „és itt várat építettek, amit a tatárok felgyújtottak, és benne égtek az emberek, sőt az erdő is kipusztult.”³² Ez a mondat a Tatár-mező (helyenként áthatolhatat-

25 Soós 1975. 24.

26 Közgyűl. ir. 1679.: 69. sz. idézi: Soós 1975. 27.

27 Közgyűl. ir. 1688.: 25. sz., idézi: Soós 1975. 22.

28 A földrajzi hely feltüntetve a Magyarország III. katonai felmérése alapján készült 1:75 000 méretarányú levezetett térkép Gyöngyös és Verpelét c. (4864 sz.) térképszelvényén Az Osztrák-Magyar Monarchia részletes térképe, 1883.

29 Közgyűl. ir. 1688.: 25. sz., idézi: Soós 1975. 22.

30 Közgyűl. Ir. 1683.: 29. sz., idézi: Soós 1975. 146.

31 Pesty Frigyes: Heves megye helynévtára. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzeteket és a helységnévazonosítást készítette: Csiffáry Gergely. Eger, 2005. 191.

32 Pelle 1988. 107.

lan, de legalább is nehezen járható periglaciális kőtörmelék-mező, „kőtenger”) és a Tekeres-völgy által közrezárt Hajnács-kő kősancaira utalhat. Itt Sánccok helynévvel is találkozunk,³³ ami a hegygerincen látható kősanccok megnevezése. Hajnács-kő várát – mint arról fentebb szó volt – őskori (késő bronzkori) alkotásnak tartja a kutatás.

Ez utóbbival és a Benevár fölötti hegygerincen, a Benevár-bércen, illetve a Széles-parlagon látható kősanccokkal kapcsolatban szintén felvetődik a hódoltság kori használat ténye. Kandra Kabos a Vár-bércen lévő kétrészes sánccvárral kapcsolatban, a Vaskapu említésekor („a Vaskapu nyitván ajtót a várba”), előtte (nem egyértelmű, hogy északi vagy déli irányban) több néven is nevezett tér nevét ismertette: „Vár-piac”, „Vidék-vár” és „Törökök piaca”.³⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy e kősanccal kerített hely vásáros helyként, piactérként – esetleg titkos termény- és állatörzési helyként – funkcionált a megosztott közhatalom idején, akkor, amikor Gyöngyös várost a török hatalom szultáni khász-várossá jelölte ki.³⁵ Mivel a török földesúr is szedte a piacok, vásárok, utak (valamint hidak, révek) monopolisztikus vámjövendelmét, annak kikerülése – a kétfelé adózás időszakában – a parasztközségek életében jelentős (és szükségesszerű!) tehercsökkentést szolgáló lépés volt.

Ezen társadalomszervezési praktikák (túlélési technikák) megkövetelték tehát az ilyen és ehhez hasonló építészeti megoldásokat. Szükség lehetett a falvaktól még elérhető távolságban lévő, de a hegyek közt, az erdőkben kialakított menedékhelyekre, ahová veszély esetén ingóságokkal elmenekülhettek a jobbagyok. A termények és az állatállomány őrzésére, elrejtésére szintén kőgaráddal övezett, legeltetésre is alkalmas karámokat (kutakat, földbe ástott, kőzetbe faragott gabonásvermeket stb.) építhettek.

Azonban a török hódoltság utáni évtizedekben, az adóbehajtásokkal kapcsolatos „villongások” nyomán is fel-feléledt a hegyekben kialakított menedékhelyek, rejtékhelyek használata. Gyöngyöspata helytörténetének emlékeztető eseménye, amikor a császári sereg 1687-ben Pest felől érkezve 900 katonával „felettébb nagy excessust” okozott, minek következtében „Patáról nagyobb részben kiment a közösség.” „Igen nagy ínségben és nyomorúságban vagyunk – írták a település lakói –

minden éjjel, kiváltképpen a derekas gazdák szöktön-szöktnek...”³⁶ A zavaros idők ezen történéseiről – szervezett, csoportos menekülésről – szóló híradások nyomán joggal feltételezhetjük, hogy az erdős hegyvidék belsejében régebben kialakított, esetleg a török hódoltság idején kiépített menedékhelyeket vettek igénybe a bujdosás idején.

A kérdés csupán az, hogy a már őskortól meglévő föld- és kőépítményeket használták fel céljaikra némi átalakítással, vagy a hódoltság idején, sebtében (és titokban, a két ellenséges közhatalom, valamint a távol élő földesurak tudta és beleegyezése nélkül) építették meg azokat?

Az 1696 tavaszán újraterlelt Domoszló³⁷ településmagjától keletre és északnyugatra – a hagyomány szerint – szérűskertek („holovnyica”) voltak, amelyekbe több „pelyvást” és néhány istállót építettek.³⁸ Miközben a 18. századtól a szántók tulajdonviszonyai folyamatosan individualizálódtak, addig a Mátraalja területileg érintkező falvainak legelői és erdői osztatlan közbirtokossági birtokot alkottak – egészen a 20. század első harmadának végéig. A tradicionális állattartás és a népi erdőhasználat (erdőkielés, különböző haszonvételek) egy sajátos lokális tulajdonjogi-gazdasági-védelmi közösség keretei közt zajlottak az újkorban.³⁹ Az osztatlan közföld használatának rendje a különféle mesterséges tájelemek (utak, kerítések, garádok, töltések, védőgátak, árkok, csatornák, sánccok, kutak) kiépítésében, de a régiek újbóli használatba vételében is megnyilvánulhatott, továbbélést biztosítva a parasztvármegye hadnagyi funkciójának – a több falura kiterjedő közbirtokosság (szomszédjogi faluközösség) keretei közepette is.

Végezetül – a mátrai kősanccok, kőfalak és egyéb kőépítmény-rendszerek eredetének kérdését nem zárva – a Mátrát alaposan bejáró Bartalos Gyulát idézem: „Ezen kirándulásaimnak is szép eredményei voltak ugyan, de nem világosítottak fel azon töprengéseimre nézve, ha vajon e kősanccok csak egyes különálló részleteit zárják-e be a Mátrának, vagy az egész összefoglaló nagy védőműnek képezik-e darabjait? Ez utóbbit elfogadni mégis inkább hajlandó voltam azok után, amiket eddig láttam és a Mátra-bércen, Solymoson és Benén tapasztaltam.”⁴⁰

33 Pelle 1988. 106.

34 Kandra Kabos: Bene vára a Mátrában. Eger, 1890. 9.

35 Soós 1975. 19.; Gyöngyösről, mint hódoltsági mezővárosról: Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.

36 Sugár István: Gyöngyöspata helynevei. Eger, 1966. 21.

37 Az 1686–1687-ben Eger visszavételéért folytatott harcok során,

a sarcoló katonaság elől a lakosság elmenekült, elbujdosott, s a falu egy évtizedig lakatlanná vált. Soós 1975. 146–147.; Sugár István: Heves megye és Eger visszafoglalása a töröktől. Eger, 1987. 137–155.

38 Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.): Heves megye műemlékei. I. Budapest, 1969. 611.

39 Petercsák Tivadar: A közbirtokosság. Debrecen, 2008.

40 Bartalos 1910. 121.

B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára

KÖZÉPKORI VÁRKÁPOLNA KŐSZEGEN

Jó állapotban fennmaradt váraink közül csak kevésről mondható el, hogy a benne működő kápolna helye a 13. század végétől a 20. század derekáig nem változott. Megszüntetése, ugyanakkor középkori építészeti, szobrászati részleteinek feltárása és eredeti kialakításának bemutatása a Sedlmayr János építész irányításával 1958–1963 között végzett műemléki helyreállítás eredménye.¹ A szakirodalomban már korábban említett, később Holl Imre által egyértelműen a 13. század végi palota kaputornyának felső szintjére lokalizált, középkori kápolna² mindennek ellenére a vártörténeti kutatás egy méltatlanul elfeledett fejezete. Reményeink szerint a hamarosan megújuló kőszegi várban folyó további munkálatok révén itt közölt ismereteink még kiegészíthetők és pontosíthatók lesznek.³

A torony

A várról szóló munkákban – kerülve a pontos megnevezést – leginkább ún. ötödik-, illetve belső toronynak nevezett kaputorony, befoglalva egy későbbi barokk épületszárnyba, az 1532. évi török ostromban elpusztult északi palotaszárny egyedül megmaradt udvari homlokzati falának középtengelyében áll.⁴ A közel négyzetes alaprajzú (6,5×6,7 m), 3,45×3,74 m belméretű, kétszintes torony 4,83 m szélességben ugrik az egykor emeletes épület külső falsíkja elé (1. kép). Falvastagsága 1,5–1,65 m. Eredeti magassága nem ismert, mivel azonban homlokzati díszítése egészen a mai modern síkfödém vonaláig követhető, bizonyos, hogy záradéka még följebb húzódott. A helyreállítást megelőzően padlástérbe nyúló, omladozó falkoronája szabálytalan végződést mutatott.⁵

1 A műemlékvédelem történetében fontos helyreállítás egyelőre még feldolgozatlan, hatalmas dokumentációs és rajz- és fényképanyaga a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Tervtárában és Fotótárában található. A róla készült publikációk vázlatosak. Riedelmayer Gyula – Péczely Béla: A kőszegi Jurisics-vár felmérése és felhasználási javaslata. Budapest, 1956. Kézirat, KÖH, Tervtár; Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 2. (1958) 143–148.; Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár helyreállítása. *Vasi Szemle*, 13. (1959) 77–83.; Sedlmayr János: A vár helyreállítása. *Vasi Szemle*, 17. (1963) 17–21.; Sedlmayr János: A helyreállított kőszegi vár. *Műemlékvédelem*, 8. (1965) 56–77.; Gergelyffy András – Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár. *Műemlékeink*. Budapest, 1964. A helyreállítási tervrajzokon, de különösen a dokumentációkban, építési naplókban, sőt még a korai publikációkban is gyakran keveredik a kaputoronyba lokalizált, illetve a később egyértelműen faburkolatos nagyteremként azonosított, a palota emeletének nyugati szakaszán lévő, díszes ablakcsoporttal kiképzett nagyobb helyiség. Holl Imre: Kőszeg vára a 13. században. *Archaeologiai Értesítő*, 113. (1986) 57–62. (a továbbiakban: Holl 1986); Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1992. 75–76. (a továbbiakban: Holl 1992).

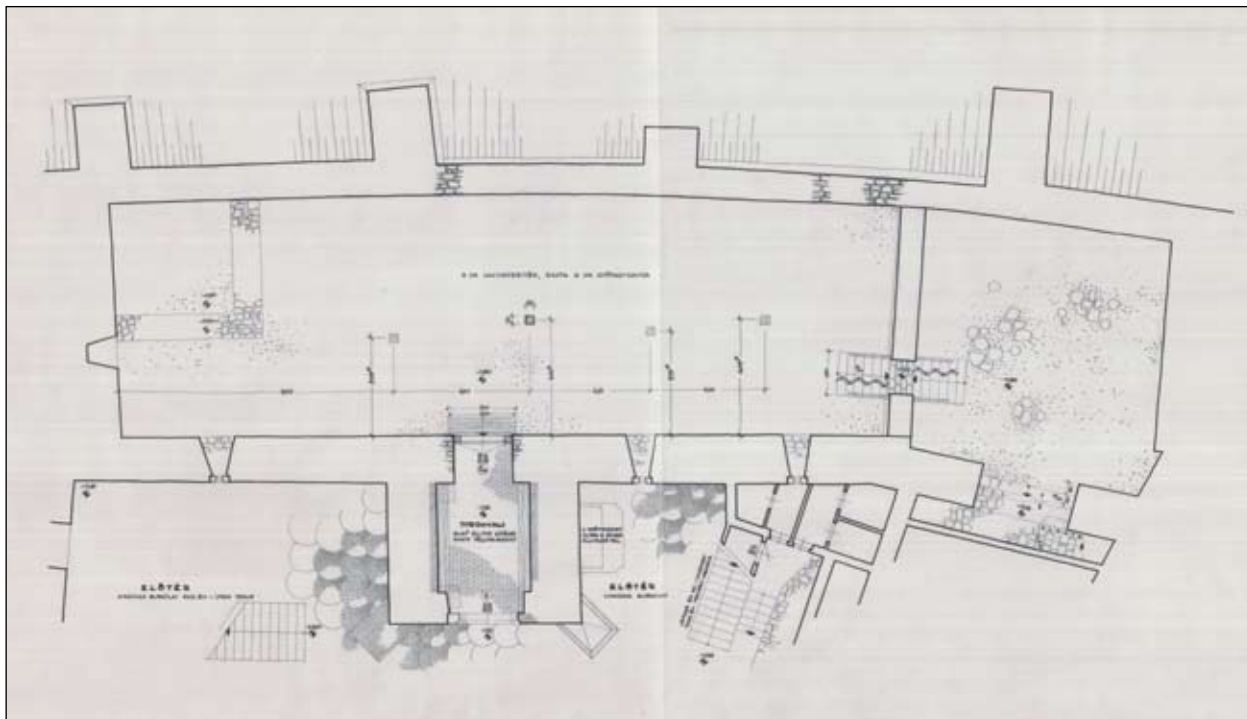
2 Chernel Kálmán: Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja I–II. Szombathely, 1877–1878. I. 1877. 113. (a továbbiakban: Chernel 1877–1878. I–II.); Lelkes István: Kőszeg. Magyar műemlékek. Budapest, 1960. 42.; Holl 1986. 62., 32. jegyzet; Holl 1992. 72.

3 A kőszegi vár elsősorban idegenforgalmi, turisztikai célokat szolgáló felújítása a küszöbön áll. A munkák 2011-ben elkezdődtek.

Ennek előzményeként 2009-ben Rácz Miklós régész (Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat [KÖSZ]) – többek között – az északi palotaszárnyban szondázó feltárásokat végzett, az ásatás konzulense B. Benkhard Lilla volt. Azon túl, hogy így módon folyamatosan tájékozódunk a régészeti eredményekről (közönetet szeretnénk mondani Rácz Miklósnak az itt közölt, tőle származó információkért), 2009–2010 folyamán – a restaurátori kutatáshoz kapcsolódva, egy-egy rövid időszakban – lehetőségünk nyílt a kápolnát rejtő, az északi palota külső homlokzatából kiugró belső torony külső nyugati homlokzatán és belső terében kisebb helyszíni épületkutatásokat végezni. Mivel kérdéseink egy részére még nem kaptunk választ, megfigyeléseinket a kivitelezés közben tovább szeretnénk folytatni. A restaurátori kutatást Heitler András végezte, akinek szintén nagyon köszönjük, hogy eredményeit és megfigyeléseit megosztotta velünk.

4 Azt a tényt, hogy az északi palotaszárny nem az 1777-es tűzvészben, hanem jóval korábban, már az 1532. évi török ostrom idején elpusztult, 1960–1962 között végzett régészeti feltárásaival Holl Imre egyértelműen tisztázta. Ezt követően földszintjét feltöltötték, és sokáig ágyúpadként használták. Holl 1992. 82. Arra vonatkozóan, hogy a 18. század közepén valamilyen módon mégis használhatták, az 1746. évi fogadalmi kegyképen (Kőszeg, Városi Múzeum, ltsz. K. 55.58) ábrázolt emeleti nyeregvető utal. Gergelyffy András: A kőszegi Jurisics-vár építési korszakai. *Vasi Szemle*, 17. (1963) 13. (a továbbiakban: Gergelyffy 1963).

5 Sedlmayr János: Műleírás a Kőszeg, Jurisich-vár 1961. évi kiviteli munkáihoz, 1961. március 1. In: Kőszeg, Jurisich-vár. 1961. évi munkák. II. Dokumentáció, KÖH Tervtár, ltsz. 4426.; Sedlmayr János: Kőszeg Jurisich belső vár. Feltárt északi szárny. Földszinti alaprajz. Helyreállítási terv. 1962. X. KÖH Tervtár, ltsz. 12705.

1. kép Kőszeg, vár. Az elpusztult északi palotaszárny helyén kialakított udvar és a kaputorony földszinti alaprajza. Helyreállítási tervrajz. Sedlmayr János, 1962. (KÖH Tervtár)

A délre néző torony főhomlokzatának (2. kép) keleti sarkán gúla alakú saroktámpillér figyelhető meg, kőből faragott, széles horonnyal tagolt lábazati párkányának egy darabja levéselt formában ugyan, de látható.⁶ Párja már hiányzik. A földszint közepén 2 m széles, 2,10 m magas, lapos csúcsívvel záródó, homorlatos élszedésű, kőkeretes kapu nyílik a belső térbe, amelyen át egykor a palota földszinti helyiségeibe lehetett jutni. Helyén ma üres udvar található. A későbbi átalakítások miatt a feltárás idején a kapu kőkeretből *in situ* csupán a lábazat, s fölötte egy rövid nyugati alsó szakasz, az ív indítása, valamint a keleti kerékvető került elő. Hozzájuk járult még egy hasonló

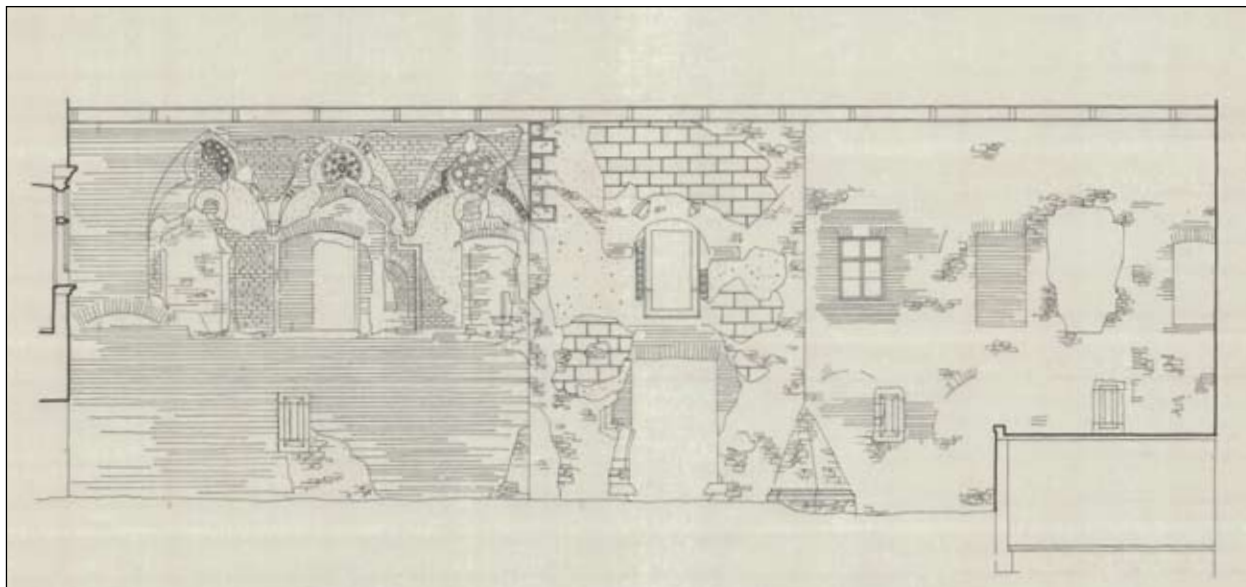
kialakítású szórvány kőelem. Ezek alapján a helyszínen rekonstruálni lehetett a nyílást.⁷

A bejárat körüli vakolatok lepusztultak ugyan – helyükre mindenhol, ahol hiányoztak, 1962–1963-ban a meglévő rétegekhez igazodó, szürke színű meszes vakolatok kerültek –, feljebb azonban szerencsére elég nagy mennyiségben megőrződtek. Ez a megállapítás leginkább a durvább összetételű, de simított, ma már erőteljesen elpiszkolódott, középkori nyers felületre készült, fehér mezőket vörössel keretező kváderfestésre vonatkozik, amely végtelen mustraként borította a főhomlokzatot, átfordulva a szabadon álló nyugati (s egykor bizonyára a keleti) oldalra is.⁸ A kapu fő-

6 Holl Imre külön kiemelte a gúla alakú támpillért és ritka lábazati profilját, amelynek kiegészítését javasolta. Jelentés a kőszegi Jurisich-vár ásatásáról, 1962.VI. 4.–VII. 28. 3. In: Kőszeg, Jurisich belső vár. Dokumentáció, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 4413.; A torony (és a palota) teljes déli főhomlokzati nézetét lásd: Sedlmayr János: Kőszeg, Jurisich belső vár. Udvar felőli belső homlokzat felmérése. Felmérési rajz, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12718.

7 A középkori bejárat kőkeretének nyugati szakaszát Holl Imre találta meg 1960. május első felében. Egyben javasolta a torony előtt lévő barokk lépcső és pihenő elbontását, valamint a középkori homlokzat bemutatását. Jelentés a kőszegi Jurisich várban 1960. V. 2–14. között végzett ásatásról. In: Kőszeg, Jurisich-vár. Dokumentáció, KÖH Tervtár, ltsz. 25093. A kőkeretes kapu felmérési rajza: Sedlmayr, felmérési rajz i.m. 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12718. A kőkeretes kapu rekonstrukciós rajza a kiegészítésekkel: Sedlmayr János: Kőszeg, Jurisich belső vár. Feltárt északi szárny „ötödik” belső torony nyílásai. Helyreállítási tervrajz, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12713.; Holl 1986. 57.; Holl 1992. 73–74. 36.1. kép.

8 1961-es jelentésében (lásd az 5. jegyzetet) Sedlmayr azt írja, hogy a vörös kváderosztásos festést a felület 50%-án megtalálták. Holl Imre – annak ellenére, hogy a két vörössel húzott kváderminta egyes elemei között méretkülönbségek figyelhetők meg – a torony festését a Garaiak által emelt nyugati szárny 14. század végi – 15. század eleji külső falán helyenként fennmaradt, hasonló jellegű, még az első periódusú vakolatra készített dekorációjával tartja egy idősnak. Véleménye szerint ilyen jellegű vakolat borította az északi palotaszárny 13. századi kapcsolt ablakcsoportját már eltakaró, új, kőkeretes ablakokat tartalmazó homlokzatát is, ahonnan a kváderes festés átfordult a toronyra. Holl 1986. 62.; Holl 1992. 80. A torony teljes nyugati homlokzatának felmérését a 13. század végi, elpusztult palota, valamint a 18. századi északi szárny metszetével együtt lásd: Sedlmayr János: Kőszeg, Jurisich belső vár. Metszet az északi szárnyon át. Felmérési rajz, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12717.

2. kép Kőszeg, vár. A palota és kaputorony déli főhomlokzata a kutatás után. Felmérési rajz. Sedlmayr János, 1962. (KÖH Tervtár)

lötti felületeken, mind a két oldalon fekete kormozódás figyelhető meg, amely egészen biztosan egy az ablaknyíláson át, belülről érkező füst, égés következménye.⁹

A bejáratú kapu tengelyében, a felső szinten lévő ablakot több ízben átformálták. Az inkább négyzetes alakú, külső szegélyén keskeny, kiugró szalagtagot körbefuttató 18. századi vakolatkereten kívül egy vele azonos szélességű nyíláshoz tartozó, de nála korábbi, ún. futókutyá-motívumos sgraffitoval díszített nyílászkeretet is bemutatnak, ennek könyöklő szakaszát a helyére kerülő hosszabb, barokk asztalosszerkezet behelyezésekor rongálták meg. A késő reneszánsz sgraffito sárgás árnyalatú maradványánál feltehetően újabb az a hasonló technikával készült, de meszeléssel kombinált, gyakran előforduló és sokáig élő, lépcsős

sarokarmírozás, amely egyedül a délnyugati felső sarokban maradt meg.¹⁰

A torony nyugati oldalhomlokzatán, mint ahogyan az előbb említettük, szintén megtalálták a korai vörös kváderfestést. A helyreállítást megelőző helyszíni épületkutatáskor a felső szinten a fal középtengelyénél beljebb, északra egy háromkaréjban végződő, gótikus mérműves ablak töredéke került elő. A homorlatos élszedéssel faragott kőkeret hiányzó alsó része könnyen kiegészíthető volt, mert megmaradtak a kétoszlatú ablak ugyancsak háromkaréjos záradékeinak indításai.¹¹

Az egykori palota hiányzó belső tere felé, az alsó szinten az udvarba vezető átjáró megújított északi nyílását modern fa kapuszárnyakkal zárták le. Középen gerendafészek utalnak arra a vízszintes fa fő-

9 Ezeken a felületeken a későbbi vakolatokat nem tartották meg, tehát pontosan nem állapítható meg, hogy az égés a fölötté lévő rétegeket is érintette-e, tehát, hogy melyik korszakból származik. Mivel azonban úgy tűnik, hogy a megfeketedés közvetlenül a kváderezett vakolaton figyelhető meg, gyanítani lehet, hogy még a középkorban bekövetkezett valamelyik égésről lehet szó. Amennyiben a kváderfestés a torony valóban a második rétegnek tekinthető (ezt a soron következő további restaurátori kutatás tudja majd igazolni), három nagyobb tűzvész jöhet szóba. 1440-ben Garai László a tűz miatt elnéptelenedett városba az újonnan betelepülőknek nyolc évi adómentességet ajánlott fel. Lásd: Chernel 1878. II. 19. Legközelebb akkor sérült meg, amikor 1482-ben Mátyás király elfoglalta Kőszeg, majd 1532 nyarán, a három hétig tartó, súlyos károkat okozó török ostromban. Lásd: Chernel 1878. II. 23.; Kőszeg ostromának emlékezete. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Bariska István. Budapest, 1982.

10 Sedlmayr, felmérési rajz i.m. 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12718. Az ún. futókutyás motívum a kőszegi várban jól datálható, ugyanis a nyugati szárny egykor szabadon álló, emeleti udvari homlokzatának hasonló dekorációval körülvett kapuszemöldökébe az 1616-os évszámot vésték, amely a Széchy család kőszegi birtoklásának kezdetét jelzi. Az ezt követő években komolyabb építkezésekre került sor, amely a homlokzati vakolatok megújítását is jelentette. Gergelyffy 1963. 12. A sarokarmírozás valószínűleg a 17. század végén itt birtokossá váló Esterházyak valamelyik átépítéséhez kapcsolódó, újabb felületen maradtatott meg. Dokumentáció önállóan nem említi, összefüggését a többi vakolattal a jövőbeni restaurátori vizsgálat tisztázhatja.

11 Sedlmayr, felmérési rajz i.m. 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12717. Rekonstrukciós rajzát lásd 1:5 méretben: Sedlmayr János: Kőszeg, Jurisich belső vár. Feltárt északi szárny „ötödik” belső torony nyílásai. Helyreállítási tervrajz, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12713.; Holl 1992. 77–78., 159. 108–109. kép.

démre, ahonnan a torony felső szintje megközelíthető volt.¹² Ide ugyanis a palota emeletéről önálló bejárat nyílt. 1961-ben a régészeti feltáráshoz kapcsolódó falkutatás során előkerült a 140 cm belméretű ajtó két függőleges keretköve a szélső ívindításokkal. Segítségükkel ki lehetett egészíteni a záradékokat.¹³ A homorlatos élszedéssel induló, s egy derékszögű kis tagozatot követően megismételt széles horonnyal faragott belső kávétól kifelé mindkét oldalon három-három függőleges hengertag fut fölfelé. A béllet fejezetzóna nélkül csatlakozik a csúcsíves záradékhhoz. Egymástól mély horonnyal elválasztott tagozatai a lábazati darabokon ferde megállításúak.

Sajnos a szabadba került, esővíztől nem védett, homokkőből faragott kőkeretes kapu (3. kép) eredeti darabjainak felületei ma már olyan rossz állapotban vannak, hogy nehezen megállapítható; vajon a csúcsív kiegészítésekor indokoltan alkalmazták-e hengertag helyett a késő gótikus, összetett körtettagot. A bal oldali lábazat belső hornyában megfigyelhető, keretelt vízszintes megállítás mindenestre valóban olyan jellegzetesség, ami inkább a térbe állított, körtettagos bélletű gótikus kapuknál fordult elő. Ennek ellenére a 16. század elejére történő keltezése és ilyen formán való kiegészítése tévedésnek tűnik.¹⁴

A toronyaljon át a palota belsejébe vezető, keskeny kapubejárat, amely az akkori járószintnél több lépcsőfokkal magasabbról nyílt,¹⁵ csak a földszinti személyforgalmat szolgálta. A palotának ez az alsó szintje a hátsó északkeleti kis udvar felől szintén megközelíthető volt, de innen indult, s a belső fal mellett

3. kép Kőszeg, vár. A kaputorony emeleti kápolnájának egykor a palota emeletéről nyíló, kőkeretes bejárata.

Fotó: Hack Róbert, 2011. (KÖH Fotótár)

12 Az egyik 1962-ben készült fényképen – lásd Holl 1992. 153., 99. kép – megfigyelhető, hogy a ma látható gerendalyukak helyett eredetileg a falazatba bemélyített, folyamatos sávot tartak fel, ez szolgált a földszinti, vízszintes földem felfekvésére. A fényképről azonban nehéz megítélni, vajon ez a megoldás tényleg a középkori földemhez, vagy már egy későbbi, kicserélt változathoz tartozott-e. Ha mindig itt volt az emeleti járószint, innen a torony felső szintjére vezető, kissé magasabb küszöbszinttel rendelkező bejáratához ugyancsak néhány lépcső segítségével lehetett feljutni.

13 A gótikus kőkeretes emeleti kapu záradékat egy a későbbiekben fölötté nyitott, kisebb méretű, négyzetes formájú, keret nélküli ablakkal rongálták meg. A szóban forgó fényképen (lásd az előző jegyzetet) a kapu mellett mutatkozó, hasonlóképpen kis, szegmensíves záródású ablak jelenleg a belsőben nem látható, funkciójáról és koráról nem tudunk semmit.

14 Szöveges említéséről nem tudunk. Sedlmayr János egyik helyreállítási tervdokumentációjában fennmaradt azonban egy színes akvarellsorozat (6 db 1:50 méretű, vízfestéssel kiszínezett fénymásolat), amely az alaprajzok és a homlokzatok periodizációja érdekében készült. Közülük az egykori északi palota felőli nézetén a szóban forgó emeleti kapu és az északi palotaszárny nyugati oldalán jelölt belső ülőfülkés, nagyobb ablakok keltezéséeként a 16. század eleje szerepel. Amennyiben egy közelebbi szemrevételezés esetén kiderül, hogy a falszövetben másodlagosan elhelyezett, s mégis körtettagos bélletű kapuról van szó, valószínűbbnek tartjuk a Garai-korszakra történő, 14. század

végi – 15. század eleji keltezését. Ebben az esetben az épületnek ugyanezen a pontján egy korábbi, 13. század végi kőkeretes bejáratot kell feltételeznünk. Itt jegyezzük meg, hogy azok a gótikus kapubélletből származó, általunk a kőszegi elővár utcai falában, illetve kapualjában talált, másodlagos felhasználású faragványok, amelyek öt, mélyen ülő horonnyal elválasztott függőleges körtettaggal rendelkeznek, stílusukat tekintve talán ugyancsak a Garaiak építkezéseivel lehetnek összefüggésben, nagyobb méreteik miatt azonban semmiképpen sem tartozhatnak a kápolnához vagy a kaputorony alsó szintjéhez. B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Kutatások a kőszegi elővárban. *Savaria*, 31. (2007) 70–74., 15–19. ábra. (a továbbiakban B. Benkhard – Mentényi 2007).

15 Mivel a gótikus kapu fennmaradt kerékvetői egy vonalban helyezkednek el a délkeleti saroktámpillér lábazatát lezáró kőpárkánnyal, tehát maga a lábazat a jelenlegi burkolat alá került, nyilvánvaló, hogy a középkori udvar járószintjének valamivel alacsonyabban kellett lennie. Ezt mutatja a felmérés is: Sedlmayr, felmérési rajz i.m. 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 12718. Holl Imre könyvében ugyan nem említi ezt a részletet, arra azonban, hogy vizsgálta a torony előtti területet, az általa feltárt délnyugati támpillérről készült, már idézett fénykép tanúskodik. Holl 1992. 73., 160. 114. kép. Ugyanitt közli Sedlmayr rekonstrukciós rajzát, amelyen a bejárat előtt értelemszerűen lépcsők jelennek meg. Rácz Miklós 2009-ben tett újabb megfigyelései megerősítik ezt a feltételezést.

4. kép Kőszeg, vár. Az emeleti kápolna bordás keresztboltozata és középkori festésmaradványai. Fotó: Hack Róbert, 2011. (KÖH Fotótár)

5. kép Kőszeg, vár. Az emeleti kápolna faragott boltozati zárókőve. Fotó: Hack Róbert, 2011. (KÖH Fotótár)

vezetett fölfelé az a lépcső is, amelynek segítségével az emeleti lakóterekbe lehetett jutni.¹⁶ Egy 1962-ből fennmaradt kutatási fénykép¹⁷ tanúbizonysága szerint a kapualjként működő helyiség falai mentén, a nyugati oldalon a belső átjáró nyílás mellé befordított, felül két utólagos téglasorral megemelt, természetes padkák húzódtak. A ma is meglévő padkákhoz tartozó, Holl Imre által megtalált téglapadló¹⁸ szintje viszont egy lépcsőfokkal mélyebben volt, mint az udvari bejárat küszöbszintje. Ehhez igazodott a belső nyílás, amely a felmérési rajz és fénykép szerint¹⁹ nem lehetett szélesebb 180 cm-nél, kőkerete, s bizonyára nyílászáró szerkezete sem volt.

Jelenleg a torony magas, szűk belső terét a felső szinten egyszer hornyolt kőbordás keresztboltozat fedi (4. kép). A sarkokba lefutó bordák konzolos megállításúak. A gazdag faragású, centrális kompozíciójú, kerek zárókő (5. kép) szegélyét sugárirányban elhelyezett, félkörívben záródó, virágsziromszerű karéjok alkotják, amelyek befoglaló formaként szolgálnak a belsejükben ábrázolt levélmotívumokhoz. A díszítőrendszer annak ellenére, hogy a mélyített háttérű karéjok széleit alkotó indák kereszt alakban, középről ágaznak el, nem teljesen szimmetrikus. A kissé hajlított, ívelt oldalú, kidomborodó felületű, helyenként egymásból kinövő leveleket hangsúlyos középer tagolja. A levelek

16 A 29 méter hosszú, 11 méter széles palota és az északkeleti torony között kialakult, várfalak által övezett kis udvarba, illetve onnan a palotába egy további, keskeny földszinti bejárat nyílt. Holl Imre szerint az emelet egyik feljárója (egyelőre nem tudni volt-e és hol lehetett a feltételezett másik) szintén ebből a kis udvarból indult és az udvart dél felől bezáró, valójában egy eléépített, a palotával egykorú helyiség kelet–nyugati irányú hátfalának tetején húzódott, majd fordult át a keleti végfal felső szintjén nyíló bejárathoz. Holl 1992. 12. 4. kép, 16. 6. kép, 19., 21. 8. kép, 22. 9. kép, 71–73.

17 Kőszeg, Jurisich belső vár. Dokumentáció, 1962. Kartonra ragasztott, 18×24 cm-es, 9 db-ból álló fekete-fehér fényképsorozat, 4. tábla: „Ötödik” torony belső tere (toronyalj). KÖH Tervtár, ltsz. 4413.

18 A publikációkban nem szerepel, csupán egy ásatási jelentésből tudjuk, hogy Holl Imre 1962-ben a torony belsejében középkori

kori téglapadlót tárt fel. Jelentés a kőszegi Jurisich-vár ásatásáról, 1962. VI. 4.–VII. 28. 3. In: Kőszeg, Jurisich belső vár. Dokumentáció, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 4413. Bemutatását, felhasználását javasolta ugyan, sajnos mégsem került rá sor. A kivitelezés folyamán valószínűleg elpusztult, s helyére a jelenlegi új téglapadló került. A téglapadló alatt régészeti feltárás nem volt.

19 A rajz és fénykép arról tanúskodik, hogy a feltáráskor a földszinti nyílás bal oldali, függőleges kávéja a fölötte lévő emeleti ajtó kőkeretének külső síkjával egy vonalban húzódott. Mivel feltételezhető, hogy a jobb oldali kávéat ugyanígy alakították ki, a körülbelüli belső méret kiszámítható. A megmaradt kávéat szabályosan, nagyobb kövekből falazták ki az egykori belső oldalon, ahol kőkeret nem csatlakozott hozzá. Holl Imre kutatásaihoz kapcsolódó felmérési rajz. Északi szárny. Középkori fal, külső homlokzat. Kajor Béláné, 1961. KÖH Tervár, ltsz. 17825. Fénykép: Holl 1992. 153. 99.

között feltűnik egy ugyancsak átlós irányú, alul-felül kiszélesedő tagoló elem, közvetítésével a középső keresztforma átlói mentén elhelyezkedő kerek gumószerű formák az íves szegélyhez kapcsolódnak. A zárókő alapvetően dekoratív stílusában a stilizált, de még felismerhető eredetű növényi formák együtt jelennek meg tisztán ornamentális részletekkel. Az egyik íves kis mezőben hosszú szárú, kereszt alakú levél fedezhető fel.

A felső szint déli homlokzati falának belső oldalán igen széles, rézsűs kávájú s ugyanilyen könyöklőjű, belső síkján 2,25 m magas és 2,5 m széles, szegmens-íves záródású fülke található, benne nagyon értékes – a vár területén egyedülként megőrzött! – egyrétegű barokk ablakszerkezettel. Nyilvánvaló, hogy a barokk kápolna oratóriumablakáról van szó.²⁰ A kétszárnyú nyílászáró görögkereszt osztású, három-három egymás fölötti üvegtáblából áll, amelyeket további keskeny, vízszintes ólompántokkal tagoltak. Ez utóbbiak már csupán két helyen maradtak meg. A kovácsoltvasból készült rászögezhető pántos, virágdíszes végződésű sarokvasalatokkal, áthajtókkal, riglikkel és fogógombokkal együtt fennmaradt ablakban még eredeti üvegtáblák is vannak. A torony főhomlokzatán feltárt, még egy előző korszakból származó késő reneszánsz ablakkeret bemutatása kedvéért, amely négyzetes formájú nyíláshoz tartozott, s ezért magasabban záródott, mint a megtartott barokk szerkezet, kívülről a két alsó ablakosztást befalazták, belülről azonban, bár az erős alulnézet miatt ez lentől nem érvényesül, teljes méretében látható.

A nyugati belső falon merőleges kávájú, keskeny, belső síkján 1,45 m magas és 1,58 m széles, tehát a délinél jóval kisebb fülke tartozik a kiegészített gótikus mérműves ablakhoz. A keleti oldalfal jelenleg teljesen zárt, északon, a mai másodlagos kijárat fölött egészen magasra helyezett, hátsó síkján befalazott, tehát fülkeként jelentkező, enyhén rézsűs, kisméretű ablaknyílás mutatkozik.

Kutatás, építéstörténet

A torony nyugati külső oldalhomlokzatát kisebb szakaszokon vizsgálva megállapítottuk, hogy mindkét

6. kép Kőszeg, vár. A palotaszárny és a kaputorony homlokzati falainak csatlakozása az emelet északnyugati sarkában. Fotó: Hack Róbert, 2011. (KÖH Fotótár)

szintje eredetileg barna agyagot is tartalmazó, kemény, meszes, durva szemcséjű, helyenként 2-3 cm-es, nagy kavicsokkal kevert habarcsba rakott palás terméskőből épült. Alapozását tekintve,²¹ valamint az alsó szakaszokon szoros kötésben van ugyan az azonos anyagú északi palotaszárnyal, a festett emeleti ablakcsoport magasságában egymáshoz való kapcsolódásuk ellenben szabálytalannak látszik. A palota téglafala végig az emeleten 12-15 cm szélességben átfordul a toronyfalra, miközben a függőleges téglabekötés mellett a terméskő falszövet rongáltnak tűnik (6. kép). A vörösre égetett téglák vastagsága: 5-5,3 cm, a közöttük lévő kötőanyag hasonló a torony imént leírt kötőanyagához, kissé azonban tömöttebb és sárgásabb színű. Felül a sarokban, mind a terméskő, mind

20 Az Esterházyak által 1931-ben a magyar katonaságnak átadott várban honvédlaktanyát alakítottak ki, az 1950-es években pedig terményraktárként szolgált. Gergelyffy 1963. 14.; Bariska István – Németh Adél: Kőszeg. Panoráma. Magyar városok. Budapest, é.n. [1984] 115. Elképzelhető, hogy eleinte még használták a kápolnát. A kőszegi vár felújításának kezdetekor az egységes belső tér kápolna funkciója teljesen egyértelmű volt annak ellenére, hogy a II. világháború vége óta már biztosan nem miséztek benne. Több építész rajzon egyértelműen így szerepel. Írásos említését lásd: Sedlmayr János: Műleírás a Kőszeg, Jurisics vár 1962. évi munkáihoz. 1962. január. In: Kőszeg,

belső vár. Dokumentáció, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 4412. Északi fala előtt ugyanis ott állt az oltár, amelyet a középkori kaputorony újbóli megnyitása érdekében a helyreállítás folyamán költöztettek át későbbi helyére, a torony külső keleti fala elé. Nagy kár, hogy a kutatási munkák idején még szintén meglévő, s az oratóriumablakkal feltehetően egykorú, késő barokk bejárati ajtót pusztulásra ítélték, annak ellenére, hogy lehetőség lett volna a nagy épület egy másik pontján való elhelyezésére. Fényképét lásd: Holl 1992. 159. 110. kép.

21 Rác Miklós 2009. évi szondázó régészeti feltárása alapján.

a téglafalazatban égésnyomok figyelhetők meg. Gyanítható persze, hogy itt már egy újkori tűzvész nyomairól lehet szó, ugyanis ezen a helyen javításként erősen meszes, fehér, apró sötét színű kavicsokkal kevert, porózusabb habarcsba rakott tégladarabokat alkalmaztak.

Ugyanitt, valamivel alacsonyabban, az északi palota második periódusú gótikus ablaktöredékének könyöklővonalától 68 cm-rel lejjebb – lefelé mintegy 75 cm magasságban – a lapos palakövek helyett jóval nagyobb méretű (40–50 cm hosszú, 20–30 cm széles) terméskövekből készült, vízszintes falszakasz figyelhető meg, amely alatt, a földszinten azonban már ismét kisebb, vékonyabb kövekből építkeztek. A váltás okát egyelőre nem ismerjük.

Rendkívül furcsa, hogy az északi palota homlokzatán (7. kép), a mai járószint fölött kb. 4,1 m magasan az emeleti falsík a földszintre képest részben eltolódik, ami azt jelenti, hogy a két szint között, közvetlenül a torony mellett egy 45 cm széles padka alakul ki, amely nyugat felé folyamatosan elkeskenyedik, majd az északnyugati sarokban, a későbbi palotaszárny csatlakozásánál teljesen elfogy. Köpenyezésről nem lehet szó, hiszen középtájon a falszöveggel egyidős, földszinti résablak külső síkja és terméskő kávéja szabályos kialakítású.²² A jelenség a Kasper Sándor, majd Nagypál Judit által készített, később pedig Holl Imre kutatásaihoz kapcsolódó felmérései, illetve periodizációs rajzokon valószínűleg azért nem látszik egyértelműen, mert a későbbi eléépítések téglaköpenyfalait akkor még nem bontották el. Sedlmayr János rajzán szerepel ugyan, magyarázatát mégsem olvashatjuk sehol.²³ Ebből a szempontból lényeges, hogy a homlokzaton jelentkező vízszintes falsíkváltás éppen a palota és a torony északnyugati csatlakozásánál a legnagyobb (42 cm), ahol a középkori terméskő fal egészen biztosan kötésben épült a palota alsó szintjével. A különös megoldás ér-

7. kép Kőszeg, vár. A palota díszes ablakcsoporthal kialakított, festett homlokzata a kaputorony nyugati falának részletével. Fotó: B. Benkhard Lilla, 2007

telmezéséhez, miután tudjuk, hogy egy 20. századi műemléki helyreállítás következtében alakult ilyené, bizonyára szükség lesz a palota homlokzati falának újabb vizsgálatára. Nem kétséges azonban, hogy a felső szint díszes, festett homlokzata elég szabálytalan módon és elég nagy mértékben ugrik hátra az alsó szinthez képest. Kérdés, lehetséges-e ez egy összefüggő homlokzat esetében.

Az itt leírt jelenségek alapján, amelyeket a későbbiekben természetesen számos további megfigyeléssel kell még kiegészíteni, talán mégis érdemes újból felvetni a palota szintjei, illetve a palota és a torony közötti kronológiai összefüggések kérdését.

A belső tér jó állapotban fennmaradt bordás keresztboltozata egykorú magával a toronnyal. Nagy kár, hogy a közelemek felületét az 1960-as évek elején drótkéfével „letisztították”,²⁴ aminek következtében elpusztultak a rajta lévő évszázados (talán festett) vakolat- és meszelésrétegek. A falak belső oldaláról az 1960-as évek elején sajnos teljesen leverték a vakolatokat, egyedül a boltmezőkön talált, kanálhátal húzott, középkori festett maradványokat tartották meg.

22 Lásd a következő fényképeket: Holl 1992. 155. 101/1. kép, 112. kép.

23 Kasper Sándor kőszegi építész volt az, aki 1955–1956-ban szinte elsőként foglalkozott a vár építéstörténetével. Számos alap- és részletrajza maradt fenn. A festett középkori ablakcsoporth megtalálása ugyan Riedelmayer Gyula (VÁROSTERV), első felmérése azonban az ő nevéhez fűződik. Kasper Sándor: Kőszeg, Jurisich-vár. Nyugati szárny padlástér a mai kápolna mellett. 1955. augusztus. KÖH Tervtár, ltsz. 16111.; Nagypál Judit: Kápolna melletti helyiség hosszmetsete és alaprajza. 1960. szeptember 20–21. KÖH Tervtár, ltsz. 16108.; Kajor Béláné: Kőszeg, Jurisich-vár. Északi szárny déli emeleti homlokzat és alaprajz. I. periódus, 1961. augusztus 7. KÖH Tervtár, ltsz. 17822.;

Kajor Béláné: Kőszeg, Jurisich-vár. Északi szárny középkori fal déli emeleti homlokzat és alaprajz, 1961. II. periódus. KÖH Tervtár, ltsz. 17824.; Sedlmayr János: Emeleti alaprajz, 1959. augusztus 17. Módosítva: 1961. január 10. In: 1961. évi munkák, rajzsorozat. KÖH Tervtár, ltsz. 9476.; Sedlmayr János: Festett ívsoros fal felmérési rajz, 1961. február 20. In: 1961. évi munkák, rajzsorozat. KÖH Tervtár, ltsz. 9476.

24 „Az ötödik torony belsejében... a felső helyiség keresztboltozatának bordáiról és süvegeiről az újabb vakolat illetve festés eltávolítandó, hasonlóképpen az oldalfalakról is...” Sedlmayr János: Műleírás a Jurisich-vár feltárt északi szárnyának helyreállításához. 1962. október 30. In: Kőszeg, Jurisich belső vár. Dokumentáció, 1962. KÖH Tervtár, ltsz. 4413.

A kőbordás boltozat már együtt élt az itt megfigyelhető, első periódusú vakolattal. Közvetlenül rajta egy fehér meszes alapozás, majd egy halványiszürke festett réteg mutatkozik, már ezekre került rá egy olyannyira elkormozódott felület, amely nem csupán alulról, de közlőről nézve is teljesen feketének tűnik. A két egymás fölötti réteg illeszkedik a bordás keresztboltozathoz, s néhány véletlenül megőrződött kis foltban ráfordul a kőfelületek oldalára.²⁵

A déli fal széles oratóriumablaka mellett, a fülke hátfalának nyugati oldalán, a belső sík szélétől 13 cm-rel beljebb megmaradt a középkori terméskő falszővet szabályos függőleges szegélye, amely mellől egy valamikori kőkeretet kivehettek. A keleti oldalon ez a távolság 11 cm, itt azonban síkja rongált. Ugyanebben a sarokban, fölül erősen elkormozódott, fekete vakolatot találtunk, amely jelentős mértékben különbözik egy későbbi, szűkebb nyíláshoz tartozó hófehér, leginkább tejfőltre emlékeztető, a késő barokk nyílászáró mellett mindössze 7 cm-rel a homlokzatra függőlegesen kifutó meszeléstől. A belső síkon szerkezet nem tartozott hozzá. A fönt leírt, 18. századi ablak már egy újabb, a többtől jól elkülöníthető periódusban került a nála csupán alig valamivel szélesebb, de már korábban meglévő nyílásba.

Kiderült az is, hogy a középkori ablakfülke szegmensíves áthidalója, felső kávjában a homloksíkról merőlegesen beforduló vakolat-és festésrétegekkel a jelenlegi barokk záradék fölött 20 cm-rel ma is megtalálható. Szegélyén a toronyalj kapu keretkővén láthatóhoz hasonló élszedés húzódik végig. Az áthidaló mindössze kb. 180 cm széles volt, amiből az következik, hogy a középkori ablakfülke – hasonlóan a nyugati oldalon lévőhöz – a jelenleginél jóval kevésbé volt a belső tér felé rézsűsen kiszélesedő. Ezért lehetséges, hogy a homlokzat belső falán megtaláltuk ugyan a megégett, kormos középkori vakolatot, magukat a kávakat viszont fehér, meszes, kavicsos kötőanyagba rakott, nagyméretű téglákból falazták ki.

Közvetlenül a nyugati ablakfülke fölött, az északi sarokban szintén előkerült a középkori záradék, benne az első periódusú vakolattal, rajta többek között a megfeketedett meszeléssel. Közvetlenül fölöttük megfigyelhető a tejfőlszerű meszelésréteg is, ami azt jelenti, hogy a hozzá tartozó, közbülső periódusban

még a középkori ablakfülkék éltek. Megállapítottuk, hogy ezt a torony felső szintjéhez tartozó nyílást a délivel azonos hosszúságban a második periódusban lefelé meghosszabbították, ugyanis vízszintes alsó vonalát – benne a tejfőlszerű beforduló réteggel – a bal oldali sarokban, kb. 80 cm-rel a jelenlegi alatt megtaláltuk.

A délnyugati sarokban a falszővet kisebb mértékű vizsgálata révén egyértelművé vált, hogy a rézsűs könnyöklő, széles déli ablakfülke alsó vonalától 50 cm-rel lejjebb, egy határozott vízszintes vonal alatt a terméskő falszővet felületét mintegy 135 cm hosszúságban megvették, illetve utólagos téglaköpenyezéssel, kifalazással részben javították, eltakarták. Ugyanitt megfigyelhetők az egykori földszinti keresztboltozathoz tartozó, ferdén a falba helyezett terméskövekből kirakott ív megrongált felületű maradványai is.

Annak ellenére, hogy a kápolna külső homlokzatán és belső terében tett megfigyeléseink eredményei még korántsem tekinthetők véglegesnek –, hiszen részben a restauratori munka (nem beszélve a földszintről, ahol a berendezett kőtár miatt eddig nem volt módunk kutatni), részben pedig a keleti és az északi emeleti fal vizsgálata még hátra van – a helyreállítás kori állapotból kiindulva, összefoglalóan mégis elmondhatjuk a következőket.

Eddigi megfigyeléseink szerint a valószínűleg háromszintesnek épült, a palota tömegéből kimagasló, négyzetes torony alsó szintjét, amely átjárást biztosított a palota előtti nagy udvarból az épület belsejébe, – a fölötté lévőhöz hasonlóan – keresztboltozattal fedték. Az ismert két alsó szint között belső lépcső nem volt. A kőbordákkal és zárókővel díszített első emeleti kápolnát a mögötte álló palotából, egy csúcsíves béllettel faragott kőkeretes ajtón át lehetett megközelelni. A nyugati oldalhomlokzaton fennmaradt és kiegészített, háromkaréjos mérműves ablakon kívül a déli főhomlokzatra is nyílt egy hasonló ablak, amelynek töredékei alapján rajzi rekonstrukció készült.²⁶ Kérdés, milyen volt a keleti homlokzat, amelynek egy még közöletlen helyreállítás kori fényképén nagyméretű, másodlagos ablaknyílást látunk. Az 1960-as évek elején végzett feltárásból előkerült, kisebb mérműtöredékek nem zárják ki annak lehetőségét, hogy ezen az oldalon is volt ablak.²⁷ A torony homlokzatát ta-

25 A festésekkel kapcsolatos, a miénknél alaposabb, laboratóriumi vizsgálatokkal is kiegészített megfigyelések a Heitler András falkép restaurátor által készített restauratori kutatási dokumentációban szerepelnek majd.

26 Holl 1992. 72., 77. 41. kép, 3. rajz; Sedlmayr János: Kőszeg, belsővár („Jurisics-vár”). A töredékek katalógusa (Sedlmayr János, Ivicsics Péter, Lővei Pál). Szerkezeti és formai összefüggések topológiai katalógusa. Összeállította: Sedlmayr János és Lővei Pál. In: Lapidarium Hungaricum (LAHU) 5. Vas megye I. Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 2002. (a továbbiakban LAHU 5). Kat: 68.9. és 68.10. faragvány. 532. Szerk. kat.: 68/2. 550., 558. 436. kép.

27 A nagyméretű, másodlagos ablak fényképét lásd: Kőszeg, Jurisich belső vár. Dokumentáció, 1962. Kartonra ragasztott, 18×24 cm-es, 9 db-ból álló fekete-fehér fényképsorozat, 5. tábla: „Ötödik” torony keleti oldala a feltárás után. KÖH Tervtár, ltsz 4413. Mivel az előkerült töredékek alapján a kőszegi várban legalább hat különböző típusú, 13. század végi, csúcsíves záródású, mérműves ablak volt, könnyen elképzelhető, hogy egyikük a torony keleti oldalán nyílt. LAHU 5. 527. Kat. 68.14–68.21. darabok. 533–535.

lán mindkét középkori építési periódusban közvetlenül a vakolatra készített, vörös kváderasztás borította. Arra a kérdésre, hogy milyen lehetett és milyen funkcióval bírt a feltételezett harmadik szint, amelyet később egészen biztosan haranggal is elláttak, semmilyen támponttal nem rendelkezünk.²⁸

A későbbiekben a kápolnát több ízben is átalakították. Elsőként talán egyedül a déli főhomlokzat ablakát. A jelenlegi széles ablakfülke hátsó síkján, a jobb oldalon ugyanis egy olyan utólag függőlegessé alakított káva mutatkozik, amely bizonyára egy későbbi kőkerethez tartozott. Ez alapján nem lehetetlen, hogy a 13. század végi korai gótikus ablak helyett még a 15. század végén erre a kiemelt helyre új nyílászáró készült.²⁹

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt a hatalmas erejű tüzet, amely bekormozta az ablak alatti homlokzatot, a belső fülke és a boltozat vakolatát, viszont a bizonyára a mögötte lévő, fából készült emelet és a tetőzet égésével együtt járó, 1532-es török ostrommal hozzuk összefüggésbe.³⁰ Írott források tanúskodnak arról, hogy ezt követően a vár hosszabb ideig romos állapotban volt. Majd csak a 16. század második felében

fognak hozzá, leginkább a külső falak és az erődítések helyreállításához.

Nagyobb arányú építkezés a Széchyek 1616-tól kezdődő birtoklása alatt folyik a kőszegi várban.³¹ Ők egészen biztosan újból használatba veszik a kápolnát, amelynek – a többi épületszárnyal együtt – homlokzatait újra vakolják, az elpusztult boltozat helyett két alsó szintjét pedig síkfödémmel osztják ketté. Elképzelhető, hogy megközelítése ekkor azonban már az elpusztult északi palotaszárny helyett egy közvetlenül a torony nyugati oldala mellé épített helyiségen keresztül történik.³² Ablakait a jellegzetes ún. futókutyás motívummal keretelt, négyzetes nyílásokra cserélik, amelyekhez a belső térben padlószintig futó fülkéket hoznak létre. A kápolna felületét jellegzetes tejfölszerű, hófehér meszeléssel látják el.

Esterházy Pál herceg ugyan hivatalosan csak egy évvel később lesz a kőszegi vár és uradalom birtokosa, már 1674-ben felújíttatja a kápolnát, amelyben elhelyezi a valamelyik eredetiről általa másoltatott Nikopoia (Győzedelmes) Szűz Mária csodatévő képét. Valószínűnek tartjuk, hogy ezt követően a család még mindig csupán a felső szintet használja kápolna-

28 Egy írott forrás szerint 1777. december 31-én, a nagy tűzvészt követően vissza kell bontani „a harangtorony egy részét” is, „amelynek magassága most még más tornyokkal azonos” („dem glocken Thurm auch einen Theill abzubrechen, derzeit sollcher mit dem andern Thurm gleiche Höhe hat”). In: A kőszegi uradalom (Kőszeg vára) számadási hivatalának iratai (Fürstlich Esterházyische Familienarchiv Forchtenstein Burgenland, Rentamt Güns) 1777–1780. „Rechnungs Corpus Über die Rent Ambst Gelder der Hochfürstlichen Nicolay Eszterházyischen Herrschaft Güns, so durch mich der zeit bestellten Verwalter Frantz Hegedüs geführt worden Anno 1777 – Superrevidiert 15. Oktober 1779” „Ausgab – Vber die Rentamt Gelder bey der Hochfürstlichen Herrschaft Güns von 1. Jenner bis letzten Xbris 1777” Nr. 133. Bariska István levéltári gyűjtése a kőszegi műemléki topográfához a fraknoi herceg Esterházy családi levéltár anyaga alapján. Kézirat, 2005. 39. KÖH MKDK (Műemléki Kutatási és Dokumentációs Központ), Topográfiai Osztály. (a továbbiakban Bariska 2005).

29 LAHU 5. 537–538. A vár ásatásának szórvány leletei között fennmaradt négy 15. századi égetett agyag töredék (két eltérő nyíláskeret [Kat: 68. 36. 448. kép, Holl 1992. 81. 43/1. kép, valamint 68.37. 449. kép], egy vakmérmű töredék [Kat: 68. 38. Holl 1992. 81. 43/2. kép] és egy bizonytalan funkciójú, hasáb alakú, alsó elem, amely kétoldalt egy-egy homorlattal közrefogott, lapos orrtagot mutat [Kat: 68.35. 447. kép]). Kis számuk és elérő jellegük miatt szerkezetéhez kötésük nem lehetséges, mégis elképzelhető, hogy a kápolnához tartoztak. Nem csupán azért, mert az utóbb említett darab a kápolna környékéről került elő, inkább a vakmérműves töredék miatt, amely szoros formai és stíluskapcsolatban áll a kőszegi Szent Jakab-templom hasonlóképpen terrakottából készült karzattellvédjével. Mentényi, Klára: Die Empore der St. Jakobskirche von Kőszeg und die Westtransdanubische Burgenländische Terrakotta-Baukunst am Ende des 15. Jahrhunderts. In: Andreas Baumkircher – Erben

und Nachfolger. „Schlaininger Gespräche 1989”. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 88. Szerk.: Ulrike Döcker, Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1992. 369–386., 385. 8. kép. (a továbbiakban Mentényi 2002); Uő: Kőszeg, Szent Jakab-templom. LAHU 5. 467–472.; Uo. Ivicsics Péter: A töredékek katalógusa 482. 62.19.(5) 512–513. 406–407., 409. kép. Ivicsics Péter: Szerkezeti és formai összefüggések tipológiai katalógusa 489–490. 62/3. Kérdés, vajon a Holl Imre által „horonytagos párkány”-ként azonosított (LAHU 5. 538. Kat. 68.36. Holl 1992. 81. 43/1. kép) égetett agyag nyíláskeret – a vakmérműves töredékkel együtt – nem tartozhatott-e a kápolna valamely berendezéséhez. Ebben az esetben talán nem lehetetlen, hogy a másik darab (LAHU 5. 537. Kat. 68.35.) egy ablak középső függőleges osztásának lábazati része lehetett. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy 1492–1503 között a Prüschenk testvérek (Siegmond és Heinrich) a birtokukban lévő kőszegi várban is építkeztek. Mentényi 2002. 470–471. Úgy tűnik, éppen a terrakotta töredékek kis száma és a vakmérműves darabnak a Szent Jakab-templom karzattellvédjével való hasonlósága miatt valószínű, hogy a várban talált maradványok egyaránt a 15. század végére keltezhetők, és valami módon a kápolnával tartozhattak egy összefüggésbe.

30 Holl 1992. 13–22., 82–83.

31 Az ő nevükhöz fűződik a palotaszárnyak külső-belső megújítása. Lásd a 10. jegyzetet.

32 Terméskő falú földszintje talán nem sokkal a török ostrom után megépült. Holl Imre ezt a műemléki helyreállítás során elbontott helyiséget a 16. századra keltezi. Holl 1992. 12. 4. kép, 82. Esetleges emeleti teréről – a későbbi 18. századi átalakítások miatt – egyelőre nem sokat tudunk. Az újkori részletek tekintetében az 1950-es évek végi – 1960-as évek eleji műemléki dokumentációk – mai igényeink szerint – sajnos nem tűnnek legendónek.

ként. Adataink szerint – nyilván még a 17. századi ablakfülkékbe –, legalább két oldalon új emeleti ablakok készülnek.³³

Egy évszázaddal később az Esterházyak új, nagyobb méretű oltárral gazdagítják az ősi kápolnát, amelybe befoglalják a korábbi kegyképet is. A kétoldalt Szent Péter és Pál szobrával, felül az Atyaistent ábrázoló festménnyel, sugárkoszorúval és családi címerrel díszített magas oltárépítmény³⁴ kedvéért elbontva a torony két szintje közötti födémet, egységes belső terű, magas kápolnát hoznak létre.

Mivel az oltár készítésének időpontja 1771, bizonyára a felállításával összefüggő építkezések is erre az időpontra tehetők. Befalazva a palota felőli gótikus felső bejáratot, az oltár fölé, az északi oldalra kisméretű bevilágító ablakot helyeznek. Vele szemközt megújítják a déli nagy oratóriumablakot, amit 1777-ben már korábban elkészültként említene. Ez csak úgy lehetséges, ha időben előbbre hozzuk a tornyot magában foglaló, jelenlegi északi szárny megépítését, együtt a nyugati szárny elé átforduló folyosóval. Feltételezésünket támogatja az a több ízben publikált, pontosan azonban nem datált, színezett rajzsorozat is, amely elsősorban a nyugati szárny emeleti tereinek magtárra történő átalakítását szolgálta. Ezen viszont a szóban forgó épületrészeket már ábrázolták. Mindez azt jelenti, hogy az 1777. évi nagy tűzvészt követően erőteljesen megváltoztak a várral kapcsolatos elképzelések, hiszen a lakószárnyak alig néhány évvel korábbi kiépítésével szemben most a gazdasági funkció kap hangsúlyt.³⁵

A középkori kápolna

A közelmúltban tett újabb megfigyeléseink tehát újból alátámasztották azt a Holl Imre által egyértelműen rögzített tényt, hogy a belső kaputorony emeletén a 13. század végén már kápolna működött.

Ellentétben Sedlmayr János egy a helyreállítás menete alatt tett megfigyelésével,³⁶ a torony alsó szintjét később már ő is boltozottnak tartotta. Ő volt az, aki Lővei Pállal együtt felhívta a figyelmet arra a hat egy-szer hornyolt bordatöredékre, amelyek az elbontott északi palota 16. századi feltöltéséből kerültek elő 1960–1962 között. A belőlük kisserkeszthető keresztboltozatnak a rendelkezésre álló térrel való összefüggése alapján feltételezték, hogy a földszinti kapualjhoz tartozhatott.³⁷ A felső szint meglévő bordái nem csupán hasonló formával, de azonos méretekkel is rendelkeznek, teljes szélességük 20,5 cm, sima orrtagjuk szélessége pedig egyaránt 6 cm.

A munkálatok végeztével 1963-ban, a toronyaljban berendezett kőtár északnyugati sarkában be is mutattak egy ilyen bordaíndítást, méghozzá egy rendkívül érdekes, s ugyancsak szórványleletként előke-rült fejezettel³⁸ együtt. Az egykor sarokoszlophoz tartozó fejezet (8. kép) kehelyszerűen kihajló három oldala átmenetet képez a borda kialakításának megfelelő, kétoldalt hornyolt, magas fejlemezhez. Az íves homlokoldalakat hosszú, meghajlított száron ülő ötkaréjos levelek (virágok?) díszítik. A tagolatlan felületű levelekre jellemző, hogy ujjaiuk vége inkább csúcsos, mint legömbölyített, s ezért csillagformára emléke-

33 Granasztóiné Györffy Katalin: A kőszegi Szent Jakab-templom mecénásai a jezsuiták idején (1674–1749). In: „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 586. (a továbbiakban: Granasztóiné 2010). Elszámolás Hans Paur lakatosmesterrel, kőszegi polgárral a vár kulcsainak és a várkápolna két ablakához tartozó tartozékok elkészítéséért. Ezekért a számtartó 13 forint 75 dénárt fizetett. 1694. december 31. In: A kőszegi uradalom (Kőszeg vára) számadási hivatalának iratai (Fürstlich Esterházyische Familienarchiv Forchtenstein Burgenland, Rentamt Güns) 1693–1699. „Mein Frantz Grubatschevitz Verwalter der Herrschaft Güns Geld Empfangung vnd Außgaab Raittung von dem Ersten Januar bis Lezten Decembris in dem 1694-zigsten Jahre”. Nr. 52. Bariska 2005. 12–13.

34 Granasztóiné 2010. 586–587.; A késő barokk oltár renoválását 1963-ban az OMF központi műhelyében dolgozó Csombó József végezte. Sedlmayr: Műleírás i.m. 1961. március 1. Dokumentáció, 1961. KÖH Tervtár, ltsz. 4426. A jelenleg tervezett külső-belső felújítást megelőző régészeti szondázó feltárás miatt Heitler András restaurátor (Biró László faszobrász restaurátorral történő konzultáció alapján) 2009 őszén szétzsedte. Mielőbbi restaurálását és méltó elhelyezését kiemelkedően fontos feladatnak tartjuk.

35 Az oltár készítésének időpontját a régebbi kegykép hátolda-

lára készített korabeli felirat adja meg. Granasztóiné 2010. 586. 76. jegyzet. Az 1777. évi tűzvészt követően Simon Teffler kőszegi üveges csupán javítja azt az oratóriumablakot, amelyhez nem sokkal korábban Simon Rogelmeister lakatos mester készített vasalatokat. Fürstlich Esterházyische Familienarchiv Forchtenstein. A kőszegi uradalom (Kőszeg vára) számadási hivatalának iratai i.m. 1777–1780. „Rechnung Corpus” i.m. 1777. Nr. 144., 147. Bariska 2005. 40–41.; Bariska, István: Wiederaufbau des Schlosses Esterházy in Kőszeg/Güns zwischen 1777–1780. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Szerk.: Gürtler, Wolfgang – Kropf, Rudolf. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Band 128. Eisenstadt, 2009. 380, 385–386., Magyar Országos Levéltár (MOL) Esterházy Levéltár Tervtára, T2. No. 1470–1471, 1473. A nyugati szárnyba tervezett magtárt ábrázoló tervlap legutóbbi közlése: B. Benkhard – Mentényi 2007. 60. 8. ábra.

36 Egyik munkaközi összefoglalásában a két szint közötti fáfödém feltételezett. Sedlmayr: Műleírás i.m. 1961. március 1. Dokumentáció, 1961. KÖH Tervtár, ltsz. 4426.

37 LAHU 5. A bordatöredékekről és a feltételezett földszinti keresztboltozatról Sedlmayr i.m. 527–528., Kat. 68.1–6. számú faragványok, 531–532., Szerk. kat. 68.1. számú szerkezet, 550.

38 LAHU 5. Kat. 68.7. számú faragvány: 532., Szerk. kat. 68.1. számú szerkezet: 550.; Holl 1992. 78., 161. 116. kép.

8. kép Kőszeg, vár. Másodlagos elhelyezésű, levéldíszes oszlopfejezet a kaputorony földszintjéről.
Fotó: Hach Róbert, 2011. (KÖH Fotótár)

tetnek. Mai kopottságukra utalhat az a tény, hogy előkerült egy velük azonos kialakítású, de ma is jól látható részletformákkal megfaragott, további kis töredék.³⁹ Esetében egyértelműen virágról van szó, amelynek öt (vagy hat) szirma a hangsúlyos kerek közép-motívumból kiinduló, széles erek által tagolt. Mérete alapján a 10×11,5 cm nagyságú, stilizált virág ugyan nem törhetett le egy másik – a meglévő fejezetet alapul véve –, mindössze 22 cm magas, hiányzó sarok-oszlopfőről, elképzelhető azonban, hogy egy ugyan-ebbe az összefüggésbe tartozó zárókő része volt. A kis töredék stílusát és részletformáit tekintve nem áll messze a felső szint *in situ* zárókövétől. Ugyan a levél-, illetve virágformák különböznek, mégis mindkettőre jellemzőek az erőteljes középerek és figyelemre méltóak a fölül kopottságuk miatt inkább kis

félgömböknek látszó, központi elemek, amelyeknek talán a feltételezett alsó zárókő virágjainak megfaragott közép-motívumai szolgálhattak mintaként.

Fontos megemlíteni, hogy a bordák, a fejezet és a virágtöredék számára a vár építéstörténetének korai korszakában, vagyis az északi palotaszárnyban nincs máshol hely. A régészeti feltárás eredményei szerint ugyanis egy dongaboltozatos északnyugati sarokhelyiség kivételével, amelynek kőalapozása elő is került, az egész épületben csak fa tartószerkezetek voltak. A körítőfalak nyíláskereteinek nagy részét kőből faragták, de a földszinti és az emeleti helyiségeket gerendás síkmennyezettel fedték le.⁴⁰

Felmerül tehát a kérdés, miért díszítettek növényi díszes kehelyfejezetekkel egy pusztán átjárásra szolgáló kapualjat gazdagabb módon, mint a felső szint nyilvánvalóan kápolnaként működő terében. Ráadásul a tornyon át csupán a földszinti, bizonyára alárendelt funkciójú helyiségekbe lehetett jutni, az építető által lakott emeleti szobák megközelítése egészen máshonnan, az északkeleti kis udvarból történt.⁴¹

Az esetleges feltételezés, miszerint a toronynak először csupán a földszintje épült meg, ahol berendezték a kápolnát, több szempontból sem állja meg a helyét. Mindenekelőtt azért, mert a tornyot mind a két kiugró homlokzati sarkán – a falszövettel egyidős – támpillér⁴² erősítette meg, ami arra utal, hogy már kezdetben több szintre tervezték. Ráadásul az alulra lokalizált, illetve a felső szint meglévő boltozatának bordaprofiljai megegyeznek, és a faragott díszítések stílusa sem áll messze egymástól.

Az 1960-as évek elején készült kutatási fotókon jól látszik a valamikori földszinti belső térbe néző, a falszövettel egykorúnak tűnő, kőkeret nélküli nyílás szabályosan falazott, keleti kávája.⁴³ Befalazására, s ezzel együtt nyugati kávájának megrongálására csupán az 1532. évi török ostrom után került sor, amikor a faszerkezetes északi palotaszárny leégett, és helyét részben feltöltötték. Mivel azonban a bordadarabok és a hozzájuk tartozó fejezet, valamint a kis virágtöredék ugyancsak ebből a 16. századi feltöltésből került elő, elmondható, hogy a földszinten a belső ajtó együtt élt a boltozattal. Ami a déli kőkeretes bejáratot illeti, lehetséges, hogy már 1777 előtt, a 17. századi átépítéskor⁴⁴ elbontották, mindenestre abban

39 LAHU 5. Kat. 68.8. számú faragvány: 532.; Holl 1992. 78, 161. 117. kép.

40 Holl 1992. 18–22., 72.

41 Lásd a 16. jegyzetet. Holl Imre persze nem zárja ki annak lehetőségét, hogy máshol is lehetett feljárat. Holl 1992. 72–73.

42 Holl Imre 1960–1962 között a délnyugati támpillért is megásta, de mélyebbre nem mehetett. A róla készített fényképet közölte. Holl 1992. 160. 114. kép; Rácz Miklós 2009-ben ugyancsak feltárta és felmérte a nem látható támpillérnek a délkeletivel megegyező méretű alapozását. Arra viszont egyelőre nem találtunk magyarázatot, miért ábrázolt Sedlmayr János a legkorábbi,

toronnyal összefüggő palota homlokzatát ábrázoló rekonstrukciós rajzán két különböző formájú támpillért. Lásd: Holl 1992. 73. 35. kép.

43 Holl 1992. 153. 99. kép.

44 Figyelembe véve a futókutya-motívummal díszített emeleti ablak vakolt keretét, feltételezhető, hogy – amennyiben egyáltalán sor került új bejárat kialakítására – ez is hasonló megoldású lehetett. Nyílásába később éppoly könnyen behelyezheték a késő barokk ajtót, mint ahogyan ez az ablak szerkezete esetében történt. Lásd a 20. jegyzetet.

sincs okunk kételkedni, hogy a középkor folyamán mindvégig használták.

Ez tehát azt jelenti, hogy egy olyan díszes belső térrel van dolgunk, amely egyaránt megközelíthető az egyébként külső várfallal és magas tornyokkal körülvett, tehát védett belső udvar, továbbá a palota alárendelt földszinti helyiségei felől. Ha így nézzük, és nem csupán átjárót látunk benne, értelmet nyer az a kérdés is, homlokzati főbejárata miért került az udvar szintjénél több lépcsővel magasabbra.⁴⁵ Bonyolítják a helyzetet az oldalfalak mentén végighúzó padkák, amelyeket a kutatás során középkoriaknak véltek.⁴⁶ A széles padkák bizonyára arra szolgáltak, hogy leüljenek rájuk (9. kép). Először persze a polgári lakóházak jutnak eszünkbe, a poharazgatók vagy még inkább az örök ülőhelyei, esetleg a győri püspökvár kapualjának 14. századi díszes ülőfülkéi,⁴⁷ elképzelhető azonban, hogy a kőszegi kaputorony esetében a hagyományos funkción túl másról is szó lehetett.

A fraknoi várban (Forchtenstein, Burgenland) a Nagymartoni (Mattersdorfer) grófok által az 1291. évi hainburgi békekötés után emelt vár öregtornyának alsó szintjén, amely alatt a hosszan a talajba lenyúló alapfalak 8 méter mély üreget rejtenek, három egymás melletti helyiség található. Egy valamikori lépcső érkező előtere, alacsony csúcsíves, kőkeretes bejárattal, egy keresztboltozattal fedett négyzetes tér, mellette pedig még egy keskenyebb másik, amely fölött dongaboltozat van. Az egyszer hornyolt bordák kerek zárókőben futnak össze, rajta valószínűleg az építető család címerállataként megjelenő sas látható. A bordák gazdagon faragott, felül sokszögű, alul kis fejcskékben végződő, szív alakú és hullámzó felületű, erőteljesen megmozgatott szegélyű, nagyobb levelekkel díszített konzolokra érkeznek. Stílusuk alapján a kutatás a boltozattal együtt a térkialakítást is a 14. század első harmadára keltezi. A tér nyugati és északi falában téglalap formájú, kisebb kőkeretes nyílások vannak, ezek valószínűleg szekrényként szolgáltak. Számunkra különösen érdekes a melléktérnek nevezett keskenyebb helyiség. Itt ugyanis a falak mentén velük együtt készült terméskő padkák húzódnak végig. Keleti irányba egy magasra helyezett, befalazott ablak néz, ame-

9. kép Kőszeg, vár. Középkori ülőpadka a kaputorony földszinti belső terében. Fotó: Hack Róbert, 2010. (KÖH Fotótár)

lyet vág a jelenlegi dongaboltozat, északi falában pedig egy háromkaréjjal záródó falfülke figyelhető meg.

A kőszegi torony felső szintjén jelen lévő, továbbá ugyanitt a földszintre lokalizált faragványok stílusa ugyan teljesen eltér a bizonyára valamivel későbbi, a 14. század első felére datált fraknoi boltozat részlet-megoldásaitól, inkább a funkció az, ami hasonló lehet. Az osztrák topográfia ugyan nem említi, hogy a bemutatott négyzetes tér családi kápolnaként működött volna, a reprezentatív kialakítás mégis ezt sugallja. Nem lehetetlen, hogy a mellé épített, de tőle fallal elzárt, kisebb ülőpadkás helyiségben pedig a vár többi lakója hallgatott misét.⁴⁸

⁴⁵ Lásd a 15. jegyzetet.

⁴⁶ „A középkori padozat megmaradt részei okvetlenül meghagyandók, a hiányzó felület hasonló jellegű kialakítással, de színben elválasztva egészítendő ki.” Sedlmayr: Műleírás i.m. 1961. március 1. Dokumentáció, 1961. KÖH Tervtár, ltsz. 4426. A helyreállítás idejéből fennmaradt fénykép nem mond ellent ennek a datálásnak, amit az itt berendezett kótár miatt egyelőre nem volt módunk ellenőrizni.

⁴⁷ Dávid Ferenc – Lővei Pál: Győr, Püspökvár. In: Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Kiállítási katalógus. Szerk.: Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia. Székesfehérvár, István király Múzeum, 1982–1983. Budapest, 1982. 218–219.; László Csaba:

A győri püspökvár építéstörténetének vázlata. *Arrabona*, 38. (2000) 97–130., 98–99.

⁴⁸ Schöbel, Judith: Die mittelalterliche Burganlage der Bergfried. Burg Forchtenstein. In: Österreichische Kunsttopographie. Band XLIX. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg. Szerk.: Adelheid Schmeller-Kitt, Evelyn Benesch, Renate Holzschuh-Hofer, Katharina Packpfeifer. Wien, 1993. 230–238. Az általunk kápolnaként feltételezett nagyobb térben nincsenek ablakok. A magas középkori toronyban följebb ugyan még több szint is volt résablakokkal, ennek ellenére a szerző nem tartja lakótoronyrak.

Kőszegen sem nagyon tudunk más megoldást elképzelni, mint hogy mindkét egymás fölötti tér kápolnaként működött oly módon, hogy a pap a Kőszegi család számára a felső szinten misézett, ott volt az oltár, az udvarról és a palota földszintjéről egyaránt megközelíthető alsó tér pedig a várban élő köznemesek, katonák és egyéb várnépek misehallgatására szolgált. Nyilvánvaló, hogy emellett a klasszikus kaputorony funkciót is betöltötte.

A vár bejáratának közelében, illetve a kaputorony emeletén elhelyezett kápolna egyébként nem volt egyedülálló a korban, s különösen nem a környéken. Leghíresebb korai példája az I. Barbarossa Frigyes által alapított 12. századi gelnhäuseni császári palota Torkapelléje. A 12. század utolsó negyedében emelték a trifelsi, 1200 körül a rheinecki tornyokat. A bajorországi Wildenburghban és Kronbergben a 13. század elejéről származó egyszerű négyzetes kaputoronyok emeletén hasonló alaprajzú, de félköríves keleti apszissal a falsíkból kiugró kápolnák maradtak fenn. Rheinbachban éppoly egyszerű keresztboltozattal fedett, mint Kőszegen, az alatta lévő tér kialakítása azonban bonyolultabb. Az alsó-ausztriai Gutenstein várában VI. Lipót herceg által a 13. század elején építtetett, lépcsők segítségével megközelíthető torony átjárója fölé 1320 körül emelték a három keresztboltozattal fedett Szent Katalin-kápolnát.⁴⁹

Fraknón kívül azonban a ma Burgenland területén is több, némiképp hasonló megoldást találunk. Például Borostyánkő (Bernstein) várában, amelynek sorsa nem csupán a kőszegi felső várával fonódott össze olyan szorosan, hogy IV. Béla király egyszerre adta át őket a Héder nembéli (Kőszegi) Henriknek. Halála után a Kőszegi fiak közötti, 1279. évi osztozkodás során az ekkor már létező kőszegi alsó várral együtt Borostyánkő is Iván gróf kezére került, mindkettő elszenvedte Habsburg Albert 1289-es ostromát, ráadásul ugyanabban az évben, 1327-ben vette el utódaitól I. Anjou Károly király.⁵⁰ Írott források erősítik meg, hogy a középkori kápolna a belső kaputorony fából

épült emeletén volt, a 16. században leégett, mai helyén, a palotaszárnyban azonban csupán a 18. században építtette újjá a Batthyány család.⁵¹

Az 1270 óta feltehetően ugyancsak a Kőszegi familia birtokaként nyilvántartott lékai (Lockenhaus) várat 1279-ben Iván testvére, Miklós kapta, leszármazottai egészen 1340-ig birtokolták. Az egykori kapu közelében a 13. század végére keltezett, önálló toronykápolna található. Négyzetes alaprajzával nem áll messze a kőszegi megoldástól, annak ellenére, hogy az alatta lévő szinten nem bejárat, hanem kő keresztboltozatos családi kriptá található. Félköríves záródású ikerablakában másodlagosan felhasznált, régebbi faragott fejezetek, ablakbélleteiben egykorú figurális freskók maradtak fenn.⁵²

1288–1327 között a Kőszegi grófok által birtokolt sárvári várkastély falkutatása során, a várfalon belül egy a legkorábbi, 13. századi építési periódushoz tartozó, négyszögletes tornyot tártak fel. A 8×8,5 m alapterületű kőépület három egymás fölötti szintjét – erőteljesen átépítve – befoglalták a későbbi palotaszárnyba. Azon a kis kőkeretes ajtón át, amely közvetlen közelében került elő, valószínűleg nem csupán a vár külső körítőfala, hanem a torony felső szintje(i) is megközelíthetők voltak. Belső kialakításának vizsgálatára sajnos akkor és azóta sem volt lehetőség.⁵³

Még mindig kissé homályos a szalónaki (Stadtschlaining) vár hatalmas öregtoronyának építéstörténete. A belső udvarból megközelíthető földszintjén borda nélküli keresztboltozat található, emeletére ma éppúgy, mint a középkorban, külső falépcső vezet fel. A jelenleginél korábbi, 15. századi kápolnát a kutatás a belső vár jelenlegi bejáratától jobbra, de már az árokba eső, két hatalmas támpillér által megerősített toronyszerű palotaszárnyba helyezte. Vizsgálat tárgya lehetne az is, vajon a 13. század második felében, amikor Szalónak egy ideig a Kőszegiek kezén volt, nem lehetett-e a kápolna közvetlenül az öregtorony mellett, a kapu fölött.⁵⁴

49 Stevens, Ulrich: Burgkapellen. Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt, 2003. 125–156.

50 Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007. 123.; Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. *Vasi Szemle*, 64. (2010) 654. (a továbbiakban: Zsoldos 2010).

51 Burg Bernstein. In: Österreichische Kunsttopographie (ÖKT). Band XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart. Wien, 1974. 100., 108., 128.; Prickler, Harald: Burgen und Schlösser im Burgenland. Wien, 1972. 14–19. (a továbbiakban: Prickler 1972); Meyer, Wolfgang: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von (Güssing)-Güns im heutigen Burgenland. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). „Schlaininger Gespräche, 1986/87”. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 79. Szerk. Heide Dienst, Rudolf Kropf, Irmtraut Lindeck-Pozza, Wolfgang Meyer. Eisenstadt, 1989. 256–257., 310. 32. kép. (a továbbiakban: Meyer 1989).

52 Zsoldos 2010. 653.; Prickler 1972. 58–64., 90–92.; Tóth Melinda: Die Wandmalerei der Árpádenzeit in Ungarn. Budapest, 1974. 76–77., 186–187.; Theuer, Franz: Burg Lockenhaus in der Geschichte des burgenländischen Grenzraumes im Mittelalter. Eisenstadt, 1985.; Meyer 1989. 258., 312., 34. kép; Feld, István: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich. In: Château Gaillard, XVI. 1994. Actes du colloque international tenu à Luxembourg. Luxembourg, 1992. 192., 194.

53 Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. *Savaria*, 4. (1966–1970) 195., 199–200.

54 1270 májusában biztosan az idősebb Henrik kezén volt. Zsoldos 2010. 653.; ÖKT Band XL. i.m. Burg Schlaining, 489–491.; Seebach, Gerhard: Andreas Baumkircher als Bauherr. In: Andreas Baumkircher und seine Zeit. „Schlaininger Gespräche 1988”. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 67. Eisenstadt, 1983. 216–217., 226.

Németújváron (Güssing), a família korábbi birtokközpontjában, a gótikus várkápolna tornyaként fennmaradt, s a vár legrégebbi részének számító, hasonló formájú 13. századi toronyról egyelőre sajnos még kevesebbet tudunk. Ugyanúgy lehetett csupán a korabeli védműrendszer része, mint ahogyan korábbi lakó-, esetleg kaputorony, amely kápolnát is rejtett magában.⁵⁵

Néhány távolabbi és környékbeli analógia említésével csupán azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy a 13. század folyamán a németországi, stájer, alsó-ausztriai, nyugat-magyarországi területeken elterjedt a várkápolnáknak a toronyban, gyakran a kaputoronyban, mindenesetre valamely kifelé néző, veszélyes ponton történő elhelyezése. Építetói ily módon – Szűz Mária és a szentek közbejárása által – kértek isteni segítséget az ellenség távol tartásához, a vár megvédéséhez. A várak legtöbbje rendelkezett olyan szakrális térrel, amely a mindennapi misehallgatásra alkalmas volt, még akkor is, ha nem tartozott hozzá állandó berendezés, hiszen az utazások, a hadviselés idején hordozható házi oltárok előtt imádkoztak, miséztek.⁵⁶ Itt jegyezzük meg, hogy amikor a 17. század végén Esterházy Pál Szűz Máriának ajánlotta megújult kápolnáját, nem csupán személyes elhivatottságára hallgatott, hanem megőrizte, és tovább éllette a középkori eredetű titulust.⁵⁷

Mivel 1274-ben Kőszegi Henrik horvát–szlavón bán a Kun László királlyal vívott fővenyi ütközetben meghalt, az ún. Alsóvár és Kőszeg városának alapítására még ez előtt kerülhetett sor. Nem kétséges, hogy itt volt a nagy hatalmú család központja, ahol még azokban a zűrzavaros időkben is építhettek, ami-

kor az 1280-as években Habsburg I. Albert herceg folyamatosan magánháborúban állt („Güssinger Fehde”) velük. Nem véletlen tehát, hogy a döntő ütközetet éppen a legerősebb vár, Kőszeg ellen vívták 1289 őszén.⁵⁸

Kőszegi Iván lakhelye az ostrom alatt bizonyára megsérült, hiszen palotájának feltételezhetően faszervezetes falai valószínűleg éppúgy elégték, mint ahogyan 250 évvel később, a török hadjárat alkalmával. Valószínűleg csak ezt, illetve az 1291. évi hainburgi békét követően kezd hozzá annak a kőből emelt, reprezentatív palotának a kiépítéséhez, amelynek belső kaputornya – emeletén a kápolnával – védelmi szerepén túl egyszerre szakrális és hatalmi jelképként magasodott a tető fölé. A keresztboltozat záróköve és a földszinti fejezet stílusuk alapján inkább a század legvégére keltezhetők. A munkálatok természetesen több ízben is megszakadhattak, sőt 1296-ban, amikor III. András és Habsburg Albert ismét elfoglalták a várat, egy része akár újból leégphetett. Hivatkozva az épülettel kapcsolatos fenti megfigyeléseinkre, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a palota nyugati nagytermét egy korábban itt létező belső tér helyén valamivel később, csupán a 13. század legvégén vagy a 14. század első éveiben hozták létre. Igen előkelőnek és újszerűnek számító, kapcsolt ablakos, festett emeleti homlokzatát a II. Ottokár cseh királytól kapott grófi címére büszke, nagy hatalmú Kőszegi Iván („GRAVE IWA”) nyilván saját hírneve öregbítése céljából látta el festett feliratokkal.⁵⁹

Az a sajátosság pedig, hogy magyarországi emlékeanyagban a kőszegi várkápolna építészeti kialakítása ma csaknem társtalannak tűnik, csupán abból adódik, hogy ez az inkább általánosnak mondható megoldás

55 Prickler 1972. 58–64.; Meyer 1989. 256–258., 311., 33. kép; Meyer, Wolfgang: Burgenland Burgenbau vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. In: Die Ritter. Burgenländische Landesausstellung 1990. Burg Güssing 4. Mai–28. Oktober 1990. Burgenländische Forschungen. Sonderband VIII. Oberwart, 1990. 112–125.

56 Meyer, Werner: Burgen. München/Zürich, 1982. 74.

57 Egy 1420. évi adat a Beate Mariae Virginiae titulusról talán a városi templom oltárára vonatkozhat. Mindenképpen érdemes azonban megjegyezni, hogy a Kőszegiek korábbi birtokközpontjában, Németújváron (Güssing) kialakított várkápolna ugyancsak Szűz Máriának volt szentelve. Mező András: Patrociniumok a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 40. Budapest, 2003. 434., 526.

58 Holl Imre régészeti bizonyítékai szerint a vár körítőfalai a négy saroktoronnyal már 1261–1276 között álltak. Holl 1992. 71. A lakóhely kiépítése már ebben az időben, de legkésőbb 1279 után, Kőszegi Iván birtoklása kezdetén megindulhatott. Bariska István: A kőszegi városmodell és Közép-Európa XIII. századi újrafelosztása. *Savaria*, 31. (2007) 31–47. (a továbbiakban: Bariska 2007).

59 Bariska 2007. 43–44. A szóban forgó palotahomlokzatnak a Ga-

raiakhoz kötődő, 14. század végi – 15. század eleji datálását Gergelyffytól saját korábbi sejtéseinkkel ellentétben ma már mi sem tartjuk helyesnek. Gergelyffy 1963. 6–7.; B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára: Kőszeg városfalai és városi vára. *Castrum*, 5. (2007/1) 145. A felirat gótikus majuszkulás betűtípusa alapján ugyancsak a Holl Imre által 1282–1308 közé keltezett építkezést fogadja el Lővei Pál. Holl 1992. 73.; LAHU 5. 530. 4. jegyzet. Feld István – a régészeti feltárás korlátozott volta miatt – ma éppúgy hipotézisként tartja számon a 13. század végi építéstörténetet, mint ahogyan korábban sem látta bizonyítotttnak. Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 504–505.; Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 18. 43. jegyzet. A festett feliratos homlokzatot Bariska István már korábban az 1300 körüli időre datálta és Iván gróf reprezentatív törekvéseivel hozta összefüggésbe. Bariska, István: Die Burgen der Güssinger im heutigen Komitat Vas. In: Die Güssinger i.m. 1989. 435.

a tőlünk nyugatabbra és északabbra eső területekre volt jellemző.⁶⁰ Ebben az összefüggésben azonban érdemes volna részletes vizsgálat alá vetni nem csupán az itt most felvillantott nyugat-magyarországi, burgenlandi, de tágabb körben azokat a dunántúli várainkat is, amelyek korai elrendezését, alaprajzát a későbbi átépítések miatt még nem, vagy nem eléggé ismerjük.

Az imént felsorolt erősségek mindenesetre a 13. század 60-as éveitől, mint a nagy hatalmú Kőszegi csa-

lád birtokain álló épületek, hasonló alaprajzi típusokat is közvetíthettek egymás felé. Távolabbra vezető kérdésnek tűnik, hogy azok a késő középkori castellumok, amelyekben ugyan legtöbbször kápolnát már nem érdemes keresni, főhomlokzat elé ugró toronnyal kialakított, emeletes tömegükkel vajon az itt vázolt 13. századi formának egy később széles körben elterjedt változatát képviselik-e.⁶¹

60 Itt jegyezzük meg, hogy annak a Bakay Kornél által felvázolt, zavaros elméleti konstrukciónak, miszerint az általunk elemzett kaputorony csupán az írott forrásokból ismert, 1289-ben elpusztult ferences kolostor templomához tartozott, semmi alapja nincs. Bakay Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria*, 19. (1990) 69–70. Későbbi könyvében ugyanez mint az elővár területére helyezett, korai város plébániatemplomához tartozó épületrész szerepel. Bakay Kornél: A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei. I. Kőszeg, 2001. 152–156. Ezeknek a fantazmagóriáknak ellentmondanak mind a régészeti tények, mind a műemléki felújítás dokumentációiban olvasható jelentések, építési naplók, felmérési rajzok, de cáfolják

maguk a létező analógiák is, miszerint a tornyokban elhelyezett kápolnák a 13–14. században gyakori megoldásnak számítottak.

61 A témát részletesen elemzi Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti Füzetek, 26. Budapest, 1999. A Nyugat-Dunántúlon ilyen például Devecser, Jánosháza, Zsennye kastélya, vagy az 1450-es évektől ismert körmendi várkastély, ahol a kapu fölött többemeletes torony emelkedett. Egyértelműen kápolna volt a Valkó megyei Atya várának kaputornyán, a romos emeleten, ahol még látszódnak a bordaíndítások. Uo. 79.; A várak és a castellumok közötti kapcsolatokat említi legújabban Feld 2010. 512.

Dénes József

GÓR, EGY FELTÁRT FAVÁR (CASTRUM LIGNEUM)

Az alábbiakban egy 23 évvel ezelőtt megkezdett, 1993-ban befejezett magyarországi várfeltárás Árpád-kori favárat érintő részének eredményeit mutatjuk be.¹

Elsőként a magyar régészet atyja, Rómer Flóris figyelt fel Guar (ma Gó, Vas megye) Kápolnadombjának erődített magaslati telep mivoltára (1. kép).² Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt 1985-ben ismertük fel, majd 1987-ben fel is mértük a korábbi szakirodalomból csak egyszerű településként³ ismert, 2,5 hektár területű késő bronzkori és vaskori erődített magaslati település északi szélén a kisméretű vár nyomait (2–3. kép). Az ásatások megkezdése előtt – már a felszínen is – látható volt az erősen feltöltődött állapotában is 2 m mély várárok. Noha ekkor a sűrű akácokban egy darab edénytöredéket sem találtunk, a kb. 20 m átmérőjű védett terület és a jellegzetes elhelyezkedés (a Répce folyó és a falu fölé emelkedő domb északi fokán) már ekkor is azt sejtette, hogy egy Árpád-kori „kisvár”-ral van dolgunk (4. kép).

A Gó–Bük térségében tervezett árvízi szükség-

tározó⁴ beruházásának elindulása lehetővé tette, hogy teljességre törekvően ismerjük meg a várat. A 100%-ot csak azért nem sikerült feltárnunk, mert – mint kiderült – a vár északnyugati szélét egy korábbi földmunka során elhordták.

Az ásatás eredményei

Az ásatás első évében, 1988 májusában hosszú kutatóárokkal vágtuk át a vár belső területét és a várárok délnyugati szakaszát. Az itt szerzett tapasztalatok felhasználásával, a következő évek nyári feltárási munkái során teljes egészében kiástuk, ásónyomról ásónyomra haladva szinte felszeleteltük a kisméretű erődítmény teljes területét. A belső területről és a várárokról egyaránt három helyen készítettünk kutatóárokkel keresztmetszetet. Ezek tapasztalait figyelembe véve bontottuk el rétegenként a teljes felületet. Azért volt lehetőségünk ilyen alapos feltárára, mert

1. kép Gó, a Kápolnadomb helyszíne a III. katonai felmérés 1880-ban készült térképén (5057/4)

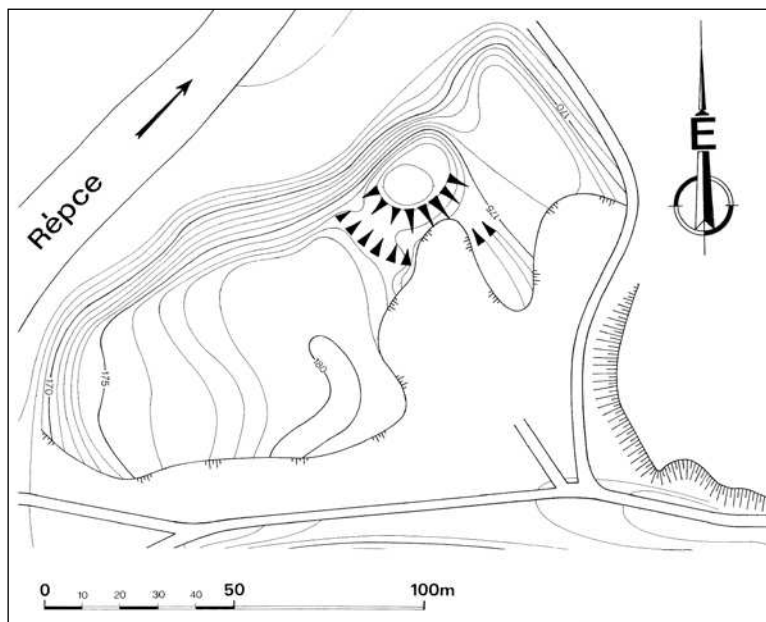
2. kép Gó, a Kápolnadomb helyszíne 1987-ben (L-33-22-D-c)

1 Itt szeretnék köszönetet mondani ásatásvezető társamnak, Ilon Gábornak és a munkában közreműködő asszisztenseimnek, Molnár Gyöngyinek és Nagy Katalinnak, valamint Hideg Attilának, a geodéziai dokumentáció készítőjének.

2 Romer, Florian: Résultats Généraux du Mouvement Archéologique en Hongrie. Budapest, 1878. 42–43. Magyarország őstörténelmi térképe.

3 Károlyi Mária: Óskori településtörténet. In: Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 47–63. (a továbbiakban Károlyi 1987); Fekete Mária: Früheisenzeitliche Forschungen im Komitat Vas. In: Hallstatt Kolloquium. Veszprém, 1984. 56–67.

4 Gó–Bük térségi árvízi szükségtározó. H.n., é.n. [Szombathely 1996.]

3. kép Gőr-Kápolnadomb északi részének szintvonalas felmérése a feltárások előtt. (Sándorfi György, 1987)

az eredeti helyzet visszaállítására nem kellett gondot fordítanunk (a domb földjéből később a víztározó gátja épült) (5. kép).

A várbelsőben, az L-6 szelvényben már az első évben megtaláltuk a középső torony elszíneződését, valamint annak egyik – csak később azonosított – tartóoszlop-helyét. Megfigyeltük a körítőfal függőleges falú cölöpárkának metszetét a kutatóárok déli falának K-6 szelvénybe eső szakaszán. Előkerült egy kemence felülete az M-6 szelvény nyugati szélén. Erről csak a következő évben derült ki, hogy a keleti sarokvédmű belsejében volt. Legfontosabb eredmény a teljes árok-metszet kialakítása volt. A V alakú várárok eredeti szélessége 14-15 m, mélysége 5 m-esnek bizonyult.

1989-ben a K-L-M 6-7 szelvények összevont felületén dolgoztunk a várbán. Ekkor tisztázódott a déli és a keleti, belülről nyitott saroktorony alaprajza. A palánkárok megállapítható szélessége általában 50 cm volt. Középkori nyílscúcot találtunk az L-6 szelvényben, egy másikat pedig a váron kívül, a H 8-9 szelvények határán. Utóbbi helyen vaspánt és nyéltüskés, görbehátú kés is előkerült (6. kép).

1990-ben a K-L-M 4-5 szelvényekkel folytattuk a vár kutatását. Megtaláltuk a délnyugati és az északkeleti palánkszakasz árkat. Előkerült július 12-én egy tarajos-forgós lovagi sarkantyú az L-4 szelvényben (7. kép). Az L-5 szelvényben három kutya⁵ is el volt temetve. Ugyanitt ajtóvasalás-töredék és vasszőgek is előkerültek.

⁵ Fajtájukat tekintve mopszok. A meghatározásukat Vörös Istvánnak köszönöm. Ezek 20. századiak lehetnek, a helyiek visz-

1991-ben az M-6 szelvény kemencéje alatti szinten, kissé oldalvást mutatkozott az „építési áldozat”-fazék, szájával lefelé fordítva, belsejében csirkecsontokkal (8. kép). Az L-6 szelvényben előkerült a torony 40 × 40 cm-es tartóoszlopainak első – sajnos dendrokronológiai vizsgálatra alkalmatlan állagú – darabja. Nem sokkal később találtuk meg a második, harmadik és negyedik hasonló oszlopot is, egymástól 240-250 cm-re. A szezon végén a 2. kutatóárokban előkerült a később 7.-nek számozott cölöp is (ezt az L-4 „a” gödör vágta). Az L-4 „a” gödörben Árpád-kori fedőperem és csigavonalas oldaltöredék került elő, a kitapasztott falú gödör aljában nagytestű kutya, majd lejjebb egymás hegyén hátán szarvasmarhák csontvázaira bukkanunk. Alattuk is Árpád-kori fedődarabot találtunk, lejjebb még további kisebb állatok csontjai voltak (9. kép).

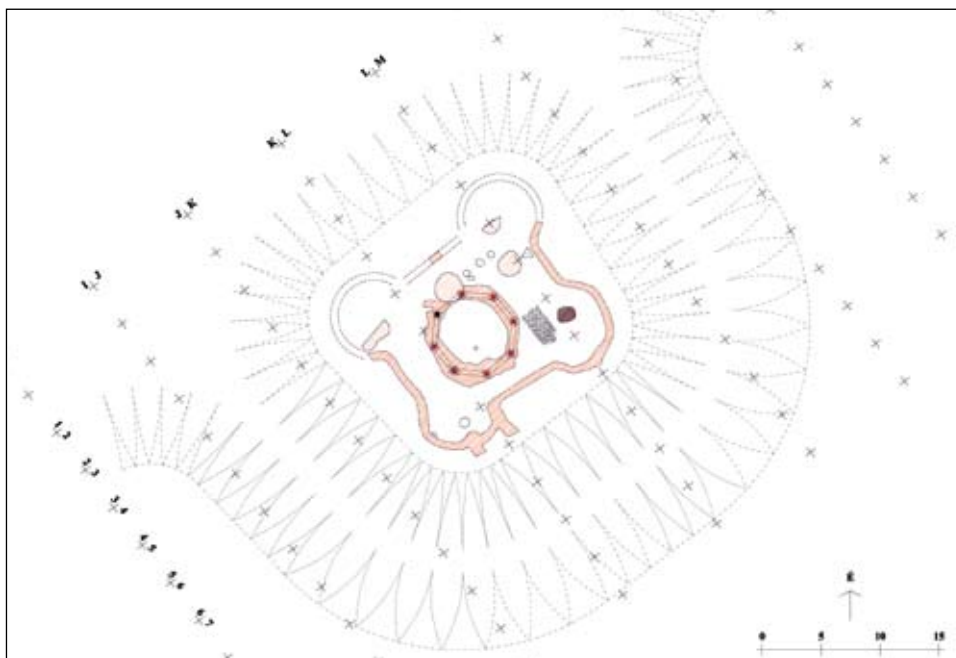
A 2. kutatóárok északnyugati végén jelentkezett a Répcse felőli palisád alapárka legalsó részének a maradványa is. Ott is, valamint az L-7 szelvénybe eső palisádszakaszon is cölöpdarabokat emeltünk ki. A domb vártól távolabbi részén, az E-5 szelvényben, egy árokszerű beásásból, 2,8 m mélységből előkerült egy lilomos aranyozott bronzgyűrű.

1992-ben újabb kutatóárakkal (3. számú) készítettünk egy további metszetet a várbelsőről. Készítettünk egy újabb átvágást a várárok J-5 szelvénybe eső szakaszán is (4. kutatóárok). A metszet itt is az 1988. évi teljesen megegyező eredményt hozott (10. kép). A 2. kutatóárok keleti szakaszát hosszabbítva elértük a délkeleti árokszakasz fenekét, a V alakú árok legalját

4. kép Gőr. A Kápolnadomb légi felvétele az ásatás előtt. (Hideg Attila, 1988)

szaemlékezése szerint az 1931-ig a kastélyban lakó Guary Ella nevű hölgyé voltak.

5. kép Górkápolnadomb.
A vár alaprajza.
(Szekér György, 2011)

még éppen meg tudtuk fogni. Az 1. és a 3. kutatóárkot meghosszabbítottuk az északkeleti lejtőn is. A 3. kutatóárkokban előkerült a középső torony 8. oszlopa, majd az 5. és 6. oszlop is. Ezzel teljessé vált a nyolcszögletű fő torony alaprajza. A várban újabb középkori ezüst, négypántos sötétvörös kővel ellátott fejesgyűrűt találtunk.⁶ Mintát vettünk az L-5 „a” gödörből C-14 kormeghatározásra.⁷

1993-ban a 8. oszlop helyének felszedésére és a nyugati saroktorony indításának vizsgálatára került sor. Itt jól megfigyelhető volt a négyszögletes oszlop földdel való körüldöngölése. Az L-5 szelvény „a” gödrében, mely hasonlóan látszik az L-4 „a” gödréhez, újkori bélyeges téglák is előkerültek.⁸ Tehát ez a földbe mélyedő objektum újkori beásás eredményének bizonyult.

A Kápolnadomb északi felének egész területét érintő feltárásaink során több száz – különböző korú – földbe mélyített objektumot (gödört, árkot, cölöplyukat) találtunk. A középkori vártól és a domb nyugati és északnyugati pereméhez közeli sánc szakaszaitól⁹ eltekintve azonban sehol sem tudtunk megfogni ér-

de mi felszíni jelenségeket. A dombperemet követő sánc esetében is csak annak legalsó szintjei jelentek. A földbe mélyedő objektumok, főképp gödörök betöltéséből, sokszor másodlagos helyzetből, az újkőkortól a 20. századig terjedő korszakok gyakran csak szórványként értékelhető leletanyaga került elő. Így Árpád-kori és késő középkori kerámia és fém tárgyak is. Mennyiségük alapján nehéz eldönteni, vajon milyen intenzitású településrészlettel számolhatunk a dombtető váráron kívüli részén az Árpád-korban? Véleményem szerint külső várról nem beszélhetünk.¹⁰

A góri vár, noha belső területét a várárokból kitermelt földdel mesterségesen megemelték, semmiképpen sem nevezhető motténak, legfeljebb motteszerűnek. A preklasszikus várak¹¹ közé tartozik. Ezek az ország várányagának számban egyik legjelentősebb részét teszik ki. Sajnos csak kevés, jelentősebb felülettel megkutatott van köztük, így alaprajzi elrendezésüket alig ismerjük.

Mint kiderült, a góri vár teljesen fából készült, tehát az okleveles anyagban feltűnő „castrum ligneum”-ok

6 Ez a tárgy jelenleg lappang a Savaria Múzeumban.

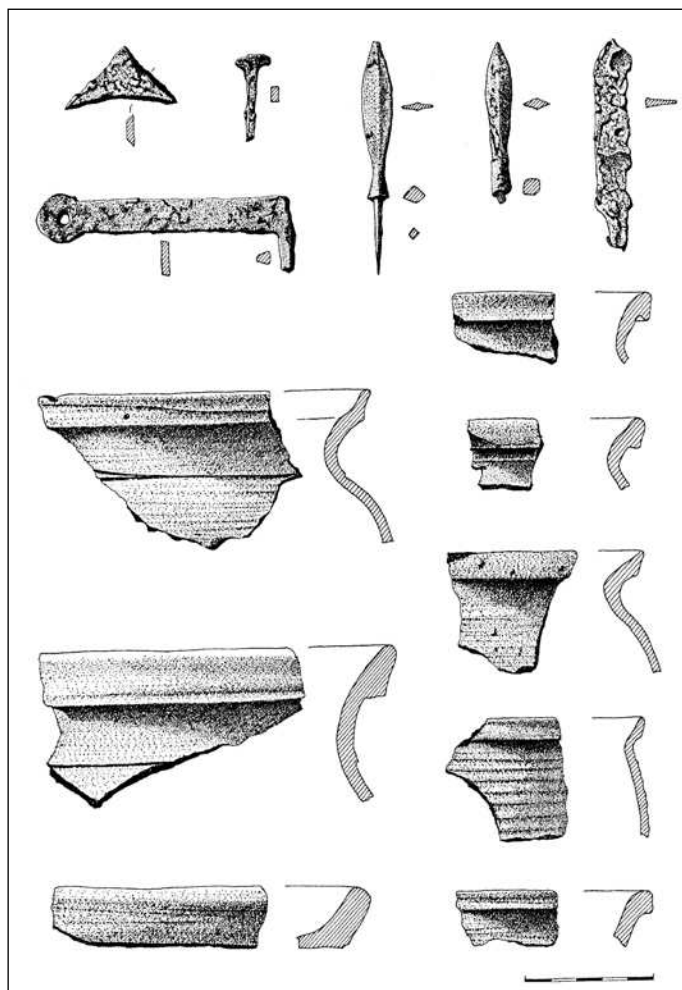
7 Az ásatási naplóban tévesen L-5 „b” gödör néven szerepel, ugyanis a két szelvény határán lévő gödört először L-4 „b” néven szerepeltették.

8 Ez a két szelvény találkozásánál lévő objektum, az ásatási naplóban, mint az L-5 „b” gödör is előfordul.

9 Az A-6, illetve C-1-2 és E-2-3 szelvényekben feltárt fa-föld szerkezetű sáncot Ilon Gábor kelta korinak határozta meg. Ez az E-1 szelvényben a sánc előtt talált cölöpsorra – mely azonban nem feltétlenül egyidős a sáncsal – igaz is lehet, az egyik cölöp C 14-es kormeghatározása alapján. A megtalált sánc egyértelműen szuperpozícióban van a kelta objektumhoz képest, a kora azonban fiatalabb is lehet.

10 Kivételt képez az egy ideig külső vár paliszádárcaként értelmezett E-5 „a” gödör, melyből a feliratos, lilomos aranyozott bronzgyűrű került elő. A teljes felületre kiterjedő feltárás tapasztalatait összegezve azonban ez a munkahipotézis nem tartható, hisz nem rajzolódik ki egy folyamatos paliszádárok. Eltűnését a későbbi földmunkákkal sem magyarázhatjuk, hisz a megtalált jelenség 2,8 m mély volt. Külső várárookra sem utal semmi.

11 Dénes József: Az Árpád-kori kisvárak kérdései – Moson, Sopron és Vas megye várai. *Vasi Szemle*, 54 (2000) 55–64., különösen 63–64.

6. kép Gór-Kápolnadomb. Kerámia- és vasleletek a várárok feltöltéséből és a várbelsőből. (Kiss Ernő Csaba, 1991)

(favárak) egyikének maradványait tudtuk megismerni. Építéskor a Kápolnadomb Répce folyó fölé magasodó északi csúcsán egy nagyjából 20 m átmérőjű kerek részt különítették el a 14-15 m széles és 5 m mély „V” keresztmetszetű szárazárok ásásával. Az árok ásása során kikerült kb. 600 m³ földet részben a vár belső területén halmozták föl, annak szintjét kb. 1-1,5 m-rel megemelve. A mesterségesen megmagasított dombon egy nyolcszög alaprajzú – vélhetően 3-4 emeletes fa lakótornyot építettek (függőleges tartóoszlopai 7 m átmérőjű szabályos nyolcszög sarkain kerültek elő). Ezt a tornyot négyszögletes, trapezoid alaprajzú, 13×15,5 m-es alapterületet övező, sűrűn egymás mellé állított fatörzsekből épített paliszád (palánk) vette körül, mind a négy sarkán egy-egy – a nyolcszög öt oldalának megfelelő alaprajzú – védőtoronnyal. A bejárati kapu maradványai a déli saroktorony keleti oldalán kerültek elő.

A vár, a templom és a település kapcsolata

Gór jellegzetes útifaluként keletkezett a Bót Csepreggel és Acsáddal összekötő út mentén. Az utóbbi éppen a Kápolnadomb előtt vált el az előbbitől. A két dombrészt elválasztó árok (népi nevén Dombköz) régiségét jelzi, hogy a régi Abláncon keresztül Csepregre vezető út már áthalad rajta.

A góri dombot ismeretlen időpontban, egy kétrészes sáncvár építéskor választották mesterségesen két részre. Az északi fél legészakibb, Répce folyó fölötti részén épült az Árpád-kori vár. A déli dombreszen pedig a szintén Árpád-kori eredetű¹² Szent Kereszt-templom áll. Jelenleg csak filiális templomként funkcionál a bói plébánia területén. A középkorban azonban önálló plébánia lehetett. A templom és vár 150 méterre helyezkedik el egymástól. A kettő között azonban 7 m mély, eredeti állapotában 20-25 m széles mesterséges, a régi nagy területű sáncvárat kettéosztó árok húzódik. Az Árpád-kori vár építésével a korábbi sáncvár egy részét megsemmisíthették, de ennek nyomai a feltárt részen nem kerültek elő. Ennek magyarázata az lehet, hogy a domb északi részéből is jelentős földmennyiséget hordhattak el 1970 táján.¹³ Ennek következtében a favár északi és nyugati saroktoronyainak csak az indítását figyelhetjük meg.

Hasonló favárak

Nyugodtan állíthatjuk, bizonyos értelemben egész Európában úttörők vagyunk a favárak részleteinek megismerését illetően.

A góri vár nyolcszögletű tornyát, a nyolcszög öt oldalával határolt, belülről nyitott saroktoronyokkal ellátott négyszögletes védőpalánk övezi. Ez egy meglepően fejlett, az íjászok számára oldalazást lehetővé tevő megoldás. Az anyag időtállósága miatt csak kőből ismerünk hasonló, nyolcszögletes lakótornyokat, például Gräfenstein várát Pfalzban, Merzalben határában.¹⁴ Pontos építési idejét nem ismerjük, leginkább 12. századi lehet. Még ennyi ismeretünk sincs a történelmi Horvátországban (a mai Bosznia területén), Drvartól nem messze található, szintén nyolcszögletes öregtoronnyal rendelkező Viszucs (népi nevén Crna Karljica, azaz Fekete Királynő) várának¹⁵ építési koráról. Ezek a kőből épült nyolcszögű tornyok azonban nem

12 A szerző helyszíni megfigyelése 2009. április 4-én (Nemes András kutatása)

13 Károlyi 1978. 58.

14 http://de.wikipedia.org/wiki/Burg_Gräfenstein.

15 Redžić, Husref: Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 2009. 87.

7. kép Górkápolnadomb. Sarkantyú a várbelsőből. (Móricz Péter, 2011)

8. kép Górkápolnadomb. Építési áldozatot tartalmazó fazék a keleti toronyban feltárt kemence alól. (Móricz Péter, 2011)

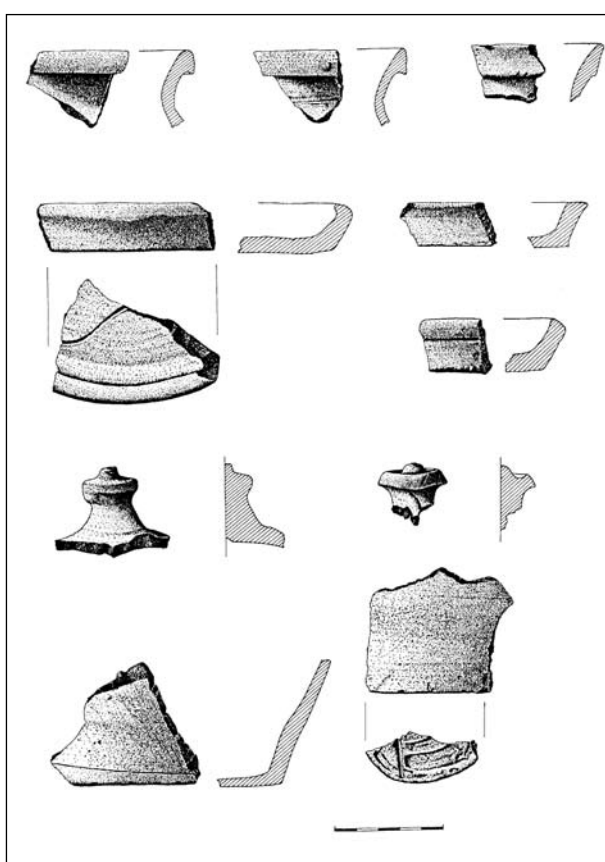
jelentenek közvetlen párhuzamot. Fából kétségtelenül könnyebb sokszögletes, mint kerek építményeket létrehozni. Ez lehet a magyarázata, hogy kőbe átépítve viszont viszonylag kevés nyolcszögletes alaprajzú tornyot ismerünk. Ugyanis könnyebb kőből kerek tornyot felfalazni, mint a hozzá közeli nyolcszöggel bajlódni.

A hasonló korú és építési technológiájú faerődítmények közül az angliai Abingerben (Surrey grófság) ástak ki és próbáltak meg elvben rekonstruálni egyet. Földbe mélyedő tartószerkezetét 1949-ben tárta fel Brian Hope-Taylor.¹⁶ Mind a középső torony, mind a védőpalánk szerkezetét tekintve megfelel a górinak, alaprajza azonban attól eltérő, egyszerűbb (négyzetes központi tornyot egyszerű palisád határol).

Elsősorban a szlovákiai Szentmária, ma Liptovská Mara (Liptó megye) Havranek (Havránok) dombján feltárt¹⁷ várat, illetve a Vas megyei Sorkifalud egykori Szentléránt-Taródházához tartozó határrésében feltárt várakat¹⁸ említhetjük. Ezek azonban konstrukciójukat illetően eltérnek a góritól. Mindkét helyen talpas boronaépítmények – sejtetően tornyok – álltak egykor. Csak kerítő palisádjuk tekinthető a górihoz hasonlóknak, de szintén egyszerűbb megoldásúak.

A vár keletkezése

A középső lakótorony faanyagának radiocarbon C14-vizsgálata 1105–1131 közötti legvalószínűbb kivágási dátumot eredményezett.¹⁹ Az alaprajzból rekonstruálható vár meglepően pontos analógiái az 11. század végén készült bayeux-i kárpiton ábrázolt

9. kép Górkápolnadomb. Kerámialeletek a várak feltöltéséből és a várbelsőből. (Kiss Ernő Csaba, 1991)

várak között fedezhetők fel. Mesterségesen emelt dombon épült, függőleges tartóoszlopos szerkezetű lakótornyok ezek. Fából készült saroktornyos védőfálal övezték őket. A várakon fahíddal biztosították az

¹⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Abinger_Castle.

¹⁷ Pieta, Karol – Hanuliak, Václav: Výskum a pamiatkovú úprava hradiska Liptovská Mara. Avans v Roku. 1987. 110–111.

¹⁸ Kiss Gábor: A 13. századi zalaki vár fatornya. In: A Nyugat-Dunántúl népi építészete. Szerk.: Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely, 1995. 211–218.

¹⁹ Hertelendy Ede mérése: deb-1692. (Korábbi közleményeinkben a mérés eredményét helytelenül értelmeztük valamivel korábbi időpontra!)

10. kép Górkápolnadomb. A várak délnyugati szakaszának metszete. (Dénes József, 1988)

átkelést. A kormeghatározások eredménye és a bayeux-i kárpiton ábrázolt várakkal való pontos építészeti megfelelés nem lehet a véletlen műve. A góri vár a 12. század elején épülhetett.

Történelmileg is alátámasztja ezt Szent Istvánnak a vitézek (miles) udvarházait vagy tornyait megtámadók büntetéséről szóló rendelkezése (I. törvénykönyv 35. §). A „vagy” tornyait (*vel turrim*)²⁰ fordulat

a Könyves Kálmán korára keltezhető B/1 redakció során kerülhetett be a szövegbe.²¹ Ha egyszer a törvénybe bekerült a torony szó, akkor a valóságban is számolhatunk velük.

Egy 1238-ra keltezhető oklevél *castrum Guor* formában – egy szomszédos birtok határjárásának pontjaként – említi a várat. Nem egyértelmű az adat kapcsán, hogy egy még funkcionáló várról van-e szó? Ebből a forrásból az sem derül ki, az adott időpontban ki volt a vár tulajdonosa (a falu – valószínűleg csak egy része – 1279-ben az ország legjelentősebb arisztokrata családjának, a Kőszegieknak a birtokaként tűnik föl).²² A helység Árpád-kori jelentőségét sejteti, hogy a Kőszegiek – az akkoriban legnagyobb hatalmú főúri klán – 1279. évi birtokosztályánál kiemelten kezelik – a két idősebb Kőszegi fivér, Iván és Miklós osztja fel egymás között Górk és Ablánc birtokot.

Ki – illetve melyik család – építtethette a góri várat? A Górral azonosítható Gar prédiomot 1259-ben a Ják nembeli Márton fia Márton comes, a jáki monostoralapító fia birtokában találjuk.²³ A legvalószínűbb megoldás szerint tehát a falut később is birtokló Guary család középkori ősei, a Ják nemzetség tagjai lehettek a vár 12–13. századi tulajdonosai.

20 Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvények. Budapest, 1899. 36–37.

21 Jánosi Monika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged, 1996. 93.

22 Karácsony János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. köt. Budapest, 1901. 150.; Urkundenbuch des Burgenlandes

I–IV. Bearb.: Wagner, Hans – Lindeck-Pozza, Irmtraut. Wien – Köln – Graz 1955–1985. II. 193. sz. (1279).

23 Rác György: A Ják nemzetség és monostoralapításai. *Vasi Szemle*, 54 (2000) 7–26., 159–180., 8.: 2.j.

Domokos György

AZ EMLÉKÉREMTŐL A KAPUFELIRATIG

Lipótvár építésének kezdete és befejezése

Lipótvár erődítménye a törökök által 1663-ban elfoglalt Érsekújvár ellenében és annak pótlására épült fel. A bécsi hadvezetés nem sokkal a vaskvári békekötés után, 1664 decemberében kezdett az új erősség terveivel foglalkozni. A korban szokatlanul gyors döntés eredményeként már 1665 legelején hozzáfogtak a munkálatok előkészítéséhez, tavasszal pedig el is kezdődött az építkezés.¹

A tényleges és a hivatalos kezdet azonban nem esett egybe, jónéhány hónapnyi eltérést tapasztalhatunk. Tulajdonképpen három dolog jelezte Lipótvár hivatalos megalapítását: az erőd kápolnájának felszentelése, az alapköv letétele és emlékérmek készítése. Az iratokból valamelyes képet kapunk arról, hogyan zajlott az erőd „alapítása”.

Arról jelenleg nincs tudomásom, hogy efféle ceremóniáról más erődítmények esetében forrásanyag maradt volna fenn, így különösen érdekes a történet. Minden bizonnyal létezett valamiféle „forgatókönyv”, amelynek alapján az uralkodónak benyújtották elbírálásra a résztvevők nevét, az időpontot stb., noha az is igaz, hogy hasonló méretű és jelentőségű erődítmény építésébe (épp az elveszett Érsekújvár esetében) utoljára az 1580-as évek elején fogtak bele. Mégis valószínű, hogy az építkezést felügyelő Feldmarschall Ludwig Radwig Graf de Souches (1608–1683)² e „forgatókönyvnek” megfelelően cselekedett, midőn más egyéb – később még tárgyalandó –

ügyek mellett erre vonatkozó javaslatait megtette Lipót császárnak. Jelentette, hogy az erőd kápolnája készen áll, eljött az ideje az alapkövetételnek. Kérte az uralkodót, hogy a felszentelésre az esztergomi érseket, azaz Lippay Györgyöt (1600–1666) jelölje ki, az alapkövetételre pedig valaki mást, aki a császár nevében e feladatot elláthatja.³ Az irat minden bizonnyal valamikor augusztus elején érkezett a Haditanácshoz,⁴ mivel az ennek alapján az uralkodónak készült felterjesztés hátuljára augusztus 8-i dátummal vezették rá, és még ugyanezen a napon iktatták az uralkodói döntést.⁵ Eszerint az új erődöt *Leopoldopolis*nak vagy *Leopoldstadtnak* kell nevezni,⁶ az alapkövet de Souches komáromi főkapitány fogja letenni, az erődben felépített kápolnát pedig az esztergomi érsek fogja felszentelni.⁷ Ugyanezen határozat említi először az emlékérmeket is.⁸ Ennek nyomán azután a Haditanács augusztus 14-én átírt az Udvari Kamarának, emlékeztetve erre a császári parancsra. Noha az eredeti uralkodói rendelkezésben még nem esett szó róla, ebben az átiratban már szerepel, hogy a jeles eseményt augusztus 22-re tűzték ki. Már csak az emlékérmek hiányoztak, amelyeket szükségesnek nyilvánítottak az alapkövetételhez,⁹ és amelyeket ezért sürgősen el kellett készíttetni. Ezért a Haditanács kérte a Kamarát, hogy vagy maga intézkedjék, vagy utalják át a szükséges összeget Souches-nak.¹⁰

1 Lipótvár építésének kezdetére l.: Domokos György: Adatok Lipótvár erődítményének építéstörténetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 4. 839–861. (a továbbiakban: Domokos 2010).

2 Franciául Louis Raduit de Souches, komáromi főkapitány (1664–1668) és a bányavidéki hadügyek irányítója, miután a bányavidéki főkapitányi szék 1663-tól, midőn az előző főkapitány, gróf Forgách Ádám feladta Érsekújvárat, 1668-ig üresedésben volt. Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle*, 39. (1997/2) 257–288. Életére lásd: Broucek, Peter: Louis Raduit de Souches, kaiserlicher Feldmarschall. In: *Jahrbuch der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft „Adler”*, 3. Serie, Bd. 8. 1971–73. 123–136.

3 ÖStA KA HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d. (a további-

biakban: HKR Akt.), l. még: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 387r. s.d. (a továbbiakban: HKR Prot.).

4 Az iktatókönyvi sorrend alapján aug. 5–8. között.

5 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d., ill. HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 195r.

6 Tehát 1665. aug. 8-tól lett hivatalosan Lipótvár, az addigi „Neue Festung an der Waag” elnevezés helyett.

7 A Lippay számára kiadott parancsra l.: HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 195v. aug. 8.

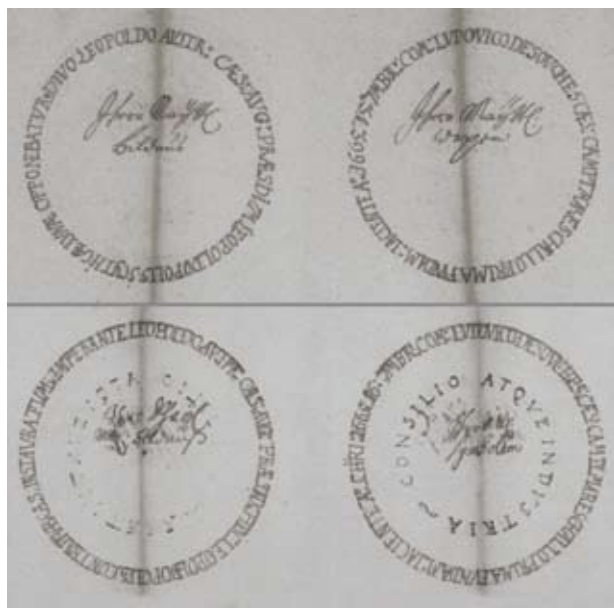
8 Sajnos, az erre vonatkozó szövegrészt olvasati nehézségek miatt egyelőre nem tudjuk értelmezni.

9 Sajnos, az nem derült ki, hogy milyen formában lett volna szükség rájuk.

10 ÖStA FHKA HKA HFU r.N. 220. 1665. Konv. Sept. fol. 26–27. (a továbbiakban: HFU). L. még: HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 200. aug. 14.

Az avatásra kitűzött időpontot, augusztus 22-ét azonban Lippay betegsége miatt módosítani kellett.¹¹ Ezzel magyarázható, hogy a Kamara csak szeptember 2-án adott utasítást egy bizonyos Andre Zetto ötvösmesternek Bécsben, hogy készítsen két érmét („Zway Pfennig”), egyet aranyból 15-20 dukát (52,4-69,8 g)¹² súlyban, egyet pedig ezüstből, a méretnek megfelelő súlyban. Az érméknek a kápolnaszentelésre kitűzött újabb nap, szeptember 16-a előtt hibátlanul el kellett készülniük, majd pedig el kellett azokat juttatni Lipótvárra. Nyomatékosan felszólították tehát a mestert, hogy igyekezzék a munkával.¹³ A mester pedig valószínűleg határidőre átadta az érmeket, miként az alapköletétel is megtörtént az új időpontban, amiről azután Souches annak rendje s módja szerint szeptember 20-án jelentést tett Lipót császárnak.¹⁴

Az Udvari Kamara utasításához a szöveg szerint mellékeltek a két érme rajzát, amely szerint a mesternek dolgoznia kellett. Szerencsés módon ezek fennmaradtak – ellentétben magukkal az érmékkel, ha egyáltalán megvalósultak¹⁵ –, így képet alkothatunk, hogyan nézhettek ki a kész művek (1. kép).

1. kép A Lipótvár alapköletételének ünnepségére szánt érme két tervezete, 1665

1. érme felirata, A oldal:

DIVO LEOPOLDO AVSTR[IAE] CAES[ARE]
AUG[USTO] PRAESIDIVM LEOPOLDOPOLIS
SCYTHICAE LVNAE OPPONEBATVR¹⁶

középen: Jhrer May[es]t[ä]t Bildnus

B oldal:

COM[ITE] LVDOVICO DESOVCHES
CAMPIMARESCHALLO PRIMA
FVNDAM[ENTA] IACENTE Ao 1665. 15.
7MBR[IS]

középen: Jhrer May[es]t[ä]t Wapen

2. érme felirata, A oldal:

IMPERANTE LEOPOLDO AVSTR[IAE]
CAES[ARE] AUG[USTO] PRAESIDIVM HOC
LEOPOLDOPOLIS CONTRA TVRCAS
INSTAVRATVM

középen: Jhro Khay: M[ajes]t[ä]t Bildnuß

B oldal:

COM[ITE] LVDOVICO DESOVCHES
CAMPIMARESCHALLO PRIMA
FVNDAM[ENTA] IACENTE Ao CHRI[STI] 1665.
16. 7MBR[IS]

középen köriratban: CONSILIO ATQVE
INDVSTRIA

középen: Jhro M[ajes]t[ä]t Symbolum

Sajnos, az iratokból nem derül ki egyértelműen, hogy a két megadott tervezet külön-külön az arany-, illetve az ezüstérmék mintájául szolgál, avagy a két különböző alapanyagú érme azonos lesz, és nyilván az uralkodó majd eldönti, melyik a megvalósítandó terv. A feliratok eltérő szövege és dátuma (??) az utóbbi feltételezést erősíti. Mindenesetre a rajzokon szereplő megjegyzések alapján akár egy rekonstrukció is elvégezhető. A korszakból ugyanis számos, hadieseményekhez köthető emlékérem maradt fenn, amelyek részben a szentgotthárdi csatáról, részben a visszafoglaló háborúk győzelmeiről (Érsekújvár, Buda stb.) szólnak.¹⁷ Ezekről Lipót császár számos portréja ismert, miként címere is ott szerepel némelyik érmén.¹⁸ Nagyobb kérdés, hogy mit érthettek „szimbólum” alatt. Erre esetleg megfelelhet egy né-

11 HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 424. szept. 5. Souches a Haditanácsnak. Feltehetően ehhez kapcsolódnak a következő, dátum és, sajnos, érdemi tartalom nélküli iktatókönyvi bejegyzések, ugyancsak valószínűleg szeptember elejéről: uo. fol. 430. Lippai érsek a Haditanácsnak; uo. fol. 435. Souches a Haditanácsnak.

12 1 dukát = 0,006233 bécsi font. Litrow, J. von: Handbuch der vorzüglichen Münzen, Maße und Gewichte zur Vergleichung mit denen des österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1865. 68. Mivel 1 bécsi font = 0,56006 kilogrammal, így pontosan kiszámítható, hogy 1 dukát = 34,91 grammal. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874. Budapest, 1990. 442–444.

13 HFU r.N. 220. 1665 Konv. Sept. fol. 20–21. szept. 2.

14 HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 441r. szept. 20., ill. HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 311. szept. 26.

15 Dr. Sallay Gergely, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Numizmatikai Gyűjteményének vezetője szerint – legalábbis jelenleg – nincs tudomásunk fennmaradt példányról. Dr. Sallay Gergelynek a dolgozathoz nyújtott önzetlen segítségéért ezúton mondok köszönetet.

16 A „Scythiae Lunae” a kelet felől a félhold alatt támadó oszmánok allegóriája.

17 G. Héri Vera: A törökellenes háborúk emlékérméi. Budapest, 2009. 61. passim (a továbbiakban: G. Héri 2009).

18 A címer lehetett a Habsburg család ősi jelképe, az arany alapon

hány alkalommal felbukkanó motívum, a koszorús „L” betű, olajágak között.¹⁹

Mint már említettem, Souches ominózus jelentésében a kápolnafelszentelés és az alapkövetétel ügyével párhuzamosan más témák is szerepeltek, amelyek viszont érdekesen vezetnek át az erőd építésének lezárultához. Jelesül arról van szó, hogy Souches ekkor, 1665 augusztusában beküldte a vár alaprajzát és leírását is, bennük a bástyák és a kapuk neveivel,²⁰ hogy az uralkodó hagyja jóvá. A kapuknak a Porta Alessandrina és Porta Gonzaga, a hat bástyának a Ghigi, Ungeria, Boemia, Moravia, Silesia és Austria nevet javasolta.²¹ A névadásból kettő bizonyosan nem tekinthető véletlennek, mivel az alaprajzra és a leírásra épp azért volt szükség, mert Lipót a pápától, a híres Chigi bankárfamiliából származó VII. Sándortól (1655–1667) remélt anyagi támogatást az erőd felépítéséhez. Az egyházfő azonban előzőleg meg akarta ismerni, mire is ad pénzt, ezért tájékoz-

tatást kért a tervekről. Hogy a dokumentumok eljutottak-e a pápához, és a támogatásból megvalósult-e valami, azt még további kutatásokkal kell tisztázni. Az viszont biztos, hogy Lipót nem döntött a védművek elnevezéseiről, ezt későbbre halasztotta, csupán annyit határozott, hogy az egyik kapu a „Chisiana” nevet viselje.²²

Az uralkodói halasztás pedig meglehetősen hosszúra nyúlt. A téma ugyanis legközelebb csak akkor került elő, midőn Ryth ezredes, Lipótvár parancsnoka²³ 1673 júniusában jelentette, hogy mindkét kapu a terveknek megfelelően elkészült, csak a föléjük szánt betűket kell még kiönteni. Ehhez mellékelte a betűk magyarázatát, vagyis azt a szöveget, amely szöveg szavainak kezdőbetűit a kapuk fölé elhelyezni javasolta. Egyben jelezte, hogy a bástyák is elérték a végső magasságot és védhető állapotba kerültek, így ezeknek is ideje nevet adni. Mindkét ügyben parancsot várt.²⁴

vörös oroszlán koronával (http://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Habsburg_c%C3%ADmer), a Lipót által használt középcímre l.: http://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Ausztria_c%C3%ADmere, ill. http://hu.wikibooks.org/wiki/F%C3%A1jl:Habsburg_I_Lip%C3%B3t.png (a letöltések ideje: 2010. márc. 31.).

19 G. Héri 2009. 75. 139. érme, 76. 140. érme.

20 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d. A nevek ugyan nem a Souches által írott levélben szerepelnek, hanem két, e levél mellett, ugyanezen jelzet alatt megőrződött iratban. Az egyik német nyelvű, és számozott felsorolásban tartalmazza a lipótvári erőd építményeit, így erősen valószínű, hogy egy, az iratok mellől ma már hiányzó terv vagy alaprajz magyarázó szövege lehetett. A másik irat olasz nyelvű, és nemcsak Lipótvár, hanem Sempte és Gutta erődítményeinek az előzőhöz hasonló jellegű leírását tartalmazza. Talán ez lehetett a pápának készített anyag alapja. Megjegyzendő azonban, hogy a bécsi Hadilevéltár Térképgyűjteményében található egy, az iratokkal azonos jelzetű lipótvári alaprajz, amelynek feliratai, jelzései azonban egyik irathoz sem passzolnak. ÖStA KA Kartensammlung K VII k 209-900 (a továbbiakban: Kartensammlung). Itt persze belekapaszkodhatunk a Souches-levél szövegébe, mely szerint úgy adta be az iratokat, hogy azon az uralkodó tudjon változtatni (l. a köv. jegyzetet), s elképzelhető, hogy a rajzról ezért hiányoznak épp a bástyák és kapuk nevei. L. még: HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 386v.

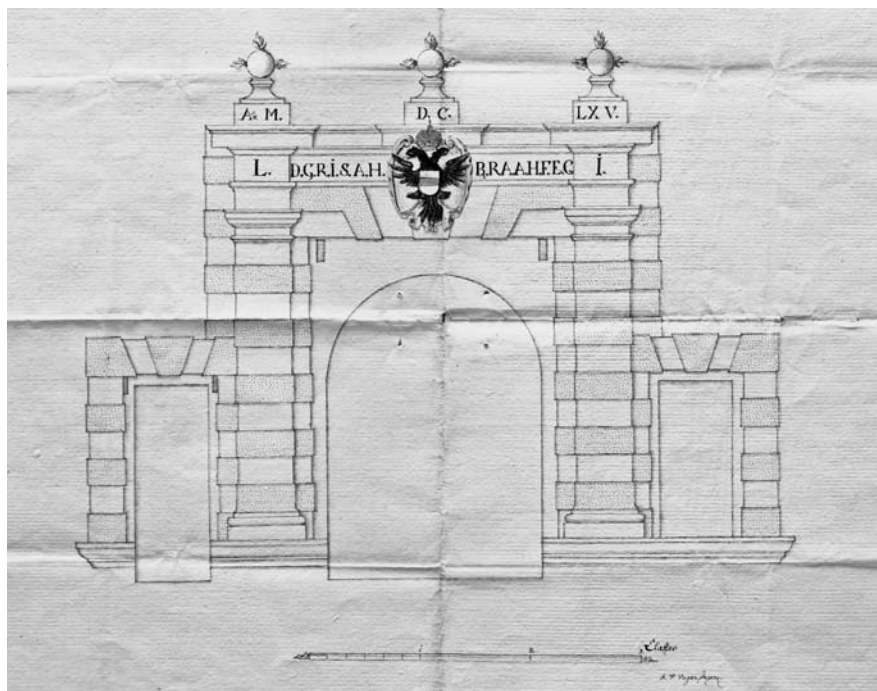
21 Souches szó szerint ezt írta: „Ewer Kay[serliche] May[es]t[ät] lege allerunterthänigst Hierbey einen entwurf der Neüen Vestung bey Freystattel vndt Gutta mit ordentlicher Beschreibung wie solche von Jhro Pápst[lichen] Heyligkeit verlanget worden, vmb wann Ewer Kay[serlichen] May[es]t[ät] diese Ordnung vnd Nahmen Allernädigist placidiren, alßdann die rechte Abriß sauber notiren vndt überreichen könne.” HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. s.d. A Souches-nak a pápa kérése nyomán címzett uralkodói parancsra l.: HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 170r. júl. 9.

22 Valószínű, hogy a „Chisiana” a „Chigi” név torzulása. Olvasata azonban mindkét esetben egyértelmű. Nem világos továbbá,

miért az egyik kapu kapta ezt a nevet a bástya helyett, mely utóbbi mégiscsak tekintélyesebb, és főként fontosabb része az erődnek, mint a kapu. A döntésre l. a Haditanács által az uralkodónak készített feljegyzésre rávezetett határozatot. HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. aug. 8. L. még: HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 195r. aug. 8.

23 Lipótvár építésének kezdetén a Souches-ezred őrnagya (Obrist Wachtmeister). HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 75., uo. Bd. 331. 1666 Reg. fol. 29. febr. 16. Lipótvári kinevezési okmánya eddig nem ismert. Ugyanakkor 1666. febr. 22-én David Schilling morvaországi élelmezési biztos (Proviantkommissar) panaszt emelt „Obrist wachtmeister Johann Michel Ryth, So in LeopoldtStatt ligt” ellen a Lipótvár, Nyitra és Sempte élelmeszerkeszleteiben tapasztalt fogyatkozások miatt. HFU r.N. 221. 1666. Konv. Febr. fol. 187., 191. Ezt a megnevezést pontosítja Georg Kielman építési írnok 1666. márc. 25-én kelt panasz, mely szerint Johan Michael Ryth „zu Leopoldstadt kommandierende Obrist Wachtmeister des Löb[lichen] Graf de Souchischen Regiment” elvett az építési pénzből. HFU r.N. 221. 1666. Konv. März fol. 113., 116. Tehát mindenképp az előbbi időpont előtt vagy körül lett várparancsnok. Ezzel egybevág, hogy Ryth ugyancsak 1666 márciusában a Haditanácshoz fordult a lipótvári parancsnoki állás ügyében. HKR Prot. Bd. 329. 1666 Exp. fol. 125. Ezredesi kinevezésére l.: HKR Prot. Bd. 334. 1668 Reg. fol. 279. nov. 16. és fol. 281. nov. 20.

24 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f. Nem tévedés, az 1673. jún. 13-án Lipótvárott kelt irat egy 1665-ös jelzet alatt maradt fenn. L. még: HKR Prot. Bd. 343. 1673 Exp. fol. 576. júl. Ryth hamarosan újra írt az ügyben a Haditanácsnak, de a rövid iktatókönyvi bejegyzésből a tényen kívül semmit sem tudunk meg. Uo. fol. 595. júl. 21. Megjegyzem, Ryth 1673. ápr. 12-én kelt építési jelentésében és az ahhoz mellékelte, fennmaradt térkép is csak betűk jelölik a védműveket. HKR Akt. 1673 April No. 89. Exp., ill. Kartensammlung G I h 393-900. Ugyanakkor ezen 1673 júniusából származó jelentés mellett is megtaláljuk a Souches-éval azonos neveket tartalmazó, számozott listát, feltehetően egy újabb hiányzó térkép mellékletét.

2. kép Lipótvár kapujának terve a felirattal, 1673

A mellékletben szereplő felirattervezet a következő:²⁵

LEOPOLDVS PRIMVS DEI GRATIA
ROMANORVM IMPERATOR SEMPER
AVGVSTVS
HVNGARIAE BOEMIAEQ[UE] REX ARCHIDVX
AVSTRIAE HOC FORTALITIVM EXSTRVI
CVRAVIT ANNO M.DC.LXV.

A javaslat, benne a kapu tervével (2. kép), csaknem pontosan egy hónap múltán, július 12-én került Lipót császár elé.²⁶ A felterjesztésből kiderül, hogy a Haditanács felkérte a kancelláriát, nézzen utána, mi történt korábban ebben az ügyben, és ott meg is találták Souches fentebb említett, 1665 augusztusának elején iktatott levelét. Abból pedig megállapították, hogy Lipót akkor csak az erőd nevééről és az egyik kapu lehetséges nevééről (Porta Chisiana) döntött. Az újabb császári határozat szerint „ami a betűket illeti, maradhat ennyiben, a bástyák nevei ügyében azonban a Haditanácsnak még tovább kell gondolkodnia”. A Hadi-

tanács még aznap továbbította Ryth ezredesnek az azonos értelmű parancsot.²⁷

Megint csak azt gondolhatnánk, minden rendben, a kapufelirat hamarosan elkészül, a helyére kerül, és ezzel véget ér – legalábbis hivatalosan – az erőd építése. Természetesen nem így történt.

Az építkezés történetében immár sokadik hasonló jellegű vita bizonyos, a lipótvári katonai és gazdasági vezetés között régóta fennálló hatásköri ellentétekre vezethető vissza. Az előbbi ugyanis a Haditanács, az utóbbi az Udvari Kamara irányítása alá tartozott. Eféle problémák természetesen minden magyarországi erődítményben előfordultak, de a helyzet épp Lipótváron még inkább feszült lehetett, mivel itt az építkezés irányítása döntő mértékben a Kamara kezében összpontosult, még annak katonai vonatkozásaiban is. A lipótvári császári építési hivatal élén is a Kamara kinevezettje, Otto Ferdinand Gottlieb Graf von Volckra kamarai tanácsos állt, aki épp egy ilyen hatásköri vitát követő vizsgálat után vette át az említett posztot.²⁸ Volckra a császártól kapott instrukciója értelmében teljhatalommal rendelkezett az építési

25 HKR Akt. 1665 August No. 21. Exp. s.f.

26 HKR Akt. 1673 Juni No. 129. Exp. s.f. s.d. A júl. 12-i dátum a rávezetett császári határozaté. Az irathoz eredetileg mellékeltek a kapu rajzát, amit azonban sajnálatos módon kiemelték eredeti helyéről és a Térképgyűjtemény G VII szekciójába helyezték át, ahol azonban a megadott számon nem található. Ugyanakkor a rajz szerepelt egy 2001-ben megrendezett kiállításon, melynek katalógusában megtaláljuk a rajzon látható kapufeliratot, ami értelemszerűen egyezik az iméntivel. Pálffy Géza: Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der

Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001. Budapest – Wien, 2001. 25. Az e helyütt megadott jelzeten azután sikerült megelni e rajzot, amiért Dr. Balla Tibornak és Dr. Pollmann Ferencnek külön is köszönetet mondok.

27 Érdekes módon ennek egy másolata őrződött meg az Udvari Kamara iratai közt: HFU r.N. 244. 1673 Konv. Aug. fol. 141. júl. 12. L. még: HKR Prot. Bd. 344. 1673 Reg. fol. 292. júl. 12.

28 Arra nézve, hogy miként lett Volckra Lipótvár építésének irányítója, l.: Domokos 2010. 847–850.

3. kép A bécsi Kärtnertor 1858-ban

ügyek terén.²⁹ Feltehető, hogy ezért vette különösen rossz néven, hogy Ryth a kapufelirat felterjesztésével beleavatkozott a dolgába.

Ehhez képest Volckra jelentését újabb hónap múltán, augusztus 11-én iktatták a Kamaránál.³⁰ Ebben a felirat mellett más kérdésekkel is foglalkozott. Legfontosabb megállapítása az, hogy az erőd még abban az évben befejezhető, ha a Kamara elegendő pénzt tud szerezni a munkálatokra. A felirattal kapcsolatban tudatta a Kamarával, hogy szerinte csak a szokásos betűket helyezték fel, amelyek a császári titulust jelölik, azonos nagyságban és méretben, hasonlóan a bécsi új Kärtnertorhoz (3. kép),³¹ és ugyanazon mestertől, aki a Kärtnertor feliratát készítette. Ennek mintáját mellékelte: L. D. G. R. I. S. A. G. H. B. R. A. A. M.DC. LXV., azaz: Leopoldus Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus Germaniae Hungariae Bohemiae Rex Archidux Austriae.³² Az évszámot azonban 1673-ra változtatná, mert a kaput ebben az évben állították fel. Jelezte, hogy az erőd építésének kezdetét és végét jelentő évszámokat külön emlékkövn fogják megörökíteni.

Ezek után következett a panasz. Volckra leírta, hogy amikor mindezt Ryth ezredes várparancsnok megtudta,³³ beleszólt az ügybe, amihez pedig álláspontja szerint a katonának semmi közük sincs. Utal a Ryth által felterjesztett felirattervezetre,³⁴ amire a Haditanácstól azt a parancsot kapta,³⁵ hogy a kapufeliratot

a saját tervezete alapján készíttesse el. Volckra gondosan mellékelte a Ryth-féle felirat mintáját is: L. I. D. G. R. I. S. A. H. B. R. A. A. H. F. E. C. A. M.DC. LXV.³⁶ Mint ezen irat címezéséből egyébként kiderül, ezt maga Ryth adta át a lipótvári építési hivatalnak,³⁷ és valóban megegyezik a Haditanácsnak küldött szöveggel (l. fentebb). Volckra ezen újfent felháborodott, mivel Ryth ismét arra vetemedett, hogy a Volckrának alárendelt lipótvári építési hivatalnak az Udvari Kamarától kapott ellenkező parancsot adjon. Ezt ő méltatlannak találta, mert mint írta, eszerint Ryth nemcsak őt, hanem a Kamarát sem respektálja. Felhívta továbbá figyelmet, hogy a császári parancs, vagyis a számára kiadott instrukció világos, vagyis Ryth a lipótvári építési tiszteknek nem parancsolhat, csak a Kamara, illetve ebből következőleg Volckra. Ezért Ryth parancsát nem hajtják végre.

Volckra részletesen sorra vette, milyen hibákat vétett Ryth a szövegjavaslatában. Először is hiányzik a „G” betű, amely a „Germaniae”-t jelenti, amely pedig része a császári titulushoz és a Kärtnertor felett is látható. Továbbá Ryth, midőn meghatározta a felirat méretét,³⁸ vagyis hogy az első két betűt 2 collal nagyobbra kell méretezni, mint az utána jövőket, megfedkezett arról, hogy a harmadik betű, a „D”, amely az Istent jelenti, márpedig ezt a császár a vele született vallásos buzgalma folytán nem tűrné el, és efféle máshol sincs gyakorlatban.

4. kép Lipótvár kapuja napjainkban

29 Instrukciója 1669. márc. 6-án készült, és nem csak az építési, hanem a gazdasági ügyekben is felhatalmazást adott Volckrának. HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 28–38. Hogy a helyzet mennyire bonyolult volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az eredeti instrukcióhoz a Haditanács és Udvari Kamara közös ülésének határozatai szerint további kiegészítéseket fűztek. Uo. fol. 39–67.

30 HFU r.N. 244. 1673 Konv. Aug. fol. 142–145. (az irat eredeti sorrendje: fol. 142., 144., 143., 145!).

31 http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/K%C3%A4rtnertor_alt_innen_1858.jpg (letöltés dátuma: 2011. febr. 20.). A felirat betűi, ha nehezen is, de kisilabizálhatóak, és megegyeznek a Volckra alábbi javaslatában szereplőkkel.

32 Uo. fol. 139.

33 Ebből a fordulatból kiderül, hogy Volckra már Ryth előtt foglalkozott a kérdéssel, de ennek az iratnak eddig nem találtam nyomát. Talán a kamarai iktatókönyvek átvizsgálása segít majd.

34 L. a 24. jegyzetet.

35 L. a 27. jegyzetet.

36 HFU r.N. 244. 1673 Konv. Aug. fol. 140.

37 „Buechstaben, wie solche herr obrist Rith einem Hochlöb[lichen] Kay[serlichen] Hof Kriegs Rath vberbracht vnd dem Leopoldtstatt[ischen] Pauambt intimirt hat.” Uo.

38 „Diese Erste Zwey Buechstaben seint 9 Zohl hoch, die andern alle nebens der JahrZahl 7 Zohl hoch, darzue 21 Puncten Zumachen seint.” Uo.

A következőkben Volckra kifogásolta a H. F. S. C. betűket, mondván, hogy ez bizonyosan a „Habsburg Flandriae Electus Comes” rövidítése. Példának hozta fel, hogy ezek nem szerepeltek a Kärntnertor feliratán, ráadásul feleslegesek is. Magyarázólag hozzáfűzte, hogy nem kell a teljes császári titulust felírni, mert akkor felirat betűi túl közel kerülnek egymáshoz, ráadásul eszerint Ryth elfelejtette, hogy a betűk közé, középre kerül a császári címerpajzs a sassal. Volckra ezen kifogása annál is érdekesebb, mivel Ryth eredeti szövegében a négy betű feloldása egészen más: „Hoc Fortalitium Exstrui Cvravit”.

Végül, szerintem már csak a kötözködés kedvéért, felhívta a figyelmet, hogy a „L. I.”-ből [Leopoldus Primus] az „I.” felesleges, ami nyilván azért nincs ott a Kärntnertoron sem, mert mindenki tudja, hogy eddig csak egy Lipót császár volt és van, és majd a többiekkel kell számozással az elsőtől megkülönböztetni.³⁹

Legnagyobb sajnálatomra, itt véget ért a történet. Az idézettekén kívül mindeddig sem korábbi, sem későbbi dokumentumot nem találtam az ügyre vonatkozóan. Pedig érdekes lenne megtudni, mi lett a végső határozat a felirat ügyében. Nos, ha ez esetleg nem is derülne ki, az internet segítségével megtalálhatjuk a kapu jelenlegi állapotáról készült képet, amelyen

a következő felirat látható: L. I. D. G. R. I. S. A. H. B. R. Kétoldalt, az oszlopfőkön: Anno 1669 (4. kép).⁴⁰ Bár a felirat eredetiségét egyelőre nehéz lenne eldönteni, ám így az az érdekes, de nem meglepő helyzet állt elő, hogy végül sem Ryth, sem Volckra elképzelése nem valósult meg, és a címer sem került (?) a betűk közé. Még érdekesebb az évszám, mivel jelen ismereteim szerint 1669-ben még nem foglalkoztak a fenti kérdésekkel, és a kapuk építésére is 1670-ben kötöttek szerződést a kőfaragóval.⁴¹

A bástyák és kapuk elnevezése is furcsán alakult. Bár számos későbbi alaprajz és forrás áll rendelkezésünkre, ezeken nem találjuk a bástyák neveit, csupán betűkkel vagy számokkal jelölték e védműveket. A kapuk is más névvel fordulnak elő: a 18. századi felméréseken rendre Freistadtler Tor [Galgóci kapu], illetve Neustadtler Tor [Újvárosi kapu] szerepel.

Lipótvár erődítménye ma is áll, és a modern technika segítségével úrfelvételről tanulmányozható. Sorsa azonban nem valami fényesen alakult. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc leverése után börtönné alakították, és eme funkciója tudtommal csak egy-két éve szűnt meg. Most hasznosításra vár. Csak remélhetjük, hogy Lipótvárnak nemcsak múltja, de jövője is van.

RÖVIDÍTÉSEK

ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
FHKA HKA HFU	Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn
r.N.	rote Nummer
Konv.	Konvolutum
HKR Akt.	Akten des Wiener Hofkriegsrates
KA	Kriegsarchiv
HKR Prot.	Protokollen des Wiener Hofkriegsrates
Exp.	Expediit
Reg.	Registratur
fol.	folio
s.f.	sine folio
s.d.	sine dato

³⁹ Ehhez képest pl. számos emlékérmén szerepel a számozás. G. Héri 2009. 61. passim.

⁴⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Leopoldov_prison_-_entrance_gate.JPG (a letöltés ideje: 2010. április 7.).

⁴¹ HFU r.N. 229. 1670 Konv. Mai fol. 25–26. 1670. ápr. 23. Megállapodás Graf Volckra és Bernhard Jullini Steinmetzmeister közt a várkapu építéséről.

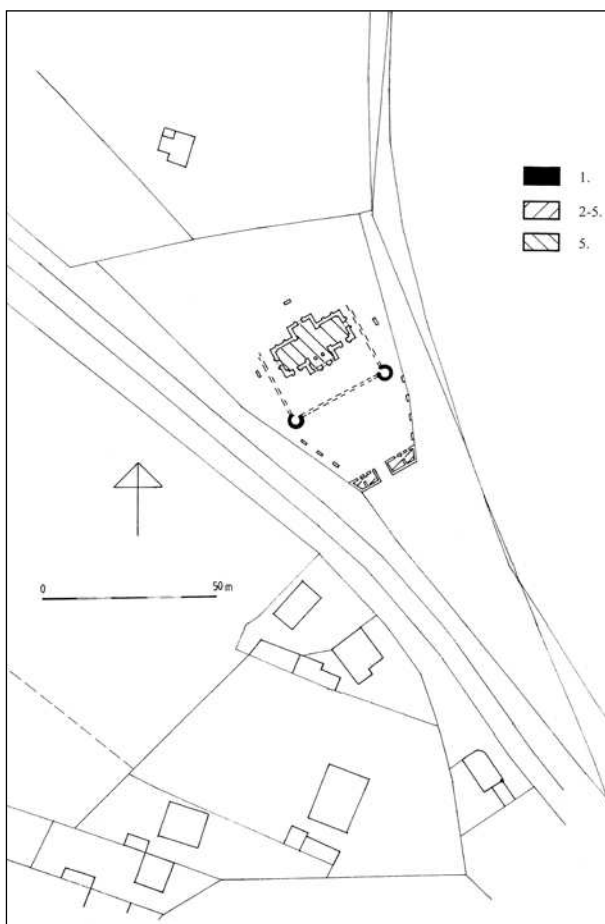
Fülöp András

A GYÖNGYÖSI KÁLVÁRIA „ERŐDÍTÉSE”

Gyöngyös nyugati határában, a gyöngyöspatai országút mellett emelkedő dombon található a város műemléki védelem alatt álló kálváriája. Az északnyugat–délkeleti irányban húzódó dombháton egy nagyjából trapéz alaprajzú telken helyezkedik el az épületegyüttes, melynek magját, egy – a mai formájában a 19. század második felében emelt – kereszt alaprajzú kálváriatemplom alkotja (1. kép). A telket részben téglafal, részben drótkerítés határolja, délkeleti irányból pedig a 19. század első évtizedeiben épített remetelakás zárja le, melynek középrésze fölött a közelmúltig egy torony emelkedett. Ebből az irányból egy sávozott díszítésű, kosárásvés, kőkeretes kapu vezetett a boltozott toronyaljba, onnan az udvarba, míg egy másik kapu ma az északkeleti kerítésfalon is nyílik. Az udvar két oldalán részben a kerítésfalban, részben pedig a templom mögé kanyarodva, szabadon álló helyzetben sorakoznak a téglából falazott, kanelúrázott pilaszterek által keretezett, szegmensíves oromzattal lezárt stációk.

A kálvária érdekessége, hogy az udvarán két oldalt egy-egy szabadon álló, manzardtetővel fedett kis „körkápola” található (2–3. kép). Annak ellenére, hogy e két külön álló építmény meglehetősen szervesen helyezkedik el az épületegyüttesben – sőt ilyen helyzetben álló körkápolnára nincs is példa hazai kálváriáinknál¹ –, nemigen keltettek különösebb feltűnést. A szakirodalom megjegyzés nélkül hagyta azt a régóta ismert, 19. század eleji leírást is, mely ezeket az építményeket *rundella* (*rondella*) néven emlegeti. Igaz, a délre eső, bal oldalon állóban ekkor oltárt írnak le,² és egy kőből faragott szószékkel is bővítették – a rávéselt évszám tanúsága szerint – 1810. május 25-én. Az egyik építmény esetében tehát (legalábbis ekkor) indokoltnak is tarthatjuk a körkápola elnevezést. Ám a *rondella* szónak³ e helyütt való használata mindenképpen furcsán hat, és további magyarázatra szorul.

1. kép A gyöngyösi kálvária helyszínrajza. 1. 1730 körül; 2–5. 18. század második fele–1879; 5. 1878–1879.

Rajz: Arnóti Zsuzsa

Az épületegyüttes műemléki kutatására 2007 szeptemberétől került sor, mégpedig egy szomorú esemény apropóján. 2001 októberében villámcsapás következtében ledőlt a remetelak fölötti torony, és rázuhant az alatta álló épületre, mely életveszélyessé vált. Ahhoz, hogy az összedőlt épületrészek újjáépíthetők

1 Mái az egyetlen, összefoglaló igényű szakirodalom a témára vonatkozóan: Szilágyi István: *Kálváriák*. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Szilágyi 1980).

2 Baranyai Béláné: Gyöngyös, Damjanich u. 15. Kálvária. In: *Heves Megye Műemlékei*. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voít Pál. Budapest, 1978. 36–39. (a továbbiakban: Baranyai 1978).

3 A *rondella*knak, mint védműveknek az erősítésben betöltött szerepéről, formai jellegzetességeiről legújabbban, további gazdag szakirodalommal: Feld István: *Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében*. Tévhit, kérdések, kutatási feladatok. *Studia Agriensia*, 27. (2008) 175–196. 182–186. (a továbbiakban: Feld 2008).

legyenek, a falakat előbb részben vissza kellett bontani, mely dokumentálás mellett, kutatói felügyelettel zajlott; ennek során a remetelakás és környezetének építési periodizációja rögzíthető volt. Vizsgálódásunkat ugyanakkor kiterjesztettük az említett két kis kör alakú építményre is, így ma már többet tudunk egykori szerepükről, az alábbiakban ezt fogjuk körüljárni.⁴

Történeti adatok

A kálváriát a gyöngyösi „Úr Dombján” 1721-ben állította fel az Agonia-társulat (*Congregatio Agoniae Christi*).⁵ Egy sokszor idézett forrás szerint a társulat még a török időben, 1670-ben alakult. Célul tűzte ki a Meg-

2. kép Gyöngyös. A kálváriatemplom és a keleti kör alakú építmény délnyugatról. Fotó: Fülöp András

váltó haldoklásának méltó felidézését, a rendszeres imádkozást, tagjai lelki támaszt nyújtottak a betegek és haldoklók számára.⁶ Ismeretes a társulat lelkigyakorlatos könyvecskéje, mely alapításuk után nem sokkal, 1672-ben Lócsén jelent meg nyomtatásban, „Lelki virágos kert” címmel.⁷ A társulat, akárcsak másutt az országban, Gyöngyösön is a jezsuiták oltalma alatt jött létre, ugyanakkor a rendhez fűződő kezdeti viszonyokról csupán annyit tudunk, hogy nem lehetett hosszú életű. 1679-ben ugyanis Thököly csapatai elkergették az akkor már közel fél évszázada itt élő jezsuitákat a városból,⁸ ami vélhetően a társulat életére is kihatással volt.

A Rákóczi-szabadságharc végén, ahogy a jezsuiták visszatérhettek a városba, rögtön életre kelt az Agonia-társulat is. Almásy Ágnes megújításában 1712-ben ismét kiadták a congregatio korábbi lelkigyakorlatos könyvecskéjét, mely tartalmazza a társulat kalendáriumát, reguláit, imádságait.⁹ Kiderül belőle, hogy a tagoknak a különféle körmenetekben való részvételt kifejezetten kötelezővé tették, a hosszú böjt idején pedig Gyöngyössolymosra kellett ellátogatniuk. Városi kálváriáról egyáltalán nem esik szó,¹⁰ ami arra utal, hogy a mai kálváriának nem volt előzménye.

A társulat kapcsolata hamarosan megromlott a felettük atyáskodó jezsuitákkal. A vita köztük éppen a gyöngyösi kálvária felépítése körül robbant ki, végül a megye főpásztora az Agonia-társulatnak engedélyezte az építést. Mindazonáltal a társulat hivatalos egyházi megítélését jól tükrözi egy későbbi forrásunk, mely szerint bár a püspök nem hagyta jóvá, de „azzal, hogy nem vesz róluk tudomást,

4 Ezúton mondok köszönetet Héczey-Markó Ágnesnek a helyszíni munkákban és Jankovics Norbertnek az illusztrációk összeállításában nyújtott segítségéért.

5 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Mikrofilmtár 1787. d. Canonica Visitatio 1746. f. 11.; 1788. d. Canonica Visitatio f. 437.; 219050. d. Canonica Visitatio 1810. p. 47.

6 A nevezett irat a társulat latin nyelvű „jegyzőkönyve”, melyre többen hivatkoznak, ám sajnos a forráshely megjelölése nélkül. L. pl. Ethei Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. 176. (a továbbiakban: Ethei Sebők 1880). A társulatról megemlékezik: Lénárt Andor: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVI–XVII. században. *Archivum*, 2. (1974) 33–46., 38.; Kecskés Péter: Vallásos társulatok Gyöngyösön. *Ház és Ember*, 10. (1995) 145–163; az Agonia-társulatok kialakulásáról általában: Juhász Miklós Sch. P.: Magyarországi konfraternitások a barokk korban. *Katholikus Szemle*, 1944. június. 161–169., 165.

7 Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Buda-

pest, 1879. 1139.; a gyöngyösi konfraternitást és lelkigyakorlatos nyomtatványát idézi: Gyulai Éva: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században I. *Egyháztörténeti Szemle*, 10. (2009/1) 3–31., 19–20., 47. jegyzet.

8 Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178., 175.

9 Az újra kiadott könyvecske Ordódy János nevében vonult be a hazai könyvészetbe: Lelki virágos kert az Mennyei Udvar Tiszteletéről, melyet A' Kertben Halálra-vált, és a' Kereszt-fán meg-holt Jéhus Titulussa alatt virágzó Gyöngyösi Congregatio, az üdvösséges Halált szomjúhozó Híveknek ki-nyitott, és ujonnan Nemes és Nemzetes Almasi Ágnes megújított. Nagyszombat, 1712. 6–7. (a továbbiakban: Ordódy 1712).

10 Annak ellenére sem állt itt korábban kálvária, hogy az „Úr dombja” földrajzi név már ezt megelőzően is létezett. Így pl. 1654-ben említik – különösebb megjegyzés nélkül – az oda vezető utat. MOL E 152 Acta Jesuitica 24. d. Fasc. 1. Nr. 3. f. 1.

3. kép Gyöngyös, kálvária. A déli kör alakú építmény, oldalában az utólagos szószékkel. Fotó: Fülöp András

4. kép Részlet Gyöngyös város térképéről. MOL Orczy cs. lt. S 21. Nr. 31. Reprodukció: Czikkelyné Nagy Erika

megtűri” őket.¹¹ Az építkezések anyagi háttérét alighanem a kiterjedt tagság teremtette meg, köztük olyan nagy tekintélyű nemesek, mint Almásy János, Ágnes, Ferenc vagy Koháry István. Az alapkőletételre 1721. április 4-én került sor, a kálváriát még az év szeptember 14-én Gyetvay Mihály egri kanonok és gyöngyösi plébános szentelte fel.¹²

Ezt követően a forrásokból az épületegyüttes állandó bővítése, átépítése következtethető ki. Ezen épületek egy része ma már nincs meg, és egyelőre nehezen rekonstruálható a stációk eredeti helye, programja is; annyi bizonyosnak látszik, hogy ez utóbbi is többször módosult az idők során. 1722-ben fakerítéssel (*cancellis*) vették körül a kálváriát, majd 1723-ban egy bizonyos boltozatos mű vagy építmény (*fornicati operis*) két kápolnájának (*sacella*) építéséről tudósítanak.¹³ Két újabb kápolna építéséről 1725-ből értesülünk: mint írják, a kálváriadombot a befejezetlen, boltozatos építmény részéről két kápolnával gyarapított-

ták (*duobus sacellis... ex parte imperfectis fornicati operis auctus*).¹⁴ 1727-ben beszámolnak arról, hogy két tornyot (*turres binas*) emeltek a kálváriadombon,¹⁵ ám hogy ezek pontosan mihez tartoztak, nem tudjuk. A következő években mindenesetre nekiálltak egy kőkerítés építésének, 1730-ban a terület már félig fallal volt bekerítve (*muro semi cinctus*).¹⁶ A további építkezésekről nincsen adatunk, csupán a kálváriahegy falainak javításáról tesznek említést 1741-ben.¹⁷ A kőkerítés a 18. század közepére azonban valószínűleg teljesen elkészült. Az épületek elhelyezkedéséről ugyanis rendelkezésünkre áll egy térképes forrás, nevezetesen Gyöngyös város 18. század közepe táján készült térképe.¹⁸ Ennek minket érdeklő része ugyan sérült, de jól látható, hogy ekkoriban a kálvária helyén egy furcsa, téglalap alakú, a sarkokon valamiféle kiszögelléssel ellátott kerítés, és azon belül egy téglalap alaprajzú épület állt (a térképen a bal alsó sarok irányában van észak – 4. kép).

11 MOL Mikrofilmtár 1788. d. Canonica Visitatio 1766. f. 443. A jezsuiták a kálvária építése fölött a helyi ferencesekkel is pereskedésbe keveredtek, vö. Tariczky Endre: A gyöngyösi jezsuiták 1706-tól 1750-ig. I–II. Religio 1862. 249–251., 257–259., 250. (a továbbiakban: Tariczky 1862).

12 Ethei Sebők 1880. 214.

13 Historia Residentiae Gyöngyösiensis Soc. Iesu ab anno 1711 ad 1773. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 2824. 28., 30. (a továbbiakban: Historia Residentiae); e kápolnákról tudni vélük, hogy három-három öl hosszúak voltak, vö.

Ethei Sebők 1880. 215., Dezséri Bachó László: A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös, 1944. 136–137. (a továbbiakban: Dezséri Bachó 1944).

14 Historia Residentiae 42–43.; Tariczky 1862. 258.

15 Historia Residentiae 56.

16 Historia Residentiae 74–75.; Tariczky 1862. 258.; Dezséri Bachó 1944. 137.

17 Historia Residentiae 105.

18 MOL Orczy cs. lt. S 21. Nr. 31.

A kálvária történetében meghatározó lehetett az Agonia-társulat megszüntetése, melynek nyitányát előbb a jezsuita rend feloszlata jelentette. A városi tanácsstagok „Keresztinyi szomorúságukra” értesültek arról, hogy a pápai döntés nyomán a jezsuita rendet feloszlatták. Mint írják, bánatukat csak fokozta, hogy a rend minden vagyona a kincstárra háramlott.¹⁹ 1784-ben II. József a különféle vallásos társulatokat – így a haldokló Krisztus-congregációkat is – feloszlatta, 1787–1788-ban kelt újabb rendeletében pedig a vagyonukat is elkobozta. Ugyan később elméletileg e társulatok működését újra engedélyezték, azok korábbi formájukban már sehol nem álltak vissza.²⁰ Gyöngyösön a kálvária ezután a városi tanács fennhatósága alá került.

A kálváriaegyüttes építészeti képén időközben bizonyára változások álltak be. Az első katonai felmérés 1783–1784. évi térképlapján újdonság, hogy a kápolna helyén immár egy délkelet felé nyitott, U alaprajzú épületet ábrázol, délkelet felé talán kerítéssel, tehát már nyoma sincs a 18. század közepéről ismert alaprajznak.²¹ A szakirodalom szerint ugyanakkor csak 1790-re tehető, hogy a kálváriakápolna helyére egy új templom készült volna, melynek északi és déli végén egy-egy fatornyocska állott, amint azt egy három évvel később készült leírás is megadja. Az 1790-től induló építkezések mestereként id. Rabl Károlyt nevezik meg.²² A munkák több lépcsőben zajlottak, így pl. 1802-ben a kálvária számára új kőkaput rendeltek egy gyöngyösi kővágónál.²³

Az így kialakult elrendezésről az 1810. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv számol be. Eszerint ekkor már tizenhárom éve elhagyatott volt a kápolna, mint megjegyezték, feltehetően statikai okokból nagyon leromlott az állapota. A kálvária előterében négy stációt írnak le. Maga a kálvária ekkor két részre oszlott: az első terület (*prima area*) tíz további stáció-oszloppal (*columnis*) volt körített – úgy, hogy az egyes stációk között falazott lábazon festetlen sö-

vénykerítés húzódott –, a belső (*interior*) területre két kapun át lehetett bejutni. Az egyik kapu egy bizonyos remetelak végénél, a másik a hosszabb oldalon nyílt.²⁴ Úgy tűnik, hogy ez a terület nagyjából a mai udvarral egyezett meg. Erre utal az is, hogy itt írják le a minket különösen érdeklő, két kör alakú építményt. Az egyiket, amelyik jobbra állt, az őr (vagyis a remete) tárolásra használta (*rundella Conservatorium prefati custodis*). A másiktól, amelyik balra helyezkedett el, annyit tudunk, hogy benne kápolna volt oltárral (*in alia sacellum est cum ara*), amelynek képén a Megváltó volt látható, amint megkötözve állt a zsidók között, az oltár antependiumán pedig Jézus Szíve és Mária ábrázolása szerepelt. Ez utóbbi oltárról utóbb még egyszer megjegyzik, hogy a délre elhelyezkedő rondellában kapott helyet.²⁵

Az eddigiekből kitűnik, hogy a 18. század második felében jelentősen átalakult a kálvária eredeti elrendezése. A folyamat ezután is folytatódott, míg a kálvária a manapság látható állapotig eljutott. Ennek értékelésére a továbbiakban csupán a kálvária építéstörténetének lényegesebb mozzanatait emeljük ki.

1825-ben újabb kőművesmunkák indultak a kálvária területén. Az építőmesternek, Rabl Károlynak 1827 és 1830 között minden évben fizettek a munkájáért.²⁶ Véglegesen csak 1832-ben kapta meg a fizetése teljes összegét egyrészt „a prédikáló székeknek a mostani helyre való álitásáért és a mellette lévő Kápolna reparatiojáért.” Elképzelhető, hogy a déli kör alakú építményről van szó, így viszont a belefáradott 1810-es évszám nem keltezi a szószék jelenlegi helyére való beépítését, azt korábban vésték rá. Ugyanekkor kapta meg a neki járó összeget „a Torony és az oldalos Épület építéséért” is.²⁷ A leírás illik a területet délkeleti irányból ma is lezáró remetelakra és a fölötté állt toronyra, mely az építkezések végleges, 1833-ra tehető befejezése²⁸ után már rendszeresen szerepel a kálvária vagyonáról évenként elkészített összeírásokban is. Ugyanígy láthatjuk az 1852-ben felvett második ka-

19 Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1984. 361. sz.

20 A vallásos társulatokról, bőséges külföldi szakirodalommal, a Gyöngyösre vonatkozó résszel és a megszüntetés körülményeivel: Tüskés Gábor – Knapp Éva: Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században. *Néprajzi Látóhatár*, 1. (1992/3–4) 8–36., 30., 33.

21 Az első katonai felmérés. Arcanum Adatbázis DVD-ROM. Budapest, 2004. Col. XVII. Sec. 17–18. 1783–1784.

22 Dezséri Bachó 1944. 137.; Baranyai 1978. 36. Ezzel összecseng az 1810. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv megjegyzése, mely északra és délre egy-egy tornyot ír le. MOL Mikrofilmtár 21950. d. Canonica Visitatio 1810. p. 48–49.; vö. még Heves Megyei Levéltár (továbbiakban: HML) V-101/b/68. Fasc. LXXVI. Nr. 1–5.

23 HML V-101/b/68. Fasc. LXXVI. Nr. 4.; Dezséri Bachó 1944. 137.

24 MOL Mikrofilmtár 21950. d. Canonica Visitatio 1810. p. 48.

25 MOL Mikrofilmtár 21950. d. Canonica Visitatio 1810. p. 48., 50. A 19. század első évtizedeitől a kálváriáról készült összeírások számos oltárt, kápolnát felsorolnak, de ezekről ma még nem tudjuk eldönteni, melyikük tartozott a kálváriatemplomhoz, s melyek vonatkozhatnak valamely külön álló kápolnára. Vö. HML V-101/b/70. LXXV. Fasc. Nr. 37. és Fasc. LXXVIII. Nr. 13.

26 HML V-101/b/68. Fasc. LXXVI. Nr. 27–31.; Dezséri Bachó 1944. 139.

27 HML V-101/b/68. Fasc. LXXVI. Nr. 33.

28 HML V-101/b/68. Fasc. LXXVI. Nr. 34–35. Az elszámolásokban feltűnik Császka János kőművesmester neve is, aki a pallér lehetett.

tonai felmérés vonatkozó térképlapján is.²⁹ A szakirodalom szerint építőmesterként itt már az ifjabbik Rabl Károlyról lehet szó, akinek más épületein is láthatjuk a neki tulajdonított, a remetelak kapuján is feltűnő formai jellegzetességet, nevezetesen hogy a falmezőkön végigfutó sávozást a „faragott kapu kövein is továbbvezeti”.³⁰

A kálváriatemplom statikai problémái viszont nem oldódtak meg: a templom boltozata megrepedt, és életveszélyessé vált. 1876-ban Bachó János mérnök és Staud János építőmester szakvéleményt készített róla. Megállapították, hogy az épületet le kell bontani, és újat építeni helyette. Ekkor elkészítették a régi templom alaprajzi felmérését, mely immáron egy E alaprajzú épületet ábrázol, két lépcsővel és egy kis szentéllyel.³¹ 1878–1879-ben Szvoboda Antal tervei alapján a korábbi templom helyén megépült a mai kálvária-kápolna.³² Ez eredetileg kupolával fedett volt, melyet 1892-ben le kellett bontani.³³ Ilyen állapotban érte meg az épületegyüttes a 20. századot, ám miután használaton kívül került, értékes kegytárgyait, berendezését a Szt. Bertalan-plébániára menekítették.³⁴

A kutatás eredményei

A műemléki kutatás eredményeképpen megállapítottuk, hogy a kálvária ma fennálló épületei közül a legkorábbinak a két kör alakú építményt kell tartanunk. Ezek alaprajza háromnegyed-körív, a déli építmény északkelet felé, a keleti építmény nyugat felé nyitott. E nyílásokat utóbb két oldalról szürke habarcsba rakott téglafallal beszűkítették, felül félköríves át-hidalással. Az építmények belső átmérője 2,4 m, falvastagságuk 57 cm. Amint a falkutatásból kiderült, fehér meszes habarcsba rakott törtkőből épültek, végyesen kevés téglával, ugyanakkor semmilyen nyílás nem került elő az íves falfelületeken. Feltűnő, hogy az egykori főpárkányok, melyek eredetileg kiugratott téglából és vakolatból készültek, szintén csak háromnegyed-körívben koronázzák a falszövetet, a nyitott rész fölött fából kialakított, láthatóan utólagos párkány húzódik. A jelenlegi manzardtető kötőgerendái mindkét esetben ezekkel a fapárkányokkal épültek egybe, így jó okunk van feltételezni, hogy e tetőforma sem az eredeti, viszont valószínűleg még 18. századi.

A déli kör alakú építményhez, mint említettük, utólag egy kőből készült szószerket építettek hozzá, ehhez bele kellett vágniuk a falszövetbe, hogy a bentről felvezető kőlépcső felől ki lehessen menni a szószerkekre. Érdekesebb viszont az a furcsa falcsonk, mely északnyugat felé lép ki (3. kép). A falkutatás során kiderült, hogy ez a falcsonk eredetileg kb. 50 cm széles volt, helyét később részben téglával foltozták ki. Ugyanez áll a keleti körépítményre is (2. kép), ahol északnyugat és délnyugat felé 50–52 cm széles falcsorbázatok jelentkeztek, melyeket utóbb szintén kitömöködtek, illetve átfalaztak. Úgy látszik tehát, hogy a két kör alaprajzú építményt egy fal kötötte össze, melyet később visszabontottak, akárcsak az építményekből északnyugat felé kilépő további falakat, melyek – a két falcsorbázat távolságából kiindulva – egymástól 28,72 m-re húzódhattak.

A kör alakú építmények funkciójára vonatkozóan a falkutatás során további bizonyíték nem került elő. Ugyan a déliben a 19. század eleji forrás oltárt ír le, ennek azonban az íves belső falsíkon semmi nyoma nincsen.³⁵ Mivel az eredeti meszelés- vagy festésrétegeket ismeretlen időpontban teljesen eltávolították, ezek ma már vizsgálhatatlanok. A keleti kör alaprajzú építményben viszont megmaradtak az eredeti rétegek. Az első réteg egy höbörccsös, jellegzetesen barokk kori vakolat, melyet egy látszó, fehér meszelésréteg borított. Ez az építmény nyitott részét beszűkítő téglapillérre már nem fordul át. A második réteg egy rózsaszínes-vöröses márványozást imitáló festés, melyet fent egy vízszintes vöröses csík zár le. A harmadik festésréteg egy szürke szín, az ezzel megegyező réteg kék színezése ráfed a stukatúros mennyezet alatti holkeren húzódó vöröses csíkra, átfordul a nyitott részt beszűkítő téglapillérekre is. Bármilyen berendezésre, pl. oltárra utaló nyom itt sem látható, igaz, az írott források alapján ilyet még az 1810. évi leírás alapján sem kell itt várnunk.

Azt mindenesetre kizárjuk, hogy az 1720-as években emlegetett kápolnák valamelyike e két kör alakú építménnyel egyezett volna meg. A fentebb már idézett, egykorú leírások ugyanis egyértelműen ahhoz a bizonyos „boltozatos építményhez” – talán egy, a fészületek alatt elhelyezkedő, boltozott alépítményhez³⁶ – csatlakozva adják meg e kápolnák helyét. Figyelembe véve a falkutatási eredményeket, továbbá

29 Második katonai felmérés. Arcanum Adatbázis DVD-ROM. Budapest, 2005. Col. XXXVI. Sec. 47. 1852. Hasonló állapotot mutat néhány évvel későbből a városról készült kataszteri felmérés. Közli: Soós Imre: Gyöngyös város története. In: Heves Megye Műemlékei. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. 13–25., 21. A kálvária megkapó, inkább szépirodalmi ízü leírását ismerjük ebből az időszakból, ami azonban számunkra kevés fogódzót ad. Tariczky 1862. 257., 1. jegyzet.

30 Baranyai 1978. 37.

31 HML V-101/b/70 Fasc. LXXV. Nr. 39.

32 HML V-101/b/69. Fasc. LXXVI. Nr. 21–23.

33 Dezséri Bachó 1944. 142–143.

34 A berendezés részletes leírását adja: Baranyai 1978. 36–39.

35 Nem is kellett lennie, hiszen egy esetleges oltártömböt nem okvetlenül kellett bekötniük a hátfalba, különösen, ha utólagos volt.

36 Egy ilyen elrendezés nem lenne ismeretlen Magyarországon. Közel hasonló időszokban épült Vác egyik kálváriája, ahol a kálvárijelenet egy boltozott kápolna fölötti teraszon található, igaz,

a 18. század közepére datált gyöngyösi térképen látható ábrázolást, jó okunk van inkább azt feltételezni, hogy a kálvária területét eredetileg egy kis saroktoronyokkal ellátott, téglalap alaprajzú kerítés övezte, melynek déli saroktornyai megegyeznek a két kör alakú építménnyel (1. kép). A téglalap alaprajzú terület északkeleti és északnyugati sarkát nem ismerjük, csupán a térkép alapján vélelmezhetjük, hogy itt is álltak saroktoronyok. Úgy látszik, hogy az 1810. évi vizitáció idején még sejtettek valamit az építmények eredeti rendeltetéséről, ezért használták esetükben a rondella elnevezést. (Ha a jegyzőkönyvet készítő klerikus ma élne, a rondella kifejezést természetesen csak nagyméretű, kerek alaprajzú, nyaktag nélküli, többnyire ágyúlőrészekkel ellátott védművekre alkalmazná.³⁷) Kérdés, hogy mikor épülhettek ezek a saroktoronyok és az őket összekötő falak. Kőkerítésről 1730-tól vannak adataink, és jöllehet, ekkor még nem készült el a teljes kerítés, alighanem ez az adat támpontot ad a saroktoronyok építéséhez is, amelyeken a feltárt falcsorbázatok kapcsolódó kőfalról árulkodnak. Amennyiben az 1727-ben emlegetett, toronyokra vonatkozó adat is a kör alakú építményekhez vonható, végképp megállja a helyét az 1730 körüli keltezés.

Ez az alaprajzi típus alighanem teljesen új a hazai kálváriáink körében. A maga korában viszont kevésbé számított újdonságnak, sőt kifejezetten régies megoldást alkalmaztak. Amint azt a kutatás ugyanis a közelmúltban kimutatta, egyelőre ugyan egy szűkebb területen, a Hajdúságban körvonalazható egy olyan 17. századi erődítési forma, ahol a templomokat téglalap alaprajzú területen négy saroktoronnyal ellátott, téglából rakott körítőfalak övezték. Ezeknél a saroktoronyokat is ellátták lőrészekkel, így kétség nem férhet hozzá, hogy bizonyos fokú erődítésnek szánták őket.³⁸ Ugyanakkor a gyöngyösi saroktoronyokon lőréseket vagy bármilyen nyílást nem találtunk, így azt gondoljuk, hogy bár formájuk erődítést idéz, tényleges védekezésre a kálváriaegyüttest nem tették alkalmassá. A kálváriát gondozó remete dolgát ugyan bizonyára megkönnyítette az, hogy a területet bekerítették, ezáltal áttekinthetővé tették. Itt élő remetére viszont csak a 18. század második felétől van adatunk,³⁹ miközben láttuk, hogy a kálvária bekerítésére már kezdettől fogva törekedtek. Ráadásul, ha csak ilyen gyakorlatias célok vezették volna az építőket,

elég lett volna egy egyszerű kőfal emelése, ők mégis megépítették a saroktoronyokat. Az építettőt talán az sarkallta az erődítést idéző, ám valódi védelemre alkalmatlan építészeti megoldásra, hogy a kálvária félreeső helyen emelkedett, és a kor közbiztonsági viszonyai közt szükség volt az „elrettetés” eme módjára.

A falak és saroktoronyok szimbolikus jelentőségére az Agonia-társulat vallásos nézetei adhatnak további magyarázatot. A már említett, 1712-ben (újra) kiadott lelkigyakorlatos könyvecskéjük egy különös bevezetőt tartalmaz, melyben a társulat mintegy indokolja, miért is adták a könyvüknek a „Lelki virágos kert” címet. Esmefuttatásuk szerint a Biblia legfontosabb történései – kezdve a Paradicsomból való kiűzetéstől, egészen Jézus kereszthaláláig – mindig valamilyen kertben zajlottak. Szóhasználatukban a kert egyszerre jelent növényekkel beültetett és körülkerített területet. „Jobban mondhatnánk mi, az Izrael istenének egyetlen egy Sz. Fiát az Ur Jesus Kristust, KERTEK istenének... Az Istennek áldott Sz. Anyját Corn. à Lap, c 2. in. Gen. ELET fájának nevezi: mert tőle született a’ JESUS, ki ELET, Joa. 14 és ELETET ad e’ villágnak Joan 6. Ugyan ezen Szűz Anyát (Hortulus Mariânus) KERTnek, a’ szent Irás pedig, Cant 4.v.12. Bérekesztett KERT-nek mondgya” Az utóbbi hivatkozás az Énekek énekének azon verse, amely évszázadokon át forrásul szolgált a kert, elsősorban a Paradicsomkert képzőművészeti megjelenítésének.⁴⁰ A társulat felfogása szerint a szenvedéstörténet különböző állomásai, így maga a Kálvária-hegy is, egy-egy kertként értelmezendők: „Végre a’ mint Kertben esék, a’ KERTEK Istenének fogsága; ugy pallya fútását is KERTben akará el végezni: mert noha Kálvária Hegye, kertelés nélkül (mint olyan gonosz-tévők palotája) tettetes helyen vólt, mindazonáltal Urunk szenvedésének csudájára Jerusalemből sok ezer ember ki-todúlván, mint valami erőss kő-falakkal, eleven testekkel békeríték. Ebben a’ KERTben a’ magas Keresztfán, a KERTEK Istene, lehajtván fejét ki-adá lelkét Joan, 19.”⁴¹ A fentiek alapján talán jobban érthető, hogy a gyöngyösi Agonia-társulat nem hagyhatta az általuk emelt kálváriát bekerítetlenül, úgy, mint ahogy későbbi kálváriáinknál oly sokszor előfordul. A kerítésfalak jelentőségét pedig építészeti eszközökkel nemigen lehetett mással hangsúlyozni, mint az erődített templomoknál vagy városfalaknál korábban olyannyira elterjedt, egyszerűen megépíthető, kerek

ott a kápolna kör alaprajzú. Pest megye műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1958. 314.; Szilágyi 1980. 141. Sajnos a gyöngyösi építményre vonatkozó szűkszavú megállapítások nem engedik meg, hogy e felvetés egyértelműen igazolható legyen.

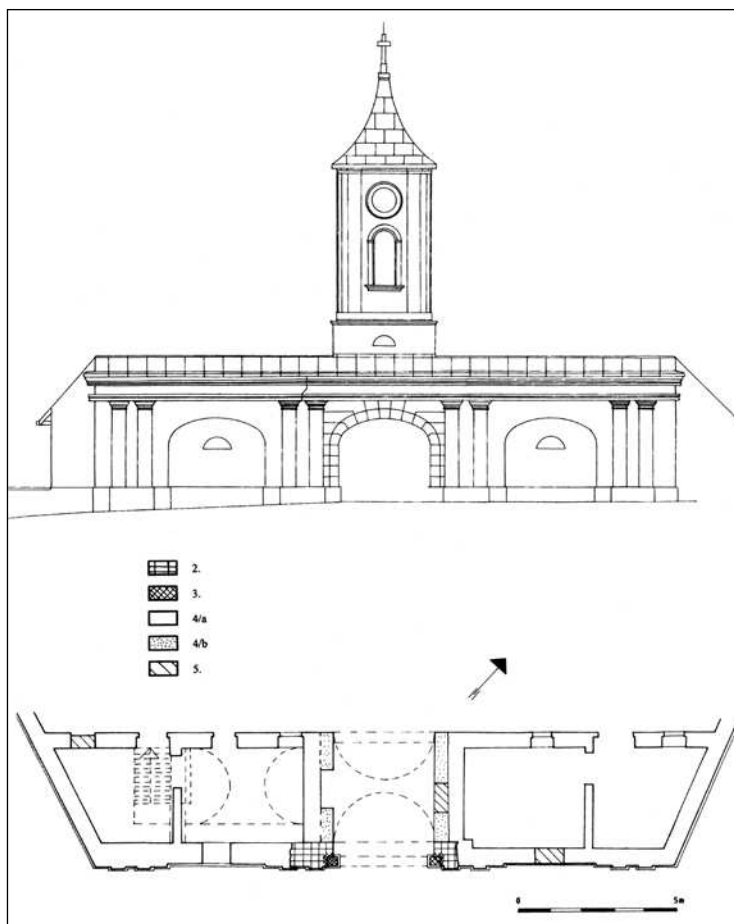
37 Vö. Feld 2008. 182–186.

38 Tolnai Gergely: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom, 2001. 32., 51–53.

39 Az 1766. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv leírása szerint a kálvárián ekkor egy remete lakott. MOL Mikrofilmtár 1788. d. Canonica Visitatio 1766. f. 443. 1770-ből és 1790-ből két remete temetkezését jegyezték fel. Dezséri Bachó 1944. 137.

40 Összefoglalóan: A keresztény művészet lexikona. Szerk.: Jutta Seibert. Budapest, 2004. 258.

41 Ordódy 1712. A1-A3. A sír, ahová Jézust letették, az Evangélium szerint szintén egy kertben volt (Jn 20,41).

5. kép Gyöngyös, kálvária. A remetelak délkeleti homlokzata és kutatási alaprajza. 2. 18. század második fele; 3. 1802 körül; 4/a-b. 1825–33; 5. 1878–1879. Rajz: Arnóti Zsuzsa

alaprajzú védművekkel, tornyokkal. Az összekötő falak esetleges további díszítettségét (pl. pártázatot), mivel lebontották őket, nem ismerjük.

Az „erődített” elrendezés felbomlása és az épület-együttes átalakulása nemcsak a térképes adatok, hanem a falkutatási eredmények alapján is nyomon követhető.⁴² A területet délkeletről lezáró remetelak épületében azonosítottunk egy még a 18. századra keltezhető falszakaszt (5. kép). A délkeletre nyíló kőkeretes kapu délnyugati és északkeleti oldalán egy sárga agyagba durván faragott kövekből rakott falazat mutatkozott, melynek folytatását mindkét irányban később elbontották (2. periódus). Ugyanakkor a kapuzat délnyugati oldalán mutatkozó két pilaszter közül a kapuhoz közelebbiről kimutatható volt, hogy ugyan-

ilyen anyagból készült, tehát ehhez a kor-szakhoz köthető. Ez a falazat alkotja a kapuzat kávéját is, ami arra utal, hogy ebben az időszakban is már volt itt egy kapu. A térképes adatok alapján úgy véljük, hogy a négy saroktornyos elrendezés megszűntét követően, a 18. század második felében kialakított trapezoid alakú udvar délkeleti kerítéséről, és az azon nyíló kapuról lehet szó.

A falkutatás során kiderült, hogy egy következő periódusban készült a kőkeretes kapu, felületén a már említett, belefara-gott sávózással (3. periódus). Ennek környezetét világosszürke meszes habarcsba rakták, és a korábbi falazatba való belevágása jól látható volt. A kapu kőkeretén a későbbi (vörös és a mai sárga) festések alatt helyenként fehér meszelésnyomok mutatkoztak, ugyanígy a kapu behelyezésével egyidős falazat sávózásának nútjaiban. Úgy látszik tehát, hogy noha a homlokzat sávózását a kőkeretre is átvezették, valójában az egységes meszelés miatt a durván faragott kövekből rakott falazat és a faragott kőkeret közti különbség nem volt látható. A kosáriréses kőkeret fölötti falazat szintén ehhez a periódushoz köthető, sőt úgy látszik, hogy az egykori kerítésfal koronájánál magasabbra emelkedett, és a délnyugati, illetve az északkeleti végét párkánnyal zárták le.

E periódus datálásáról annyit tudunk, hogy – eltérően az eddig gondoltaktól – megelőzi a későbbi, 1820-as évekre tehető munkákat. Valószínűleg ehhez köthető az 1802-es, kőkapu létesítésére vonatkozó adat, így felül kell vizsgálnunk azt a nézetet, miszerint a homlokzati sávózás átfuttatása a kőkeretes kapura ifj. Rabl Károly jellegzetes formai megoldása lenne. A szakirodalom ugyanis újabban rámutatott, hogy az ifjabbik Rabl építészeti tevékenységét csak 1810 táján kezdte el,⁴³ így a gyöngyösi kőkeretes kaput inkább még apjának, id. Rabl Károlynak kell tulajdonítanunk.

Ezt követően, a már elkészült kapuhoz és környezetéhez, annak vakolt falfelületeihez utólag hozzáépülve épült meg a kapu két oldalán kialakított remetelak

42 A kálvária területén remetéik felirattal ellátott sírkövei, továbbá szanaszét heverő faragott kövek látszanak. Ezek rajzi felmérését elvégeztük. Némelyik faragott kőről feltételezhetjük, hogy esetleg a barokk kori stációkhoz tartoznak, amelyeket, mint láttuk, a 19. század elején „oszlopszerűeknek” írtak le. Esetleges rajzi rekonstrukciójukhoz azonban megfelelő számú elem ma

még nem áll rendelkezésre. Reméljük, hogy kálvária helyreállítása során a növényzet rendezésekor további elemek is előkerülnek majd.

43 Bibó István: Rabl Károly építőmester munkássága. *Ars Hungarica*, 22. (1994) 87–94., 87.

(4/a periódus), illetve egy második fázisban maga a kapualj és a faragott kövekből kialakított gúlával lefedett torony (4/b periódus).⁴⁴ A délnyugati remetelak délkeleti, belső falán egy konyha és egy kapcsolódó tüzelőberendezés nyomai mutatkoztak, az épület alatt pedig egy pince került elő.⁴⁵ A remetelakás(ok) megépítésével a korábbi kapuhoz csatlakozó kerítésszakaszokat teljesen elbontották, és újjáépítették. A homlokzati architektúrát ugyanakkor részben megismételték, ami a sávozást illeti, a kapu két oldalán kialakították a kettős pilaszteres elrendezést, sőt egy-egy lunetta-ablakot is létesítettek a két remetelak kifelé néző falán. Főleg az északkeleti remetelaknál látszott jól a sávosan rakott téglakőfalazat, ugyanez a torony magasabb falszövevényénél is megfigyelhető volt.

Mivel a történeti adatokból egyértelmű, hogy 1825–1833 között épültek ezek az épületek, itt már inkább az ifjabbik Rabl lehetett az építőmester, hiszen a munkák végeztével apja már nem élt.⁴⁶ A falkutatás adataiból kitűnik, hogy a remetelakások megépítésével együtt létesült a terület délkeleti sarkát lezáró, változó arányban kőből és téglából rakott kerítésfal, egészen az onnan nyíló másik, különösebb keretelés nélkül megépített kapuig, illetve azon túl, tőle északnyugatra. A falban álló stációk helye is ekkor alakult ki, igaz, több stációt 19. század végi–20. század eleji téglákból felújítottak, s a mai vakolat-architektúra alatt ez látható. A stációk fülkéiben még láthatók az egykori számok kis koszorúval övezett helyei. Leírásokból és archív fotókról tudjuk, hogy a közelmúltig négy ugyanilyen stáció állt a kálvária bejárata előtt is.⁴⁷

Az épületegyüttes legkésőbbi eleme maga a kálváriakápolna, mely, mint arról már szóltunk, 1877–1879-ben készült. A kő-tégla vegyesfalazatú épület falai-ban a korábbi, barokk eredetű kápolnából már semmit nem találunk, azt a terveknek megfelelően teljesen lebontották. A mára teljesen kifosztott, romos állapotú kápolna egykori Szent Sír-oltára mögött ismeretlenek még a burkolatot is fölszedték, ahol egy téglából falazott kb. 3,6 m hosszú, 1,23 m széles sírhelyet találtak és raboltak ki úgy, hogy annak egykori téglalaboltozatát beszakították. Jól látható volt, hogy a sír oldalfalainak tetején egy vékony humuszos földréteg húzódott, arra fedett rá a mai kápolna kőlap-burkolata. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a sírhely még a korábbi, 18. századi kápolna tartozéka volt, és egy ideig falai szabadon álltak, mire a mai épület elkészült. A mai kálváriakápolna belsejében a falakról jól leolvashatók az 1892-es, a kupola lebontásával összefüggő átépítés különféle nyomai is.⁴⁸

A gyöngyösi kálvária kálváriája még napjainkban sem ért véget. Jóllehet, a remetelak és fölötte a torony a közelmúltban Albert Tamás építész tervei szerint, pályázati pénzből és egy vállalkozó által biztosított önerőből újjáépült, ám funkciója – akárcsak az egész épületegyüttes jövője – bizonytalan. Maga a kálváriakápolna műszaki szempontból teljesen leromlott, szinte önmaga állapotával idézi fel az agóniát, amelynek emlékére a vallásos társulat egykor a kálváriát létrehozta.

44 A két lakóépítmény kapualj felőli fala készült el először, majd anélkül, hogy bevakolták volna, a kapualj felől köpenyezték őket. A köpenyezésben egymással szemben egy-egy – később elfalazott – fülkét hoztak létre, az egyik hátfalában egy stafniba vert, L alakú vasat találtunk. Nem kizárt, hogy valamilyen (stációkhoz tartozó?) kép, ismeretlen anyagú lap rögzítéséhez használták. Vö. még HML V-101/b 70. Fasc. LXXVIII. Nr. 13. 1839. A kapualj boltozata már a köpenyezésre támaszkodott.

45 A pince délnyugati végfala nem egyezik meg a helyiségével, továbbá agyagba rakott törtkő falazattal rendelkezik, így elképzelhető, hogy a remetelakást megelőző időszakban készült. Talán e fölött állt az 1810-ben emlegetett korábbi remetelak, melynek végénél kapu nyílt. A pince habarcsba rakott téglákból kialakított boltozata viszont mindenképpen a 19. századi építkezésekkel egy idő. A pince lejárata északnyugatról nyílt, a délnyugati végfalban a lépcsőfokok bekötését is dokumentálhattuk.

46 Az épület keletkezése szempontjából irányadó még a kapualj falazatából előjött AEA bélyeges téglák (28×14×6,5 cm) is, mely a délnyugati remetelak alatti pince boltozásából is ismeretes (29,5×15×7 cm). Feloldása véleményünk szerint Archiepiscopus Agriensis, így módon 1804-nél, az egri érsekség kialakításánál nem lehet korábbi. Ilyen bélyeggel ellátott téglákat a 19. szá-

zad első felében-közepén hosszú időn keresztül használtak. Saját praxisunkból az Eger, Bajcsy-Zsilinszky u. 17. sz. házat említenénk, amelynek falkutatásakor egy 1840 körüli periódushoz köthető falazatból emeltünk ki hasonlót (30×15×5,6 cm).

47 Mint láttuk, hasonló elrendezés volt 1810-ben is.

48 A kápolna mai, 20. századi festése alatt helyenként megfigyelhető egy korábbi kékes árnyalatú mennyezetfestés, mely az oldalfalakra is átfordult. Hasonlóképp egy korábbi, márványozást imitáló festés is látható a falpillérek törzsein. A kápolna lefedését megerősítő acél I-tartók láthatóan már az említett átalakításhoz tartoznak, belevágták kőket a falpillérek fejezeiteibe. A mai festés tehát már az átépítés után készült. Még későbbi átalakításnak tekinthetők a kápolna délkeleti falába utólag vágott, minden teherhárító nélkül kialakított fülkék. Úgy gondoljuk, hogy a kálvária előtt álló négy stáció megszüntetésével hozták létre ezeket. E fülkékből hiányoznak a többi stációt jellemző kis koszorúkkal körbevett számok, ugyanakkor már megvannak bennük a legutóbbi, 20. század második felében kerámiából készített stációképek számai. Ez utóbbi képeket ma a Szt. Bertalan-plébánián őrzik, a számok viszont részben ott maradtak az egyes stációkban.

Gál-Mlakár Viktor

SZÖGLIGET-SZÁADVÁRON VÉGZETT ÁLLAGVÉDELMI MUNKÁK MÓDSZEREI ÉS TAPASZTALATAI

Hazánkban az utóbbi időkben egy szinte egyedülálló kezdeményezésnek az első, olykor bizonytalan, néha megbicsakló lépéseiről, Szádvár várában végzett műemlékes munkáinkról számolok be dolgozatomban. Hogy miért egyedülálló kezdeményezés egy közel egy hektár alapterületű vár kutatásának, megvédésének, hasznosításának felvállalása? A magyar régészet és műemlékvédelem mai helyzetét valamelyest is ismerőknek ezt – véleményem szerint – nem szükséges fejtegetnem.

Felkaptatva a Szögliget felett emelkedő várhegyre hirtelen a szemünk elé tornyosul a következő évtizedek munkája, izgalmas kutatásai, baráti beszélgetései, szakmai vitái, verítéke, örömei, bánatai és féltelmei. Talán hasonló érzések keríthették hatalmukba Feld Istvánt is, az utolsó éves egyetemi hallgatót a solymári várdombon állva, de még inkább 1981-ben, az ifjú műemlékes-régész szakembert, felpillantva a salgói vár Kacsicsok által épített, tető nélkül árválkodó, romladozó tornyára. E kötettel köszöntött kollégánk, többek közt előbb említett várain, jó érzéssel zárhatja be maga mögött a munkássága alatt eddig „elkészült” várkapukat. Reméljük, számunkra is megadatik egyszer, hogy Szád várának kapuján „megcsörrenjenek” a felvonóhid láncai...

A Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, a történeti Torna vármegye területén fekszik hazánk legnagyobb alapterületű erőssége. Szádvár a mai Szögliget településétől északra 2 km-re, a Ménes-völgy fölött egy 460 m tengerszint feletti magasságban elterülő kelet–nyugat irányú, nyugati irányba emelkedő platón helyezkedik el. Az Aggteleki Nemzeti Park területén elhelyezkedő vár relatív magassága a környező völgyektől mérve átlag 150–200 m.¹

Szádvár első említése egy 1268-ra keltezett oklevélben található, mely irat alapján építése 1264 elé helyezhető.² Egyes vélemények szerint ez a 13. századi erősség nem a mai vár helyén, hanem az attól délnyugatra lévő közeli Óvár tetőn állhatott. Ennek egyik bizonyítéka lehet, hogy az Óvár-tetőn ma is láthatóak sáncok és árkok elpusztult maradványai.³ Szádvár építtetője az uralkodó volt, ugyanis IV. László vagy III. András királyunk pontosabban meg nem határozható időben, 1282–1295 között a Nógrád megyei Jenő várért cserébe a Tekus nemzetségnek adta az erősséget. A 14. század elején a vár, hasonlóan sok más erődítményhez, az ország északkeleti részén birtokos Aba Amadé kezére kerülhetett. Okleveleink szerint már 1312-ben újra királyi birtok lett, majd a 14. század folyamán honorként Drugeth Fülöp és Drugeth Vilmos ispánok kezelésébe került. 1360-ig öt várnagyát ismerjük név szerint.

A 14. század végén Zsigmond király, politikai támogatásáért cserébe, a Bebek családnak (Györgynek és fiainak) engedte át a várat és a hozzá tartozó uradalmat. A korábbiaktól eltérően 1414–1415-ben egyszerre három várnagyát (Kis Jakab, Olcsvári András és Csányi András) is említik.⁴ 1451-ben az ország északi részén keresztül érkező, és a cseh huszitákkal szövetségben álló lengyel Komorowski Péter foglalta el az uradalmat. A három évig tartó megszállásnak egy szerződés vetett véget, melynek értelmében a vár visszakért Bebek Péter birtokába. A Bebek család birtoklása 1470-ig, Bebek Imre leányának, Orsolyának Szapolyai Imrével történő házasságkötéséig tartott.

A mohácsi csatavesztést követően megkoronázott Szapolyai János 1526-ban Werbőczy Istvánnak adományozta a szádvári és tornai váruradalmakat. Az

1 A várra vonatkozó adatok legutóbbi összefoglalását lásd: Nováki Gyula – Sárközi Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Miskolc, 2007. 118–120.

2 A rövid, csupán a legfontosabb adatok közlésére szorítkozó történeti áttekintést Détsky Mihály: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 8. (1969) 143–186. (a továbbiakban: Détsky 1969) és Dénes György: A Bódvaszilasi-

medence 700 éves története. (Borsodi Kismonográfiák 16.) Miskolc, 1983. (a továbbiakban: Dénes 1983) alapján állítottam össze.

3 Halász Ágoston: Szögliget – Szádvár. *Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. Tűravezető. (Miskolc, 2004. május 7–9.) 23–24.

4 Mályusz Elemér – Borsa Iván: Zsigmond-kori oklevéltár. V. (1415–1416) (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 27.) Budapest, 1997. 246. 809. okl.

ugyancsak 1526-ban királlyá választott Habsburg I. Ferdinánd híve, Bebek Ferenc már a következő évben megszerezte az erősséget, aminek következtében Werbőczy le is mondott az uradalomról. A Habsburgokat támogató, majd török fogságba került, de ugyanakkor a törökkel is szövetséges Bebek György szádvári várát Schwendi Lázár császári kapitány ostrommal foglalta el. 1567 januárjában négynapos ágyúzást követően az erősséget, melynek védelmét Bebek György felesége, Patócsy Zsófia irányította, védői feladták. A heves ágyúzás miatt a vár északi fala egy közel 20 m hosszú szakaszon leomlott. A sérült falszakaszon csak 1612–1615 között végeztek jelentős javításokat.⁵

Az ostromot követően a szepesi kamara kezelésébe került erődítést 1580–1593 között Johann von Reubernek adták zálogba. Az 1604-ben ostrom nélkül Bocskai István kezére jutott várat az 1606-os bécsi béke értelmében rövid ideig Csáky István erdélyi főkapitány, Pethe László kamarai tanácsos, majd ismét a Csáky család bírta zálogban. A két család között kialakult pereskedésbe eredménytelenül próbált bekapcsolódni a Rákóczi család is. A 17. század zavaros évtizedeinek néhány fontos forrását, azaz öt udvarbírói utasítást Sós István publikált.⁶

A Wesselényi-féle összeesküvés után, 1674-ben az uradalom és a vár az Esterházyak kezébe került. 1682–1685 között Thököly Imre vezetésével kuruc csapatok tartották megszállva a várat és környékét, majd 1685. november 5-én a Caprara császári kapitány vezette csapatoknak a kurucok átadták Szádvárat. A török elleni visszafoglaló háború elején, 1686. április 25-én döntött a bécsi Haditanács a vár lerombolásáról. Erre valamikor 1688-ban kerülhetett sor.

Az általánosan elterjedt nézetet, miszerint Szádvárat hasonlóan más várainkhoz, a török kiűzését követően a császári udvar utasítására felrobbantották, több tény is cáfolja. Végigtekintve a vár pusztulását követő inventáriumokon, egyrészt egymásnak ellentmondó adatok szólnak a robbantás tényéről.⁷ Másrészt szembevetünk egy 1731-es összeírást, mely az Esterházy család megbízásából készült, és leírta az uradalomhoz egykor tartozó várat is. Ez az összeírás még említi a középső és a belső vár két udvara között emelkedő közel 20 m hosszúságú „máig is boltozatos”⁸ kaput is. Nem feltételezhetjük, hogy robbantásos pusztításakor, éppen egy ilyen jelentősnek tekinthető védművet hagynának épségben. Szintén nem látszanak robbantás nyomai a külső vár terüle-

tébe benyúló, és közel a főkapuhoz elhelyezkedő nagyméretű Lisztes-bástya falain sem.

A felfezető út felett emelkedő két ötszögletű ágyúbástya ugyancsak nem robbantás következtében pusztulhatott el. Feltűnő, hogy mindkét bástya csúcsa „hiányzik”, azaz omlott ki, mely azonban egyben a védmű legsérülékenyebb része is. Másrészt már a 17. század végén, de még a vár életében források szólnak arról, hogy ezen ötszögű bástyák egyike olyan rossz állapotban volt, hogy ráomlott az alatta elterülő káposztáskertre.

A középső vár udvarán nagyméretű, faragott tufa-köveket azonosítottunk be. A köveket Kovács István kőrestaurátor vizsgálta meg. Az udvar különböző pontjain heverő torzók két felvonóhidas kapuhoz tartozhattak. Hogy ezek az elemek honnan és miként kerültek a középső vár területére, nem célunk e dolgozatban vizsgálni. Érdekesebb azonban az a tény, hogy a köveken nem fedezhető fel robbantásból származó sérülés, viszont megállapítást nyert, hogy az aránylag laza szerkezetű tufakövek mélyen (akár 10–12 cm-es mélységig) átégtek, színük vörössé, szerkezetük porózussá vált. Ez a vár területén hosszan és nagy hővel tomboló tűzvészre utal, mely 1688-ban Szádvár végleges pusztulását okozhatta.⁹

Előzmények

A Szádváron megkezdett vártisztítási és tájkép-átalakítási, valamint aktív műemlékvédelmi munkák előzménye több évtizedre vezethető vissza. Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén sokáig szinte rejtetten álló várromra első ízben Joó Tibor hívta fel a figyelmet 1964-ben, a *Borsodi Szemlé*ben megjelent kis népszerűsítő írásával.¹⁰ Ennek előzményei azok az 1962–63-ban elkezdődött erdészeti tisztítási munkák voltak, melyek nyomán a középkori erősség területe átláthatóvá, egyáltalán megközelíthetővé vált. Ekkor készültek az első olyan ismert fotók is a vár területén, melyeket eredménnyel használtunk fel a romkonzerválási munkáink során.¹¹

A fent említett erdőirtás tette lehetővé, hogy aránylag alapos alaprajzi és szintvonalas felmérés készüljön a vár területéről. A felmérést Sente Józsefnek és Ferencalmay Zoltánnak köszönhetjük.¹² A magyar tudományos várkutatás ezt az 1965-ben készült felmérést használta szinte napjainkig. Az elkészült alaprajzi

5 Ennek nyomai (utólagos köpenyezés) még napjainkban is jól láthatóak a belső vár északi falán.

6 Sós István: Öt szádvári utasítás a XVII. század elejéről. *Fons*, 8. (2001) 109–134.

7 Détsky 1969. 150.

8 Détsky 1969. 151.

9 Kovács István kőrestaurátor szakjelentése. Kézirat.

10 Joó Tibor: Az alig ismert Szádvárról. *Borsodi Szemle*, 1964. 1. szám.

11 Joó Tibor egy 8 oldalas dolgozata szintén megtalálható a Herman Ottó Múzeum, Régészeti Adattár, 174. doboz 68/411. szám alatt.

12 Első ízben közli: Détsky, 1969. 149.

felmérés és a vár alig ismert története készíthette kiváló történészünket, Détsky Mihályt, hogy az általa folyamatosan gyűjtött, és a vizsgált objektumra vonatkozó írott forrásokból felvázolja Szádvár maig legalaposabban megírt történetét.

A hatvanas évek fellendülését követően a Szádvár iránti érdeklődés újra csökkenni kezdett és a vár ismét mély álomba szenderült. Területét újra birtokba vette az erdő, falain sűrű növényzet telepedett meg. Történetére vonatkozó új adatokat Dénes György közölt, a bódvaszilasi medence évszázadait bemutató kismonográfiájában.¹³

Szádvár 2005-ben került ismét a figyelem középpontjába. Egy interneten szerveződő, civilekből álló közösség határozta el, hogy gondozásába veszi az ismeretlen, pusztulásnak indult erősséget. A 2006-ban hivatalosan is egyesületté vált Szádvárért Baráti Kör tagsága ugyanazon év októberében kezdte meg a vár és közvetlen környezetének növényzettől való megtisztítását, rendbetételét, hosszabb távon a vár folyamatos karbantartását, megóvását és megismertetését a hazai civil érdeklődőkkel és szakemberekkel.¹⁴

2007 novemberében és decemberében a vár megtisztított területén sor került az erősség teljes geodéziai felmérésre. A mérést Takács Bence a Budapesti Műszaki Egyetem munkatársa irányításával Halász Ágoston és Szörényi Gábor András régészek, valamint az egyesület önkénteseinek bevonásával végezték el. A vár és a várhegy teljes geodéziai felmérése során a falak esetében külön a belső és külön a külső oldalukon meghatározták az épen maradt falfelület tetejének és oldalának burkológörbét, a fal és a terep metszészímvonalát, a falban található építészeti és régészeti szempontból fontos elemek (falegyenek, gerendafészek, állványlyuk, ablak, lőrés, kiromlás stb.) térbeli helyzetét, jellemző méreteit. A felmérés eredményeként rögzített több mint 8000 pont háromdimenziós koordinátái alapján lehetőség nyílt a várhegy tömegének térbeli ábrázolására is.¹⁵

A felmérés kiértékelését követően a mikrodomborzati jellegzetességek megfigyelése révén lehetőségünk nyílt nagy pontossággal megállapítani a ma már nem látható egykori vár- vagy épületfalak elhelyezkedését, az általuk lehatárolt terek kiterjedését. Ezek az információk a következő évek, évtizedekre tervezett régészeti feltárásoknál nyújthatnak alapadatokat, szolgálhatnak igen hasznos segítséggel. A felmérés egyik első látványos eredménye az adatok alapján generált új alaprajz, mely már részletesen mutatja be a vár még álló falsíkjait, illetve az ezekből kisserkeszthető, mára

elpusztult falvonalakat, és a terepjelenségek adta egykori falvonulatok elhelyezkedését (1. kép).

A Szádvárért Baráti Kör létrejöttének elsődleges célja egyrészt, hogy az erősség tisztítása által újra láthatóvá vált falak pusztulását késleltessék, másrészt a vár újrafelfedezése, folyamatosan növekvő látogatottsága tette indokolttá és szükségessé, hogy megkezdjük hazánk legnagyobb alapterületű erősségének ideiglenes állagvédelmi munkáit, romkonzerválását, hosszabb távú hasznosításnak megtervezését.

Az első műemléki munka:

a Lisztes-bástya védelme

Az írott forrásokban első alkalommal 1674-ben említett Lisztes-bástya az erősség keleti részében, a külső vár és a középső vár határán helyezkedik el, mélyen „benyúlva” előbbi területébe.¹⁶ Az inventáriumok által bástyának titulált védművet jellegzetességei miatt azonban a rondellák csoportjához kell sorolnunk. Ez a tény már önmagában befolyásolhatja a Lisztes-bástya egykori megjelenéséről alkotott képünket is.

A forrásokban kétszintes építményként leírt rondella nagy alapterülete és nyugati oldalának nyitottsága folytán nem lehetett teljes egészében fedett, zárt építmény. A jelenleg álló falmaradványok méretei, de még az archív fotókon látható építészeti részletek sem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy a ma látható romok a kétszintes védmű mely fertályához tartozhatnak. Erre természetesen csak a Lisztes-bástya későbbiekben tervezett régészeti kutatása nyújthat kielégítő választ.

Mi a teendője ebben a helyzetben a műemlékvédelemnek? Elsősorban a még felszínen lévő, folyamatosan pusztuló romfalak megerősítése, állapotának stabilizálása. Ezzel a szándékkal kezdődött meg 2008 őszén a Lisztes-bástya ideiglenes konzerválásának előkészítése és kivitelezése.

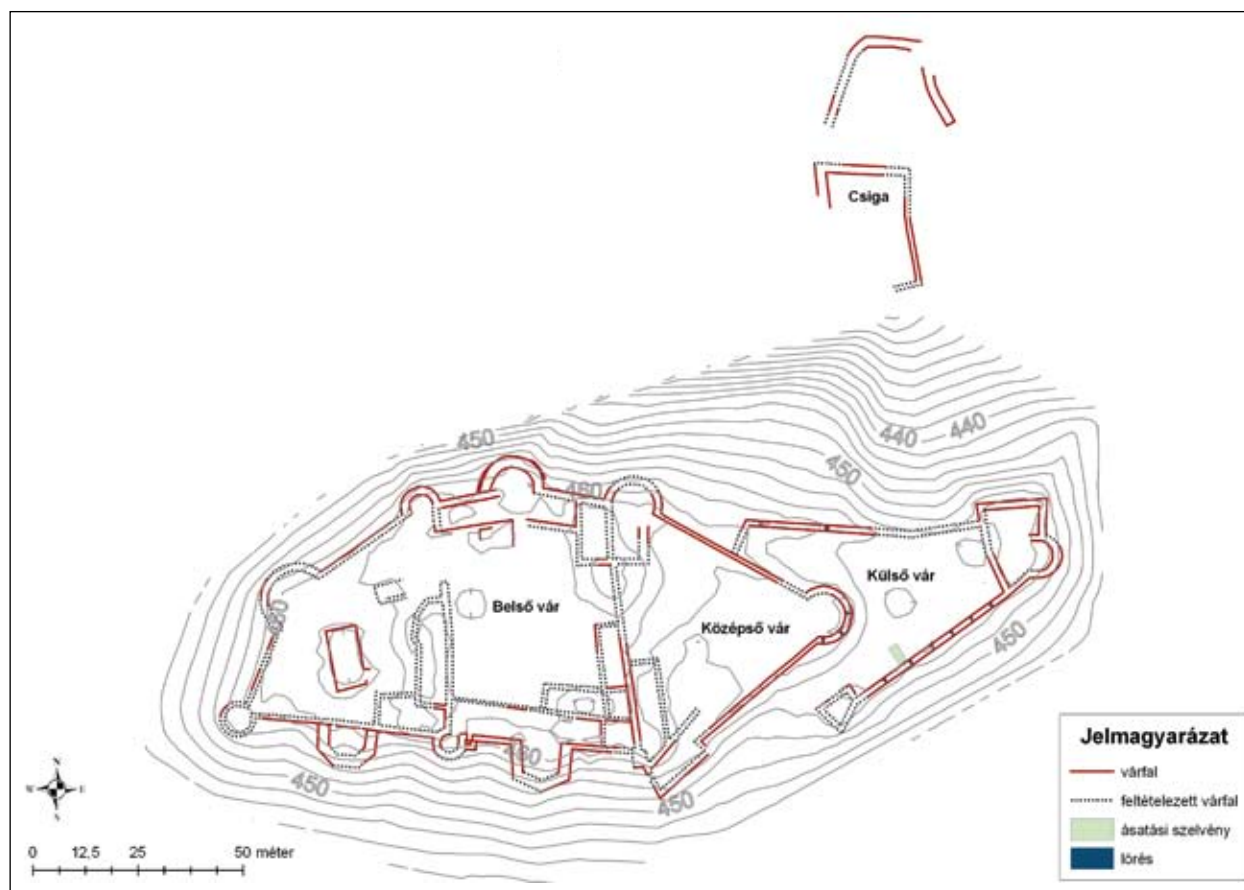
Az állagvédelmi munkák első szakaszában, figyelembe véve szűkös anyagi és időbeni korlátainkat, egy olyan részét kerestük az erősségnek, mely aránylag könnyen megközelíthető, a falazáshoz használt nyersanyagot és követ könnyen a helyszín közelében lehet deponálni, a kijelölt feladatot kevés számú ember bevonásával is el tudjuk végezni. Emellett figyelmet fordítottunk arra is, hogy a várba érkező turisták szinte azonnal tudomást szerezzenek az itt folyó munkálatokról. Ezek alapján döntöttünk a főkapu közelében elhelyezkedő Lisztes-bástya konzerválása mellett.

13 Dénes 1983.

14 Az egyesület tevékenységéről és céljairól bővebben: www.szadvar.hu

15 Herman Ottó Múzeum, Régészeti Adattár, 118. doboz 2008/4324 szám alatt.

16 Détsky 1969. 155.

1. kép Szádvár alaprajza a 2008. évi felmérés alapján

A kutatás előtt a Lisztos-bástya még látható falainak tetejét növényzet, belső síkját köves omlásréteg takarta. A fal belső oldala mentén és a fal koronájára több, karvastagságú fa és fás bokor is nőtt. A védmű belső területét törmelék fedte, mely réteg egyenletesen emelkedve halmozódott fel a rondella falának belső oldala mentén. A külső falsíkok átlag 2-3 m magasságban szabadon álltak. A falszövetben 120-140 cm-ként építési szinteket, falegyeneteket figyeltünk meg, melyek vonalában helyezkednek el azok az átlag 15 cm átmérőjű kerek, vagy négyszögletes metszetű gerendák fészkei, melyek a falazás során használt állványt tartották.

A kutatás alatt a Lisztos-bástya déli és keleti falszakaszának koronáját, illetve falának belső síkját tisztítottuk meg a növényzettől és a 15-20 cm vastag humuszos földrétegtől. A védmű fala annak külső síkja felé meredeken, rézsűsen pusztult le. A humuszos és a köves omlásréteg eltávolítása során a bástya falkoronájában három trapéz alaprajzú, kifelé szűkülő szájú lőrés maradványait fedeztük fel (2. kép).

A lőrések a fal pusztulás során eltö-

mődtek földdel, illetve nagyobb méretű kövekkel. Közben a déli falszakaszon talált 1. számú lőrés (belső szélessége 120 cm, külső szélessége 33 cm) nyílásával a vár kapuja felé fordult, addig a délkeleti falszakaszon feltárt 2. számú lőrés (belső szélessége 140 cm, külső szélessége 35 cm) a vár kapujától a külső vár belsejébe vezető utat vigyázta. Mindkét felderített lőrés falai meredeken kifelé pusztultak le, megmaradt magasságuk csupán 40-70 cm volt (3. kép).

2. kép Szádvár. A Lisztos-bástyán végzett konzerválás eredménye. A kis képen a részlegesen helyreállított 3. lőrés

3. kép Szádvár. A külső vár alaprajza a megtalált és felmért lőréses jelölésével

Szerencsésebb helyzetben voltunk a keleti váruddal szembe fordított 3. számú lőrés esetében. A nyílás belsejéből igen nagyméretű köveket távolítottunk el a tisztítás során. Hasonlóan a többi nyíláshoz, ennek is megtaláltuk vízszintesen kialakított, habarcszott „padlóját”. A lőrés déli falán meszelés nyomait fedtük fel. A mintegy 45 cm hosszúságban és átlag 70-90 cm magasságban megmaradt vakolt felület felső szélé a lőrés külső nyílása felé enyhén ereszkedett.

A meszelt felület felső szélén egy, a lőrés hossztengegyével párhuzamos deszka lenyomatának maradványa is megmaradt. Ennek futása követi a vakolt felület enyhén ereszkedő felső szélének irányát. E deszka vagy kis gerenda felett a falban, a lőrés hossztengegyére merőleges irányú keresztgerendák habarcsos fészkeit azonosítottuk. Az átlag 10 cm magas és 20 cm széles, egymástól átlag 2-3 cm-re elhelyezkedő, félkör metszetű gerendák fészkeinek vonala követi a vakolt felület felső szélének rézsűsen ereszkedő vonalát.

A lőrés nyílásának áthidalására tehát hosszában kettévágott fatörzseket alkalmaztak, melyeket alulról, a lőrés két oldala mentén egy-egy deszkával, vagy kisebb gerendával támasztottak alá. A keresztgerendák felett elhelyezkedő falat igen nagyméretű kövekből építették. Ezeket a köveket találtuk meg bezuhanva a lőrés belsejében.

A szűkös időbeni és anyagi korlátok miatt, a régészeti megfigyelés keretében folytatott faltisztítási munkákkal szinte párhuzamosan folyt a megtisztított területek állagvédelme, konzerválása. A falak koronájára egy átlag 50-80 cm magas védőfalazat került. Az előkerült 1. és 2. lőrésnél célunk csupán annak jelképes bemutatása lehetett, mivel nem ismertük

a nyílások teljes magasságát, szerkezetét. Ezzel szemben a 3. lőrésnél az előkerült építészeti részletek, valamint egy archív fotó segítségével részben rekonstruálhatónak ítéltük meg a szerkezetet (4. kép).

Az elért eredmények ellenére a tapasztalatok mégis azt mutatták, hogy nem szerencsés, ha a régészeti kutatást, faltisztítást közvetlenül, nagyon rövid időn belül követik az állagvédelmi munkák. A szükséges dokumentáció elkészítésén túl nincs lehetősége a szakembereknek alaposan kiértékelni, feldolgozni az új információkat, hirtelen kell döntéseket hozni, melyek nem mindig a kívánt irányba terelik a munka menetét. Esetünkben ez szerencsére „maradandó” károsodást nem okozott az ideiglenes állagvédelemben, azon-

ban mindenképpen szükségesnek láttuk átértékelni a munkamódszereinket a következő évek feladatainál.

A külső vár déli falának konzerválása

Az ideiglenes állagvédelmi munkák folytatásaként 2009 nyarán módunkban állt a fent nevezett falon tisztítási, illetve – elsősorban a falsíkok belső oldalán – szintsüllyesztési munkákat elvégezni. A falkutatási munkákat ebben az idényben már két szakaszra bontottuk. Az első szakaszban a déli várfal nyugati és középső részére koncentráltuk az erőinket. Ezen a mintegy 25-30 m hosszúságú falszakaszon megtisztítottuk a romfalak koronáját a rátelepedett növényzettől és földtől. A szintsüllyesztéssel célunk a fal eddig még föld alatt lévő olyan falsíkjainak felkutatása volt, melyre a következő kutatási-falazási időszakban érkező kőművesek már biztonsággal falazni tudnak. Ennek érdekében a kutatott falszakasz belső oldalán mélyí-

4. kép Szádvár. A Lisztos-bástyáról készült archív fotó 1963-ból

5. kép Szádvár. A külső vár déli fala a konzerválást követően. A kis képen a 3. lőrés a faragott kő és a keresztgerenda kitisztított fészkeivel

tettünk, mely során csakis a fal pusztulása során keletkezett nagyköves, gyökerekkel szabdaltnál omlásréteget távolítottuk el.¹⁷

Kibontottuk a déli fal középső szakaszán jelentkező két nagyobb omlás betöltését is. Ezek egy-egy kifelé szűkülő nyílású, a várfal építésével egy időben kiépített lőrés maradványait rejtették (3. és 4. lőrés). A kibontott lőrés alakjukban, méretükben hasonlóak voltak a Lisztes-bástya kutatásánál megtalált lőrésekhez. Egykor, pusztulása előtt hasonló lőrés lehetett a déli fal jelenleg legmagasabb (átlag 5,5-6 m magas) szakaszán látható falszakadás is (feltételezett 1. lőrés). Ennek alaposabb kitisztítására a fokozott omlásveszély miatt nem tudtunk sort keríteni (3. kép).

Szintén a nyugati falszakaszon egy kisebb, de – furcsa mód – befelé történt omlás vizsgálatánál, egy részleteiben szinte teljesen megmaradt lőrést találtunk (2. lőrés). Ennek a lőrésnek a várfal külső síkjában még látható a külső lezárása, azaz egy sárga színű tufakő, melybe egy kulcslyuk alakú lőrést faragtak. A nyílás alja egyenes, közvetlenül a faragott kő előtt egy igen jó állapotban megmaradt tölgy(?)fa gerenda húzódik keresztben, melyre egykor a szakállas pusztát támasztották.¹⁸

A második kutatási szakaszban a déli fal keleti szakaszának kibontására koncentráltunk. Ennek a várfalszakasznak mindkét oldalán szükséges volt a szint-süllyesztés, hogy a még érintetlen külső-belső falsíkok napvilágra kerüljenek. Általánosan megfigyelhető volt, hogy a fal kifelé történő pusztulása miatt a külső

sík igen mélyen és kis magasságban maradt épségben. Az ezen a szakaszon jelentkező két nagyobb kiomlás betöltésének eltávolítása után, mint a fenti példák is mutatták, már számítani lehetett újabb lőrések előkezdülésére (5. és 6. lőrés). Ezeknek – a 2–4. lőréshez hasonló szerkezetű és méretű nyílásoknak – azonban már csak erősen elpusztult maradványai kerültek elő. Mindkét nyílás külső szája és 20-50 cm magasságban álló falai szintén kifelé omlottak.

A faltisztítás befejeztével megállapíthatjuk, hogy az egykori főkaputól a Német-bástyáig húzódó várfal egy építési periódus eredményeként jött létre. A várfal átlagos vastagsága 120-130 cm. A falban biztosan 5, de nagy valószínűséggel inkább 6, egy-

mástól átlag 4,5 m távolságra elhelyezkedő lőrést alakítottak ki, melyek külső oldalát a fal síkjába mélyítve, tufakőbe faragott kulcslyuk alakú lőrésekkel zárták le.

A faragott kő és a keresztgerenda helyét jól azonosíthattuk a 3. és 4. lőrésnél is (5. kép). Mivel célunk jelen esetben a falazat stabilitásának megőrzése és konzerválásának megoldása volt, úgy döntöttünk, hogy a lőrések külső oldalán nem hagyjuk meg a faragott kövek fészkeit, hanem a nyílások falainak kisserkesztett egyenesével zárjuk le a sarkokat. Ezek a sarkok a végleges műemléki-építészeti tervek kidolgozásakor visszabonthatóak és esetleg behelyezhetőek lesznek újonnan faragott (záró)kövek.

A keleti szakaszon talált 5. és 6. lőrések állagvédelménél egyéb építészeti részleteket vettünk figyelembe. A 2–4. lőrés alja a külső falsíkon megfigyelhető egyik falegyen felett átlag 50 cm-rel húzódik. Ezen megfigyelés alapján vált lehetővé az erősen elpusztult 5. és 6. lőrés aljának és külső szélének kisserkesztése és kiegészítése.

A második kutatási szakaszban, a régészeti munkákkal párhuzamosan a már megkutatott területen megkezdődhetnek a kőművesmunkák is. Ennek során felfalazásra került egy átlag 60-80 cm magas korona a középkori falmag tetején, valamint helyreállítottuk a 2. lőrést is. Itt ugyan egyértelmű nyomait nem találtuk a Lisztes-bástyán megfigyelt gerenda áthidalóknak, de a biztonságos falazás érdekében ebben az esetben is ezt a módszert alkalmaztuk.

17 A kutatás eredményeire vonatkozóan l.: Gál-Mlakár Viktor – Sárközi Sebestyén – Szőrényi Gábor András: Füzer, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009. *Castrum*, 11. (2010) 64–75.

18 A várfalba beépített gerenda dendrokronológiai vizsgálatára 2011 nyarán kívánunk sort keríteni.

A Porkoláb-fal védelme

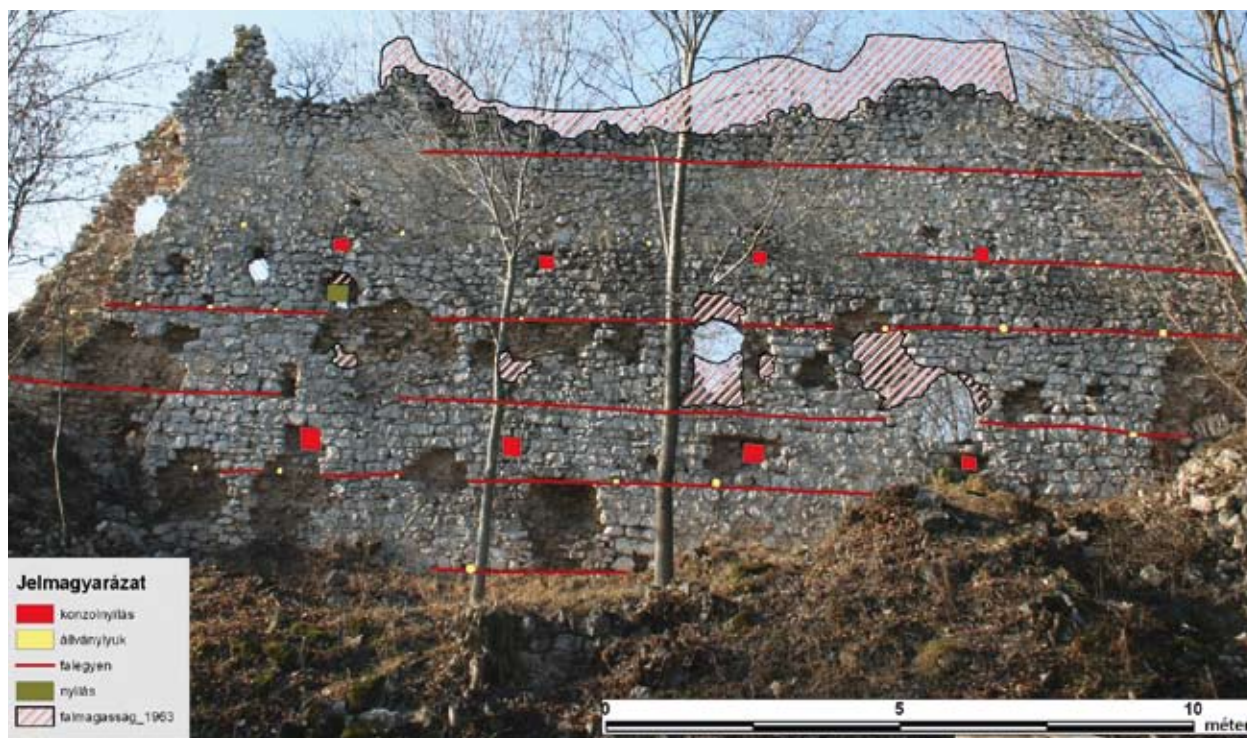
A 2010. évi célkitűzéseink Szádvár középső és belső várát elválasztó, észak–déli irányú, igen rossz állapotban lévő falszakaszának állagvédelmi munkáihoz kapcsolódtak.¹⁹ A műemléki beavatkozás elsődleges célja a közvetlen életveszély elhárítása lett. A fal tetjén jól láthatóan meglazult, kötőanyag nélküli kövek sorakoztak, valamint folyamatosan pusztult a fal külső síkja, illetve a déli oldalon maga a falmag is. Utóbbi helyen a jelentősen elvékonyodó, és túszerűen a magasba emelkedő falszakasz 2009 decembere és 2010 márciusa között leomlott. A falon látható két nagyobb méretű szakadás a fentiekben leírt problémákkal közösen könnyen az egész várfal összeomlását okozhatta volna (6. kép).

A fal hossza mintegy 22 m, magassága a keleti oldalon meghaladja a 9 m-t, míg a nyugati oldalon, az itt magasabban húzódó várudvar szintje fölé átlag 5-6 m-rel emelkedik. Egyaránt megfigyelhetünk a fal keleti és nyugati síkján jelentékeny számban az építéséhez kapcsolható falegyeneket, illetve állványrendszerhez köthető kerek nyílásokat, gerendafészkeket, kulcslyuk alakú lőrés maradványát, valamint mára már nehezen értelmezhető, erősen kiromlott nyílásokat és egyéb sérüléseket.

A fal keleti síkján 6, egymástól átlag 130-140 cm-re elhelyezkedő építési-állványozási falegyent figyelünk meg. Ezekhez a falegyenekhez kapcsolhatóak azok az átlag 10-15 cm átmérőjű, egymástól mintegy 2 m-es közökre elhelyezkedő, kerek nyílások, melyeket az állványzatot tartó merevítők fészkeivel azonosíthatunk.²⁰

A vár 17. századi inventáriumai (1674, 1684) által említett ún. porkoláb-ház a középső vár nyugati oldalán, az ún. porkoláb-fal keleti előterében helyezkedhetett el.²¹ Erre utalhatnak azok a nagyméretű (átlag 20×20 és 25×25 cm-es) gerendafészkek is, melyek jól láthatóan egymás felett két sorban helyezkednek el. A fal déli és középső részén az alsó sor a mai talajszinttől mintegy 3 m-re, míg a második sor az első sor felett további mintegy 3,3 m-re helyezkedik el. Mind a két sorban 5-5, egymástól átlag 3,5 m-re elhelyezkedő gerendafészkek azonosítható.

Ezek közül az alsó sor északi, legutolsó tagja, közvetlenül a jelenlegi talajszint felett látható. A felszín itteni emelkedését egyértelműen egy egykori fal omladékával, esetleg még részben föld alatt lévő falmagjával azonosíthatjuk. Azaz a még magasban álló fal déli és középső része előtt egy, a porkoláb-ház alatt húzódó, felpince vagy pince jellegű épületrésszel számolhatunk, melynek földmészkezetéhez kapcsolhatóak

6. kép Szádvár. A Porkoláb-falról készített georeferált fotó az építészeti részletek jelölésével

19 Részletes kutatási jelentést l.: Herman Ottó Múzeum, Régészeti Adattár, 262. doboz 2010/4827.

20 A Porkoláb-fal fentebb leírt állapota miatt a falszövegről a romkonzerválást megelőzően balesetvédelmi okokból falszövegrajzot nem állt módunkban készíteni. A falról alapos fotódokumentáció készült és annak méretarányos torzításain léptékkeljesen jelölni tudtuk a megfigyelt építészeti részleteket.

21 Détshy 1969. 155–156.

az alsó sor gerendafészkei. A második sor gerendafészkei a porkoláb-ház emeleti részének födémszerkezetéhez tartozhattak.

Kérdéses magának a porkoláb-ház épületének szerkezete. Ugyanis a magasan álló falban nem láthatóak kereszt irányú falak bekötésének, csorbázatának nyomai. Ez alapján csak az valószínűsíthető, hogy az egykori masszív gerendák nemcsak a födémeket tartották, hanem keretét képezhették azoknak a talán gerenda vagy borona falaknak is, melyekből a porkoláb-ház felső szintje(i) épülhetett.

Érdekes kérdéseket vet fel a fal déli felében látható kulcslyuk alakú lőrés elhelyezkedése és a porkoláb-házhoz kapcsolódó kronológiai viszonya. A falszövetben megfigyelhető falegyenek egyenletes elhelyezkedése azt feltételezi, hogy a fal egy építési periódus eredményeként jöhetett létre. Régészeti kutatás híján korát a kulcslyuk alakú lőrés keltezi, legkorábban talán a 15. század közepére, második felére. Ekkor ez még a belső vár külső falaként funkcionálhatott. A porkoláb-ház írott forrásokban csak a 17. század végén jelenik meg, nem szerepel a várat összeíró 1605-ös és 1608-as első inventáriumokban, valamint nincs feltüntetve a 16. század végén készített felméréseken sem. Azaz a falban látható gerendafészkeket utólagosan alakíthatták ki. Másodsorban a porkoláb-ház utólagos kialakítására utalhat az a tény is, miszerint a lőrés a két gerendafészkek sor közé, azaz feltételezhetően az épület emeleti szintjének vonalába esett. Ebben az esetben – értelemszerűen – védelmi funkciót már nem tölthetett be.

A fal nyugati oldalán jól megfigyelhető a kulcslyuk alakú lőrés utólagos, téglával történt részbeni befalazása, javítása, mellyel azonban nem semmisítették meg a teljes nyílást. A lőrés belső oldalán ez a téglafalazás a lőrés külső oldala felé rézsűsen tart. A nyílásban, de a falszövet más részein is, még több helyen megfigyelhető habarcsba rakott téglából készült javítás, pótlás.

A fal nyugati síkja előtt megfigyelhető terepi állapotok, az inventáriumok szövegei, a fal szövetében látható gerendafészkek egyértelművé teszik, hogy a fal nyugati oldalán is egy vagy több épület emelkedett egykor. A falon itt is láthatóak építési falegyenek és állványzati lyukak. Ezek elhelyezkedése, mérete, egymástól való távolsága megjegyyezik a fal keleti oldalán tapasztaltakkal. A 3. falegyen magasságában, azaz a jelenlegi szinttől mért kb. 3,5 m-re egy sorban 14 gerendafészkek nyoma azonosítható. Ezek közül északról számozva az 1., 4., 7., 10. és 13. nyílások azonosak a fal keleti oldalán látható nagyméretű gerendafészkekkel. A fészkek a fal teljes keresztmet-

szetén áthaladnak, ezért feltételezhetjük, hogy a fal mindkét oldalán elhelyezkedő egykorú épület (födém)szerkezeti, nagy valószínűséggel konzol jellegű, elemét alkothatták. A többi gerendafészkek funkciója, illetve kronológiai, szerkezeti viszonya a falon áthaladó gerendafészkekhez jelenleg még nem tisztázható.

Régészeti kutatás hiányában nem tisztázott, hogy ezek az épületek hogyan csatlakoztak a vizsgált falhoz, mivel falbekötések nyomai ezen az oldalon sem láthatóak. Szintén nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a fal középső részén látható nagyméretű (közel 1 m széles és ugyanolyan magas) roncsolt szélű nyílások milyen célt szolgáltak.

A Porkoláb-fal állagvédelménél nem követhettük a klasszikusnak számító módszert, miszerint egy álló építészeti emlék konzerválását, védelmét régészeti kutatásnak kell megelőznie. Ugyanis maga a fal olyan szinten életveszélyes állapotban volt, hogy alatta vagy közvetlen közelében semmilyen földmunkát végezni nem volt lehetséges. Fotogrammetriai felmérését követően célunk a fal megmentése, állapotának stabilizálása lett. Mivel a terep egyenetlensége miatt komoly állványzat kiépítésére nem volt lehetőségünk, így a kőművesek egyszerű kecskelábakból rögtönzött „állványokról” végezték a munkát.

Első ízben a falsík kiromlásait pótoltuk, majd a fal alsó részein található nagyméretű szakadások befalazására került sor. Ennek egyértelműen statikai okai voltak: ezek erősítik a fal szerkezetét. A pótlás során viszont ügyeltünk arra, hogy jól érzékelhetően megkülönböztessük az új falat az eredeti falazattól. Ennek érdekében a visszafalazott tömb síkja az eredeti falsíkhöz képest 10-15 cm-rel mélyebben húzódik.

A harmadik fázisban méretre vágott gerendák vízszahelyezésével és körülfalazásával jelöltük az egykori gerendafészkek, állványlyukak helyét. Ezzel a módszerrel megakadályozzuk, hogy megkezdődjön vagy az eddiginél nagyobb mértékben folytatódjon a nyílások és környezetük pusztulása. Az egykori faelemek pótlása nemcsak műemlékvédelmi szempontból hasznos, hanem a laikus turisták számára is érthetővé válnak bizonyos építészeti részletek.

A külső vár északi falán végzett tisztítási munkák

2010. évben sor került Szádvár területén az első régészeti kutatásra is. A külső vár déli fala mentén nyitott 10 m² kiterjedésű szelvényben megfigyelt jelenségekről, objektumokról és az előkerült leletanyagról röviden már beszámoltam.²² A régészeti kutatással

22 Gál-Mlakár Viktor: Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzer. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010. *Castrum*, 13. (2011) 74–76.

párhuzamosan ugyanakkor megkezdjük az előkészületeket a következő évre tervezett állagvédelmi munkákhoz is. Ennek célpontja a külső vár északi várfalának nyugati szakasza volt.

A megóvni kívánt falszakasz belső síkja mentén jól láthatóan egy nagyobb mennyiségű omladék terült el. Itt a már korábbi évek gyakorlatának megfelelően régészeti megfigyelés mellett egy 100-130 cm mélységű szintsüllyesztést hajtottunk végre, mely során kiszabadítottuk a várfal belső síkját, szintén csak a nagyköves omlási, pusztulási réteget távolítva el a fal mellől. Erre a munkára a külső oldalon nem volt szükség mivel itt a fal síkja mintegy 2,5-3 m-es magasságban még áll. Az északi oldalon így csak egy kisebb léptékű tereprendezést hajtottunk végre, előkészítve és segítve a falazás során a kőművesek munkáját.

Az északi fal tisztítása során megtaláltuk annak nyugati sarkát is. Itt a fal déli irányba fordult, azonban azt, hogy beköt-e a középső vár északi falába, nem sikerült megállapítani. Ennek oka, hogy célunk nem a visszakanyarodó és még föld alatt lévő fal teljes hosszának kibontása volt. Ezt majd a következő évek régészeti kutatása során kell megtennünk, mikor is rendelkezésre áll majd a megfelelő anyagi fedezet a kibontott fal rövid időn belüli megvédésre.

A várfal nyugati sarkától mérve mintegy 23 m hosszán készítettük elő a falazatot az állagvédelemre. Az ennek folytatásában lévő vizsgált falszakasz olyan erősen lepusztult, hogy azt csak egy nagyobb volumenű régészeti feltárással egybekapcsolva tudtuk volna kiszabadítani a föld alól. A letisztított nyugati falsaroktól 1,5 m-re keleti irányba egy kb. 100-110 cm széles, jól láthatóan kifelé szűkülő, egyenes aljú nyílást (lőrést?) fedeztünk fel. A saroktól keletre mintegy 15 m-re egy másik, szintén 100-110 cm szélességű nyílást is felderítettünk. Ennek oldalai egymással párhuzamosak, azonban alját még a fal belső oldalán meghagyott omlásréteg takarja. Ennek a nyílásnak a funkciója egyelőre szintén ismeretlen (7. kép).

A faltisztítás alatt azonosított és dokumentált nyílások pontos méreteit és funkcióját a tisztítási és állagvédelmi munkák összehangolása miatt nem sikerült meghatározni ebben a kutatási szakaszban. Ennek oka, hogy az előkészítést követő állagvédelmi munkákra csak a következő évadban nyílik lehetőségünk, így célunk a megtisztított falszakasz további védelme volt. Ennek során a falkorona tetejéről, és a megtalált nyílások belsejéből nem távolítottuk el

7. kép Szádvár. A külső vár északi fala a tisztítás első szakaszát követően

az azokat takaró földréteget, mert az a tél és a tavasz viszontagságai ellen még elégséges védelmet adhat a várfalnak, a 2011. év nyarán megvalósuló falkorona védelemig (7. kép).

Az ideiglenes állagvédelem általános tapasztalatai

A műemléki romkonzerválás céljait a bevezető gondolatok között már részben ismerttettem. Szádvár pusztuló falainak megmentésén túl szükségesnek látszott egy olyan módszer kidolgozása, melyet a vár megvédését, hasznosítását felvállaló civil egyesület maga is meg tud szervezni és részben lebonyolítani. Ehhez szolgáltatott – szó szerint – alapanyagot egy könnyen alkalmazható, műemléki munkákhoz kifejlesztett zsákos trassz falazóhabarcs.²³

Munkánk során arra törekedtünk, hogy az életveszély elhárításán túl (Porkoláb-fal példája) elsősorban még föld felett lévő, vagy könnyen kibontható falszakaszokat válasszunk ki konzerválásra. Az elmúlt években elsősorban a külső vár falait, állapotát kívántuk stabilizálni, környezetét rendbe tenni. Ennek részben örökségturisztikai okai, részben szakmai indokai voltak. Addig nem akartunk a vár egyéb területeivel foglalkozni, amíg egy részegységét az elérhető eszközök segítségével rendbe nem tesszünk.

Nem volt, és nem is lehetett célunk műemléki rekonstrukció. Csak olyan munkát végeztünk, melyhez nem kellett előzetes tervezés. Ezért nevezem munkánkat ideiglenes védelemnek, hiszen a feltárt falakra csak egy védő réteget (koronát) helyeztünk el a helyszín és az eredeti állapot dokumentálása után. A végleges állagvédelem csak műemléki tervezés után, építészeti tervek alapján készíthető el.

23 Lassesberger Knauf MM3 típusú trassz falazóhabarcsa.

A falazás a helyben, a falak mellől régészeti felügyelettel összegyűjtött omladékokból származó kőanyaggal történt. Ezt a munkafázist a konzerválás előtt a Szádvárért Baráti Kör tagjai végezték, nagy mennyiségű követ termelve ki a falak mellől. A kőanyagot válogatva halmokba rakták. Ez az előkészítő munka felgyorsította az egész folyamatot, mivel nagyon megkönnyítette a kőművesek munkáját, hiszen a falak szövetének struktúráját csak válogatott kövekből lehetett biztonságosan és esztétikusan kialakítani.

A falazás metodikája a következő volt. Az első lépés a régészeti beavatkozás után a felület megvizsgálása. A tapasztalataink alapján a megtisztított falra nem lehetett azonnal ráfalazni. A növényzet hatására a fal mészalapú habarcsa elporladt, a mészalap gyökerek hatására lassan földdé alakult át. Ezért a fal legfelső részéből a dokumentálás után átlag két sor követ vissza kellett bontani, és habarcsba rakva újra visszafalazni.

Több helyen azt tapasztaltuk, hogy a fal tetején, és közvetlenül a fal mellett akár karvastagságú gyökerekkel rendelkező cserjék, kisebb-nagyobb fák telepedtek meg. Ezek a gyökerek a fal szövetébe mélyen behatoltak, köveit kimozdították a helyükről. Ezeken a helyeken a középkori falat vissza kellett bontanunk, majd a teljes gyökérzet eltávolítását követően a hiást szintén vissza kellett falazni.

A falat a kéreg felrakásával kezdtük. A falazás során mindig figyelembe vettük a látható falegyenetet. A külső kéregbe görgeteg követ nem tettünk. A kéreg falazásához a legalább két oldalán lapos kő volt a megfelelő. A követ úgy helyeztük el a falban, hogy egyik lapos oldala kifelé, a másikat felfelé nézzen. Ha a felső oldalra került a kő lapos oldala, könnyebb volt a következő sort rakni és esztétikus falrajzolat alakult ki. Mivel a kövek alsó része egyenetlen volt, az alatta lévő hézagokat kisebb méretű kövekkel ékeljük ki a stabil felfekvés érdekében. A kövek közti fugákat nem töltöttük ki, hogy az új falazat minél kevésbé váljon el az eredeti falszövegtől.

A fal belsejébe már válogatás nélkül raktuk a köveket. Közéjük igen sok habarcsot öntöttünk. Olyan falazóhabarccsal dolgoztunk, amit nem képzett szakember is alkalmazni tud. Előkészítése, bekeverése egyszerű, külön szakértelmet nem igényel. Műemlékes és/vagy régész szakember folyamatos helyszíni szemléje mellett a falazás akár civilek bevonásával is elvégezhető. A habarcs mennyiségét úgy lehet aránylag pontosan meghatározni, ha az építendő fal térfogatának megfelelő habarccsal számolunk. A habarcs előkészítése, bekeverése során arra kellett figyelniük,

hogy a sűrűséget a kőműves kérésének megfelelően változtassuk. A kéreg falazásánál sűrűbb anyagot, a fal belső részein kicsit hígabb anyagot alkalmaztunk.

A ráfalazás tetejét egyenetlen felülettel alakítottuk ki, habarccsal lezártuk a kövek hézagait. Arra törekedtünk, hogy a felületen vízszákok ne alakulhassanak ki és a felület kifelé lejtessen, elvezetve ezzel a fal tetejére hulló esővizet. A meglévő fal esetében átvizsgáltuk a falsíkokat és megállapítottuk, hogy a falszövetből az apróbb köveket a növényzet kimozdította, ettől a nagyobb kövek is kimozdultak a helyükről. Ilyenkor teljes mértékben eltávolítottuk a növényzet gyökereit, kitisztítottuk ezeket az üregeket, és apró kövekkel kitöltöttük a lyukakat. Ezzel a fal állékony-ságát növeltük.

Összességében egy olyan könnyen, aránylag egyszerűen használható építési technikát próbáltunk kifejleszteni, mely modern anyagok felhasználása mellett követi a középkorban alkalmazott falazási módszereket. Az új falazat, falszövet kialakítása során a még meglévő falszövet jellegzetességeit vettük figyelembe. Megtartottuk és bemutattuk az egykori építési technikák nyomait, és törekedtünk egy egy- séges, esztétikus összkép megalkotására.²⁴

Összegzés

A 2008 őszén Szádvár Lisztes-bástyáján megkezdett állagmegóvási munkák bemutatásával, reményeim szerint, több megfontolásra érdemes tapasztalattal gazdagítottuk az örökségvédelem területén tevékenykedő szakemberek, és civil szervezetek ismereteit. A munkák előkészítésében és lebonyolításában példás együttműködés alakult ki az egykori KÖH Északmagyarországi Irodájának munkatársai, a Szádvárért Baráti Kör aktivistái, valamint az Aggteleki Nemzeti Park és a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársai között.

Műemlékvédelmi, építészeti szempontból sikerült az eddig kitűzött céljainkat megvalósítani, azaz olyan anyagokat és módszereket a gyakorlatban kipróbálni, melyet civilek bevonásával, de szakmai szervezetek felügyelete alatt könnyen elsajátíthatók és alkalmazhatók, ugyanakkor, ahogy az eltelt évek is mutatják, megfelelő védelmet jelentenek a romfalakon.

Bízunk benne, hogy a Szádváron megkezdett munkánkat folytatni tudjuk, és hozzájárulhatunk hazánk egyik jelentős műemlékének megismertetéséhez, megvédéséhez és nem utolsósorban örökségturisztikai fejlesztéséhez, méltó bemutatásához.

²⁴ Külön szeretném megköszönni Jenei Anita régészeti, Kosdi Attila műemléki felügyelők szakmai segítségét, valamint Tomatás Tímeának a Szádvárért Baráti Kör elnökének és az egyesület

tagságának a munkák megszervezésében és lebonyolításában nyújtott segítségüket.

Héczey-Markó Ágnes – Koppány András

FALKUTATÁS ÉS RÉGÉSZETI FELTÁRÁS A SÜMEGI VÁRBAN (2009–2010)

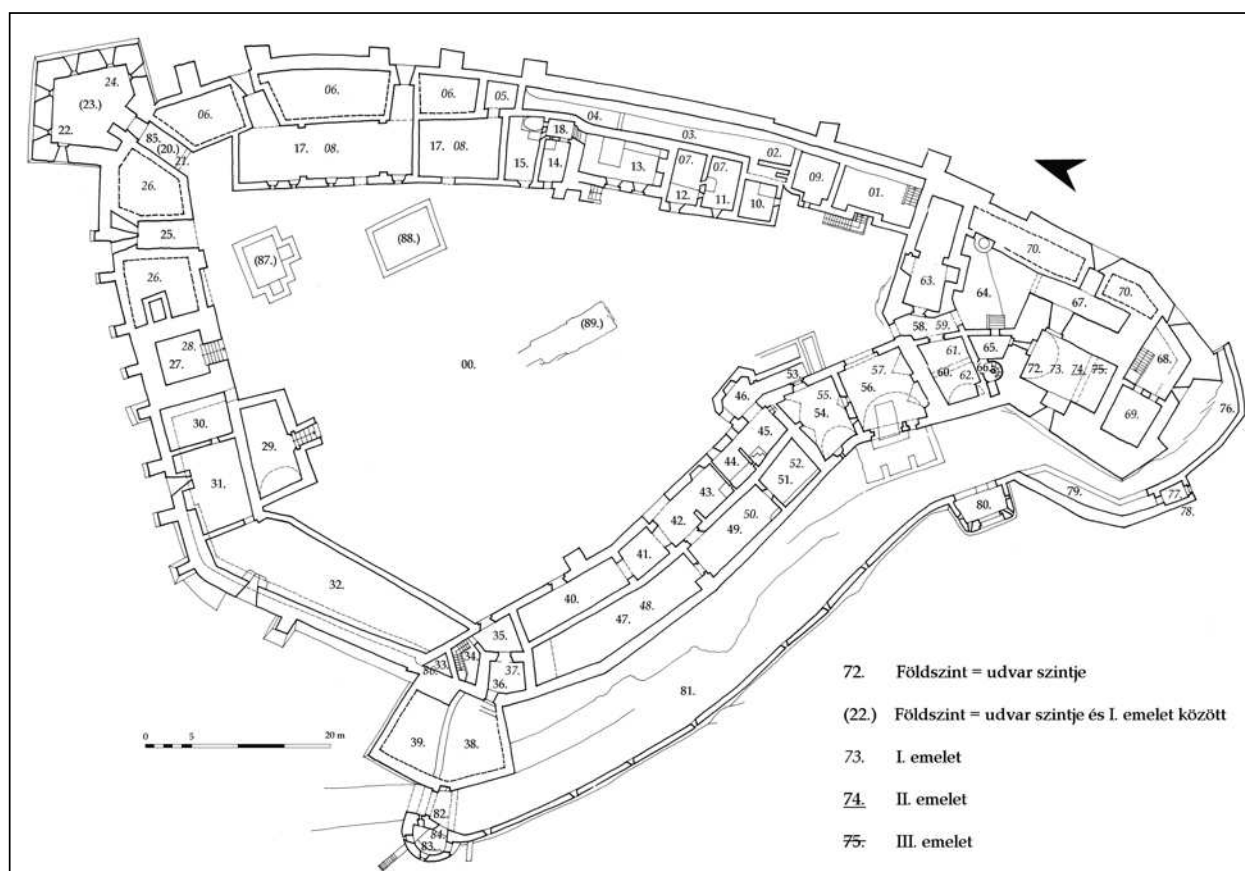

A sümegi vár régészeti feltárását 1957–1963 között Kozák Károly végezte, a régészeti feltárással párhuzamosan meginduló helyreállítási munkákat Koppány Tibor építésmérnök tervezte, mindketten az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség (OMF) munkatársaiként (1. kép). A régészeti feltárást és a tervezést 1963-ban az OMF akkori vezetése leállította, így a vár területének egyes részein sem a teljes feltárás, sem a helyreállítás nem történhetett meg. A Kozák Károly által készített kutatási dokumentációk összefoglalják a leglényegesebb régészeti megfigyeléseket és néhány mondatban kitérnek a falakon is feltárt jelenségekre. A kutatási dokumentációnál sokkal részletesebben rögzítik a falakon megfigyelhető jelenségeket Koppány Tibor felmérései és manuáléi. Részletes falkutatás azon-

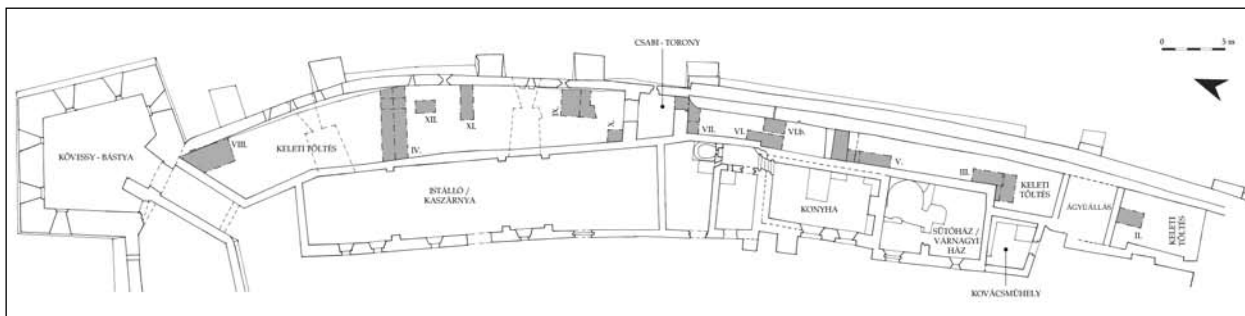
ban nem történt a várban, hiszen az az 1960-as évek legelején, mint kutatási módszer, ismeretlen volt.

Az 1963-as helyreállítást követően az elmúlt évtizedben több helyen történt építészeti beavatkozás a várban, melyek egyrészt az adott falszakaszok állagmegóvását szolgálták, másrészt funkcionális kiegészítésként a hasznosítható teret bővítették. Ezzel párhuzamosan azonban a vár egyes részeinek állapota tovább romlott, a látogatók előtt korábban nyitott tereket zártak el, és egyes, az 1960-as években helyreállított részletek teljesen elpusztultak.

2009-ben pályázati pénzből lehetőség nyílt az épületegyüttes jelentős részén – a további állagmegóvó munkákon túl – új kiegészítésekre, rekonstrukciókra. A meginduló tervezési munkákhoz szükséges régé-

1. kép Sümeg, vár. Összesítő alaprajz, a helyiségszámozással. (Koppány Tibor – Kozák Károly nyomán)

2. kép Sümeg, vár. A keleti falszoros összesítő alaprajza, a 2009. évi ásatási árkok jelölésével. (Rajz: Héczey-Markó Ágnes)

szeti- és falkutatásokat Sümeg Város Önkormányzatának megbízásából az Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ (Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat) Épületkutatási Osztályának munkatársai végezték el 2009 és 2010 folyamán.

A helyszíni falkutatást jelentősen korlátozta, hogy a helyreállítások 1964-ig tartó szakaszában rá- és elé falaztak a maradványokra, az 1964 után történt további helyreállítások során pedig ráfedtek az előző koncepció szerint bemutatott történeti jelenségekre, eltakarva azokat. Egyes esetekben az 1960-as években helyreállított – fotókon és rajzokon még látható – falazatok és épített részletek később *in situ* részekkel együtt elbontásra kerültek.

Problémát jelentett, hogy a pályázat elkészítésekor semmiféle egyeztetés nem történt falkutatási, ásatási gyakorlattal rendelkező szakemberekkel, így a projekt költségvetésében jelentősen alábecsülték a helyreállításhoz szükséges és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Határozataiban előírt kutatásokra szánt finanszírozási keretet. Továbbá nem volt egyértelmű az sem, hogy mely épületrészeknél, milyen jellegű beavatkozást terveznek és annak milyen kutatási vonzata van.

Az általunk végzett régészeti feltárás a keleti falszorosra és a belsővár előtti területre terjedt ki, a falkutatás a keleti falszorost, az udvart keletről övező épületsort, a nyugati palota helyiségeit és a kápolnát érintette (2. kép). Annak ellenére, hogy az eddig végzett ásatások a vár jelentős részére kiterjedtek, még mindig maradtak fontos feltáratlan épületrészek, hasonlóképpen a falkutatást is folytatni kellene a vár további részein. Az alábbi rövid összefoglalás kizá-

rólag a 2009. évben végzett régészeti feltárásunkat és az ahhoz kapcsolódó épületek falkutatását tekinti át.¹

A sümegi vár történetét legutóbb Koppány Tibor foglalta össze:² „Sümeg legkorábbi ismert említése 1280-ból származik, az azt tartalmazó oklevél azonban sajnálatos módon nem árulja el, hogy az a településre, vagy az afelett esetleg már abban az időben emelkedő várra vonatkozik.³ A vár az ismert forrásokban 1318-ban szerepel először, ekkor és az ezt követő két esztendőben volt várnagya Beder comes fia Péter mester, Kéki István veszprémi püspök testvére. Ettől kezdve a legújabb korig a veszprémi püspökség birtokában volt, az alatta fekvő mezővárossal és az ahhoz tartozó, nyugati irányban elterülő, több falura kiterjedő uradalommal együtt. A vár építésének idejére vonatkozó írásos adat hiányában csupán feltételezhető, hogy a 13. század utolsó évtizedeiben, vagy a következő évszázad elején épülhetett. A vár déli részét alkotó korai, későbbi elnevezése szerint belső vár befalazva talált kapuja előtt került elő Vetési Albert püspök (1458–1486)⁴ kőből faragott, több darabra tört címere, amely egykor a kapu felett volt. A címernek a kapu fölé történt elhelyezése azt jelzi, hogy Vetési püspök azt megelőzően építkezett a várban.”

Mint azt Koppány Tibor összefoglalásaiból tudjuk, a 15. század utolsó vagy a 16. század első évtizedeiben került sor a korai vár bővítésére.⁵ A Balatonig elhatoló török hódoltság alapvetően megváltoztatta a vár szerepét: végvárrá vált és katonai szerepe megerősödött. Amikor 1552-ben Veszprémet is elfoglalta a török,⁶ a káptalan Zalaegerszegré menekült, amelyet ettől kezdve építettek ki végvárrá. 1553-ban Kövessy András veszprémi kanonok lett a püspök és szinte

1 A vár egyes részeinek (őregtorony és környezete, kápolna) falkutatása még jelen cikk írása közben is tart és csak befejezésük, illetve a rendelkezésre álló inventáriumok feldolgozása után lehetséges az eredmények publikálása.

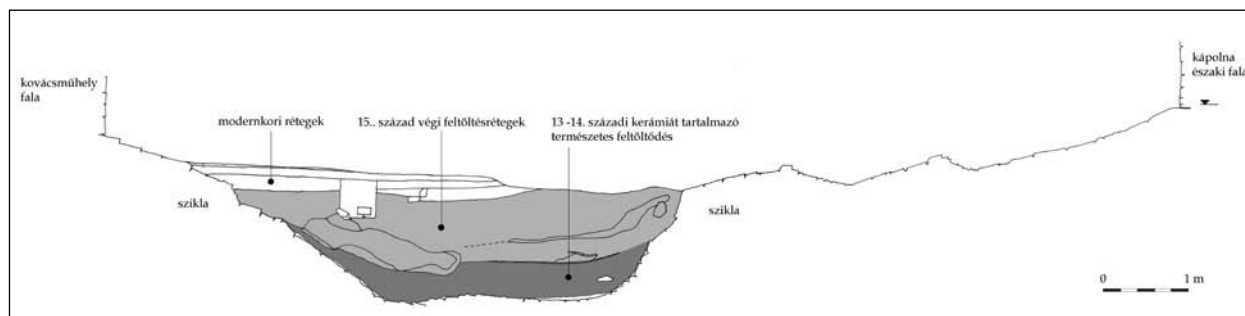
2 Koppány Tibor: A sümegi vár régészeti feltárása és romvédelme 1957 és 1965 között. *Castrum*, 9. (2009) 69–86.; Koppány Tibor: A sümegi vár és a deveçseri kastély reneszánsz kőfaragványai. *Lapidarium Hungaricum*. 7. Budapest, 2009. (a továbbiakban LAHU 7); Koppány Tibor: A sümegi vár rövid története. Budapest, 2008. (Kézirat)

3 Zsigmond-kori Oklevéltár V. (1415–1416). A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván. Budapest, 1997. 239. regeszta.

4 Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle*, 8. (1965) 477–498.

5 A 16. század első felére tehető építkezésekről lásd: LAHU 7.

6 Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9. (1970) 49–52.

3. kép Sümeg, vár. A belsővár előtti árok keleti metszetrajza. (Rajz: Héczey-Markó Ágnes)

azonnal megkezdte a vár erődítését, átépítését, amelyről egy 1554-es feliratos kőtábla is tanúskodik. Kövessy építtette az utóbb róla elnevezett, nagyméretű észak-keleti ágyútoronyt is. Giulio Turco 1572-ben felmérte a várat, az általa készített alaprajz és távlati kép az egyetlen hitelesnek tekinthető képi ábrázolás a középkori várról. 1648-ban, az addigra leromló állapotú várat Széchényi György püspök újjátta fel és építette részleteiben tovább. Utóda, Sennyey István püspök a külső kaputornyot erősítette meg a később róla elnevezett ágyútoronnyal.

A vár életének és építéstörténetének utolsó jelentős korszaka a Rákóczi-szabadságharchoz fűződik. Előbb a kuruc hadsereg használta, utóbb 1709-től német őrség állomásozott benne egészen 1722-ig. Ekkor a – feltehetően erősen lelakott – várat felhagyták, megmaradt felszerelését elszállították.

A 2009 nyarán megkezdett régészeti feltárás során átvágtuk a belsővár északi fala előtt húzódó egykori szárazárkot (3. kép). Az árok szerves része a hegytető déli felét lerekesztő természetes mélyedésnek, melynek vonalát mind a nyugati, mind a keleti hegyoldalban érzékelni lehet. Ehhez a természetes eredetű vonalhoz való alkalmazkodás során alakították ki a vár korai periódusához tartozó épületegyüttes északi falát.

Az árok alján mintegy hatvan centiméter vastagságban többretegű, az árok vonalát követő betöltés található, melyből 13–14. századi kerámia került elő. E rétegsorok felett már egy tudatos planírozás rétegei fekszenek, amelyet 15. századi kerámia keltez. Az árok betöltéséből 16. századi és annál későbbi kerámia nem került elő. Ez bizonyítja, hogy a teljes várhegy 15. században történt fallal övezése után az egykori árok helye a vár újabb belső udvarának egy szeg-

letévé vált, amely szegleten át vezetett a nagyméretű kaputornyon keresztül haladó út a várudvarba.

A keleti falszorosban végzett ásatás megfigyelései szorosan összefüggtek a falszoros a várudvar felől határoló épületsor falkutatásával (4. kép). A két, megközelítésében hasonló, gyakorlatában azonban eltérő módszerű kutatás alapvetően kiegészítette egymást és csak az így előkerült részleteket összefüggéseikben is rögzítő dokumentálás tette lehetővé az épületegyüttes ezen szakaszának szakmailag precíz értelmezését.⁷

4. kép Sümeg, vár. A várudvart keletről övező épületsor. (Fotó: Koppány András)

A keleti falszoros délen a kápolna északi falától indul, északon a Kövessy-féle ágyútoronyig tart. Nyugat felől a várudvart keletről záró épületsor keleti fala, keletről pedig maga a várfal határolja. A végső állapotában köpenyezésekkel megerősített várfal legkorábbi rétege megszakítás nélkül húzódik a kápol-

⁷ A jelentős felmenő falakkal rendelkező romok, illetve az álló – többnyire műemlék – épületek környezetében végzett régészeti feltárásoknak szervesen kapcsolódnuk kell az adott épület építéstörténeti kutatásához. Az ilyen jellegű régészeti feltárások dokumentálása során pedig kiemelten fontos a jelenségek épülethez való viszonyának precíz – szintezett – rögzítése. Szakmai szempontból hasonlóan lényeges az álló épületek feltárása során az 1711. év utánra keltezhető objektumok és jelenségek pontos és

részletes dokumentálása is. Mindezek közhelynek tűnnének, ha a műemléki építéstörténeti kutatások során nem azt tapasztalnánk, hogy a nem a falkutató régész által, műemlékek környezetében végzett ásatás eredményeinek rögzítése, dokumentálása gyakran nincs tekintettel az adott újkori (18–19. századi) épületek, épületegyüttesre és így építés-építéstörténeti információk vesznek el, újkori objektumok, épített részletek semmisülnek meg.

nától a Kövessy-féle toronyig. Külső síkja helyenként igen leromlott állapotban volt, ezért az 1960-as évek helyreállítása során egyes szakaszokon jelentős felalazást végeztek. Különösen igaz ez a Kövessy-féle toronyhoz csatlakozó falszakasz esetében. A külső sík helyreállítása nemcsak a kiomlott falakat emelte vissza, hanem pótolta a leomlott falsíkokat is, elfedve a várfal magját.

A fent bemutatott sziklaárok vonalát metsző keleti várfal másodlagosan épült fel a belsővárat határoló várfalhoz képest, északi szakasza pedig elválik a később felépített Kövessy-féle torony falától. A 15. század végén felépített várfal mentén a 16–17. században épült ki a keleti falszoros, azaz a keleti épületsor és a mögötte elhelyezkedő földtöltés. A földtöltést keletről támasztó fal elválik a belső várat határoló korai várfaltól és az ahhoz tartozó sziklaárookra is ráfed.

A keleti falszorost három elkülönülő részre oszthatjuk: a kápolna falától a konyha falazott kürtőjéig eső szakaszra, a kürtő északi fala és a Csabi-torony közötti szakaszra, valamint a torony és a Kövessy-féle ágyútorony közötti szakaszra.

Az első, a kápolna falától a falszorost keresztirányban záró konyhakürtőig elhelyezkedő szakaszon viszonylag magas feltöltés található, melynek eredeti járószintje a jelenlegi alatt mintegy 30–50 cm-re fekszik. A várfallal párhuzamosan másodlagosan épült fel a gyilokjáró falazott része, amely egészen a Csabi-toronyig fut. A falszorost nyugatról határoló, földtöltést tartó fal és a ma bognárműhelynek nevezett déli ágyúállás a földtöltés kialakításakor épült, mivel a falakat járószint alatt nem síkra falazták, hanem egyenetlenül, alapozás jelleggel. A területen mintegy 230 cm mélységig kiásott kutatóárkok kevert feltöltés

rétegeiből 15–16. századi kerámia került elő. Mindez megerősíti azt a felvetést, hogy a földdel töltött várfalszakasz létesítésére a 16. század során került sor. Az ágyúállás északi fala és a várnagyi ház közé eső területen többszörös átépítés nyomai láthatók. Az itt feltárt, magába a feltöltésbe alapozott fal talán a várnagyi ház emeletére vezető lépcsőépítményhez tartozhatott. A várnagyi ház és a konyha fala a földszint vonalában egybeépült. Ez egyaránt utalhat az épület átépítésére, de lehet csupán építési fázis is. A szakaszt a konyha hátsó falához és a várfalhoz is másodlagosan illesztett kürtő két fala zárja, melyeket a konyha legutolsó, 17. századi átalakítása során építettek.

A kéménykürtő északi falától a Csabi-toronyig tartó szakasz járószintje közel azonos volt a jelenlegivel és jóval alacsonyabb az előző – várkapolna felé eső – szakasz járószintjénél. A torony déli faláig fut a gyilokjárónak a várfalhoz képest másodlagos, kiugró kőfalazata, melynek a koronaszintjén megfigyelt gerendafészek, valamint a kürtő falához közeli, alacsonyabb szinten elhelyezkedő gerendafészek, továbbá a falszoros keleti falszakaszának déli felén megfigyelhető függőleges gerendalenyomat részben egy faszerkezetes gyilokjáróra, részben egy alatta elhelyezkedő faszerkezetes helyiségre utalnak. Erre a szakaszra esik a konyha és a kaszárnyaépület találkozási pontja is. A kutatás során jól kivehető volt, hogy a konyha meglevő északkeleti sarkához másodlagosan épült hozzá a kaszárnya keleti fala, ráfedve egy rövid szakaszon a konyha falára.

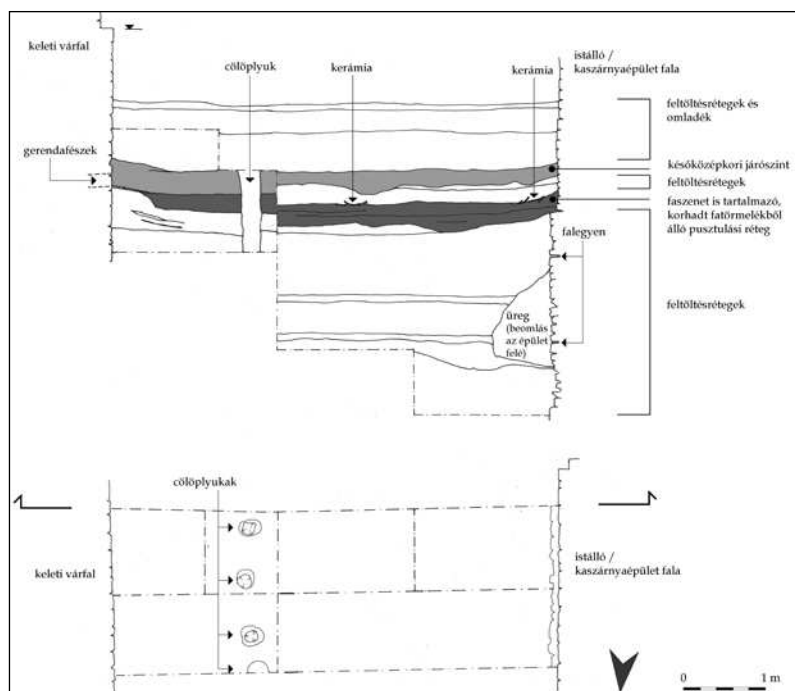
A Csabi-torony másodlagosan épült a keleti várfalhoz, a falszoros jelenlegi járószintje fölé emelkedő falait a műemléki helyreállítás során alakították ki. Délről, a falszoros felől a torony első emeletére

nyíló ajtó eredeti helyén maradt fenn. Az emelet földszintjét az archív fotókon még látható gerendafészek és a toronytól délre elhelyezkedő falszoros-szakasz gyilokjárójának gerendafészek jelzik. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a torony második emeletét gyilokjáróról is meg lehetett közelíteni.

A harmadik szakaszban (5. kép), a Csabi-toronytól a Kövessy-féle ágyútoronyig tartó várfalon két periódushoz tartozó lőrészeket láthatunk, valamint a lőrészekhez tartozó egykori gyilokjáró gerendafészeket. Ezek a gerendafészek kereszt alakúak, a lenyomat alapján a falra merőleges fagerendákat felülről rájuk helyezték, ún. feles laplással illesztett rövid keresztgerendákkal rögzítették a falmagban. Ezt csak a fal építésével egy időben lehetett kialakítani. A gerendafészek a 15. szá-

5. kép Sümeg, vár. A keleti falszoros, háttérben az Öregtoronnyal. (Fotó: Héczey-Markó Ágnes)

6. kép Sümeg, vár. A keleti falszorosban nyitott 4. árok déli metszetrajza. (Rajz: Héczey-Markó Ágnes)

zadi jelentős magasságú várfal gyilokjáróját tartották. Kialakításuk alapján az építők szilárd és erős szerkezet felépítésére törekedtek, így feltehetően viszonylag széles, esetleg függőleges gerendasorral is megtámasztott gyilokjáró futhatott végig a várfal mentén a Kövessy-féle ágyútorony és a Csabi-torony között. A falazaton több helyen a fal első periódusához tartozó pártázat függőleges elválásai is láthatók.

A régészeti feltárásból ismert, hogy a török kori járószintek a jelenlegihez képest viszonylag mélyen helyezkedtek el: az alsó szint 120–130 cm, a felette levő 80 cm mélységben. Mindkét járószint igazodik a falszorost nyugatról határoló kaszárnya földszint feletti födémének vonalához. A lakott felső szint várfal felőli homlokzati fala így szabadon állt és az épületnek csak az istállóként használt földszinti része mögött húzódott földtöltés. Mindkét járószintet fapallóval burkolták, melyet a vastag korhadtt famaradványból álló réteg jelez (6. kép).

A felső járószint síkjában, a külső várfallal párhuzamosan egy cölöplyuksort tártunk fel (7. kép). A cölöpök az egykori gyilokjáró faszerkezetét tartották. Kialakítása a vár történetének legutolsó korszakában, a 17. század végén – 18. század elején történhetett.

A keleti falszorost nyugatról, a várudvar felől határoló épületsor is fokozatosan épült ki a 16–17. században. Az épületsor első eleme a már említett déli ágyúállás. Ez a földfeltöltésbe ékelten, közvetlenül kapcsolódik a kovácsműhely épületéhez, melynek keleti fala mögött is a keleti falszoros földfeltöltése helyezkedik el.

Az ágyúállás dongaboltozatos tér, lőrése elé másodlagosan támpillért építettek úgy, hogy az a lőrést részben takarja. Egykori udvari nyílása nagyobb volt, melynek kiomlása helyén a helyreállítás során ajtót és kis méretű ablakot alakítottak ki.

Az észak felé következő helyiség, a kovácsműhely alapfalai és tüzelőberendezésének maradványai megőrződtek. Egykori tetőszerkezete feltehetően ráfedett az ágyúállás északnyugati sarkára, ahol jól látható egy csatlakozó jelenség lenyomata, amelynek pontos funkciója nem tisztázott. A várnagyi ház déli homlokzatának nyugati sarkán jól látható a kovácsműhely udvari homlokzati falának emeletmagas csorbázata. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az egykori kovácsműhely az udvar felé földszintes, a töltésnek félnyereggtetővel támaszkodó épület volt.

Az ún. várnagyi ház nagyméretű, emeletes épület volt, földszintjén az oldalfalakhoz képest másodlagos kialakítású kénosztatú tér helyezkedett el. Az északi helyiségben egy igen nagyméretű kemence került napvilágra az 1960-as évek feltárásai során. Ennek előteréből nyílt a déli helyiség kályhájá-

7. kép Sümeg, vár. A keleti falszorosban kialakított 4. árok nyugat felől. (Fotó: Héczey-Markó Ágnes)

nak befűtőnyílása. Az épület a feltárások idejére jelentősen lepusztult, mai állapotában eredeti a földszinten a keleti és déli fal, az északi és nyugati fal alsó szakasza, utóbbiban az ajtó- és ablaknyílás, valamint az emeleti ablaknyílások alsó része. Az épület északi fala jelentős mértékben, boltozata teljes egészében helyreállítás.

A várnagyi házhoz északról csatlakozó konyha több periódusban épült fel. Az első periódus során egy 70 cm vastag falú helyiség épült, melyet a jelenlegi konyha kialakításakor belülről megköpenyeztek a boltozat és konyhakürtő érdekében. A keleti falszorosban megfigyelt falelválás alapján felvethető, hogy az első periódusú épület egykorú a várnagyi házzal – erre utal a keleti falszorosban a földszint vonalában kialakított árokban megfigyelt egybeépült falazat. A téglapadlós konyha közepén elhelyezkedő, a szoba belseje felé benyúló nagyméretű tüzelőpadkától délre az épület falai mentén sütőpadkák álltak. Az L alakú padkasort az épület déli falának középvonalaiban egy kiugró pillér szakítja meg. A nagyméretű tüzelőpadka északi falsíkjának vonalában, az egykori téglapadlótól mintegy 160 cm magasságban téglából rakott hevederív válla került elő, melyet az 1960-as évek kutatása nem dokumentált. Erre a hevederívre és a megvastagított oldalfalakra támaszkodott a konyha tüzelőfelületekkel bőségesen ellátott terét fedő kéménykürtő, mely a füstöt a keleti várfal földtöltésében kialakított kéménybe vezette. A konyha épületéhez csatlakozó, észak–dél irányban elnyúló kaszárnyaépület első helyisége a konyhából nyílt. Ebből a kis alapterületű helyiségből fűtötték a várudvar felé eső lakószoba kályháját, valamint az észak felé következő helyiség cserépkályháját és kemencéjét. A várnagyi ház földszintjén elhelyezkedő nagyméretű kemencétől e kis kemencéig tart az a térsor, amely a vár konyhájaként szolgált. Egy-

kori használatát nyilván alapvetően meghatározta a várban az adott időben tartózkodó őrség létszáma.

A keleti épületszárny földszintjének utolsó eleme egy nagy, észak–déli tengelyű, téglány alaprajzú helyiség, amelyből a keleti falszoros földfeltöltése alatt elhelyezkedő két ágyúállás és a Csabi-torony földszinti tere nyílik. Az osztatlan terű helyiséget istállóként használták, felette a vár katonáinak – a földszinten kialakított hevederív-sor alapján több helyiségre osztott – szállása helyezkedett el.

A 15–16. század fordulóján megkezdődött a belső vártól északra elhelyezkedő, attól részben természetes, részben mesterségesen a sziklába vágott árokkal elválasztott nagyméretű, enyhe lejtésű, sziklás felszínnű plató beépítése. Ennek legelső fázisaként maga a várfal épült meg, majd – kizárólag a jelenleg tárgyalt keleti falszorost és épületszárnyat tekintve – az úgynevezett várnagyi ház és a konyha helyisége. A várfalhoz utólag épült hozzá a Csabi-torony majd ezt követően a hozzá illeszkedő belső várfalköpenyezés a torony és a kápolna északi fala között. A következő építési fázisban készült el a várfalszakasz déli felén az ágyúállás és a földtöltés, illetve az istálló- és kaszárnyaépület a földtöltéssel együtt a várfal északi szakasza mentén. Végül a konyha és környezetének sütő-főző berendezései épültek meg.

Ezt a relatív kronológiát a Kozák Károly által végzett kutatás leletanyagának rendezése, leltározása és feldolgozása, illetve az inventáriumok és az írott források elemzése teheti pontosabbá. Míg az utóbbi, írott forrásanyag kutatását és a publikálásra való előkészítését megkezdjük, az 1959–1963 közötti évek ásatásának és leletanyagának ismételt, hitelesítő feldolgozása még várat magára. A 2010-ben megváltozott törvényi háttér alapján a további régészeti feltárásokat a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága végzi.

Horváth Richárd

VÁRÉPÍTÉS ENGEDÉLYEZÉSE AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON*

Ha van a magyar várkutatásnak régóta magától értetődő eleme, akkor a királyi engedélyeztetés létének feltételezése biztosan ezek közé tartozik. Meglepő lehet, de a feltételezés szó használata feltétlenül indokolt. Habár már Könyöki József nagyszabású és a várakról való gondolkodást bizonyos területeken szinte máig meghatározó monográfiája óta tudomásunk van arról, hogy az Árpádok Magyarországon a király és a várépítések között kapcsolat volt, a részletekről az érdeklődő aligha olvashatott eleddig számottevő írást. Könyöki határozott véleménye szerint ugyanis a tatárjárás előtt „csak a király emelhetett várakat; ezek királyi, nem országos várak voltak.”¹ Ugyanezen oldalakon utalt arra is, hogy az építési jog korántsem az érett középkor találmánya, hanem meggyőző példákkal támasztotta alá: mindez a frankok óta ismert gyakorlat Európában.

Am ezután a magyar és a külhoni kutatás – legalábbis a várak vizsgálatának területén – határozott ritmuskülönbségbe került. Részben ebből fakadóan közel három esztendővel ezelőtt jelen sorok írója közreadott egy dolgozatot, amelyben, a középkori várépítési engedélyek kérdését is tárgyalta néhány oldalon. Ezzel a közleménnyel legfőbb szándéka az volt, hogy felhívja a figyelmet a magyarországi várak kutatásában az európai történetkutatói vonulatokhoz képest megmutatkozó hiányosságokra, és ettől nem függetlenül a két régió forrásadottságaiból eredő kutatási lehetőségek eltéréseire.² Minekutána ebben az írásban, remélhetőleg, elégséges szó esett a magánvár építési jog egészen korai eredetéről és európai elterjedéséről, továbbá a későbbi évszázadokban megfogható szabályozásáról, az alábbiakban erről nem kívánok a feltétlenül szükségesnél hosszabban értekezni. Az idézett dolgozatban azonban, annak tematikájából fakadóan, nem eshetett szó részleteiben e jog magyar-

országi történetének alakulásáról, és az erről való gondolkodás időbeli változásairól. Ennélfogva az alábbiakban – a készülőfélben lévő magyarországi várépítési engedély-korpusz egyfajta előzményeként – a középkori magyar történelem legkorábbi időszakának, az Árpád-kor idevágó forrásainak áttekintésére érdemes sort keríteni.

Azért is hasznos ennek megtétele, mert akár mennyire is azt gondolnánk, hogy az 1301 előtti három évszázad a magyar múlt legjobban feltárt korszakai közé tartozik, a várépítés problémakörét valahogyan mindig elkerülte az érdeklődés. Noha vitathatatlan tény, hogy a legtöbb összefoglalóban megtalálható a kérdés érintőleges tárgyalása, a korszak idevágó forrásainak rendszerezett összegyűjtésére és az ördög számára oly kedves búvóhelyül szolgáló részletek feltárására ez idáig nem került sor. Előzetesen persze fel lehet tenni a kérdést, indokolt-e egyáltalán önálló kutatási egységként kezelni a várépítések engedélyezésének vizsgálata terén az Árpádok korát? Válaszunk igenlő, mégpedig nem csekély okból. Alább látni fogjuk, a várépítési engedélyezés gyakorlati alkalmazása nagyban az aktuális király hatalmának milyenségétől függött. Ebből eredően témánk vizsgálata közvetett módon az Árpád-kor (de bármely más korszakra is igaz ez) uralkodói hatalmának működéséhez, értelmezéséhez és főleg változásaihoz biztosít értékes információkat.

Előrebocsátandó, hogy a királyok, királynék által kezdett és lebonyolított várépítésekről nem kívánok szót ejteni. A királyi várépítéset művészettörténeti, jogi és reprezentációs vonatkozásainak könyvtárnyi irodalma van az európai várkutatásban, s Magyarországon sem áll rosszul a kutatás e téren, köszönhetően jelentős részben kötetünk ünnepeltjének.³ Minket most a magánvárak (értve ez alatt lényegében az ösz-

* A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00263/09/2. sz.) támogatta.

1 Könyöki József: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1906. 38.

2 Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Honoris causa.

Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk.: Neumann Tibor és Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* III.) Budapest, 2009. 63–103., a várépítés kérdésére: 89–103. (a továbbiakban: Horváth R. 2009).

3 Legfrissebben a témáról összefoglaló jelleggel: Ulrich Großmann: Burgen und Pfalzen des Reiches. In: Heiliges Römisches Reich

szes nem királyi erőseget) építésének engedélyezési gyakorlata érdekel. S habár a források mennyisége és minősége okán meghökkentő újdonsággal aligha rukkolhatunk elő, az egyes részletek finomhangolása és áttekintő tárgyalása azonban kétségtől a kutatás további szolgálatára lehet.

Legfőbb megoldandó probléma annak meghatározása, hogy mikortól létezik a várak fölötti királyi engedélyeztetés monopóliuma és nagyjából mikortól lehet ennek írott nyomára bukkanni. Amíg ugyanis egyes szakirodalmi vélemények szerint a tatárjárás előtt – másutt 1247 előtt – a várépítés nem volt királyi engedélyhez kötve, addig a kutatás másik vonulata ennek létét elfogadta a korai századokra nézve is.⁴ A korábban idézett Könyöki József pedig, láthattuk, egészen odáig ment, hogy a tatárjárás előtti korszakban kizárólag királyi várak létét feltételezte. Ebbéli véleménye azután széles körben elfogadottá vált, a fontosabb összefoglalókban is rendre visszaköszön.⁵ Mindebből tehát arra gyanakodnánk, hogy körülbelül 1241 előtt aligha lehetett szükség a királyi engedélyezés létrejöttére vagy a királyi hatalomnak a várak fölötti bármiféle fennhatóságára, mert hát akkor az ország teljes területe a király tulajdonát kellett volna, hogy képezze, ami így nem volt igaz. A kezdetektől, azaz a 11. századtól számolnunk kell a magánbirtoklással.⁶ A kérdésben perdöntőnek érdemes tekintenünk Kubinyi András véleményét, aki szerint az osztrák ún. Landrecht kiadása előtt Magyarországon bajosan lehet elképzelni a várépítési jog kifinomult, királyi engedélyköteles és -mentes épületeket megkülönböztető ismeretét, ami persze az uralkodói felügyelet valamiféle kevésbé pontosított, vagy csak a szokásjogon alapuló létét még korántsem zárja ki,

már ha sikerül bizonyítanunk korai magánbirtokon álló várak létét.⁷ Más kérdés, hogy minderről mikortól tudósítanak bennünket a források, amelyek – szokásos módon – nem kényeztetik a kései kutatót. Mindenesetre jóval a tatárjárás előtti esztendőkből érdemes odafigyelnünk egy oklevélpárra. Minden kétséget kizáróan ugyanis a legkorábbi ismert, Magyarországon íródott, vár építését is engedélyező oklevél 1211-ben kelt, s a királyságba települő Német Lovagrendnek biztosította általa II. András királyunk, fából készült erősségek emelésének lehetőségét. Ebbéli hozzájárulását 1222-ben kővárak építésére is kiterjesztette, minden bizonnyal az 1211. évi oklevél szövegének ismételt, s kissé módosított felhasználásával.⁸ Érdekes módon az eddigi kutatás mintha megelégedett volna ezek létéről, lényegében alig foglalkozott velük. Épp emiatt érdemes a kérdéses szövegek vizsgálata. Eszerint a király az addig lakatlan brassói kerületet biztosítja a lovagrend letelepedéséhez, nem pedig meglévő birtokos számára gyakorolja az építés kezét, így e források a hazai várépítési engedélyeztetés történetében csupán részleges jelentőséggel bírnak, hiszen a lovagrendnek átadott terület lakatlansága folytán királyi birtoknak számított. Tehát II. András nem tett mást, mint saját területén adott engedélyt az építkezésekre, azaz lényegében saját (birtoklásából eredő) jogát ruházta át a lovagok közösségére. A későbbi esetek ettől merőben eltérnek: a király magánbirtokosnak adott engedélyt magánterületen való magánvár építéséhez. Van azonban a két lovagrendi diploma közül a másodikban egy rövidke részlet, amely továbbvezeti vizsgálatunkat, és a királyi hatalom, no meg a várak kapcsolatának egy hazánkban alig vizsgált (gyorsan mondjuk ki: alig-alig vizsgálható) elemére világít rá.

Deutscher Nation 962–1806. Von Otto dem Großen bis zum Ausgang des Mittelalters. Katalog- und Essayband zur 29. Ausstellung des Europarates. Hrsg.: Matthias Puhle – Claus-Peter Hasse. Dresden 2006. 223–235., különösen: 225–226. – Pl.: Feld István: Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországon. *Castrum*, 3. (2006) 27–46.; Magyar Károly: Gondolatok a Mátyás kori rezidenciák kérdésköréhez. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk.: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. 89–100.

- 4 Az engedélyezés hiányára: Sándorfi György: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő*, 106. (1979) 247–248.; Nováki Gyula – Sándorfi György: Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. *Műemlékvédelem*, 28. (1984) 178. Létére, jóllehet igen röviden: Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest, 1977. 10. (a továbbiakban: Fügedi 1977). Ugyancsak az engedélyezés létét sugallja Szűcs Jenő megfogalmazása: „IV. Béla életében azért megvolt még a medret többé-kevésbé szabályozó gátrendszer. Ez nem szorítkozott arra, hogy a várépítés eleve királyi engedélyhez volt kötve, s a király gyakran maga jelölte ki a helyet, főleg eleinte.” Szűcs Jenő: Az utolsó

Árpádok. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Budapest, 2002. 48. (a továbbiakban: Szűcs 2002).

- 5 „Béla (IV. – H. R.) végleg feladta az Árpádoknak azt a sokáig követett alapelvét, hogy várakat egyedül az ország ura építhetett és birtokolhat.” Engel Pál: Szent István birodalma. (História könyvtár. Monográfiák 17.) Budapest, 2001. 90. (a továbbiakban: Engel 2001).
- 6 Pl.: Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. In: Uő.: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk.: Soós István. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) Budapest, 2003. 28–29. Ehelyütt is megköszönöm Zsoldos Attilának, hogy e dolgozatra felhívta a figyelmemet.
- 7 Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállítására). In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 297.
- 8 Pósnán László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, 1996. 22., 30.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von Franz Zimmermann und Carl Werner. Erster Band. 1191–1342. Hermannstadt, 1892. 8–10., 17–19. (a továbbiakban: UBB I.). Oklevélkritikai vonatkozásaiakra: Szentpétery Imre – Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Budapest, 1923–1987. 261., 380. sz. (a továbbiakban: RA).

Nevezetesen arról van szó, hogy az 1222. évi oklevél nem egyszerűen csak kővárak építésének lehetőségét adta meg, hanem azt is meghagyta a lovagok számára, hogy erősségeiket a király és törvényes utódai előtt megnyitni kötelesek.⁹ Első pillantásra akár arra is gondolhatnánk, hogy az 1211. évi iratban említett faépítkezéshez képest akkora „minőségi ugrást” jelenthetett a kővárak léte, hogy ez megkövetelte az esetleges királyi fennhatóság-bejárás előírását. A külhoni párhuzamok és további hazai források bevonása azonban ezt a gondolatot hamar elhessegeti. A megoldást másfelé érdemes keresnünk. A nyugat-európai kutatás ugyanis már régen leírta a fejedelem/király engedélyének szükségességét várak építésekor. Az építés engedélyhez kötése – abból a korábban már idézett jogelvből eredően, hogy az ország birtokosa maga a király – jól láthatóan a 9. századra kristályosodott ki, első lejegyzett felbukkanását is ebből a századból ismerjük, ami a Kopasz Károly (840–877) 864-ben kiadott ún. Pistes-i Edictumához kötődik. E dokumentum nem csupán az erősségek emelésének engedélyhez kötöttségét, hanem az anélkül épültek lerombolási kötelezettségét is tartalmazza, illetőleg bizonyos előjogokat is biztosít az uralkodók számára.¹⁰

Tőlünk nyugatra ezt a *reddibilitas* (angol területen), illetve az *Öffnungsrecht* (német, osztrák vidékeken) műszóval írja le a történettudomány, s voltaképpen a váraknak az uralkodó vagy a területileg illetékes földbirtokos, hűbérúr előtti megnyitását jelenti.¹¹ E joggyakorlatnak a szerző által ismert legkorábbi írott feltűnése (ami korántsem azonos e szemléletmód kialakulásának idejével) 1030 tájáról, Aquitániából származik. Fönnmaradt ugyanis e vidékről Aquitánia hercege (Poitiers-i Vilmos) és egyik helyi várnagya (Lusignan-i Hugó) közti vitás kérdések eredetét is-

mertető, majd azokat lezáró dokumentum (*Conventum inter Guillelmum Aquitanorum comitem et Hugonem Chiliarchum*).¹² Ebben több másik mellett szerepel az a pont is, amelyikben Hugó engedélyt kér a hercegtől egy korábban felégetett vár újjáépítésére, valamint tudomásul veszi, hogy ura e vár átadását kérheti tőle a későbbiekben. Sőt, még az erősség birtoklása körüli anyagi természetű kérdések pontos szabályozására is sort kerítettek.¹³ De nem ez az egyedüli efféle híradásunk. Az 1091 körül keletkezett „*Consuetudines et Iustitie*” néven ismert (a magyar kutatásban *Caeni Edictum*ként is előforduló), Hódító I. Vilmoshoz (1066–1087) és II. Vilmoshoz (1087–1100) kapcsolható normann joggyűjtemény szerint Angliában vár csak az uralkodó engedélyével épülhetett, azonban szükség esetén e felépült várat az engedélyező saját kezelésébe vehette.¹⁴ A 13. század utolsó harmadára pedig a várakkal és azok hűbértoklásával kapcsolatosan egészen kifinomult a joggyakorlat. Egészen odáig, hogy jogszerűen lerombolt vár újjáépítéséhez is királyi engedélyre volt szükség.¹⁵ Mindebből pedig két fontos momentum adódik: 1. az uralkodói „figyelem” meglehetősen aprólékos elemekre is kiterjedt, mint például várak újjáépítésére; 2. várak rombolásához is bírósági határozat volt szükséges. E három forrás fényében tehát jó eséllyel nyugodhatunk meg abban, hogy a jogszokás kisebb-nagyobb eltérésekkel széleskörűen elterjedt a kontinensen, így a közép-kelet európai térségben is, habár egy fontos különbségre tekintettel kell lennünk. Míg nyugaton a várak sokaságának birtokosváltozásakor a klasszikus hűbéri viszony és birtokrendszer volt a meghatározó, addig Magyarországon az örökbirtoklás kizárólagos volt. Ez persze a várbirtokosi létet is befolyásolta.

9 „...et ad munimen regni contra Cumanos castra et urbes lapideas construere eos permisimus, ut et inimicis Christi resistere valeant, et persone nostre et hereditibus nostris legitime nobis succedentibus ad coronam ad honorem pateant et munimen.” UBB I. 17–18.

10 Brown, R. Allen: *English Castles*. Woodbridge, 2004. 8. A teljes szöveg, amely az engedélyezést királyi szóhoz (*verbo nostro*) köti, ellenőrzését pedig a grófságok vezetőinek (*comitibus*) hagyta meg: *Capitularia Regum Francorum*. Denuo ediderunt Alfredus Boetius et Victor Krause. Tomus secundus. (Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio II. Capitularia Regum Francorum. Tomus II.) Hannover, 1897. 328. Ugyancsak itt kell megemlékeznünk arról, hogy a német kutatásban voltak/vannak olyan kutatók, akik a várépítés feletti joghatóság eredetét nem feltétlenül a királyi hatalom teljességéből eredeztették, hanem egyfajta „ősi” nemesi jogként értelmezték. Minderre legutóbb: Werner Hechberger: *Nemesség és hatalom*. (A német történettudomány vitái a középkori nemesi hatalom alapjairól). *Aetas*, 22. (2007) 14–15.

11 Az *Öffnungsrecht*: Lexikon des Mittelalters. CD-ROM Ausgabe. Verlag L. B. Metzler, 2000. (könyv formátumban: VI. kötet 1371–1372.). Angliára lásd: Coulson, Charles: *Castles in Medieval Society*. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages. Oxford, 2003. 66–67. (a továbbiakban:

Coulson 2003). Ugyanitt a korábbi meghatározó angolszász irodalom áttekintésével.

12 Beech T., George: A hűbérúr-dependens viszony: esettanulmány Aquitániából, 1030 körül. *Aetas*, 2000. 36–61., a várakhoz: 49–50.

13 „Domine, da mihi licentiam ut faciam castrum quem succensum habeo. [...] Fac castrum per tale conventum ut si ego valeo acaptare cum comite Fulconi de pretio meo et de tuo, una pars sit mea et alia tua.” Martindale, Jane: *Conventum inter Guillelmum Aquitanorum comes et Hugonem Chiliarchum*. *The English Historical Review*, 84. (1969) 546.

14 Holt, James C.: *Politics and Property in Early Medieval England*. Past and Present, 57. (1972/November) 25. – „Nulli licuit in Normannia fossatum facere in planam terram nisi tale quod de fundo potuisset terram iactare superius sine scabello. Et ibi non licuit facere palacium, nisi in una regula et illud sine propugnaculis et alatoriis. Et in rupe vel in insula nulli licuit facere fortitudinem, et nulli licuit in Normannia castellum facere, et nulli licuit in Normannia fortitudinem castelli sui vetare domino Normannie si ipse eam in manu sua voluit habere.” Haskins, Charles Homer: *Norman Institutions*. Cambridge, 1918. 282.

15 A Sváb tükök. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 25.) Szeged, 2011. 459–462.

Aligha lehet tehát kétséges, hogy a várak fölötti uralkodói fennhatóság megszakítás nélkül létezett korszakunkban. Ebből persze jó okkal gondolnánk, hogy a Magyar Királyságban is ehhez hasonló jogi megoldásokra vagy legalább forráshelyekre bukkanhatunk. Már, ha tudomásul vesszük a források arányából eredő kényszerítő különbséget. Ebbéli elképzelésünkben eleinte nem is kell csalatkoznunk, amit idézett 1222. évi példánk igazol. Ám vannak forrásaink, amelyek azt is alátámasztják, hogy ez a gyakorlat a teljes Árpád-koron átívelően létezett. Időben a legkorábbi oklevelünk 1198-ból származik. Ebben az esztendőben Imre király számos, elsősorban gazdasági kedvezményrel látta el az esztergomi érseket (pl. a királyi jövedelmek vagy a szepesi és pozsonyi vámok tizedjoga), s ezek sorában helyet kapott az a döntés is, ami szerint az esztergomi várban lévő, még be sem fejezett királyi ház is az érseket illesse, ám az szükség esetén a királyt befogadni tartozik.¹⁶ Másik példánk már az Anjou-korból való, tehát a szemlélet folyamatos létének igazolására kiváltképp alkalmas. Eszerint Nagy Lajos király 1349 őszén utasította aranyosi várnagyait, hogy Szécsi András erdélyi püspököt fogják el. A parancslevelét alapján Szécsi bűne az volt, hogy előre megfontoltan, vakmerően nem nyitotta meg az uralkodó kísérete előtt Gyulafehérvár kapuit, noha az kötelessége lett volna, ennél fogva felségsértést követett el.¹⁷ Eleinte persze a királyt számos helyen, alkalmasint az egyházi központokban is megillető *descensus*ra gyanakodhatnánk példáinknál, ám az a 13. századra már oly mértékben szűkült,

majd szorult vissza, hogy alkalmazása eseteinkben már aligha elképzelhető.¹⁸ Ebbéli megfontolásunkat erősíti, hogy az 1198. évi oklevél kitétele arról szól, miszerint a befogadás csak *tempore necessitatis* kötelező az érseknek, miközben a *descensus* bármikor megillette az uralkodót, nem csak veszély- vagy szükséghelyzet idején.

Német lovagok, esztergomi érsek, erdélyi püspök. A figyelmes olvasó az eddigiek után jogosan vetheti a szerző szemére, hogy a felsoroltak nem egészen „igazi” és a dolgozat címében ígért magánbirtokosok. A lovagok királyi földön telepedtek meg, míg az egyházi birtok, dacára a királytól jogilag elkülönített voltának, valamelyest függelmi viszonyban volt a magyar uralkodóval. Nem szeretnék itt hosszabban utalni a mindenkori magyar király püspök-kinevezési joga körüli évszázados vitákra, mint ahogyan a *rex et sacerdos* fogalom értelmezésére sem, mindezeknek bőszes irodalmuk van. Azt azonban kimondhatjuk, hogy a magyarországi egyházi várak feletti uralkodói – alkalomszerűen és politikai megfontolások alapján érvényesülő – fennhatóság léte aligha lehet vitás. Erre minden kétséget kizáró konkrét példáink is akadnak.¹⁹ Legyen elég csupán legismertebbként Medvevár 1262-es IV. Béla általi elvételére utalnunk, ahol a királyi kincseket kívánta biztonságba helyezni.²⁰ A vár csak IV. László idejében, 1273-ban lett újra a püspökségé.

Alighanem itt az ideje annak, hogy a magánbirtokokon álló vagy építendő várak feletti királyi joghatóságról is szó essen. Fentebb láttuk, miként ala-

16 „...donavimus in perpetuum domum regalem in castro Strigoniensi, que nondum fuit opere consummata, eidem archiepiscopatui Strigoniensi, tamen tempore necessitatis nostre ipse dominus archiepiscopus nos in eadem recipere teneatur.” Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Budae, 1829–1844. II. 324–325. (a továbbiakban: CD); RA 177.

17 „...quia episcopus ecclesie Transsilvanie contra nostram maiestatem in notam infidelitatis incidit manifestam, in eo, ut nos ... castrum ecclesie predictae, quam videlicet ecclesiam predecessores nostri olim illustres reges Hungarie beatorum recordacionum suis piis donis dotaverunt, intrmittere et intrromitti facere presumcione temeraria recusavit, quod in nostri regii honoris et dignitatis non modicum detrimentum videtur redundare...” Eszterházy János: Levelestár. Magyar Sion, 5. (1867) 363. Vö.: Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In: Uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. (Millenniumi Magyar Történetem. Historikusok) Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 171.

18 Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998. 55–61.

19 Közismert tény, hogy székiüresedés esetén a királyi kegyuraság alá tartozó egyházakat az uralkodó vagy az általa kinevezett világi kormányzó volt jogosult igazgatni, jövedelmeiket beszélni és kezelni, valamint váraikat lefoglalni. Ezzel az eljárással királyaink gyakran éltek is. Vö.: Rácz György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1382). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 61–63. Sőt, ha az üresedés nem állt elő, királyaink még akkor

is megtalálták módját, hogy a stratégiai ponton lévő egyházi várakat hosszabb-rövidebb időre kezelésükbe vegyék. Lásd erre az Árpád-korból Szigliget később még idézendő esetét, illetőleg az Anjou-kor elejéről I. Károly gyakorlatát a nyugat-magyarországi egyháznagyokkal és váraikkal kapcsolatban. Horváth Richárd: A győri püspökök mint örökös ispánok a középkorban. In: Uő.: Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525). (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 1.) Győr, 2005. 18–20.

20 „...avus noster dominus Bela rex...castrum quoddam iuxta Zagrabiam, quod Medvevár nuncupatur, tempore translacionis domini Philippi tunc episcopi Zagrabienensis in ecclesiam seu archiepiscopatum Strigoniensem pro conservando thesauro regio ad tempus ab ecclesia Zagrabienensi recepisset et licet postmodum ipsum castrum taliter a iam dicta ecclesia alienatum extitisset et per banos ducatus Sclavonie successivo pro tempore constitutos, eo quod dictum castrum in confinio regni Sclavonie est constructum, guerra inter dominum Stephanum regem...patrem nostrum...et regem boemorum perdurante ad conservationem illius provincie retentum fuisset et conservatum...” Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História könyvtár. Monográfiák 24.) Budapest, 2007. 129. (a továbbiakban: Zsoldos 2007). Fülöp zágrábi püspök Esztergomba kerülésének idejéhez, ami várunk lefoglalásának is időpontjául szolgál, l.: Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 81., 103. (a továbbiakban: Zsoldos 2011).

kult ez a jogi gondolkodásmód Európában. Igaz, azt is itt kell elmondani, hogy az angol, a francia vagy épp a német történészek a legtöbb esetben a jogelv kodifikált megjelenéséből indultak ki. S az minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy a 11. századtól léteztek írott szabályok a várak emelését illetően, abban mégsem lehetünk teljesen bizonyosak, hogy e szabályok a valóságban hiánytalanul „működtek.” Remek példának kínálkozik a korábban már idézett 1091. évi eset. Dacára a szigorú előírásnak „nincs bizonyítékunk arra, hogy Vilmos és utódai valaha formális és teljes fennhatóságot gyakoroltak volna a bárók várépítése felett.”²¹ A korszak kutatói ugyanis – történelemszektől teljesen megszokott eljárással – a meglévő normatív és okleveles források alapján alkottak véleményt a témáról. Azaz, ha bizonyos esztendőben kibocsátottak egy törvényt a várakról, onnantól azt tekintették mérvadónak. Amint azonban a modern korban, úgy a középkorban sem gondolta mindenki azt, hogy a törvényeket épp rá vonatkoztatva alkották.

Ha a valós várépítésekre tekintünk, a kép pontosan ezt igazolja. Még a középkori forrásokkal bőségesen ellátott Angliában is lényegesen több vár létéről van tudomásunk, mint ahány engedély birtokában van az angol kutatás. Azaz a királyok és fejedelmek elvben vindikálták maguknak a jogot, hogy a várak építését engedélyükhöz kössék, ám az esetek legnagyobb százalékában belenyugodtak a hozzájuk hű bárók, nemesek építkezéseibe. Olyankor azonban, amikor ez a hűség megingott, az engedélyeztetés hiánya azon nyomban vagy a későbbiekben remek hivatkozási alappá válhatott az illető elleni eljárás, hadmozdulat elindításakor.²² Erre korszakunkból Magyarországról is akad forráshely: a királyi engedély nélkül emelt erősségek lerombolását elrendelő cikkelyt a magyarországi törvénykezés történetében viszonylag korainak számító időpontból, 1298-ból ismerjük.²³

Ezek után nem okozhat meglepetést a kijelentés, hogy a magyarországi helyzet sem sokban különbözött ettől. Aligha jelent az olvasónak újdonságot, ha kimondjuk: a hazai kutatás az 1980-as évektől kezdődően, és kronológiai szórtságát tekintve a 12. század végétől keltezhetően a következő század elejéig bezárólag szép számban tud megfogni kisebb-nagyobb erősségeket, ám néhány kivételtől eltekintve ezekre vonatkozóan nemhogy engedéllyel, egyáltalában semmilyen írott forrással sem rendelkezünk.²⁴

Ha arra a kérdésre keressük ugyanis a választ, hogy mikortól ismert a magyar uralkodók várak építése feletti joghatósága, mindenképpen az 1200–1241 közötti időszakra kell összpontosítanunk a források korlátai miatt. Ám ezek csak a források. Maga a jogi elképzelés bizonyosan kezdettől fogva, az állam megszervezése óta létezett. Azt talán magyarázni sem kell, hogy a magánbirtokok létevel párhuzamosan az 1240-es éveket megelőzően is álltak nemesi lakóhelyek (szándékosan nem használva a vár kifejezést) a Magyar Királyság területén,²⁵ hiszen például korai nemzetségeink vezetőinek és családjaiknak is lakniuk kellett valahol.²⁶ Bizonyára a maguk korában magasabb színvonalú, az átlagosnál komfortosabb épületekről lehet szó, amelyek valamilyen formában erősítették is lehetnek, csak mi már nem találjuk vagy rosszul értelmezzük nyomaikat. Abban azonban már bizonytalanságok lehetnek, hogy ezeket az objektumokat milyen kapcsolat fűzte az uralkodóhoz. Nem tudjuk, hogy a korai magánbirtokosoknak juttatott adományok már eleve feltételezték az azon építendő/építhető erősített nemesi lakhely létét vagy ha tényleg falakkal, árokkal akarta valaki ellátni lakóhelyét, akkor a királyhoz kellett fordulnia. A bizonytalanság onnan ered, hogy a legcsekélyebb fogalmunk sincs arról, a 11. század embere mit tekintett várnak. Csúpan a falazott királyi várakat-városokat és az ispán-

21 Pounds, Normann J. G.: *The medieval Castle in England and Wales*. Cambridge, 1990. 27. (a továbbiakban: Pounds 1990), valamint vö. némileg más hangsúlyokkal: Coulson, Charles: *The Castles of the Anarchy*. In: *The Anarchy of King Stephen's Reign*. Ed.: King, Edmund. Oxford, 1994. 66–67. (a továbbiakban: Coulson 1994).

22 Pounds 1990. 28–31., valamint Coulson 1994. 67–92.

23 „*Item munitiones et castella de novo absque licentia domini regis, vel que fuerint tales, de quibus detrimenta inferuntur vel in posterum inferri presumuntur, aut etiam quibus proprie possessiones non sufficiunt, minores etiam super ecclesias et monasteria facte sine dilatione omni deleantur...*” *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301*. (Decreta regni mediaevalis Hungariae I. 1000–1301.) Translated and edited by János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney. Idyllwild, 1999. 47–48.

24 Az egyik legkorábbi idevágó alapvető dolgozat: Miklós Zsuzsa: *Árpád-kori (XIII–XIV. századi) kisvárok Magyarországon*. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 149–152. Legutóbb a kérdés összetett voltára: Feld István: *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása*. In: *A középkor és a kora*

újkor régészete Magyarországon. II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 500–503.

25 Fügedi 1977. 21–23. Talán nem egészen felesleges megjegyezni, hogy Anonymus történeti munkájában (amiről még lesz szó az alábbiakban) teljes természetességgel írt magánkézen birt várakról. Vö.: Engel Pál: *Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról*. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 11. (a továbbiakban: Engel 1987).

26 Ezt a teljesen természetes ténytet a 14. századi krónikakompozíció 119. fejezetének egy kitétele is megerősíti. Amikor 1076-ban Salamon király csapatai legyőzték Géza herceg hadát Kelemenél, a harcokat követően az uralkodó átkelt a befagyott Tiszán, majd Géza egyik vitézének, Péter fiának udvarházában szállt meg („...descendit in curie filii Petri...”), tehát a nemesi lak-udvarház léte folyamatos volt a korszakban. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999. I. 386. (a továbbiakban SHR I.).

sági székhelyeket vagy talán a Gutkeled nembéli Bercek felmenőinek birtokán álló épületet is? Ki kell mondanunk: a 11–12. század nemesi lakóhelyeinek építése terén finoman szólva is a sötétben tapogatózunk. Ami a lejegyzett szabályozás léteire utaló jeleket illeti, viszonylag korai forrásunk akad, bár némileg bizonytalanul értelmezhető. Ez pedig nem más, mint Anonymus *Gestája*. A szakmai közvélemény zömének megnyugtatónak tűnő meghatározása szerint 1200 körülnek²⁷ tekinthető műben várak építéséről és adományozásáról többször esik szó. Ám, ha olyan szöveghelyeket keresünk, amikor Árpád vagy utódainak várépítést elrendelő és/vagy engedélyező jogát keressük, bizony csak egyetlen részlettel lehet dolgunk. Ez a „neves” történetíró írásának tizenhetedik szakasza, amely Szerencsről (*De Zerensze*) szól. Ebben többek közt a mai Tokaj-hegy környékének megtelepüléséről is szó esik, aminek során arról olvashatunk, hogy „a fent említett Tarcál Árpád vezér kegyéből fakadóan ugyanazon hegy lábánál, ahol a Bodrog a Tiszába ömlik, nagy földet szerzett és ott földvárat épített, amelyet most Himesudvarnak neveznek.”²⁸ Legyünk akármilyen akkurátusak is az idézett szöveghely értelmezésében, annak lehetőségét, hogy a fejedelmi adomány és az engedély összetartozó, mégsem zárhatjuk ki. Lett légyen tehát e szöveghelyünk bármily önnön hajánál fogva előcítált hivatkozás is, aligha hessegethetjük el magunktól azt a gondolatot, hogy a magyar királyi hatalomnak a magánvárak építése fölötti joghatóságának írott nyomát legalább is 1200 tájától bizonyosan létezőnek tekinthetjük, s eztán már nem kell egyébként logikusnak tűnő (hisz a magáét mindenki annak tekinti) feltételezéseinkre hagyatkoznunk.

Ami viszont a folytatást illeti, a korábban tárgyalt 1211-es és 1222-es lovagrendi okleveleken túl más forrásunk nem akad. Akárhogyan is igyekszünk kerülni annak látszatát, hogy az 1241/1242. évi tatárjárás és a hazai magánvárépítések üteme változása vagy változatlansága között ok-okozati kapcsolatot mutassunk ki, az időrend ellenünk dolgozik. Forrásaink sora, amelyek egészen pontosan meghatározott, né-

hol néven nevezett várak építésére adnak engedélyt, netalán azok emelésére szólítanak fel, 1244-től veszik kezdetüket. Jelenleg ismert legkorábbi oklevelünk, amely vár építésének ügyében keletkezett és királyi kiadású, ebben az esztendőben kelt.²⁹

Annak sokadszori megállapítása, hogy a tatárjárás után IV. Béla határozott és az utókor számára jól adatható várépítési és egyben engedélyezési programba kezdett, nem e sorok feladata. Fügedi Erik és Szűcs Jenő munkái ezt már kellő alapossggal megtették, eredményeik minden fontosabb összefoglaló munkában helyet kaptak.³⁰ A kutatásnak legfeljebb még ott maradtak feladatai, hogy a korábbinál pontosabb képet alkosson a tatárdúlás előtti, magánkézen lévő kővárak számáról, illetőleg arról, hogy a királyi akarat és a magánföldesúri szándék milyen mértékben egészítették ki egymást megszületésükkor. 1247-ből ugyanis arról hallhatunk, hogy IV. Béla király egyik hívének, Zagoriai Farkasnak adott engedélyt, hogy korábban megkezdett várépítését befejezze.³¹ Eszerint tehát a királyi akaratot olykor-olykor a magán-szándék – legalább időben – megelőzhette? Adódik tehát a kérdés, hogy a tatárjárást megelőzően és azt követően egy létező magánvárépítési szándék, jelenség élére állt a király és adott annak új lendületet vagy a várak megjelenése az ország számos pontján kizárólag IV. Béla szándékától és engedélyétől függött? Minekutána az eddigi szakirodalom általános véleménye szerint Béla elszigetelt jelenségekből alkotott rendszert, legalábbis a várépítések terén, különösképp is fontosnak látszik a fenti kérdés megválaszolása.³² Feladatunk tehát annak meghatározása, hogy akadtak-e olyan várak korszakunkban, amelyeket a király akarata, tudta nélkül emeltek, s létüket csak utólagosan hagyta jóvá az uralkodó?

Az iméntin kívül egyetlen idézhető példánk a Moson megyei Óvárhoz kapcsolódik. Az esetről két oklevél is tájékoztat: V. István király egyik 1270–72 közöttre datálható, illetőleg ugyanezen tárgyban IV. László király 1282-ben kelt megerősítő adománylevele Óvári Konrád mester részére. A jól ismert, Győr-

27 Kordé Zoltán: Anonymus. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 50–51.

28 „Predictus vero Turzol per gratiam Arpad ducis ad radicem eiusdem montis, ubi Budrug descendit in Tysciam, adquisivit magnam terram et in eodem loco castrum construxit terreum, quod nunc in presenti Hymusuduar nuncupatur.” P. Magister: Gesta Hungarorum. Editio Ladislaus Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XII–XIII.) Budapest, MCMXXII. 14.; SRH I. 57–58. A kőrévi, hímesudvari, azaz a korai tokaji vár idevágó történetéhez a fenti Anonymus idézet elemzésével együtt l.: Németh Péter: Kőrév – Hímesudvar – Tokaj. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 14. (1975) 3–7.

29 Árpád-kori Új Okmánytár. I–XII. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest, Budapest, 1860–1874. VII. 161–162. (a továbbiakban: ÁÚO).

30 A jelenségre már halványan Pauler is utalt: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Budapest, 1899. 196–197.; Fügedi 1977. 18–32.; Szűcs 2002. 44–50.; Engel 2001. 90–91.

31 „...castrum, quod in terra sua edificare inceperat, edificet ipsum, et tam ipse, quam sui successores possint et valeant in perpetuum possidere...” Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg, und Eisenburg. I–V. Hrsg. von Imtraut Lindeck-Pozza – Erich Reiter – Hans Wagner. Graz – Köln, 1955–1999. II. 160. (a továbbiakban: UB); RA 851.

32 IV. Béla „rendszeralkotó” személyiségére: Fügedi 1977. 30.; Szűcs 2002. 44.

nemzettségéből származó személy³³ ebben az évben jutott hozzá a mosoni királyi (kétharmadnyi) várhoz, melyet hétköznapi néven királykettejének neveztek. Most azonban a kétségkívül érdekes gazdaságtörténeti vonatkozásokon túl az uralkodó adományának hivatkozási alapja, oklevelünk narrációja fontos. Eszerint Konrád a maga öröklött földjén – azaz óvári birtokán –, a határ közelében erős várat emeltetett, amely által az ország védelme is könnyebbé vált.³⁴ Első látásra arra az egyszerű megoldásra gondolhatnánk, hogy a király utasítására Konrád az egykori óvári és a 11. században már felhagyott vagy nem is létező³⁵ ispánsági vár romjainak helyén emelte várat, s ennek mintegy ellentételezéseként kapta a mosoni vámot. Ám megfontolandó, hogy a korai ispánsági vár 11. századbeli létének és máig nem bizonyított felhagyásának elképzelésén túl viszont tény, hogy oklevelünk fontosnak tartotta azt is megemlíteni, hogy az építkezésre magánbirtokon került sor. Arról viszont hallgat, hogy mindez királyi engedéllyel, netalán utasításra történt-e. Végezetül pedig azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nemzetiség történetének legutóbbi feldolgozása is a fenti, név nélkül említett vár és Óvár azonosítását és 1250 előtti felépültét tartotta reálisnak.³⁶

Nos meglehet, a Zagoriai Farkas és Óvári Konrád várépítéséről tanúskodó oklevelekre e sorok írója túlságosan nagy terhet kíván róni, ám talán mégsem elképzelhetetlen, hogy – és ez is hangsúlyozandó – szabályt erősítő kivételként II. András és IV. Béla királyok nem minden, a Kárpát-medencében felépült vár létehez járultak hozzá, vagy ha igen, akkor csak némileg megkésve.³⁷ Könnyen lehet, hogy azt a régi és bevált eljárást alkalmazták, hogy ha egy folyamatot nem tudtak megakadályozni, akkor annak érdemes az élére állni, hogy az irányítás ne csússzon ki a kezeik közül. Láttunk erre példát Andrástól 1220 táján, amikor az 1218. évi belpolitikai nehézségek után új tisztségeket kreálva igyekezett ellenfeleinek legalább egy részét az udvarhoz kötni, ezáltal valamelyes közvetett uralkodói felügyelet alá vonni.³⁸

Hogy az időrendet legalább hozzávetőlegesen megőrizzük, a továbbiakra nézvést ránk vár annak áttekintése, vajon a tatárjárás előttről ismert engedélyezett várak milyen módon és milyen fokú uralkodói ellenőrzés mellett épültek fel. A feladat csak első pillantásra látszik egyszerűnek, azonban látnunk kell, hogy a hazai, 1241 előtt épült és az írott forrásokból megismerhető erősségek adattár-szerű összegyűjtésére ezidáig nem került sor. Az irodalomban ugyan találkozhatunk várlistákkal, ám a királyi építés (vagy annak valószínűsége), illetőleg a magánépítés (vagy annak valószínűsége) csak egyedi kutatással deríthető ki. Lássuk először tehát a számba jöhető várak névsorát.

Máig legteljesebb gyűjteményüket Fügedi Eriknek köszönhetjük, aki a tatárjárás idején (1242. február 2-án) kelt és a Fehérvárra menekült egyháznagyok által megfogalmazott levélben felsorolt tizenhét várat tekintette kutatása alappilléreinek. Maga is megállapította, hogy a közel másfél tucat várból a korai eredetű, ún. ispánsági várakat, erődített monostorokat és királyi falazott városokat leszámítva csupán három marad, amely klasszikus értelemben vett újabb típusú várnak tekinthető: Nemetújvár, Léka és Fülek.³⁹ Ezeken kívül Borostyán, Kabold, Óvár, Jolsva, Füzér, Toboly és Vécs várait sorolta a tatárjárás előtt állt és létüket írott forrással is igazolható objektumok közé.⁴⁰ Így tehát első pillantásra tíz korai kővárral kellene számolnunk. Ha viszont vizsgálatunkat kicsit kiterjesztjük, két további kérdésre kell választ keresnünk. Egyrészt tényként kell kezelnünk azt, hogy az 1241 előtti időszak várairól értesülést fenntartó oklevelek fennmaradása teljességgel esetleges, tehát érdemes odafigyelnünk arra, hogy a fenti tízes számot valamelyest korrigáljuk. Másfelől szerte a Kárpát-medencében ismertek a kutatás (legalább egy része) által ún. kisvárnak nevezett objektumok. Ezek terepen való megjelenésükben sokban (néha mindenben) hasonlítanak a későbbi korai magán-kővárakhoz, ám írott forrásaink nem maradtak róluk. Adódik tehát a kérdés: ezt a nagyszámú

33 A nemzetiség genealógiai és birtokviszonyaihoz: C. Tóth Norbert: A Győr-nemzettség az Árpád-korban. In: *Analecta Mediaevalia*. I. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievalisztika Tanszékének Kiadványsorozata) Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. [Piliscsaba], 2001. 61–62. (a továbbiakban: C. Tóth 2001).

34 1270/72: ÁÚO VIII. 420.; 1282: „...quia idem magister Corraldus in ipso confinio in possessione sua hereditaria forte fecit castrum preparari, per quod conservacio dicti confinii potissime gubernatur...” ÁÚO XII. 355–356.

35 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998. IV. 167., 173. (a továbbiakban: ÁMTF). Ezzel együtt fontos leszögezni, hogy az óvári vár helyén és környékén – amely a korábbi irodalmakkal ellentétben nem a római korból eredő Ad Flexum erőddel azonos – a

régészeti kutatások ezidáig a 11. századra (tehát az ún. „első” ispánsági várra) utaló nyomokat nem találtak. Ad absurdum még az sem zárható ki tehát, hogy Óváron a középkorban először valóban Konrád emelt várat a 13. században, s az „ó”vár elnevezés a középkori váron kívüli egykori római táborra utal. Vö.: Aszt Ágnes: Mosonmagyaróvár castrumai. *Arrabona*, 44. (2006) 32–33.

36 C. Tóth 2001. 61–62.

37 Részben ide sorolandó Sóvár később tárgyalandó esete is.

38 Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus.” II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok*, 129. (1995) 179–181.

39 Fügedi 1977. 21–22.

40 Fügedi 1977. 22.

objektumot végeredményben minek is tekintjük? Formai-területi alapon alkalmanként némely kutató korai magánföldbirtokosok által emelt várakként határozza meg őket.⁴¹ Feltéve, de nem megengedve, hogy ezek vagy egy részük egyáltalában várak voltak.

Akad ugyanis egy másik értelmezési lehetőség is. Abban az esetben, ha ezen épületeinket egyszerű nemesi lakóhelynek (*domus, curia* néven egészen korai időktől ismertek)⁴² tekintjük – aminek emeléséhez semmiféle engedélyre nem volt szükséges –, máris kihúztuk a bizonytalanságot jelentő méregfogát. Óva intenék mindenkit, s ez a szerzőre is igaz, a késő középkori állapotok korai századokba való visszavetítésétől, ám nem hallgatható el, hogy a 15. századból ismerünk pereket, amikor egyes nemesek, sőt néha egész megyék nemesi közösségei arra panaszkodtak, hogy közülük valaki udvarházát, nemesi lakhelyét a szokásos és elfogadható mértéknél jobban erősítette, így az már engedélykötelesnek számított.⁴³ Tehát a középkor második felében mindenki számára elfogadott volt, hogy egy nemesi udvarházat bizonyos mértékig kerítés, palánk és árok vehet körül anélkül, hogy az várnak minősülne és emeléséhez uralkodói hozzájárulás kellene. Azt sem kell hosszabban magyarázni, hogy egy ilyen épület pusztulása után a kései korok kíváncsi kutatója legtöbbször csupán alapfalakat és árokra utaló terepalakulatokat talál. Ezek pedig kísértetiesen tudnak hasonlítani a korai századokból (főleg a 12–13. századra kelteznek ezeket az objektumokat) megismert kisvárak feltárt formáihoz. Ezután talán már nem ördögtől való annak fölvetése, hogy ezen épületeink mögött sokszor „egyszerű” nemesi lakóhelyet lássunk csupán és várat ne, függetlenül a terepi megjelenéstől.⁴⁴ Persze máig nem tisztázott, és sokszor kellő számú forrás hiányában nem is tisztázható ezen kisvárak és uraik birtokainak elhelyezkedése, nagysága, csupán annyit sejtethünk,

hogy zömük település közelében helyezkedik el.⁴⁵ Mindez pedig hallatlanul fontos lenne annak meghatározásában, hogy a 13. században feltűnő, az irodalomban „új típusú” vagy „klasszikus” névvel illetett korai kőváraktól miben is különböztek. Mert bizony az építőanyag és a méret aligha lehet elégséges alap az elválasztás megtételekor. Jelen sorok írójának is (aki, tisztázzuk gyorsan, aféle terepen sohasem forgolódott történész) erősen afelé hajlik a véleménye, amit 1987-ben már Engel Pál világosan megfogalmazott: minőségi, jogi és terminológiai változást e „várak” számára az jelentette, amikor a korai időszaktól fogva létező – csak másképp megnevezett – uradalmak egyszerű alkotórészeiből azok központjává, fejévé (*caput dominii*) váltak.⁴⁶

Ha ez az okfejtés megállja a helyét, akkor hirtelenjében tényleg csak a néhány bekezdéssel feljebb említett tíz 1241 előtt épült várunk marad, amelyeket az engedélyeztetési gyakorlat vizsgálatakor számba kell vennünk. Az Engel-féle definíció ezekre nagyjából-egészében igaz, uradalom élén álltak vagy legalább is komoly – sokszor királyi – birtokegyüttesek területén épültek föl, s lettek azok legfontosabb elemei. Természetesen 1241 előtt ez a folyamat még igen csak kezdeti állapotában volt. Ám az a pusztta tény, hogy legalább tíz nem ispáni, városi, egyházi eredetű várral számolhatunk 1241 előtt, még semmi érdelemeset nem mond a korszak királyi engedélyezési gyakorlatáról, már ha létezett ilyen. Nem maradhat el tehát annak meghatározása, hogy az elősorolt erősségek közül vajon hány volt bizonyosan magánbirtokos által emelt vár.

*Németújvár*⁴⁷ esetében viszonylag könnyű helyzetben vagyunk, mert van legalább néhány forrásunk. 1235 előtti léte megkérdőjelezhetetlen, hiszen a várat és uradalmát II. András király vette el a pannonhalmi monostortól. Sze-

41 Legutóbb a kérdésről: Dénes József: Öt Árpád-kori vár a Nyugat-Dunántúlon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 88–89.

42 Pl.: Szent László harmadik törvénykönyvének XII. pontja: „*Si quis in curia nobilium furtum fecerit...*” Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. Budapest, 1904. 176.

43 Horváth R. 2009. 66–67.

44 Kiváló példának kínálkozik a Fejér megyei Csabdi határában állt és mára részlegesen régészetiileg is vizsgált vasztélypusztai „vár.” A régészeti kutatás napvilágra hozott egy kb. 15 × 15 méter alapterületű, domboldalban elhelyezkedő, 4–5 méter magas halmot, melyen egykoron tapasztott boronafalú épület (a platónál bizonyosan kisebb alapterületű) állt. Leletanyaga döntően 13–14. századi, amit egy korai Anjou-kori bécsi dénár is erősít, noha gyümölcs- és gabonamagvak is nagy mennyiségben jelentek. Erősítésre pusztán egy árok utal. Birtokosa a Bászty nemzetség egyik ága volt, közülük Rénold számos

tiszttségét követően 1289-ben rövid ideig a királyság nádora is volt. Jelen sorok írója nehezen tud szabadulni attól a gyanútól, hogy ehelyütt inkább a nemzetség egy falu melletti raktárként is funkcionál, esetleg a falubeli elhelyezkedésnél tűzbiztosabb „udvarháza,” netalán falunagyi lakhelye, mintsem Rénold nádor rezidenciája lehetett. Az sem zárható ki, hogy a nemzetség egyik-másik, a politikai életben súlytalan, elszegényedett tagja valóban lakhatott efféle épületben, ám ezért még nehézkes várrá „előléptetnünk.” Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura...” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 536–537.; Zsoldos 2011. 348.

45 Miklós Zsuzsa – Terei György: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 219–220.

46 Engel 1987. passim.

47 Fügedi 1977. 170.

rencsénkre az erről beszámoló és a várat a bencéseknek visszajuttató 1263. évi királyi oklevél azt is tudtunkra adja, hogy a szerzetesek megadományozásuk idején már várat kaptak, azaz nem ők építették azt.⁴⁸ Ami az építető személyét illeti, a kutatás már régen „gyanúba keverte” a Héder nemzetséget. Egyik ősiük, bizonyos Wolfer ispán lehetett az, aki Kúszin erődítésre alkalmas hegyén (ahogyan még 1263-ban is nevezték a várat és a neki helyet adó magaslatot) egyházat emelt.⁴⁹ Tőle még III. Béla idején került királyi kézre a hegy és a rajta álló épületek, ám, hogy ez már várat jelentene, sajnos nem tudjuk.⁵⁰ Pannonhalmán eztán kerülhetett a terület birtokába, ám már várral együtt, ennél fogva csupán azt tételezhetjük föl, hogy Németújvár építője a Héderék valamely tagja(i), esetleg III. Béla király lehetett. Azaz a magánbirtoklás és főleg a magánépítés legfeljebb feltételezhető, de nem bizonyítható.

Léka⁵¹ esetében a királyi építés a németújvárinál valószínűbb. Ráadásul létre vonatkozóan is elsőrendű dokumentummal rendelkezünk. A jól ismert, 1242. február 2-án kelt, s a Fehérváron összegyűlt egyháziak által a pápához írt levélben a vár neve is feltűnik.⁵² Ugyanide tartozik annak rögzítése is, hogy Fülekkel⁵³ hasonló a helyzet, ámbátor itt a magánbirtoklás meglehetősen jól adatolható. Minekutána a tatárjárást követően közvetlenül már magánbirtokként tűnik fel, aligha lehetett ez másként 1241/42-öt megelőzően sem, habár ez még nem döntő bizonyíték a magánépítésre.⁵⁴

Királyi építésűnek tekinthetjük a Vas megyei *Borostyánt*⁵⁵ is. Szerencsénkre azért kerülhetett neve korai (1249-es) oklevélbe, mert Geregye nembéli Pál országbíró megadományozásakor IV. Béla oklevelének narrációja tudtunkra adja, hogy Pál többek közt az ellenségtől megszállt (amely ese-

ményt a kutatás hagyományosan 1235/36-ra helyezi) vár visszavételében is jeleskedett.⁵⁶ Noha forrásunk a birtokos kilétéről mit sem mond, határvár volta miatt jó okkal gyaníthatjuk, hogy királyi építésű és 1241 előtt folyamatosan királyi birtoklású lehetett.

*Kabold*⁵⁷ viszont ismét a magánvárak kurta sorát gyarapítja. Minekutána Szák nembéli Botos fia Szeri Pósa a királyi birtokvisszavételi hullám közepette 1229-ben megerősítést nyert II. Andrásról számos birtoka mellett egy bizonyos vár/kastély melletti falura is, a kutatás régtől fogva gyanítja, hogy itt Kabold korai említésével lehet dolgunk.⁵⁸ Mindezt ráadásul a későbbi birtoklástörténeti adatok is megerősítik.

Ennél bizonytalanabb a helyzet a Vas megyei *Óvár*⁵⁹ esetében. Igaz ugyan, hogy 1244-ből arról értesülünk, hogy IV. Béla király a Csém nemzetségből való nemeseknek engedélyezi, hogy azon a helyen, ahol korábban egy régi vár állott, most újat emelhetnek, ám mindez esetünkben kevés információ.⁶⁰ Arról ugyanis nem szól oklevelünk, hogy az elpusztult vár mikor épült és főleg, hogy ki építette. Jobb megoldás nem lévén, ráadásul a határ közelsége miatt teljes a bizonytalanság, így éppúgy gondolhatunk királyi határvárra, vagy akár erődített nemesi birtokra, netalán az egykor volt gyeprendszer egy erődített pontjára mindaddig, amíg régészeti vagy más történeti adatok ebbéli álláspontunkat nem pontosítják.⁶¹

*Jolsva*⁶² történetében a korai, azaz tatárjárás előtti létet szinte biztosan kizártnak tekinthetjük. Habár Fügedi Erik, valamint őt megelőzően Ila Bálint is úgy vélték, hogy léte 1243-tól igazolható, ez mégsem tűnik tarthatónak.⁶³ Ennek magyarázatát Györffy György Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát feldolgozó kötetének Gömör megyei

48 „Proinde ad universorum notitiam volumus pervenire, quod cum castrum Kwssen, quod nunc Viuar nuncupatur, cum pertinentiis suis donatum monasterio Sancti Martini de sacro monte Pannonie per predecessores nostros, prout in privilegio eiusdem monasterii continetur, paulo post carissimus pater noster, illustris rex Andreas, clare memorie, ab ipso monasterio recepisset, et nos postmodum tenuissemus...” CD IV/3. 116., regesztája: UB I. 285.

49 „quondam Wolfer comes constructa quadam ecclesia in monte Quizin munitioni apto, set loco inhabitabili et deserto de assensu tandem...G. regis Ungarie...” Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Roma, 1859. 53–54.

50 ÁÚO VI. 353–354.

51 Fügedi 1977. 161.

52 Legutolsó és legjobb kiadását lásd: Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 86–87. A vár neve de Leuka formában olvasható. A levélnek magyar fordítása is közkézen forog: A tatárjárás emlékezete. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Budapest, 1987. 397–400.

53 Fügedi 1977. 134.

54 Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Castur Bene 1989. Várak a 13. században. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 23. (a továbbiakban: Pálmány B.: Kacsicsok); CD IV/1. 406–407.

55 Fügedi 1977. 112.

56 „Item ab omni latere ad elevationem titulorum regni et corone fideliter elaborans, cum quodam tempore Teuthonici duo castra, Peristhan

scilicet et Landigh occupata tenerent, tanquam strenuus persecutor iniuriarum nostrarum et regni de mandato nostro exercitu congregato dicta castra obsedit, et ipsa de manibus inimicorum eripuit viriliter et potenter.” ÁÚO VII. 282–284., regesztája: UB I. 224.

57 Fügedi 1977. 147.

58 „...villa, que est apud castellum...” UB I. 117.

59 Fügedi 1977. 174.

60 „...locum illum, qui dicitur Osvwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur...” UB I. 209–210. Vö.: Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágoryhidi Czigány Balázs: Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig. (Szombathely története. 1.) Szombathely, 1998. 102.

61 A magánbirtoklás elképzelhetőségét az a tény támogatja, hogy 1225-ben, amikor VI. Lipót osztrák és stájer herceg (1198–1230), illetve II. András magyar király békét kötöttek, ennek egyik pontja kimondta, hogy „...ha a magyar harcosok földjeiket erődítményekkel ellátni akarnák, azt se a herceg, se az ő tudtával övéi ne akadályozzák, se nyíltan, se titokban.” Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000. 60. („Item si milites Hungarie terras suas firmare voluerint, nec clam nec palam offenduntur per ducem vel per suos de ducis conscientia.” UB I. 102.) E szöveghely ismeretért Zsoldos Attilának tartozom köszönettel.

62 Fügedi 1977. 146.

63 Ila Bálint: Gömör megye. II. (Magyarország és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből 1/3.) Budapest, 1944. 456.; Fügedi 1977. 146.

szakaszában meg is találhatjuk.⁶⁴ Ehelyütt sincs más dolgunk, minthogy az ő nyomán tisztázzuk: az Ákos nembéliek hatalmas terra-adományában – ami valóban 1243-ban kelt – szereplő *meta castris de Ilswa* kifejezés, bármily csábító lenne, mégsem jelenti a vár korai meglétét. Áttekintve a teljes oklevelet ugyanis hamar világossá válik, hogy megszerkesztője minduntalan tulajdonnév nélkül, pusztán várként említve utal a birtokkal számos helyen szomszédos gömöri várföldekre.⁶⁵ Eszerint tehát a *castrum* szó esetünkben rendszeresen Gömörre vonatkoztatandó és nem valamilyen másik, a birtokhatár mentén álló objektumra.

Ha igazi korai magánvárat keresünk, Füüzérnél⁶⁶ jobbat aligha találhatunk. Remek, egyértelmű információval bírnak ugyanis arról, hogy a várat még biztosan 1235 előtt szerezte meg II. András király bizonyos (Aba nembéli?) vak Andronicustól.⁶⁷ Aligha kell magyarázni ezen értesülésünk értékes voltát. Ráadásul Füüzér esetében szinte teljes régészeti feltárással is számolhatunk, ami írott adatunkat nem csupán kiegészíti, hanem remekül meg is erősíti: az egyik gazdasági épület alsó járósíntjén II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) által veretett dénár került elő.⁶⁸ Mindazonáltal abból a tényből, hogy Füüzér 1235 előtt magánvár volt, egyelőre csak feltételezhetjük, hogy magánszemély is emelte.

Ugyancsak korai, de nem magánkézben lévő, hanem igazolhatóan királyi vár volt *Toboly* (Maglóc, majd Kapi néven is ismeretes).⁶⁹ Váráról 1249-ben jegyezték föl, hogy bizonyos Pop faluba való Écs a tatárjárás idején megvédte az uralkodó számára az erősséget, így megelőző léte és birtokosának volta nem lehet vita tárgya.⁷⁰

Magánvárnak tűnik eleinte Vécs.⁷¹ A kevés bizonytalanságot az jelenti, hogy első feltűnésekor, 1228-ban, amikor Tomaj nembéli Dénes fia Dénes tárnokmester nyert adományul a vidéken számos birtokot, a vár neve csak a határjárásban fordul elő, méghozzá olyan szövegezésben, ami a birtoklás tisztázását nehezíti.⁷² Minthogy Vécs birtok – érdekes, a vár a 15. századig nem szerepel, alighanem elpusztul – később folyamatosan a Tomaj nemzetség birtoka,

így itteni birtoklásuk aligha lehet megkérdőjelezhető, csupán megszerzésének körülményei és pontos ideje ismeretlen. Ez azonban a 13. század második fele. Ami az előzményeket illeti, fontos adalékkal szolgálhat, hogy honnan kerültek a birtokok a Tomajokhoz. Az 1228-as diploma ezt is elárulja: II. András a Gertrúd királyné megölésében vétkes Kacsics nembéli Simon bántól vette el. Ebből a kutatás különösebb kétkedés nélkül vonta le azt a következtetést, hogy a későbbiekben a Tomajok kezén feltűnő Vécs 1228-ban Simon báné volt, s azt ő és családja építette, holott az idézett határjárás ehhez kevés bizonyíték. Ám akár Simon bán, akár a Tomajok voltak is birtokosai 1228-ban, gondunk azért így is van. A helyzet ugyanis kísértetiesen hasonlít a füüzérihez. Azért, mert 1228-ban Vécs magánvár, még korántsem egyértelmű, hogy magánbirtokos az építője. Mind ezt tetézi, hogy ez lenne a 15. századtól ismert vár egyetlen korai említése. Oklevelünk legutóbbi kiadója, Jakó Zsigmond az átiró oklevél szabálytalanságai miatt halovány gyanúval élt iratunk hitelességét illetően.⁷³ *Ad absurdum* tehát az sem zárható ki, hogy Vécs vára a 13. században nem is létezett.

Nos ennyit röviden az irodalom által eddig számon tartott, 1241 előtti és írott forrásokban megfogható várakról. Láttuk, Jolsvát kénytelen-kelletlen el kell felednünk, ám a szakirodalom további vizsgálatával helyét pótolhatjuk idáig figyelembe nem vagy csak alig vett erősségekkel.

Közülük is a legfontosabb talán – melynek figyelmen kívül maradása igencsak meglepő –, a korai *Kőszeg*, másik nevén *Óház*⁷⁴ lehet. Igaz, első írott feltűnése 1248-ból származik, Osl nembéli Herbord ispán érdemeire való tekintettel ekkor nyert adományul Zala megyei birtokot, ám az itt említett és Kőszeggel kapcsolatos hőstettét a kutatás épp a tatárjárás idejére keltezi.⁷⁵ Szerencsénkre idézett oklevelünk nem hallgatja el, hogy Herbord a nevezett várat a király számára szerezte vissza, így uralkodói várnak kell Kőszeget is tekintenünk az 1241-et megelőző időszakban.

Ugyancsak irodalmi utalás nyomán lelhetünk *Hosszúszeg* nyomára.⁷⁶ Oklevélben illetően formában azonban hiába

64 ÁMTF II. 513.

65 CD IV/1. 287–294. A fentebbi eljárásra remek példa: „*Item in capite Sarus est meta Detrici, ita quod Keortvelespatak tota pertinet Detrico, caput Lumnichae a sinistris est castris, a dextris vero est Detrici. Caput Verniae est Detrici, caput vero Nagypatak est castris,...*”

66 Fügedi 1977. 134.

67 „...quod castrum cum villis memoratis rex Andreas clare memorie avus noster ab Andronico ceco de genere Cumpolth, cui iure hereditario pertinebat, precio comparat,...” ÁÚO VIII. 255–259.

68 Simon Zoltán: A füüzéri vár a 16–17. században. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megye régészeti emlékei. 1.) Miskolc, 2000. 10.

69 Fügedi 1977. 205.

70 Hazai Okmánytár. I–VIII. Kiadják: Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Ipolyi Arnold – Véghely Dezső. Győr – Budapest, 1865–1891. VIII. 54–55. (a továbbiakban: HO).

71 Fügedi 1977. 210.

72 „...deinde adhuc in cursu eiusdem Morus itur ad castrum Wecheu et sub castro Wecheu flectitur ad dextram manum et ibi sunt due mete

in terra...” Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. I–II. Szerk.: Varjú Elemér – Iványi Béla. Budapest, 1908–1928. I. 3–6.

73 Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. 152.

74 Fügedi 1977. 156., itt még 1246 előttinek datálva.

75 „Demum uero sub castro Kwszug, ubi cum suis tam caris quam familia commendabilibus actis extitit triumphator, decem numero de suo consorcio sunt letaliter vulnerati, per quorum victoriosum conflictum nobis idem castrum reddidit vis celestis.” ÁÚO VII. 262–265.; regesztája: UB I. 219. – Engel Pál: Kőszeg középkori várai. Hozzászólás egy vitához. *Vasi Szemle*, 45. (1991) 604.

76 Dénes József: Az Árpád-kori kisvárok kérdései. Vas, Sopron és Moson megye várai. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 63. (a továbbiakban: Dénes 2000).

keressük a nevét. Más alakban azonban nagyon is határozottan ott találjuk korai váraink között. Geregye Pál országbíró korábban már idézett 1249. évi adománylevelében ugyanis Borostyán mellett még egy királyi vár neve fordul elő *Landigh* alakban.⁷⁷ Az első látásra furcsa névalakkal azonban sok gondunk nem akad, a hazai és az osztrák kutatás egyöntetűen Langeck im Burgenlanddal azonosítja.⁷⁸

Van azonban fordított példánk is. Szintén irodalmi adatok alapján gondolhatnánk, hogy *Lánzséron* is feltételezhetünk egy korai királyi várat.⁷⁹ Eleinte nem is kell csalatkoznunk: 1158-ból valóban akad említés a településről. Eszerint Petinai Ekkelbert, amikor Frigyes császárral hadjáratba indult némely birtokát egyik miniszterialísának, Szigfridnek adta át. Az erről kibocsátott oklevél huszonegy tanújának egyike volt *Gotscalco de Landeshere*.⁸⁰ Ez a névalak – legalább is a vonatkozó német kutatási eredmények nyomán – lehetővé teszi annak feltételezését, hogy *Lánzséron* akár már 1158-ban állhatott valamiféle nemesi lak, alkalmasint erősített objektum. Számunkra a nehézséget nem is ez jelenti. Sokkal inkább az, hogy idézett oklevelünk keltezésének idején a település és környéke még osztrák-stájer fennhatóság alá tartozott, ennél fogva a magyarországi várépítési gyakorlat számára érdemi információval nem szolgál. A magyarországi magánbirtoklás csak később jöhet szóba, valamikor az 1210–1220-as években. Abból az adományleveléből ugyanis, amely által Aba nembéli Lőrinc 1263-ban megkapja a locsmándi várispánságot és *Lánzsér* várát, elmondja a király, hogy azok korábban Szák nembéli Barc fia Miklósé voltak, s csak annak fiúörökös hiányában való halálát követően lettek ismét királyi jószágok.⁸¹ Noha tagadhatatlan: elképzelhető, hogy amikor ismeretlen időben Miklós megkapta a locsmándi ispánságot, a várat ő építtette, s tán ennek lehet bizonyítéka, hogy 1263-ban az ispánság és a vár együtt szerepel, mégis, e logikus okfejtés dacára azt vagyunk kénytelenek kijelenteni, hogy a vár építetőjének léte csak sejthetően magánszemély.

Akárhogyan próbáljuk csűrni-csavarni forrásaink adatait, bele kell nyugodnunk, hogy az 1241 előtti és írott forrással is megfogható, az új típusú kővárak közé sorolható váraink száma megdöbbentően alacsony. Ha pedig ebből megpróbáljuk kihámozni a biztosan magánvárnak tekinthető objektumokat, döbbenetünk csak növekszik. A kettő, kaboldi és füleki (némi jóindulattal és még ennél is több bizonytalansággal talán még *Lánzsért* vehetnénk ide), építkezésen

kívül olyan magánvárunk, aminek építésével kapcsolatosan egyértelműek forrásaink, egészen egyszerűen nincsen, még akkor sem, ha logikai alapon ezt joggal várhatnánk el (pl. Füzér vagy Lánzsér). Miről ad számot mindez? Nos, arról, hogy dacára annak a ténynek, hogy a tatárjárás után terepen is megfogható módon és forrásokkal is igazolhatóan nőtt a várépítési hajlandóság a Kárpát-medencében, az engedélyeztetés mikéntjéről még így is alig tudunk valamit ezekből évtizedekből. Figyelembe kell vennünk a korábban említett szempontok közül Anonymus 1200 körüli értesülését az engedélyezés lehetőségéről, illetőleg a magánvárak létezésének természetes voltáról. Ide kapcsolódik azután a német *Öffnungsrechts*hez hasonlatos királyi fennhatóság a várak egy köre fölött, így ezen ismeretek birtokában a korábbiaknál némileg határozottabb kijelentést tehetünk. A fentebbiek alapján biztosak lehetünk abban, hogy az 1241-et megelőző időben, nagyjából-egészében 1200 tájától már haloványan forrásokkal is bizonyíthatóan a mindenkori magyar király teljes fennhatósággal bírt országa várai felett: amiket tehát nem maga vagy az általa utasított személyek építettek, azok emeléséhez engedélyre volt szükség.

Ezek után már végképp nem felesleges áttekinteni, mit is tudunk az 1241 utáni engedélyekről. Mint eddig annyiszor, most is Fügedi Erikre való hivatkozással kell kezdeni mondandónkat. Ő volt ugyanis az, aki röviden áttekintette és meghatározta a késő középkori várépítési engedélyek főbb ismérveit.⁸² Minthogy azonban csupán harminchárom engedélyszöveg ismert (ennek ma több mint háromszorosa áll rendelkezésre), valamint forrásai közül szinte az összes a Zsigmond korból vagy az utánról származott, nem lesz haszontalan áttekinteni az Árpád-kor idevágó kútfőinek tartalmi és formai jellegzetességeit.

Ami a formát illeti, határozott kettősséget figyelhetünk meg. Ha klasszikus értelemben vett, „célzott” várépítési engedélyeket keresünk, amik nagyban hasonlítanak késő középkori vagy a kortárs nyugati társaikhoz, 1244-től kezdődően bukkanhatunk ilyenekre, jóllehet nem sokra. A legmegengedőbb számítás szerint is csupán öt ilyesféle engedélyt gyűjthetünk össze 1301-ig bezárólag. A sorban első 1244-ből a Csém nembéliek engedélye, melyről a vasi Óvár tárgyalásakor már esett szó.⁸³ Hosszú szünet után 1270-ből

77 A szöveghelyet lásd a 50. jegyzetnél.

78 Vö.: UB I. 224.

79 Dénes 2000. 63.

80 Fontes Rerum Austriacarum. Zweite Abtheilung. Band VIII. Diplomataria et acta. Codex traditionum monasterii Gottwicensis cum diplomatario miscello. Hrsg.: Wilhelm Karlin. Wien, 1855. 70.; regesztája: UB I. 23.

81 „Comitatum de Luchman cum omnibus possessionibus pertinentibus,

prediis ac terris illorum, qui in numerum iobagionum castris de novo sunt computati et castrum Lanser, que antea Nicolao filio Baroch concessione regia collata fuerant, sed eo demum decedente sine liberis, ad manus regias sunt redacta...” ÁÚO VIII. 51–52. Miklós azonosításához és korábbi locsmándi ispánságához: Zsoldos 2011. 167., 333–334.

82 Fügedi 1977. 10–12.

83 Lásd az 54. jegyzetnél írottakat.

származik a következő oklevelünk, pontosabban annak hiánya miatt a róla készült regesztával tudunk csupán dolgozni, ám ez azt sugallja, hogy kizárólagosan építési engedéllyel lehet dolgunk.⁸⁴ 1283-ban IV. Kun László engedte meg a nyíri nemeseknek, hogy védelmükre a Bodrog és a Tisza összefolyásánál, Tarcál hegyén emelhessenek várat.⁸⁵ Egy esztendővel később Miklós fia Miklósnak a márkusfalvi Máriásiak egyik ősenek biztosít lehetőséget, hogy egyik birtokán várat emelhessen.⁸⁶ S végül az utolsó idevágó Árpád-kori dokumentumunk datálása nehézségekbe ütközik ugyan, ám kiadója, IV. Kun László király uralkodása (1272–1290) biztosan a század végére helyezi. Szövege szerint a király utasítja Szabolcs és Szatmár megyék nemesi közösségét, hogy a Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihály által saját birtokán a király kegyéből elkezdett várépítéshez szükség esetén nyújtásnak segítséget.⁸⁷ Annak magyarázatát, hogy mit is keresett Mihály várépítésének ügyében a két megye hatósága, talán az jelentheti, hogy Ubul fia az 1280-as évek közepén mindkét megyében szolgabíróként tevékenykedett, amely tény ráadásul haloványan utalhat arra is, hogy az oklevél keltét Kun László király uralmának utolsó évtizedére szűkítsük.⁸⁸ Ráadásul módunkban áll az építés helyét is meghatározni, továbbá azt is tudhatjuk, meddig „élt” egyáltalán a vár, ha valaha egyáltalán teljesen felépült. Mindezeket a fenti Mihály 1292-ben, az esztergomi káptalan előtt tett tiltakozásából deríthetjük ki. Itt ugyanis előadta, hogy a László király meggyilkolását követően folyt harcokban a maga Kér(semjén) és Panyola birtokait is támadás érte, ahol most is megtalálható a maguk lerontott vára.⁸⁹

Van azonban az engedélyeknek egy, az előzőeknél nagyobb számú forrással igazolható, attól markánsan megkülönböztethető vonulata is. Legfőbb jellemzője, hogy célja nem vagy nemcsak egy vár emelése,

hanem az oklevélnyerő megadományozása, ekként a király váremelési szándékát inkább kifejezi, mint az előbb idézettek, ahol a magánbirtokos birtokszerzés nélküli póre akarata lehetett inkább az „eljárás” hátterében. Anélkül, hogy teljességre törekvő felsorolásukra törekednénk, ezen kútfőnknek is érdemes néhány mondatot szentelni.

Közismertek és a kutatásban sokszor idézettek azok a dokumentumok, amelyek igazolják IV. Bélának a tatárjárást követően megszülető abbéli szándékát, hogy az országban a korábbinál több kővár épüljön.⁹⁰ Közülük talán a legismertebb a király 1260. évi oklevele, amelyben Béla a pannonhalmi bencés monostornak adományozott egy szigetet a Balatonnál, hogy ott az egyház erősséget emeljen, merthogy ahhoz elegendő anyagi erővel rendelkezik.⁹¹ Ma már jól tudjuk, hogy ez lett Szigliget vára.⁹² Minekutána a vár elkészült, az uralkodó alig két évvel később már egy ügyes cserével, három királyi várföld ellenében, viszsza is szerezte,⁹³ noha azt is rögzítenünk érdemes, hogy Szigliget esete inkább a szabályt erősítő kivétel volt, mintsem gyakori eset. A várak zömmel új birtokosuknál maradtak, a királyi hatalom nem törekedett elvételükre. Legalábbis nem rendszerszerűen. Ilyen birtokosánál maradó volt például a Baranya megyei Szársomló is. A király 1249-ben, amikor hét ekényi földet adott Balog Miklós dubicai ispánnak megtudhatjuk, hogy a tatárjárást követően báróival közösen úgy döntött, hogy az ország védelme céljából erődítésre alkalmas helyeket adományoz híveinek. Ennek során Miklósunk is megkapta a baranyai hegyet, s ott várat emelt (eszerint Szársomló építését 1242–1249 közé tehetjük). Béla pedig, hogy várát fenn is tudja tartani, a fent említett hét ekényi várnépi földet, ami épp a várhegy alatt terül el, adományozta Miklósnak.⁹⁴ Világos tehát a király szándéka: amit maga nem tudott saját erejéből létrehozni, azt mintegy

84 „István király az Osl nembeli Herbordus comesnek megengedi, hogy Balanus vize melletti malmait tájékán várat építhessen. (Eredeti. Pogány cs. iratai)” Csánki Dezső: Bizottsági jelentések. A városi bizottság jelentése (Máramaros megye). *Századok*, 23. (1889) 92.; RA 2057. (itt is a Csánki által kiadott regesztára való hivatkozással).

85 CD V/3. 179–180. Magyar fordítása is napvilágot látott: Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította: Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged, 1994. 208–209. (a továbbiakban: Kristó 1994).

86 CD V/3. 240.; HO VI. 350. Ezen oklevelünknek ugyancsak létezik magyar szövege: Kristó 1994. 209.

87 „comes Mychael filius Ubul fidelis noster in terra sua propria pro tuicione vestra et sua castrum edificare intendat de nostra gracia speciali, fidelitati vestre precipiendo mandamus, quatenus ad dictum opus eidem comiti Michaeli, si necesse fuerit, vestrum auxilium inpendatis et iuvamen.” ÁÚO IX. 562.; CD V/3. 319.

88 Zsoldos 2011. 332.

89 „...villam, seu possessionem Keer vocatam cum alia Panyala appellata, in comitatu de Zathmar iuxta Zomos fluvium existentes, cum

loco diruti castrum eorum...” CD VI/1. 220.; valamint: Mező András – Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 100.

90 Szűcs 2002. 45–47.

91 „...ut in ipsa eadem castrum edificaret, que ad id faciendum potens est et abundans...” ÁÚO II. 320–322.

92 Mészáros Orsolya: Szigliget várának története a középkorban. *Fons*, 12. (2005) 303–315. (a továbbiakban: Mészáros 2005).

93 Mészáros 2005. 314. Noha itt a várföldeken álló két vár léte az idézett forrás alapján nem igazolható. Vö.: ÁÚO III. 18–19.

94 „...loca quedam munitionibus apta, communi baronum nostrorum consilio, fidelibus nostris nosse et posse edificandi habentibus, regia auctoritate duximus conferenda, de quibus quendam montem, pro castro satis utilem, Saarsumlu nuncupatum, in comitatu de Barana situm, dilecto nobis et fideli Nicolao, magistro tavarnicorum charissimi filii nostri Stephani regis, et comiti Dobicha, ac per eum suis hereditibus, heredumque successoribus, ubi idem pro defensione persone sue, et utilitate regni, de nostro beneplacito, suis sumptibus et expensis, castrum sibi instruxit, duximus conferendum...” CD IV/2. 50.

„kihelyezi” híveihez, hogy azok várbirtoklása útján az ország katonai ellenálló ereje növekedjen.

Sokszor azonban nem a nemességre, az ekkoriban kialakuló várbirtokos arisztokráciára való „feladatkihelyezés” motiválhatta a királyt, hanem az adományos-kérelmező és az uralkodónak a szándéka találkozhattott. 1288 őszén például, amikor számos szolgálatára való tekintettel Baksa nembéli Simon fia György mester nyerte adományul Sóvár királyi birtokot Sóvár és Sárpataka falvakkal, gyaníthatóan ez történt. György érdemeinek hosszas elősorolása után olvashatjuk a korban megszokott módon a birtok határainak leírását, míg az utolsó sorokban – szinte eldugva – kapott helyet az a kicsiny mondat, ami által az új birtokos a területen várat is emelhetett.⁹⁵ Ez lett a későbbi Sóvár, melynek felépültéről és annak körülményeiről György mester egy 1298-as oklevele tájékoztatja az utókorat. Ráadásul azt is megtudhatjuk belőle, hogy a tatárok 1285. évi második betörésekor a vár már (lévén a birtokot még Kun László adományozta Györgynek, legalábbis az oklevél előadása szerint) állt, így az 1288-as adománylevélben említett engedélyezés bizony kissé megkésettnek tűnik.⁹⁶

Nem ez az egyetlen ilyen értesülésünk. Lényegesen korábban, már 1248-ban feltűnik ez az eljárás, mármint az adományba illesztett várépítési jog rövid említése. Ebben az esztendőben cserélte el az uralkodó Lampert egri püspökkel Sáros, Eperjes, illetőleg további települések tizedéért Cserép és Csege birtokokat. A csereképpen felajánlott birtokok határainak megjelölését követően a királyi oklevélben szerepel továbbá, hogy felhatalmazza a püspököt arra is, hogy az egyháza joghatósága alá eső Füzerkőn vagy Kerekkőn várat emelhesen.⁹⁷

Ebbe a csoportba kell és érdemes sorolnunk azokat az adományokat, amelyeket királyaink (elsődlegesen

persze IV. Béla) azért tettek, hogy már meglévő vagy épülőfélben lévő várak befejezéséhez, fenntartásához járuljanak hozzá, hiszen a királyi akarat a vár létét illetően itt sem kérdőjelezhető meg. Minekutána ilyen oklevélből is akad szép számmal, ehelyütt meg kell elégednünk néhány – az egész eljárás módját és korlátait remekül illusztráló, de nem épp közismertnek számító – eset ideemelésével, hisz felsorolásuk nem lehet e sorok feladata.⁹⁸

Első példánk Körmend esete. 1255-ben IV. Béla király Hermán nembéli Dési ispánnak adományozott háromkényi földet. Adományának azonban feltétele is volt, mégpedig az, hogy az ispán által Körmenden korábban épített tornyot fenntartsa, amivel az ország védelméhez járul hozzá.⁹⁹ Minekutána az oklevél a más-kor oly fontos jogi elemet, miszerint az erősség építése a király akaratából vagy legalább jóváhagyásával történt, nem tartalmazza, alighanem jó eséllyel gyaníthatjuk, hogy Dész körmendi tornyát korábban kezdte építeni. Szerencsénkre erre utaló kiváló forrással rendelkezünk is néhány hónappal korábbról. Ugyanezen esztendő januárjában ugyanis, a fentebbiek mintegy előzményeként, a király Zalak földet adta Désznek, aki ekkor már igazolhatóan rendelkezett a király akaratából (*de nostra voluntate*) emelt körmendi toronnyal.¹⁰⁰

Négy évvel korábban, 1251-ben Béla Bregana földet adta Irizlaus fia Iván ispánnak. A nevezett terület a király által korábban az Ivánnak vár építése céljából átadott Lipóc-hegy alatt terült el, ahol az adományos azóta fel is építette várát, amint azt az adománylevél elbeszéli.¹⁰¹ Az uralkodói szándék és a Szigligetéhez kísértetiesen hasonló „kihelyezés” tehát ismét remekül megragadható.

Ugyancsak Béla király egyik 1247 késő őszi kelt okleveléből tudhatjuk meg, hogy az utódok nélkül meghalt Bata ispán testvérének adományozott két

95 „Concessimus eciam eidem magistro Georgio castrum construere in predicta terra Sowar, pro defensione sua et suorum.” CD IV/3. 396–397.

96 „...Sowar, Sowpotok, et Delna, per dictum regem Ladislaum nobis date fuissent, et ad huc castrum non habuissimus, predictum comitem Thomam misimus ad montem, Tarkeu vulgariter nuncupatum, ut eum custodiret, ne aliquis super eundem montem castrum edificaret, et nos de hereditate nostra depelleret, quem montem idem Thomas vigilanter et fideliter custodivit, quoad usque castrum construximus super eundem, et etiam per eius protectionem tempore Tartarorum, in eodem monte multi Christiani a captivitate Tartarica fuerunt liberati, et saluati.” CD VI/2. 150–152.; részleges magyar fordítását: Fügedi 1977. 40. A Sóvári Sósok uradalmának létrejöttéhez és korai okleveleinek kritikájához lásd: Nógrády Árpád: A Sóvári Sósok 1285. évi hamis adománylevelei. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk.: Juan Cabello – C. Tóth Norbert. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 68.) Nyíregyháza, 2011. 279–288.

97 „Dedimus etiam auctoritatem ipsi Lamperto episcopo nomine sue ecclesie in Fyuzerku vel in Kerekku, qui sunt in territorio ecclesie

Agriensis, castrum edificandi,...” Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. válogatta, fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger, 1997. 15. Ugyanott a szöveg magyar fordításával.

98 A módszerről további, ismertebb példákkal: Szűcs 2002. 45–46.

99 „...ad utilitatem et conservationem turris sue, quam iuxta fluvium Curmend in ipsa villa Curmend construxit, terram quandam Torwoy nuncupatam vacuum et habitatoribus carentem, que ad ius Castri Ferrei pertinebat, sufficientem usui trium aratorum, cum suis utilitatibus exemptam a castro prenotato contulimus sibi et per eum suis heredibus unacum ipsa turri ab ipso constructa iure perpetuo possidendam. Hoc adiecto, ut turrim suam in Curmend ad completionem bonam perducere et eam conservare fideliter et firmiter teneretur.” RA 1041.

100 C. Tóth Norbert: Kiadatlan Árpád-kori királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban. *Századok*, 140. (2006) 470.

101 „...montem quandam Lipouch nomine contulerimus pro castro construendo et idem suis propriis sumptibus et expensis ad honorem et confortacionem regni fidelitate previa castrum extruxit in eadem,...” HO VI. 59–60.

birtokot, valamint egy vár építésére alkalmas hegyet. Emiatt persze Márknak a környező várnépbeli birtokokkal jogvitái támadtak, s hogy ennek elejét vegye a király az új birtokos javait a várnépekétől elhárította. Am később Márk előadván, hogy a hegyet fallal övezni nem képes, királyi engedélyt kért, hogy azt eladhassa. Végül a király mindezt megtudva a hegyet Márktól ötven ezüst márkáért visszavette, s a Balassák egyik őseinek, Detre fia Mikó ispánnak adományozta.¹⁰² A fentiek szinte magukért beszélnek: a király számára láthatóan a vár felépülte volt a fontos (még hozzá az is látszik, hogy az általa kiválasztott hegyen), ezért még anyagi áldozatot sem sajnált visszaszerzéséért. Példáink sora szépen gyarapítható lenne, de egy fontos kiegészítéssel. Lényegében az összes idevágó forrás IV. Béla uralkodásának idejére koncentrálódik, ami az utókor számára kettős következménnyel járhat. Egyrészt vitathatatlanul igazolja a király régtől fogva ismert várépítési szándékát és mutatja annak módosításait. Van azonban a jelenségnek egy másik olvasata is, eszerint ugyanis az 1260-as évektől – nem függetlenül persze az ország közismert politikai helyzetének alakulásától – mind kevésbé tudta a királyi hatalom a várépítések feletti kizárólagos jogát érvényesíteni. Sőt, olykor maga veteledett jogtalanságokra, hogy erősségeit mihamarabb felépíthesse. Minderre meglepően beszédes forráshelyet bírunk. 1266 márciusában, amikor ugyanis a IV. Béla és István ifjabb király közti háborúságot lezáró békekötések egyik újabb margitszigeti (nyúl-szigeti) fázisára került sor, a megállapodás egy témánkat érintő pontot is tartalmazott. Eszerint Béla ígéretet tett, hogy István híveit többek közt várak építésére erőszakkal nem kényszeríti.¹⁰³ S hát, ha szük-

ségét látták ezt kimondani, mi bátran gyanakodhatunk arra, hogy efféle erőszakos építkezésekre sor is került. Ami a magánosokat illeti, uralkodóik kényszerű, ám „bátorító” példáját a jelek szerint híven követték. Erre utalhat a korábban már idézett, s rombolást előíró 1298. évi törvénycikk is, hiszen törvénytelenül emelt várak hiánya esetén aligha lehetett ilyen szabályozásra szükség. Ugyancsak ezt támasztja alá azon 1290–1301 közé datálható oklevél, amely III. András abbéli erőfeszítéséről tanúskodik, hogy a IV. Béla kora óta bizonytalan jogi helyzetben emelt várak legalább egy részét, lerontassa, s ennek lebonyolítására „bizottságokat” is létrehozott.¹⁰⁴ Ráadásul ez az oklevél különleges figyelemre tarthat számot, hisz a IV. Béla korától kezdődő (jogtalan?) várépítések elterjedésének kevés írott bizonyítékeként megerősíti azt a sokszor csak tétován vagy logikai úton elfogadott kijelentést, hogy 1270 után a várak számának gyors növekedésével kell számolnunk.

Az egyre kevésbé ellenőrizhető/ellenőrzött várépítési folyamatnak vadhajításai is akadtak. 1278 táján például Gutkeled nembéli Péter a kegyuraságuk alá tartozó Bihar megyei egyedi monostorra törve annak épületeit lerombolta, hogy a kövekből másik birtokukon, Diószegen egy tornyot emeljenek.¹⁰⁵ Természetesen nemzetségük további ágai azonnal tiltakoztak is a várépítés ellen, ám ennek nem sok fogantatja volt. Szerencsénkre azonban ránk maradt tiltakozásuk egyik becses emléke a váradhegyfoki konvent kiadásában, mégha némileg csonka szöveggel is. Az azért tisztán kivehető az oklevélből, hogy a konventi kiküldöttnek a király emberével közösen kellett kiszállnia a helyszínre, s az építkezőket el kellett tiltani, majd a király bírósága elé meg kellett idézni.

102 „...Mark fratri suo...duas, Tencus videlicet et Tyka de nostra gracia contulisse cum monte quodam municioni apto in terra Tyka existente...” – „Postmodum autem idem Mark ad nostram accedens presenciam a nobis humiliter et instantissime postulavit, quod cum mole oppressus egestatis tantum in suis favultatibus non haberet, unde montem supradictum muro posset circumdare et vallare vel etiam detinere, ut libere possit exponere vendicioni cuicumque nostrum consensum prebere dignaremur et favorem.” ÁÚO II. 194–195.

103 „Ordinavimus etiam, quod super populos baronum servientum regis Stephani, carissimi filii nostri, nullam collectam ratione lucris camere, vel aliquo alio pretextu faciemus, aut fieri permittemus, nec victualia aut aliquid nomine victualium exigemus aut exigi patiemur. Ad opus etiam castri vel castrorum edificandi vel edificandorum eos non compellemus, nec eis huiusmodi operis seu edificii nomine collectam aliquam indicemus.” ÁÚO III. 128–131.

104 Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár 75 163. (a továbbiakban: DL). A máig kiadatlan oklevél, melynek létre figyelmemet Zsoldos Attila hívta fel, szövege az alábbi: „Excellentissimo domino eorum Andree, Dei gracia illustri regi Ungarie magister Dominicus, Iohannes filius Chubanka, Leustachius comites fidelitatem perpetuam. Cum nos ad destruenda seu desertanda castra a tempore regis Bele constructa vestra auctoritate mediante misisse-

tis nos iuxta preceptum excellencie vestre diximus comiti Nycolao filio N(icolai) nepoti Mouka comitis in congregacione generali seu provinciali per nos proclamata, ut castrum suum destruere, qui dixit, ut nulli aliquod de ipso castro intulisset nocumentum, cuius verbis universi comprovincionales suis adhibuerunt testimonium veritati, et nos etiam scimus ipsum comitem Nicolaum absque scrupulo infidelitatis se conservasse, quod castrum antequam fuisset constructum in ipso monte innumera multitudo christianorum crudelem mortem evaserunt Tartarorum, et etiam novissime paucis annis retrolapsis multa christianorum turba insultum ipsorum nefandissimorum Tartarorum evaserunt, unde quicquid de premissis negocio facere vultis excellentia vestra dominacio deliberet et decidat.” Ép hártán, hátoldalán rányomott pecsét töredékeivel és a címmel: „Excellentissimo domino regi Andree, Dei gracia regi Hungarie.”

105 „...edificia, que in claustris fuerunt obruta, lapides eorum et lapides, quos de monasterio deposuerant, et lapides excisos, qui in columnis fuerunt in eodem claustris deferri fecisset Petrus filius Drug et in Gyozik turrim sibi ex eis fecisset edificari, qui prius de eisdem corruebant edificiis.” HO VII. 170., vö. továbbá: Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen, 1997. 140.

Sajnos egy momentum nem világos a szöveg alapján: a parancs a Gutkelekdek tiltakozása miatt vagy az engedély nélkül emelt vár okán a király saját akaratából indult Váradhegyfokra? Alighanem az első lehetőség a valószínűbb, így utóbbi oklevelünk is az uralkodótól egyre függetlenedő várépítésre bizonyíték, mintsem a királyi hatalom ennek visszaszorítására történő kísérleteire.¹⁰⁶

Végére jutván az 1301 előtti, s a várépítés királyi engedélyeztetéséről számot adó forrásaink rövid áttekintésének, nem marad más hátra, mint hogy összegezzük az elmondottakat. Érdemes hangsúlyozni, hogy e jog eddigi ismeretében az írott források alapján forradalmi átalakulást nem volt lehetséges megragadni a kutatás korábbi álláspontjához képest, ám néhány részlet és kiegészítés összességében színesebbé, ugyanakkor talán egyértelműbbé tette ezt a képet. **1.** A várépítések feletti fejedelmi-uralkodói jog a középkor korai századaitól fogva létezik Európa királyságaiban, így az 1000 táján létrejövő Magyar Királyságban is kizárólag az uralkodó emelhetett várakat. Mindez kimondatlanul is azt jelenti, hogy rajta kívül és engedélye nélkül ezt más nem tehette meg. Tehát a várépítés feletti királyi engedélyezés bizonyosan egyidős a magyar államisággal, legfeljebb alkalmazására a korai időszakban még elvétve kellett csak sort keríteni. **2.** Az ettől kezdve folyamatos társadalmi változások eredményeképpen létrejövő magánbirtokos réteg tagjai kezdettől fogva ugyancsak építettek maguknak valamiféle „úri” lakhelyet, amit talán a 12. század második felétől a korábbinál gyakrabban erősítettek is, ámbátor lehet az írott források tévő utalásainak téves sugallata is. Ezek az objektumok azonban a jelek szerint az udvar vezetői és a király előtt sokszor nem számíthattak váraknak, még akkor sem, ha terepi megjelenésük (alkalmasint körítőfalazással, esetleg árokkal rendelkezettek) – a 20–21. század régészeti feltárásai alapján – hasonlatos lehetett az ún. „klasszikus”, kizárólag kőből emelt várakéhoz. **3.** Utóbbiak megjelenését valamikor 1200 tájára tehetjük úgy a király, mint jóval csekélyebb mértékben a magánbirtokosok kezén, ám ekkor a királyi engedélyeztetés gyakorlata maradéktalanul érvényesült. **4.** Feltehető továbbá, hogy körülbelül 1260 előtt aligha lehetett olyan magánvár az ország-

ban, amelynek emeléskor ne lett volna szükség királyi konszenzusra vagy akár egyenesen parancsra, ennek hiányában pedig szinte bizonyosan megakadt várunkon a hatalom tekintete. **5.** Ugyanakkor azt is tényként kell kezelnünk, hogy a 13. század utolsó évtizedeiben, annak dacára, hogy a király formálisan mindvégig fenntartotta a várépítés feletti kizárólagos engedélyeztetési jogát, gombamód jelentek meg olyan erősségek, amikhez sem V. István, sem IV. László, sem pedig III. András nem járult hozzá, legfeljebb léte fölött szemet hunyt.¹⁰⁷ Sőt, a tévedés nagyobb kockázata nélkül azt is leszögezhetjük, hogy utóbbiból lehetett több. Honnan tudható mindez? Nos, a következő korszak, az Anjou-kor első két évtizede I. Károlynak az ország feletti hatalom visszaszerzéséért folytatott harcaival telt, ez közismert. E harcok során számtalan erősség lép először a történelem színpadára, már ami az írott forrásokat illeti. E váraink zöme, birtoktörténeti és régészeti kutatások nyomán egyértelmű, nem a háborús évtizedben emelkedett, hanem az azt megelőző kettő-háromban, az oligarchák „erőgyűjtésének” korszakában. S hogy ha bizonyítottan véljük, hogy a királyság soha nem adta föl azt az elvet, hogy a jogtalan várakat le kell rombolni, akkor arra is választ kell adni, hogyan maradhattak meg e várak mégis akár a török hódoltság koráig? Miért nem rontották le őket, ahogyan a Blois-i István (1135–1154) uralkodása alatti polgárháborúban emelt nagy számú magánvárral tette például II. Henrik (1154–1189)?¹⁰⁸ A felelet egyszerű és voltaképpen ismert is. 1321 után az ország várállományának elsőpró többsége (tehát az addig magánkézen lévőket is ide kell értenünk) a király kezébe került, ennél fogva a királyi hatalom új bástyái lettek. A nehézkes várharcokból okulva Károly arra is rájött, hogy nagy mennyiségű magánvár számos területen korlátozza a király cselekvési szabadságát. Károly nem kért vérrel és karddal megszerzett hatalmának csorbításából az bizonyos, s ezt az elvet alkalmazta a várbirtoklás és persze a várépítési engedélyezés területén is. A 14. század jó részében a magánvárépítések a korábbi évszázadhoz képest ritkaságszámba mentek, még ha megszűnésükről egyáltalán nem beszélhetünk. Ennek bemutatása azonban már nem e sorok feladata.

106 DL 47748. Vö.: ÁMTF I. 614–615.

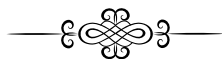
107 A „várépítési láz” terjedéséhez, részben a királyi dinasztia belüli harcokat is okként megnevezve legutóbb: Zsoldos 2007. 136–137.

108 Az angol szakirodalom ezeket a polgárháborúban engedély nélkül emelt várakat következetesen „*adulterine castles*”, azaz

„törvénytelen”, „jogtörő” melléknévvel illeti. Vö.: Coulson 1994. passim. A teljes képhez ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a 14. századi hazai okleveles anyag számos várhely (*locus castri*) emlékét őrizte meg. Ám, hogy királyi határozattal várak sokaságát rontották volna le, ezek sem bizonyítják.

Leszek Kajzer

SOME PROBLEMS OF PRIVATE CASTLES IN MEDIEVAL POLAND

In articles written together with Jan Salm and published in successive volumes of the periodical "*Castrum Bene*", we hitherto devoted most of our attention to problems of Polish church and royal/state castles. Some information about private castles appeared only in articles included in the 8th and 9th volumes of "*Castrum Bene*".¹ Because Dr. István Feld, the addressee of the present volume, is an eminent expert in private castles, it is not an accident that this text is devoted just to them.

My paper will consist of several parts. In the first one, I will try to shed some light on the general situation of the conservators and the ownership of Polish castles and castle ruins after the systemic changes since the end of the 1980s. In the second, I will concentrate on problems highlighted in the title of the text. Therefore, I will try to outline possibilities of typological classification of private castles from the area of the Polish Lowland. In the third part, I will reflect on the reliability of views that exist so far concerning plans, forms, and spatial transformations of individual objects. Therefore, in this paper, I will generally omit problems of private castles from the South of Poland, which may be defined as upland or mountain castles. As it is a group decidedly different from objects existing in the Polish Lowland and demands different treatment. The issue of the fortresses in Southern Poland will be dealt with in the part of this text devoted to conservators and ownership problems. The article ends with a short summary.

I. The year 1989 brought crucial transformation, that is the decline of real socialism to Europe defined as "central-eastern", "central" or "younger Europe" (in contrast to "older", that is post-Carolingian). At the end of the 1980s, in countries belonging to our part of Europe, first of all Czechoslovakia, Hungary and Poland, not only the system changed. Also others

resulted from this, but these changes took place with different speed and intensity. Among the transformations that are of greatest interest to us, the legal and ownership situation of monuments of architecture should be mentioned, where essential changes had taken place. Hitherto castles, manor houses and palaces belonged to the "working classes of towns and villages", so in theory, they were national property. Yet in reality, these were no-one's monuments: they depended on the possibilities and needs of national conservators' structures, local administration and directors of big state agricultural farms. However, they were not always interested in monuments, and preserved them in state of disrepair. The buildings most often harmoniously decayed. In some rare cases, they were renovated at various levels of intensity, but these actions were financed as a rule from central and not local funds. Castles that did not lose their residential values, were in a decidedly better position: they were seats of offices, cultural institutions, and especially properly functioning educational or historical interiors of museums, used for purposes of exhibition. However, there are considerably more Polish castles preserved as ruins, in an either good or bad state. Not uncommonly, they are no longer preserved on the surface and may only be objects of archaeologists' interest.

The system defined as capitalism that prevails nowadays in states belonging to the united Europe, has a deep respect for the right of ownership. It is a foundation of many legal-systemic regulations and a basis of practical actions. So consequently, also the castles in Poland ceased to be "nobody's property", and were taken over by local administration units, that is communes, as well as authorities of cities and towns. Only a small number of castles, such as royal abodes, like the Wawel in Cracow and the Warsaw

1 L. Kajzer – J. Salm: Die Burgen der Provinz Grosspolen als Militär- und Wohnbauwerke. *Castrum Bene* 8. Burg und Funktion. Wien, 2006. 69–79.; Ibidem: Die Burgen der polnischen Ebene

und ihre topographische Situation. *Castrum Bene* 9. Burg und ihr Bauplatz. Praha, 2006. 167–179.

castle still belong to the state. They serve as museums and reception interiors.

Castles preserved in state of disrepair or poorly readable relics, quickly became unwanted ballast for communes and towns. Therefore, there was a tendency by the new owners to put them up for sale. Such transactions may have provided some income for poor self-governments and local communities, which was very important for them. At the same time, a different tendency appeared, more readable in the case of palaces and manor houses, but it also concerned certain castles. Despite a lack of a state reprivatization act, a part of old landlords and aristocracy representatives tried to redeem their old ancestral abodes. It was defined as "returns to the nests". These actions, as a rule, resulted from emotional needs and attachment to the place and tradition of the ancestors. Unfortunately, the financial means of such families rarely made it possible to carry through the renovation and adaptation of these buildings. More frequently, castles, palaces and manor houses redeemed from the state by old owners were still falling into ruin or were quickly sold. However, land had been more a subject of speculation than the buildings themselves, for which such quick changes of owners were, as a rule, harmful. As positive examples, two castles from so-called Little Poland, Korzkiew and Kurozwęki may be mentioned. The former was bought and renovated by Jerzy Donimirski from Cracow, great-great-grandson of the Wodzicki family, owners of Korzkiew in the 19th century. The latter, the former abode of the mighty Kurozwęcki family, was redeemed by Jean-Martin Popiel, the last owner's nephew. He brought it to splendor, together with its pavilions, park, zoological garden, where American bison, etc. are raised.²

However, negative examples are more numerous. The purchase of a castle by a person with more money than mind, and historical and artistic sensitivity, causes as a rule transformations that conservator's services are not able to restrict. Therefore, contrary to conservator's instructions, works of twofold character are conducted. The first solution is an adaptation of the old castle to new needs, most often they are transformed into hotels and restaurants. This resolves itself into a conviction about some kind of "profitability": an object, in which some money was

already invested, must now "earn for itself". This model is quite often found and it is difficult to be univocally evaluated. Besides, the adaptations are not always conducted in a way that defies conservator's requirements.³ Nowadays, two castles are probably most well known in Poland for functioning as hotels and restaurant centres: Kliczków in Lower Silesia and Ryn in the area of the former Teutonic Order state. In numerous rebuilt fortresses, the above described elementary functions are tried to be connected with an adaptation of the castle area to a widely understood recreation in the open air. Therefore, new parks, zoological gardens and stables appear.

The second solution is a wish to rebuild a castle for own needs. One of the worst examples of such actions is a castle in Little Poland: Tropsztyn in Wyrzyszcza near Tarnów. Until recently, it presented itself as poorly readable remains of circumferential walls and internal buildings. At present, it is a completely rebuilt object, above which a high quadrilateral tower dominates. Its height astonishes, because in the Middle Ages in our part of Europe such towers were never built. Having excluded connections of the discussed castle with towers of Tuscan town of San Gimignano, it is worth to add that an important element of the rebuilt castle is... a landing field for helicopters! As a result, a building as ugly as untrue was created. Harm was caused not only to the castle, but also to a surrounding cultural landscape.

Putting aside this unfortunate example of medieval castle "spoiling", we should come to more general opinions. Today in Poland, we witness a group of people emerging, who were called "Schlossherren" in the Late Middle Ages.⁴ The group is small and differentiated in cultural terms, more than economically. Yet it has considerable financial possibilities. Often owing to co-operation with local politicians, it has a great power of implementing its own initiatives. Also, present-day "Schlossherren" are in a constant conflict with representatives of conservator's services. The former are thought to be people exclusively harmful to monuments, the latter exclusively blocking right initiatives. This mutual conflict was most aptly formulated by a journalist as follows: "a lord of the castle hates bureaucracy and conservators of monuments. Bureaucracy hates lords of the castles."⁵

A conclusion resulting from the remarks quoted

2 M. Rydel: Powroty do dawnych włości. Dwory i pałace, które wróciły do przedwojennych właścicieli po 1989 roku (wyniki badań nad sytuacją dworów polskich do 2003 roku). In: Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach. Warszawa, 2004. 513–527.

3 A. Pawlikowska-Piechotka: Funkcje turystyczne zamków Ma-

zowska. *Ochrona Zabytków*, 2004. no. 1/2. 128–142.; R. Rouba: *Hotele w obiektach zabytkowych*. Ibidem, 143–164.

4 T. Jurek: Elita śląska w późniejszym średniowieczu. In: *Kolory i struktury średniowiecza*. Ed.: W. Fałkowski. Warszawa, 2004. 416.

5 L. K. Talko: Zamek dla konia. *Wysokie obcasy*, no. 46. (344) Warszawa, 2005. 49.

above is only my private opinion. However, I think that it would be better if castles became rather subjects of scientific research, not conflicts of not always reasonable nature. A conservator of monuments, helped by researchers, should decide about their further lot: that is a historian, an architect and a historian of art. At the same time, it shouldn't disturb the saintly right of ownership, an almost systemic foundation. Harmony between scientific research and conservator's requirements, and rights of castle owners needs a wise compromise. But under the circumstances of a so-called young democracy, it is too early yet to make such compromises. Until such an attitude is developed, unfortunately more than one castle will be transformed or – strongly worded – “spoilt”. It is a comforting fact that the tendency of building “castles from Disneyland” is not only a Polish feature.

II. The typology of private castles, sometimes called “knight's” castles, has been an interesting subject for researchers for a long time. In the beginning, it should be mentioned that the term “knight's castle” is not justified under Polish conditions. As castles were built only by magnates and not knights, the latter were just too poor for this. Knights were satisfied with wooden manor houses, sometimes with a tower on a mound, that is seats of the “motte” type. Therefore, I will use the term “private castle”. In the “Leksykon...” volume, published in 2001, new terrain research results and several newer articles⁶ appeared that serve as a good basis for investigating this problem. Owing to studies by J. Pietrzak, J. Skuratowicz and the author of the present paper, private castles from the Polish Lowland may be determined as differentiated with respect to form. Despite the fact that the state of their recognition is not the best, it may now be signalized that they present plans aspiring to regularity (in quadrilateral version) and symmetry.

As the first group, castles built on the plan of a quadrangle should be discussed. They are often similar to a square, most frequently with one dwelling house resting against a curtain and with the main tower (of “bergfried” function) located as a rule in the corner of the peripheral walls. Wenecja near Żnin may be an example for a castle of this kind. Towerless variants of this pattern, but with two houses arranged in L-shape

are represented by the castles in Koźmin and Rydzyna in Great Poland. Castles in Besiekiery near Łęczyca and Radziki Duże in the Dobrzyń Land are other variants of this group. They are characterized by a strongly protruding gate tower located in the middle of the curtain, and a big house filling all the curtain, situated vis-à-vis the axis of the entrance. Generally, these objects, often devoid of a tower, and of not large building scale, may be defined as “regular castles”. In many, inconsiderably different creations, they may be recognized as being typical of the whole area of the Polish Lowland both in the 14th and 15th century.

The second group is defined as “two-house” castles. It is typical of Great Poland, and objects in Borysławice Zamkowe near Koło, in Gosławice near Konin and in Sieraków may serve as examples. The first two are sometimes included into the group of church castles, because their founders were bishops. This is, however, not a proper classification. As both castles were built in centres of family properties, from which the bishops descended and do not have anything in common with the domains of the Polish church. All castles were built on a plan similar to a square, to which two houses were inscribed, that filled the whole length of the opposite curtains. The frontages of both houses, from among which one served as a palace, and the other as an auxiliary building, were open to an elongated, but not too big courtyard.

In Gosławice and Sieraków, the houses within the castles were originally cellared. They all were built in the 1st half of the 15th century. Realizations of two-house castles should be recognized as typical not only of Great Poland, but also of the first quarter of the 15th century. I will come back to this issue because later they were extended.

The third group of castles may be defined as tower castles, precisely donjon ones. Their essential elements were dwelling and defensive towers. These huge edifices have a square or rectangular plan. Such donjons later became cores of extended castle structures. Good examples of such castles are the fortresses of Gołańcz in Pałuki, Szubin and Bąkowa Góra near Piotrków Trybunalski. The two former were built at the end of the 14th century and were erected by undoubtedly eminent people. First of them was Tomisław from Danabórz and Gołańcz (+1377/1381),

6 I only chose the following source from the extensive recent literature: L. Kajzer – S. Kołodziejski – J. Salm: *Leksykon zamków w Polsce*. Ed.: L. Kajzer. Warszawa, 2001.; Idem: *Budownictwo obronne na Niżu Polskim. Stan i potrzeby badań*. *Archaeologia Historica Polona* (further: AHP), vol. X. (2000) 63–81.; Idem: *Wieże zamków Prowincji Wielkopolskiej*. AHP, vol. XII. (2002) 47–71.; Idem: *Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim*. In: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*. Ed.: Antoniewicz, M. Warszawa, 2002.

111–132.; Idem: *Z nowych badań nad zamkami prywatnymi z Niżu Polskiego*. In: *Ecclesia. Cultura. Potestas, Studia z dziejów kultury i społeczeństwa*. Ed.: P. Kras et al. Kraków, 2006. 569–581.; J. Pietrzak: „Dwudomowe” nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzicze w Prowincji Wielkopolskiej. AHP, vol. XV. (2005) 111–132.; J. Skuratowicz: *Piętnastowieczne zamki prywatne w Wielkopolsce*. In: *Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej*. Ed.: J. Wiesiołowski – J. Kowalski. Poznań, 2006. 153–162.

a cousin of four bishops, who were at the same time also diplomats, standing in connection with the papal court in Avignon. The other – Sędziwój from Szubin (†1406), a close associate of the Anjou family, and later of king Władysław Jagiełło. Donjon castles in Poland, likewise in the whole of Europe, were a kind of sign and at the same time, a social statement informing about the highest scale of abilities and ambitions of their founders. They may be defined as fortresses of a narrowly understood feudal elite. The castle in Bąkowa Góra, built as late as the 15th century, needs a slightly different interpretation. It was a multi-storied building with an elongated rectangular plan, which as a matter of fact was “pars pro toto” of a real castle. Such fortresses, defined in literature as “feste Haus”, were typical of the whole of Northern Europe, as well as of Scandinavia, to where heirs of Bąkowa Góra travelled on diplomatic missions.

The fourth group of private fortresses in the Polish Lowland is constituted by castles of irregular plans. A good example of such a realisation is an object in Sadłowo in the Dobrzyń Land, which ceased to exist as a landscape fact, and was recognized owing to several years of archaeological-architectonic research.⁷ The view of the building consists of two not very regular quadrangles, adjacent to each other and, at the same time, clearly shifted. In the southern quadrangle there was the main dwelling house surrounded by intermural space. Whereas in the northern quadrangle, strengthened by three corner buttresses, an L-shaped half-timbered auxiliary building was located that opened to a big courtyard. An element linking both quadrangles was a smaller building with a gate passage leading towards the above-mentioned courtyard. The reason for the irregularity of this castle arrangement was recognized by a geomorphologist. It proved that both quadrangles used the form of a natural sandy hill surrounded by a wet area.⁸ Therefore, the terrain situation forced to such planning of the castle's view.

At the end of the outlined draft typology, objects situated on the border of the terms: castle, castellated manor house, fortalicium or defensive manor house should be contained. These objects are very small and characteristic of a small score of spatial elements. The 15th century castle (or castellated manor house?) in Niepart in Great Poland, and the 16th century one in Wojsławice near Łódź may serve as examples. They shared some common elementary features: they were

surrounded by walls, they had a courtyard and had a dwelling building that was not very large, consisting merely of one or two chambers. The state of recognition of these safe houses is the worst of all above discussed groups. It also results from the fact that these are objects not preserved in cubature creation, and mostly only filling earthen layers of so-called manor islands.

The five above discussed groups generally complete the list of private castles from the Polish Lowland. These are not “types” in a stylistic-architectonic sense, either. Also the standard of the discussed realizations varies significantly. It is placed among outstanding works of architecture, which undoubtedly include donjon or two-house castles, and realizations on the borderland between architecture and building, that is castles/castellated manor houses/defensive manor houses. Generally, two elements can be viewed as the most typical features of castle architecture in the Polish Lowland. The first is the similarity with other structures from lowland areas of Central and Northern Europe, that is with the entire big family of regular castles. The second feature is diversity. Only two castles, that is two-house realizations in Borysławice Zamkowe and Gosławice are very similar to each other. The others are objects, which suggest that having conformed to more general rules, the builders working in this area came from different circles of building traditions and probably reacted to so-called objective factors in a different way. The latter cover the specificity of the terrain situation, financial requirements of a foundation process as well as investors' wishes. I also think that easy and simple typologizations, taking only views of castles into account are not reliable divisions. In the best case, they are connected with untrue simplifications.

III. One more issue remains to be signalized. It concerns the dynamics of transformations of castle buildings, as well as extension processes of individual objects. This problem will be discussed by taking Oporów, Sadłowo and Ujazd castles as examples. Oporów, earlier treated in literature as a two-house castle, turned out to have a complex and interesting development history after the investigations. It may be defined as a private bishop's castle, because it was erected on the family property of Władysław Oporowski.⁹ It developed successively: the first element was a quadrilateral brick tower – a donjon with two buttresses – determined in 1428 as a fortalicium.

7 Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej. Ed.: L. Kajzer. Ryppin, 2004.

8 P. Kittel: Geomorfologiczna charakterystyka lokalizacji zamku w Sadłowie. In: Zamek w Sadłowie..., 273–285.

9 J. Pietrzak: Prywatne zamki biskupów polskich w pierwszej połowie XV wieku. In: Oporów. Stan badań. Ed.: G. Kin-Rzymkowska. Oporów, 2000. 107–134.

Before 1453, the castle was shaped as a quadrilateral building, including the above-described dwelling: it consisted of a defensive tower, a house and a chapel tower. The castle covered an area of c. 750 m² within the external outline of its walls.

In my paper from 2002, I extensively devoted my attention to sizes of Polish private castles.¹⁰ As far as the area occupied by the external outlines of their walls is concerned, four groups can be differentiated:

1. very small (with an area generally not exceeding 500 m²)
2. small (with an area of 600–800 m²)
3. medium or medium large (900–1200 m²),
4. large (with an area even exceeding 1500 m²)

Therefore, the latter corresponded in size to the smallest royal castles. I only included the castle in Sadłowo to the last group, covering an area of c. 1630 m². In the meantime, the castle in Ujazd near Łódź was excavated, the area of which was also c. 1680 m². Therefore, Sadłowo and Ujazd would be the biggest private castles known to me.¹¹

The above mentioned first group, that is very small castles, should include objects, which were defined earlier – in attempt at typological division – as being on the borderland between castle, castellated manor house and defensive manor house. The second group may contain not only Oporów mentioned above, but also two-house castles in Borysławice Zamkowe and Gosławice. Their areas originally did not exceed 600 m². Soon afterwards, both castles were extended by external walls, thus their areas reached 1610 m² (Gosławice) and 1550 m² (Borysławice Zamkowe). Both objects, extended in the middle of the 15th century, thus joined Sadłowo and Ujazd, can be defined as “large castles”. This classification will need some comments. Whereas, most castles typologically determined as quadrilateral ones may be included into medium and medium large objects. As we remember, they were characteristic of one house (or two, L-shaped), main tower in the corner (but more often towerless) or building – tower gate (Wenecja, Koźmin, etc.).

Castles defined as large, with sizes corresponding to small royal castles, need a separate paragraph. May the presented division really be treated as reliable and did they really differ in scale from other private castles? These doubts lead to suggest that the size of the area occupied by a given castle does not have to be an appropriate criterion of their estimation. I think that there is a need of some specific

comments on lots of two-house castles founded in family centres of bishop estates (that is Borysławice Zamkowe and Gosławice), which reached their considerable sizes as late as after the middle of the 15th century, when they were extended. Castles in Sadłowo and Ujazd, each covering an area of over 1600 m², turned out to be two-phase realizations in the light of terrain research. This suggestion is not fully documented, because both castles ceased to exist, but such a possibility is taken into account due to the results of archaeological-architectonic terrain research.

The castle in Sadłowo was built by Piotr from Sadłowo (descending from the Świnka family) in the last quarter of the 14th century. As early as the beginning of the 15th century, it became the possession of the castellan of Słońsk, Wojciech from Plecka Dąbrowa. In 1431, it was destroyed, and in the years 1463–1464 it remained in the hands of the Teutonic Knights. Although the castle ceased to exist and only remains of its foundation walls are preserved, archaeological-architectonic research did not exclude, as it was earlier mentioned, the possibility of a two-phase shaping of the fortress. This eventuality was not recognized as valid in the already-mentioned study of 2004. Basing on such a possibility, the southern quadrangle of the castle, with the main house (having an area of c. 356 m²), surrounded by intermural space (c. 303 m²) and peripheral walls, should be included into phase I. from the end of the 14th century. The area occupied by the castle built by Piotr Świnka at the end of the 14th century would be approximately slightly over 800 m². This would allow us to include it among the typical “small” private castles. The northern quadrangle was added as late as the middle of the 15th century, in which an economic building, a big yard, and a well were contained, and the gate wing was probably also erected at that time. The total area covered by the second segment of the castle must be estimated at c. 825 m². If the above hypothesis is accepted, the development of the castle in Sadłowo would have followed a rather typical pattern. In the early 14th century, they did not build a large castle yet: its size corresponded to the typical private realizations of that time, defined as “small” (600–800 m²) or “medium” and “medium large” (900–1200 m²). Its extension to a size of a small royal castle took place in the second phase, after the middle of the 15th century. Therefore, the original view that it is one of the biggest private castles needs considerable verification.

The fortress in Ujazd was raised by another Piotr, writing himself from Stryków and Ujazd, who was

10 L. Kajzer: *Małe czy duże...*, 131.

11 *Z dziejów Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego. Rezydencje. Kościół. Miasteczko*. Ed.: L. Kajzer. Łódź – Ujazd, 2005.

the castellan of Inowłódz between 1438 and 1468. Despite the fact that this castle does not exist either, in the course of the research, they managed to identify the original realization, raised in the years 1434/38–1468. It consisted of a quadrilateral outline of peripheral walls, a dwelling house and a gate tower with a cylindrical staircase. In total, it covered an area of c. 900 m². The next owner of the castle was Piotr Dunin (†1484), a meritorious officer. Having fought against the Teutonic Knights, he knew their castles and probably adapted Ujazd to the needs of artillery defense in a similar manner. The old castle was surrounded with new walls, a new gate building and other objects were raised, and the castle area was increased to c. 1680 m². So the transformations of Ujazd resemble those of Sadłowo. The first castle in both localities was not a large realization, and the extension took place later. Hitherto views that castles in Sadłowo and Ujazd are exceptionally large and differ from the “standards” of private castles of the Polish late Middle Ages, should be therefore corrected. It should also be noted that in some cases, the considerable extension of the castle area was caused by surrounding the old fortress with new peripheral walls.

IV. Our considerations are nearing the end. The contents of the present paper may be summarized in four points:

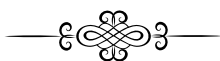
1. The conservator’s situation with regard to castles and castle ruins is probably generally quite similar in the whole of Central Europe, although in different countries the reprivatization processes ran differently.
2. The attempt to arrange private castles into five basic typological groups results from the intensification of new terrain research, first of all of archaeological-architectonic character. It cannot be treated as complete yet.
3. The problems presented in the last part of the text show how cautious we should be about problems of classification of castles divided solely according to their sizes.
4. The topic of private castles in the Polish Lowland and in the (upland and mountainous) southern areas is a fascinating, but weakly recognized research problem.

I wish to continue these researches.

Koppány Tibor

A KASTÉLYÉPÍTETŐ LÁDONYI DEMETER ÉS ROKONSÁGA

Egy középirtokos nemesi család pályafutása a 15–16. században

A dunántúli középirtokos nemesség sorába tartozó Ládonyi Demeter kastélyáról az a szerződés tudósít elsőként, amelyet „Datum in Castello Mihaly Anno Domini 1567” kötött Damonyai Gáspár deákkal, egy esztendőre, minden marhája – tehát javai – vezetésére, vagyis birtokainak tisztartóságára. A kastély az egykori Sopron megye délkeleti részén levő Mihályiban, a Kis-Rába partján, sokszor átépített formában ma is áll. 1971 és 1975 között állíttatta helyre Győr-Moson-Sopron megye vezetése és a műemlékvédelem akkori szervezete, az Országos Műemléki Felügyelőség, megyei továbbképző intézet céljára. A helyreállítást helyszíni falkutatás, valamint bibliográfiai és levéltári kutatás előzte meg – amely e sorok írójának feladata volt –, és amely nagy vonalakban sikerrel tisztázta a kastély történetét.¹

Építésére, annak esetleges indítékaira, módjára és idejére vonatkozó adat nem került elő, ennek ellenére sokféle felvilágosítással szolgál az a gyűrűs pecséttel ellátott elismervény, amelyet 1574. július 29-én Ládonyi Demeter özvegyének adott a magát Antaly mesternek megnevező kőműves, és amelynek a következő a szövege: „En Antaly Mester Adom Myndeneknek tutara Az kyknek Illik, hog En Zent Anna Asion Nap Utan waly cyotortokon zersyottem meg Az Adossag folyoly Az kywvel Ennekem Az meg hot Ladony domotor tartosot Ladonyne Azsonymmal. Engemet Myndenrul Meg Elyegetet.

Enys Adom Az En lyewelyemet tellyes byzonsagul petsetem Alyat. Anno 1574.”

(Én Antaly mester adom mindeneknek tudtára, az kiknek illik, hogy én Szent Anna asszony nap után

való csütörtökön szerződtem meg az adósság felől, az kivel énnekem az meg holt Ládonyi Demeter tartozott, Ládonyiné asszonyommal. Engemet mindenről meg elégített.

Én is adom az én leveletem teljes bizonyságul pecsétem alatt. Anno 1574.).

Az elismervény alján ott található az abban említett, ovális és papírral fedett gyűrűs pecsét, abban pedig sárkányfigurával körülvett, reneszánsz pajzsban középen álló, függőleges gerenda és azon átlósan keresztbe fektetett kőműveskalapács és vakolókanál látható.²

A kastélyt tehát az elismervényt adó, ismeretlen keresztnevű Antaly kőművesmester építette Ládonyi Demeter megbízása alapján. Az érte járó összeget, vagy annak egy részét – amellyel tartoztak neki – azonban csak a megbízó halála után, 1574-ben fizette ki neki özvegye. Ládonyi két évvel korábban halt meg.³ Az Antaly mester által épített kastély a bevezetésben idézett dátum alapján az 1560-as évek közepe táján készült.

Magáról a mesterről ennél többet nem árul el semmi, nem tudható, hogy hova való volt és honnét jött. Mester címe azonban annak jele, hogy céhes iparos volt, és csupán feltételezés lehet, hogy esetleg Sopron vagy Ládonyi egyéb kapcsolatai alapján Pozsony kőművesmesterei közé tartozott.

A kastélyépítető Ládonyi Demeter a Vas megyei Felső- vagy Nemesládonyból származó, Mihályiban birtokos családjának harmadik nemzedékéből származott,⁴ mihályi birtokuk azonban jóval korábban, a 15. század közepén házasság útján került a kezükbe.

1 A helyreállítás tervező építésze, az előzetes falkutatás és a bibliográfiai-levéltári kutatás végzője e sorok írója volt. Az erről szóló, rövid beszámolók között lásd: Koppány Tibor: A mihályi kastély helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 1977/3. 162–169.; uő: Egy XVI. századi Sopron vármegyei kastély és építetője. *Soproni Szemle*, 1980/1. 46–58.; uő: A mihályi kastély kutatása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve*, 9. (1986) 255–278.; uő: A mihályi (Győr-Sopron megye) volt Dóry-kastély helyreállítása. *Magyar Építőipar*, 1987/9–10. 469–471. A dátumot tartalmazó szerződés levéltári jelzete:

Magyar Országos Levéltár (MOL), P 430. Kisfaludy család levéltára (Kisfaludy cs. lt.), 3. csomó (1561–1570), 1567. fol. 1.

2 Kisfaludy cs. lt. 4. cs. (1571–1592), 1574. fol. 1.

3 Végredelele 1572. március 9-én kelt „In Mihaly domo Mea”. Uo., 1572.

4 A Vas megyei Ládonyra lásd: Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897. 617.; a Ládonyi családra: uo., 653. Azonosítása alapján az 1362-ben említett Felsőládony volt azonos a későbbi Nemesládonyal.

A Ládonyi család Mihályiban

A falu birtokosai közé 1470-ben került a kastélyépítető Ládonyi Demeter dédapja, István birtokába. Ládonyi István azt megelőzően vette feleségül a néhai Mihályi Ugrin Jánosnak, Hunyadi János kormányzó „specialis familiaris”-ának 1455-ben, V. László király által fiúsított Zsófia leányát.⁵ A jelzett évben, 1470-ben, Ládonyi István és neje 20 aranyforintért vásárolta meg Zsófia anyjától, Veronikától és annak második férjétől, Tardi Bálinttól mihályi házaikat, az azokhoz tartozó birtokokkal együtt.⁶

A Mihályiban birtokos Ugrin család egyike volt annak a Csák nemzetségből származó rokoni körnek, amelybe a szomszédos Kisfaludból származó Kisfaludiak, az ugyancsak szomszédos Linkóhátiak és a szintén Mihályiban élő Csákiak tartoztak. A Kisfaludi, az újkorban már Kisfaludy néven ismert család a Mihályit a Csák nemzetség számára megszerző Ugrin esztergomi érsek (1185–1204) Miklós nevű öccsének Lőrinc fiától származott, János nevű fiától pedig a Mihályiak. Jánosnak a 14. század második felében élt utódai közül Domonkos volt az őse a Mihályi Ugrin, Pál pedig a Mihályival szomszédos birtokról elnevezett Linkóháti családnak. Linkóháti Pál két idősebb fiával, Péterrel és Jakabbal családjának egyenes ága a 15. század közepén kihalt, 1381 és 1397 között szereplő Ferenc nevű legkisebb fiával – akit az oklevelek a „Csák” melléknévvel említenek – a rokoni kör új családja, a Csáki, az újkorban már Csáky vagy Mihályi Csáky névvel illetett familia származott.⁷

A Csák nemzetségből származó rokonságból az 1455-ben fiúörökös nélkül elhunyt Ugrin Jánossal az ő családja is kihalt. Négy leányát, Zsuzsannát, Borbálát, Zsófiát és Krisztinát apjuk érdemei fejében és Hunyadi közbenjárására fiúsította a király Mihályi vagy Mihályfalva, Gyóró, Agyagos, Linkóhát Sopron megyei, Csánig és Lak vasi falvak részeiben, és Középfalu, Szentandrás, valamint Székás pusztákban.⁸ Az

említett, 1470-ben megvásárolt házakat egy évvel korábban újonnan készült épületként vette meg néhai Ugrin János özvegye és második férje Ládonyiné nővérétől, Zsuzsannától és annak férjétől, Varbóki Nagy Györgytől, s az erről szóló szerződésben megengedték, hogy azokat mostani helyükről elvigyék.⁹ Az akkor említett nemesi házak eszerint fából épültek. 1473-ban Ládonyi István és felesége ezzel a Mihályiban levő nemesi kúriával együtt megkapta néhai Ugrin János valamennyi részirtokát, amelyekről a csornai konvent előtt Zsófia asszony nővérei, Borbála, Kisfaludi Benedek és Krisztina, Pinnyei István felesége az ő javukra lemondott. Ugyanakkor anyjuk is lemondott az őt illető nászajándékról és hitbéréről. Az ekkor megkapott birtokokba az Ugrin családot illető birtokrészek mellett az 1462-ben férfiágon kihalt, rokon Linkóháti család javai is beletartoztak.¹⁰ A birtokokban 1478-ban kötöttek egyezséget Mihályi másik birtokos családjával, a Csákiakkal.¹¹ Mindezekhez még 1478-ban zálogba vették a négy fiúsított Ugrin leány anyjának második férjétől, Tardi Bálinttól annak birtokait, 1479-ben a Vas megyei Gencsen az ottani Boda Imrét, 1480-ban pedig Petőházán Asztalnok Gergely negyvennégy hold szántóföldjét.¹² Ládonyi István az Ugrin Zsófiával kötött házasságba maga is hozott családi örökségként Vas megyei birtokokat. Közülük 1480-ban a Ládonyiak kezén Bodaháza, Felgencs, Egyházasgencs, Kagymat és Ládony falvakat sorolták fel, a század végén a Szombathely melletti Csömötén is birtokosok voltak.¹³

A felsorolt tetemes vagyonnal az 1470-es években Mihályi központtal kialakított új uradalom új birtokosát, Ládonyi László fia Istvánt az őt említő oklevelek általában literátusnak nevezik.¹⁴ Eszerint iskolázott, tanult ember volt, 1466 és 1499 között említett, János nevű testvérevel együtt. Mindketten Kanizsai familiárisok,¹⁵ miként Ládonyi György fia János is, aki unokatestvére lehetett, és aki 1445-ben Guti Ország Mihály familiárisaként vasi alispán, 1452-ben Rozgo-

5 Soós Imre: Adatok a sopronmegyei középbirtokok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle*, 1937. 264.; uő: Ősi Sopronvármegyei nemzetségek. Sopron, 1943. 208.

6 1470: MOL DL 61.781. Mihályi Ugron János, Hunyadi „specialis familiaris”-ára lásd: MOL DL 61.662. A fiúsításra, 1455: MOL DL 61.665. A Kisfaludy család középkori okleveleit a MOL középkori okleveleiről készült, magyar nyelvű regesztagyűjteményében kutattam.

7 A Csák nemzetségből származó rokon családok leszármazására lásd: Nagy Imre: A Kisfaludyak nemzedékrendje. *Turul*, 1896. 60–61.

8 A birtokok felsorolása a fiúsítással együtt kiadott királyi rendeletben: MOL DL 61.667. és Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár. II. Sopron, 1891. 385–386. (a továbbiakban: Sopron vm. oklt.).

9 1469: MOL DL 61.772. és Sopron vm. oklt. 463.

10 1473: MOL DL 45.519, 61.801., 61.803., 68.428.

11 A Csákiakkal kötött birtokegyezésre lásd: MOL DL 61.818.

12 1478: MOL DL 61.828. Az Osl nemzetségből származó Tardi család birtokai közé a Sopron megyei Beled, Farád, Német és Sárkány részei tartoztak: Csánki III. 663–664. 1479. MOL DL 61.824. 1480: Sümeghy Dezső: Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye. I. Sopron, 1928. 135.

13 1480: MOL DL 61.828. Csömötei birtokára lásd: Chernel Kálmán: Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja: II. Szombathely, 1878. 26.

14 Sümeghy Dezső 12. jegyzetben és Chernel Kálmán 13. jegyzetben i.h.

15 1466: MOL DL 45.215., 61.727. 1499: özvegye, Apolina asszony, MOL DL 61.924. Kanizsai familiárisok voltak: 1466-ban hűséges szolgálataikért Kanizsai Imrétől és Miklóstól örök jogon kapták Egyházasgencs részeit. MOL DL 61.727.

nyi familiáris, 1455–1456-ban Sopron megye alispánja, s végül 1465-ben a Kanizsaiak sárvári várnagya volt.¹⁶

A Mihályiban és az ahhoz tartozó falvakban birtokos Ládonyi István 1499-ben már néhaiként jelenik meg. Akkor négy fiát, Jánost, Imrét, Lászlót és Miklóst említik.¹⁷ Közülük János 1502 és 1505 között Kanizsai János Sopron megyei alispánja. Ő 1507-ben még tanúként szerepelt Varbóki Nagy György fiai és a Mihályi Csákiak közötti birtokegyezségben.¹⁸ Ezt követően a fennmaradt oklevelekben neve nem szerepel, feltételezhetően korán elhunyt.

A második testvér, Ládonyi Imre 1507-ben szerepel először a fenti birtokegyezséggel kapcsolatban. 1518-ban Szapolyai István nádor özvegyének, Hedvig tescheni hercegnőnek cseszneki várnagya volt és abban az évben osztozott meg a csornai konvent előtt családi birtokain öccsével, Lászlóval.¹⁹ 1523-ban a panonhalmi konvent előtt vette zálogba a Balaton menti edericsei birtokot,²⁰ a következő évben pedig László és Miklós öccsével együtt szerepel a Mihályi Ugrin örökös Gétyeiekkel viselt perben.²¹ 1525-ben már betegen végrendelkezett a csornai prépost előtt, s minden vagyonát és birtokát feleségére, Katalinra hagyta.²² A birtokok jogát – a Vas megyei Gencs és Szergény részei felett – ugyanabban az évben II. Lajos király a legifjabb Ládonyi testvérnek, Miklósnak adományozta, azzal a feltétellel, hogy azok élete végéig az özvegy kezén maradnak.²³ Az özvegy 1526-ban feleségül ment Mathusnay Jánoshoz, a kezén maradt birtokok ügyében ezért a csornai konvent előtt kötött egyezséget elhunyt férje öccseivel, Lászlóval és Miklóssal, átadva nekik a Gencsen levő kúriát 186 forint készpénz ellenében.²⁴

Az ugyancsak 1499-től említett harmadik testvér, a fentebb már szereplő László, János nevű bátyja utódként, 1518-ban szintén Kanizsai familiárisként volt soproni alispán.²⁵ 1523-ban osztozott meg akkor már egyetlen testvérével, Miklóssal a családi birtokokon és azt a királlyal is jóváhagyatta.²⁶ Ezt az egyezséget 1527-ben megismételték.²⁷ Soproni alispánként 1532-ben a megyeszékhelyen házat vásárolt és ott élt fele-

ségével, Gyalócai Benedek leánya Dorotttyával 1535-ben történt haláláig. Ez a ház a fallal övezett belső város 2. számú épülete volt, az Előkapu utáni Háromház utca déli oldalán levő második ház, a jelenlegi városháza helyén.²⁸ A házban az özvegy 1539-ig maradt, akkor adta el Graf Mihály soproni polgárnak és feleségének, Katalinnak.²⁹ Özvegyi illetőségében sógora, Ládonyi Miklós még abban az évben kifizette.³⁰

A felsorolt adatok alapján Ládonyi István literatus mind a négy fia írástudó ember volt. Az ország vezető főurainak magas beosztású familiárisaiként másként nem is szerepelhettek. 1535-től a négy fivér közül már csak az a Miklós élt, akinek életpályája a legmagasabbra ért, és aki a mihályi kastély építéséhez szükséges szellemi és vagyoni alapot megteremtette.

Mihályi Ládonyi Miklós

A testvéreivel együtt először 1499-ben szereplő Ládonyi Miklós, azoktól eltérően, nem Kanizsai familiáris volt, hanem a 16. század elejétől Újlaki Lőrinc herceg bizalmi emberei közé tartozott. Újlaki 1524-ben azért adományozott neki Galgócon házat, mert Ládonyi az ő gyermekkorától szolgálatában állt.³¹

Apjától örökölt birtokai mellé 1507-ben három testvérével együtt vette zálogba rokonságától, a Kisfaludiaktól, a Csákiaktól és az Ugrin örökös Varbókiaktól, Mihályi azok kezén levő részeit és egyéb birtokait,³² amelyek később, 1535 után, az értük viselt perek ellenére, egyedül az ő kezében maradtak.

1518-ig nem maradt fenn személyére vonatkozó további adat, abban az évben azonban már nős ember volt. Felesége, Törösdi Kónya Potenciana, Sülyi Ethelei Mihály özvegyeként akkor kötött egyezséget a Pest megyei Kartal és a Nógrád megyei Bodon falvakról néhai férjének sógorával, Ethelei Ferencsel, aki korábbi királyi megerősítésre hivatkozva teljes egészében átadta azokat neki és első férjétől, Bodó Miklóstól származó Anna leányának.³³ Bodont és Kartalt ugyanis még 1516-ban adományozta Werbőczy István famili-

16 Ládonyi György fia János személyére lásd: Nagy Imre: Sopron vm: oklt. II. 338–339.; Sümeghy Dezső i.m. 143.; Házi Jenő: Sárvára és vidékére vonatkozó középkori oklevelek. *Vasi Szemle*, 1968. 126–127.; uő: Vas megyei középkori oklevelek: *Vasi Szemle*, 1976. 297.; Érszegi Géza: Középkor. Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978. 119–120.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Budapest, 1996. I. 182., II. 140.

17 A négy fivér Pápán, Szapolyai István nádor előtt nyugtatta néhai nagybátyjuk, Ládonyi János özvegyét elhunyt férje javairól.

18 1502: MOL DL 61.939–61.941.; 1505: Sopron vm. oklt. II. 598.; 1507: MOL DL 61.957–61.958.

19 MOL DL 62.044.

20 MOL DL 47.515.

21 MOL DL 62.092.

22 MOL DL 24.654. és 62.099.

23 MOL DL 62.100–62.101.

24 MOL DL 62.113–62.114.

25 MOL DL 62.044.

26 MOL DL 62.088.

27 Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1527.

28 Győr-Sopron megye Levéltára, L. 2., Soproni Levéltár. Oe. Lad. XLII. et RR. fasc. 1. Adójegyzékek, 1532–1538. Az adatot Dávid Ferenc művészettörténésznek köszönöm.

29 Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok. Budapest, 1982. II. 618.

30 Kisfaludy cs. lt. 1. cs. 1535.

31 MOL DL 60.085.

32 MOL DL 61.958.

33 MOL DL 62.042., valamint Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. Budapest, 1938. no. 1405. 1414.

árisának, Etheley Mihálynak és feleségének.³⁴ Az adományt 1519-ben II. Lajos király is megerősítette, ebben azonban Potenciana asszony már Ládonyi Miklóssal, harmadik férjével együtt szerepel.³⁵ Ugyanebben az esztendőben Potenciana asszony apja, Törösdi Kónya Lukács a budai káptalan előtt összes Csanád megyei családi birtokát átadta leányának és vejének.³⁶ A Dunántúlon fekvő Sopron és Vas megyei birtokok mellé így kerültek Ládonyi Miklós kezére házassága révén további, az ország más tájain fekvő birtokok.

Potenciana asszony azonban nemcsak Bodont és Kartalt juttatta ilyen módon Ládonyi Miklós kezére, hanem egy Pesten levő kőházat is. A ház a Búzapiacon állt, 1486-ban Pesti Nagy János polgáré volt, tőle került 1503-ban vásárlás útján Temesvári Bodó Miklós és felesége, Zsófia asszony, valamint Bodó öccse, Péter birtokába.³⁷ A ház tulajdonjoga felett 1511-ben már az elhunyt Bodó Miklós második felesége, a fent említett Kónya Potenciana kötött egyezséget Bodó Péterrel, amelynek során a házat Potenciana asszony kapta meg, s ő vitte azt Ládonyi Miklóssal kötött új házasságába.³⁸

Potenciana asszony Ládonyi Miklóssal és előző házasságából született Anna leányával 1518 körül a pesti házban élt. Itt született ebben az esztendőben Ládonyi Miklóstól első gyermeke, Erzsébet, ahogyan azt egy latin nyelvű, a gyermekeit felsoroló feljegyzés megörökítette.³⁹ Ebben a pesti házban, Ládonyi kezeinél hagyta 1520. június 15-én Tomory Pál, a későbbi érsek, tételesen felsorolt vagyontárgyait, négyezer aranyforintot, ezer forintot aprópénzben, aranyozott és ezüst kupákat, tálakat, tányérokot, mosdókorsót medencéjével, tizenegy szőnyeget, bársony és nyest subát és két barna ökörszarv kürtöt.⁴⁰ A felsorolt értékeket 1521. február 25-én juttatta vissza Ládonyi a pesti házban Tomory Pál megbízottjainak, Tomory Lajosnak, Velezdi Kövér Jánosnak és Balith Istvánnak.⁴¹ Erre az utóbbi alkalomra azonban már akkori szolgálati helyéről, az Újlakiak birtokában levő Szávaszentdemeter várából térhetett vissza Pestre. Ottani tisztsége ismeretlen, azonban családjával együtt hu-

zamosabb ideig tartózkodhatott Szávaszentdemeter várában, ugyanis 1520-ban ott született második, Magdolna nevű leánya.⁴² Valószínűleg Szávaszentdemeter várnagyi tisztségét töltötte be. Ottani szereplésére utal II. Lajos királynak a kő káptalan részére küldött parancsa is, amelyben Ládonyi részére kiadandó bizonyoságlevélről intézkedett.⁴³

Az 1520-as évek első felében, közelebből nem ismert időpontban vette át Ládonyi a szintén az Újlakiak birtokában levő, felvidéki Galgóc várának varnagságát. 1522-ben még pesti házában született harmadik leánya, Krisztina, negyedik gyermeke, György azonban már Galgócon.⁴⁴ 1524-ben ott adományozott számára házat és szőlőt Újlaki Lőrinc országbíró. Azt feleségével és utódaival együtt kapta, örökösödési joggal és ebben az adománylevélben olvasható, hogy Újlakit annak gyermekkorától ota szolgálta hűségesen. Az adományt a király is megerősítette.⁴⁵

Az Újlaki Lőrinc herceg szolgálatában töltött évek során otthoni, Mihályi környéki, részben apai örökségű, részben vásárolt vagy zálogjogon szerzett birtokait is tovább növelte. A már korábban is kezén levő, Vas megyei Bodaháza, Cövekháza, Felgencs, Gencs és Kagymat birtokokat 1521-ben II. Lajos király azért kötötte le Ládonyi Miklósnak és feleségének, mert ők a török elleni háború költségeire 500 forintot adtak át neki.⁴⁶ 1524–1525-ben a rokonsággal, leginkább a Kisfaludiakkal pereskedett Mihályi és Linkóhat pusztá részeiért.⁴⁷ Imre bátyja halála után, 1525-ben annak birtokrészeit is ő kapta meg.⁴⁸ Ugyancsak 1525-ben kapta meg II. Lajostól a Vas megyei Szergény királyi jogait,⁴⁹ a családjának nevet adó Ládony további részeit pedig zálogba vette rokonságától.⁵⁰

1524-ben örökös nélkül elhunyt Újlaki Lőrinc herceg. Ezt követően Ládonyi Miklós, miután 1525. év elején a király sürgősen magához hivatva, Szapolyai János erdélyi vajda szolgálatába lépett és 1526 februárjától a koronaőr Szapolyai visegrádi varnagya, s egyúttal a koronaőrségben helyettese lett.⁵¹ Várnagyságában a másik koronaőrnek, Perényi Péternek familiárisával, Szentiványi Istvánnal osztozott, később

34 HO II. 402. és Bártfai Szabó i. m. no. 1383., 1386.

35 MOL DL 62.049. és Bártfai Szabó i. m. no. 1414.

36 Borovszky Samu: Csanád vármegye története. II. Budapest, 1897. 56., 609.

37 MOL DL 61.856.

38 MOL DL 61.895.

39 A Kisfaludy cs. lt., 1. cs. (1527–1545), 1528. évi iratai között szerepel az a latin nyelvű feljegyzés, amely Törösdi Kónya Potenciana gyermekeit sorolja fel, születési és adott esetben halálzási adataikkal. Ebben szerepel a Pesten, négy nappal Szt. Erzsébet napja előtt, Ládonyi Miklóstól született Erzsébet nevű leánya.

40 Bárány Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. Budapest, 1879. 3.

41 MOL DL 62.073.

42 A 37. jegyzetben i. h.

43 MOL DL 62.081.

44 A 37. jegyzetben i. h.

45 Újlaki Lőrinc adománylevele: MOL DL 60.085. és 62.089., a királyi megerősítés: MOL DL 60.087., 60.099. és 62.089.

46 MOL DL 62.080.

47 MOL DL 62.092., 62.096–62.097.

48 Ládonyi Imre örököse a már idézett végrendelete alapján özvegye lett, birtokait azonban az özvegy élete végéig való haszonélvezetével Miklós kapta meg. 22. jegyzetben i. h. és MOL DL 24.654.

49 MOL DL 62.100. és 62.101.

50 MOL DL 62.102.

51 II. Lajos király magához hívó parancslevele: MOL DL 68.547. Visegrádi varnagsága és helyettes koronaőri tisztségére lásd: Nagy Imre: Koronaőrök 1526-ban. *Győri történeti és régészeti füzetek*, 4. Győr, 1869. 298–305.

pedig harmadikként Kövér Pállal, majd őt követően Doroszlói Jánossal.⁵² Ezzel a tisztségével Ládonyi Miklós a köznemesi pályafutása legmagasabb beosztását érte el. Visegrádi várnagysága idején családja ismét Pesten, ottani házában élhetett, 1526. május 25-én ugyanis ott született a keresztségben Demeter nevet kapott ötödik gyermekük.⁵³

A mohácsi csatavesztés és II. Lajos király halálának, a török közeledtének hírére, Szapolyai János utasítását követve, Ládonyi a koronát és a koronázási ékszereket, valamint felszerelést Trencsén várába menekítette, amiért Szapolyai János már királyként megerősítette őt valamennyi birtokában.⁵⁴ 1527-ben még János király embereként szerepelt,⁵⁵ de annak katonai vereségét követően, 1528. év elején Thurzó Elek országbíró kíséretében a Győrbe érkező I. Ferdinánd királyhoz csatlakozott.⁵⁶ 1528 és 1531 között Sopron megye alispánjaként említik.⁵⁷ Ezekben a zavaros, polgárháborús időkben a rendelkezésre álló adatok szerint családjával együtt Mihályiba vonult vissza, 1528-ban ugyanis ott született Anna, majd feltételezhetően 1530-ban Sára nevű leánya.⁵⁸ A két időpont között, 1529-ben bizonyította Sopron vármegye, hogy alispánja, Ládonyi Miklós a Rába ismételt kiadásai miatt a Mihályiban birtokolt belsősége, tehát lakóhelye helyett a falu északi részében foglalt magának új rezidenciát.⁵⁹

Az 1541-ig tartó kettős királyság idején, a mindenkori katonai és politikai helyzetnek megfelelően mindkét királytól kapott pártfogó okleveleket. 1528-ban a Ferdinánd-párti Báthory István nádor támogatta galgóczi háza és szőlője ügyében.⁶⁰ 1531-ben maga I. Ferdinánd adott ki részére pártfogó oklevelet.⁶¹ 1534-ben Ferdinánd király adománylevele értelmében megkapta Szentandrás Monthor Tamás halálával annak a királyra szállt Zala megyei birtokait, amelybe a kapornaki konvent a következő évben be is iktatta.⁶²

1540-ből ugyanakkor fennmaradt I. János királynak az az oklevele, amelyben Ládonyi Miklóst összes jószágával együtt különös pártfogásába vette.⁶³ Ebben az esztendőben már a győri vár püspöki prefektusa volt, s e tisztségében valószínűleg 1545-ben bekövetkezett haláláig megmaradt, 1543-ban is így szerepel.⁶⁴ Ez a tisztsége azonban csak névleges volt, mert a középkori püspökvárban 1527-től az akkor I. Ferdinánd által hátrahagyott királyi őrség kapitánya székelt, s Ládonyi gyakorlatilag a püspöki javak kezelője volt.⁶⁵

Közeleti szereplésének különböző tisztségei és beosztásai mellett mindvégig részt vett Sopron megye életében is. 1538-ban többek között és másokkal együtt tanúként szerepelt az Ostffy családnak a csornai konvent előtt kötött birtokosztozásában.⁶⁶

Élete utolsó két évtizedének őt említő iratai nagyobb részt birtokjogiak. 1529-ben feleségével együtt az 1518-ban megkapott nógrádi Bodon és a Pest megyei Kartal birtokjogáért pereskedett Potenciana asszony második férjének, Sülyi Etheley Mihálynak az unokaöccsével, Etheley Miklós fia Ferencsel.⁶⁷ A per lefolyása nem ismert, a két falu azonban később is a Ládonyi család birtokában maradt. 1533-ban Cziráky Cirják adta zálogba neki, feleségének, valamint György, Demeter, Krisztina és Sára nevű gyermekeinek círáki és dénesfai részirtokát, amelybe Ferdinánd király parancsára a családot be is iktatták.⁶⁸ A következő esztendőben a Vas megyei Székföld-pusztai birtoka ügyében támadt ellentéte a Bejczy család tagjaival,⁶⁹ 1539-ben pedig Bérlő Gergellyel egyezett meg a felesége birtokában levő és annak apjától örökölt Csanád megyei birtokok használatában.⁷⁰

Gazdasági jellegű tevékenységének emléke az a Nádasdy Tamáshoz 1538-ban írott latin nyelvű levele, amelyben arról értesítette, hogy a jelzett gabonaszállítással kapcsolatban nem találkozhatott Farkas Lőrincsel, mert az Söjtörön saját házát építi.⁷¹ Ugyancsak

52 Nagy Imre előző jegyzetben i.m., valamint Erney József: Visegrád története. Kézirat. KÖH Könyvtár, 289. lsz. 15. oldal. Doroszlói János visegrádi várnagyról lásd: MOL DL 62.116.

53 A 37. és 40. jegyzetben i. h.

54 Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1527., valamint Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Budapest, 1979. 109–110.

55 Az 1526. év végén még János király intézkedett a visegrádi vár megtartása, a Mathusnay Jánossal folytatott birtokperében, valamint a Péter báni plébánosnak kölcsönadott összeg visszafizetése érdekében. Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1526. december 4.; Hazai Okmánytár. Kiadják Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. III. Budapest, 1865–1891. 443. (a továbbiakban HO); Kisfaludy cs. lt. 1. cs. december 7. Az utóbbira lásd még: Lukinich Imre: A Podmaniczky-család oklevéltára. II. Budapest, 1939. 385.

56 Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 289.

57 1528: Dóry cs. lt., 1. cs. Évrendezett iratok, 1528. dec. 24.; 1529–1530: Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1529–1530.

58 A 37., 40. és 51. jegyzetben i. h.

59 Kisfaludy cs. lt. 1. cs. 1529.

60 Uo. 1. cs. 1528/1.

61 Uo. 1. cs. 1531.

62 Uo. 1. cs. 1534–1535.

63 Az 52. jegyzetben idézett HO II. 445–446.

64 1540: Villányi Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza a XVI. és XVII. században. Győrött, 1882. 12., 2. jegyzet. 1543: Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1543. Halálának éve: uo. 1545. fol. 7.

65 Gecsényi Lajos: Győr városa 1526 után. *Arrabona*, 18. (1976) 197.

66 Ostffy cs. lt., 1. cs. Fasc. V. fol. 372.

67 Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1529.

68 MOL P 57. A Bezerédj család kámi levéltára (Bezerédj cs. kámi lt.), 8. cs. Fasc. III. f. 19. Ferdinánd király parancsa és a csornai konvent beiktató levele: Kisfaludy cs. lt. 1. cs. 1533.

69 *Győri történeti és régészeti füzetek*, 4. 190.

70 HO V. 439–440.

71 MOL, A Magyar Kamara Archivuma, E 185. Archivum Familiae Nádasdy (Nádasdy cs. lt.), B. 1525. pall. 3. fol. 1. Jankovich Miklós gyűjtése.

1538-ból származik az a „*palatith ianus kewzes leuele ezwth marharol*” című irat, amelyben Palatics János kötelezte magát, hogy Ládonyi Miklósnak a nála levő ezüstműit visszaszolgáltatja, és egy évvel későbből az ezüstmű regisztuma, vagyis felsorolása.⁷² A két forrás arról nem nyújt felvilágosítást, hogy a felsorolt kupák, tálak, tányérok és egyéb ezüsből készült tárgyak hogyan és miért kerültek Palaticshoz és mi tette azt szükségessé. Elképzelhető, hogy Ládonyi éppúgy a török elől menekítve kényszerült értékeit biztonságosabb helyre küldeni, mint ahogyan azt a mohácsi csata évében Félegyházi Miklós tette, aki négyezer magyar aranyforintot adott át Ládonyinak megőrzésre, amelyet viszont 1543-ban Félegyházi özvegye már Révay Mihály nádori helytartó előtt viselt perben igyekezett Ládonyitól visszaszerezni, miután azt ismételt kérésre és sürgetésre sem adta vissza neki.⁷³

Buda 1541-ben történt török megszállását követően dunántúli birtokainak kivételével a feleségével szerzett pesti ház, az alföldi, tiszántúli és nógrádi birtokok kevés kivétellel elvesztek. Későbbi adat szerint viszont Pozsonyban is volt háza.⁷⁴

A személyére vonatkozó források hosszú sora végrendeletével zárul, amelyet Mihályiban tett 1545-ben, a helybeli plébános előtt. Abban minden ingó és ingatlan vagyonát feleségére és gyermekeire hagyta.⁷⁵

A magyarországi késői középkor és kora újkor fordulóján, az 1499 és 1545 között szereplő Ládonyi Miklós élete és pályafutása a köznemesi felemelkedés jellegzetes példája volt. Három bátyjához hasonlóan iskolázott, tanult apjuk nyomait követve, maguk is tanult emberként a főúri familiáritásból jutottak fel szülőföldjük, Sopron vármegye vezetői közé, Miklós, a legkisebb pedig visegrádi várnagyként a királyi udvarhoz közelálló helyettes koronaórságig. Tisztségeivel, valamint házassága révén tekintélyes vagyon birtokosa lett; soproni alispánságával és győri perefektusságával élete végéig közéleti szereplő maradt. A fennmaradt és hozzá írott levelek tanúsága szerint latinul is tudhatott.

Felesége, a szintén tekintélyes vagyonú Kónya Potenciana asszony férjéhez hasonlóan írástudó és művelt ember volt, s így szinte természetes, hogy gyermekeiket is taníttatták, fiaikat pedig a bécsi egyetemre küldték.⁷⁶

A Cziráky Cirjakkal kötött zálogos birtokszerződés név szerint sorolja fel Ládonyi Miklós 1533-ban élő gyermekeit. Abból és a már többször idézett, 1528-ból származó családi feljegyzésből megtudható, hogy Kónya Potenciana asszony nyolc gyermekéből akkor már csak négy volt életben. Sülyi Etheley Mihálytól született Anna leánya 1526-ban, tíz éves korában hunyt el Pesten és az ottani plébániatemplomba temették. Ládonyi Erzsébet, a következő gyermek még öt megelőzően, 1523-ban halt meg Galgóc várában, ahol az ottani ferences kolostor templomában temették el. Ugyanott temették el a harmadikat, Magdolnát is és ugyanakkor, 1523-ban, három éves korában, Erzsébettel egy napon. A két kislány azonos időben történt halálának járvány lehetett az oka. A negyedik elhunyt kislány, az 1528-ban Mihályiban született Anna, még abban az évben halt meg és a mihályi templom körüli temetőbe temették.

Ládonyi Miklós 1545-ben bekövetkezett halála idején feleségét és négy gyermeket, Györgyöt, Demetert, Krisztinát és Sárát hagyta hátra. A családra vonatkozó forrásokban György 1543-ban szerepel utoljára, az ezt követő adatokban csupán Demeterrel találkozunk. Krisztina leánya később Rávon Mihály királyi ítélőmester, annak halála után Szele Boldizsár, Sára pedig először razinai Bocskay Ferenc, később Egerváry Mihály felesége lett.⁷⁷

A kastélyépíttető Ládonyi Demeter

Az 1526-ban szülei pesti házában született Demeter tizenhét éves korában, 1543-ban György bátyjával együtt szerepel a bécsi egyetem azévi anyakönyvében, ahol jogot tanult.⁷⁸ Onnét feltételezhetően apja 1545-ben történt halála alkalmával tért haza bátyjával együtt, aki azonban 1547-ben már nem volt az élők sorában. Demeter a törvények és a szokásjog alapján a század közepére érte el felnőtt, azaz huszonnégy éves korát. Javait addig gyámjaként anyja kezelte.

1547-ben Potenciana asszony iratta át a pozsonyi káptalannal Zsigmond király 1409. évi és Mátyás király 1485. évi okleveleit, amelyek a Mihályi és az Ugryn családtól örökölt Sopron és a Vas megyei Csánig, Középfalufölde, Lak, Mihályi, Szentandrás és Székás

72 Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1538–1539.

73 Kisfaludy cs. idősebb ágának lt., 1. cs. no. 1.

74 Kisfaludy cs. lt., 2. cs. 1548.

75 A 62. jegyzetben jelölt Kisfaludy cs. lt. 1. cs. 1546. fol. 7.

76 Törödsdi Kónya Potenciana első férje, temesvári Bodó Mihály maga is írástudó ember: MOL DL 61.944.; második férje, sülyi Etheley Mihály pedig 1500-ban a bécsi egyetem hallgatója volt: Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 217. Ládonyi Miklós és Kónya Potenciana gyer-

mekeinek tanultságára a róluk szóló, következő fejezetben találhatók adatok.

77 A rájuk vonatkozó források további említésük alkalmával szerepelnek.

78 Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János: Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. IV. Budapest, 1909. 260. 580. Bécsből anyjához írott levele: Kisfaludy cs. lt., 1. cs. 1543. fol. 2.; HO I. 297.

birtokokban erősítették meg.⁷⁹ 1548-ban ugyancsak Pozsonyban kötött egyezséget a férjétől rámaradt, Paladyn Márk özvegyével viselt perben. Az utóbbiról szóló iratban említik néhai Ládonyi Miklós pozsonyi házát.⁸⁰ A két utóbbi adat egyébként azt látszik bizonyítani, hogy az özvegy ebben az időben – valószínűleg gyermekeivel együtt – Mihályi mellett többször tartózkodott Pozsonyban is.

Otthoni birtokaikat, amint a későbbi adatokból már nyilvánvaló, alacsonyabb nemesi rétegekből származó tisztartóik vezették. Ez a birtok, noha a temesi és csongrádi részek a török hódoltság áldozataivá váltak, még mindig tetemes volt. Vele a Ládonyi család változatlanul a vagyonos középbirtokos nemesi társadalom tagjaként szerepelt. Egy évszám nélküli, 1540 és 1550 között készült összeírás szerint a Vas megyei Csánigon, Gencsen és Lakon 73 jobbágyporta alkotta a család birtokát, a Sopron megyei Mihályiban, Agyagoson, Gyóróban és Kisfaludon pedig 59, összesen 152 porta. Ehhez járult a Ládonyi László özvegyétől 8,5 és Pásztory Lászlótól zálogolt 11,5 porta, teljességében 172 jobbágyporta.⁸¹ A század közepén Ládonyi Miklós bátyjainak, Imrének és Lászlónak a birtokai is Potenciana asszony gyermekeire szálltak, köztük többek között a Vas megyei Szergény.⁸² Valamivel későbbi adatok bizonyítják, hogy a család kezén voltak a néhai apa által zálogba vett, Sopron megyei Cziráky birtokok is,⁸³ valamint a galgóci ház és az ahhoz tartozó szőlő, és a török megszállás ellenére a Pest megyei Kartal birtokával is rendelkeztek.⁸⁴ A 16. századi hadiadó-összeírások ismert adatai alapján Sopron és Vas megyében ennél nagyobb portaszámmal csak az ott birtokos győri püspökség és a főnemesi családok rendelkeztek, bár az összehasonlítás azért nem ad helyes képet, mert a hadiadó alól többféle mentesség létezhetett.⁸⁵

Ládonyi Demeternek a felnőtt kor eléréséig tartó, s bécsi egyetemen történt tanulmányairól nem szólnak a források. A kor dunántúli eseményei, köznemesi családjainak kapcsolatai alapján feltételezhető, hogy alpműveltségét akár a nagyhirű soproni vároosi iskolában, akár Nádasdy Tamás sárvári udvarában, illetve az ottani iskolában szerezhette. Az utóbbi

ra utal anyjának az az 1549-ben Nádasdy feleségéhez, Kanizsai Orsolyához írott levele, amelyben gyermeke után érdeklődött. Ez a gyermek azonban nem az akkor már majdnem felnőtt, 23 éves Demeter lehetett, hanem talán legkisebb leánya, Sára.⁸⁶ A Nádasdy-udvarral való szorosabb kapcsolatra utal az a tény is, hogy Demeter 1555-ben annak a Palatics Jánosnak Anna nevű leányát vette feleségül, aki az akkor már a nádori tisztségbe emelkedett Nádasdy Tamás egyik belső embere, szervitora volt. Az esküvőt Palatics peleskészentmihályi kúriájában tartották Szent Márton ünnepe előtt való napon, november 11-én, ahogyan az az örömapa Nádasdy nádorhoz küldött meghívó levelében olvasható.⁸⁷

A családi vagyon a házasságkötést megelőző években már Ládonyi Demeter kezében volt. 1553-ból két oklevél szól arról, hogy az akkor éppen romos galgóci ház és birtokot a felépítés kötelezettségével az esztergomi káptalan előtt zálogba adta, s azt először Révay Ferenc nádori helytartóval, 1554-ben pedig magával Nádasdy nádorral erősítette meg.⁸⁸ A ház és később saját kezelésbe vette, 1561-ben újjáépíttette és maga is többször járt ott. 1570–1571-ből olyan sajátkezű elszámolása maradt fenn, amely Galgócon és környékén vásárolt több száz akó bornak a házban történt kiméréséről és eladásáról szól.⁸⁹ Ugyanabban az évben perben is állt a várossal, mert az akadályozta a borkimérésben.⁹⁰ Mindez jelentékenyen járult hozzá jövedelméhez.

A bécsi egyetemi évek idején szerzett ottani ismeretése – amelyről nem maradtak adatok – lehetett az oka annak, hogy már házasságkötése előtt ismételtlen megfordult a császárvárosban. Nádasdy nádor 1554-ben írta feleségének, hogy Ládonyi Demeter felkereste őt Bécsben és megkérte, engedje át neki nevelésre és tartásra Krisztina nővérének, Rávon Mihály-nának Sárváron, a Nádasdy-udvarban nevelkedő két árva leánya közül az egyiket.⁹¹

Palatics Annával kötött házassága egyébként nem lehetett hosszú életű. 1560 körül már Pókatelki Szomor János királyi jogügyigazgató Katalin nevű leánya volt a felsége. Szomor János egyébként Ládonyi

79 MOL R 319. Kisebb családi fondtörédek. 34. cs. Ládonyi család foliózatlan iratai.

80 Lásd a 70. jegyzetet.

81 Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1550 k.

82 1550: uo. 1. cs. 1.

83 1555 körül. Soós Imre: Ősi sopronvármegyei nemzetségek. Sopron, 1943. 125.

84 A galgóci házra és szőlőre: 1553–1554. Kisfaludy cs. lt., 2. cs. 1553, 1554., és a Kisfaludy cs. id. ága lt. 1. cs. 1. Kartal birtokára: 1572-ben az egri káptalan előtt tiltakozott Kapucsy Pál szarvkői várnagy, hogy a falut, amely Ládonyi Demeter birtoka, bárki elfoglalja: Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1572.

85 Az 1543 és 1553 között beszedett hadiadó-összeírások, a dicalis conscriptiók adatait közli: Acsády Ignác: A magyar nemesség

a mohácsi vész után. Értekezések a történeti tudomány köréből XIV. Budapest, 1890. 44., 60–63. Ládonyi Demetert a század közepén a tíz portán aluli nemesek között sorolja fel Maksay Endre: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. *Soproni Szemle*, 1979/2. 162.

86 Mályusz Elemér: A Nádasdy-levéltár magyar levelei. *Levéltári Közlemények*, 1929. 277.

87 Nádasdy cs. lt., 1539. Palatith János miss. fol. 9.; KÖH Adattár, Jankovich Miklós kutatása.

88 Kisfaludy cs. id. ág lt., 1. cs. 1.; Kisfaludy cs. lt., 2. cs. 1553, 1554.

89 1561–1572: Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1561–1570.

90 Uo. 4. cs. 1571.

91 Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882. 10.

Demeter sógorát, Ravoni Mihályt, Krisztina nővére férjét követte a királyi ügyészi tisztségben.⁹² A Szomor Katalinnal kötött második házassága feltételezhetően úgy adódott, hogy az 1560-as évektől Szomor János hivatali beosztottja, később helyettese volt. 1562-ben Ládonyi apósával együtt Prágában járt az ott tartózkodó királyi udvarnál.⁹³ Ettől kezdve több adat szól arról, hogy apósa mellett Pozsonyban – ahol feltételezhetően még birtokában lehetett apjának háza –, valamint Bécsben és Prágában tartózkodott. Új hivatali tisztségét a családi kapcsolat mellett bizonyára jogi tanultságának köszönhette.

Az új hivatallal járó többletbevétel anyagi helyzetét tovább javította, az és birtokai jövedelme – benne a galgói házban folyó borkimérés – adott lehetőséget számára, hogy Mihályiban kastélyépítésbe kezdjen. Magára az építkezésre vonatkozó forrás nem maradt. Az 1560-as évekből Ládonyi Demeternek számtalan, apósához írott levelét őrzik a családi iratok, a legtöbb Mihályiban kelt, de sem a dátumban, sem a levelek szövegében nem esik szó a kastélyról vagy annak építéséről. A Szomor Jánosnak szóló meghívásokat tartalmazó levelekben Ládonyi Demeter házaról esik szó csupán.⁹⁴

A kastélyt első ízben 1567-ben említi az a szerződés, amelyet „*in Castello Mihaly*” kötött Ládonyi Demeter több tanú előtt Damonyai Gáspár deákkal, javainak vezetésére. A szerződés szövegében szerepel, hogy Damonyai azt megelőzően is az ő szolgálatában állt és többek között marhát hajtott neki Bécsbe.⁹⁵ A kastélyépítéshez szükséges jövedelmet az utóbbi tovább növelte, és feltételezhető, hogy a marhahajtás nem csak egyetlen alkalommal történt. 1564 és 1566 között Ládonyi a megyei közéletben is tevékeny részt vett, a hadiadó beszedésével megbízott dicátor volt.⁹⁶

Egy évszázaddal későbből, 1654-ből maradt fenn az a jegyzőkönyv, amelyben a kihallgatott tanúk egy-egyese az vallották, hogy Ládonyi lebontatta a falu akkor már az evangélikusok által használt, valószínűleg középkori templomát és annak anyagát használta fel a kastély építéséhez. A helybeli evangélikus lelkész ezért kérdőre vonta és megjósolta neki, hogy „*nem*

lesz az nyomós az kastélyban”. Ezért végrendeletében meghagyta feleségének, építtessen új templomot és amellé paplakot, amit az meg is tett. Az új templom a kastéllyal szemben, a falu közepén épült meg, ahol a jelenlegi katolikus templom áll.⁹⁷

Az 1560-as évektől mihályi kastélyában élő Ládonyi Demeternek Szomor Katalinnal kötött házasságából öt gyermeke született: 1562-ben Miklós, 1563-ban Anna, 1565 körül Zsuzsanna, az évtized második felében pedig György és Margit.⁹⁸

Az évtized közepén, 1565-ben Ládonyi egyéb tisztségei mellett Gregoriáncz Pál győri püspök (1554–1565) keszői várának várnagya volt. Apósa 1562-ben bekövetkezett halálával a pozsonyi kamaránál viselt tisztsége ugyanis megszűnt, ez lehetett annak az oka, hogy azt követően vállalta a keszői várnagyságot. 1565-ben, a püspök halála után a pozsonyi Magyar Kamara által kiküldött Zermeg János és Förstetter János megbízottak a király nevében leltárt készítettek a várról és az ott találtakat „*vitézlő Ladony Demeter*” kezénél hagyták.⁹⁹ Arra vonatkozóan, hogy később megmaradt-e ebben a tisztségében, a családi iratok nem nyújtanak felvilágosítást, azonban valószínű, ugyanis befolyásos pártfogóval kellett rendelkeznie ahhoz, hogy 1569-ben II. Miksa királytól vásártartási engedélyt kapjon a birtokában levő, Vas megyei Egyházasgencs falura.¹⁰⁰

1570-ből fennmaradt vagyonának és értékeinek sajtókezű összeírása, amelyben 1070 aranyforint készpénz, aranyozott öv, ezüst kardhüvely, ládákban ezüst kupák, tálak, tányérok, valamint a családi oklevelek szerepelnek.¹⁰¹ Ekkor már beteg lehetett, ez lehetett az oka az összeírás készítésének, ugyanis 1572. március 9-én „*In Mihaly domo Mea*” hat nemes tanú előtt végrendelezett. A tanúk között szerepel az általa felnevelt unokahúga, Ravoni Orsolya, akkor már Ostffy Mihály felesége is. Négy megmaradt, de akkor még kiskorú gyermeke, Miklós, Anna, Zsuzsanna és Margit gyámjaiként a győri kanonok és valószínűleg régi ismerős Fejérvölgyi István tinini püspököt, Nádasdy Kristóf dunántúli főkapitányt, a rokon Pókatelki Szo-

92 Ravoni Mihály 1536 és 1538 között viselte a pozsonyi Magyar Kamarához tartozó királyi jogügyigazgató hivatalát. A hivatalra lásd: Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest, 1946. 147.

93 Második felesége személyére lásd: HO I. 410–411. Pókatelki Szomor János királyi jogügyigazgató személyére lásd: Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest, 1946. 147. A prágai útra: Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1562.

94 Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1561–1565.

95 Uo. 3. cs. 1567.

96 Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. Budapest, 1899. 536., 539–540.

97 Zsinka Ferenc: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, III. 16. és VI. 186.; Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Sopron, 1924. 91–92.

98 Uo. 9. cs. XVII. századi iratok, kéziratos genealógia, valamint Dóry cs. lt., 20. csomó, 1763. évszámú genealógia. Apósához Anna leánya születéséről írott levele: HO I. 410–413.

99 Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1565., valamint Ráth Károly: A keszői püspöki vár. *Magyar Sion*, 1868. 35.

100 Uo. 1569. A pártfogó ebben az esetben az 1565 és 1571 között a győri püspöki címet, illetve annak jövedelmét élvező Zacarias Delfini bíboros, bécsi pápai nuncius, akinek nevében a püspökséget Bornemisza Pál száműzött erdélyi püspök vezette adminisztrátorként: Győregyházmegyei Almanach. Schematismus Dioecesis Jaurinensis. Győr, 1968. 45.

101 Kisfaludy cs. lt., 3. cs. 1570.

mor Pált és Mihályt, az apósát a királyi jogügyigazgatói tisztségben követő Kaszaházi Joó Balázst, a bárati és rokoni körbe tartozó Ostffy Jakabot, sógorait, Szászy Andrást, Soky Andrást és Bucsányi Miklóst, valamint Poky Lázárt kérte fel.¹⁰² Április 18-án már nem volt az élők sorában, „*Catherina Zomor Az Nehay Vitezlo Ladony demeternek megh hagioth özvegh felesége*” akkor emlékezett meg néhai „*az en oregh beteg segeny uram*” személyéről. A szegény öreg és beteg Ládonyi Demeter halála idején negyvenhat éves volt.

Családja – apjához hasonlóan – személyében jutott a köznemesi pályafutás elérhető legmagasabb fokára. Apja közéleti szereplése nyomán, annak ismertségével juthatott be a sárvári Nádasdy-udvarba. Feltételezett ottani neveltetése és a bécsi egyetemen szerzett jogi tudása alapján került Pozsonyba – ahol, amint arról már szó esett, egyébként apjának háza és ennél fogva ismeretsége is lehetett – későbbi apósa, Szomor János királyi jogügyigazgató, királyi ügyész mellé. Annak helyetteseként jutott több alkalommal Bécsbe és Prágába. Udvari, pozsonyi kamarai és Sopron megyei közéleti szereplésével szerzett összeköttetései alapján vehetett részt, apja példáját követve, a nyugatra irányuló gabona- és marhakereskedelemben. Az utóbbival, tisztségeivel, valamint a Galgócon folytatott borkereskedelemmel tett szert olyan többletjövedelemre, amelyből birtokai vezetésére Damonyai Gáspár deák személyében tisztartót fogadhatott és nem utolsó sorban kastélyt építtethetett állandó lakóhelyén. Számtalan példa bizonyítja ugyanis, hogy nagyobb szabású építkezéshez még a köznemesi birtok sem nyújtott elegendő anyagi alapot, ahhoz valamilyen többletjövedelem volt szükséges.

Szerteágazó ismeretsége és rokonsága segítségével kerülhetett kapcsolatba az egyébként ismeretlen Antal kőművesmesterrel, aki jártas volt a hasonló feladatok végzésében. Vázolt anyagi helyzete ennek ellenére nem tette lehetővé Ládonyi Demeter számára, hogy a mestert munkája végeztével kifizesse, azt egy évtizeddel később már csak özvegye fizette ki. Kastélyának megépíttetésével mindenesetre sikerült bekerülnie a „kastélyos urak” körébe, amely pedig a középbirtokos nemesség számára sem volt minden esetben elérhető.

Az utódok

Az özvegy nem maradt sokáig Mihályiban. 1572 és 1574 között több birtokperben még együtt szerepelt Miklós és György nevű, kiskorú fiával, 1578-ban azonban már Szelestey Ferenc felesége volt.¹⁰³ Apjuk korai halála és anyjuk újabb házassága következtében a kiskorú árvák magasabb szintű iskoláztatása már valószínűleg elmaradt. A két fiú közül Györgyöt és a legkisebb leányt, Margitot 1574-ben említik utoljára,¹⁰⁴ ők még felnőtt koruk elérése előtt meghalhattak. Az ezt követő családi iratokban már csak Miklós és két húga szerepel. Anna 1582-ben ment férjhez Viczay Istvánhoz, Zsuzsanna pedig valamivel később Kisfaludy Balázshoz.¹⁰⁵

Az ifjú Ládonyi Miklós nevét ismét csak birtokper iratai őrizték meg. 1575 és 1591 között hosszú pert folytatott Devecseri Choron Jánossal és annak halála után leányaival, Nádasdy Kristóf felesége Margittal és Balassa István neje Annával, az általuk elfoglalt Vas megyei Szergény falu miatt.¹⁰⁶ Pert viselt Sopron megyével is nevelőapja, Szelestey Ferenc által az ő számára Mihályiban, a Rábán építtetett malom miatt, amelyet lebontásra ítélték, mert a szomszéd birtokosok korábbi malmai alól elvitte a vizet.¹⁰⁷ A rokon Mihályi Csákyakkal kölcsönösen pereskedtek egymás birtokháborításai ügyeiben is.¹⁰⁸

A születésről, házasságról, végrendeletéről és temetéséről, az azok között eltelt időben folytatott birtokszerzésekről, perekről szóló családi iratok alig említik az 1540-es évek második felétől egyre veszélyesebb, a Rábaközt is pusztító török portyákat. Az 1591-ben megindult tizenöt éves háború eseményei elsősorban a Ládonyi család, rövidesen pedig Mihályi számára is végzetes következményekkel jártak. A háború első évében ifjabb Ládonyi Miklós török fogságba esett. Annak körülményei nem teljesen tisztázottak, csupán azt lehet tudni, hogy Győr alatt történt. Ennek nyomán feltételezhető, hogy az akkor huszonkilenc éves Ládonyi katona lehetett és valamilyen, a törökkel vívott összeütközés során kerülhetett fogságba és Budán őrizték. Kiváltására két húga, rokonsága és Sopron megye egyaránt megmozdult, sőt még Vas vármegye is meghirdette a kiváltására szervezett gyűjtést.¹⁰⁹

102 Uo. 4. cs. 1572.

103 Szomor Katalin, Ládonyi Demeter özvegye, Miklós és György fiaival 1572-ben és 1574-ben: Kisfaludy cs. lt., 4. cs. 1572, 1574–1578. Szelestey Ferenc feleségeként: Bártfai Szabó László: A ghimesi Forgách család története. Budapest, 1910. 175.

104 1574: az előző jegyzetben i. h.

105 Anna 1582-ből maradt hozományjegyzéke: Kisfaludy cs. lt., 4. cs. 1582. A két nővért asszonyként 1593-ban említik: uo. 5. cs. 1593.

106 Kisfaludy cs. id. ág lt., 1. cs. 1. 1575 és 1591.

107 Soós Imre 80. jegyzetben i. m. 208.

108 Kisfaludy cs. lt., 4. cs. 1592.

109 Tóth Péter: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1595–1600. *Vas megyei levéltári füzetek*, 2. (1989) 8–9.

A rabtartó török hatalommal megindult kapcsolatról nem maradtak adatok és azt sem lehet tudni, mekkora volt a kiváltás összege. Ládonyi Anna 500 forintot adott bátyja kiváltására,¹¹⁰ ezt követően pedig Zsuzsanna húgával Pozsonyban, Visi Székely Mátyás királyi személynöki ítélőmester előtt 1500 forintért zálogosította el Gyórá és Csánig birtokát Pécsi Bornemissza Jánosnak.¹¹¹ A szergényi birtokot 800 forintért Káldy Péter felesége, Bejczy Dorottya vette zálogba, magától Káldytól pedig 200 forintot vettek fel bátyjuk nevében.¹¹² További ezer forintot Ládonyi Demeter özvegyének testvérétől, Szomor Margittól, Kissitkei Sitkey György feleségétől kaptak a család répcelaki birtokának zálogáért.¹¹³ Az ilyen módon összeszedett négyezer forintot a vármegye gyűjtéséből egészítették ki a rabtartói által követelt, egyébként ismeretlen nagyságú összegre, s azt 1593-ban sógora, Kisfaludy Balázs, mostohatestvére, Szelestey János és nagybátyja, Sitkey György kellő kísérettel személyesen vitte Budára.¹¹⁴

A közel két évi rabság, amint az a hasonló esetekben is történt, aláásta Ládonyi Miklós egészségét. 1594–1595-ben még több irat szól arról, hogy a húgai által zálogba adott birtokrészeket igyekezett visszaszerezni, sőt 1594-ben még maga is zálogba vette a szintén török fogságba esett Palásthy György veszprémi kapitány feleségétől annak Vas megyei birtokait, 1595-ben pedig folytatta régebbi perét a Mihályiban levő jobbágytelkek ügyében a rokon Csákyakkal.¹¹⁵ Közben 1594-ben, Győr bevétele után a Sopron és Vas megyék területére behatoló török portyák olyannyira felégették Mihályit és távolabbi környékét, hogy még egy évtizeddel később, 1604-ben is csak egyetlen lakott jobbágyházat írtak össze a faluban.¹¹⁶ Az általános pusztulás közepette az is feltételezhető, hogy a kastélyt is felégették.

A mihályi kastély feltételezhető pusztulása lehetett az oka annak, hogy Ládonyi Miklós 1596 decemberében Sopronban végrendelkezett. Minden ingó és ingatlan vagyonát húgaira hagyta, a Sopron megyeiekből pedig mostohatestvérének, Szelestey Istvánnak is juttatott. A végrendelet nagyobb része egyébként azokról az adósságairól szól, amelyek a török fogságból történt kiváltása miatt keletkeztek.¹¹⁷ Az év utolsó napján Sárváron, Istvánffy Miklós nádori ítélőmester előtt tiltakozott a végrendelet ellen sógora, Kisfaludy Balázs, aki a következő év elején a Lóson tartózkodó

Istvánffy előtt követelte sógornőjétől, Ládonyi Annától, akkor már Viczay István özvegyétől, a teljes Ládonyi-örökséget. Kisfaludy lépései ellen ekkor néhai Ládonyi Sára és Bocskay Ferenc leánya, Zsuzsanna nyújtott be tiltakozást. A családi pereskedést végül 1598-ban zárta le II. Rudolf király parancsa, amely szerint nem Ládonyi Demeter hagyatékát, hanem a nagyapjai, Ládonyi Miklósról maradt vagyont kellett felosztani örökösei között.¹¹⁸ A felosztás még abban az évben a királyi személynök előtt megtörtént. Aszerint a két Ládonyi nővér kezén maradtak a a soproni és a vasi birtokok, a Nyitra megyeieket, valamint a Szomor Katalin után maradt, Pozsony megyében fekvő Mathed és Pagy nevű falvakat pedig néhai Ládonyi Sára leánya, Bocskay Zsuzsanna, akkor már Dobos György felesége kapta meg. Az osztozkodás nyertese az annak bonyolításában ismeretlen szerepet játszott Kisfaludy Balázs lett, ő kapta meg ugyanis felesége nyomán a mihályi kastélyt az ahhoz tartozó birtokok felével, s ezzel családját bejuttatta a vagyonsabb köznemesség rétegébe.¹¹⁹ Az osztozással a családi béke azonban még nem állt helyre, bár Bocskay Zsuzsanna a Pozsony megyei birtokok mellé 1599-ben megkapta a galgóczi házat és szőlőt is.¹²⁰

A Ládonyi-örökség bonyodalmait váratlan politikai esemény szakította meg: 1597-ben a török elfoglalta a végvárra kiépített, nagylétszámú őrséggel ellátott Pápát. Győr 1594-ben történt elcsúszását követően a hódoltság határa ezzel a Rába vonaláig tolódott ki. A bécsi központi hadvezetés elfogadta a dunántúli főkapitány, Nádasdy Ferenc tervét, amelynek értelmében a folyó mentén fekvő Sárvártól északra minden magánbirtokban levő kastélyt őrséggel láttak el. Így került Mihályiba és a közeli Gyórához 100-100 megyei, puszkával ellátott gyalogos. Egy esztendőn át állomásoztak ott, valamint Kapuvárott és csak 1598 tavaszán – Győr visszafoglalását követően – helyezték át őket a bodonyi és a mórchidai kisebb határőrőrs erődítményekbe.¹²¹ Mindez azt jelzi, hogy a kastélyt újjáépítették, oly módon, hogy abban száz főnyi őrséget lehetett elhelyezni és feltételezhetően tovább erősítették külső palánkjait.

A század végén a közvetlen örökösök közül Ládonyi Anna – aki a nagy osztozás idején, 1598-ban Viczay Istvánnak már özvegye volt és 1599-ben a katonaköltő Wathay Ferenc felesége lett – 1601-ben pestisben elhunyt.¹²² Halálával a mihályi kastély és annak

110 Benda Kálmán: Wathay Ferenc és felesége, Ládonyi Anna végrendelete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970/3. 373.

111 Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1593.

112 Soós Imre i. m. 94., 165. és Benda Kálmán i. m. 373.

113 Kisfaludy cs. lt., 1593.

114 Uo.

115 Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1594. és Benda Kálmán i. m. 374. Palásthy veszprémi kapitányságára: MOL R 284. Véghely Dezső oklevélgyűjteménye, 6. cs. Palásthy cs. fol. 1.

116 Soós Imre i. m. 208.

117 Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1596.

118 Uo. 1598.

119 Kisfaludy cs. id. ág lt., 1. cs. 1. 1598.

120 Uo. 1599.

121 Turbully Éva: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1595–1608. Sopron, 2002. 65. és 85. regeszta.

122 Wathay Ferenc Énekes Könyve. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Nagy Lajos. Budapest, 1976. 149.

teljes birtokállománya Kisfaludy Balázs kezére került.¹²³ 1601-ban ezért már Kisfaludyt perelte egyszerre Vas és Sopron megye előtt Ládonyi Demeter nővéreinek, Krisztinának unokája, Ostffy Katalin, Teveli Péter felesége az őt illető örökségért. A két megye az ügyet a királyi perszonálshoz, Istvánffy Miklóshoz terjesztette fel, aki azt a királyhoz, II. Rudolffhoz küldte tovább.¹²⁴ A per még 1611-ben is folyt, bár 1603-ban már született benne ítélet Ostffy Katalin javára,¹²⁵ s végül 1612-ben Thurzó György nádor előtt fejeződött be, békés egyezséggel. Eszerint Kisfaludy 1600 magyar forint összegben tartozott kielégíteni Ostffy Katalint, s abban 1 lovat, 2 tehenet és 2 ökröt, Németládonyban pedig 12 hold szántóföldet tartozott átadni Teveli Péter feleségének. A kifizetésre 1613 év elején Szombathelyen került sor, ahol Teveli Péter elismervényt írt alá a Kisfaludy Balázstól készpénzben felvett 1200 forintról.¹²⁶ A Ládonyi rokonság követelése az összeg kifizetésével megszűntek, a családi birtokok ezt követően a Kisfaludy család vagyonát gyarapították.

Kisfaludy Balázs a Ládonyi-örökség mellett a 17. század elején megszerezte a Mihályi déli részét birtokló Csáky család javait is. Azokat még 1562-ben az akkor elhunyt Csáky István özvegyének megbízásából vette át kezelésre Ládonyi Demeter. Az özvegy, Sibrik Borbála, Csáky második felesége volt, aki férje halála után hűgához, Rajky Gábornéhoz költözött és magával vitte kiskorú fiát, a rövidesen elhunyt Boldizsárt is.¹²⁷ Csáky István első feleségétől, Wathay Zsófiától született fiai, János, Mihály és Gábor ebben az időben bátyjának, az erdélyi kancellár Csáky Mihálynak a költségén Kolozsváron, illetve Krakkóban tanultak.¹²⁸ Közülük csak János tért vissza 1592-ben Mihályiba feleségével, Czegei Wass Borbálával, valamint Mihály és Miklós nevű fiaival, azok azonban még apjuk 1594 körüli halála előtt elhunytak.¹²⁹ A családi birtokok egyedüli örököse ekkor néhai Csáky István Erdélyben élő legkisebb fia, Gábor maradt.

Az ősi javak kezelésére Csáky Gábor és nagybátyja, az erdélyi kancellár Csáky Mihály a dunántúli Nádasdy-uradalmakat vezető provisornak, Sennyey Ferencnek a vezetésével megnevezett bizottságot kért fel, amely azt 1609-ig, Csáky Gábor fia István haláláig látta el.¹³⁰ Ennek a változatlanul Erdélyben élő, legifjabb Csáky Istvánnak Enyingi Török Katalinnal kötött házasságából utódja nem maradt, ezért Mihályi és annak környékén elterülő birtoka visszaszállt a királyra. Így kapta meg azt az örökösödési jogait perrel bizonyító Kisfaludy Balázs a királytól, amelybe Vas vármegye 1611-ben vezette be.¹³¹

A kastélyépítető Ládonyi Demeter Sopron és Vas megyék életében jelentős szerepet betöltő, középbirtokos nemesi családjának az előbbieken vázolt, másfél évszázados történetében a felemelkedés István literatus személyével indult. Őt magát és négy fiát részben tanultsága, részben sikeres házassága juttatta vagyonghoz. A legmagasabbra a második nemzedékbe tartozó Miklós jutott, aki Újlaki-, később Szapolyai-familiárisként visegrádi várnagyi és azzal helyettes koronaöri tisztségbe, több megyére kiterjedő birtokaival, galgóczi, pesti és pozsonyi házaival a középbirtokosság legfelső szintjére emelkedett. Pályafutását, mint annyi más kortársáét, a török hódítás törte meg. Fiait még a bécsi egyetemre küldte, Demeter kezén azonban már csak a mihályi és a galgóczi birtok maradt meg. A nyugatra irányuló marha- és borkereskedelemről, valamint az apósa mellett vállalt hivatalból származó többletjövedelme így is lehetővé tette számára, hogy családi lakóhelyén, Mihályiban kastélyt építtessen. Halálát követően a 16. század végének politikai eseményei, abban a Győr eleste alkalmával török fogságba került Miklós fia kiváltása, azt követően pedig halála juttatta leányági örökösök, vagyis idegen kezekre a másfél évszázad alatt összegyűlt családi vagyont.

123 Soós Imre i. m. 199., 208. Kisfaludy Balázs felesége révén 1597-től perrel követelte magának a Ládonyi-javakat: Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1593–1635.

124 Ostffy cs. lt., 2. cs. Fasc. 1. no. 92.

125 Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1603.

126 Uo. 1613. január 23.

127 Uo. 3. cs. 1562. Csáky István bátyja, az 1491-ben született Mihály papi pályára lépett, ahol előbb győri kanonok lett. 1525-ben püspökével, a humanista műveltségű, Párizsban tanult Felsőszélestei Gosztónyi Jánossal került Erdélybe, s ott kapott kanonoki stallumot. Egyházi tisztségében Gosztónyi utódja, Statileo János püspök (1527–1542) is megerősítette. 1541 után az Erdélybe költözött Izabella királyné tanácsosa, később titkára, végül a század közepe után kancellárja, az erdélyi politikai élet legbefolyásosabb alakja, az ottani protestantizmus egyik legfőbb támogatója. 1572-ben hunyt el.

128 Csáky Mihály személyére lásd Veress Endre: Izabella királyné. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest, 1901. 381., valamint legutóbb Horn Ildikó: Politikusportrék János Zsigmond ud-

varából. In: Tündérváros útvesztői. Budapest, 2002. 12–17., és uő: A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikusi elit kezdetei. In: „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2005. 261., 273., 7–8. jegyzet.

129 II. Mátyás király 1609-ben Mihályi Csáky János magtalan halálával az uralkodóra szállt birtokot Tekenyey Márknak adományozta (Kisfaludy cs. lt., 5. cs. 1593–1635), aki azt eladta Kisfaludy Balázsnak. Minderre Soós Imre: Adatok a sopronmegyei középbirtokok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle*, 1937. 263., és uő: Ősi sopronmegyei nemzetségek. Sopron, 1940. 207–208.

130 Csáky Gábor és Mihály 1562. november 6-án Gyulafehérváron, II. János választott magyar király előtt kérte fel Sennyeyt és társait a birtokok védelmére: Kisfaludy cs. lt., 3. cs., valamint Kisfaludy cs. id. ág lt., 1. cs. 1.

131 Kisfaludy cs. lt. 5. cs. 1593–1635., valamint Nagy Imre: A Kisfaludyak nemzedékrendje. *Turul*, 1896. 60.

Kovács Gyöngyi – Sümegei Pál

PALÁNKVÁRAK, FÁK, ERDŐK

Régészeti és környezettörténeti adatok
a török kori palánkvárak faanyag-felhasználásához

Magyarországon, a török hódoltság idején (1541–1686) a védelmi rendszer legmeghatározóbb részét alkotó végvári hálózat jellegzetes elemei voltak a palánkvárak. Mind a magyar, mind pedig a török katonai vezetés emelt ilyen erősségeket, hiszen ezeket gyorsan és olcsón lehetett megépíteni. Nemcsak kisebb, hanem nagyobb várak is készültek palánkból, mégpedig részben teljesen újonnan, azaz csupán fa-föld konstrukciót képezve, részben pedig valamely szilárd kőépítmény, többnyire középkori eredetű vár, kastély, templom, kolostor köré. Takáts Sándor a 20. század elején az írott források alapján háromféle palánképítési módot határozott meg: latorkert, töltött vagy bélelt palánk, és rótt palánk.¹ Javításoknál praktikus okok miatt a kőből épült erősségekben, várakban is alkalmaztak palánkerődítést.

Az írott források nem egy esetben utalnak arra, hogy mennyi és milyen típusú faanyagot használtak fel az erődítési munkákhoz. Egy 1665. évi szultáni rendelet például az 1663-ban oszmán kézbe került Szécsény várának újjáépítéséhez szükséges faanyagokat és típusaikat sorolja fel: „...a felgyújtott Szécsény várát újból fel kellene építeni; ...a vár belső tornyához... 10 000 palánkkaró..., négy oldalához 5000 sorompókaró..., alapzatához belülről 4000 órálló-deszka..., a vár belsejében elégett híd... újjáépítéséhez 1000 bálványfa... és 4000 híd-deszka..., a négy oldalon kiásandó várárokb... nyárs céljára elegendő karó, továbbá a tornyokban levő ágyuk alá 500 balvan-fa és ezer deszka... volna szükséges...”.² Tanulmányunk arra keresi a választ, vajon az ilyen és ehhez hasonló írott források összevethetők-e régészeti adatokkal, illetve a felméréseken, alaprajzokon alapuló

számításokkal? Az írott források elemzése jelen írásunkban nem cél, a kérdés vizsgálatához csupán néhány, régészeti eredményekre is támaszkodó adattal szeretnénk hozzájárulni.

Egy-egy vár falaihoz felhasznált facölöpök számának pontosabb kiszámításánál az alaprajz az egyik kiinduló pont, a török kori palánkvárakról azonban sok esetben nem maradtak fenn hiteles alaprajzok, vagy ha ismertek is vázlatok, felmérések, azok pontossága vizsgálандó. Az írott és képi források mellé rendelhető régészeti adatok is általában szűkösek.

Régészeti adatok nélkül, 18. századi felméréseket felhasználva Károlyi Zsigmond és Nemes Gerzson az 1970-es évek közepén számításokat végeztek a szolnoki vár építéséhez szükséges faanyag mennyiségére vonatkozóan, majd a kapott eredményeket összevették egy korabeli leírás adataival. Behram Dimiški 17. századi török tudós földrajzi munkájában többek között azt írta a várról, hogy Szolnoknak „3600 oszlopon álló erődítménye van”,³ ami értelmezésük szerint azt jelentette volna, hogy a vár palánkfalaiba 3600 db tölgyfa oszlopot építettek bele. Miután a török kézben lévő Szolnokról korabeli hiteles váralaprajz nem maradt fenn, az egykori várfalak hosszának rekonstrukciójához a két szerző Litzner János 1787. évi és Markmüller József 1819. évi térképeit használta fel, a várfal kerülete a Litzner-térképen 1223 m, a Markmüller-féle térképen 1110 m. (Egy 1882-ből származó helyszínrajzon a várfalak kerülete 1165 m.) Az 1223 m-es várkerülettel számolva, és 40 cm átmérőjű oszlopokat feltételezve a vár külső cölöpsorához mintegy 3000 db oszlopra volt szükség, a belső cölöpsorhoz és

1 Takáts Sándor: A magyar erősségek. In: Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915. 31., 43., 44. Latorkert: sűrűn egymás mellé állított hegyes karókból álló kerítés; töltött vagy bélelt palánk: két sorban felállítva erős boronafákat ástak a földbe, az oszlopokat kötéssel egymáshoz erősítették és vesszővel megfonták, a közüket agyaggal töltötték ki, majd a fonást mindkét oldalon megtapasztalták agyaggal; rótt palánk: az oszlopokat

két sorban szorosan egymás mellé állították, a két sort kötésekkel egymáshoz erősítették, a közöket pedig földdel töltötték ki.

2 Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga I. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 90., 252. sz.

3 Fekete Lajos: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó ismeretei. 1. közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. (1930) 16.

azok összekapcsolásához pedig – elgondolásuk szerint – elegendő lehetett e mennyiség egyötöde része, tehát mintegy 600 db. A kapott szám így egyeztethetővé vált az egykorú tudósítás adataival. A felhasznált fa mennyiségét a cölöpméretek alapján 10 000 m³-re, a várfalba beépített földmennyiséget pedig minimálisan 100 000 m³-re becsülték.⁴

A régészeti kutatások adatai, mint említettük, a palánkvárfal- és belső faépület-maradványok tekintetében országszerte igen szerények, az ásások egy-két kivételtől eltekintve ugyanis általában csupán részleteket tártak, tárhattak fel belőlük. Igaz, számos esetben ezek is fontos információkat közvetítettek. Véleményünk szerint a várfalakba beépített faanyag, pontosabban a cölöpök mennyisége olykor csupán régészeti adatok birtokában is vizsgálható és bizonyos mértékben rekonstruálható, becsülhető lehet, különösen ha más – önmagában kevés – forrás is hasznosítható a számításoknál.

A továbbiakban két dunántúli palánkvár esetében – mintegy szerencsés mintapéldákon – próbáljuk meghatározni a vár építéskor, pontosabban egy statikus állapotban a várfalakhoz felhasznált famennyiséget. A barcsi török várnál egy méretarány nélküli 17. századi sematikus alaprajz és egy részleges régészeti kutatás eredményei állnak rendelkezésünkre, míg a bajcsai stájer építésű végvárhoz korabeli váralaprajzunk ugyan nincs, de a szisztematikus régészeti feltárások nyomán kiserkeszthető volt a meglehetősen pontos alaprajz, amely alapján a számításokat el lehetett végezni.⁵ A régészeti kutatások során egyik várnál sem figyeltünk, figyelhetünk meg fából készült falalapozásokat, felmenő részeket, kötéseket, így számításaink – az alaprajzi rekonstrukciókra és a régészeti megfigyelésekre építve – csupán a várfalakhoz felhasznált cölöpök (korabeli szóhasználattal „karók”, „palánkkarók”, „oszlopok”, „gerendák” stb.) mennyiségének vizsgálatára korlátozódhattak.

A várépítés körülményeivel nem foglalkozunk. A barcsi vár építőmunkásai feltételezhetően a környező települések lakói közül kerültek ki, talán a Dráván túlról is érkeztek, a bajcsavári építkezésekről és építőkről azonban a stájer rendek grazi gazdag levéltári

anyaga, valamint a bécsi Udvari Haditanács iratai alapján meglehetősen sok információval rendelkezünk – miként erről még később szólunk.

Barcs török vára

A barcsi török palánkvár a Dráva menti oszmán végvárrendszer egyik erőssége volt Szigetvár közelében. 1567-ben épült, kétszer leégett, először 1595-ben, a tizenöt éves háború idején, másodszor 1664-ben, amikor is az erősséget végleg elhagyták. Ekkor, Zrínyi Miklós téli hadjárata során készült az az ismert vázlatos váralaprajz, amely Gróf Esterházy Pál *Mars Hungaricus*-ában maradt fenn.⁶ A rajz a terepbejárások, a felszíni leletek és a régészeti kutatások alapján a korszak többé-kevésbé hiteles ábrázolásai közé tartozik, de számos részlete vitatható, így például az olasz bástyák léte is megkérdőjelezhető.

A régészeti kutatások szerint⁷ a vár teljesen újonnan épült, középkori előzménye nem volt. A várfal megtalált szakaszai alapján a vár északnyugat–délkeleti irányban helyezkedett el, az egykori Drávarparthoz illeszkedve. A 16. században tömött palánkvárfal védte a várat, a két cölöpsor távolsága a különböző szakaszokon mérve változó volt, a fal szélessége így egyenetlen, átlagosan 130–150 cm körüli lehetett (a javításokat, megújításokat nem számítva). A 17. századi várfal, legalábbis egyes részeken, már csak egy cölöpsoros palánk volt. A vár északi sarkán a feltárt maradványok alapján rondellaszerű védmű állhatott.

A Réti Zsolt számítógépes grafikus segítségével rekonstruált várrajz alapjául egy nagyjából szabályos négyszög formát vettünk, amit a feltárt részletek és az 1664. évi alaprajz összevetésével szerkesztettünk ki. A sarkokra az északi védmű feltárt részlete és a török palánkokra inkább jellemző formai jegyek alapján – az olasz bástyák helyett – félkör alakú védműveket gondoltunk, ám megjegyzendő, hogy a bástyák eredeti formája sajnos jelenleg nem ismert. A délkeleti saroknál előkerült csekély régészeti jelenségek – ha hihetünk a rajznak a védművek számát illetően – talán a folyó felé nyúló védmű helyére utalnak, de nem

4 Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Szolnok és a Középtiszavidék vízügyi múltja I. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest, 1975. 43–45. (A szolnoki vár alaprajzának és méreteinek „rekonstrukciója”) Litzner 1878. évi térképe még a viszonylag ép várfalakat, Markmüller 1819. évi felvétele már a pusztuló romok körvonalait tünteti fel.

5 A téma valószínűleg vizsgálható lenne például a Szekszárd melletti újpálánki török erősség esetében is, ugyanis a vár maradványait szinte teljes mértékben feltárták, de az alaprajz sajnos még nem közölt. Az ásásról l. Gaál Attila: Török palánkvárak a Buda–északi út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török

végvárak 1663–1684. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. Studia Agriensia 5. Eger, 1985. 185–197.

6 Esterházy Pál Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte és fordította: Iványi Emma. Bevezette és szerkesztette: Hausner Gábor. Zrínyi-könyvtár III. Budapest 1989. 140.

7 Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12. (1996) 163–182; Uő.: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999–2009). In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary. I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II: 621–642.

1. kép Barcs török vára. A vár alaprajzának lehetséges rekonstrukciói a régészeti megfigyelések alapján, és az 1664. évi várrajzból kiemelve a várfal. Kék: rekonstrukció, sárga: feltárt cölöpsorszakaszok, barna: 17. századi rajz részlete. Számítógépes grafika: Réti Zsolt

zárható ki, hogy csak egy negyedik bástya maradványai (1. kép), ez a magyarázata a kétféle alaprajzi rekonstrukciónak.

A régészeti maradványok és a felszíni leletek szóródása alapján a méretarány nélküli Esterházy-féle barcsi várrajz méreteket nyert. A régészeti adatok szerint a vár kiterjedése északnyugat–délkeleti irányban 90 m volt, délnyugat–északkeleti irányban pedig a terepbejárás megfigyelések és a korabeli rajz összevetése nyomán kb. 70 m lehetett. A régészeti jelenségek-ből az tűnt ki, hogy a vár kiterjedése fennállása során alapvetően nem változott, így alábbi számításaink, a kapott értékek a 16. és a 17. századi várra egyaránt vonatkoztathatóak.

A rekonstrukciós rajzon a várfal feltételezhető kerülete nyilván nem lehet pontos, de megközelítheti a valóságot. A vár külső kerülete négy rondellával 379 m, öt védművel 397 m (az ismert részletekre rá szerkesztett korabeli rajzon a vár külső kerülete 441 m). Miután a várfal nem volt túl széles, a külső

és belső kerület közötti különbség elenyésző, mindössze 1% körüli. A feltárt várfalszakaszok hossza (a két cölöpsor között mérve) összesen 30–31 m, azaz a palánképítménynek kb. 7–8%-a. A megfigyelt cölöphelyek alapján a cölöpök átmérője 20–25 cm volt, egymástól való távolságuk rendszertelenséget mutatott, általában 40–50 cm között mozgott, olykor 40–60 cm között változott. A feltárt részeken a külső és belső cölöpárokból a cölöpök távolsága között nem volt különbség, de a belső és külső kerület közti különbségből adódóan a belső cölöpsorhoz valamivel kevesebb fára volt szükség. A bejárat talán 4–5 m széles lehetett, a hiányzó rész a cölöpök számított mennyiségét alapvetően érthetően nem befolyásolja.

20–25 cm-es átmérőjű palánkkarókkal (cölöpökkel) és azok között 40–50 cm-es távolsággal számolva, a rekonstrukcióra alapozva és az adatokat átlagolva⁸ a barcsi vár tömött várfalának megépítéséhez – a védművek számától függetlenül – mintegy 1100–1200 db palánkkaróra lehetett szükség. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez rekonstrukcióra épülő számított, nagyságrendileg értékelhető adat.

A várépítés során az egyenes végű cölöpöket mélyen kiásott alapárkokba helyezték, majd agyaggal kevert földdel körbedöngölték. A cölöpárkok mélysége a korabeli járószinttől számítva eléggé változó, átlagosan 120–140 cm volt. A cölöpök felszín feletti része körülbelül kétszerese lehetett a föld alatti résznek, azaz 3–3,5 m magas falat képzelhetünk el. 1200 db cölöp – 4–5 méteres, 20–25 cm átmérőjű példányokkal számolva⁹ – 216 m³ körüli famennyiséget jelentett.

A cölöplyukak formája kerek vagy kissé ovális volt, valószínű, hogy olyan átmérőjű fákat vágta ki, amelyeken nem kellett sokat dolgozni, azaz a fa törzse a kivágást követően – gallyazás és rönkölés után – rögtön beépítésre kerülhetett. Miután a tölgy akár 30–40 m magasra is megnőhetett, egy fát több palánkkaróhoz is használhattak. A 20–25 cm átmérőjű tölgyfák hossza azonban csak 9–13 m (a tölgyfák ekkor 50–60 évesek), amelyből 6–9 m hasznosítható, így egy fát csupán egy vagy két cölöpnek dolgozhattak fel. Ha 1200 cölöppel és egy fára két cölöpöt számolunk, akkor a barcsi palánk felépítéséhez mintegy 600 fát vághattak ki, a kivágott fák száma azonban nagyobb is lehetett, ha arra gondolunk, hogy nem minden fából lehetett két palánkkarót kinyerni.

8 Négy védművel rekonstruált alaprajzon a külső és belső kerületen (379+373=752 m) összesen:

20 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 1253 db;
20 cm-es átmérővel és 50 cm-es távolsággal számolva 1074 db;
25 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 1157 db;
25 cm-es átmérővel és 50 cm-es távolsággal számolva 1003 db
= átlag 1122 db.

Öt védművel rekonstruált alaprajzon a külső és belső kerületen (397+394=791 m) összesen:

20 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 1318 db;
20 cm-es átmérővel és 50 cm-es távolsággal számolva 1130 db;
25 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 1217 db;
25 cm-es átmérővel és 50 cm-es távolsággal számolva 1055 db
= átlag 1180 db.

9 4 m-es, 20 cm átmérőjű palánkkaró 0,12 m³;
5 m-es, 20 cm átmérőjű palánkkaró 0,16 m³;
4 m-es, 25 cm átmérőjű palánkkaró 0,19 m³;
5 m-es, 25 cm átmérőjű palánkkaró 0,24 m³ = átlag 0,18 m³.

2. kép Barcs és környéke az I. katonai felmérésen, 1782. 1. Barcs; 2. Babócsa. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár

Az ásatási megfigyelések szerint a vár déli részén (ÁI/1991) a 17. századi várfalat csak egy cölöpsor alkotta, az északi védműnél (KÜ/2002) a korábbtól eltérő helyzetű késői erődtítés nyoma is mutatkozott sok kisebb (15 cm átmérőjű) karó helyével, míg a délkeleti átvágásnál (ÁI/1994) a palánk többszörös javításának nyomai kerültek elő. Az újjáépítéseket és a javításokat is tekintve nyilvánvaló, hogy a vár fennállásának közel 100 éve alatt a várfalhoz felhasznált fa a többszöröse volt a fentebb számított

építési mennyiségnek. A palánkkarók mellett nagy mennyiségű fára volt szükség a kötésekhez, a várárok alján, szélén kialakított karó- és cölöpsorhoz, a korabeli rajz alapján valószínűsíthető hídhoz és a kapu előtti védműhöz, a belső épületekhez, és a különféle, egyéb felhasználásokhoz is.

A palánkvár építőanyag szempontjából a környező Dráva vidéki erdőségekre támaszkodhatott.¹⁰ Az 1782. évi I. osztrák katonai felmérésen (2. kép) Barcsról északra nagy területen hiányzik az erdő, a település közvetlen határában mintegy 430 hektárnyi háromszög alakú irtványterület mutatkozik egy erdővel sűrűn borított sávba beékelődve. A közeli Babócsától délre hasonló, de nagyobb, 840 hektáros erdőmentes folt figyelhető meg. A két település közötti közlekedési útvonalat ugyancsak széles irtványterület kíséri. Az erdőhiány magyarázata történetileg összetett, ugyanis a térség erdősége nemcsak a török kori igényeket, hanem a korábbi és későbbi korszakok településeit is kiszolgálta, a térkép egy hosszú humán aktivitás 18. század végi eredményét mutatja. Az irtványterületek kialakulása a 16. századtól fokozott méreteket öltött, az erdőpusztulásban a várépítés és karbantartás, a különféle hadászati igények, a jelentős tűzifaszükséglet mellett az ipar fellendülése is közrejátszott, továbbá sajátos tényezőként a nagyarányú marhatartás is, amely legelők kialakítását, bővítését kívánta meg.¹¹ Nem mellékes, hogy a 16. században a Stájerország és Itália felé irányuló szarvasmarha-kereskedelem éppen a szóban forgó térségben zajlott, a marhákat a dél-dunántúli Dráva menti útvonalakon terelték.¹² A Dráva mellett a folyami hajózás, hajóépítés, malmok, átkelőhelyek szükségletei sem elhanyagolhatóak.

10 A Dráva vidéki kiterjedt erdőségekre I. többek között Evlia Cselebi leírását: „Szigetvárról nyugoti irányban majd hegyeken, majd homokos talajú erdőkben hat óráig mentünk s Babocsa (Popofcsa) várához érkeztünk. [...] Ezután déli irányban, az erdőkben hét óráig menve, Berzence várához érkeztünk. [...] Kanizsától déli irányba, hegyekben és erdőkben három óráig menve, a nagyvezir táborába és Ibrahim ketkhuda környezetébe érkeztünk. [...] A vár [Kanizsa] alól elindulván, nyugati irányba egy napig mentünk s csupa erdőségeken haladván át, a Mura folyó egyik alkalmas gázlóján könnyűséggel keresztülmentünk.” Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre, az előszót és a szómagyarázatot

írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Budapest 1985. [2. kiadás.] 552, 554, 571, 577.

11 Rácz Lajos: Magyarország környezettörténete az újkorig. Természettörténelem 1. Budapest, 2008. 151–154. (a továbbiakban: Rácz 2008).

12 Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye múltjából. *Levéltári Évkönyv*, 4. (1973) 55–62; Pálffy Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). 4.1.7. A magyar gazdaság útjai Európába. In: Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2007. 356–358.

Környezettörténeti kutatások Barcs környékén

A 2007-ben indult OTKA pályázatunk¹³ keretében környezettörténeti vizsgálatokat is végeztünk Barcs térségében (Sümei Pál és munkatársai, Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Földtani és Őslénytani Tanszék), így felmerült a kérdés, hogy a pollenadatok alapján rekonstruálható-e a 16–17. századból a barcsi vár környezetében az erdőirtás, ha igen, az milyen mértékű lehetett, mekkora területre terjedhetett ki, és megközelítőleg mekkora mennyiségű fát termelhettek ki.

A kérdéskör megválaszolható, de rendkívül összetett.

A pollen felhalmozódás, beágyazódás (tafonómia) a recens vizsgálatok alapján meghatározott törvényszerűséget követ, és ahhoz, hogy ezt a kérdéskört korrekt természettudományi adatokkal alá tudjuk támasztani, kisebb átmérőjű, a beáramló vizektől elszigetelt üledékgyűjtő medence szükséges. Mivel ilyen üledékgyűjtő Barcs környékén, a Dráva alluviumán nem található, ezért egy a térségben található elszigetelt üledékgyűjtő (Baláta-tó, a Somogy megyei Szentamély mellett)¹⁴ és a drávai morotvatavak és alluviális rétegsorainak pollenanyagát hasonlítottuk össze.

A kitermelt faanyag mennyiségére alapuló és a fa kitermeléséhez, szállításához kiszámított, középkori technikai szinten lévő társadalmi energia (emberi és haszonállat élőerő) figyelembe vételével elkészítettünk egy modellt. Ennek az alapja egyrészt egy általunk korábban, régészeti modellnél felhasznált elemzés, az ún. *Thünnen-kör*¹⁵ modell, másrészt az SCA (site – catchment) analízis. Ennek nyomán lehatárolhatjuk az egynapi, befektetési haszonnal megjárható területet, az ún. „az egynapi járóföld”-et. A barcsi palánkvár körül így 5 km sugarú körrel, azaz a vár körül 75-76 km²-es területen kell számolnunk a fák kitermelésével, és a palánkhöz történő szállításával.

Modellünk érvényességét gyengíti a Dráva völgye, az uszadékfa jelenléte, illetve a távolabbról úsztatott fák felhasználásának lehetősége. Így modellünk csak akkor érvényes, ha úsztatással, illetve uszadékfák felhasználásával nem számolunk.

A faanyag kiemelésével járó irtványok egyébként több célt is szolgálhattak: a fák kivágása nyomán kialakuló legelők, szántók, rétek a falvak, települések

ellátását is biztosították. A barcsi palánkvártól északra lévő magasparton, a holocén alluviumból kiemelkedő térszínen megfigyelhető és a 18. századi I. osztrák katonai térképen (M 1: 28.800) világosan felismerhető, északnyugat–délkelet irányú irtványterület már a Zsámboky János (humanista néven Johannes Sambucus) által 1578-ban megjelentetett és 1571. évi adatfelvételeken nyugvó Magyarország-térképén is látható. Barcs és Babócsa között ez a terület megközelítőleg 53 km² (5300 hektár) kiterjedésű, ez az irtványterület a két várhoz és több környékbeli településhez tartozott, de kiszolgált a Dráva menti kereskedelem igényeit (pl. szarvasmarha-terelés) is. Babócsa fontos végvár, piachely, kereskedelmi központ volt a török korban, fokozott szükségletekkel.

A pollenanalízis alapján annyi állapítható meg, hogy a barcsi török palánkvár térségében a 16–17. században mindössze 30%-os erdei növényzeti borítással, és 4% körüli tölgyfaborítással, mozaikos környezettel számolhatunk, míg a megtelepedési és termelési szempontból háttérnek tekintendő területeken (Baláta-tó és környéke) az erdei növényzeti borítás 60% körüli és a tölgyborítás meghaladta a 40%-ot ugyanezekben a századokban. Ez a kétféle adatban jelentkező eltérés egyértelműen az emberi tevékenységnek, az erdőirtásnak, irtványkialakításnak és a selektív fakitermelésnek a hatásával magyarázható.¹⁶

Ennek értelmében a szóban forgó térségben mutatózó, összesen mintegy 6500-6600 hektáros¹⁷ irtvány területén a két vár és a környékbeli települések kialakulása előtt 3900-4000 hektáros erdőborítással, illetve 2600-2700 hektáros tölgyerdővel, míg az irtványkialakítás után már csak 1900-2000 hektáros erdőborítással, és ezen belül összesen 190-200 hektáros tölgyerdővel számolhatunk. A 6500 hektáros területről hiányzó 4000 hektárnyi erdő (ebből 2400-2500 hektár tölgyes) török korban kitermelt része bő faanyagot szolgáltatott a két végvár és a várellátó falvak, települések építkezéseikhez, még a középkori szálasos technikával is, sőt elégséges élőfa maradt még az irtástérületek kialakítását követően is.

A faanyagtömeg az erdőgazdálkodásban standardként használt, hektáronként 8 m³/év nettó térfogatú éves növekmény esetében, igen óvatos becsléssel 800 m³, – ha a tölgyfák kora meghaladja az 50-100

13 „Településrégészeti és környezettörténeti kutatások a Dél-Dunántúlon, 14–17. század” című, K 72231 számú OTKA pályázat.

14 L. Sümei Pál: Description of the sampling location at Baláta-tó és Juhász, Imola: The pollen sequence from Baláta-tó c. munkát a Somogy Hills. Palaeoenvironmental studies at Baláta-tó c. fejezetben. In: Environmental Archaeology in Transdanubia. Eds.: Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümei Pál. Varia Archaeologica Hungarica 20. Budapest, 2007. 239–241, 243–247.

15 Sümei Pál: Ember és környezet kapcsolata a középső-bronzkorban: az őskori gazdasági tér fejlődése egy bronzkori tell geo-

archeológiai és környezettörténeti feldolgozása nyomán. *Tisicum*, 19. (2009) 457–480.

16 Vö. Sümei Pál: Az Északi középhegység negyedidőszak végi őstörténete. Ember és környezet kapcsolata a szubkárpati (felföldi) régióban. In: „Régről kell kezdenünk”... Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 295–326.

17 Barcs mellett 430 hektár + Babócsától délre 840 hektár + a két település közötti terület 5300 hektár, összesen 6570 hektár.

évet. Ekkora mennyiségű nyers faanyagból az ágak eltávolítása, illetve rönkölés után, hasításos vagy fűrészeléses technikával körülbelül 360 m³ felhasználható faanyag keletkezik.

A erdészeti növesztési kísérletek és terepi felmérések alapján a 20–25 cm átmérőjű, 9–13 m-es, 50–60 éves tölgyfákból megközelítőleg 50–100 példány biztosan lehetett hektáronként a természetközeli tölgyes erdőkben. 1000 palánkkaróhoz való fa tehát 5–10 hektárról bőven kitermelhető volt. Emlékeztetőül, a barcsi palánknál a várfalakba beépített cölöpök számát 1100–1200-re, a faanyag mennyiséget pedig 220 m³ körülire becsültük.

Az említett irtványterületekről, szűkebben a Barcs melletti 430 hektáros területéről kitermelt fák és a megmaradt erdők a fenti számítások alapján egyértelműen elegendő faanyagot adtak a török kori várépítkezésekhez, a várfenntartással összefüggő különféle tevékenységekhez, továbbá még a környező települések igényeinek fedezésére is. A jelentős famennyiség és faproduktum biztosította a várak, épületek faelemeinek gyors cseréjét, amire szükség is volt, miután a cölöpök gyorsan romlottak gombatámadás és a belső részek szíjács korhadása, illetve esetleges égés következtében. A folyóparton lévő barcsi vár esetében ugyanakkor az építkezésekhez az uszadékfa és az úsztatott fa felhasználását sem zárhatjuk ki.

Bajcsavár

Egy írott forrás szerint 1567-ben, megépítését követően a barcsi török vár alá vonták az addig Eszéken állomásozó drávai török flottillát. Részben ennek eredményeként az 1568. évi drinápolyi békeszerződést megelőző tárgyalásokon Habsburg részről felmerült (Babócsa és Berzence mellett) ennek a várnak a leromboltatása is. Miután oszmán részről a várrombolásokra nem került sor, a bécsi és grazi Habsburg-hadvezetés újjászervezte a Dráva–Mura-vidék védelmét, amelynek egyik központja az 1578-ban, stájer rendek támogatásával épült Bajcsavár lett. Bajcsavár a Kanizsától a Muráig terjedő és a szlavón (vend) főkapitánysághoz tartozó ún. bajcsavári kapitányi kör-

zet teljesen újonnan épült fő erőssége volt, rövid fennállást követően 1600-ban, Kanizsa elfoglalása előtt üritették ki.

Mint említettük, a vár építésére vonatkozóan elsősorban a grazi levéltári források viszonylag sok adatot megőriztek. A Milánóból származó horvát–szlávón végvidéki főépítész (*Superintendent an der Kroatischen und Windischen Grenze*), Geronimo Arcanato (németesen Hieronym[us] Arkhanat) várépítő mester vezetésével kezdődtek meg 1578 szeptemberében a várépítési munkák, amelyet stájer favágók, magyar ácsok, kovácsok és kőművesek végeztek. Egy 1584. évi adat arról szól, hogy a javításokat a környék helybéli lakosságával kell elvégeztetni, egy másik forrás pedig arról tudósít, hogy 1588. október 4-én a törökök megtámadták azokat a favágókat, akik a *Bajcsavár környéki erdőkben palánknak való fatörzseket akartak kivágni*. 1588 szeptembere és novembere között Franz Marbl építőmester tevékenységéről hallunk. Marbl többek között 1500 új palánkkarót veretett le, és elmarasztalta Malakóczy Miklós várkapitányt, aki nem volt hajlandó megbízni a magyar–horvát katonaságot, hogy ők vágják ki az erősítéshez szükséges palánkfát. 1591-ben ismét a német gyalogosok vertek le újabb palánkkarókat.¹⁸

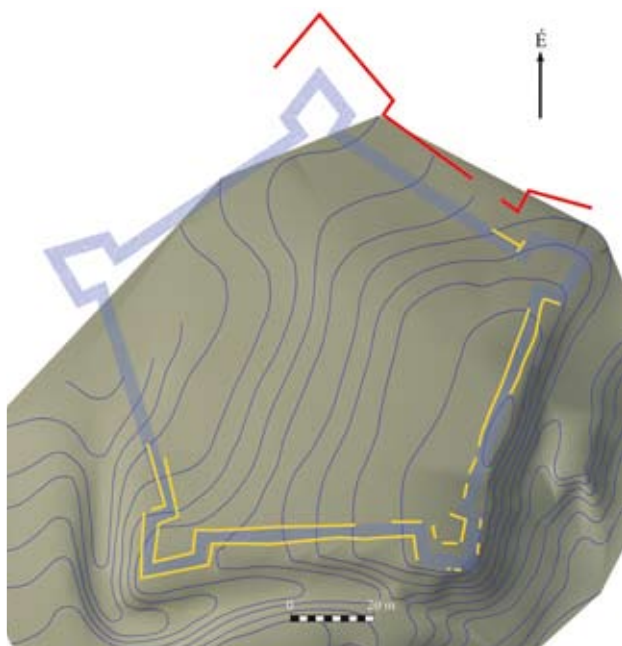
Az ásások nyomán¹⁹ fontos metrikus adatokat kaptunk a várról. A vár erősítési rendszerét alapvetően palánkfal alkotta, de az északi oldalon a homokdombba vágott várárok déli felét az omlás elkerülése végett téglafallal erősítették meg. A palánkvárfal nyomait a vár északi oldalán bizonytalanul, a keleti és déli részekben viszont hosszú szakaszon sikerült dokumentálni, a két cölöpsort a déli kurtinánál és a délnyugati bástyánál különösen jól lehetett követni, e részekben még a javításokat is megfigyelhetjük. A fennmaradt részletek alapján Réti Zsolt segítségével rekonstruáltuk az alaprajzot: a közel 1 hektár nagyságú palánkvár viszonylag szabályos ötszög alaprajzú volt, sarkain ó-olasz rendszerű bástyákkal (3. kép). A várat az északi, nyugati és déli oldalon árok övezte (4. kép),²⁰ amely a szintvonalas felmérés és az árokátvágás alapján a délnyugati bástyánál 20 m széles és 4–5 m mély volt. Ha a 20 m-es szélességet és a 4 m-es mélységet általánosítjuk, akkor a várárok kiásása körülbelül 20 000 m³ föld mozgását követelte meg. (Az

18 Toifl, Leopold: Bajcsavár története a stájer levéltári források alapján. In: Weitschawar/Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 28–34.

19 Vándor László – Kovács Gyöngyi – Pálffy Géza: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: a bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei – Archäologische und Schriftliche Quellen im Vergleich: neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzbürg Weitschawar (Bajcsavár

(1578–1600). *Archaeologiai Értesítő*, 125. (1998/2000) [2002] 85–119. L. még: Vándor László – Kovács Gyöngyi: Bajcsavár régészeti kutatása. In: Weitschawar/Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 47–62. (a továbbiakban Vándor – Kovács 2002).

20 Próbaként számítógépen összevetettük a II. katonai felmérésen látható és a terepmunkák alapján rekonstruálható várárok sávját, a kettőt elég pontosan lehetett egyeztetni.

3. kép Nagykanizsa-Bajcsa. A vár rekonstruált alaprajza. Kék: rekonstrukció, piros: téglafal, sárga: feltárt cölöpsor-szakaszok. Számítógépes grafika: Réti Zsolt

általánosítással persze csupán becslést nyerhetünk a kitermelt föld mennyiségére, amely azonban tükrözheti a nagyságrendet.²¹⁾

A palánkfal két cölöpsora egymástól átlagosan 4 m távolságra húzódott (a rekonstrukciónál 3,7 m széles átlagtávolságot vettünk fel). A számítások szerint a palánképítmény külső kerülete 514 m, míg a belső terület mintegy 5-6%-kal kevesebb, azaz 485 m volt. A feltételezhető palánkfal-konstrukciónak mintegy 44%-át fedik le a régészetileg kutatott várfalszakaszok.²²⁾ A feltárt cölöphelyek alapján a 20-25 cm átmérőjű cölöpök a külső sorban 30-40 cm távolságban álltak egymástól, míg a belső sorban lazábban 40-60 cm-enként voltak elhelyezve. A különbség (és a szabályosság, ami talán az eredeti elképzelést tükrözi) legjobban a déli kurtinánál volt megfigyelhető.

4. kép Bajcsavár erődítési árka az II. katonai felmérésen, 1857–1858. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár

Néhány üres (karómentes) szakasz a várfalhoz egykor felhasznált palánkkarók számát alapvetően nem befolyásolja.

20-25 cm-es átmérőjű palánkkarókkal és azok között a külső kerületen 30-40 cm-es távolsággal, a belső kerületen 40-60 cm-es távolsággal számolva – az adatokat itt is átlagoltuk²³⁾ – a vár falát alkotó két karó-sorhoz körülbelül 1500-1600 db palánkkaróra lehetett szükség.²⁴⁾ A szám, amely nagyságrendileg értékelhető, egy következtetésre nyújt lehetőséget: az alapján ugyanis úgy tűnik, hogy 1588-ban Franz Marbl építómester, az általa leveretett „1500 új palánkkaró”-val,

21 A megmozgatott földmennyiséghez összehasonlításként egy modern kori adat: a Budapest, V. kerület, Roosevelt téri Grasham Palota mélygarázshoz 30 000 m³ földet emeltek ki (KÉV-MET-RÓ Rt.). <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:INP71d0z2t0J:www.kres-bau.hu/refer.htm+m%C3%A9lygar%C3%A1zs+alapoz%C3%A1s+k%C3%B6zm%C3%A9nyter&cd=20&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> (letöltés 2011. szeptember 30.)

22 A rekonstrukción középátlagként mért átlagos terület 501 m, a kutatott várfalszakaszok hossza összesen 220 m.

23 A külső kerületen (514 m):

20 cm-es átmérővel és 30 cm-es távolsággal számolva 1028 db;
25 cm-es átmérővel és 30 cm-es távolsággal számolva 934 db;
20 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 857 db;
25 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 791 db
= átlag 902 db.

A belső kerületen (485 m):

20 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 808 db;

25 cm-es átmérővel és 40 cm-es távolsággal számolva 746 db;
20 cm-es átmérővel és 60 cm-es távolsággal számolva 606 db;
25 cm-es átmérővel és 60 cm-es távolsággal számolva 570 db
= átlag 682 db.

A külső és belső kerületen (999 m) összesen: 1584 db.

24 Ellenőrzésképpen a délnyugati palánkbástyánál az átlagadatokkal történő számítás eredményét összevetettük a feltárt cölöphelyek számával (Vándor – Kovács 2002. 52. 3. kép). A bástya külső kerülete 48 m. 20-25 cm-es átmérőjű palánkkarókkal és a karók között 40 cm-es távolsággal az átlagolt számítás szerint a karók száma 77, a régészetileg feltárt és leszámolt karók száma 72. A különbség abból adódik, hogy némely ponton a cölöp helye nem mutatkozott. Ha azonban az üres helyekre is számolunk cölöpöket, úgy a kétféle eredmény között gyakorlatilag nincs eltérés.

gyakorlatilag az ekkor mindössze tíz esztendőös erődítmény szinte teljes várfalát megújította! (Egyébként, ha a külső kerületen csupán a gyakoribb 40 cm-es cölöptávolsággal számolunk, úgy a külső és belső kerületre számított átlagolt cölöpszám 1506 db, ami szinte pontosan egyezik az 1588. évi adattal.)

A cölöpök felállításához e várban is alapárkokat ástak, ezek mélysége a korabeli járószinttől mérve átlagosan 120–150 cm volt. 1500 db cölöp – 4–5 m hosszú és 20–25 cm-es átmérőjű példányokkal számolva – 270 m³ fa mennyiséget jelentett. Miután Bajcsavárban is minden belső épület fából készült, a palánkvárfal elemein²⁵ túlmenően ebben a várban is további komoly mennyiségű faanyagra volt szükség. Az említett adatok figyelembevételével és egy fára két palánkkarót számítva, a várfalak felállításához kb. 800 db fát vághattak ki. Természetesen ez is csak nagyságrendileg becsülhető szám, minden bizonnyal több fát kellett kivágni, hiszen nyilván nem minden fa volt alkalmas két palánkkaró kialakítására.

Környezettörténeti szempontból, az erdőket, irtványfelszíneket tekintve a barcsihoz hasonló jellegű megállapításokat tehetünk Bajcsa esetében is. Csupán az 1784. évi I. katonai térképet (5. kép) vizsgálva, Kanizsától délre, a Kanizsa-patak nyugati oldalán és a Mura völgyében kiterjedt irtványterületek láthatók, amelyek kialakulása részben minden bizonnyal a török kori várépítések és erődítések (Bajcsavár, Fityeháza, Murakeresztúr), a határ menti hadászati tevékenységek, így a térségben az 1570-es évek végén, 80-as években zajló, határvédelemmel összefüggő nagyarányú munkák következménye is. A határvédelem kihasználta egy-egy terület természetföldrajzi adottságait és védelmi előnyeit (vizek, mocsarak, hegyek, erdők),²⁶ sőt a környezet formálásával azokra még rá is erősített. A Kanizsa környéki török elleni védelem megszervezését az 1577. évi bécsi haditanácskozás a Kanizsa-patak erdős, mocsaras völgyére úgy alapozta, hogy azt duzzasztott tavakkal, terepakadályokkal (így pl. utakra döntött fákkal, közlekedést akadályozó cölöpsorokkal), eltorlaszolt gátakkal és gázlókkal, illetve az újonnan épített bajcsavári palánkerősség mellett őrházakkal tették átjárhatatlanná.²⁷

5. kép Bajcsa környéke az I. katonai felmérésen, 1784.

1. Az egykori Bajcsavár helye. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár

A nagyfokú fakitermelést tekintve óhatatlanul felvetődik, vajon védték-e, illetve miként védték az erdőket? Hiszen már a középkorban is tisztában voltak azzal, hogy az erdő véges mennyiségű erőforrást jelent, és kihasználtságának korlátai vannak, így védeni kell.²⁸ Arról, hogy a 16–17. századi végvárrendszer erdőit hogyan kezelték és védték, jelenleg még nem sokat tudunk, de a forrásokból kielemezhető. Az erdő a vár, az ország védelmi céljait szolgálta, így sok forrásban található utalás arra, hogy a végvárrendszer legkülönbözőbb tájain igen komoly gondot fordítottak az erdők megővésére,²⁹ az erdőhasználatot országgyűlési törvényekkel is szabályozták.³⁰ A védő szándék még török oldalon is megnyilvánult. A rendeletek, intézkedések az erdők pusztulását azonban megakadályozni nem tudták.

25 Említhetők pl. a palánkfal tetejét védő, illetve a várfalon húzó-dó folyosó vagy gyilokjáró elemei is.

26 Vö.: Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Budapest, 1999. 14–20.

27 Kelenik József: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 163–174.

28 Szabó Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.:

Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 336.

29 Az udvarbírói utasítások például külön pontokba foglalva szabták meg az erdővédelem kívánalmait: például tüzelésre csak értéktelen fákat vághattak ki, a sarjerdőket védték, az udvarbíró vagy várkapitányt felelősségre vonhatták, ha egyéni érdekeket érvényesített stb. R. Várkonyi Ágnes: A párbeszéd esélyei. (A végvárrendszer-kutatások humánökológiai megközelítéséről). In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 15.

30 Meghatározták, hogy az egyes végvárak az erődítési munkálatokhoz mely erdőket vehetik igénybe. Rácz 2008. 152.

Martin Krenn – Ute Scholz

(unter Mitarbeit von Brigitte Fettingner und Doris Schön)

UNTERSUCHUNGEN IN DER KARTAUSE AGGSBACH, NIEDERÖSTERREICH¹

Die jüngste der drei niederösterreichischen Kartausen, neben Mauerbach 1314/1316 und Gaming 1330, wurde 1373 von Heidenreich von Maissau und seiner Frau Anna von Kuenring gegründet und als Grablege ausgewählt. Im Jahr 1380 wurde die Kartause Aggsbach mit 12 Mönchen aus Mauerbach unter dem neuen Prior P. Johannes Fleischesser besiedelt. Um die Jahre 1590 und 1673 kam es zu Umbauten bzw. Neuausstattungen der Räume. Die Aufhebung des Klosters durch Kaiser Josef II. führte 1782 zum Verkauf und zum teilweisen Abbruch der Klosterräumlichkeiten. Vor allem der Bereich des großen Kreuzganges und der anschließenden Zellenbauten wurde dabei komplett geschleift. Das Abbruchmaterial fand unter anderem 1795 im Turmneubau zur Kirche wieder Verwendung.

Die geplante Errichtung eines Meditationsgartens durch den Verein der Freunde der Kartause Aggsbach führte im Oktober/November 2008 zu ersten Feststellungsgrabungen im Bereich des großen Kreuzganges sowie der daran anschließenden Mönchszellen der Kartause Aggsbach (Parzelle 236).

Schon die ersten archäologischen Freilegungsarbeiten zeigten, dass knapp unter der Grasnarbe die Oberkanten der Kreuzgangmauern sowie der Zellenbauten noch vorhanden waren, wobei die Bauteile bis zu einem Meter über dem Fußbodenniveau im Aufgehenden erhalten geblieben waren. Bis in diese Höhe zeigten alle Mauern noch Verputz und Farbfassungen. Auch die Ziegelfußböden haben sich zu großen Teilen erhalten, während sämtliche Werksteine vor der Schleifung systematisch ausgerissen wurden.

Ziel der archäologischen Untersuchungen war die lagemäßige Definition der Zellen sowie des Kreuzganges und der Totenkapelle. Hierzu wurden der Humus und das Abbruchmaterial aus der Zeit nach 1782 maschinell abgetragen und ein Dokumentationsniveau auf dem ersten fassbaren Laufniveau herge-

stellt. Einzelne Bereiche wurden als Referenzflächen vollständig untersucht, sämtlicher Mauerbestand sowie die Fliesenböden bzw. die Estriche unverändert im Boden belassen und nach einer Sicherung mittels Folienüberdeckung wieder zugeschüttet. Basierend auf den gewonnenen Erkenntnissen wurde ein landschaftspflegerisches Konzept erarbeitet, dass den Grundriss des Zellentraktes aufnimmt und die Baukörper in Form von Rankgittern und Hecken für zukünftige Besucher erfahrbar machen soll.

In den drei Grabungskampagnen 2008 bis 2010 konnten der gesamte Kreuzgang, neun Kartäuserzellen sowie die Totenkapelle im großen Kreuzhof archäologisch und bauhistorisch untersucht werden.

Die Kartause

Die Kartause Aggsbach (Cartusia Portae Beatae Mariae Virginis) liegt am Rande des Dunkelsteiner Waldes, in einem schmalen Seitental am Ortsende von Aggsbach-Dorf, am linken Ufer des Wolfsteinbaches. Sie ist von der Donau rund 1,2 km landeinwärts zurück versetzt und von dieser durch den Höhenzug des sog. Geißrückens getrennt. Das Wolfsbachtal bildet an dieser Stelle eine geschützte, allerdings relativ schmale Siedlungsfläche aus. Bedingt durch diese topographische Disposition erstreckt sich die Anlage der Kartause über eine Länge von 270 m bei einer Breite von 40 m (Abb. 1.).

Das Zentrum der Kartause wird durch das innere Coenobium gebildet, das die Klosterkirche, das Claustrium minor, sowie die gemeinschaftlichen Raumbereiche wie den Kapitelsaal und das Refektorium umfasst. Heute sind hiervon noch die NNO ausgerichtete Kirche und die nördlich und südlich liegenden Gebäudeteile erhalten. Der größte Teil des kleinen Kreuzgangs, sowie die östlichen Gebäudeteile

¹ Hierbei handelt es sich um eine gekürzte Fassung des Artikel Archäologie Alfred Benesch, Martin Krenn und Ute Scholz unter Mitarbeit von Brigitte Fettingner und Doris Schön: Die Cartusia

Portae Beatae Mariae Virginis in Aggsbach. *Archäologie Österreichs* 21/2. (2010) 4ff.

wurden nach der Klostersaufhebung unter Kaiser Joseph II. nach 1782 abgebrochen. Südlich des inneren Coenobiums liegt der ehemals öffentliche Bereich der Klosteranlage, bestehend aus dem Repräsentationsstrakt, dem Wirtschaftshof, den Granarien, sowie einer großzügigen Gartenanlage. Über einen Vorhof neben der Kapelle St. Anna erfolgte ehemals der Zugang in die Kartause. Der gesamte, einst öffentliche Bereich ist heute in Privatbesitz.

Mit dem Clastrum minor durch einen Gang verbunden lag nördlich davon das im 18. Jahrhundert abgebrochene Eremitorium, das den großen Kreuzgang mit den anliegenden Kartäuserzellen sowie die Totenkapelle St. Crucis und den umliegenden Friedhof

umfasste. 1784 wurde die Pfarre Aggsbach-Dorf eingerichtet und in diesem Zuge die Klosterkirche in eine Pfarrkirche umgewandelt. In dieser Zeit entstand auch der östlich an den Chor der Kirche angebaute Kirchturm. Im 19. Jahrhundert wurde der Bereich des abgebrochenen Zellentraktes in einen Spargel- und Obstgarten umgewandelt.

Umgeben war die gesamte Klosteranlage durch eine mit Türmen bewehrte Mauer, die den Höhenzug des Geißrückens topographisch nutzte. Die zugehörigen Wirtschaftsbereiche (Schmiede, Fischteiche, etc.) lagen nördlich der Kartause am Zusammenfluss zwischen Wolfsteinbach und Aggsbach.²

Seit dem 17. Jahrhundert sind mehrere histori-

sche Ansichten und Pläne der Kartause vorhanden. Die älteste dieser Darstellungen stammt von Georg M. Vischer aus dem Jahr 1672, der, wie die meisten der danach folgenden Ansichten, die Kartause von Osten abbildet. Für den Bereich des Eremitatoriums zeigt Vischer 8 Mönchszellen, sowie die Totenkapelle. Der Kreuzgang wird bei Vischer, ähnlich wie der große Kreuzgang der Kartause Mauerbach, mit Fensteröffnungen in den Kreuzhof dargestellt. Die Klosterneuburger Vedute aus der Zeit um 1700, sowie die Aggsbacher Vedute aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zeigen insgesamt 9 Zellen, parallel zum Kreuzgang liegende Verbindungsgänge zwischen den Zellen (ähnlich zum barocken Baubestand in Mauerbach) sowie einen Querbau innerhalb des Kreuzhofes, das sog. Parlatorium (Abb. 2.). Beide Gemälde ermöglichen durch ihren vogelschauartigen Charakter einen hervorragenden Einblick in die gesamte Klosteranlage.

Der Zustand nach dem Abbruch des Eremitatoriums wird durch ein Aquarell eines anonymen Künstlers aus der Zeit um 1850 wiedergegeben. Einzig die Totenkapelle ist innerhalb eines regelmäßig angelegten Obstgartens noch erhalten. Dies ist umso überraschender, weil die Kapelle selbst auf dem Franziszeischen Kataster von 1821 nicht verzeichnet ist.

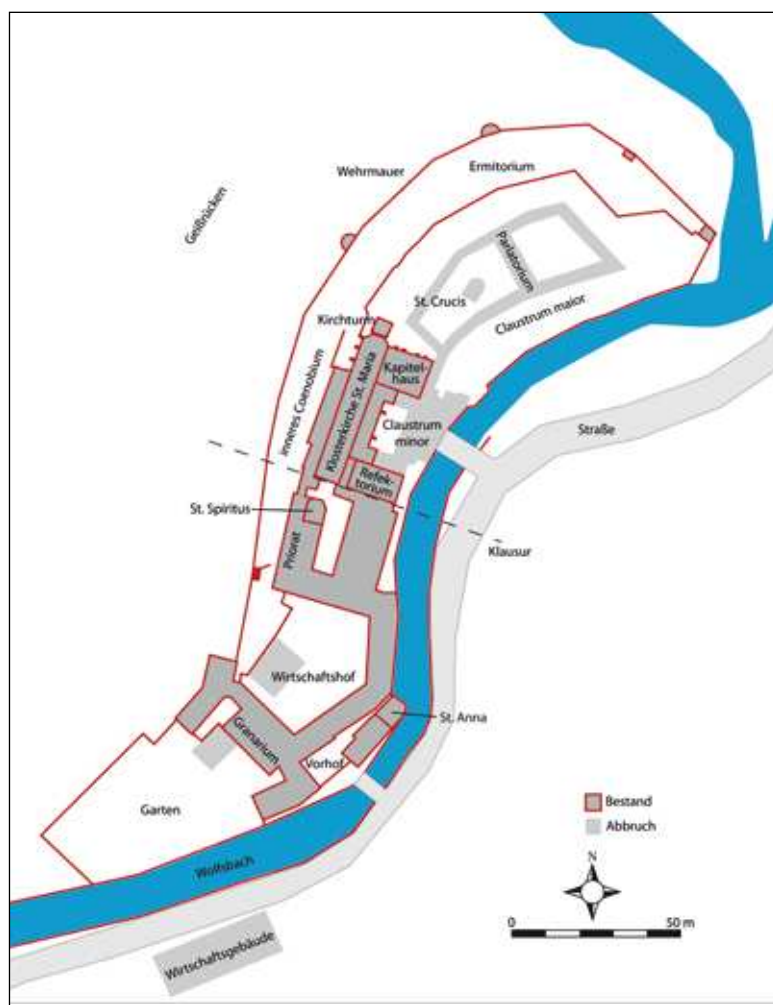

Abb. 1. Gesamtplan der Klosteranlage der Kartause Aggsbach, nach Reinberger, C.: Auszug aus den neuen Forschungsergebnissen zur Architektur der aufgehobenen Kartause Portae Beatae Mariae Virginis zu Aggsbach in Austria Inferiore, *Analecta Cartusiana*, 243. Salzburg, 2006, 2. (Grafik M. Krenn)

2 Zur Geschichte der Kartause Aggsbach vgl.: Rossmann, H.: Die Geschichte der Kartause Aggsbach. *Analecta Cartusiana* (AC) 169. Salzburg, 2000. 57–360.; Reinberger, C.: Auszug aus den neuen Forschungsergebnissen zur Architektur der aufgehobenen Kartause Portae Beatae Mariae Virginis zu Aggsbach in Austria

Inferiore. AC 243. Salzburg, 2006.; Hogg, James (Hrsg.) u. a.: Die Kartause Aggsbach. AC 83/4. Salzburg, 1995. Weiterführende Literatur in: Hogg, James (Hrsg.) u. a.: Kartäuser in Österreich. AC 83/1–3. Salzburg, 1981.

Abb. 2. Klosterneuburger Vedute, um 1700, Stift Klosterneuburg G 454

Der große Kreuzgang

Der ergrabene Befund zeigt, dass es sich bei dem großen Kreuzgang der Kartause Aggsbach um eine unregelmäßige Vierflügelanlage handelte, wobei v.a. der Süd- und Nordflügel mehrfach leicht abgelenkt verlief. Insgesamt passte sich der Grundriss des Kreuzgangs der Geländestruktur an. In Verlängerung des südlichen Kreuzgangarmes fand sich eine gangartige Verbindung parallel zum Kapitelsaal, die eine Erschließung zum kleinen Kreuzgang darstellte. Die Interpretation eines südöstlich davon ablaufenden Ganges ist bisher ungeklärt (Abb. 3.).

Es zeigte sich, dass die gesamte Anlage des Eremitatoriums in der Gründungsphase ab 1373 in einem Zug errichtet wurde, d.h. der umlaufende Kreuzgang mitsamt den davon abgehenden Zellenhäusern mit den Gärten der Kartäusermönche der gotischen Bauphase zuzuordnen ist. Kennzeichnend dafür war ein Schalenmauerwerk aus Bruchstein, das stellenweise bis zu einer Höhe von knapp 1 m aufgehend erhalten blieb und vor allem an den Ecken, Türen oder sonstigen Öffnungen mit gotischen Ziegeln verstärkt

war. Da beim Abbruch der Kartause alle Werksteine sorgfältig entfernt wurden, kann über den Aufbau des aufgehenden Mauerwerks nur die Aussage getroffen werden, dass Tür- und Fensterlaibungen, sowie etliche Türschwellen aus gesondert bearbeiteten Steinen gefertigt waren.

Der Kreuzgang wies schon in der ersten Bauphase einen Fliesenboden mit quadratischen, unverzierten Ziegelfliesen (20×20 cm) auf. Erhalten blieben hiervon nur wenige in situ liegende Fliesenfragmente, in größeren Bereichen war lediglich der Estrich des Fußbodenunterbaues mit den zugehörigen Fliesenabdrücken vorhanden. Nach einer Niveauanhebung um 0,20 m wurden die mittelalterlichen Fliesen im Kreuzgang in der Barockzeit neu verlegt. In diesem Niveau konnten neben unverzierten Fliesen insgesamt vier Stücke mit Dekor beobachtet werden. Hierbei handelte es sich um ein in einen Kreis eingeschriebenes Wappenschild, sowie eine Fliese mit vier gleichen, ornamentalen Stempelmotiven. Nicht zu klären war, ob diese Fliesen ursprünglich zur Ausstattung des Kreuzganges oder eines anderen Bauteils gehörten.

Auffällig waren die wenigen Belichtungsmöglich-

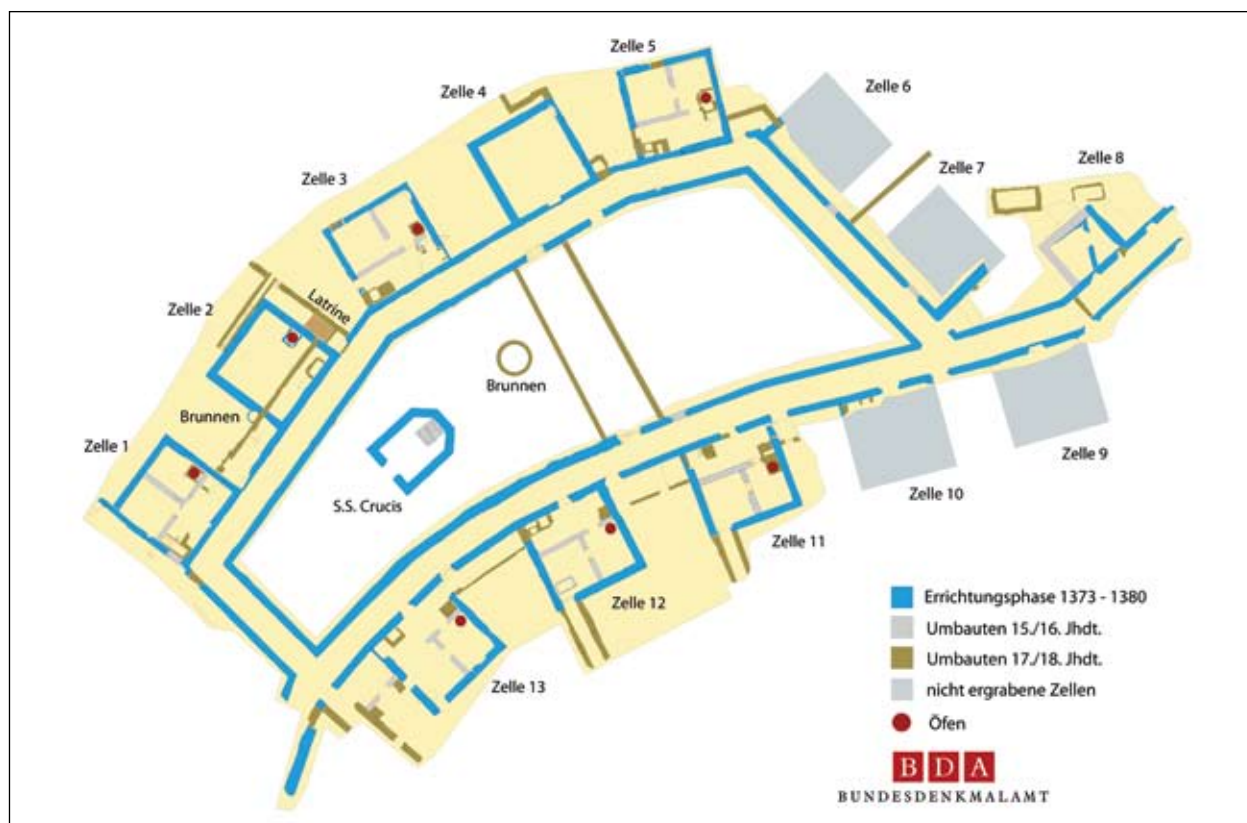

Abb. 3. Kartause Aggsbach, Grabungsplan der Kampagnen 2008–2010

keiten im Kreuzgang, wobei zu bedenken ist, dass Fenster ohne bis zum Boden reichende Laibung nicht mehr erkennbar waren. Tatsächlich fanden sich an der Kreuzgangsinnenseite lediglich im nördlichen Seitenarm drei primäre Fensterlaibungen, die bis zum Boden reichten, während drei weitere vermutete Fensterlaibungen lediglich als Nischen mit Sohlbänken zu dokumentieren waren. Bezugnehmend auf die bildlichen Darstellungen ist jedoch mit einer durchgehenden Fensterlösung zu rechnen.

Vom Kreuzgang aus war jede Zelle durch ein duales Öffnungssystem erschlossen. Eine Tür führte jeweils mittig in den Innenraum der Zelle, eine weitere jeweils in den zugehörigen Gartenbereich. Der große Kreuzhof war zumindest durch zwei Öffnungen im nördlichen Flügel sowie durch eine im südlichen Flügel zu betreten. Zwei dieser Türen wurden in der Barockzeit durch das Parlatorium („Collocatorium“/ Sprechzimmer) miteinander verbunden.

Eine Sondersituation fand sich im nordöstlichen Kreuzgangteil. Hier besaß der südliche Flügel des Kreuzganges eine gangartige Verlängerung Richtung Osten, die einerseits zur Erschließung einer Zelle, andererseits zur Erschließung eines Gebäudes nördlich des Kreuzgangarmes diente. Dieses relativ isoliert stehende Gebäude, dessen erste Phase in Form der Nordwestecke erhalten geblieben ist, war an den Kreuzgang angebaut. Aus unbekanntem Grund wurde das

Gebäude bis zur Fundamentoberkante geschleift und noch im Spätmittelalter überbaut, wobei der neue Bau sich ebenfalls nach Norden orientierte. Brandspuren auf dieser Mauer deuten auf ein Abkommen des Gebäudes durch Brand hin. Funktion und Interpretation dieses Gebäudes sind derzeit unbekannt.

Die Friedhofskapelle St. Crucis

Inmitten des großen Kreuzhofes lag der Mönchsfriedhof mit der Friedhofskapelle St. Crucis (Hl. Kreuz). Nach historischen Belegen wurde der kleine einjochige Bau mit 3/8 Schluss unter Prior Benedikt (1491–1505) errichtet. Der Zugang in die Kapelle erfolgte durch eine leicht getrichterte Türe an der Westseite. Der Zugang war links und rechts der Türöffnung mit zwei 22 cm breiten, stark geglätteten Faschen betont. Von der Innenausstattung fanden sich letzte Reste eines Ziegelfußbodens, der mit Aufgabe der Kartause jedoch planmäßig entfernt wurde, sowie das direkt an die östliche Chormauer angebaute Altarfundament, dem eine kleine Treppenanlage vorgelegt war. Kapelle, Altar und Fliesenboden sowie die äußere und innere Putz-Farbausstattung scheinen bauzeitlich zu datieren. Der Zugang zur Kapelle wurde bei der Aufgabe der Kartause mit einer Ziegelmauer verschlossen.

Die Mönchszellen

Vom umlaufenden Kreuzgang waren die annähernd quadratischen Zellen, die eine Größe von etwa 7×8 m aufwiesen, mittig durch eine Tür zu betreten (Abb. 4.). Eine weitere Öffnung an der Schmalseite der Zellen führte in den zu den Häusern gehörenden Garten, der durch eine Mauer vom Garten der benachbarten Zelle abgetrennt war. Durch eine weitere Tür an der Rückseite der Zellen konnte ebenfalls der Garten betreten werden. In jeder Einheit bestand aber auch die Möglichkeit, direkt neben der Zelle vom Kreuzgang in den jeweiligen Garten zu gehen.

Aufgrund diverser Umbauten in Renaissance und Barock konnte die Innenausstattung der mittelalterlichen Zellen nur in Teilen bestimmt werden. Es blieben jedoch einzelne Putzreste, stellenweise mit dunkelgrauer Bemalung, sowie zwei annähernd quadratische Ofenfundamente aus gotischen Ziegeln erhalten, die sich jeweils mittig an der Zellenwand befanden. Feuerspuren auf den Fundamentmauern wiesen auf ein offenes Feuer hin, das entweder durch einen offenen Kamin oder einem Kammerofen gebündelt wurde. Neben der mittelalterlichen Errichtungsphase des Zellentraktes konnten noch zwei weitere Umbauphasen nachgewiesen werden, die jeweils planmäßig in großem Stil und in den Details identisch durchgeführt wurden.

Im späten 16. Jh. erneuerte man die innere Struktur der Zellen, so dass durch die Errichtung von Innenwänden im Erdgeschoss eine Dreiteilung entstand (vgl. Abb. 5. und 6.). Man betrat also durch die Eingangstür einen quer liegenden, Ost–West gerichteten, langrechteckigen, $7 \times 2,5$ m messenden Vorraum, der in seiner Nordost-Ecke eine Tür zu einem weiteren, $2,8 \times 3,8$ m großen Arbeits- bzw. Wohnraum besaß. Dort wiederum lag mittig in der Westmauer eine Tür, die in einen weiteren Raum von ca. $3,4 \times 3,8$ m führte. In dieser Ausbauphase wurde ein Estrich gelegt, der in einer Zelle Spuren roter Bemalung aufwies. Über den Aufbau des aufgehenden Mauerwerks ist auch für diese Ausbauphase keine Aussage zu treffen.

Abb. 5. Kartause Aggsbach, Zelle 3, Übersicht von Osten. (Foto J. Haring)

Abb. 4. Kartause Aggsbach, Übersicht des Kreuzgangs mit Zellen 4 und 5. (Foto U. Scholz)

Die nachhaltigsten Veränderungen erfuhr der Zellentrakt dann in der Barockzeit, wo massive Umbauten stattgefunden haben. Durch den allgemeinen Niedergang nach der Reformation war das Kloster in finanzielle Bedrängnis geraten, so dass die Belegungszahl der Mönche von mittelalterlichen zwölf auf barockzeitliche fünf Mönche schrumpfte. In diesem Zusammenhang ist wohl auch zu sehen, dass im 17. Jh. mehrere bestehende Zellen im Nord- und Osttrakt samt ihrer Gartenmauer abgerissen wurden und die verbleibenden Zellen dadurch eine Vergrößerung ihres Gartenareals erfuhren. Damit kann auch die aus dem beginnenden 18. Jh. stammende Abbildung auf der Klosterneuburger Vedute mit den archäologischen Fakten harmonisiert werden, da auf dem Gemälde der Zustand nach Abriss der Zellen festgehalten wurde, und nur noch sieben Zellen anstatt der für das Mittelalter schriftlich überlieferten zwölf Zellen zu sehen sind.

In allen untersuchten Bereichen wurden diese barockzeitlichen Umbauten sowohl im Inneren der Zellen als auch in den Gärten der Häuschen nachgewiesen. Das Fußbodenniveau wurde um ca. 20 cm erhöht und im Vorraum der Zellen ein Ziegelfußboden aus quadratischen

Abb. 6. Kartause Aggsbach, Zelle 12, Übersicht von Süden. (Foto B. Fettingner)

Abb. 7. Kartause Aggsbach, Zelle 1, Eiskasten der barockzeitlichen Umbauphase. (Foto U. Scholz)

Fliesen verlegt. Die in der Renaissance angelegte Raumaufteilung blieb erhalten, es wurde jedoch auf den bestehenden Estrich ein Holzfußboden aufgebracht, der rechtwinklig auf eingelassene Holzbalken verlegt wurde. Neben dem Anbringen von neuen Putzen und Farbfassungen stach besonders der Einbau eines Kachelofens an derselben Stelle, an der vorher der mittelalterliche Ofen stand, heraus. Dieser wurde vom Vorraum aus beheizt, der Ofen selbst stand im östlichen Wohn- oder Arbeitsraum. In der südwestlichen Ecke des Vorraums wurde jeweils der vormalig wohl hölzerne Treppenaufgang in den ersten Stock durch einen aus Ziegel gemauerten, mit Holzstufen versehenen Aufgang ausgetauscht. Dieser Aufgang führte in das Dachgeschoß, das auf beiden Veduten mit Fensteröffnungen im Giebelbereich dargestellt ist. Der Vergleich mit den noch in der Kartause Gaming bestehenden Zellen zeigt, dass es sich hierbei wohl um Sitznischen gehandelt hat.³ Im Zuge der Errichtung der einzelnen Stiegenanlagen wurden die sich dort befindliche Türe, die in den Zellengarten führte, zugemauert und in den dort entstandenen Raum unter der Treppe eine gemauerte Vertiefung gebaut, die mit einem Holzdeckel abgedeckt war und als Vorratskammer diente. In Zelle 1 war dieser „Eiskasten“ zu einem kleinen Keller ausgeweitet, in den sogar einige Stufen hinunter führten (Abb. 7.).

In der gleichen Umbauphase wurde außerdem auf der gegenüberliegenden Seite des Vorraumes ein Ausgang in den Garten neu geöffnet. Dieser führte direkt in einen gleichzeitig errichteten, parallel zum Kreuzgang laufenden Begleitgang.

Dieser Gang konnte bisher bei jeder barockzeitlich

noch bestehenden Zelle nachgewiesen werden, partiell war sogar noch der Ziegelfußboden des Ganges erhalten.

In Zelle 2 lang am Ende des Ganges eine barockzeitliche, gemauerte Latrine, in der neben einer großen Menge teilweise sehr qualitätvollen Glases und Keramik auch viele Reste von Muscheln, Donaufischen und sieben Schildkrötenpanzer geborgen werden konnten. Als weitere Besonderheit kam noch ein klappbares Toilettegerät aus Bein hervor, das eine Zahnbürste, ein Löffelchen und einen Spatel beinhaltete und mit einer Löwendarstellung verziert war. Eine weitere barockzeitliche Latrine wurde direkt auf eine abgerissene mittelalterliche Zelle gebaut. Zwischen der nördlichen Zellereihe und der dahinter aufragenden Felswand war ein Abwasserkanal situiert, der aus wannenförmigen Kalksteinrinnen mit einer Abdeckung aus Steinplatten bestand und bis in die Barockzeit benutzt wurde.

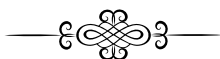
Nach dem flächendeckenden Abriss im Jahr 1782 blieben die Grundmauern der Kartause unter dem Abrisshorizont des Klosters gut versiegelt. In diesem Horizont wurden Sammelstellen von ausgebrochenem Steinmaterial sowie eine Konzentration von Dachziegelschutt zur Vorbereitung für die Wiederverwendung des Baumaterials beobachtet. Aus dem Abbruchhorizont stammt ein Tonmodell, das die Abbildung eines Mönches zeigt.

Die bis zu 70 cm starke Abbruchschicht bildete einen guten Schutz des erhaltenen Befundes, lediglich einige Baumpflanzgruben des seit dem 19. Jh. eingerichteten Obstgartens haben Gruben in die Mauern gerissen.

³ Zur Kartause Gaming vgl.: Hildebrand, Walter: Kartause Gaming. Jubiläumsausstellung 900 Jahre Kartäuserorden 1084–1984. Gaming, 1984.

Magyar Károly

TÖBBÁGÚ LŐRÉSEK A KÖZÉPKOR VÉGI ÉS KORA ÚJKORI MAGYAR VÁRÉPÍTÉSZETBEN

Az alábbi rövid dolgozat a középkor végi, kora újkori magyar vár-, illetve erődépítészetnek egyik részletével, egy speciális, többágú lőréstípussal foglalkozik. Ezen apró műrészlet megjelenése mellékesnek tűnhet az új, nagy védelmi létesítmények, az ágyútorony- és bástyatípusok kialakulásának viszonylatában.¹ Mindamelllett az effajta lőrés és az ágyútoronyok/bástyák kifejlődése több formában is kötődik egymáshoz, hiszen egyrészt mindkettő a tűzfegyverek jelentős térnyerésének köszönheti létrejöttét, másrészt a szóban forgó lőrés – mint látni fogjuk – gyakran a tornyok/bástyák környezetében, vagy éppen azokon jelennek meg először.

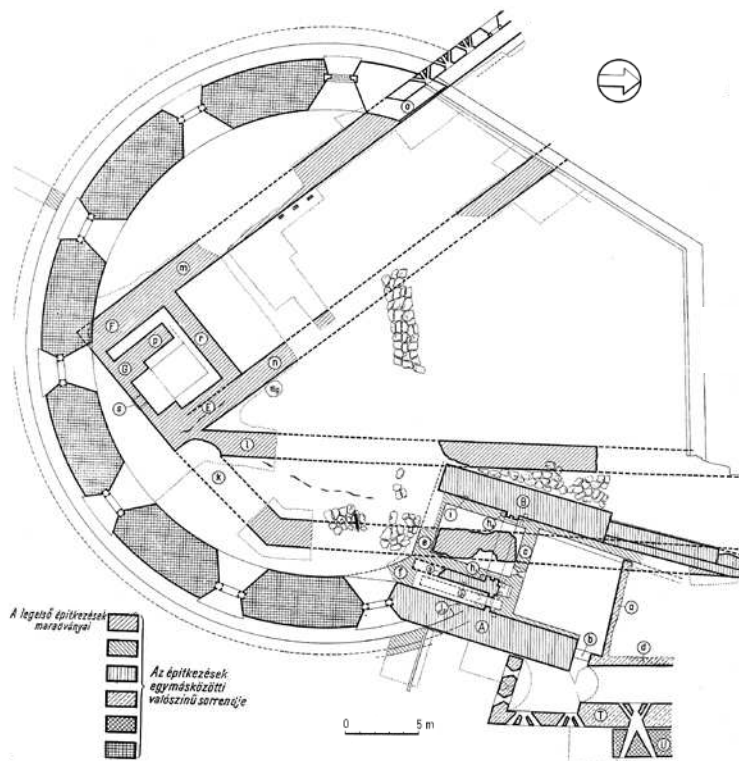
Az említett lőréstípus Budán a vár, illetve a királyi palota déli, késői védelmi rendszerénél, a Rondella (vagy Déli nagy rondella) környékén, egyszerre több helyen és többféle változatban tűnik fel (1–2. kép).

Három példányban fordul elő a kerek bástyához² északnyugatról befutó fal felső szintjén. E fal alapjaiban jóval korábbi, minden bizonnyal Zsigmond kori eredetű, felmenő része azonban, amelynek gyilokjárójához a három lőrés tartozik, már egybeépült a bástya északnyugati, utolsó ágyúlőrését magában foglaló falszakaszával. A Rondella és a fal csatlakozásának ez a szeglete a két védmű legépebben megmaradt része, amely egyben az előbbi eredeti formáját őrizte meg.

1 A bástyák megjelenésére l.: Domokos György: A várépítéset és a várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, (Új folyam.) 33. (1986) 47–110.; Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 2. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Domokos 2000); Domokos György: Késő reneszánsz erődépítéset Itáliában és Magyarországon. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 131–157. Magyarországi elterjedésükre l.: Feld István: Késő reneszánsz és kora barokk. *Magyar Építészet*. 3. Budapest, 2002., elsősorban 21–28. (a továbbiakban: Feld 2002). Az ezeknél némileg korábban, illetve részben párhuzamosan feltűnő egyéb ágyúvédművekre, ágyútoronyokra, rondellákra l.: Feld 2002. 28–37.; Feld István: A magyarországi építéset Szapolyai János korában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. *Studia Miskolcensis* 5. Miskolc, 2004. 97–123. (a továbbiakban: Feld 2004); Feld István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítésetében. *Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok*. *Studia Agriensis* 27. (2008) 175–196. (a továbbiakban: Feld 2008). A most tárgyalt lőréstípussal tudomásom szerint eddig senki nem foglalkozott részletesebben, viszont Esztergom kapcsán említi Tolnai Gergely: Az esztergomi vár erődítéseinek története. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kótárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek, 2. Esztergom, 2004. (a továbbiakban: Tolnai 2004); Tolnai Gergely: *Reneszánsz erődítések Esztergomban (1476–1543)*. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 251–259. (a továbbiakban: Tolnai 2009). Tolnai néhány olyan példát is felsorol, amelyekre egyébként én is kitérek. Itt kell megjegyezni, hogy utóbbi szerző a jelen kötetbe szánt írásában eredetileg maga is ezt a témát akarta feldolgozni, megtudván azonban,

hogyan kettőnk témája egybe esik, előzékenyen lemondott erről a lehetőségről. Kollegiális hozzáállását ezúton is köszönöm.

2 A „kerek bástya” *terminus technicus* használata a témával foglalkozó legújabb szakirodalom alapján értelmetlennek, sőt hibásnak tűnhet, vö. pl.: „A bástya a várfalak síkjából előreugró, ötszögű, négy falsík (...) által határolt, oldalazó tűzérési védmű.” Domokos 2000. 16. Ez azonban az akkori kortársak számára egyáltalán nem így volt, Antonio Mazza pl. „*un bastione tondo fatto alla Italiana con honesto disegno*”-t emleget [kiem.: MK], valószínűleg épp a rondelláról szólván. (Mazza szövegének – a *Magyar Történelmi Tár* 1875-ös, XX. kötetében megjelent alapkölzése után – Budára vonatkozó részét többen is hosszan idézik, pl.: Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. (Szövegkötet) Budapest, 1966. 82–83. És hogy ezt a rondellát bizonyosan bástyának tekintették, jó példa erre a Münster-féle, 1550 körül készült metszet, amelyen e védmű felett a „*pastei*” felirat szerepel. A szakirodalom ezzel kapcsolatos mai szóhasználata egyébként korántsem egységes. A bizonytalanság még az egyes szerzők saját munkáiban is tetten érhető. Gerő két kapcsolódó, 1975-ös munkája közül az elsőben pl. a rondellákat egyértelműen a bástyák közé sorolja. Gerő László: A magyar várépítés kialakulása a Honfoglalás korától. Jellegzetes építési korszakok és ezek történelmi előzményei az európai várfejlődés keretében. In: *Várépítészetünk*. Főszerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 9–44., 36. (a továbbiakban: Gerő 1975). Ugyanakkor másik tanulmányában a 327. oldalon még kerek bástyát vagy rondellát emleget (242. ábra), a következő, 328. oldalon már enyhébben fogalmaz: „A rondella eredetét még nem sikerült tisztáznunk. Nagy területű, alacsony teste miatt a bástyák első megjelenéseként is felfogható.” (kiemelés tőlem – MK). Gerő László: A török elleni harcokban átépített, vagy újonnan épített bástyás várak kialakulása. In: *Várépítészetünk*. Főszerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 325–344. A rondellára l. még: Feld 2008. 182. A terminológia bizonytalanságára l. még Feld 2002.; Feld 2004. 98. (6. j.), 100.; és Feld 2008. 175.

1. kép Buda, vár. A Rondella alaprajza a feltárás után.
(Gerevich 1966, 240. 361. kép)

(Úgy tűnik ugyanis, hogy ezt leszámítva a bástya körfalának azon többi, nagyobbik részét, amely az egykori belső – nagyjából a mainak megfelelő – terepszint vonala fölé esett, már egyszer újjáépítették. A feltáráskor előbukkant, erősen lepusztult falazatok, további öt, illetve hat ágyúlőrés maradványaival, már ebből az újjáépítésből származnak, s ezeket egészítették ki a modern helyreállítás során.)³

A három, nyugatra, délnyugatra néző lőrés a fal mellvédjének koronájához közel, egy sorban helyezkedett el, közülük kettő meglepően jó állapotban maradt fenn, ezeket helyreállították. Szerkezetük, formájuk teljesen egységes. Egy, belülről kifelé tölcseresen szűkülő, sekély, laposan kiképzett, kőlappal áthidalt fülkéből három keskeny, egyenes lócsatorna indul: két szélén egy-egy, egymástól kb. 90-95 fokban szétnyíló ág, közöttük – pont közepén – egy, a falsíkra merőleges harmadikkal. Közvetlenül ezektől északra, de alacsonyabb „padlószinttel” egy jóval nagyobb, eltérő lőrés nyílik: belül, a falsíkban elhelyezett egyenes

kőkerettel, kifelé tölcseresen bővülve.⁴ A hármás lőrészeket itt nyilvánvalóan kézi lőfegyverekhez használták, míg az alacsonyabban lévő, jóval nagyobb egyágút a nagyobb kaliberű szakállas puskákhöz, vagy kisebb kaliberű ágyúhoz.

A különböző – „egyszerű” és többágú – lőrészek variációi figyelhetők meg a Rondella túlsó, északkeleti oldalán, közvetlenül egymás mellett, részben egymást váltva. A bástya keleti oldalán elhelyezkedő, északra néző kaputorony farkasverme mellől, azzal kis ajtóval összekötve itt egy kazamatafolyosó indul észak felé. (A boltozatos folyosó nyugati oldala a hegybe van belevágva, míg keleti hosszfa és a déli vége a hegy lejtőjére néz. Felette vezet el a palotába keletről felvezető jelenlegi, modern kialakítású út.) Ennek északi végéhez egy másik folyosó, jellegére és funkciójára nézve maga is kazamata, csatlakozik tompa szögben, keletről. (Az utóbbi folyosó, mely a Keleti falszoros déli zárófalának külső oldala mentén épült ki, egykor levezetett a Duna-partig, azon-

ban itteni lezáródásának eredeti formája ismeretlen. Utóbb az itt – minden valószínűség szerint csak később, a török kor elején – kiépült, ún. Vízi-rondellába futott be.)⁵

Az észak felé induló kazamata déli végén, közvetlenül a farkasverem melletti rövid szakaszon a folyosó kissé tágasabb teret, mintegy önálló kis helyiséget formáz. (Ennek oka, hogy itt a fal valamely okból mind déli, mind keleti irányban vékonyabb, mint a további, hosszú szakaszon.)⁶ A helyiség déli végén, egymás mellett két lapos formájú, kifelé és befelé tölcseresen szélesedő „X alakú” (Gerevich nyomán) lőrés helyezkedik el. A keleti oldalon viszont kettő, háromágú lőrés nyílik. Ezek első látásra hasonlóan látszanak a nyugati oldalon megismertekhez, valójában azonban egy fontos tekintetben eltérnek azoktól: kifelé a középső lócsatorna erőteljesen, a két szélső enyhébben kiszélesedik. Ez a megoldás nyugati oldali lőrészeknél valamivel nagyobb sáv pásztázására adott lehetőséget.

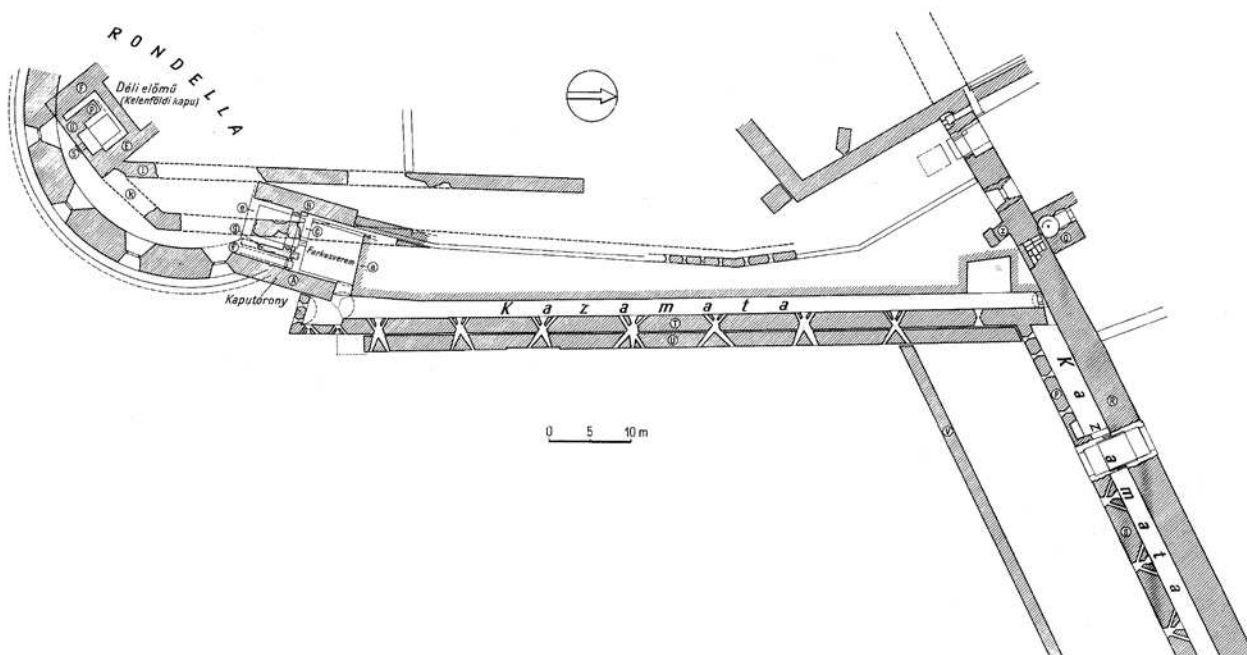
3 Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 239–240. (a továbbiakban: Gerevich 1966). Az északnyugati köríves falszakasz a hozzá csatlakozó gyilkjárás fallal az utóbbi oldal 361. képén „O” betűvel jelezve szerepel.

4 Gerevich 1966. 241., 362. képén, amely a Rondella nyugati oldala belülről, észak–déli hosszmetsetben, illetve nézetben látszik, a védmű 7., északnyugati ágyúlőrése („a” jellel), valamint a három, háromágú lőrés közül a középső, és a mellettük, kissé északra lévő nagyobb, egyágú kiemelten, részletrajzként is szerepel („b” és „c” jellel). Megjegyzendő, hogy a rajznak az a része,

amely a három hármás lőrést és az azok mellett/alatt lévő egyágút ábrázolja, egymáshoz viszonyítva nem pontos, ugyanis utóbbi itt „becsüsni” látszik az előbbiektől északra. Valójában ez a nagyobb lőrés kissé távolabb, északabbra esik, vö. a 361. kép valóságnak megfelelő alaprajzával. (A tévesen ábrázolt elrendezésnek egyébként semmi értelme nem lett volna, hiszen a háromágú lőréshez felálló fegyvereknek a lábzonája gyakorlatilag nyitott, védtelen lett volna az ellenség felé.)

5 Alaprajzi kapcsolatukat l.: Gerevich 1966. 238., 360. kép.

6 L. Gerevich 1966. 240., 361. kép.

2. kép Buda, vár. A Rondella és a keleti oldal védművei a kazamatákkal. (Gerevich 1966, 238. 360. kép)

A kazamata keleti fala közvetlenül e két lőrést követően jóval vastagabb formában fut tovább. Ezen az északabbi, jóval hosszabb falszakaszon további nyolc lőrés nyílik, egymástól egyenletes távolságban. Ezek közül délről északra előbb hét, eredeti állapotát tekintve háromágú, majd észak felé, utolsóként egy egyágú, „X alakú” lőrés sorakozott. A háromágúak azonban eltérnek az eddig megismertektől, mintegy azok ellentétét formázzák: belülről indul három löcsatorna, amelyek egy nagyobb, kifelé szélesedő „főág”-ban egyesülnek. A lőrés három, belülről induló löcsatornája közül a két szélső egyszerű, egyenes, keskeny kiképzésű, a középső viszont belülről kifelé szűkülő. Ez a megoldás, azon kívül, hogy már a középső löcsatorna esetében is jóval nagyobb pásztázásra adott lehetőséget, még egy előnyt jelenthetett az előbbiekkal szemben: ezeket elvileg egyszerre három lövész is használhatta, mégpedig viszonylag széles belőtt területre. Ezért is meglepő, hogy amikor a kazamata eredeti keleti falát keletről még egy, hasonló vastagságú fallal köpenyezték meg, a hét lőrés közül hatot az új külső falban csak két, ráadásul kifelé enyhén szűkülő ággal vezettek ki. Csak a középsőt alakították háromágúra, de a belőhető felület így is jelentősen csökkent. Ugyanekkor az északi, nyol-

cadik, „X alakú” viszont teljesen befalazták. A kazamata déli részén lévő négy különböző, illetve az északabbra lévő hét (eredetileg) háromágú lőrés ma közvetlenül a külső terepszint felett helyezkedik el. Ez azonban meglehetősen csalóka kép. A török kor végétől rendelkezésünkre álló, meglehetősen pontos helyszínrajzok szerint itt ugyanis végig a fal előtt árok húzódott, amelynek fenékszintjét sajnos nem ismerjük.

Nagyjából az eddigiekhez hasonló lőréseket találunk a Dunához levezető, lejtős, egykor kétszintes kazamatafolyosó esetében is. Ennek délre néző homlokfala két szakaszra oszlik.⁷ Az előbbi kazamatahoz csatlakozó nyugati, felső része viszonylag vékonyabb falazat, amelynek egykori alsó szintjén összesen négy „X alakú” lőrést nyitottak, hármát nagyjából egy szinten, a keletebbi negyediket a folyosó lejtésének megfelelően lejjebb. Az ettől lefelé eső, befelé majd dupla ilyen vastag falazatban⁸ három háromágú lőrést lehetett azonosítani, az előbbieken említett fajtából. Ezek egyenletes lejtés és kiosztás mentén helyezkednek el. (Megjegyzendő, hogy a folyosó felső szintjén további, legalább öt „egyszerű” lőrés sorakozott a helyszín felmérési, nézeti rajza szerint. Ezek többségét azonban később befalazták, és ma már csak kettő látható.)

7 L. Gerevich 1966. 238., 360. kép, illetve uo. 234., 350. kép, „P” és „S” jellel. Gerevich ezt az objektumot a szöveges részben következetesen csak folyosóként emlegeti, az említett képen viszont – meggyőződésem szerint joggal – kazamataként szerepel. Én a továbbiakban: az egyszerűség kedvéért – a palota védelmi rendszerében elfoglalt helyzete alapján – „déli kazamata”-ként fogom emlegetni, megkülönböztetendő a másik, „keleti kazamata”-tól.

8 A két, eltérő vastagságú falazat találkozásától kissé, mintegy 1 méter lejjebb, keletebbre a Gerevich-féle rajzok készítésekor még egy kapu törte át a déli kazamatát, illetve a mögötte lévő déli zárófalat, melyet a helyreállítások során befalaztak. Bár a kapu rögzített állapotában kétség kívül újkori volt, Gerevichék ennek környékén olyan részletet figyeltek meg, amely nem zárja ki, hogy itt korábban is valamilyen kapu lehetett a kazamata mögötti zárófalban (Gerevich 1966. 233).

A fentiekben bemutatott többágú lőrés, bár használati elvüket tekintve nyilván egy töről fakadnak, mégis többé-kevésbé más-más formát mutatnak. Míg az északnyugati oldal három lőréséhez képest a keleti kazamatafolyosó déli végén lévő kettő csak alváltozatnak látszik, addig az ugyanott, északabbra lévő másik hét, valamint a déli folyosón nyíló három már egészen más változatot képvisel. Ráadásul számomra úgy tűnik, mintha az „alapváltozat”-hoz képest az alváltozat és a második, eltérő változat bizonyos, „felettebb” szintet jelentene – legalábbis a kilövés által pásztázható célmező nagysága tekintetében. Kérdés, hogy a formai eltérés nem jelent-e valamilyen – ha mególy csekély – időrendi eltérést is.

Ami az eddig tárgyalt lőrés, keltetését illeti, látószög kedvező helyzetben vagyunk, mind az abszolút, mind a relatív kronológia szempontjából. Előbbi tekintetben nyilvánvalóan meghatározó szerepe van a Rondellának, amelyhez – és ez már relatív kronológiai kérdés is – láthatólag mindazon falak csatlakoznak/igazodnak, amelyeken a vizsgált lőréstípus/ok megtalálhatók.

A szakirodalom a Rondella építését – néhány kivételtől eltekintve – általában Szapolyai János korára, az 1530–1540/41 közötti időszakra helyezi. Vita inkább csak arról van újabban, hogy a védmű építője

valóban az a Domenico da Bologna volt-e, akit egy kortárs, Antonio Mazza leírása alapján ekként szoktak értelmezni.⁹ (Da Bolognát ugyanis Mazza kifejezetten nevesíti a budai munkák kapcsán.)

Ennél valamivel problematikusabb a relatív kronológia kérdése. Gerevich fő művéből ugyan rendelkezésünkre állnak azok az idézett, periodizált rajzok, amelyek a különböző falazatok egymáshoz viszonyított valószínű sorrendjét mutatják, azonban ezek egyrészt nem mindenre terjednek ki, másrészt nem mindenben fedik egymást a szöveggel. A bástyát és a helyén állt korábbi elővédművet ábrázoló alaprajzon például az említett, legépebben megmaradt északnyugati rész („O”) maradt fehéren, periodizáció nélkül, pedig, ha jól értjük, Gerevich épp ezt tartotta a Rondellából fennmaradt egyik legkorábbi maradványnak.

A túlsó, keleti oldalon a keleti kazamata későbbi építésként van ábrázolva a Rondella – ebben a formájában Gerevich által már átépítettnek vélt – kaputornya mellett. A kazamata másodlagos volta a kaputornyhoz képest teljesen logikusnak látszik. Utóbbi belső aknájából ugyanis kifolyó és egy „X alakú” lőrés nyílik annak külső farkasvermébe, mely utóbbiból viszont maga a kazamata nyílik.¹⁰ Gerevichnek minden bizonnyal igaza van abban, hogy a kettő – a nyitott farkasverem, a ráadásul belévezetett kifolyóval, és

9 A korábbi keltetésre l. pl.: Gerő László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítészet fejezeteiről) Budapest, 1955. 270. (a továbbiakban: Gerő 1955): „A Déli nagy-rondella a várépítés fejlődésének vizsgálatából megállapíthatóan Zsigmond uralkodása végén, legkésőbb Mátyás idejében keletkezhetett.” Gerevich valamivel összetettebb, de önellentmondástól sem mentes keltetést ad: „A nagy rondella átépített, jelenlegi kapuval működő formája is a török hódoltság előtt készült, hiszen gótikus részleteinek legkésőbbi határídeje Szapolyai János kora. Domenico da Bolognával inkább a nagy rondella alakítását, kijáratát, kevésbé az építését lehet kapcsolatba hozni. Tekintve, hogy a nagy rondella a jelenlegi kapu felépülése előtt más megoldású kapuval már állott, első alakjában a Mátyás-kori erődítési munkálatok és az 1530. évi ostrom pusztításai között készülhetett.” Gerevich 1966. 258–259. Kicsivel odébb viszont megállapítja, hogy a korábbi déli védmű kaputornyát (az ő értelmezése szerint a 13. századi eredetű, ún. Kelenföldi kaput) „az 1529. évi ostrom következtében rombolták le, a Rondella csak ez után készülhetett régészeti kimutatott első formájában.” Hogy az általa feltételezett első rondella hogyan létezhetett együtt az abban még álló, korábbi kaputornyal, arra nem ad választ. A korábbi kaputornyra, illetve arra, hogy annak egyes elemeit hogyan használták fel a rondella újabb kaputornyához l.: Végh András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: Várak a későközépkorban. Die Burgen in Spätmittelalter. Szerk.: Cabello, Juan. Castrum Bene 2/1990. Budapest, 1992. 124–131. (a továbbiakban: Végh 1992). – Az a két, rövid időszak, amikor Szapolyai Budát először birtokolta (1526–1527), majd amikor másodjára visszakapta, s röviddel ezután már meg is ostromolták (1529–1530), jelentősebb építkezés szempontjából nem jöhet szóba. Szapolyai korához számíthatjuk viszont még azt az időszakot, amely halálától (1540) hívei, Fráter György és Török Bálint budai ténykedésének végéig tartott. A budai Szapolyai kori építkezésekre

l.: Banfi, Florio: Buda és Pest erődítései 1686-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 5 (1937) 102–131.; Magyar, Károly: Der Königspalast in Buda. In: Budapest in Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums, 62. Braunschweig, 1991. 201–235., 229–231.; Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. *Budapest Régiségei*, 31. (1997) 295–312. (a továbbiakban: Végh 1997), majd az ő nyomán Feld 2004. 97–100. Végh András Balogh Jolán egy 1943-as munkájának adatai alapján kételyének ad hangot da Bologna nagyarányú budai tervezői és kivitelezői tevékenysége, s így a tkp. a Rondella kapcsán is. Végh 1997. 304., 75. j.; Balogh Jolán: Az erdélyi reneszánsz. I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943. (a továbbiakban: Balogh 1943). Kételyét egyébként osztja Feld István is. Feld 2004. 99. A kérdéses munkában (Balogh 1943. 102–103.) sajnos pont a da Bolognára vonatkozó rész nincs megjegyezve, így nem derül ki, hogy ez az építész, aki 1531 és 1533 között biztosan Ferdinánd király szolgálatában állt, s akit Ferdinánd „később is igen magasztalt”, pontosan mikor állt át Szapolyai János király szolgálatába. 1540-ben mindenesetre Erdélyben tartózkodott. Bár Budán Szapolyai építkezései kétség kívül már az 1530-as évek elején megindultak, nem tudjuk pontosabban, hogy a Rondella megépítésére mikor került sor. Így, ha ez az évtized második felében, végén történt, da Bologna közreműködése véleményem szerint egyáltalán nem zárható ki. Azt, hogy a bástya 1541-ben, a török foglalás előtt már bizonyosan állt, nemcsak kaputornyának gótikus részletei bizonyítják (amelyek itt már másodlagos pozícióban szerepelnek! – l. Végh 1992), hanem a jól ismert Schön-féle metszet is, amely Buda 1541-es német ostromát ábrázolja, s amelyen mind a kerek bástya, mind annak kaputornya jól kivehető.

10 Gerevich 1966. 242–244.

a kazamata – együtt nem működhetett. Szerinte a belső és a külső akna falai még a kaputorony és a Rondella korábbi, átépítés előtti állapotához tartozhattak, így végül is a kazamata csak egy harmadik periódus eredménye.¹¹ Vitathatóbb azonban az az állítása, mely szerint a keleti kazamata homlokfalának („T”) a vastagabb és hosszabb szakaszán nyíló hét, belülről háromágú lőrés ebben a formájában csak másodlagos kialakítású lenne. Szerinte ugyanis eredetileg ezek is ugyanolyan „X alakúak” lehettek, mint a legészakabbi nyolcadik, s csak utólag faragták volna melléjük a két szélső löcsatornát, amikor 1644 táján az eredeti homlokfal elé kívülről köpenyfalat („U”) emeltek. (A köpenyfalban a hét lőrés közül hat esetében csak két, egymást X alakban keresztező löcsatornát nyitottak, míg a hetedik, középsőnél hármat.) Lényegében hasonló átépítést feltételez a déli kazamata homlokfalának keleti szakaszán nyíló három háromágú lőrés esetében is, azzal a különbséggel, hogy itt – különösebb magyarázat nélkül – a lőrések eredeti formáját „V alakúak” tartja. Egyben úgy véli, hogy a keleti kazamata külső falvastagítása („U”) és a déli kazamata keleti falszakaszán mutatkozó, belső falvastagítása („S”) egy építési periódushoz tartozik.¹² A kérdésben biztosabbat persze csak alaposabb falkutatás alapján lehetett volna, illetve lehetne mondani, de erre tudomásom szerint sem akkor, sem azóta nem volt mód.

A magam részéről azonban más lehetőséget is elképzelhetőnek, sőt valószínűnek látok. A két kazamatafolyosó szélessége, illetve ami ezzel közvetlenül összefügg, falvastagsága változó, de bizonyos hasonlóságot látszik mutatni az egyes falszakaszai, illetve a rajtuk nyitott lőrések formája tekintetében. Belülről háromágú lőrés csak a vastagabb falszakaszokon nyílik, míg „X alakú” csak a vékonyabbakon. Ez eddig nem mond ellent a Gerevich által mondottaknak, mint ahogy az sem, hogy a két kazamata itt egy egységes rendszert képezett, amellyel keresztűz alatt lehetett tartani a teljes délkeleti várlejtőt. Én viszont feltételezhetőnek gondolom, hogy a folyosók szélességét, és ennek megfelelően a falvastagságokat, illetve a lőréseket eleve a bennük felállítani szándékozott tűzfegyverek mérete, s talán visszarúgása szerint alakították ki. Ennek ellentmondani látszhat a keleti kazamatafal északi végén elhelyezkedő, nyolcadik lőrés, amely a vastagabb fal ellenére „X alakú”. Csakhogy éppen e mögött a lőrés mögött a folyosóban kisebb helyiség van kiképezve a folyosó nyugati oldalán. A teória másik gyenge pontjának tűnhet, hogy az e folyosó déli végében lévő kis helyiség keleti, véko-

nyabb falában ugyancsak háromágú lőrések vannak. Erre azt lehet felhozni, hogy épp a délre néző két „X alakú” lőrés keleti példánya miatt kellett az itteni, rövid keleti falszakaszt elvékonyítani. Ez azonban egy dolgot nem magyaráz meg: az itteni két lőrés miért a kívülről háromágú fajtára, annak alváltozata formájára lett kialakítva?

További kérdésként merülhet fel, hogy az eleve vékonyabbra épített falszakaszok nem jelentettek-e ostrom idején nagyobb kockázatot? Elvileg igen, de inkább csak véletlenszerűen, hiszen a falszakaszok gyengeségéről csak az tudhatott, aki belülről ismerte a helyszínt, hiszen kifelé mindezt semmi nem jelezte. (E tekintetben teljesen meg kell különböztetni a keleti kazamata homlokfalának jóval későbbi, 1644-es külső megvastagítását.)

Összességében azt gondolom, a budai palota déli részén megjelenő háromágú lőrések valamilyen formában kétség kívül a Rondellához kapcsolódnak, jól lehet minden valószínűség szerint két periódusban. Az „alapváltozat” azzal egy időben, a bástyát az északabbi védművekhez kapcsoló nyugati fal tetején. A megmaradt példányok helyzete alapján akár az is elképzelhető, hogy hasonló sorakoztak a Rondella felső, mára elpusztult szintjén. Elképzelhető, sőt logikus lenne az is, hogy hasonló lőrések voltak a nyugati kötőfalunk keleti, Duna felé néző párján is, de erre itt a pusztulás mértéke miatt semmi bizonyíték nincs.

Mindezekhez képest valamivel később, de egyértelműen a Rondella már meglévő védelmi rendszerét figyelembe véve, azt kiegészítve épült ki a délkeleti lejtőt védő kazamatarendszer, a rajta megjelenő, némileg már változtatott lőrestípussal.

A két periódus között minimális, mindössze néhány év különbség lehetett. Abszolút időrendre lefordítva mindennek az 1531–1540/41 közötti bő évtizedben kellett megtörténnie, s ha elfogadjuk, hogy a Rondellát da Bologna építette, akkor valamikor az időszak második felében.

A következőkben, hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül, a lőrestípus néhány további előfordulását igyekszünk számba venni.

A lőrestípus előfordulásai a történeti Magyarország területén

A térbeli – és valószínűleg időrendi – közelség folytán mindenekelőtt Esztergomot kell említenem. (Buda mellett ez pillanatnyilag a típus egyetlen, a Dunán-

11 Gerevich 1966. 246–247.

12 Gerevich némi következtetlensége, hogy miközben falvastagításról beszél, ezt a falszakaszt („S”) teljes vastagságában egy periódusának ábrázolja, holott ez esetben a nyugatabbi

falszakasz („P”) keleti folytatásának valahol meg kellene lennie. Gerevich 1966. 236–237. A teljes keleti falszakasz másodlagos hozzáépítését pedig el kell vetnünk, mert a külső fal felületben semmiféle erre utaló falelválás nem látszik.

túlról általam ismert előfordulási helye.) Itt két helyszínen is találkozunk többágú lőrészekkel.

Az egyik a vár délkeleti oldalán álló ún. Budai-torony, amely a mellette nyíló kaput és a hozzá vezető hidat volt hivatva oltalmazni. Itt a torony alsó szintjének az árok felé néző homlokzatán található/k ilyen lőrés/ek. Sajnos az ezt említő publikációk sem a szöveges részben nem adnak részletesebb leírást, sem az alaprajzról nem olvasható le egyértelműen a pontos forma.¹³ Utóbbi alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy itt a belső fülke belülről kifelé szűkül, míg a kifelé szétágazó lőcsatornák tölcselesen bővültek. A témával újabban foglalkozó szerző korábbi munkája szerint még a torony „valamikor a XVI. század elején készült el”,¹⁴ frissebb munkájában már viszont mind ezt, mind a következőkben említendő védművet a 16. század húszas–harmincas éveire keltezi.¹⁵

A másik helyszín a Víziváros erődítményeit északról lezáró védmű, a Malom-bástya.¹⁶ Itt a bástya délnyugati „sarkán”, valójában lekerekített záródásán maradt fenn egy háromágú lőrés, valamint mellette délre és északra két-két „X alakú” lőrés.¹⁷ Ez a lőrés a budai „alaptípusnak” felel meg: a belső fülkéből kiágazó három lőcsatorna igen keskeny. A bástya építését a kutatás Várdai Pál érsekségéhez (1527–1549), konkrétan az 1543-as évhez köti, s feltételezi az akkor-

tájt Esztergomban dolgozó két olasz hadmérnök, Vitelli és Tornielli közreműködését.¹⁸

Időrendben a budai lőrészekhez legközelebb eső, jól meghatározható példányokat Sárospatakon találjuk meg, méghozzá nagy számban. Az itteni Vörös-torony 1534–37 közötti építési korát mára, jobbára megnyugtatóan tisztázta mind a történeti,¹⁹ mind a régészeti²⁰ kutatás. A torony alsó pinceszintjén szűk folyosó, mondhatjuk kazamata, fut körbe, amelyből végig lőrészek nyílnak a négy világtáj felé.²¹ Ezek között néhány egyágú, kettőtölcsezes, „X alakú” mellett túlnyomó számban vannak a többágúak, azonban a Budán kizárólagos háromágúak mellett itt két-, sőt négyágúak is előfordulnak – láthatólag különösebb rendszer nélkül.²² Valamennyi a budai „alapváltozatot” (belül kifelé szűkülő fülke, amelyből kifelé – a budai-val ellentétben – itt különböző számú, keskeny lőcsatorna indul) képviseli, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy ezek a lőcsatornák metszetben kifelé szélesednek, azaz függőleges irányban bizonyos szélesebb (pontosabban magasabb, illetve alacsonyabb) pásztázásra adnak lehetőséget.²³ Már önmagukban a körbefutó folyosó eltérő lőrészei bizonyítják a különböző típusok (értsd itt egy- vagy többágú) teljesen egyidejű használatát. Mindezt erősíti, hogy a torony harmadik és negyedik szintje között

13 Tolnai 2004. 52.; Tolnai 2009. 256–257.

14 Tolnai 2004. A következő bekezdésben azonban a várat körülvérvő falrendszer, illetve árok kapcsán viszont már a Várdai Pál érseksége (1530–1543) alatti építkezéseket emlegeti, és a tornyot is ezek sorába veszi. (Várdai ténylegesen 1527–1549 között volt esztergomi érsek, de a neki tulajdonított építkezések valóban nagyjából a Tolnai által megadott időben történhetek meg. Ez – figyelembe véve a Mohács után lezajlott sűrű eseménysort – talán még tovább is szűkíthető az 1532–1543 közötti időszakra.) Vele szemben Horváth István (Zolnay egy korábbi munkájával egyetértve) a tornyot Telegdy Csanád érseksége idejére (1330–1349) teszi. L.: Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és Dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája. 5. Szerk.: Torma István. Budapest, 1979. 119. 88. 8/1b. (a továbbiakban: MRT 5. 1979). Az mindenesetre biztos, hogy maguk a lőrészek semmiképp nem származhatnak ebből az időszakból, s kialakításukra leginkább a Várdai-korszak tűnik valószínűnek.

15 Tolnai 2009. 256–257.

16 Leírását – Horváth István tollából – l.: MRT 5. 1979. 119., 8/2m.

17 Valamennyi lőrés a mellvéden nyílik, de míg a déliek közül mindkettő a háromágú lőréssel egy szinten helyezkedik el, addig az északiak közül csak az attól távolabbi; az ahhoz közelebb eső valamivel alacsonyabban lett kialakítva.

18 Horváth István véleménye Lepold egy 1936-os munkája alapján: MRT 5. 1979. 119. Egyetértve Tolnaival kevésbé látszik azonban valószínűnek, hogy e tekintélyes méretű bástya építését, akárcsak a vár Keleti-rondelláját, amely a Budai kapu mellett áll (l. Horváth István leírásában: MRT 5. 1979. 88. 8/1c), csupán az 1543-as év alatt végre lehetett volna hajtani. Annál is inkább, mert ez gyakorlatilag csak fél évet jelentett volna, hiszen Esztergom török ostroma az év július 23-án kezdődött és augusztus 10-ig tartott, utána pedig egészen 1595-ig török kézen volt. Más

kérdés, hogy a húszas években ilyen építkezés sem Várdai, sem közvetlen elődei alatt nem igazán valószínűsíthető. Az építés ideje így itt is – akárcsak Budánál – a meglehetősen tág, 1530–1543-as időhatár közé helyezhető el.

19 Détshy Mihály: Megjegyzések a pataki várak dolgában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 37. (1999) 395–401.; Détshy Mihály: Sárospatak vára. Sárospatak, 2002. (a továbbiakban: Détshy 2002).

20 Feld István – Székér György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Pámer Nóra. Művészettörténet – Műemlékvédelem, VI. (1994) 169–196. (a továbbiakban: Feld – Székér 1994).

21 A lőrészek mellett érdemes felhívni a figyelmet a kazamatafolyosó egy sajátosságára, amely – ismeretem szerint – hazai viszonylatban egyedülálló. A boltozaton végig szellőzőnyílások futnak körbe, amelyek a lőporfüstöt egy szinttel magasabbra, részben az ott kialakított ágyúlőrészek külső tölcserébe, részben a torony külső falfelületére vezették ki. Ez a megoldás további vizsgálatot érdemelne.

22 Alaprajzra vetítve l. pl.: Feld – Székér 1994. 170., 1. kép; Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 145. kép (a továbbiakban: Feld 2000), vagy Détshy 2002. 52. oldal ábrája. Összesen 24 lőrésről van szó. Északnyugatra néz 6, ebből 1 négyágú, 3 háromágú, 1 kétágú, 1 egyágú, kettős tölcsezes; északkeletre 5, ebből 4 háromágú, 1 (a középső) négyágú; délkeletre 5, ebből 3 háromágú, 1 (a legdélebbi) négyágú; délnyugatra 8, ebből 3 háromágú, 3 kétágú, 2 egyágú. Az egyetlen „rendszer” a rendszertelenségben, hogy az egyágú, kettőtölcsezes lőrészeket csak a külső vár-, illetve városfal külső oldalán, azokat oldalazva pásztázandó alakították ki.

23 Ez jól megfigyelhető a torony metszetein, l. pl.: Feld – Székér 1994. 177–188., 7–11. kép; Feld 2000. 151–154., 160. kép.

kialakított, az előbbihez nagyon hasonló, de valamivel tágasabb körfolyosóból csupa egyágú, kettős tölcseres lőrés nyílik kifelé. Mivel a két folyosó egykorú, így nyilvánvaló, hogy a lőrés eltérő formáját az eltérő funkció, és nem az eltérő időrend befolyásolta.

Hasonló lőrés található a Vörös-tornyot délről, mintegy háromnegyed részben körbefogó külső ötszögű védőműnél, az ún. Olasz-bástyánál is – érdekes módon azonban csak az északkeleti és keleti oldalon. Ennek pontos építési kora ugyan bizonytalan, de elvileg valamivel később kellett követnie a Vöröstorony építését.²⁴ Valószínűleg még Perényi Péter (+1548), de legkésőbb fia, Gábor alatt történhetett.

A sárospataki építkezések azért is fontosak számunkra, mert a kutatás ismertnek véli az építő személyét, aki itt is egy itáliai mester, a Milánó környéki Alexander Vedanit (Alessandro/Alexandro da Vedano).²⁵ Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy 1537-ben feltűnik egy másik építész, bizonyos Bonifacius Wolgemuth neve is. Őt azonosítják azzal a Bordeni-tó mellett, Überlingenben született építőmesterrel, aki előbb, az 1520-as években a bécsi Szent István-templom (Stephanskirche) építkezéseinél dolgozott, majd az 1530-as évek elején, Domenico Allio mellett erősítéseken. Feltételezik, hogy 1535-től egy ideig Perényi szolgálatában állt, hogy azután, visszatérve Ferdinánd királyhoz, 1555-től 1570-ig a prágai vár építkezésein dolgozzon.²⁶ Elvileg tehát őt sem zárhatnánk ki a Perényi-féle várépítkezésekből, különösen, mivel, mint láttuk, egy olasz mester mellett a hadiépítészetben való tapasztalatot is szerzett. Úgy tűnik azonban, ő legfeljebb késéssel kapcsolódhatott a munkákba.

Visszatérve azonban a Vedanohoz, az ő személye továbbvezet minket egy másik helyszínre, Egerbe, amely témánk szempontjából is fontos.

A hosszabb ideig Szapolyai felségterületéhez tartozó Egert Perényi Péter (aki korábban egy ideig maga is János-párti volt) 1542 tavaszán szerezte meg formailag Ferdinánd király, a gyakorlatban saját maga számára.²⁷ Bár Perényit, aki akkor a kancellári és az országos főkapitányi címet is betöltötte, 1542 októberében Ferdinánd letartóztatta, és egészen 1548 elejéig fogva tartotta, a vár ez idő alatt a gyakorlatban mégsem került az uralkodó kezébe. Perényi fogsága idején ugyanis várnagya, Varkocs Tamás a várat semmilyen nógatásra nem volt hajlandó átadni, sőt a rendelkezésére álló püspöki jövedelmekből elkezdte annak jelentős megerősítését.²⁸ Ebben a munkában kapott fontos szerepet Alessandro da Vedano, akinek a nevét a helyszínen, a belső vár északkeleti sarkán álló, általa épített Sándor-bástya is megőrizte.

Érdekesebb azonban számunkra ugyanitt a déli várfal, és az az elé, délre kiugró Varkocs-„kapubástya”.²⁹ Az utóbbi már neve alapján is egyértelműen Perényihez, illetve várnagyához köthető építkezés, de e munka kezdetét az egykor a külső kapu felett elhelyezett, kőtáblába vésett építési felirat egész pontosan meghatározza 1542. Szent György napja környékére.³⁰ A bástya tervező és építőmesterének a kutatás egybehangzóan a Vedanot tartja.

A 8-10 m magas déli várfal, amelyhez a fenti „kapubástya” tartozik, többretegű. Az eredeti, késő középkori(?) falazat 1,40 m körüli vastagságú volt, amelyhez utóbb, belülről, teljes magasságban egy 2,50 m körüli vastagítást adtak, majd még később, kívülről

24 Logikusnak látszik az az érvelés, mely szerint a teknőszerű mélyedésben felépült torony alsó, szóban forgó lőréséből csak az azokkal szemközt, 10-15 m-re húzódó, a teknő peremét képező földrézsűkig lehetett tüzelni, éppen ezért eredetileg a teljes környező terep leemélyítését tervezték volna. Erre végül is azért nem került sor, mert közben megépült az Olasz-bástya, amely szükségtelenné tette a már meglévő lőréseket. Dankó Katalin – Feld István – Székér György: A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 37. (1999) 375–393.; Feld – Székér 1994. 178–179. Megjegyzem azonban, eredetileg nagyon hasonló szituáció lehetett Budán, a keleti oldal lőrésénél, amelyek – úgy tűnik – eleve egy árokra nyíltak.

25 Détshy Mihály: Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezéseinek és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica*, 15. (1987) 126–127. (a továbbiakban: Détshy 1987). Vedano „szerzőségét” némi kétellyel veszi Feld 2008. 176.

26 Détshy 1987. 127–128.

27 A Mohács utáni években Eger többször is gazdát cserélt, végül 1530-tól huzamosabb időre Szapolyai János király tartotta kezében. (Közben, 1530 és 1539 között, Egernek névleg két püspöke volt: a Szapolyai-párti Frangepán Ferenc és a Habsburg-párti Szalaházi Tamás.) Mivel azonban János halála (1540. július) után mind Perényi, mind Frangepán átállt Ferdinánd oldalára, így

a vár elvileg már ekkor a Habsburg-párt kezére került. A történeti kontextust l. pl.: Sugár István: Miként jutott az egri püspökségi vár Habsburg Ferdinánd kezébe? *Agria*, 27–28. (1991–1992) 181–207. Eger várára a legújabb, részletes irodalomjegyzéket is tartalmazó összefoglalást l.: Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest – Eger, 2009. 20–23.

28 Varkocs pályafutására l.: Csiffáry Gergely: Varkocs Tamás egri várkapitány emléke. *Agria*, 40. (2004) 189–260.

29 A várfalszakasz, a rajta lévő korábbi kaputorony (a Hippolit kapu) és a későbbi kapubástya feltárását l.: Détshy Mihály – Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957–1966). IV. *Agria*, 5. (1967) 87–116. (a továbbiakban Détshy – Kozák 1967), részletes leírását l.: Détshy Mihály – Kozák Károly: Eger vára. In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország Műemléki Topográfia. VIII. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1972. 77–159., 83–92. (a továbbiakban: Détshy – Kozák 1972); újabban: Giber Mihály: Adatok az egri püspökvár középkori építéstörténetéhez II. *Agria*, 45. (2009) 5–54. 11–15. (a továbbiakban: Giber 2009) (a Varkocs kapu kivételével).

30 „Haec nova constructio huius arcis Agrensis coepta per spectabilem ac magnificum Dominum Petrum de Peren ...circa festum S. Georgii A.D. 1542” Idézi: Détshy – Kozák 1972. 90.

egy rézsűs falköpenyt. A belső falköpeny építését 1542 utánra teszik, jelezve, hogy ebbe már a székes-egyház késő gótikus szentélyének bontásából származó köveket is belefoglaltak.³¹ A belülről megvastagított várfalon két szinten sorba rendezett lőrésnek: alul 2 kettőstölcséres, kifelé erősen szélesedő, felül összesen 4 kétágú. Utóbbiak, amelyek egy hozzájuk tartozó védőfolyosóról voltak elérhetők, azt a típust képviselik, amelynek belső fülkéjéből kifelé indulnak a löcsatornák. Ezek a kőgerendával áthidalt löcsatornák azonban az eddigiektől eltérően kifelé erősen szélesednek.³² A fentiek alapján a „kapubástya-hoz” hasonlóan a falvastagítást és a lőrészeket egyaránt da Vedanohoz kellene sorolnunk. Itt azonban némi probléma van, amely megér egy kitérőt.

A négy kétágú lőrés közül ugyanis a legnyugatabbi nyugati löcsatornájának iránya már áthúzza a Varkocs-„kapubástya” keleti falának vonalán. Ez ugyan a mai, rekonstruált falmaradvány falkoronája fölé esik, de egykor a „bástya” fölött még tető is volt, mint arról írásos adatok is szólnak.³³ Ez elvileg két dolgot jelenthetne: vagy a „bástyát” eredetileg alacsonyabbra tervezték, és csak építés közben, esetleg később változott meg a terv, vagy a lőrés (és egyben a falvastagítás) valamivel korábbi. Az utóbbi lehetőség azonban már nehezen illeszthető be a Perényi-kor építkezéseibe, és így da Vedano munkájának kronológiai sorrendjébe, ugyanis 1542 áprilisa előtt ezeknek bármely részére aligha kerülhetett sor.

Van azonban még egy részlet, amely az előbbieknél biztosabban azt látszik sugallni, hogy belső falköpeny nem épülhetett a Varkocs-„kapubástyával” együtt. A „kapubástya” egy kettőzött kapuból álló rendszer elhelyezését/védelmét szolgálta. Az egyik, a belső kapu magán a déli várfalon nyílt, észak–déli irányban, a másik, a külső erre merőlegesen, a „bástya” keleti falában, kelet–nyugati irányban. Mindkettő lovaskapu volt. (A külső kapunak azonban volt egy gyalogkapu párja is, amely nem a lovaskapu mellett, hanem azzal átellenben, a nyugati falon helyezke-

dett el.) A belső kapu ma is áll, a külső csak romjaiban. A déli várfalon nyíló kapu mellett, annak keleti, belső oldalán egy korábbi, a fennállónál valamivel mélyebb szinten lévő kapu keleti kávéja bukkant elő, amely azonban nem lehet korábbi, mint a belső falvastagítás, hiszen éppen azt vágja át.³⁴

Fentiek alapján Egerben a kétágú lőrészek kora – bár az 1542–1548 közötti évek, azaz a Varkocs–da Vedano-időszak valószínűnek látszik – nem határozható meg biztosan.

Eger kapcsán azonban meg kell említenünk, hogy az északkeleti sarkon álló Tömlöc-bástya³⁵ északi traktusában a többágú lőrészekhez hasonló célt szolgáló, de mégis más formájú megoldással is találkozunk. A bástyarész északi homlokfalának emeleti szintjén, a keleti szakaszon ugyanis két nagyméretű, kettőstölcséres ágyúlőrés részletei maradtak fenn közvetlenül egymás mellett, egy harmadiké pedig kissé keletebbre.³⁶ (A fal nyugati végében lévő negyedik szempontunkból most érdektelen.) Az előbbi kettő belső és külső torkolata egyaránt csaknem összeér, míg a harmadiknak csak a külső torkolata esik nagyon közel a többiéhez. A három kapcsolódó lőrés közül a két közelebbi végül is meglehetősen széles célfelület pásztázását tette lehetővé akár egyetlen tűzfegyver váltott alkalmazásával is. Vagyis közel ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az egyetlen kamrából kiágazó többágú lőrészek. A Tömlöc-bástyának ez az északi része egyébként lehet da Vedano műve, hiszen ez a védőmű ellenpárját képezte a túlsó, északkeleti sarkon álló Sándor-bástyának, viszont az is lehetséges, hogy magukat az északi fal lőréseit csak egy fázissal később alakították ki.³⁷

Eger után – a földrajzi közelség okán – Diósgyőrt kell említenünk. Itt a középkori négysaroktoronyos vár északkeleti saroktornya elé/mellé épült ágyútoronyon, a „rondellán”, annak két, alsó szintjén fordulnak elő két-, illetve háromágú lőrészek.³⁸ Ezek is az egy, belülről kifelé szűkülő fülkéből szétágazó típushoz tartoznak. A rondella építési korát viszonylag koránra,

31 Détsy – Kozák 1972. 84.

32 Leírásukat l.: Détsy – Kozák 1972. 84–85, alaprajzi elrendezésük (mindkét szintre) uo. 88.

33 Détsy – Kozák 1967. 111. Igaz, az itteni zsindefedésről csak 1594-ből van adat, a 16. századi metszeteken inkább nyitott alakban látszik, viszont a belső fallal egy magasságban.

34 Détsy – Kozák 1967. 98–99.; Détsy – Kozák 1972. 85.

35 A bástya feltárására l.: Kozák Károly – Sedlmayr János: Az egri vár Tömlöc- és Földbástyájának helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai. VI. Budapest, 1972. 245–267., különösen 245–254. (a továbbiakban: Kozák – Sedlmayr 1972); részletes leírása a történeti háttérrel: Détsy – Kozák 1972. 94–99.; legújabbban a bástya középkori előzményeiről, a Tömlöc-toronyról: Giber 2009. 16–25.

36 Elrendezésüket l.: Détsy – Kozák 1972. 97., 41. ábrán közölt alaprajzon.

37 Vedani munkájának tartja: Détsy – Kozák 1967. 94–95., 97.; Kozák – Sedlmayr 1972. 247. viszont ezzel szemben az északi bástyarész hozzáépítését csak 1552 utánra teszi – tény, hogy ez a rész hitelt érdemlően először csak az 1568-as Feraboscó-féle alaprajzon tűnik fel.

38 A védőmű feltárására l. Komáromy József: A diósgyőri vár rondellájában 1958–59-ben végzett régészeti kutatás. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 3. (1963) 168–174. (a továbbiakban: Komáromy 1963); Czeglédly Ilona: A diósgyőri vár. Budapest, 1988. 51–52. (utóbbi oldalon a 33. ábra a rondella alap- és metszetrajzával) (a továbbiakban: Czeglédly 1988).

1536–1538 közé helyezik, Pemflinger Sebestyén és Kallnitzer Lénárt várkapitányokhoz, illetve a Balassa családhoz kötik.³⁹

Maradva (a jelenlegi) az észak–északkeleti országrésznél, a következő helyszín a mai Mogyoróska község közigazgatási határához tartozó Regéc. A többágú lőrés itt szintén egy kerek ágyú(?)tornyon, a 17. században „Kerekded bástya”-ként emlegetett építményen jelennek meg, amelyet az együttes öregtornyának északkeleti sarkánál emeltek.⁴⁰ A három háromágú lőrés, amelyek a háromszintes védmű alsó szintjén helyezkedtek el, s amelyekből egy viszonylag épen megmaradt, az előbbi típusnak felelnek meg, azaz a közös belső fülkéből szétágazó lőcsatornás fajtát képviselik. Amennyire a rajzokból megállapítható, a lőcsatornák itt ugyancsak keskenyek, párhuzamos falúak voltak. (A feljebb elhelyezkedő, többi lőrés pontos formája ismeretlen, ezek azonban valószínűleg szélesebb kiképzésűek lehettek, amint az az egyik fennmaradt kávaradványa alapján következtethető.) A torony és így a lőrés kialakítását a feltáró régész az 1530-as évekre teszi, amikor a várat a Serédi (Serédy) család lakhelyként használta volna.⁴¹ Itt nyilván elírásról van szó, mert a Serédek – egy rövid

intermezzótól eltekintve – csak 1541-ben szerezték meg az erősséget, s addig (1464-től) a Szapolyaiak kezében volt.⁴² (A szerző a Serédi-birtoklást a többi, idézett munkájában egyébként maga is 1541-től keltezi.)

Ugyancsak Északkelet-Magyarországon, legújabbban Tokaj várának kutatása közben bukkantak elő többágú lőrés. Először – úgy tűnik – a külső vár délnyugati, ún. Merítő-bástyájának falainál találtak két kétágú lőrest,⁴³ majd a keleti oldal elővédműszerűen kiképzett ágyútornyához, az ötszögletű, ún. Vasaló-bástyához vezető „hídnál”, annak mindkét oldalfalában.⁴⁴ Mindkét helyen a belülről kifelé, közös torokból szétágazó típusokról van szó.

Félretéve most a délnyugati bástya kapcsán említett két bizonytalan lőrest, a „híd” és a rajta nyíló lőrés kelezése érdekesnek tűnik, különösen a fentebb leírt regéci példa összefüggésében. A feltáró ugyanis a Vasaló-bástyát – amelynek nyugati, belső falába a híd beköt – az 1530-as évekre teszi, s Serédi Gáspár személyéhez köti.⁴⁵ Márpedig, mint láttuk, Serédi Regécet is birtokolta. Serédi 1530 nyarán foglalta el a várat – elvileg Ferdinánd számára – s saját várkapitányát, Horváth Andrást ültette bele, majd folyamatosan saját kézen tartotta. Halála, 1550 után egy

39 Czeglédy 1988. 51. és 98–99. a jelzett, némileg sommás, összesítő keltezéssel. Az építési idejét Komáromy valamivel szélesebb határok, a Pemflinger család várnagyságának vagy Balassa Zsigmond zálogbérletének időszakára valószínűsíti, vagyis nagyjából az 1523/26 és 1540/59 közötti időszakra. Komáromy 1963. 174–176. Ebből a Mohács előtti, illetve az azt közvetlenül követő időszak nyilvánvalóan kiesik, hiszen ekkor még Budán sem állt hasonló objektum, illetve idő sem lett volna ekkora védmű kialakítására. A várat egyébként „1536 táján” foglalta el Szapolyai a Habsburg-(Mária-)párti Pemflinger Sebestyéntől, s azt hívének, Gyarmati Balassa Zsigmondnak adományozta, akit egyben kinevezett Borsod megye főispánjává. Szapolyai halála (1540) után Balassa is átállt Ferdinánd pártjára, aki ezért Diósgyőrt még az évben neki és feleségének, Fánchy Borbálának adományozta. Szendrei János: A diósgyőri vár története. Budapest, 1927. 43–47.

40 A feltárások eredményeit l.: Simon Zoltán: Elfeledett emlékeink: Regéc vára. *Várak, kastélyok, templomok*, 1. (2005/2) 4–6.; Simon Zoltán: A regéci vár régészeti kutatása. *Műemlékvédelem*, 51. (2007/1) 17–19.; Simon Zoltán: A regéci vár kutatásának eredményei. *Castrum*, 5. (2007/1) 121–126. (a továbbiakban: Simon 2007); legújabbban összefoglalva: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest–Miskolc, 2007. 81–82., valamint alaprajza uo. 252., 57. ábrán. Az építmény műfajának meghatározása meglehetősen problémás, mert kérdés, hogy felső szintjén, ahol valószínűleg jóval nagyobb lőrés volt (l. alább), ágyút/ágyúkat fel lehetett-e állítani? Mindenesetre ez nem gátolta a 17. századi kortársakat abban, hogy „bástyának” nevezzék, l.: Simon 2007. 124., valamint vö. még a 2. jegyzetben foglaltakkal.

41 i.m. i.h.

42 A Szapolyaiak itteni és környékbeli birtoklására l.: Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. *Analecta Mediaevalia I.* (A Pázmány Péter Kato-

likus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztika Tanszékének kiadványsorozata) Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. [H.n.], 2001. 99–112. (a továbbiakban: Horváth 2001). Az 1526–1541 közötti időszakot viszonylag részletesen tárgyalja: Joó Tibor: A regéci vár. *A Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 16. Miskolc, 1977. 29. Ezek szerint Ferdinánd vezére, Salm gróf a várat már 1527-ben elfoglalja, s Ferdinánd ezt követően azt valóban Serédi Gáspár felső-magyarországi főkapitánynak adományozta. Serédi azonban csak rövid ideig birtokolhatta az erősséget, mert Szapolyai hamarosan visszafoglalta, sőt várnagya, Horvát Ferenc vitézül meg is védte azt, amikor 1536-ban Ferdinánd hadai hosszabban ostrom alá vonták.

43 Makoldi Miklós: Tokaj vára a 2007. évi feltárások tükrében. *Castrum*, 7. (2008/1) 168–196. (a továbbiakban: Makoldi 2008). A kétszintes bástya feltárása (a 602. sz. telken) kapcsán (176–177.) kétágú lőrest nem említ a szerző, csak két, nagyméretűt (alsó szinten) és három kisméretűt (felső szinten), a 192. oldal 29. képén szereplő összesítő alaprajzon azonban két, kétágúnak látszó lőrés feltűnik azonosíthatónak.

44 Makoldi 2008. 89–90. A szerző maga is elbizonytalanodik azon, hogy vajon a 14 m hosszú, 7,5 m széles, 1,1 m vastag kőfalakkal emelt építmény híd volt-e, avagy egy „többszintes összekötő épületszárny lőrésekkel a várakok védelmére”. Az eddig ismert részletek alapján inkább az utóbbiról lehet szó, amelyet az építészetben nyaktagnak szoktak nevezni, s amely itt gyakorlatilag a kazamata szerepét is betöltötte. Igaz, az árok alsó szintjét, amelyen át az építmény az ágyútornyhoz vezetett, a feltárás során nem lehetett elérni, így egyelőre a „híd” funkció sem zárható ki.

45 Makoldi 2008. 172., Makoldi Miklós: Jelentés a tokaji Rákóczi vár alaprajz hitelesítő feltárásának 2009. évadáról. *Castrum*, 11. (2010/1) 86–93., 86. Valószínűleg ezt az elővédművet említi már egy 1536-os forrás is. Détsy Mihály: A tokaji vár története. Tokaj, 1995. 14. (a továbbiakban Détsy 1995).

darabig még a család tulajdonában volt. Ez alapján Serédi személye akár össze is kötheti a két építkezést, erre azonban konkrét bizonyíték nincs. A Serédiek előtt, 1459-től 1527/28-ig a Szapolyaiak kezén volt a vár,⁴⁶ míg utánuk (1556–1565) huzamosabban Némethi Ferencén.⁴⁷ A szóban forgó falak építése kapcsán Szapolyai János neve igen kevésbé merülhet fel, de Némethié talán nem zárható ki egészen. Közben, még Serédi Gáspár idején, 1537-ben, majd Némethi uralma végén, 1565-ben egy-egy kemény, pusztító erejű ostrom érte a várat, melyek után nyilván igen erős újjáépítésre lehetett szükség.⁴⁸

Északi irányban átlépve a jelenlegi országhatárt, Bozók (Bzovík, Szlovákia) erődített kolostoránál fedezhetjük fel a lőréstípust. A kolostor tömbjét itt megközelítőleg szabályos négyszög alakban veszik körül falak, a sarkokon átellenesen elhelyezve két-két nagyobb és kisebb ágyútoronnyal. A tornyok közötti falszakaszokon, középmagasságban találjuk meg a kettős lőréses változatot. Sajnos a lőrészek belső oldalának kiképzését nem volt módomban vizsgálni, s a szakirodalomban sem találtam leírásukat, így csak feltételezem, hogy a különböző fotókon feltűnő, nagyméretű fülkék tartozhatnak hozzájuk. A külső kép alapján valószínűleg a szűk löcsatornás változatról van szó. Az eredetileg bencés, majd premontrei kolostor körüli erődítéseket – a szerzetesek elűzése után – Balassa Zsigmond építtette ki az 1530–1541 közötti időszakban.⁴⁹ (Láttuk, az ő személye már Diósgyőr kapcsán is felmerült.)

Továbbhaladva észak felé, Zólyom (Zvolen, Szlovákia) várát hozhatjuk fel.⁵⁰ Itt a szabályos alaprajzú, 14. századi eredetű, belső vármag második emeletén fedezhetünk fel az általunk tárgyalt típushoz tartozó lőréseket.

A török veszély miatt a 16. század közepén a várat megerősítették. A munkában közreműködtek olyan

italiai építészek, mint Francesco de Pozzo és Mario Speciacasa.⁵¹ Ugyanekkor történt meg a szabályos alaprajzú vármag későbbi reneszánsz átépítése, melynek során az épülettömb első emeleti, külső homlokzati falai fölé magas, pártázatos attika falat, s mögé padlást emeltek. A fal belső oldalán, két szinten védőfolyosót vezettek körbe, amelyekből lőréseket nyitottak kifelé. A felső folyosóról egyszerű, téglalap alakú lőrések nyílnak. Érdekesebb számunkra az alsó folyosó, amely mentén különböző méretű és formájú – köztük a minket érdeklő fajtájú – lőrések sorakoznak egyesével vagy kettesével. Ezeknek nem mindegyike ismerhető fel kívülről, de Menclová leírása világosan utal az ún. „nadráglőrésekre”.⁵² Sajnos a leírás nem egészen egyértelmű, s az épület második emeleti alaprajza, amely a lőrészek formáját, elhelyezkedését, kiosztását, illetve számát mutatná – ismeretemen szerint – mindmáig nem került publikálásra. Létezik viszont három ilyen alaprajz a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Tervtárában (3–4. kép, valamint egy további, amely a helyszínen, vár kiállításán látható).⁵³ Ezek együttesen mégis segítenek valamelyest az eligazodásban.

Menclová leírásának az alaprajzok szerint csak kétfajta kettős lőrés felelhet meg. Az egyik csoportba két lőrés tartozhat: egy a keleti falnak a kápolnától délre eső szakaszán, középtájt, a másik a déli fal közepe táján. Jól lehet, e két-két, kifelé tölcseresen szélesedő lőrés tengelye a falsíkon belül valóban metszi egymást, azonban ezek nem egy, közös fülkéből indulnak, hanem közvetlenül egymás mellett, de külön-külön. (Hasonlóan az egri Tömlöc-bástya északi oldalán látottakhoz.) Lehet viszont, sőt valószínűbb, hogy Menclová egy másik típusra értette a leírását. Itt belül valóban széles fülke helyezkedik el, amelyből kifelé két, keskeny és viszonylag rövid löcsatorna indul. Ezekből az alaprajzokon kettő,⁵⁴ illetve négy⁵⁵

46 Détshy 1995. 8–9., valamint Horváth 2001.

47 Détshy 1995. 21–25.

48 Détshy 1995. 15–16., 23–25.

49 A helyszín legújabb összefoglalását l. Lászlóová, Henrietta: *Stredoveký stavebný vývoj bzovického kláštora. Pamiatki a Múzea*, 2004/3. 32–36.

50 Legújabb összefoglalása: Plaček, Miroslav – Bóna, Martin: *Encyklopédia Slonenský hradov*. Bratislava, 2007. (a továbbiakban: Plaček – Bóna 2007), további irodalommal.

51 Menclová, Dobroslava: *Hrad Zvolen*. Bratislava, 1954. 51. (a továbbiakban: Menclová 1954); a személyekre l. még: Gerő 1955. 334–335.; Speciacasa, másként Speziacasa ténykedésére külön l.: Banfi, Florio: Mario Speziacasa nápolyi hadiépítész és hajóskapitány Magyarországon. *Hadtörténeti Közlemények*, 33. (1932) 236–238.

52 Menclová 1954. 48–49. „V spodnom poschodí to boli väčšinou široké komory v tvare výklenkov s dvoma strielnými, ktorých osi sa zbiehali do vnútra. Keďže vyzerať v pôdoryse ako nohavice, hovorí sa im nohavícové stierne.” Vagyis (saját, hevenyészett fordításban): „Az alsó emeleten (szinten) többnyire széles kamrák voltak fülkék formájában kettős lőrésekkel, amelyek

tengelye befelé összefutott. Mivelhogy alaprajzban úgy néznek ki, mint a nadrág, ezért ezeket nadráglőréseknek mondjuk.” Plaček – Bóna 2007. 338.

53 A KÖH Tervtárában Sztelho Ottó rajzai: egy 1895-ből, színezett pausz, K8442 jelzettel (3. kép), az előbbi ugyancsak színezett másolata, jelzet nélkül, valamint egy papírtus alaprajz 1899-ből, K8459 jegyzettel (4. kép). A három, épp a lőrészek tekintetében, nem tökéletesen egyezik. Itt szeretném megköszönni a KÖH engedélyét, hogy a két variáció közlését engedélyezte számomra. A negyedik, egy a helyszíni kiállításon szereplő rajz, amelynek eredetije, vagy publikációja ismeretlen. (Valószínűleg ugyanakkor készült, amikor az ugyanott bemutatott másik két, a földszintet és az első emeletet ábrázoló rajz. Utóbbiak viszont mintha azonosak lennének a Menclová 1954-es munkájában közlőkkel.) Mivel sajnos ennek a másolata nem áll a rendelkezésemre, nem áll módomban összevetni az előbbi hárommal, de emlékezetem szerint valamelyest ugyancsak eltér azoktól. Valószínűleg már az újabb falkutatások eredményeit is tükrözi.

54 Az 1899-es alaprajzon.

55 A két, 1895-ös alaprajzon.

azonosítható: a déli oldal nyugati szakaszán és a nyugati oldal déli részén, illetve a nyugati oldal északi, és az északi oldal nyugati szakaszán. Közülük azonban csak a korábban említett kettő az, amelyeknél a lócsatornák kifelé valóban szétágaznak, a másik kettőnél ezeket párhuzamosnak ábrázolják.

Végül egy további, de az előbbiektől eltérő lőréstípust sejtünk azonosíthatónak a nyugati homlokzaton. A lőrés kisméretű, hármastorkolata itt középtájon, egy nagyobb, ajtószerű(?) nyílás fölött helyezkedik el, szinte elvész a két oldalán lévő, különböző, de jóval nagyobb lőrések között. Távolról szemlélve gerendafészek csoportjának tűnhet, s csupán a két szélső nyílás – valószínűleg lócsatorna – eltérő szöge kelti fel a gyanút. Bizonyosat azonban sajnos megfelelő dokumentáció híján nem állíthatunk, ebben a vár kiállításán szereplő, a második emeleti védőfolyosót is ábrázoló alaprajz segíthetne.

Az általam ismert felvidéki példák közül utolsónak a selmecbányai (Banská Štiavnica, Szlovákia) Óvárat kell említenem. A szabálytalan hatszögletes formájú „várat” a 12–13. századi eredetű városi Szűz Mária-plébániatemplom körül emelt, négy kerek és két szögletes toronnyal tagolt védőfallal alakították ki. (Utóbb magát a templomot is erősítéssé építették át.)⁵⁶

Kétágú lőrések itt több helyen, például a kerítőfal egyes szakaszain, a falkoronán végigfutó védőfolyosók mellvédjén tűnnek fel. Ezek azonban az eddig megismertek többségéhez képest eltérő típust képviselnek. Ehelyütt ugyanis egyes mellvédszakaszokon belül meglehetősen széles és viszonylag mély fülkék vannak, s ezekből nyílnak a kettős lócsatornák. (Ennyiben hasonlítanak a zólyomi példákhoz.) Mivel a fülkéknél a mellvéd elvékonyodott, így maguk az ezekből kifelé induló „lőcsatornák” a korábban látottakhoz képest igen rövidre, és gyakorlatilag párhuzamosra sikeredtek.

A keleti szakaszon mindössze egy ilyen maradt fenn, az északin viszont kettő, más, hagyományos lőrésekkel szabályosnak tűnő ritmusban váltva.⁵⁷

Kétágú, azonban egészen másfajta lőrések találhatók a nyugati két saroktoronyon. Az északnyugati, teljes kör alaprajzú tornyon a két emeleti szinten nyílik egy-egy kétágú, „nadráglőrés” északkeleti irányba.⁵⁸ Belül mindkettőnél nagyobb méretű fülke van, s mindkettőnél hasonló a kialakítása a kifelé induló lócsatornáknak, pontosabban azok külső lezárásának. A két ág közül a keletebbi kisebb, egyszerű négyzet alakú rés, míg a nyugatabbi jóval nagyobb, álló téglalap alakú, amelybe azonban kulcslyuk alakú kőkeretet helyeztek el. Valószínűleg hasonló lehetett a dél-nyugati, háromnegyed körív alakú torony egyik, délre néző lőrése is, ennek kettős külső szája azonban már annyira kiromlott, hogy ez biztosan nem állítható.⁵⁹

A többágú lőrések elterjedését vizsgálva térben legtávolabbiaként és – eddigi ismeretünk szerint – időben valószínűleg legkésőbbiként a székelyudvarhelyi (Odorheiu Secuiesc, Románia) Székelytámad várát, későbbi nevén Csonkavárat kell említeni. Az 1562-es székely felkelés után retorzióként, a fékentartás céljával felépített, szabálytalan négyszög alaprajzú vármára jórészt elenyészett. Az egykori négy sarokvédmű közül a keleti ágyútorony, az ún. Hajdú-bástya viszonylagos épségben maradt fenn. A vár építéstörténetéről újabban jelent meg publikáció, amely különösen jól dokumentált magára a toronyra vonatkozóan.⁶⁰

Ezek szerint a vár erősítései közül ez a szabálytalan nyolcszögletű, háromszintes védmű viszonylag korainak számít, amely – úgy tűnik – egyes részleteiben még megőrizte a korábban itt állt, 1492 körül Báthori István vajda által építtetett (a korban *castrum*nak

56 Az Óvár-ra I.: Lux Kálmán: A selmecbányai óvár. Építéstörténeti tanulmány. Különlenyomat a „Magyarország műemlékei” negyedik kötetéből. Budapest, 1914. (a továbbiakban: Lux 1914); újabban: Šimkovic, M.: Banská Štiavnica – Mestský hrad. In: Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. (D. Buran a kollektív) Bratislava, 2003. 598–600. (a továbbiakban: Šimkovic 2003); újabb, periodizált alaprajzzal; legújabb összefoglalását, irodalommal I.: Plaček – Bóna 2007. 54–55. Sajnos a védőfal kiépítésére kevés kézzelfogható történeti adat van. A templomot állítólag már a 14. században, valószínűbb azonban, hogy csak a 15. század közepe táján erősítették meg. Ez utóbbit tükrözi az egyik újabb szakmai összefoglalás (Šimkovic 2003), és az abban lévő, a legújabbnak számító periodizált alaprajz is, legalábbis az erősítések nagyobb részére vonatkozóan. 1486-ban mindenesetre már feltűnik említve „*Mattheus castris schemniciensis capitaneus*”, majd 1514-ben a „*Schlosskirche*” elnevezés. Lux 1914. 7. Későbbre vonatkozóan magának a késő gótikus templomnak az 1541-ben kezdődő, védelmi célú átépítését emlegetik, majd – pontosabb helymegjelölés nélkül – további, török ellenes erősítési munkákat 1549 és 1559 között. A toronyok

keltezésében némi eltérés van a két újabb összefoglalás között. Šimkovic szerint a kerekded tornyok még a 15. század közepi erősítésekhez tartoznak, a két hasáb alakú pedig az 1500 körüli munkákhoz. Plaček – Bóna 2007 szerint viszont épp a kerek tornyok épültek volna ekkor.

57 A lőrések többségének ma látható formája – talán csak a kétágúakat leszámítva – azonban kétséges, mivel már Lux megjegyezte, hogy mindkét falszakasz „változatos alakítású lőréseinek és szurokontőnyílásainak kövei nagyjából kihalultak”. Lux 1914. 32. Az persze külön kérdést jelent, hogy vajon mikor készültek a védőfolyosó lőrései „eredeti” formájukban: együtt a védőfal kiépítésével, vagy a későbbi erősítési munkák során?

58 Lux 1914. 31.

59 Az Óvár lőrések tekintetében leghasználhatóbb alaprajzait I.: Lux 1914. 11., 4. kép (első emelet) és 12., 5. kép (második emelet); előbbi – sajnos, kis méretben – közölve még: Varjú Elemér: Magyar várak. É.n. 144.

60 Sófálvi András: A székelyudvarhelyi Csonkavár. *Castrum*, 6. (2007) 63–70.

és *castellum*nak egyaránt nevezett) erődítés maradványait.⁶¹ Az – ettől eltekintve – egységes kiépítésű, több mint 17 m átmérőjű, 3,40-3,90 m falvastagságú torony azért különösen érdekes számunkra, mert mind a pincszintjén, mind földszintjén többágú lőrészek maradtak fenn többé-kevésbé épségben. A pincszinten három: középen (kelet felé) egy háromágú, két szélén (észak és dél felé) egy-egy kétágú lőrés. Ezekhez belül nagyméretű fülkék, „ágyúállások” tartoztak, s ezekből (tehát itt belülről!) összetartó irányban indulnak a löcsatornák, amelyek kifelé egyetlen nagyméretű, tölcseresen szélesedő lőrésben futnak össze. A földszinten az előbbihez hasonló két háromágú lőrés maradt fenn, azzal a különbséggel, hogy itt belül nem volt szükség a pincénél említett fülkékre. (A szint többi lőrése az egyszerű, kettőtölcseres, „X alakú” fajtához tartozik. Az emeleti lőrészek azonosítására, bemérésére nem volt lehetőség). A leírás szerint itt ágyúlőrésekről van szó, de a közzétett felmérés szerint a háromágú lőrészeknél a két szélső löcsatorna (a kétágúaknál az egyik) olyan szűknek látszik, hogy az inkább szakállas vagy kézi puskához tartozhatott. A most leírt lőrészek alapformájukat tekintve egyébként a Budán a keleti és déli kazamatáknál látott típushoz tartoznak.

A fentiekben majd egy tucatnyi példáját láttuk a többágú lőrészeknek, azok különféle változatának. A lista nyilván korántsem teljes, s így végleges összeg-

zést adni értelmetlen lenne. Az mindenesetre az eddigiek alapján is kirajzolódni látszik, hogy az effajta lőrészek nagyjából a 16. század középső harmadában terjedtek el. (Ez alól kivételt talán csak Selmecbánya két kerek tornyának kettős lőrésai jelentenek, ahol felmerült a 15–16. század fordulójára, esetleg a 15. század közepére történő keltezés. Ugyanitt a gyilokjáróhoz tartozó, rövid löcsatornás, kettős lőrészek keltezése ezeknél is bizonytalanabb.) A lőréstípus különböző változatait használták mind a gyilokjárók mellvédjén, mind a tornyokon/bástyákon, sőt a kazamatáknál is. A példák többsége – legalábbis eddig – Észak-, illetve Északkelet-Magyarországon csoportosul. (Kivéve: Buda, Esztergom, Székelyudvarhely.) Buda után/mellett alkalmazásukban – már amennyire ez egyáltalán elkülöníthető – mind a Szapolyai-, mind a Ferdinánd-párt exponensei szerepet játszottak. Külön vizsgálatot érdemelne az egyes családok, pl. a Balassák, Serédiék stb. ebbéli esetleges szerepe. Több, a lőrészekkel is kapcsolatos erődítési munka esetében felmerült olasz hadmérnökök jelenléte, csábító lenne tehát itáliai gyökerekkel számolni. Annál is inkább, mert az egyik változat kétség kívül megtalálható például Aquila 1534-től kiépített várnak sarokbástyáinál, amelynek tervezője – az egyébként spanyol származású – Luigi Scriva volt.⁶² Ezzel szemben már Piper is számos németföldi példát hozott fel a legkülönbözőbb változatokra.⁶³

Összességében e téma mind a magyarországi elterjedés, mind az eredet tekintetében további kutatásokat igényel.

61 I.m. 70–72.

62 L. pl.: Gerő 1955. 76–78., összesítő alap- és részletrajzokkal, amelyekről kiderül, hogy itt a belülről külön-külön induló löcsatornák kifelé egy, nagyméretű, közös szájba torkolnak. (Említi még Gerő 1975. 37., azonban itt a téma szempontjából lényeges részletrajzok hiányoznak.)

63 Piper, Otto: Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. Mün-

chen, 1912. 348–350., itt rajzokkal illusztrált példák szerepelnek az általa „Hosenscharten”-nek nevezett lőrészekre. Ezt a terminust – amelyet egyébként furcsa módon a háromágúakra is használ – „nadráglőrés”-ként átvette (valószínűleg Könyökin keresztül) a magyar (pl.: Gerevich 1966. 233.), sőt „nohavicova strielňa” formában a szlovák szakirodalom is. Vö.: Menclová 1954. 48.

Mészáros Orsolya

KÉT BÉCSI KANCSÓ EGY VÁCI POLGÁR ASZTALÁRÓL

Újfajta leletek előkerülése mindig szívderítő, akkor is, ha azok inkább színesítik, mintsem alapjaiban változtatják meg a kor tárgykultúrájának ismeretanyagát. Ilyen leletnek tekinthető az a kancsópár, amely Vácott került elő 2009 januárjában a középkori német város területén egy zárt leletegyüttest tartalmazó gödörből. A két, majdnem tökéletesen egyforma kancsó a helyi anyagban egyedülálló, de ritkaságnak számít a középkori magyarországi leletek között is.¹

A kancsók, letört kiöntőcsőüket leszámítva kifogástalanul ép állapotban kerültek elő.² Kisméretű, hasas, tömzsi edények, egyik oldalukon kis füllel, másik oldalon kiöntőcsővel ellátva. Fülük a kancsó pereme alatt körben futó erős bordához illesztett kétujjnyi méretű szalagfül, amely az edény vállához csatlakozik vissza. Míg a fület a kancsó testére merőlegesen helyezték, a kiöntőcső – legalábbis annak megmaradt indítása – egészen enyhén balra tart, amely így jobb-

kezes edényt eredményez mindkét kancsó esetében. A kiöntőcső könnyű aszimmetriája – jobb kézben tartva az edényt – megkönnyíti a folyadék kiöntését. Az edény vállát, amely a kancsó legszelesebb pontja, sekély, körbefutó, hármas vonalköteg díszíti. Teljes felületét kívül és belül sötétbarna máz vonja be. A technikailag jól kialakított edényt gyorskorongon készítették – belső oldalán a korongolás bordái is jól láthatók –, majd a kész tárgyat leemelték a korongról. Ezt az edény talpának enyhén rücskös felülete bizonyítja, amelyet szintén máz von be. Mindkét kancsó egyik oldalának külső felülete másodlagosan romlott: a máz felhólyagosodott, fényességét elveszítette, matt lett. Amáz romlását valószínűleg tűz eredményezhette: a kiegészítés vagy másodlagos égés (akár tűzvész) során keletkezhetett. Az edények úrtartalma 1 liter, ami a 14–15. századi bécsi úrmértékkel számítva megközelítőleg 1 bécsi icce, illetőleg fél bécsi pint³ (1. kép).

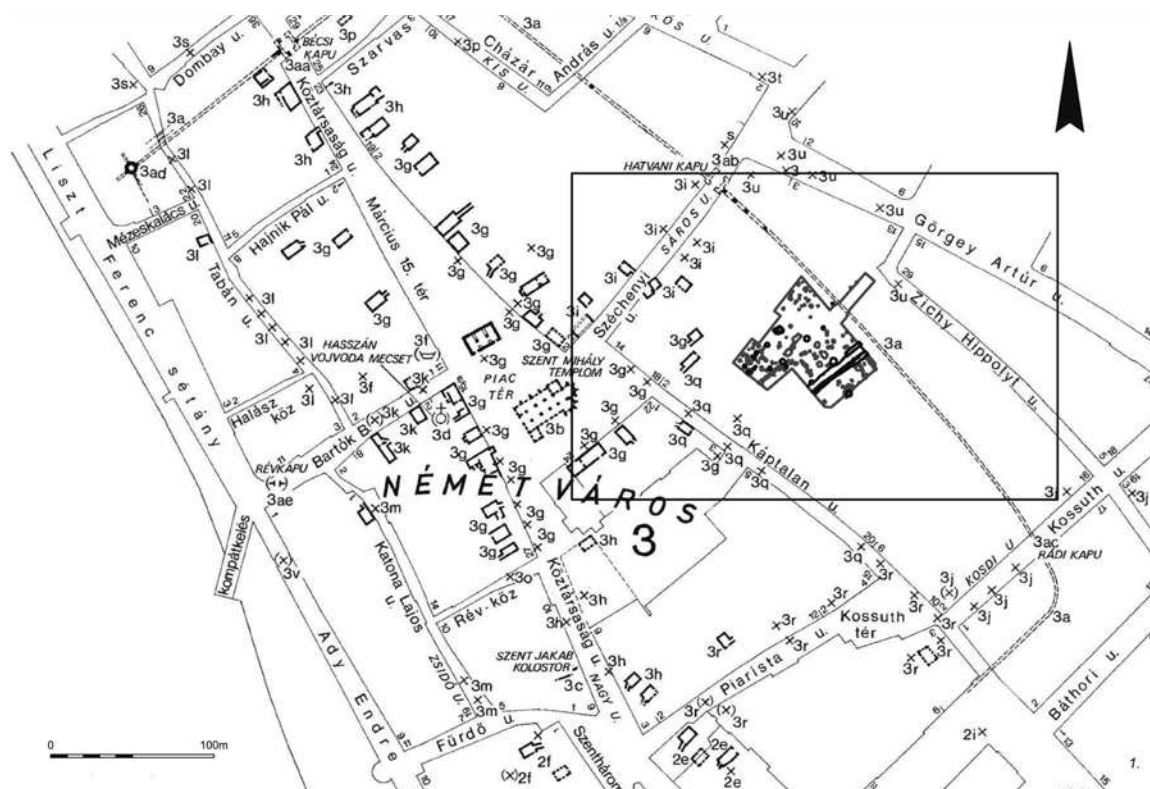
1. kép Vác-Piac utca. A mázas kancsók rajza és fotója: 1–2. Nyilv. szám: MNM–NÖK 1.34791.395.144; 3. MNM – NÖK 1.34791.395.150. (Rajz: Kazsói Ágnes, fotó: Bicskei József)

1 A fenti tanulmányt szeretettel ajánlom Feld István figyelmébe. 2011. év elején többször beszélgettünk a két kancsóról, bécsi párhuzamaikról. Ő örömmel osztotta meg velem ismereteit az osztórák kerámiákról. Ezúton köszönöm neki segítségét. A kézirat lektorálását Miklós Zsuzsa végezte, amelyért köszönettel tartozom. A tanulmány kapcsolódik az OTKA K-81568 számú programjához, egyúttal részét képezi a Vác-Piac utcai ásatás monografikus jellegű feldolgozásának, amelynek elkészítése folyamatban van.

2 Nyilvántartási szám: Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örök-

ségvédelmi Központ (MNM–NÖK), 1.34791.395.144; és 1.34791.395.150. Metrikus adatok: 1.34791.395.144: magasság: 16,5 cm, legnagyobb szélesség: 15,5 cm, falvastagság: 0,5 cm, perem átmérő: 8,2 cm, alj átmérő: 9,7 cm. 1.34791.395.150: magasság: 17 cm, legnagyobb szélesség: 16,5 cm, falvastagság: 0,5 cm, perem átmérő: 8 cm, alj átmérő: 9,8 cm.

3 Bogdán István: Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmérték. Budapest 1991. 190–191., 245–246. Általában a bécsi úrmértékekről: uo. 28–30.

①

②

2. kép Vác-Piac utca. 1. A lelőhely a városon belül; 2. A lelőhely vonatkozó részlete. (MRT 9. 384–385.; Mészáros 2010. 191. és a Geoservice Kft. ásatási felmérése alapján szerkesztette Zoltán Sándor Péter és Tolnai Katalin)

A két kancsó zárt leletegyüttes tagja, a Vác-Piac utca lelőhely 192. obj. – 395. snr. számú gödréből került elő. A Piac utcai lelőhely (KÖH azonosító: 34791) a mai Március 15. tértől mintegy 200 méterrel keletre helyezkedik el, a Zichy Hippolyt utca, a Káptalan utca és a Széchenyi utca által bezárt negyedben. A mintegy 3600 m² nagyságú teresedés az elmúlt évtizedekben piac, majd parkoló volt, jelenleg pedig mélygarázs húzódik felszíne alatt. A mélygarázs kialakítása tette szükségessé 2008–2009-ben a megelőző régészeti kutatás elvégzését.⁴ A lelőhely a késő Árpád-kortól kezdve lakott volt, régészeti korszakai a 13–18. század között mindvégig megfigyelhetők. Jellemző tekintve a középkorban a német városnegyed központja – azaz a mai Március 15. tér – és a városfal között elterülő, a városközpont mögött húzódó gazdasági egység lehetett, a központi tér körül álló polgárházak telkeinek hátsó traktusa az itt szükséges kutakkal, pincékkel, melléképítményekkel, tárolóvermekkel és hulladék-gödrökkel együtt. Rétegzettségében is jól reprezentálta a központtól a városfalig elnyúló terület változékonyságát: a központ felé eső nyugati – délnyugati, azaz a Káptalan utca szomszédságában lévő részterület meglehetősen rétegzett, objektum- és leletgazdag voltát, szemben a keleti – északkeleti, a városfal felé eső, igen leletszegény területtel (2. kép).

Az érintett 192. obj. – 395. snr. számú gödör a feltérési terület nyugati részére esett, mindössze 6–8 méterre az ásatási terület szélétől. Több más gödör vette körül, amelyek között bizonyos szabályosságot lehetett felfedezni. Az ásatási terület nyugati szélének mintegy 20×15 méteres sávjában nyolc-tíz nagyobb gödör helyezkedett el, egymástól 1,5–3 méteres távolságban, közöttük mintegy két tucat kisebb gödörrel és cölöplyukkal, valamint egy kemencével. Mindegyikük feltérte a török és újkori rétegek alatt, a középkori járószinten jelentkezett. (A középkori járószint abszolút magassága 109.80–110.60 mBf között változott.) A nagyobb gödrök átmérője 1,5–2 méter volt, mélységük változóan 60–100 cm között, szélüktől a közép-pontjuk felé szűkültek. Mindegyik gödörből a 14–15. századra keltezhető leletanyag került elő: többnyire az ország központi területére jellemző fehér, szürke és vörös asztali kerámia, valamint osztrák import áru. A gödrök leletmennyiségének intenzitása változó volt – feltehetően hulladék-gödrök lehettek. A gödrök között mindenképpen kivételnek tekinthető a két kancsópárt rejtő objektum: a legmélyebb és a legkisebb

átmérőjű volt mind között, alsó 60–70 cm-es szakasza pedig a leggazdagabb leletekben: számos egymásra halmozott kerámia- és üvegtárgyat rejtett.

A gödör szűk környezetében megfigyelt több más objektum talán együvé tartozott. A gödör szájától sekély, mintegy 1 méter szélességű árok indult észak felé, amely fokozatosan távolodva 50–60 cm szélességűre keskenyedett (180. obj. – 335. snr.), s a feltérési területen kívül is tovább folytatódott. Teljesen leletmentes volt, helyzete alapján csak gyanítható, hogy a gödör megközelítését, vagy víz odavezetését szolgálta. Egy méterrel délkeletre hat kisebb, igen sekély gödör helyezkedett el (398., 399., 400., 401., 423., 425. snr.), amelyek leletmentesnek bizonyultak. Közülük négy (398., 399., 400., 423. snr.) egymás mellett volt, az első három mintegy 18–20 cm mélységű, s egységesen mintegy fél méter átmérőjű, a negyedik nagyobb, 75 cm átmérőjű, enyhén ovális formájú volt. Kettő (401., 425. snr.) az előző négyre ferdén helyezkedett el. Ezek szintén oválisak (60×40 cm) és sekélyek (15 cm) voltak. Mindegyik gödör betöltése azonos volt: kevert, sötétbarna, agyagfoltos humusszal teli. Együttes használatukat egymáshoz való viszonyuk, illetve azonos időben történt feltöltődésük bizonyítja. Betöltésük némileg eltért a leletgazdag gödörétől.

A 192. obj. – 395. snr. számú gödör külső megjelenése a következő volt: átmérője 90 cm, fala függőleges (egészen enyhén szűkülte csak befelé, alján 80 cm-es átmérőjűre); a középkori járószinttől 210 cm mélységbe nyúlt le, de önmagában vett aknájának mélysége 160 cm volt. E fölött eltérő formájúvá szélesedett. A gödör, illetve az a fölött kiszélesedő objektum feltérte a korabeli járószinttől 30–40 cm-rel mélyebben észleltük, ahol egy 180×120 cm kiterjedésű téglalap alakú objektum rajzolódott ki. Kibontása után, további 40 cm mélységben, annak közepén indult a gödör tényleges szája, a 90 cm átmérőjű akna. Ezt egységes sötétbarna, humuszos réteg jellemezte, amely alsó részén magas víztartalmú sötétbarna homokos, kissé agyagos réteggé vált. A felső, téglalap alakú objektum betöltése hasonló volt az aknáéhoz, noha több agyagpettyet tartalmazott. Innen önálló leletanyag nem volt elkülöníthető. Az akna és a felette kialakított kiszélesedés tehát egybetartozhatott (3. kép). A gödör aknájának alja 108.44 mBf mélységben volt. Szűk környezetét és a közeli gödröket tekintve a legmélyebb tehát, azonban a teljes feltérési területet, s elsősorban a kutakat tekintve nem az. Két egykorú építmény

4 Mészáros Orsolya: Vác-Piac utca (Mélygarázs építését megelőző régészeti feltérés). In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltérásairól. Szerk.: Kvassay Judit. Budapest, 2010. 67–70.; Mészáros Orsolya: Vác, Piac utca. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2010. 381–383.; Magyarország Régészeti Topográfiája 9.

Szerk.: Torma István. Pest Megye Régészeti Topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Írta: Dinnyés István, Kővári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma István. Budapest, 1993. 440–444. (31/3i. lelőhely); 45. (31/3q. lelőhely) (a továbbiakban: MRT 9.).

3. kép Vác-Piac utca. A gödör és környezete bontás közben: 1. Az akna feltja a téglalap alakú objektumon belül, körülötte cölöplyukak; 2. Ugyanaz bontás után; 3. Az akna alja. (Fotó: Kisjuhász Viktória, Mészáros Orsolya)

padlószintjével összehasonlítva mélysége eltérő eredményt mutat. A 22 méterrel keletre elhelyezkedő, 13–14. századra keltezhető 91. obj. – 181. snr. számú föld-faszerkezetű építmény padlószintje másfél méterrel magasabban húzódott (110.00 mBf); a 28 méterrel északkeletre elhelyezkedő, 14. századra keltezhető 163. obj. – 314. snr. számú fapince padlója fél méterrel volt mélyebben (107.98 mBf). A gödörakna tehát a 14–15. századi járó- és padlószintekhez képest másfél, két méterrel nyúlt mélyebbre, csak a valamivel korábbi pincét alakították ki mélyebben. Ezt azonban a 15. századra már feltöltötték. A 15. század második felétől az általános szintadatok, valamint az egyes objektumok – elsősorban a kutak – szintadatainak változása jól tükrözi a környék talajvízszint-emelkedését, amely az emberi tevékenységen túl az éghajlati változással is szorosan összefügg. Mindez röviden annyit jelent, hogy a mai belvárosi terepszinthez képest a középkori (13–15. századi) járószintek 5–5,5 méterrel mélyebben voltak, majd a 16–18. században lassú emelkedés következett be, amellyel párhuzamosan, sőt inkább kiváltó okként a talajvíztükör is emelkedett. Ennek háttérben a kis jégkorszak, illetve a Duna (ár)vízszintjének emelkedése állhat.⁵ A 19. században a talajvízszint jelentősen visszaesett, míg a

járószintek tovább emelkedtek, a korábbi évszázadokhoz képest tehát nagy volt a különbség a járószint és a talajvízszint között. A gödörakna abszolút mélységét a két egykorú építmény padlószintjei mellett a kutakéval is érdemes összevetni. A feltárt területől északnyugatra eső telkeken egy 14–15. századra keltezett kút feneké mintegy két méterrel húzódott mélyebben (106.54 mBf) a gödörakna fenekénél,⁶ területünkön egy 16. század közepére keltezett kút, amely 16 méterrel esett délkeletre a gödöraknától (114. obj. – 195. snr.) cca. 20 cm-rel volt csak mélyebb (108.27 mBf); a 17. századi kutak feneké 75–135 cm-rel volt mélyebben az érintett gödörnél (160. obj. – 375. snr. kút: 107.70 mBf; 97. obj. – 187. snr. kút: 107.32 mBf; 21. obj. – 37. snr. kút: 107.09 mBf). A gödörakna jóval mélyebb volt tehát korszakának járószintjeinél, de a kutak mélységét nem érte el, csupán a 16. századnak szintjét közelítette meg.

Szintadatai, akna jellege, a körülötte lévő objektumok, valamint leletkoncentrációja miatt joggal merül fel a kérdés: milyen szerepet tölthetett be a gödör? A benne talált leletcsoport arra mutat, hogy közvetlenül betemetése előtt hulladékgyűjtőként használták, de eredetileg valószínűleg nem abból a célból alakították ki. Hulladék tárolására nem célszerű létrehozni

5 Mészáros, Orsolya – Serlegi, Gábor: The Impact of Environmental Change on Medieval Settlement Structure in Transdanubia. *Acta Archaeologica*, 62. (2011) 199–219.

6 Miklós Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7). Váci Könyvek 5. Vác, 1991. 15. (a továbbiakban: Miklós

1991.); Mészáros Orsolya: Fapince a váci német hospes-település területén. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk.: Kvassay Judit. Budapest, 2010. 186. (a továbbiakban, valamint a 2. képaláírásban: Mészáros 2010).

szűk szájú, mély aknájú gödröt, szemben például azokkal a valóban hulladékgödröknek tekinthető közeli objektumokkal, amelyek praktikusán nem túl nagy mélységű, könnyen megásható, rézsús alakúak voltak. Tárolóveremnek túl szűk; kútnak nem elég mély, sőt falát és fenekét semmilyen béllettel nem erősítették meg, pedig a környékre jellemző talajvíz-érzékeny és könnyű szerkezetű, homokos talajon ilyen kis átmérőjű akna esetében ez elkerülhetetlen lett volna. A területen feltárt többi kút mind fával vagy kővel volt bélelve. Feltűnő azonban, hogy elsősorban az akna alján talált leletek erősen vízkövesek voltak, itt tehát bizonyos időben víz állt. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az objektumot vízgyűjtő akna, ciszterna céljára alakították ki, amely így összefüggésbe hozható az északkeletről oda vezető sekély és keskeny árokkal is. Feltehetően mégsem működött hosszú ideig. Az aknában felhalmozott leletek, azonos koruk és jellegük miatt, valószínűleg egyszerre, nem pedig fokozatosan kerültek oda. Az oda dobott edények így fel is töltötték az akna jelentős részét. A vízgyűjtő akna felett kialakított téglalap alakú indítás túlságosan szabályosnak tűnt ahhoz, hogy ne szándékos kialakításának sejtjük, szerepére mégsem találunk magyarázatot. Semmilyen nyom nem mutatott arra – például karó- vagy cölöplyukak –, hogy az akna fölött valamilyen hevenyészett építmény állt volna, bár ezt a könnyű szerkezetű homokos talaj nem feltétlenül őrizhette meg.

A ciszternából előkerült leletek az akna mélysége szerint, szakaszosan négy csoportra bonthatók. Összesen 201 darab lelet tartozik ide, amelyek 80%-a kerámia, 10%-a üveg, a maradék 10% néhány fém-tárgyat, kő-, tégl- és paticsdarabot foglal magában. A gödörakna kerámialeleteit tekintve legnagyobb arányban a fehér kerámia, azok között is elsősorban a többféle méretű, de azonos formájú, bordás edények jellemzőek. A fehér kerámia után legnagyobb számban a szürke kerámia következik, de ezek száma jóval alacsonyabb a fehéرنél. Típusuk szerint nagyobb változatosságot mutatnak: a fazekak mellett néhány kancsó, kályhacsempe, fedő is előfordult. A fehér és szürke kerámia mellett másféle típus jelentéktelen számban került elő: néhány barna és vörös kerámia tartozik ide.

A legfelső csoport a gödör és az északról belefutó 180. obj.–335. snr. árok találkozásánál, a középkori járószinttől cca. 75 cm mélységig tartó szakaszról került elő. A második a 75-145 cm közötti részről, a harmadik, legtöbb ép edényt tartalmazó egység a 145-200 cm közötti szakasz. A negyedik csoport az akna legaljáról, a 190/200-210 cm közötti szakaszról előkerült töredékeké, amely részben kis töredékeket, részben nagyobb darabokra tört, összeállítható edényeket tartalmazott. A leletek gazdagsága és változa-

tossága szempontjából az akna alsó 60-70 cm-es szakasza izgalmas, ez tartalmazta az ép edényeket, illetve az összeilleszthető darabokat, mind között a címádó két mázas kancsót is.

Az akna leletei a következőképp oszlanak meg. A legelső csoportba, a szűk aknaindítás fölötti terület leletei közé hét kerámatöredék tartozik: két kisebb bordás fehér fazék, négy kisebb ausztriai szürke fazék. Ezek mindegyike a 14. századra keltezhető; kakukktójásként még egy 15. századi vörös fazék alja sorolható ide. A második csoportba 55 kerámiadarab tartozik, kizárólag töredékek. Kétharmaduk fehér kerámia, egyharmaduk szürke. A fehér edények egy része még lassú korongon készült, csigavonalas díszítésű, de ugyanolyan arányban van közöttük jobb minőségű, vékonyabb falú, bordás díszítésű fazék-töredék is. Néhány fehér kancsótöredék is előfordult, amelyeken vörös földfestés részletei látszanak. A szürke anyag nagyobb része redukált égetésű, jellegtelen fazéktöredék, de magasabb technikai színvonalat képvisel, mint a fehéreké. Az egyszerű fazekasáruk közül kitűnik két különböző típusú fedő: egy lapos, füllel ellátott, valamint egy harang alakú darab. Néhány barna fazék töredéke is megtalálható közöttük. A csoport leletei a 14. századra tehetők.

Az akna alsó harmadából származó ép edények, illetve nagyobb töredékek többségét ismét a fehér kerámia uralja. 17 darab majdnem egyforma bordás fazék került elő innen: formailag mindegyik edény a középtáján a legszélesebb, széles hasuk után a talpuk és válluk felé összeszűkülnek. Peremük egyszerű, kissé kihajló duzzadt vagy hornyolt perem. Az edényeknek majdnem egész testét sűrű bordázat fedi. Korongon készültek, a korongról leemelték őket. Magasságuk 10-23 cm között változik. A fehér fazekak mellett ugyanerre a korszakra jellemző fehér poharak töredékei is előkerültek, testükön bordás felületkialakítással. A fehér edények mellett talált kilenc szürke kerámia közé öt jelentős, ép darab tartozik: a két vizsgált mázas kancsó mellett két gömbölyded formájú, füllel ellátott, háromlábú fazék, egy dupla „T” betűs perembélyeggel ellátott, grafitall soványított fazék, valamint két egyszerű fazék. Ezek a termékek jellegzetes osztrák kerámiatípusok. A fehér fazekak és poharak biztonsággal a 14. századra keltezhetők. A szürke edények a 14. századra, illetve a 14–15. század fordulójára tehetők. Ugyanebbe a csoportba tartozik még egy gyorskorongon készített vörös kerámia is, amely azonban legalább egy fél évszázaddal későbbre keltezhető, mint a fehér és szürke kerámia: a 15. század derekára.

Legvégül az akna alján talált darabok következnek. Ide tartozik a lelőhely egyetlen megmaradt nagyméretű (36 cm magas), ballusztetes formájú tárolóedénye. Egész felületét díszítő csigavonalas és felette hullám-

vonaldíszítése archaikusabb, a 13. századra mutató motívumra vall, kettős peremkialakítása azonban ennél későbbi, a 14. század második felében gyakori kettősperem. A többi lelet bordás díszítésű, kisebb-nagyobb fehér fazék töredéke, amely az első, második és harmadik csoportot is egyaránt jellemezte, továbbá előkerült néhány vörös festésű, fehér kancsódarab töredéke is. A negyedik csoportba tartozik még néhány szürke kerámia, amelyek között a jellegtelen darabok vannak többségben, mindamellett nagyméretű osztrák fazekak duzzadt peremtöredékei is előfordulnak. A többségében 14. századra keltezhető edények között ismét előkerült egy gyorskorongon készített 15. századi vörös fazék darabja is. A harmadik és negyedik csoportba, az akna alsó részéhez tartozó két 15. századi vörös kerámia jelenléte jelzésértékű: az edények a 15. század derekánál korábban nem kerülhettek a víztároló aknába. A két vörös továbbá azt is jelzi, hogy a 14. századi bordás fazekakat és szürke kerámiákat még a 15. században is használták. Ugyancsak a harmadik és negyedik csoportra jellemző, hogy a töredékek felületét sok esetben vízkő borította, vagy barnásra színeződtek. A hatás az edények aknába kerülése és összetörése után érthette őket, ugyanis a folatok az összeillesztés után a törésvonal másik oldalán nem folytatódtak. Ez arra vall, hogy az akna alján valóban hosszabb ideig állt víz.

A gödör leletei közé tartozó üvegek szám szerint 23 darabot jelentenek, amelyek mind a harmadik leletcsoporthoz köthetők, a 145–210 cm-es szakaszhoz. Az üvegtárgyak finom kidolgozású portéka darabjai, előfordul közöttük cseppes pohár összeillesztett darabja, vagy csepptöredékei; két pohár csipkés talpgyűrűje; egy gömbölyű testű, kannelúrozott oldalfalú csésze, amelyhez két perem alatti kobaltkék email festésű peremtöredék tartozik; egy serleg vagy pohár egyszerű kihajló pereme; illetve egy optikai díszes kisméretű pohár töredékei. A töredékek mindegyike fűjt üvegtárgy darabja. A cseppes poharak cseppformája hosszan kihúzott, hegyes csúcscsoka, amelyet általában a 14. századra szoktak keltezni.⁷ A tárgyak vékonysága és finomsága velencei importárura enged következtetni. Az üvegtárgyakat a kerámiaedényekkel egy időben dobták félre. Erre vall az, hogy több üvegdarab kifejezetten a kerámiatárgyakba volt beleszorulva. Egy pici csepp egy kisebb fehér bordás fazékban volt, több töredék pedig egy-egy fehér bordás fazék aljtöredékében.⁸

Összefoglalva tehát, a gödörben talált kerámia- és üvegleletek jelentős hányada a 14. századra keltez-

hető. A kerámiatárgyak többsége az ország központi területein gyakran fellelt, valamint Vácról is jól ismert fehér és szürke kerámia-csoportokhoz tartozik.⁹ A fehér kerámia zöme bordás és kisebb számban csigavonalas fazekakat, valamint néhány vörös festésű kancsódarabot ölel fel, míg a szürke, redukált égetésű fazekak és kancsók mellett nagyobb számban vannak jelen az osztrák import jellegzetes, nagyméretű fazekai, lábasai. A néhány gyorskorongon készült vörös kerámia meglepte már a 15. századra mutat, valamint arra, hogy az újabb vörös házi kerámiát még egyszerre használták a korábbi idők rosszabb minőségű fehér bordás fazekaival. Az edények asztali- és főzőedények voltak, meglehet, hogy mégis valamilyen együttes sérülés következtében kerültek szemétre. A ciszterna – azonos korú leletei és egységes töltése miatt – egyszerre került feltöltésre, valamikor a 15. század közepén. A 17–18. századig folyamatosan emelkedő talajvíz nedvesen tartotta az egyébként is részben vízzel telt aknát. Az aknában talált leletek nagy része kormos volt, mégis feltűnő, hogy épp a tárgyalta mázas kancsók egyik oldala igen erősen át volt égve. A felhólyagosodott, meghibásodott máz másodlagos égés, sérülés következménye, ami után a kancsókat feltehetően már nem használták tovább. A nagyméretű, ballusztos formájú edény oldalán szintén koromfoltokat figyelhetünk meg, ami utalhat ugyan konyhai használatra, de az edény, nagy mérete miatt, mindennapi főzésre kevésbé alkalmas. Egy másik edény, egy kisméretű bordás fazék a készítéskor nyomódhatott össze és repedt meg, főzésre tehát nem lehetett alkalmas. Ennek ellenére külső felülete igen erősen megégett. Nem tartható kizártnak, hogy az edényeken megfigyelhető koromfolt nem csupán konyhai használat, hanem valamilyen tűzvész következménye, és miután az edények használhatatlanná váltak, szemétre kerültek.

A víztároló gödörben talált leletegyüttes gazdag gyűjtemény része volt. A 14. század edénytípusai, a királyi központokban is gyakori fehér kerámia, az osztrák és bécsi fazekak, a velencei poharak vagyonos tulajdonost sejtetnek. A címszereplő mázas kancsók, amennyire gyakori leletnek minősülnek bécsi városi ásatásokon, annyira ritkák magyar területen. A kancsókkel teljesen megegyező darabokat ismereteim szerint Magyarországon egyelőre nem publikáltak, csak hasonló darabokkal számolhatunk.

Budán, a Dísz tér 10. szám alatti pinckútban tártak fel 13–14. századi ausztriai leletek közt állatfejes kiöntőkkel díszített ólomházas kannát.¹⁰ Az ökörfé-

7 H. Gyürky Katalin: Az üveg. Katalógus. Budapest, 1989. 57.

8 Az északnyugatról szomszédos telekcsoport, a Széchenyi u. 3–7. telkeken feltárt üvegleletekről: H. Gyürky Katalin: A váci Széchenyi utca középkori üvegleletei. Váci Könyvek 5. Vác, 1991. 109–129.

9 MRT 9. 51–53. tábla; Miklós 1991. 20–45. tábla.

10 Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). *Budapest Régiségei*, 16. (1955) 147–197. 175. (42. j.); 173. 49. kép. (a továbbiakban: Holl 1955).

4. kép Osztrák kerámia: 1. kancsó; 2. állatfejes kiöntőcsöves kanna. (1. Keramische Bodenfunde 96. 128. kép; 2. Uott. 90. 116. kép)

jekkel díszített, sárga cserépanyagú és sárga mázas kannát a közeli gödörben talált analóg darabok, valamint egy Árpád-kor végi bécsi érem a 13. század végére keltezték. Az állatfejes kancsóhoz hasonló darabot említ a közlő Holl Imre Bécsből, szintén a 13. század végéről.¹¹ A Vácott talált kancsók anyagukban és formájukban hasonlóak az állatfejes edényekhez. Ólomházas, bár eltérő színű darabokról van szó, formai azonosságuk a vállban való legnagyobb szélesség, valamint a vállat díszítő hornyolás. Ugyanennek a bécsi ólomházas típusnak továbbfejlődött változatai a 14–15. század fordulójára, valamint a 15. századra keltezett sárgásbarna- és zöldmázas korszok, amelyek igen gyakoriak a bécsi kerámiatípusok között. A bécsi edények 1980-as évek elején megjelent katalógusa többféle típust hoz a vállban kiszélesedő, ott általában egyszerű hornyolással díszített, pereme alatt erős bordával kialakított, egy füllel ellátott korszóra. Ezek átlagos magassága 18–34 cm közötti, leggyakoribb a 20–24 cm közötti magasság. Egyszerű, díszítetlen, mázas, kiöntőcső nélküli korszok.¹² A váci kancsó ugyanehhez a típushoz tartozik, formáját, díszítését, perem- és füleképzését tekintve megegyezik a bécsi darabokkal, színe valamivel sötétebb. Formailag és méretét tekintve leginkább a Plankengasse 4. szám alatt talált zöldmázas korszóval mutat rokonságot.¹³ Lényegi különbség, hogy a bécsiekkel szemben a váci kancsóknak kiöntőcsőjük is van. Helyét a 13. század végi állatfej-alakú kiöntőcsöves kannák (ezek magasságával egyezik meg) és a 14–15. századi,

kiöntőcső nélküli korszok között kell keresnünk. Kiöntőcsőve feltehetően nem imitált állatfejet, csőindítása alapján inkább a fokozatosan szűkülő, egyszerű kúpformát képviselte¹⁴ (4. kép).

A középkori váci német város területén feltárt víztározó akna gazdag edénycsoportja jelentős együttest takar. A 14. század második felének edényei: a bécsi kancsók, az osztrák fazekak és lábosok, a velencei üveg poharak és a kor mindennapi használatában gyakori fehér edények nagy mennyisége arra vall, hogy a víztározó, s a környezetében talált hulladékgödrök olyan jómódú polgár telkén húzódhattak, aki aktív, Ausztria és Itália felé mutató kereskedelmi, és talán rokoni kapcsolattal rendelkezett.¹⁵ A német város gazdag polgárházait a plébániatemplom körüli térre lokalizálják, de az eddig feltárt pincék alapján a plébániatemplom terét és a Hatvani kaput összekötő egykori Sáros utcában is vagyonos patríciusok lakhattak.¹⁶ A 18. századi Althann-féle telekkönyvi térkép szerint¹⁷ a Sáros utca és a mai Káptalan utca egymásra merőleges telkeinek hátsó része körülbelül ezen a ponton érintkezett egymással; de a ciszterna és környezete már inkább a Káptalan utcára néző, északkelet–dél nyugati irányú telkek középtájjára tehető. Amennyiben a telket a középkorban is a városfalig húzódnak feltételezzük, akkor a ciszterna előtt, a feltételezett lakóház felé folytonosan megújított járószintek, gödrök mutatkoznak, mögötte fokozatosan ritkuló gödröket és építményeket találunk. Mögötte északkeleti irányban több konyhai hulladékkal feltöltött gödör volt, azután, mintegy 25 méterrel távolabb egy faépítmény. A faépítmény 6,5 m² nagyságú, feltárt pincéje a 15. század elejéig volt használatban, körülbelül akkor, amikor az akna még valóban vízgyűjtés célját szolgálhatta.¹⁸ A pince mögött, a városfalig tartó, mintegy 30 méteres szakaszon kert húzódhathatott, amelynek régészeti nyoma nem maradt. A telek frontján feltételezett lakóház (és pince) a központban álló Szent Mihály-templom szentélyétől délkeletre esett. A ház tulajdonosa jó kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező váci német polgár lehetett, akinek asztalát a 14. században – egy esetleges kisebb tűzvész előtt – Bécsből hozatott drága mázas kancsók és itáliai poharak díszíthették.

11 Holl 1955. 174. 51. kép.

12 Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit. Katalogredaktion: Harl, O., Kataloggestaltung: Erben, T. Im Eigenverlag der Museen der Stadt Wien. (1983.) 94–96., 125–129. kép. (a továbbiakban: Keramische Bodenfunde).

13 Keramische Bodenfunden 96. 128. kép.

14 Ilyen kúpos kiöntőcsövet láthatunk a bécsi karikás füllel ellátott kis fazék esetében. Keramische Bodenfunde 93. 122. kép.

15 A váci polgárságról és a város középkori történetéről: Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig. *Studia Comitatus*, 13. Szentendre, 1983. 49–76.

16 Miklós 1991. 43–47.

17 Miklós 1991. 108. 56. tábla. 2. kép.; MRT 9. 68. tábla.

18 Mészáros 2010. 177–196.

Mordovin Maxim

SZÉCSÉNY VÁROSÁNAK KORA ÚJKORI PALÁNKERŐDÍTÉSE

(A szécsényi Pintér-háznál feltárt maradványok alapján)

A kora újkori föld-fa erődítések kérdésével a magyarországi várkutatás már a 20. század elejétől kezdve behatóan foglalkozott. Szegő Pál, Takáts Sándor és Soós Elemér történeti jellegű összefoglalásai után,¹ elsőként Pataki Vidor elemezte kiemelve a 16. századi magyarországi várépítészeti.² A háború után Gerő László építészeti szempontból közelítve tért vissza a témához, és foglalta rendszerbe – részben elődeire támaszkodva – az addigi ismereteket.³ Akkor azonban még egyik kutatónak sem álltak rendelkezésére régészeti adatok, így a „magyar módra” épített kora újkori erődítések vizsgálata csak történeti és elméleti síkon mozoghatott. A történeti munkák éppen az elmúlt pár évtizedben nyitották meg a kora újkori erődítések komplex vizsgálatainak lehetőségét, nagyszámú levéltári anyag (tervek, építésszek levelezései, felmérések stb.) közzétételével és feldolgozásával.⁴

Ezzel párhuzamosan az elmúlt fél évszázadban országsszerte számos kora újkori erődítés területén folytak kisebb-nagyobb régészeti ásatások. A szóban forgó erődítések helyenként csak föld-fa szerkezetűek voltak, általánosan használt elnevezéssel – palánkok. Kutatottságuk mértéke változó. Csak egy esetben, Bajcsavárnál ismerhettünk meg egy teljes várat, cölöpös és téglakerődítéssel együtt.⁵ Viszonylag jól ismert a barcsi török vár és környezete is.⁶ Békés városában, a Kastélyzug területén tárták fel a török palánkvár részleteit.⁷ Egy másik török palánkerődítés (Jeni-palánka) jelentős maradványai Szekszárd határában kerültek elő.⁸ Nagy felületen kutatták meg a zalaegerszegi palánkvárat, melynek egyik rondelláját is feltárták.⁹ A balassagyarmati palánkról csak rövid jelentések születtek,¹⁰ és szintén nem sok információ látott napvilágot a pápai palánk feltárásáról.¹¹

- 1 Takáts Sándor: A magyar vár. *Századok*, 41. (1907) 726–741., 815–837.; Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a 15 éves háború kezdetéig. 1543–1593. Budapest, 1911.; Soós Elemér: A magyarországi várak történeti fejlődése. Budapest, 1912.; Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. kötet. Budapest, 1915.
- 2 Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. (1931) 98–133. (a továbbiakban Pataki 1931). Pataki Vidor kora újkori erődítésekre vonatkozó munkásságáról lásd: Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 20–29. (a továbbiakban Domokos 2000).
- 3 Gerő László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Budapest, 1955. 341–344., 356–361.; Gerő László: Magyar várak. Budapest, 1968. 29–30., 222–226.
- 4 A helyszűke és a téma eltérő jellege miatt csak az alapvetőek: Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004.; Domokos 2000.; Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.; Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 163–217.; Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.; Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000.; Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. Budapest, 2007. (a továbbiakban Hegyi 2007).
- 5 Vándor László – Kovács Gyöngyi: Bajcsavár régészeti kutatása.

In: Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 47–62.; Kovács Gyöngyi – Vándor László: Megjegyzések a török kori kisebb palánkvárak régészeti kutatásához. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 103–106.

- 6 Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12. (1996) 163–182. (a továbbiakban Kovács – Rózsás 1996); Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999–2009). In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 621–642. (a továbbiakban Kovács – Rózsás 2010).
- 7 Gerelyes Ibolya: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi török kori palánkvár ásatásáról 1975–1978. *Archaeologiai Értesítő*, 107. (1980) 102–111. (a továbbiakban: Gerelyes 1980).
- 8 Gaál Attila: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 99–102. (a továbbiakban Gaál 2002).
- 9 Vándor László: Zalaegerszeg, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. (2003) 239.; Havasi Bálint: Zalaegerszeg, Vár, Batthyány utca 9. *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. (2004) 295–296.
- 10 Majcher Tamás: Balassagyarmat. *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. (2001) 126.; Füredi Ágnes: Balassagyarmat, Bátya utca 12. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. (2004) 155–156.
- 11 Ilon Gábor: Pápa. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. 49. (1997) 114.

Más esetben, például Gyulán, egy középkori vár kora újkorban kiépített külső palánkjának néhány részletét hozták napvilágra.¹² Egy föld-fa szerkezetű török ágyúállás maradványait dokumentálták a pesti késő középkori városfal mellett.¹³ Várgesztesen pedig a kidőlt középkori külső kőfalat pótló és azt ágyúállással kiegészítő, föld-fa szerkezetű erődítést figyeltek meg.¹⁴ A somogyvári apátság 16. századi védelmi rendszeréből viszonylag kis részlet vált csak ismertté, de azt sem közölték.¹⁵ Viszonylag részletes leírások láttak napvilágot a dunaföldvári torony körüli palánkmaradványok régészeti kutatásáról.¹⁶

A felsorolt ásatások feldolgozottsága változó mértékű, és számos esetre a szakirodalomban még utalást sem találunk. Általánosságban véve elmondható, hogy a kora újkori erődítések mint téma igen elhanyagolt a régészeti feldolgozásokban. A rendelkezésre álló ásatási eredményeket legutóbb Tomka Gábor foglalta össze,¹⁷ illetve kisebb régióra vonatkozóan Kovács Gyöngyi.¹⁸ Emellett egy tömör áttekintés jelent meg nagyobb közönség számára a magyar régészet legújabb eredményeit bemutató kötetben.¹⁹ Ennek ellenére a palánkok részletes elemzéséhez még számos anyag publikálására van szükség. Éppen ezt a hiányt szeretném csökkenteni lehetőségeimhez képest jelen tanulmányommal, amelyben Szécsény városának kora újkori palánkerődítéseit mutatom be.

A szécsényi kora újkori erődítéseket már több szakaszon kutatták az 1990-es évektől kezdve. Az ásatások többségét Majcher Tamás, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum középkoros régésze, egykori igazgatója vezette, aki azonban rövid beszámolókon kívül

eddig semmit nem publikált sem szécsényi, sem más Nógrád megyei ásatási eredményeiből.²⁰

A palánk feltárása

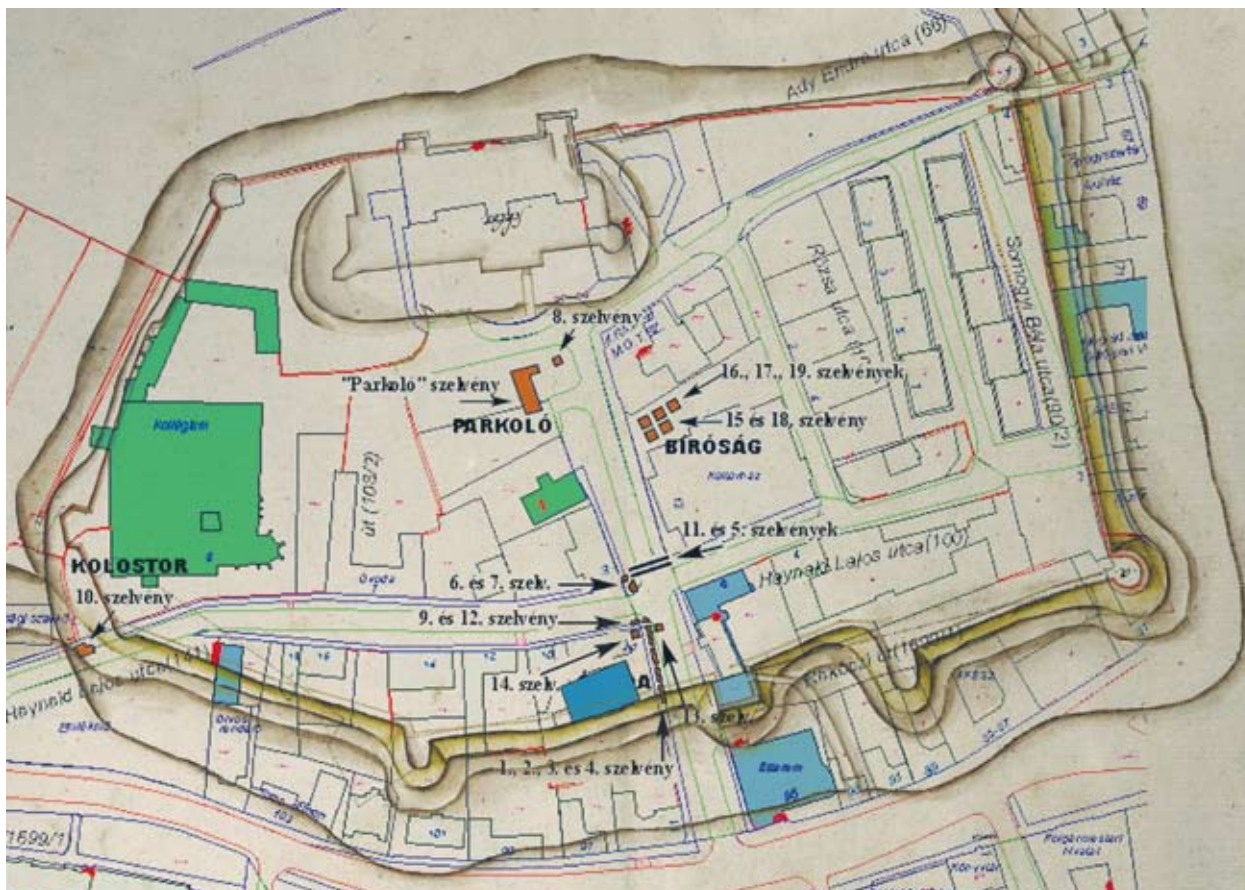
A kora újkori palánkerődítésekkel kapcsolatos nézeteket sokáig meghatározta Pataki Vidor 1931-ben felállított elmélete, aki a palánkerődítéseket egyrészt csak egy bizonyos időszakhoz kötötte, másrészt mintegy alacsonyabb szintű erődítésnek minősítette, azáltal, hogy az 1541–1556 közötti időszak „hevenyészett” építkezések korszakához sorolta azokat.²¹ Szerencsére a 16–17. századi hadiépítészeti forrásainak az elmúlt évtizedekben folyó feldolgozása egyértelműen kimutatta, hogy a föld-fa építkezések legalább olyan magas szintű szakértelmet, gondos előkészületeket és kivitelezést igényeltek, mint a tégl- vagy kőépítkezések.²² Éppen ezt figyelhettük meg Szécsényben, a város kora újkori erődítéseinek régészeti kutatásai során.

2005 nyarán és 2010 folyamán lehetőségünk nyílt egy többé-kevésbé összefüggő területen, több szakaszon is megvizsgálni a szécsényi palánkot.²³ Az ásatások mindkét esetben a szécsényi belváros rekonstrukciójához kapcsolódtak, így csak megelőző feltárás történhetett, s nem volt módunk lejutni az altalajig. 2005-ben a közműfektetés vonalában, a beruházás által érintett mélységig végezhattünk kutatást. 2010-ben lehetőségeink még ennél is szűkösebbek voltak, csak a palánk jelentkezési szintjéig mélyíthettünk, hogy információt szolgáltatthassunk a kertépí-

- 12 Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán. In: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Gyulai Füzetek 8. (1996) 111–120. (a továbbiakban: Gerelyes 1996); Gerelyes Ibolya – Feld István: Gyula, Vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2004.* (2005) 224–225.; Gerelyes Ibolya – Feld István: A gyulai külső vár 2004. évi ásatása. *Castrum*, 1. (2005) 100–101. (a továbbiakban Gerelyes – Feld 2005).
- 13 Irásné Melis Katalin: Pest a török hódoltság idején. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 151–162.
- 14 Feld István: Várgesztes, Gesztes vára. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003.* (2004) 313.
- 15 Bakay Kornél: Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén. *Soproni Szemle*, 42. (1988) 128–135.
- 16 Kozák Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári öregtoronynál. *A székszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 1. (1970) 181–208. (a továbbiakban: Kozák 1970); Kozák Éva: A dunaföldvári (Tolna m.) öregtorony régészeti feltárása. *Műemlékvédelem*, 17. (1973) 193–198. (a továbbiakban: Kozák 1973).
- 17 Tomka Gábor: Kora újkori erődítések régészeti kutatása 1996–2006 között. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 596–620.
- 18 Kovács Gyöngyi: A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II.

Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. II. 757–781.

- 19 Buzás Gergely – Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa: Várak, erődök, palánkok – középkori és török kori hadiépítészeti. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerkesztő: Visy Zsolt. Budapest, 2003. 380–383.
- 20 Szécsényre vonatkozóan: Majcher Tamás: Szécsény középkori erődítései. *Szécsényi Honismereti Híradó*, 13. (1990) 96–99. (továbbiakban Majcher 1990); Majcher Tamás: A középkori Szécsény. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. *Studia Miscolcinsia* 1. Szerk.: Bessenyei József – Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. 19–25.; Majcher Tamás: Szécsény, Városfal. *Régészeti kutatások Magyarországon 2000.* (2003) 211.; Feld, István: Das Forgách-Schloss in Szécsény. *Castrum*, 10. (2009) 87–91. A Nógrád megyei várkutatásokról legutóbb: Feld István: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk...” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére.* Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 217–236.
- 21 Pataki 1931. 98–133.
- 22 Domokos 2000. 21.
- 23 Az első esetben Tomka Gábor koordinációja alatt dolgoztam. Lásd: Mordovin Maxim – Tomka Gábor: Szécsény, belváros. *Régészeti kutatások Magyarországon 2005.* (2005) 319–320.; míg 2010-ben F. Romhányi Beatrix ásatásvezető munkatársaként végeztem kutatásokat a Pintér-ház környezetében.

1. kép Szécsény. Gerhardt Graaf 1666-os alaprajza a modern várostérképre vetítve

tészeknek az egykori palánk nyomvonaláról. Mindezek miatt a dokumentált stratigráfia jó esetben is csak a kora újkori rétegeket foglalja magában.

Az ásatási helyszínek a 2010-re megszüntetett belvárosi óvodához kapcsolódtak. Az óvoda az egykori Pintér Sándor-kúriában működött. 2005-ben az épület kerítése mentén, az Ady Endre utca nyugati oldalán, 2010-ben pedig már az óvoda telkén, a Pintér-kúria (más néven Pintér-ház) belsejében és két oldalán dolgozhattunk és figyelhettük meg a kora újkori palánkot.²⁴ A szécsényi városi erődítések maradványai más helyszíneken is több alkalommal előbukkantak már, azonban feldolgozásukra mindeddig nem került sor.

A kora újkori Szécsény topográfiáját tekintve az általunk vizsgált terület a várost körbevevő erődítés déli, kelet–nyugati irányú szakaszát érintette, az egyetlen ismert hiteles alaprajzon szereplő, kőből épült, négyzetes alaprajzú toronytól (az ún. „Gyalogkaputól”) nyugatra.²⁵ Az 1650 körüli állapotokat mutató, Gerhardt Graaf-féle térképet ráillesztve a modern városalaprajzra (1. kép), látható, hogy a mai Pintér-kúria déli homlokzatánál egy cölöpös szerkezetű-

nek jelölt erődítés futott kelet–északkelet–nyugat–dél nyugati irányban, amely a kúria telkének határán enyhén töréssel nyugatra fordult, majd a mai Rákóczi út 101. szám alatt egy félkör alakú bástyához csatlakozott. Innen az erődítés vonala 45°-ot fordulva északnyugatra a ferences kolostorhoz tartott, ahol egy kőfallal kapcsolódott össze. Az említett térkép világosan megkülönbözteti a városerődítés falazott és palánkrészeit. A palánk és a kőfal csatlakozásánál egy kapu helyezkedett el, amely ugyan nem szerepel az említett metszeten, de amelynek erősen bolygatott maradványait 2005-ben kis felületen megfigyelhettük (2005/10. szelvény, lásd 1. kép). A nyugati (másképpen „Gyarmati”) kapu maradványainak falazási technikája és építőanyaga hasonló a déli kapuéhoz („Gyalogkapu”). Sajnos a helyszűke miatt ez utóbbiak részletes kifejtésére jelen tanulmányban nincs lehetőségünk.

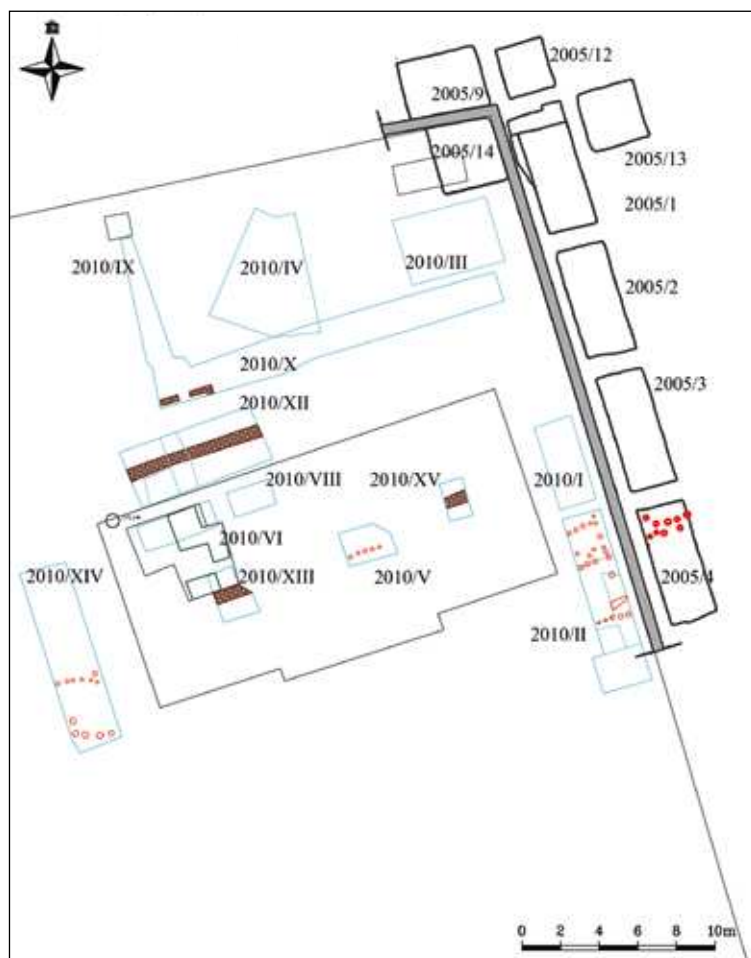
A palánk leírása

A palánkot a következő szelvények területén tudtuk megvizsgálni: 2005/3., 2005/4., illetve 2010/I., 2010/II.,

24 Az ásatások idején 2005-ben a lelőhely Szécsény-Óvoda, 2010-ben pedig Szécsény-Pintér-ház néven szerepelt.

25 A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). Szerk.: Szabó

András Péter. Salgótarján, 2010. 58. (a továbbiakban: Szabó A. P. 2010).

2. kép Szécsény, a Pintér-ház (Óvoda) környezetében nyitott kutatási szelvények 2005-ben és 2010-ben. Készítette: Nagy István és Érdi Benedek rajzainak felhasználásával Mordovin Maxim

2010/V. és 2010/XIV. (2–4. kép). Mivel a 2005/3., 2005/4., illetve a 2010/I. és a 2010/II. szelvények egymást kiegészítő felületek, ezért az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a számozásuk összevonva szerepel: 2005/3–4. és 2010/I–II. A 2005/3–4., 2010/I–II. és a 2010/XIV. számú szelvények a sánc teljes szélességét érintették. A 2010/V. szelvényben csak a sánc belső, város felőli (északi) oldalát határoló cölöpsort figyelhettük meg.

A palánk szerkezete legjobban és a legnagyobb mélységben a 2005/3–4. és 2010/I–II. szelvényekben rajzolódott ki, ezekben részben az erődítés elégett felépítményének nyomai is előkerültek. Az erődítéseknek két építési periódusa vált el határozottan a vizsgált területen, azonban ezek nyomvonala egybeesik. Éppen ez utóbbi miatt az első periódusnak nagyon kevés nyoma maradt meg. A következőkben ezek leírása a 2005/3–4. és 2010/I–II. szelvényekben tett megfigyelésekre alapul, külön kiemelve a máshol megismert részleteket.

Mivel sehol nem értük el az altalajt, az érintett terület késő középkori topográfiájához nem tudunk új adatokat szolgáltatni. A palánkot az első periódusban azonban nem üres helyre építették. A 2010/II. szelvényben egyértelműen egy tűzvész által elpusztult, süllyesztett padlójú épület nyomai kerültek elő (5. kép, 2010/II. szelvény, nyugati metszet: SNR-146). Ezeket bolygatták a palánk cölöpei.²⁶

Az erődítés legkorábbi periódusának csak a külső (déli) szélét sikerült részletebben megfigyelni. Ezt egy kettős cölöpsor alkotta, melynél a 25–30 cm átmérőjű, lapos aljú cölöpöket egy szabálytalan – 30 és 60 cm között váltakozó – szélességű és irányú árokba helyezték. Az árok alja vízszintes volt, oldalai függőlegesek. A legmélyebb pontja –230 cm-re volt a mai járószinttől mérve. A cölöpöket kihúzhatták, mert a többi cölöphelytől eltérően ezek ürege betömődött, s csak földelszíneződésként jelentkeztek. A két cölöpsor relatív kronológiája bizonytalan a későbbi bolygatás miatt (5. kép, nyugati metszet), de nem zárható ki, hogy egymást váltották, legalábbis a későbbi periódus egy soros külső cölöpfala erre utalhat. A korábbi palánk magja minden bizonnyal ugyanolyan szerkezetű volt, mint a későbbi (hipotetikus rekonstrukció: 6. kép). A 2010/XIV. szelvényben megfigyelhettük, hogy az első periódus cölöpei pontosan a második periódusú cölöpfal alatt helyezkedtek el (7. kép, nyugati metszet).

(Természetesen ugyanakkora valószínűséggel feltételezhetjük azt is, hogy ez a második periódus a forrásokban emlegetett javításainak egyike.) A palánk belső oldalának korai szerkezetéből egyelőre semmilyen részlet nem került elő az ismert területéről. Valószínűleg a maradványai mélyebben keresendők az elért szinteknél.

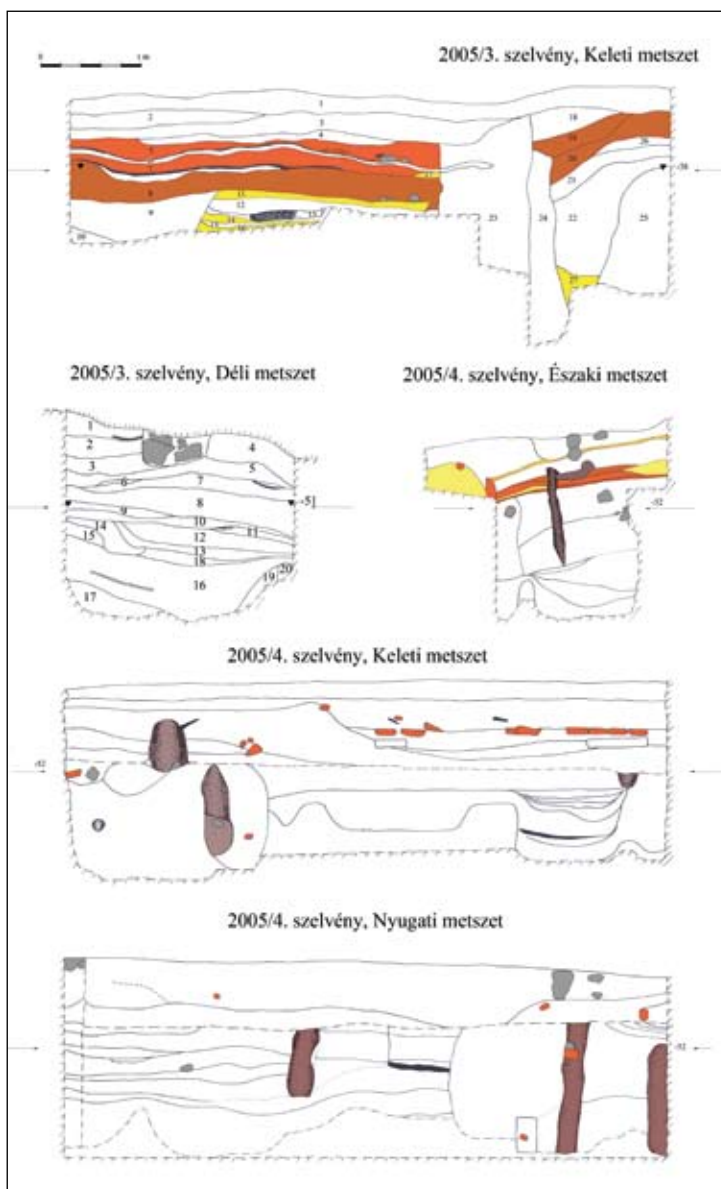
Az erődítés második periódusát már sokkal pontosabban tudjuk rekonstruálni, legalábbis az alsó részen (lásd 6. kép). Úgy tűnik, hogy az átépítés előtt nem történt planírozás vagy tereprendezés, hanem az új szerkezetet egyszerűen a régi maradványaiba építették. A palánk magját egy 25–40 cm átmérőjű cölöpökből álló kettős cölöpsor alkotta. A cölöpök lefelé enyhén keskenyedtek, de az aljukat vízszintesre vagy enyhén domborúra alakították ki. A lényegében megmunkálatlan fatörzseket függőlegesen állították egy, a korabeli járószinthez képest 150–170 cm

26 A felszín- és metszetrajzokat a szerző mellett 2005-ben Nagy István és Nagy Éva; 2010-ben pedig Guba Szilvia, Vargha Mária, Varga Emese, Szalai Emese, Bognár Katalin Boglárka, Bárdi

Bogáta és Nagy László Attila készítették. Munkájukat és segítségüket ezúton is köszönöm.

mély, legalább 2,5 m széles, függőleges falú, vízszintes aljú árokba. A cölöpök közeit vegyes, erősen kevert agyagos földdel dőngölték körbe, egészen a járószintig. A palánk megszilárdítását bizonyos távontként keresztirányban álló, függőleges cölöpökkel oldották meg. Ezzel sajátos „kazetták” jöttek létre. Mivel egyik szelvény területén sem sikerült ilyen „kazettának” mindkét szélét megfigyelni, a keresztirányú cölöp-sorok egymástól való távolsága nem ismert, de legalább 2 m lehetett (8. kép). A korabeli építési szint fölé emelkedő részen már egy összetettebb szerkezet nyomait figyeltük meg. A külső cölöpsort kívülről, a belsőt pedig belülről, a palánk irányával megegyezően, vízszintesen egymás fölé helyezett kisebb méretű gerendákkal vagy deszkákkal borították (4. kép). Viszonylag ritkán fordultak elő – főleg a 2005/3–4. szelvények határán – a két cölöpsort keresztirányban, vízszintesen összekötő gerendák. Úgy tűnik, hogy ezek csak a korabeli járószinttől indultak felfelé. Eddig egyik vizsgált helyen sem került elő nyoma sövényfonatnak, de vasszőgeket sem találtunk (amilyenek például Dunaföldváról, Szekszárd-Újpalánkról vagy Gyuláról ismertek a külső palánkerődítésből).²⁷ A palánk felmenő részét az alapozási árok betöltéséhez hasonló kevert agyagos földdel töltötték ki. A föld feltehetően a város árkából származott, a benne lévő nagyobb mennyiségű, 15–17. századi leletanyag alapján. Ugyanakkor a 2010/II. szelvény területén a betöltésből szórvány gyerekcsontok kerültek elő (koponya és néhány hosszúcsont). Ez már arra mutat, hogy a földet akár nagyobb távolságból is szállíthatták, minden jel szerint egy korábbi temetőt bolygatva meg. Kizárólag a palánk középső szakaszának kitöltésére jellemző a nagy mennyiségű, változó méretű törtkő. Ez az erődítés több pontján is hasonlóképpen jelentkezett (2010/II. és 2010/XIV. szelvények: 7–8. kép).

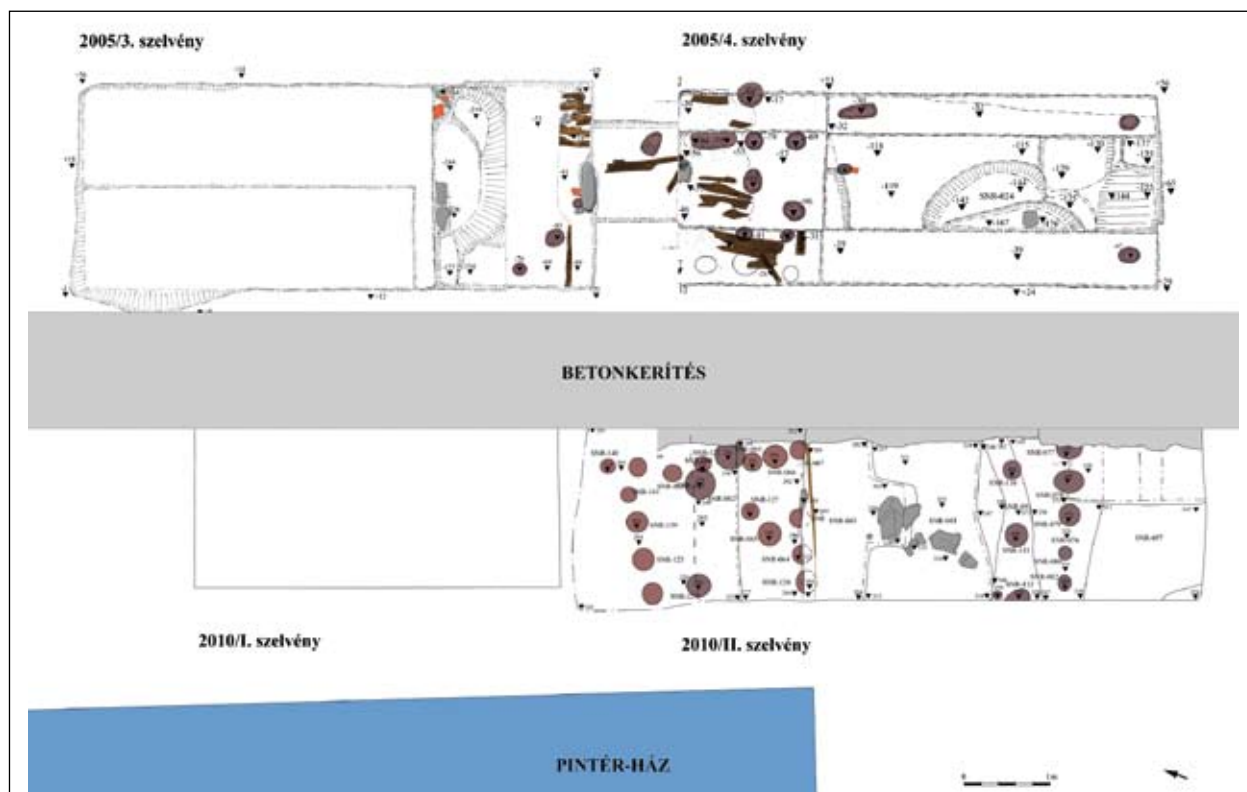
A középső betöltés felső rétegeiből egy ritkább sűrűségű cölöpsor emelkedett ki. Ez épphogy a korabeli járószint alá mélyült, így feltehetően a mellvéd alapját képezte. A feltételezést megerősíti az a tény is, hogy általában ezen a területen került elő a legtöbb elszenesedett gerenda- és deszkamaradvány. Ezek legjobban a 2005/3–4. szelvények területén őrződtek meg, ahol egyértelműen kivehető volt egy, a sánc irá-

3. kép Szécsény-Óvoda (később Pintér-ház). A 2005/3–4. szelvények metszetrajzai. Rajz: Mordovin Maxim

nyára merőlegesen lefektetett deszkaburkolat (4. kép). A deszkák többsége vörösre égett sárga agyagos felületen feküdt. Ezt a felületet a palánk mellvéden belüli felszínével azonosíthatjuk, az elszenesedett famaradványokban pedig vagy a betöltés belső oldalának burkolatát, vagy a mellvéd leszakadt gyilokjáróját láthatjuk. A palánk belső, város felőli oldalát bizonyos közönként 10–15 cm átmérőjű, vízszintes fekvésű, keresztirányú gerendákkal kapcsolták össze a mellvéd cölöpeivel (5. kép, 2010/I. szelvény, déli metszet). Ezzel valószínűleg a nem túl mélyre leásott cölöpök megtámasztását segítették elő, amelyek még ennek ellenére is, a külső töltés nyomására helyenként a város

²⁷ Kozák 1970. 203.; Kozák 1973. 195.; Gaál 2002. 101.; Gerelyes – Feld 2005. 101.

4. kép Szécsény. A palánk maradványainak felszínrajza a Pintér-ház keleti oldalán (2005/3–4. és 2010/II. szelvények).
Rajz: Mordovin Maxim

irányába megdőlték (5. kép, 2010/II. szelvény, nyugati metszet). Az eddigi eredmények alapján a mellvéd és a palánk város felőli cölöpsora közötti padka szélessége 80-90 cm-re jön ki. Valószínűleg ez a szélesség nem vonatkoztatható a teljes palánkra. Kérdéses, hogy mennyire lehet támaszkodni a Gerhardts Graaf-féle alaprajzra kisebb részletek méreteinek kiszámításakor. Ha a felmérést ebből a szempontból is hitelesnek fogadjuk el, beleértve az arányok helyességét, akkor azt látjuk, hogy a palánk mellvéden belüli része azonos szélességű, vagy minimálisan szélesebb, mint a városfal (lásd pl. a délkeleti rondella vagy a déli gyalogkapu és a palánk csatlakozását: 1. kép). A jelentős részében máig álló városfalról pedig tudjuk, hogy 90 cm széles. Ennek alapján, véleményem szerint, a 2005/3–4., illetve 2010/I–II. szelvények területén mért szélesség reálisnak tekinthető. Ezt az elképzelést erősíti az a tény is, hogy bizonyos határokon túl a palánk belső része nem terjeszkedhetett az ott álló lakóépületek miatt. Eddig az összes kutatott területen hasonló helyzetet figyelhettünk meg: a belső cölöpsortól 1,8-2,4 m-re már házak álltak (pl. 7. kép, nyugati és keleti metszet). Az épületek és a palánk között pedig – elvileg – még védelmi útnak is lenni kellett. Sajnos mindhárom kutatott szakaszon a ké-

sőbbi bolygatások éppen azt a részt pusztították el leginkább, ahol az erődítések és a városi épületek találkoztak. Így igazából még az sem zárható ki, hogy a lakóépületeket nekiepítették a palánknak.

Maga a mellvéd szerkezete leginkább a képi ábrázolások alapján rekonstruálható, ugyanis a palánk belső részein megfigyelt három cölöpsor eredeti magassága nem határozható meg. Legjobban a tokaji vár 1660. évi állapotát ábrázoló, Jacob von Holst metszeten lévő palánkábrázolás hasonlít Szécsényre. Ez alapján valószínű, hogy a feltárt erődítés belső részénél a két külső cölöpsor azonos magasságú lehetett. Az alsóbb szinteken megfigyelt keresztirányú átkötések a palánk tetejéig emelkedhettek, „kazettás” rendszert alakítva ki.²⁸

A második periódusban a palánk rézsús töltésének külső cölöpsorát megújították. Ekkor a korábbi kettős cölöpsor helyére egy szimplát raktak, egy előzetesen kiásott függőleges oldalú, enyhén ívelő aljú, 20-30 cm széles árok alá. A cölöpök átmérője a legtöbb esetben igazodott az alapozási árok szélességéhez. Mindezekkel együttesen a palánk teljes szélessége 6-6,5 m széles lehetett, bár a helyszíntől függően kisebb-nagyobb mértékben változhatott.

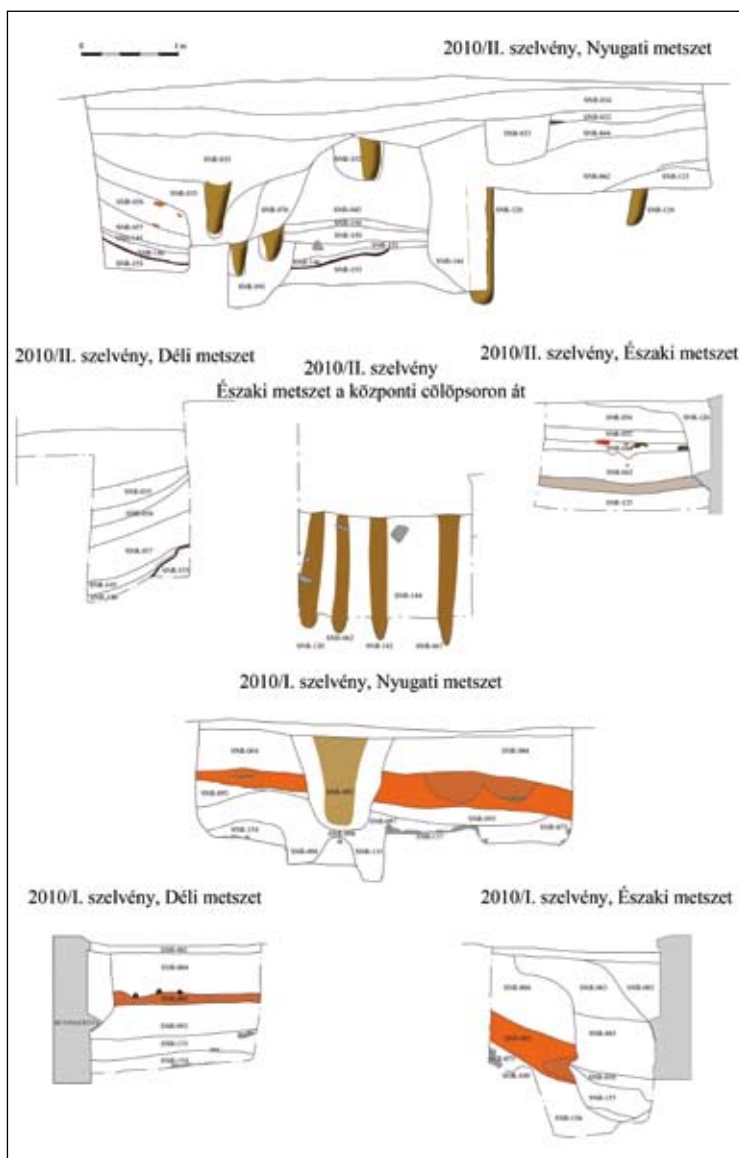
A feltárások során eddig sehol nem értük el a város-

28 Détshy Mihály: A tokaji vár története. Tokaj, 1995. 86. (a továbbiakban: Détshy 1995).

árok város felőli szélét. Emiatt az árok szélességéről, formájáról és jellegéről (vizes vagy száraz) egyelőre nem tudunk nyilatkozni. A korabeli felmérés alapján (1. kép), ez legalább 4-5 m-re kezdődött a palánk központi cölöpsorától. Az ásatási eredmények ezt annyiban igazolták, hogy a feltárt részeken 4,5 m-es sávban még nem értük el a városárok szélét. A 2010-ben, Sümei Pál által végzett talajfúrások szerint a Pintér-ház vonalában és a délkeleti rondellánál az árokban víz is volt.²⁹

Az erődítés ismertetett, ún. „töltött palánk” típusa a korszakban széles körben elterjedt volt, amire az ásatási beszámolókból és a korabeli forrásokból következtethetünk. A belső mag kettős cölöpsor szerkezete jelentette a legtöbb ilyen, földfavázás erődítés alapját. Az egyik legközelebbi analógia, a már említett tokaji 1660-as évekbeli föld-fa erődítés.³⁰ Ugyanakkor a szécsényi erődítés több részletében is erősen emlékeztet a teljesen elpusztult és csak a tervrajzokról és felmérésekről ismert szatmári várra. Az 1660. évi jelentés szerint Szatmáron az elhanyagoltság következtében kidőlt kötőgátakat „magyar módra készített” palánkkal pótolták. A Lucas Ssichának tulajdonítható 1666. évi felmérés egy olyan palánkot mutat, amelynél mind a belső, mind a külső megtámasztás rokonítható a szécsényi maradványokkal.³¹ A szécsényinél valamivel keskenyebb (4 m) volt a bajcsai vár erődítése a 16. század utolsó negyedéből. Ez utóbbi helyen téglakerődítést is alkalmaztak, a téglát támfallal a várárok belső falát, a homokdomb oldalát erősítették meg.³²

A szécsényi első periódus törökök általi felépítését megerősítik a hódoltság területén megfigyelhető analógiák. Így például a barcsi vár palánkjának feltárt részletei hasonló megoldásokat mutatnak,³³ de ilyesmi szerkezetű a békési, 16. század második felére keltezhető palánk is.³⁴ Nagyon hasonló szerkezetű, „duplán” megépített palánkjá volt az 1695. évi leírás szerint Gyulának,³⁵ és a Szekszárd melletti Újpalánknak is.³⁶ Egyedüli – bár nem elhanyagolható – különbségük a szécsényi erődítéshez viszonyítva abban

5. kép Szécsény-Pintér-ház. A 2010/I–II. szelvények metszetrajzai.

Rajz: Mordovin Maxim

nyilvánul meg, hogy Szécsényben a palánk két középső cölöpsorát egyazon széles árok két széléhez rakták, szemben a békési és barcsi két-két önálló árokkal.

Az ásatási megfigyelések alapján készült rekonstrukciós kísérlet, természetesen, igen hipotetikus jelzi a felmenő részeket, elsősorban a cölöpsorok kiosztására fekteti a hangsúlyt. Szintén nincsenek adataink a palánk külső töltéseinek lejtésszögére. Abból indulhattunk ki, hogy az erődítés gerendáit az építke-

29 Sümei Pál szíves szóbeli közlése. Információját ezúton is köszönöm.

30 Détshy 1995.

31 Domokos György: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es években. *Castrum*, 4. (2006/2) 53–56. (a továbbiakban: Domokos 2006).

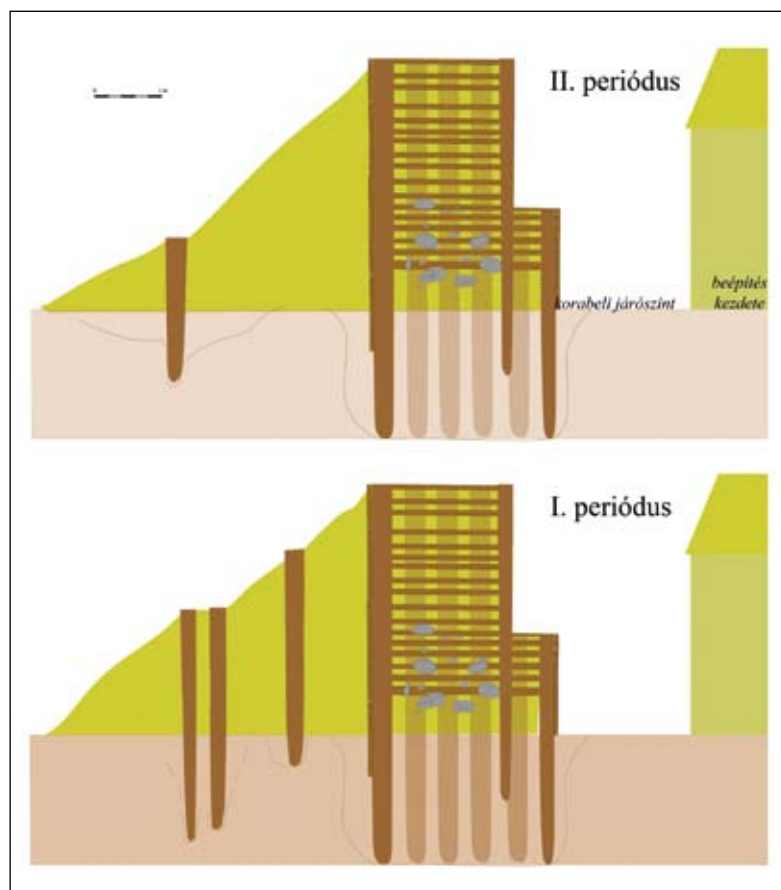
32 Vándor – Kovács 2002. 50–52.

33 Kovács – Rózsás 1996. 168.

34 Gerelyes 1980. 108–109.

35 Gerelyes 1996. 117.

36 Gaál 2002. 101.

6. kép A szécsényi palánk keresztmetszetének rekonstrukciós kísérlete a Pintér-háznál feltárt maradványok alapján. Készítette: Mordovin Maxim

zés során igyekeztek minél teljesebben lefedni, hogy egy támadás során ne gyulladjanak ki, vagy ne törjenek el. A korabeli hadiépítészeti elképzelések szerint a rézsűnek 45°-osnak kellett lennie.³⁷ Az ásatások során rézsűs feltöltést mutattak ki a dunaföldvári torony körüli palánknál.³⁸ Valamiféle, talán éppen ehhez hasonló tapasztalásról szól a gyulai vár 1566. évi ostromát leíró forrás.³⁹

Keltezés és rövid építéstörténet

Szécsény vára és városa a török háborúk két évszázadában folyamatosan végvár volt, ebből kétszer török oldalon (1552–1593 és 1663–1683). Kezdetől fogva, vagyis az első török megszállással indítva, a Buda

környéki végvárrendszer egyik meghatározó erősségeként szerepelt, egyenrangúként Nógrád és Fülek váraival.⁴⁰ A Pálffy Miklós vezette téli hadjárat során a Buda körül gondosan kiépített török rendszer összeomlott, Szécsény számos más nógrádi várral együtt viszszerült a Magyar Királysághoz. Jelentősége egészen az 1663. évi újabb elestéig csak még inkább növekedett. A Magyar Királyság váraként 1593 és 1663 között Szécsény az ún. Bányavidéki Főkapitányság egyik legnagyobb őrségét magában foglaló vára lett. Az 500 főnyi magyar katonasággal rendelkező várnál a főkapitányságon belül csak Komárom, Érsekújvár és Fülek volt nagyobb, még Lévát is megelőzve. Szécsény jelentősége ebben a korszakban három jellemzőjéből adódott. Leginkább meghatározó a geopolitikai fekvése volt: Nógrád és Fülek között majdnem félúton, az Ipoly egyik fontos átkelőjénél helyezkedett el, ráadásul egyszerre volt szemben a török kézen lévő Egerrel, Hatvannal és Váccal. Ez kiegészült a város topográfiai adottságaival: a jelentős területű, megerősített mezőváros nagyobb létszámú őrség befogadását tette lehetővé. Mindehhez

– részben a már felsorolt tulajdonságokkal összefüggésben – hozzájárult az is, hogy a két török foglalás között, de leginkább a 17. század közepén itt tartotta székhelyét Nógrád vármegye. A kutatások alapján egyértelműen állítható – Pálffy Gézát idézve –, hogy „az 1596-ban elesett Eger katonai és hódoltsági pozícióját Fülek mellett elsősorban Szécsény vette át.”⁴¹ A második török megszállás során fontossága nem csökkent, annál is inkább, mert egyedül állt szemben Fülekkel. Az őrsége ekkor legalább 800 fős lehetett.⁴² A vár felvázolt jelentősége indította arra a bécsi és párkányi csaták után hazafelé tartó Jan Sobieski lengyel királyt, hogy 1683 novemberében csapataival megostromolja és elfoglalja Szécsényt.⁴³

A szécsényi vár és városfal építéstörténetével már többen is foglalkoztak. A téma eddigi legrészletesebb

37 Domokos 2006. 59.

38 Kozák 1973. 195.

39 Gerelyes 1996. 117.

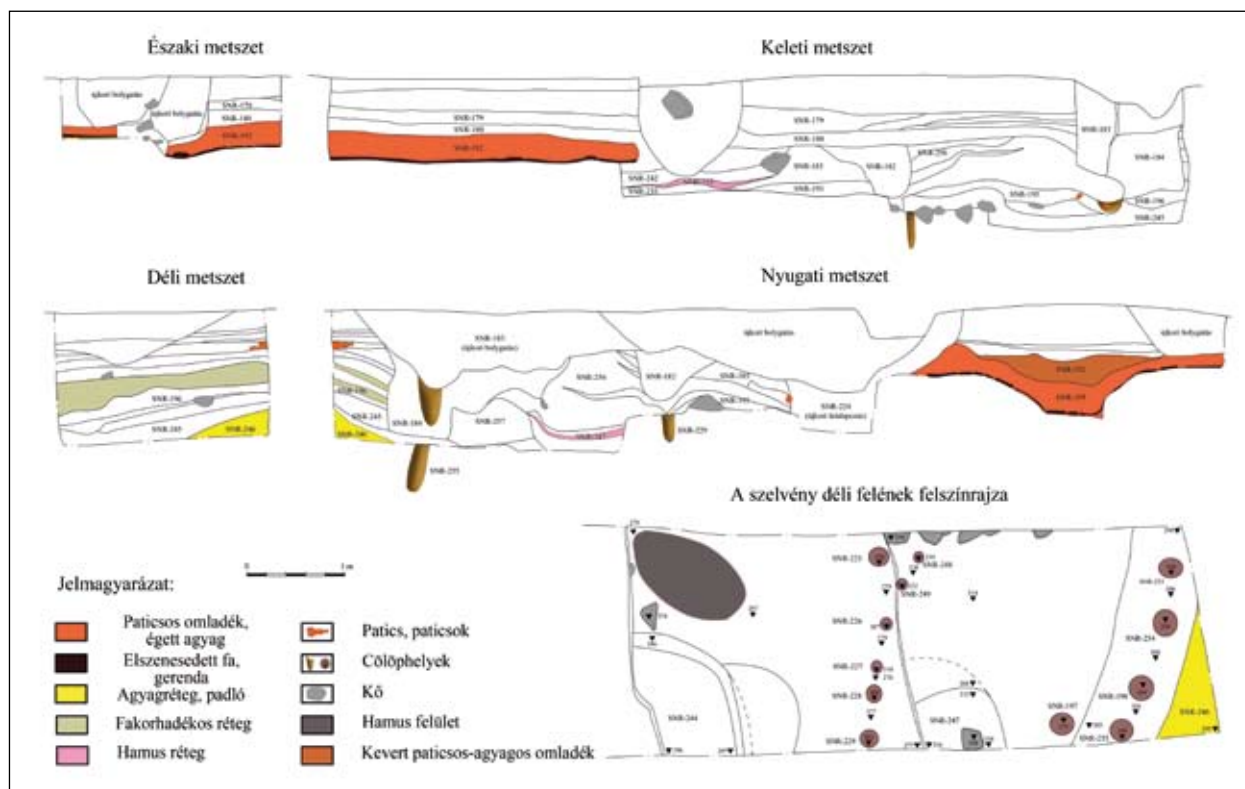
40 Hegyi 2007. 106., 153.; Tóth Sándor László: Hódoltsági török várak őrsége egy 1576–1590. évi német összeírásban. *Aetas*, 23. (2008) 113.

41 Szabó A. P. 2010. 29., 33–34., 35., 43–44.

42 Pálmány Béla: A mór megtette kötelességét – a mór mehet. Egy dicsőséges hadjárat elfelejtett befejezése – Sobieski útja Eszter-

gomtól Krakkóig. In: Sobieski emlékkönyv. Sobieski III. János lengyel király halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia anyaga (Esztergom, 1996. X. 28.). Esztergom, 1999. 50. (a továbbiakban: Pálmány 1999); Pálmány Béla: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újrateremtés korszakában (1663–1703). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 12. (1986) 11–12. (a továbbiakban Pálmány 1986).

43 Pálmány 1986. 12–16.; Pálmány 1999. 56.

7. kép Szécsény-Pintér-ház. A 2010/XIV. szelvény felszín- és metszetrajzai. Rajz: Mordovin Maxim

történeti összefoglalását Jakus Lajos és Pálmány Béla tanulmányai jelentik,⁴⁴ amit legutóbb a szécsényi se regszék jegyzőkönyvéhez kapcsolódóan Szabó András Péter összegzett és egészített ki.⁴⁵

A bemutatott palánk építését kétféle módon tudnánk keltezni: régészeti leletanyag és írott források alapján. A régészeti leletanyag teljes feldolgozásáig a keltezés csak erősen becsült marad, ráadásul csak századon belül lehetséges. A palánk mindkét elkülönített periódusának betöltése majdnem azonos jellegű leletanyagot tartalmazott. Mindegyikből nagyszámú ólomházas és vörös sávós festésű kerámia került elő, leginkább 17. századi jellegzetességeket mutatva. A néhány török talpastál töredék arra utal, hogy a palánk legkorábban a török hódoltság idején épülhetett. Sajnos faanyag egy esetben sem maradt meg, így

dendrokronológiai adatok ebben az esetben nem állnak rendelkezésünkre.⁴⁶

Az eddig megismert írott források szintén nem sokat segítenek a palánk pontos keltezésében. A történeti feldolgozásokból kiderül, hogy az 1596-ban készült nógrádi várak vizitációján Szécsény városa már palánkkal volt körülvéve, miközben a várat kőfal kerítette.⁴⁷ Ez az első egyértelmű adat a várost védő erődítésről. Az ekkor említett palánk építésének ideje nem ismert, és nem találkozunk a vele egyértelműen azonosítható maradványokkal az eddigi régészeti publikációkban. A szécsényi Erzsébet téren, a Zandler Krisztián által 2010-ben folytatott ásatások során, többek között, egy késő középkori mezővárosi erődítés nyomait figyelték meg.⁴⁸ Talán éppen ez az a „kerítés”, amelynek építése az 1440-es években indult el,

44 Jakus Lajos: Fejezetek Szécsény XVI–XVII. századi történetéből. *Tanulmányok Szécsény múltjából*, 7. (1985) 101–165. (a továbbiakban: Jakus 1985); Pálmány 1986.; Pálmány Béla: Adatok a szécsényi Forgách kastély történetéhez. 1335–1765. In: Nógrádi Történeti Évkönyv Belitzky János emlékének tiszteletére. Salgótarján, 1989. 59–84. (a továbbiakban Pálmány 1989).

45 Szabó A. P. 2010. 139–140.

46 Majcher Tamás 2000. évi ásatásából származó és a dendrokronológiai vizsgálatok céljából félretett cölöpre vonatkozó adatok nem ismertek. Lásd: Majcher Tamás: Szécsény, Városfal. *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. (2003) 211.

47 Belitzky János: Losonczi Anna somoskői, szécsényi, gácsai uradalmának 1596. évi összeírása. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 26. (1980) 305.; Pálmány 1989., 65.: „Porro munitiones arcis,

vallum aggeres, fossas circumivimus, nihil ipsis invalidius, ifirmis, fossa humilis est et perangusta, sepimentum ligneum a quo totum cingitur confinium multis in partibus ruinosum est. Propugnacula lacera, portaque isa ruina minari videtur. Affirmat Dominus Capitaneus metuenssem esse, ne haec ubi machinae quas gestant, fortius commotae impulsaque fuerint sponte collabuntur. Arx vetus lapidea adeo deformis, ut rudera potiusquam (!) arcis formam repraesentet. Veterum aedificiorum vix vel vestigia apparent. Restauranda igitur haec omnia viderentur, maxime vero procumbentes partes et ipsa propugnacula, portaque reficienda, simili interim materia, donec lapidibus extrui possint.”

48 Zandler Krisztián: Szécsény, Erzsébet tér. *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. (2011) (nyomdában). (a továbbiakban: Zandler 2011).

8. kép Szécsény-Pinter-ház. A palánk szerkezetének két vízszintes síkja a 2010/II. szelvényben. Rajz: Mordovin Maxim

Szécsényi László idejében, s amelynek elkészítését Hunyadi János is szorgalmazta.⁴⁹ Nem tűnik valószínűnek, hogy az erődítések építését vissza lehetne vezetni 1334-ig, összekapcsolva azokat a városi jogok adományozásával. Ugyanígy nem látszik a város megerősítésére vonatkozó bizonyítéknak a Szécsényt *civitasként* említő, 1405. évi oklevél sem.⁵⁰

Minden jel szerint az Erzsébet téren megfigyelt erődítések jelentették a város teljes védelmét még 1550-ben is, amikor egy török portya során a mezőváros területéről hurcoltak el lakosokat. Kérdéses, mennyire sikerült megvalósítani I. Ferdinánd 1552. évi rendeletét, amelyben Szécsény várának megerősítéséről rendelkezett, ugyanis ugyanazon év júliusában a vár már török kézen volt. Ugyanakkor az adat felhasználásánál bizonytalan, hogy azt a várra vagy a városra vonatkoztassuk? Mivel az 1552-es ostromnál a város védelmére nem is tettek kísérletet, feltételezhető, hogy a palánk még ekkor sem állt.⁵¹ Így az 1596-ban leírt erődítés vagy a török megszállás idején, vagy 1593 után épülhetett. Mivel az 1596. évi

forrás igen rossz állapotúnak írja le, így inkább az előbbi feltevés tűnik valószínűnek. Emellett szól az is, hogy Szécsényben 200-300 fős török őrség állomásozott,⁵² s mellettük még legalább 60 háznyi keresztény lakos is maradt. A utóbbiak kiegészültek a környékbeli vagy helyi keresztény lakosokból verbuválódó paraszti katonasággal, akik zsoldért vagy paraszti mentességekért szolgáltak. A szécsényi martalócok főnökét például már 1557-ben említik a források.⁵³ Nem valószínű, hogy egy ekkora őrség elért volna a vár területén, így szükségszerű volt a város megerősítése. A visszafoglalás utáni években rendszeresen találkozunk újabb uralkodói rendeletekkel a vár köz munkával történő megerősítésére vonatkozóan (1604, 1608, 1612, 1618, 1622, 1625, 1635, 1647, 1655).⁵⁴ A palánképítésről egy 1612-es adat árulkodik egyértelműen. Ebben „száz száz palánkfát rendelnek egy fából rótt bástyához.”⁵⁵ Érdekes adatokat szolgáltat Radványi Ferenc, aki szerint „1601. év körül Mátyás hadvezér szigorú parancsot adott ki a végvárak felújítására a megyében, különös tekintettel Szécsényre és Balassagyarmatra úgy, hogy a következő időben II. Ferdinánd uralkodása alatt felújították Szécsény város falait, és kapuit felállították, méghozzá a várakokkal együtt.”⁵⁶

A Koháry István által 1663-ban felgyújtatott várat a megszálló török csapatok „töltésekkel, bástyákkal, hegyes karókkal megerősítették.” Ezt alátámasztja Evlija Cselebi Szécsényről készült tömör leírása, mely nem sokkal a település elfoglalása után készült. Eszerint „négyyszög alakú, téglalap alakú vár, melynek egyik oldala palánka lévén, újraépíteni akarják.”⁵⁷ Itt már valószínűleg azt az állapotot látjuk, amely – a mai ismereteink szerint – a város erődítéseit fennállásuk végéig jellemezte. Éppen Evlija Cselebi nyújt segítséget a feltárt palánkszakasz keltezésénél. Ugyanis a leírásából egyértelműen következtethetünk arra, hogy az „egyik oldala” csak a déli gyalogkapu és a ferences kolostor közötti területre vonatkoztatható, ugyanis a többi helyen

kat szolgált

49 Jakus 1985. 133.; Pálmány 1989. 63.

50 Lásd: Majcher 1990. 96.

51 Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének történelmi geographiai és statisztikai eszmertetése. I–III. Pest, 1826. *Tanulmányok Szécsény Múltjából*, 2. (1979) 40. (a továbbiakban: Mocsáry 1826).

52 Hegyi 2007. 106. 126.

53 Hegyi 2007. 135.

54 Mocsáry 1826. 40.; Jakus 1985. 103–104., 134.; Pálmány 1989. 65. Egy török portya utáni pusztítások helyreállítására 1652-ben kért pénzről lásd: Szabó A. P. 2010. 23.

55 Jakus 1985. 134.

56 Radványi Ferenc: Gyűjtemények Nógrád megye történetéhez. XVII. rész *Tanulmányok Szécsény múltjából*, 4. (1981) 90. (a továbbiakban: Radványi 1981).

57 Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. II. kötet. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1908. 125.

már állt a ma is teljesen vagy alapozásaiban meglévő városfal. Mindemellett azt is láthatjuk, hogy a törököknek ezt a palánkot már csak ki kellett javítani. Ezt megerősíti az ismeretlen forrásokra támaszkodó Radványi Ferenc: „a törökök azonban... a várat elfoglalták, és az odahelyezett várkatonák csapata föld-sáncsal és kihelyezett karókkal felújította...”⁵⁸

Erről az erődítésről írja Mocsáry Antal egy közlebről meg nem nevezett német forrás (valószínűleg a *Theatrum Europae*) alapján, az 1683-as visszafoglalás ismertetésénél, hogy a kozákok a törökök által felgyújtott, így a „már tűzben lévő palánkfákat, karókat (Pallisaden), melyek kétszeresen voltak rakva, széljel hányták.”⁵⁹ Hasonlóképpen jellemzi az erődítéseket 1683. nov. 11-i levelében Sobieski is, „kettős palánkot” említve.⁶⁰ A részletek alapján biztos, hogy az események a város nyugati kapuja környékénél zajlottak, így az erődítés leírása összevethető az Erzsébet téren feltárt palánkmaradványokkal.⁶¹

A korábbi erődítést felváltandó kőfal építésére vonatkozó legkorábbi adat 1641-ből ismert, az építkezés egészen az 1650-es évekig nyomon követhető, sőt, még 1660-ban is találkozunk a folyamatban lévő munkára utaló adattal. A munkálatokat besztercebányai kőművesekkel végeztették, napszámosok és robotmunka igénybevételével. Régészeti szempontból bizonytalan a források „kőfalának” értelmezése. Ugyanis a megmaradt erődítéseknek csak az északnyugati, vagyis a vár és a kolostor közötti szakasza épült kőből. A keleti és a délkeleti rész kőalapozással ugyan, de már téglából készült.⁶² Érdekes az erődítés korabeli (1660-ban) elnevezése: „kőpalánk”.⁶³ A szécsényi városi erődítések utolsó felújításaira vonatkozó adatok 1692-ből és 1703-ból származnak.⁶⁴

A történeti és a régészeti adatok összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a feltárt palánkrészletek még mindenképpen a második török megszállás előtt épültek. A második periódus biztosan már a 17. század folyamán készült el, minden bizonnyal még a városfal építésének kezdete előtt. Erősen feltételezhető, hogy talán a század második évtizedében, a tizenöt éves háborút lezáró békék után, így összekapcsolható az 1612-es adattal. Ezzel az építkezés ideje cca. 1610 és cca. 1640 közé szűkíthető. Az első periódus keletkezésénél az egyik támpont éppen az, hogy nem találtunk korábbi erődítésre utaló maradványokat. Ez alapján ez az 1596. évi forráshoz köthető, vagyis a palánk építését a 16. század máso-

9. kép Szécsény-Pintérház. A 2010./II. szelvényben feltárt cölöphelyek dél felől. Fotó: Mordovin Maxim

dik felére tehetnénk. Természetesen ezek a keletkezések mindaddig csak feltételezések vagy következtetések maradnak, amíg a betöltésükből előkerült leletanyag teljes feldolgozása nem történik meg.

Összefoglalás

Az egykori szécsényi belvárosi óvodánál, vagyis a Pintér-háznál 2005-ben és 2010-ben feltárt erődítés egy háromrészes palánkként rekonstruálható. A palánk szerkezetét a belső kettős cölöpsor, a külső töltés és az azt megtartó külső szimpla vagy dupla cölöpsor, és a város felőli szélétől 80-90 cm-re emelkedő mellvéd határozta meg. Az összességében 6-6,5 m széles erődítés nagyon kis távolságra helyezkedett el a városi házaktól. A lakóházak közvetlenül hozzákapcsolódtak vagy 1,5-2,5 m-re álltak tőle. A feltárt palánk két periódusának építési ideje a 16. század második, illetve a 17. század első felére tehető.

58 Radványi 1981.

59 Mocsáry 1826. 44–48.; lásd még: Pálmány 1986. 18.

60 Pálmány 1986. 16.; Pálmány 1999. 51.

61 Lásd: Zandler 2011.

62 Jakus 1985. 134.; Jakus Lajos: Szécsény városfalát építő Liptay

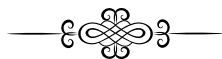
István vicekapitány. *Szécsényi Honismereti Híradó*, 10. (1987) 31.; Pálmány 1989. 65.; Szabó A. P. 2010. 139–140.

63 Szabó A. P. 2010. 139.

64 Pálmány 1989. 67.; Pálmány 1986. 79–81.

Nagy Szabolcs Balázs

A KOMPOLTIÁK UDVARHÁZA A KISNÁNAI VÁRBAN

A kishánai vár építéstörténetében számos kérdés megoldatlan, illetve bizonytalanul megválaszolt maradt az 1962–1966. évi ásatások után. Ezek egyike a Kompoltiak első kishánai udvarházának kérdése. Az udvarház azonosításáról és keletkezéséről 1966 óta ellentmondásos vélemények, felvetések fogalmazódtak meg. A 2010. évi ásatások jó lehetőséget teremtettek a korábbi elképzelések felülvizsgálatára.¹ Jelen dolgozatunk arra tesz kísérletet, hogy lehetőség szerint megvilágítsa, illetve egyértelműen elválassza, mit tudunk és mit feltételezhetünk a vár legkorábbi világi köépületére vonatkozóan.

Történeti adatok²

Kishána község Eger és Gyöngyös között helyezkedik el félúton, a Mátra déli lábainál. A község közepén található várdomb alig húsz méterrel emelkedik ki környezetéből.³

A helyi földesurak, a Kompoltiak az Anjou-dinastia magyarországi hatalomra kerülésével emelkedtek ki az Aba nemzetség számos családja közül. Kompolti Péter a trónharcokban Károly Róbert mellé állt, s ezzel családjának mintegy két évszázados jólétét és befolyását alapozta meg. Péter már az 1310-es években sebesi ispán és királynéi tárnokmester lett, leszármazottai pedig szintén magas udvari és kormányzati tisztségeket töltöttek be, előkelő arisztokrata családokból házasodtak a család fiági kihalásáig.⁴ A Kompolti család nánai ágát Kompolti Péter fia, Kompolti István – hevesi, majd gömöri ispán, füleki várnagy – alapí-

totta meg; így a 14. századtól a nánai ág a *de Nana* predicatumot használta.⁵

Írott források alapján a Kompoltiak birtokszerzései már a 13. században Kishána körül csoportosultak. Az első történeti adat, mely a települést közelebbről érinti, 1325-ből származik. Ekkor osztotta fel az örökséget egymás között Kompolti Péter három fia, s a felsorolt birtokok között találjuk *Lowaznana* (Lovásznána) és *Eghazasnana* (Egyházasnána) birtokokat is.⁶ Utóbbi Kompolti István választotta, s ez a helynév már nagy valószínűséggel a középkori Kishánával azonosítható. A település neve 1415-ben *Kysnana possessio deserta* formában jelent meg.⁷

A Kompoltiak nánai birtokközpontjáról az első közvetlen írott adatunk csak 1445-ből származik, amikor a rákosi országgyűlés Kompolti János újonnan épített nánai várának fenntartásáról határozott.⁸ A nánai Kompoltiak fiági kihalásával, 1521-ben a család minden birtoka – s benne Kishána – a guti Országgh családra szállt. 1543-ban a vár ostrom útján török kézre került. A vár rendbehozatalát 1567-ben és 1569-ben még törvényben rendelték el, a helyreállítás azonban valószínűleg elmaradt. A török kiűzése után a vár megmaradt rom állapotában, s folytatódott a maradványok fokozatos, évszázadokig tartó pusztulása.⁹

Hol állt az első udvarház?

Kutatástörténeti áttekintés

A törmelékkel és bozóttal borított romok alapján az 1962–1966 közötti feltárások előtt nem lehetett érdem-

1 A 2010. évi tavaszi–nyári ásatásokat Feld István, az őszi ásatásokat Buzás Gergely vezette. Az ő engedélyüket az ásatási eredmények felhasználásához és közzétételéhez, valamint meglátásaikat és tanácsaikat ezúton is köszönöm. Feld Istvánnak külön is hálával tartozom a kishánai várral foglalkozó szakdolgozati vizsgálódásaimban nyújtott sok segítségéért. Az ásatási eredmények értelmezésében és jelen dolgozat egyes kérdéseiben nyújtott segítségéért Mordovin Maximnak is köszönettel tartozom.

2 A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a történeti adatokról csak vázlatos összefoglalást adunk. Részletesebb leírásért l.: Pámer Nóra: A kishánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1967–1968. (1970) 295–313. (a továbbiakban: Pámer 1970); Virágos, Gábor: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to

the Sixteenth Century. (Archaeolingua Central European Series 3.) 2006. 43–47. (a továbbiakban: Virágos 2006).

3 Pámer 1970. 295.; Virágos 2006. 43.

4 A Kompoltiak társadalmi helyzetére vonatkozóan l.: Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996.; Virágos 2006. 43–47.

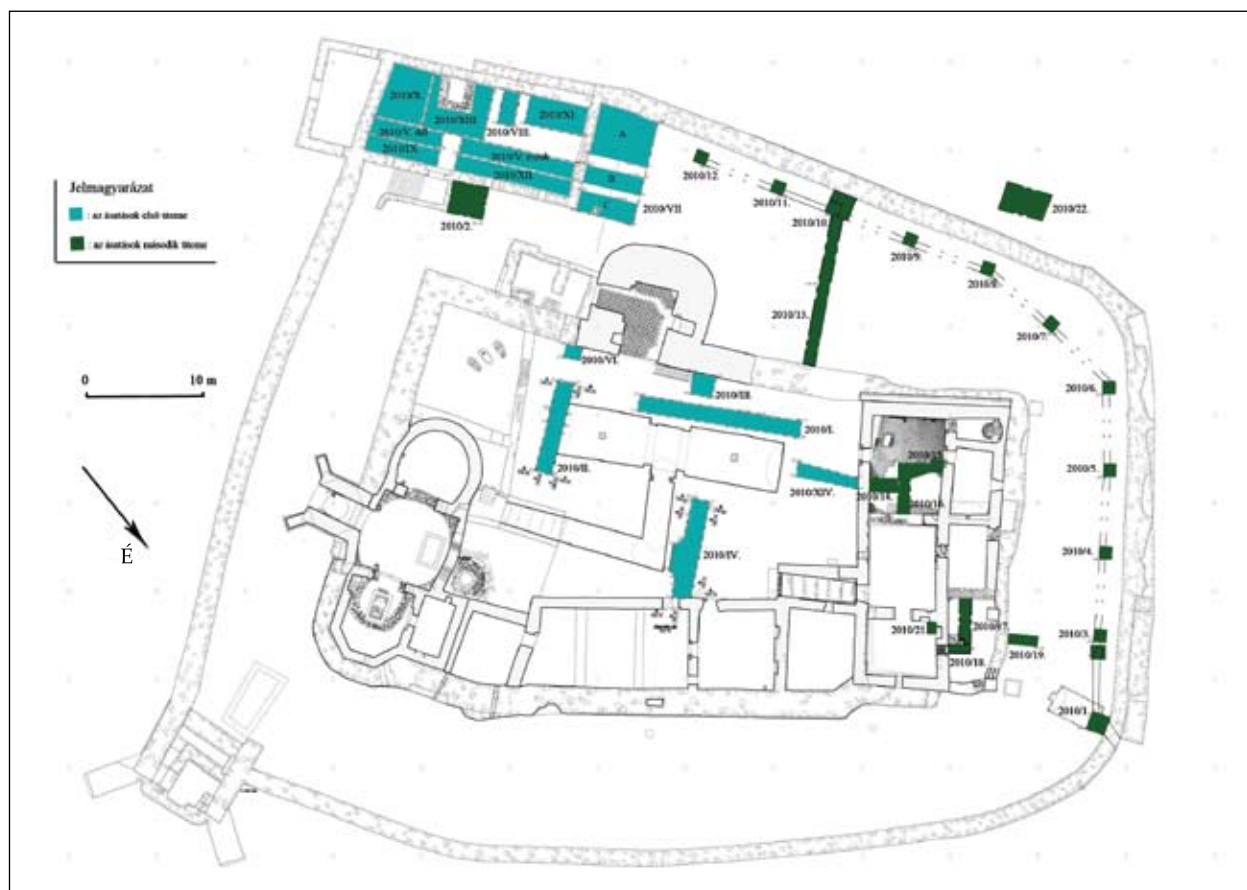
5 Pámer 1970. 298–300.; Virágos 2006. 44–45.

6 Pámer 1970. 298.; Anjou-kori oklevéltár. IX. Szerk.: Géczi Lajos. Budapest – Szeged, 1997. 578. sz. (DL 2334).

7 Pámer 1970. 299–300.; Zsigmond-kori oklevéltár. V. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest, 1997. 932. sz. (DL 10372).

8 Pámer 1970. 300., 306., 310.

9 Pámer 1970. 310–311.

1. kép A kishánai vár alaprajza a 2010. évi ásatások szelvényeivel. Az ásatások első (tavaszi-nyári) ütemét Feld István, második (őszi) ütemét Buzás Gergely vezette. (Vajda József alapján)

ben állást foglalni a vár esetleges előzményeinek kérdésében.¹⁰ Az 1940-es évek első régészeti jellegű kutatásai sem érintettek kérdésünk szempontjából lényeges területeket.¹¹ A vár szakszerű régészeti kutatása csak 1962-ben indult meg Pámer Nóra vezetésével. 1966 novemberére, Pámer Nóra ásatásainak végére lényegében kirajzolódott a vár teljes alaprajza (1. kép), s fel lehetett vázolni az első érdemi építéstörténeti elképzeléseket.

A várdomb legkorábbi épületeként egy patkóíves szentélyű rotundát lehetett azonosítani. Az első udvarházra Pámer Nóra csupán másodlagos jelek alapján következtetett. A vár Zsigmond kori északi palotájának feltárása során megfigyelte, hogy a palota pincéjének falai „nagyköves építési törmelékre épültek, melyben téglá és kő egyaránt előfordult”. Ez pedig

„bizonyossá tette, hogy az épület helyén valaha más épület állott.” Ezek alapján helyezte Pámer Nóra a korai udvarházat a várdomb északi oldalára. Ezzel az elpusztult udvarházzal hozzátéve egyidősnek határozta meg a várdomb délnyugati lábánál elhelyezkedő épületet. Az épület gazdasági szerepére a pincésint osztatlan nagy tere alapján következtetett. Az udvarház, gazdasági épület és templom együttesét Pámer elképzelése szerint kő kaputorony, valamint palánkerődítés védte.¹² Az így rekonstruált birtokközpont keltezése lényegében egyetlen régészeti jellegű megfigyelésen nyugodott: a kaputorony ún. púposkváderes sarokarmírozásán. A púposkváderek (*Buckelquader*) egyes párhuzamai alapján Pámer Nóra a 13. század második felére keltezte nemcsak a kaputornyot, hanem az egész erődített épületegyüttest.¹³

10 Erdey Fülöp: Nánávar. *Vasárnapi Ujság*, VII/40. (1860). 482.; Gerece Péter: Jelentés Kis-(előbb Felső-)Nána heves megyei községben levő vármok fentartásáról. Kézirat. KÖH Mikrofilmtár, 1902/537.

11 Erre következtethetünk a későbbi feltárások eredményeiből, valamint e korai ásatásokról készült rövid beszámoló alapján: Csányi Károly – Lux Géza: Nána vár romjai. (A m. kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 11) *Technika*, 22. (1941) 81–85.

12 Pámer 1970. 299–306.; Pámer Nóra: Kishána. In: Várépítészettünk.

Szerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 182–188. (a továbbiakban: Pámer 1975); Pámer Nóra: Kishána, vármok. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 581. H.n., é.n. [Budapest, 1998] 1–4. (a továbbiakban: Pámer 1998).

13 Pámer 1970. 305. Az udvarház, a gazdasági épület és a palánkerődítés keltezése is lényegében a kaputorony 13. századi keltezésén, valamint az egyes épületek elhelyezkedésén nyugodott. A kaputorony eleve feltételez valamiféle körülkerítetttséget, s mivel a várdomb aljában épült, nyilván a várdombon álló épületek védelmét szolgálta.

Érdemes megjegyeznünk, hogy az ásatások ideje alatt Pámer Nóra a korai udvarházat még nem északon, hanem a délnyugati épületben vélte felismerni. A kutatási dokumentációban a délnyugati (később gazdaságiként meghatározott) épület következetesen „régii palotaként” szerepel.¹⁴

Pámer Nóra első és egyben legrészletesebb kutatási beszámolója¹⁵ után érdemben már nem változtatott építéstörténeti elképzelésein.¹⁶ 2000-ben Feld István fogalmazta meg tömören néhány észrevételét az 1970-es tanulmány egyes megállapításait illetően. Leszögezte, hogy a púposkváderek alkalmazása „éppúgy kedvelt volt a 15. században is”, sőt „a néhány kishánai kváder sokkal inkább ez utóbbi korszak jellegzetességeit mutatja.”¹⁷ Ezzel nem csupán a kaputorony és a palánkerődítés feltételezett építési ideje változott, hanem a korai udvarház és a délnyugati épület keltezése is bizonytalanná vált.

A kishánai maradványok és a kutatási dokumentáció új értelmezésére tett kísérletet 2006-ban Virágos Gábor. A kaputorony megváltozott keltezési keretei ismeretében időszérűvé vált a legkorábbi udvarház építési idejének újragondolása is. Mivel régészeti alapú keltezésre továbbra sem nyílt mód, feltevéseket csak a történeti adatokból kiindulva lehetett megfogalmazni. Virágos Gábor véleménye szerint a Kompoltiak 13. századi birtokszerzéseinek csoportosulása és a *de Nana* predicatum 14. századtól kezdődő használata egy 1300 körüli udvarházépítést tesznek valószínűvé. Ezzel összecseng, hogy éppen ekkorra, Kompolti Péter idejére tehető a Kompolti család felbukkanása is az írott forrásokban. Az udvarházépítés ugyanakkor a család egy önálló ágának megalapítását is jelezheti – tette hozzá Virágos. Ebben az esetben a rezidencia Péter fia István idején, a 14. század középső harmadában készülhetett.¹⁸ A legkorábbi udvarház helyét illetően Virágos Gábor átvette Pámer Nóra értelmezését, s maga is a várdomb északi oldalára helyezte azt.¹⁹ A délnyugati nagy épület – melyet Pámer

Nóra 13. századi gazdasági épületként határozott meg – keltezését illetően nem foglalt állást egyértelműen, de megjegyezte, hogy akár korai, 1300 körüli kialakítása is lehetségesnek látszik.²⁰ Elfogadta az épület feltételezett gazdasági szerepét, bár felvetette, hogy méretei és alaprajza alapján akár egy korai palota, udvarház is lehetne.²¹

Az 1960-as évek után következő kisebb ásatások²² eredményei a korai udvarház kérdéséhez nem vittek közelebb. 2009-ben a Magyarország várainak topográfia című sorozat második kötetében Feld István foglalta össze a vár történetét és régészeti kutatásait. Az első, kőből épített udvarház kapcsán új véleményt nem fogalmazott meg.²³

2010-ben a vár felújítási munkáihoz kapcsolódóan újabb kutatások indultak (1. kép). A feltárások alapján úgy tűnik, érvényét veszítette Pámer Nóra elképzelése, mely szerint a legkorábbi udvarház a Zsigmond kori északi palota helyén állt. A palota keletibb pincehelyiségében nyitott szelvény mélyítése során Buzás Gergely megfigyelte, hogy a Pámer által hangsúlyozott építési törmelék nem egy korábbi épület maradványa, hanem a leletanyag alapján egy kései, a 16. század első feléből való átépítés emléke, mely során a nagyrészt mállott vakolatból, kisebb részt kő- és téglatörmelékéből álló betöltéssel megemelték a pince járószintjét.²⁴ Az ásatások nyári szakaszában sor került a délnyugati nagy épület közel teljes felületű feltárására is. Az épület 15. század végi, 16. század eleji feltöltési rétegeből egyéb kőfaragványok mellett előkerült egy légfűtő-berendezés félkörös nyílásokkal áttört fedköve. A fedkő nem volt teljességgel váratlan lelet: már Pámer Nóra ásatásai során előkerült egy azonos faragású kő 1966-ban.²⁵ Az ásatások további megfigyeléseit és eredményeit a későbbiekben ismeretjük részletesebben.

A 2010. évi munkák keretében a vár egyes korszakait bemutató virtuális rekonstrukciók elkészítésével Buzás Gergelyt bízták meg, aki munkájának előzetes

14 L. pl. Ásatási napló 1965, Ásatási napló 1966, Ásatás fényképek 1965 és Ásatási fényképek 1966.

15 Pámer 1970.

16 Pámer 1975.; Pámer Nóra: Kishána. Vár. In: Heves megye műemlékei. III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Magyarország Műemléki Topográfiaja. IX. Budapest, 1978.; Pámer 1998.

17 Feld István: Megjegyzések Pámer Nóra „A kishánai vár feltárása” című cikkéhez. Castrum Bene Egyesület VI. Vándorgyűlése, 2000. V. 12–14., Tűravezető. 42. A szerző a legkorábbi udvarház formáját, építési idejét és továbbépítésének periódusait illetően is utalt a bizonytalanságokra.

18 Virágos 2006. 53., 59–60.

19 Virágos 2006. 42., 50. Mindemellett a Pámer-féle megfigyelés és az abból való következtetés bizonytalanságát is érzékeltette Virágos Gábor.

20 Ugyanakkor az 1300 körüli keltezés ellen szól Virágos szerint, hogy az épület többszakaszos átépítésének kezdetéig (melyet

a 15. század második felére helyezett) valószínűtlenül hosszú idő telt volna el átépítések nélkül. Virágos 2006. 54.

21 Virágos 2006. 54.

22 Virágos Gábor ásatására I.: Virágos 2006. 53. Fodor László 2008-as ásatásaira I.: Pláner Lajos: Régészeti Feltárás a Kishánai Várom Területén. <http://www.egritortenesz.hu/?q=content/kishanai-var-2008-evi-asatas> (Letöltés ideje: 2011. jún. 13.).

23 Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest – Eger, 2009. 8., 42–43. (a továbbiakban: Nováki – Baráz – Dénes – Feld – Sárközy 2009).

24 A mélyítés során elérték a falak alapozásának alját, mely meg egyezett a pince eredeti padlószintjével. Buzás Gergely szóbeli közlése, az ásatási napló és a szelvény keleti metszetalának rajza alapján.

25 Ásatási Napló 1966. 8. (május 12-i bejegyzés); Ásatási fényképek 1966. 13.

eredményeiről 2010. november végén egy konferencián számolt be. Buzás véleménye szerint az udvarház a délnyugati nagy épülettel azonosítható, építése pedig Kompolti Istvánhoz köthető. Az épület feltehetőleg favázis szerkezetű emeleti nagytermét az alagsorban kialakított légfűtő-berendezéssel fűtötték. Buzás Gergely utalt az így rekonstruált kishánai udvarház és a korabeli visegrádi nemesi kúriák közötti hasonlóságra.²⁶

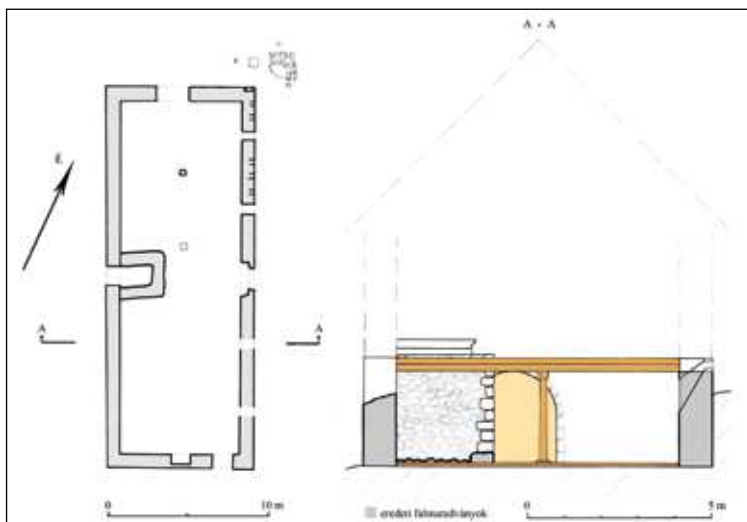
A korai udvarház

Mint láttuk, az 1962–1966. évi feltárások óta két elképzelés fogalmazódott meg az első kishánai udvarház helyét illetően. Az újabb régészeti megfigyelések e két elképzelés egyikét elvetették. Jelenleg a fennmaradó második lehetőség – miszerint a korai udvarház a vár délnyugati épületével azonosítható – látszik a legvalószínűbb feltevésnek. A vár területén (a rotundát nem számítva) nem ismerünk más olyan kőépítkezésre utaló nyomot, mely az 1430-as éveket megelőzhette volna.²⁷ Az alábbiakban bemutatjuk, mit tudunk és mit feltételezhetünk a délnyugati épület első, a későbbi átépítéseket megelőző korszakáról.

Az építkezések kezdetekor az alacsony domb délkeleti szélén már állt a falu patkóíves szentélyű rotundája.²⁸ Az udvarház helyét a templomtól nyugatra jelölték ki. A domboldalba vágott agyagos szinten építették föl a 9,5 × 24,5 m alapterületű, nyújtott téglalap alaprajzú épületet (2. kép).

A pincszint

Az épület pincszintjének közel 1 m vastag falát kőből építették. A pincszintnek négy ajtónyílása ismert. Ezek közül az északi és déli ajtónyílást Pámer Nóra az épülettel egyidősnek határozta meg. Véleményét

2. kép Kishána, vár. A korai udvarházzal azonosított délnyugati épület első periódusának rekonstrukciós alaprajza és átmetszeti rajza (Pámer Nóra és Vajda József alapján). A pincszint belmagassága kb. 2,5 m lehetett.

feltételelesen elfogadhatjuk – tekintve, hogy megfigyelését ellenőrizni utólag már nem is igen lehet.²⁹ A nyugati ajtónyílás nem a pincébe történő lejutást szolgálta, ezért arról csak a későbbiekben szólnunk. Ésszerűnek tűnik, hogy a keleti ajtónyílást az északi és déli megszüntetése után alakították ki – így foglalt állást Pámer Nóra is.³⁰ A 2010. évi ásatások alapján azonban úgy látszik, az ajtónyílás helyét eredetileg is kihagyták a falban, s nem egy utólagos áttörésről van szó. Így tehát – bármennyire is furcsa – az épület első korszakában három pincebejáratról számolhatunk. A keleti ajtónyílás volt a legtovább használatban, s ennek megfelelően ez maradt a legépebb állapotban. 1965-ben *in situ* találták meg egyszerű faragott szarköveit és küszöbkövéit, valamint a félköríves záródást biztosító négy szemöldökkövéit.³¹ Az ajtónyíláshoz vezető lejárati gádorfala az épület keleti falával nem épült egybe, s valószínűbbnek látszik, hogy csak a későbbi átalakítások idején készült. Biztos adatunk azonban erre vonatkozóan nincs, mivel az ásatások eredményei alapján sem a gádorfal, sem az épületfalak alapozási szintjét nem sikerült egyértelműen

26 Buzás Gergely: A kishánai vár építéstörténete. Előadás a Fiatal Középkorosi Régészek II. Konferenciáján, Miskolc, 2010. november 25. (a továbbiakban: Buzás 2010). Az előadások szöveges összefoglalója a szervező Herman Ottó Múzeum honlapjáról érhető el: http://www.hermuz.hu/regeszeti/files/rezumek_ii_fiatal_kozepkorosi_regeszek_konferenciaj.pdf.

27 A vár északi palotájának első periódusát Zsigmond-quartingok keltezik. L.: Pámer 1970. 303. A belső várfallal egybeépített kaputorony és a várfalak az 1445-ös országgyűlési határozat alapján nem épülhettek Zsigmond király halála (1439) előtt. A várudvar további épületei és helyiségei a már álló belső várfalhoz épültek hozzá. A külső kaputorony keltezése vitatott, a Kompoltiak első udvarházaként azonban nyilvánvalóan nem jöhet számításba.

28 Pámer 1970. 300.; Nagy Szabolcs Balázs: A Kompoltiak temploma Kishánán. *Castrum*, 12. (2010) 15–21. (a továbbiakban: Nagy 2010).

29 Pámer 1970. 302–303. Az 1962–1966. évi ásatások során jellemzően a falakat „követő”, azok mellett párhuzamosan haladó kutatóárokokkal dolgoztak, így a falakhoz, nyílásokhoz futó rétegek gyakran elpusztultak. Az ajtónyílások mindenesetre a fal-elválások alapján jól azonosíthatóak voltak, l.: Ásatási fényképek 1964. 50–52.; Ásatási fényképek 1965. 1–3.; Ásatási fényképek 1966. 9.

30 Pámer 1970. 302.

31 Ásatási jelentés 1965. („Régi palota”); Ásatási fényképek 1965. 4–7.

meghatározni. Ugyanakkor a déli falszorosban feltárt cölöplyukak sora és a gádorfal között megmaradó meglehetősen szűk sáv (mintegy 80 cm) inkább arra mutat, hogy a gádorfalat csak e cölöpsor megszüntetése után építették. A cölöpsor ugyanis minden bizonnyal nem korábbi a délnyugati épületnél, az amúgy mintegy 2 m széles pincelejárát ilyen leszűkítését pedig semmi nem látszik indokolni.

Az épület déli falának közepén egy fali fülke helyezkedett el, mely szélessége és helyzete alapján elfalazott ajtónyílás is lehetne, azonban Pámer Nóra kutatásai alapján csak az ettől keletre lévő tényleges ajtónyílás esetében jelentkezett egyértelmű falelválás a déli fal külső oldalán is.³²

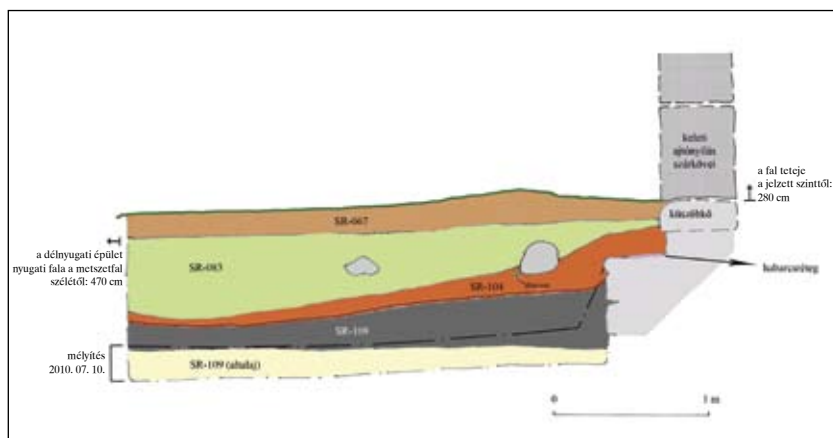
Az épület legnagyobb magasságban megőrződött keleti falán az ásatások feltárták a pince két ablaknyílását. A kisméretű, fekvő téglalap alakú kőkeretes pinceablakok kiosztása alapján elképzelhető, hogy eredetileg két további ablak is nyílt a keleti épületfal déli szakaszán.³³ Pámer Nóra a pinceablakokat az épület későbbi átalakításainak idejére keltezte, amikor ezek magassága éppen a falszoros egykorú szintjéhez igazodott volna.³⁴ Véleményünk szerint a pinceablakok az épület első korszakából is származhatnak – annak ellenére, hogy ebben az esetben mintegy 55-60 cm-rel a feltételezhető egykorú külső járószint felett helyezkedtek el.

A pince feltárása során Pámer Nóra felfigyelt egy fapadló maradványaira, s közleményében leírta annak

általá feltételezett összetett szerkezetét: „A vastag fapadló három rétegből állott, illetve: két vastag faréteget haránt fektetett gerendák tartottak össze, s az alsó faréteget még facsapokkal a talajhoz is rögzítették.”³⁵ Az újabb ásatások alapján úgy látjuk, hogy az épület pincésintje eredetileg fapadozat nélkül készülhetett (3. kép). Erre utaltak az egykori fapadló alatt jelentkező átégett paticsos felszínfoltok, különböző cölöp- és karólyukak, valamint egy viszonylag vékony (feltöltési?) réteg. A később kialakított fapadlót az egész épületben viszonylag egységesen megjelenő vörösesbarna, laza, néhol famaradványokat is tartalmazó rétegben lehetett felismerni. A réteg változó vastagságban jelentkezett, dél felé elkeskenyedve. A fapadló azonosítását megnehezítette, hogy a felette húzódó vastag, agyagos feltöltési rétegben szintén megjelentek hasonló vörösesbarna csíkok és felületek, sőt haránt irányú (az épület hossz tengelyére merőleges), 20-25 cm átmérőjű gerendamaradványok is. Véleményünk szerint ezek nem tekinthetők sem ugyanazon fapadló maradványainak, sem a fapadló megújítása emlékének, hiszen nem közvetlenül az egyseges vörösesbarna réteg fölött, hanem már az agyagos feltöltési rétegben belül jelentkeztek, ráadásul rendszertelenül. Inkább lehet szó valamilyen elbontott vagy leomlott faszerkezet maradványairól, talán éppen a pince földeméből vagy az épület emelt földszintjéről. (Emellett szólhatnak olyan át nem égett tenyeri és nagyobb (kb. 50×30 cm) agyagrögök, melyek

sima felületén igen vékony fehér meszes réteg [vakolás?] jelentkezett. Ugyanakkor sem a vörösesbarna fakorhadékos csíkok, sem a gerendamaradványok nem mutatták égés nyomát, s így furcsának tűnik, miért nem hasznosították másképpen a faanyagot.) Valószínűleg a fapadló kialakításával egy időben emelték meg a keleti ajtónyílás küszöbszintjét is. Erre utalnak a keleti ajtónyílásra merőleges 2010. évi metszettel rétegtani viszonyai (3. kép).

A pince síkföldemmel rendelkezett. Ezt jelzik a pinceablakok kőkereteivel egy magasságban megőrződött gerendafészkek az épület keleti falán. Az épület hossz tengelyében faoszlopok támaszthatták alá e síkföldemet. 1966-ban a fa-

3. kép Kisháti, vár. Metszettel a keleti ajtónyílás előtt, déli nézet.

(Rajzolta: Mordovin Maxim és Vargha Mária, 2010. július 9. Kiegészítve: Mordovin Maxim, 2010. július 10.) A rétegek lentől felfelé: SR-109 – leletmentes agyagos réteg; SR-108 – nyugat felé elkeskenyedő (feltöltési?) réteg, az épület legkorábbi rétege; SR-104 – a fapadló maradványaival azonosított vörösesbarna réteg; SR-083 – 15. század végi, 16. század eleji agyagos feltöltés rétege; SR-067 – a szelvény legfelső, részben modern rétege.

32 Pámer Nóra ásatási dokumentációjában a falfülke/ajtónyílás jelölése még változó, bizonytalan, közleményei alaprajzain azonban a fent leírt állapotot rögzíti. L. pl.: Pámer 1970. 297., 298., 301.; Pámer 1975. 183.

33 A jelenlegi harmadik (legdélebbi) ablaknyílás a helyreállítások

eredménye lehet, Pámer Nóra ásatási felvételein és rajzain még nem figyelhető meg.

34 Pámer 1970. 303.

35 Pámer 1970. 312., 23. jegyzet.

padló rétege alá süllyedve, az épület hossz tengelyében *in situ* előkerült egy szabálytalan kötömb, melyen egy cca. 40×40 cm-es négyzetes szabályos felszint képeztek ki. A kő feltehetőleg egy faoszlop talpzatául szolgált.³⁶ 2010. július 16-án régészeti felügyelet mellett egy újabb lapos felületű követ találtak az épület hossz tengelyében, s a kő tetején a vörösesbarna réteg maradványát lehetett megfigyelni.³⁷ Helyzete alapján ez egy újabb oszloptalapzat lehetne, bár kialakítása a fentebb leírt kőtől jelentősen eltért.

Az emelt földszint

A pince feletti emelt földszinttel kapcsolatban csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg, hiszen falait később teljesen elbontották. Padlószintje viszonylag jól kikövetkeztethető a pincefödém gerendafészkei alapján³⁸ – kb. 0,8-0,9 méterrel emelkedett a feltételezhető egykorú külső járószint fölé az épület keleti oldalán. A pincés szint viszonylag vékony kőfalai alapján favázis szerkezetű (Fachwerk?) falakra következtethetünk.³⁹

Az emelt földszint nyílásait nem ismerjük, mégis néhány jelenség talán egy külső feljárt helyét jelöli ki. Már Pámer Nóra ásatásai feltárták az épület keleti falának vonalában, az épülettől északra cca. 1,4 m-re elhelyezkedő, kb. 70×60 cm keresztmetszetű, kőből falazott pillért. Az épület északkeleti sarkához igazított elhelyezkedése igen valószínűvé teszi, hogy egykor valamilyen módon az udvarházzal állt kapcsolatban. Amennyire az 1966. évi ásatási felvételen megállapítható, a kőpillér hozzávetőleg addig a magasságig emelkedett, ahol az épület keleti falán a gerendafészkek és a pinceablakok kőkeretei találhatók. Ugyanezen a magasságon helyeztek el egy, a pinceablakok alsó keretkővel látszólag megegyező kőfaragványt az épület északkeleti falsarkán.⁴⁰ Ez a kőfaragvány ezen a helyen semmiképpen nem tartozhatott egy ablaknyíláshoz, helyzete alapján azonban kézenfekvő, hogy esetleg a kőpillérrel állt összefüggésben. Együtt talán egy, az emelt földszintre vezető lépcsős szerkezet maradványaként értelmezhetők. (Az elképzelés természetesen vitatható, hiszen a kőpillér keltezése eleve bizonytalan. Kérdéses, hogy a kőpillértől keletre

és nyugatra feltárt jelenségek – egy közel négyzetes, egy-két kősrnyi magasságú, szárazon rakott kőalapozás, továbbá cölöplyukak – szintén ehhez a feltételezett külső feljárathoz tartoztak-e.⁴¹) Az említett kőfaragvány azonban más módon is magyarázható. Az épület sarkán elhelyezve lehetséges, hogy a Fachwerkszerkezet egyik gerendáját rögzítette, bár az sem kizárt, hogy csupán egy eredetileg ablakkeretnek készült kőfaragvány másodlagos beépítéséről van szó.

Bár lényegében semmi nem maradt meg az emelt földszintből, mégis megalapozottnak látszik Buzás Gergely véleménye, miszerint a pince feletti térben egy légfűtő-berendezés biztosította a megfelelő hőmérsékletet. Lássuk, milyen tényezők szólnak az elképzelés mellett! A légfűtő-berendezés egyértelmű bizonyítékai a jellegzetes félköríves nyílásokkal áttört fedkövek. Az első fedkő még 1966-ban került elő,⁴² a második, azonos kiképzésű darab 2010-ben, az épület fapadlója feletti agyagos feltöltési réteg alján. A fedkövek kevés kétséget hagynak afelől, hogy a vár területén valóban működött egy légfűtő-berendezés, annak egykori pontos helyére pedig további jelenségek mutatnak. Fentebb már említettük a pincés szint negyedik, nyugati ajtónyílását. Ez nem a pince belsejébe, hanem egy cca. 2,7×2,7 m-es, kőből falazott négyzetes kamrába vezetett (4. kép). A négyzetes kamra 75-78 cm vastag falai alig három kősrnyi magasságban maradtak meg, keleti sarkait pedig kváderkövekkel armírozták. A kamra belsejének feltárása során Pámer Nóra „teljesen sima terrazzo-szerű” felületről számolt be.⁴³ A kamra nyugati ajtónyílását utóbb el-falazták, a küszöbkő helyén égett, agyagos-faszenes betöltést lehetett megfigyelni. Az ajtó külső oldalán az agyagos járószinten egy cca. 30 cm vastag hamus, faszenes, téglatörmelék réteg jelentkezett. Pámer Nóra az egy síkban talált téglatörmelék alapján feltételezte, hogy valamilyen téglaburkolat lehetett az ajtónyílás előtt. A téglát a négyzetes kamra falainak „textúrájában” is gyakori volt. Ezen kívül sok téglát és kisebb-nagyobb görgetegkő került elő az épületben a fapadló maradványaként meghatározott vörösesbarna rétegben, valamint a felette húzódó agyagos feltöltésben.⁴⁴

A fenti megfigyeléseket a következőképpen értelmezhetjük. A négyzetes kamra az emelt földszintet

36 Pámer 1970. 302.; Ásatási napló 1966. 7–8. (május 12-i bejegyzés), Ásatási fényképek 1966. 10.; Ásatási rajzok 1966. 5., 9.

37 Giber Mihály jelentése a régészeti felügyelet ellátásáról 2010. július 14–16. között.

38 A gerendafészkekről l.: Ásatási fényképek 1964. 44–45, 50–51.

39 Pámer 1970. 302.; Virágos 2006. 54.; Buzás 2010.

40 Ásatási fényképek 1966. 8. Egyszerre látható az épületharcon elhelyezett kőfaragvány, valamint a gerendafészkek és ablakkeretek: Ásatási fényképek 1964. 45., 50–51.

41 A kőalapozásra és cölöplyukakra l.: Ásatási napló 1966. 9–10.

(május 25-i bejegyzés); Ásatási rajzok 1966. 8.; Ásatási fényképek 1966. 8. A kőalapozás nemigen lehet csupán esetleges kőkupac, ugyanis a különböző pusztulási rétegeket megelőző rétegen helyezkedik el. A kőpillértől nyugatra, kb. 70 cm-re a 2010. évi ásatás tárt fel egy további cölöplyukat, mely a pillérrel akár egyidejű is lehet.

42 Ásatási napló 1966. 7–8. (május 12-i bejegyzés).

43 Ásatási napló 1966. 6. (május 4-i bejegyzés).

44 Pámer Nóra ásatási megfigyeléseire l.: Ásatási napló 1965. 24–25. (szeptember 29-i bejegyzés); Ásatási napló 1966. 6. (május 4-i

4. kép Kisháza, vár. A légfűtő-berendezés kemencéjével azonosított négyzetes kamra falmaradványai, keleti nézet. (Pámer Nóra 1966. évi ásatási fényképe: KÖH Tervtár 12022. sz.)

kiszolgáló légfűtő-berendezés kemencéjével azonosítható. A kamra „terrazzó-szerű” belső felülete Pámer szóhasználatára alapján akár az egykori téglaburkolat fektető habarcsa is lehet.⁴⁵ A kemencét kívülről, az utóbb elfalazott ajtónyíláson keresztül fűthették. A kemence felmenő szerkezete ismeretlen, a leletek alapján részben téglából is készülhetett. Az ásatásokon előkerült görgetegkövek közül a kisebb méretűek egy kőpakolós szerkezetre is utalhatnak. A két darab, légnyílásokkal ellátott fedkővet – negyedhomorlatos profiljuk alapján – nem az emelt földszint padlójába süllyesztették, hanem valamivel magasabban, padkaszerűen helyezték el. A légfűtő-berendezést – feltételezésekkel – az épület első korszakához kapcsolhatjuk. Ezt erősítheti meg Pámer Nóra egy metszetrajza is, mely alapján úgy látszik, az építkezések során a nyugati ajtónyílás helyét a falban eredetileg is kihagyták, ennek megfelelően az ajtónyílás alatt hiányzik a falalapozás.⁴⁶ A légfűtő-berendezést az épület későbbi átalakításai során megszüntették, a bontott kövek és téglák nagyrészt az épület feltöltési rétegébe kerültek. A kemence tüzelőfelületét meglepően alaposan kitisztították, a feltételezhető téglaburkolatot maradéktalanul elbontották.

Mindezek után fontosnak tartjuk bemutatni azokat az adatokat is, melyek a fenti értelmezést gyengítik: 1.) Különös, hogy az első fedkő előkerülési helyeként

az ásatási dokumentáció félreérthetetlenül az épület keleti pincelejáratainak (épületen kívüli) részsíjait jelöli meg.⁴⁷ Ez az adat azt a látszatot kelti, mintha a fedkőveket egy eredetileg máshol kialakított légfűtő-berendezésből bontották volna ki és helyezték volna el a pince és pincelejárata egyidejű feltöltésében. A feltöltésből ugyanis előkerültek további kőfaragványok is, melyek egyértelműen más épületből származnak.⁴⁸ 2.) A négyzetes kamra belsejének feltárása során látszólag semmilyen tüzelésre utaló nyom (hamuréteg, koromfoltok stb.) nem került elő. Igaz ugyanakkor, hogy az ásatási napló vonatkozó részlete nagyon tömören fogalmaz, s egyedül a „terrazzó-szerű leöntést” rögzíti.⁴⁹ 3.) A kemence feltételezhető kő- vagy téglaboltozatából semmi nem maradt meg. A kemence felmenő szerkezetével és (kőpakolós?) hőtároló-hőszugárzó közegével kapcsolatba hozható téglakon és köveken az újabb ásatások során sem figyeltünk meg koromfoltokat vagy az átégettség egyértelmű jeleit. 4.) A kemence kívülről történő fűtése szokatlan megoldásnak látszik.

Az ellentmondó adatokat is figyelembe véve összességében úgy látjuk: a légfűtő-berendezés legvalószínűbb helye a korai udvarházként meghatározott délnyugati épület. A vár területén nem ismerünk egyéb olyan helyszínt, melyben ilyen fűtőberendezésre utaló maradványok lennének, ráadásul a többi épületben – éppen későbbi kialakításuk miatt – eleve nagyobb valószínűséggel számolhatunk másfajta fűtőberendezésekkel. Természetesen a korai udvarházban szintén működhetett a légfűtő-berendezéssel párhuzamosan egyéb fűtési rendszer – ennek lehetőségét felveti az az egyetlen darab kályhaszemtöredék is, mely a feltételezett fapadló alatti rétegből került elő 2010-ben.⁵⁰

Keltezés

Az újabb ásatások ellenére az udvarház építési idejét régészeti módszerekkel továbbra sem tudjuk megbízhatóan körülhatárolni. Az épület legelső korszakához köthető rétegből nem került elő olyan mennyiségű leletanyag, melyre az első náni udvarház keltezését alapozni lehetne. A keltezés és értékelést közvetve

bejegyzés); Ásatási rajzok 1965. 13.; Ásatási rajzok 1966. 4–5., 9.; Ásatási fényképek 1966. 11–13. Pámer Nóra a négyzetes kamrát megfigyelőtoronyként, a hamus, faszenes, téglatörmelékű réteget egy hirtelen pusztulás jeleként értelmezte. L.: Pámer 1970. 302–303.

45 Ásatási naplójában más esetben egy feltöltési rétegekre hordott vékony meszes-habarcsos réteget nevezett „terrazzós szintnek”. L.: Ásatási napló 1965. 11. (július 15-i bejegyzés).

46 Ásatási rajzok 1965. 13.

47 Ásatási napló 1966. 7–8. (május 12-i bejegyzés); Ásatási fényképek 1966. 13. képaláírása.

48 Két kőfaragvány a templom boltozati rendszeréhez köthető

(l.: Nagy 2010. 38–39.), egy csigalépcső lépcsőfokának eredeti helye pedig egyelőre ismeretlen.

49 Ásatási napló 1966. 6. (május 4-i bejegyzés). Amennyiben az ásatásvezető jelen volt a kamra belsejének feltárásakor, nehezen elképzelhető, hogy nem ismert volna fel egy erősen átégett réteget. Az ásatási napló bejegyzésének tömörsége természetesen sok mindent takarhat.

50 Mivel ebben a korszakban a várdomb területén nem számolunk más lakóépülettel, a kályhaszem ugyanezen épület egy kályhájára utalhat. Egyetlen töredék azonban kevésnek tűnik határozott következtetés levonására.

segíthetik a hasonló jellegű korabeli építkezések példái. Jelen ismereteink szerint a legnagyobb hasonlóságot a visegrádi Károly Róbert kori városi épületek mutatják, melyek részben hasonló alaprajzukkal, méreteikkel és felmenő szerkezeteikkel, részben légfűtő-berendezéseikkel tűnnek ki. A királyi palota területén feltárt 14×28 m-es épület kőből falazott emeletét két légfűtő-berendezés, valamint kandalló és kályha (vagy kályhák) fűtötték. Az épület talán Károly Róbert városi palotájával azonosítható. Szintén a palota területéről ismert egy 20×10 m-es épület, melynek alsó szintjét kőből falazták, felső szintje valószínűleg teljesen faszerkezetű volt, s a kályha maradványai az emelet lakófunkciójára utaltak. Egy másik, 20×7,5 m-es kőépület földszintjének fűtését egy padló alá szüllyesztett légfűtő-berendezés, valamint egy kandalló biztosította.⁵¹ A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük még a Széchenyi utca 25. szám alatt 2008-ban feltárt légfűtő-berendezést, mely egy 14. század első felére keltezhető, valószínűleg faszerkezetű épület nyugati sarkában, esetleg azon kívül, közvetlenül az épülethez illesztve állt.⁵²

Az udvarházépítés idejének meghatározásában továbbra is döntően a történeti adatokra kell hagyatkoznunk. Véleményünk szerint Buzás Gergely elképzelése látszik legvalószínűbbnek: az építető az a Kompolti István lehetett, aki 1325-ben a birtokosztály során Egyházasnánát választotta, s székhelyét idetéve a család nánai ágát megalapította.⁵³ A 14. század közepe harmadára meghatározott keltezésnek a csekély régészeti adatok sem mondanak ellent.

RÖVIDÍTÉSEK

Ásatási fényképek 1964	A KÖH Tervtár 12021. sz. dokumentumának 1964. évi ásatási fényképei.	Ásatási napló 1966	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1966. évi ásatási naplója.
Ásatási fényképek 1965	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1965. évi ásatási fényképei.	Ásatási rajzok 1963	A KÖH Tervtár 12021. sz. dokumentumának 1963. évi ásatási rajzai.
Ásatási fényképek 1966	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1966. évi ásatási fényképei.	Ásatási rajzok 1964	A KÖH Tervtár 12021. sz. dokumentumának 1964. évi ásatási rajzai.
Ásatási jelentés 1965	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1965. évi ásatási jelentése.	Ásatási rajzok 1965	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1965. évi ásatási rajzai.
Ásatási napló 1965	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1965. évi ásatási naplója.	Ásatási rajzok 1966	A KÖH Tervtár 12022. sz. dokumentumának 1966. évi ásatási rajzai.

51 Buzás Gergely – Deák Zoltán – Bodó Balázs: A visegrádi királyi palota Anjou-kori kótára. (Visegrád Régészeti Monográfiái, 5.) Visegrád, 2003. 12–17.; Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: A visegrádi királyi palota. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 14–18.; Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota déli épülettömbjének feltárása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992/2. 33–34.

Összegzés

Az Anjou-korban jelentős udvari és kormányzati tisztségeket elnyerő Kompoltiak a 14. század folyamán kialakították nánai birtokközpontjukat. Az első udvarházat annak az alacsony dombnak az oldalában építették fel, melyen a falu temploma és körülötte a temető is elhelyezkedett. Az észak–déli irányítású, két-szintes épületet a templomtól mindössze 20–25 méterre alakították ki. A domboldalba vágott, egyterű pinceszintet kőből falazták, s a későbbiek során egy fapadozattal is ellátták. Az emelt földszint valószínűleg favázas szerkezetű volt, egykori térosztására nincs adatunk. A maradványok és az ásatási megfigyelések alapján fűtését (legalábbis részben) egy légfűtő-berendezés láthatta el. A berendezés kemencéjét a pinceszint nyugati falához építették hozzá, és az épületen kívülről fűtötték. Az udvarháznak az építkezések idején nem szánhattak komoly védelmi szerepet – elhelyezkedése az alacsony domb délnyugati lábánál ezt eleve valószínűtlenné teszi. A védelmi céloknak a Kompoltiak közös birtokában maradt Oroszlánvár felelt meg.⁵⁴

Az erődítmény udvarházat később belefoglalták a 15–16. század során kiépülő vár együttesébe, s szerepének módosulásával az épület jelentős átalakításokon ment át. Az átalakítások számos korai részletet elpusztítottak, egy töredékes kép mégis alakot ölt a Kompoltiak első nánai udvarházáról.

52 Kovács István ásatási jelentése. Kézirat. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás király Múzeuma, Visegrád. Kovács István segítségét ezúton is köszönöm.

53 Buzás 2010.

54 Nováki – Baráz – Dénes – Feld – Sárközy 2009. 19–20.

Nováki Gyula

NÉGY KÖZÉPKORI VÁR KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYÉBEN

1986–1987-ben Sándorfi György, munkatársai közreműködésével, Komárom-Esztergom megyében végzett várkutató és többek között négy középkori várat is felmért a megye délnyugati felében. Várkutató útjai az ország különböző tájaira vezették, majd 1993-ban váratlanul elhunyt, mindez megakadályozta, hogy ezeket a várakat feldolgozza. Negyedszázad elmúltával kötelességemnek érzem, hogy Sándorfinak ezeket az eddig nem közölt felméréseit, a várkutató legújabb eredményeit is figyelembe véve, közreadjam.¹

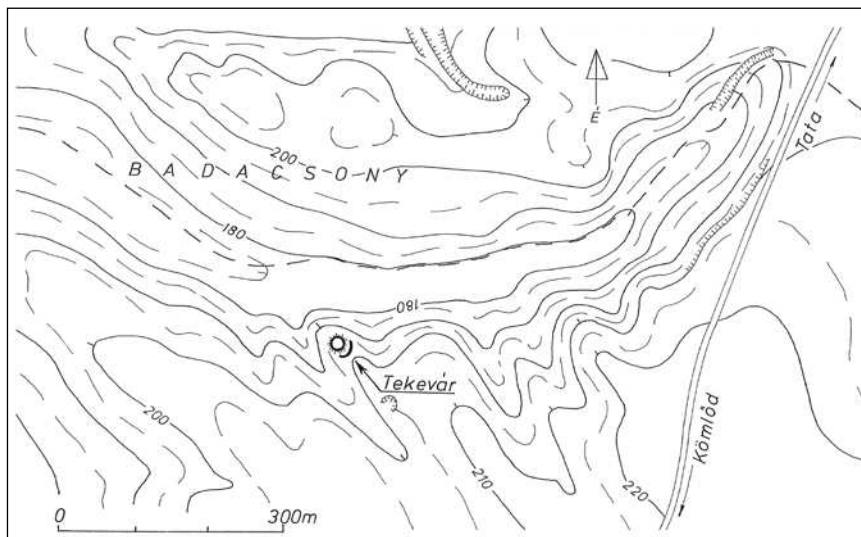
Kocs-Tekevár

Kocs község déli végétől délkeletre 3,5 km-re, nehezen elérhető helyen van a Tekevár (1. kép). Kömlőd felől a legkönnyebb megközelíteni. Kömlődről észak felé kiindulva az országúton 2,5 km után érünk ahhoz a ponthoz, ahol az út Tata felé északkelet irányába

derékszögben megtörik. Innen haladunk még 500 métert, majd az útra merőlegesen északnyugat felé a szántóföldön 500 méter után elérjük az erdőt és rövidesen egy kinyúló gerinc végén megpillantjuk a Tekevár dombját.

A kerek, természetes domb relatív magassága alig 1-1,5 m, platója lapos, átmérője 19 m, széleit meredekre lefaragták. A dombnyúlvány folytatása felé, délkeleti irányból 28 m hosszú, 1-1,5 m mély, 11-12 m széles árok védte félkörívben. Észak és nyugat felől meredek domboldal övezi, ezeken az oldalakon nincs nyoma erősítésnek (2. kép).

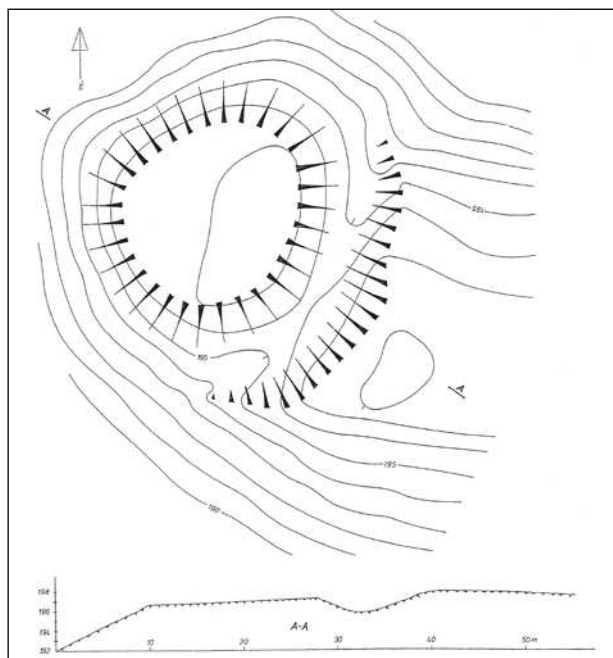
Bél Mátyás Koccsal kapcsolatban a következőket írta: „Magunk is láttunk azon részen, ahol a kotsi mező keletre néz, annak a dombnak a tövében, amelyet a lakosok Tőke tornyának neveznek, egy egészséges vizű, ki nem apadó forrást, s csövek és csatornák romjai itt-ott világosan mutatják, hogy ebből egykor Kócsra vezették a vizet. Ugyanezen Tőketornya dombon

1. kép Kocs-Tekevár. Helyszínrajz

¹ E sorok írója 2010 őszén és 2011 tavaszán e várakat ismét többször felkereste. Ennek során köszönetet kell mondanom Kisné Cseh Juliannának, a tatabányai múzeum régészének, aki a legmesszemenőbb segítséget nyújtotta a munkához. Rendelkezésemre bocsátotta a sári és kotsi 2004. évi, valamint Lencsés Zsuzsannával végzett vérteskethelyi terepbejárásainak eredmé-

nyeit, és több irodalomra is felhívta a figyelmemet. Vérteskethely-Várhellyel kapcsolatban Kolonics Tibornak, a 2005-ben létrehozott vérteskethelyi Várhely park kezdeményezőjének a segítségét kell kiemelnem. Vele együtt kerestük fel a Várhelyet többször is és a község történetével kapcsolatban több adatot közölt. Mindkettőjüknek köszönöm a segítséget!

2. kép Kocs-Tekevár. Felmérés: Sándorfi György, 1987

vannak valami régi kastély romjai, falainak alapjai megmaradtak s úgy vannak vezetve, hogy arra való, az épület egykor nem volt ugyan terjedelmes, mégis kényelmes lakásnak épült, ma már azonban fákkal van benőve. Nem igen tér el a valóságtól azoknak a feltételezése, akik azt tartják, Hunyadi János kormányzó azt a nevezetes egyezséget ebben a kastélyban kötötte meg.”²

A Tekevárat Fényes Elek említi.³ Pesty Frigyes helységnévtárában leírták, hogy a Berek egy nagy völgy, melyben nyomai látszanak egy hajdani erdőnek, e fölött van az úgynevezett Tekevár, mely egy gömbölyű földhányás alkalmasint még a török világból, gömbölyű alakjától vehette elnevezését”.⁴ Említi Gyulai Rudolf, de hozzáfűzi, hogy ott Lipót korabeli ezüstpénzeket és sarkantyúkat találtak.⁵ Nác József leírása

szerint az 1863. évi tagosításkor a Tekevár Tóth György gazdának jutott, aki 15-20 m hosszú árokkal átvágta a halmot, de semmit sem talált, még követ sem.⁶ Később is többen említik.⁷ Sándorfi György 1987-ben mérte fel.⁸ A Tekevár dombjának oldalában néhány közelebről meg nem határozható középkori cserepet találtunk. 2010-ben Lencsés Zsuzsanna járt a Tekevárban.

Réde-Várhely

Réde község 1950-ig Veszprém megyéhez tartozott, ekkor csatolták Komárom-Esztergom megyéhez (3. kép). A vár Réde déli végén az utolsó házak felett 150 méterre, egy délnyugat felé kivezető úttól nyugatra 80 méterre kis, négyzet alakú erdőben van, mellette szántóföldek vannak. Az út vonalától északnyugat irányában enyhén emelkedő dombhát vége hirtelen meredeken több métert lejt, ennek végén helyezkedik el a vár. Központi része kissé ovális plató, átmérője 19×11 m. Dél–délkelet irányából, az enyhén emelkedő dombhát felől volt a legtámadhatóbb, erről az oldalról 3-4 m mély, 15-18 m széles árok fogja át háromnegyed körívben. Észak felől, a domb meredek oldala alatt nincs nyoma ároknak. Valószínű, hogy ez nem az itt kezdődő szántóföld következménye, mert az árok külső széle mindkét végén fokozatosan egyre alacsonyabb, nincs jele annak, hogy bekanyarodott volna az északi oldal alá.

A központi plató alig 1-2 méterrel van magasabban, mint az errefelé emelkedő dombhát természetes vége lehetett. Ez azt jelenti, hogy az árokból kitermelt föld egy részével, nem nagy mértékben, magasították a vár platóját, a többi részét pedig elterítették az árok külső szélén, sáncot nem alakítottak ki. A vár dombja tehát természetes emelkedés, amit kis mértékben magasítottak (4. kép).

2 Bél Mátyás: Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom megye. Fordította Vilinszky László. Tatabánya, 1989. 99–100. A Hunyadi-val kapcsolatos feltevésnek nincs alapja. Hunyadi III. Frigyesel kötött egyezséget 1450. október 22-én. Hunyadi szeptember 27. – október 9. között (Pozsony)Püspökiben, október 24. – november 7. között pedig Pozsonyban volt, tehát nem lehetett Kocsban. Engel Pál: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). *Századok*, 118. (1984) 984. Erre az adatra Dénes József hívta fel a figyelmemet.

3 Fényes Elek: Magyarország s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Második, javított kiadás. I. Pest, 1841. 150–151; 1851, 230.; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I. Pest, 1851. 230. (a továbbiakban: Fényes 1851).

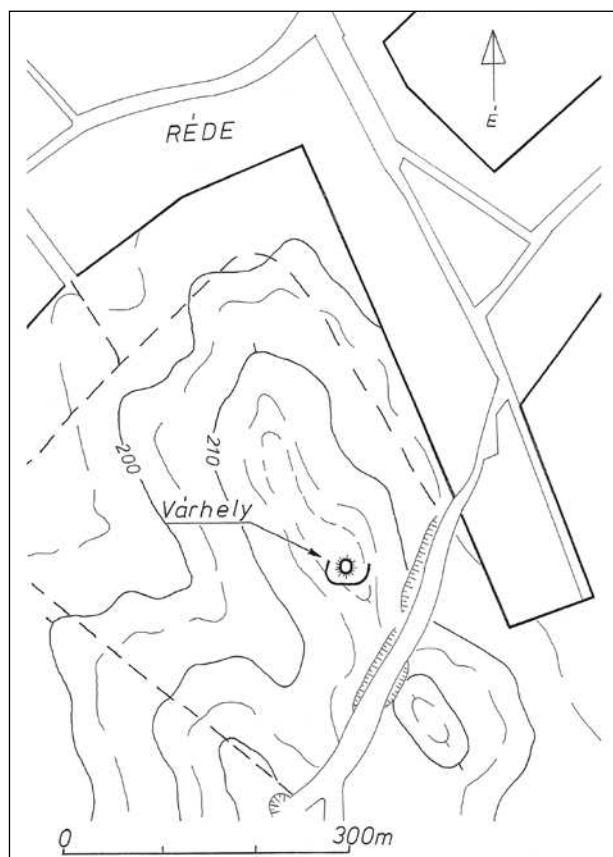
4 Pastinszky Miklós – Tapolczainé Sáray Szabó Éva: Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése. Komárom megye. Tatabánya, 1977. 150. (a továbbiakban: Pastinszky – Tapolczainé Sáray 1977).

5 Gyulai Rudolf: Komárom vármegye és város történetéhez. Komárom, 1890. 44–45. (a továbbiakban: Gyulai 1890).

6 Nác József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 22. Új folyam 19. (1899) 162. (a továbbiakban: Nác 1899).

7 Vende Aladár: Komárom vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye. Budapest, é.n. 76.; Gerece Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. (Magyarország műemlékei. II.) Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1906. 448. (a továbbiakban: Gerece 1906); Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl. Budapest, 1959. 166. Tévesen a távoli Gerece-hegy tetjén lévő őskori sáncvárral azonosítja.; Osváth Andor (szerk.): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Budapest, 1938. 569. (a továbbiakban: Osváth 1938); Kocs története. Kocs 1959. Kézirat.

8 A felmérésben közreműködött Dénes József, Skerletz Iván és e sorok írója.

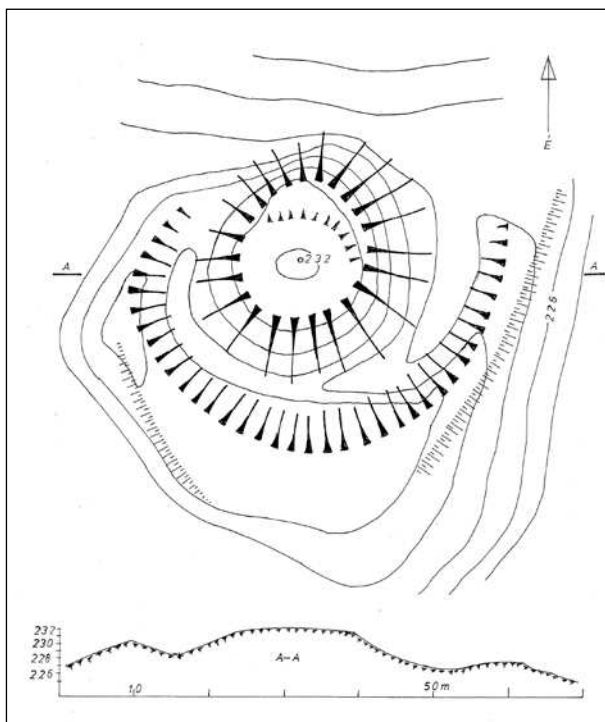

3. kép Réde-Várhely. Helyszínrajz

A Várhelyet Gerecze Péter⁹ és egy helytörténeti kiadvány említi.¹⁰ A várat 1986 szeptemberében Nováki Gyula, Sándorfi György és Skerletz Iván járta be, majd 1987 nyarán Sándorfi felmérte.¹¹ Mérés közben néhány jellegtelen középkori cserepet találtunk a vár dombjának északi aljában. 2010-ben Lencsés Zsuzsanna járta be a Várhelyet.

Vérteskethely-Várhely

A település a 19. század végéig Kethely volt. Vértsekethely község keleti vége egyenes utcájának déli kertjei és az erdő között egy tó partján húzódik a helyi lakosok által 2005-ben létrehozott „Várhely-park”, amely kelet felé hosszú, füves rétben folytatódik az erdő szélén. A rét keleti végétől délkeleti irányban, túl egy időszakos vízfolyás mély medrén, kb. 180 m-re, egy enyhe lejtő kiugrásán van a vár maradványa, ez a Várhely (5. kép).

4. kép Réde-Várhely. Felmérés: Sándorfi György, 1987

A vár belső területe szabálytalan téglalap alakú, le-gömbölyített sarkokkal. A perem körben jól megfigyelhető. Délnyugati szélén nagy ívben kb. 103 m hosszan sánc húzódik, belső magassága 30-40 cm, de a délkeleti sarokban eléri az 1 métert. A védett terület északnyugat felé kissé lejt, hossza 65 m, szélessége 43 m. Az egész terület bolygatatlan, délkeleti végében van egy 10×4 m területű, kb. 1 m mély gödör. A felszínen, elsősorban a délkeleti részen, téglatöredékek hevernek, ezekről csak annyi állapítható meg, hogy nem a 18–19. századra jellemző nagyméretű téglák töredékei. Edénytöredéket nem találtunk.

Az egész területet árok veszi körbe, szélessége 7-10 m, mélysége 1-1,5 m között váltakozik. Északkelet felől, az árok külső széle alatt meredek oldal fut le az említett időszakos vízfolyás medréig. A védett terület pereme és az árok külső széle az északkeleti oldalon egymással szemben megszakad, mintegy bejáratot képezve a belső terület északnyugati alsó végébe (6. kép).

Fényes Elek 1851-ben említi.¹² Rómer Flóris 1860-ban feljegyezte: „Kethely (Kéthely)...Várhely nevű domb – alatta árok”, és a „Kedhelyi tó” is olvasható a jegyzőkönyvében.¹³ Több említés után¹⁴ Vékony

⁹ Gerecze 1906. 1014.

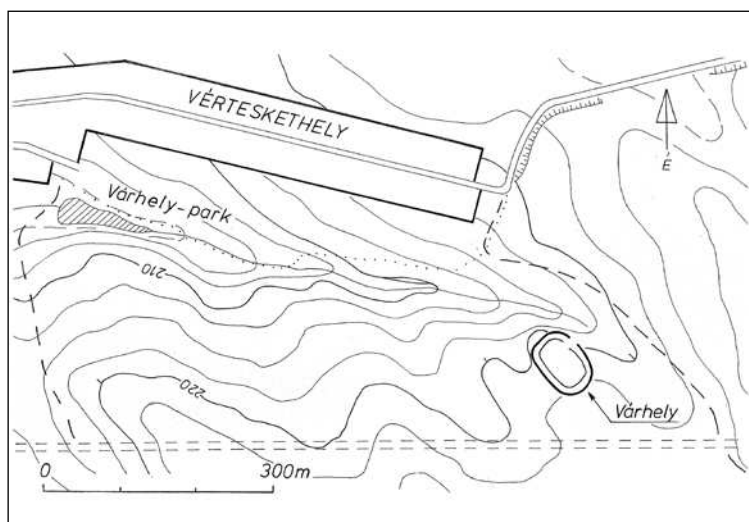
¹⁰ Tóth Jenő: A három település földrajzi nevei. Bakonybánk, Bakonyszombathely, Réde. In: Históriai kalendárium 1989. Bakonybánk, Bakony-Szombathely, Réde, Szerk. Tóth Jenő. Bakonyszombathely 1989. 192, 193.; Szabó Józsefné: Réde rövid története, múltja. In: u.o. 142.

¹¹ A felmérésben közreműködött Dénes József és e sorok írója.

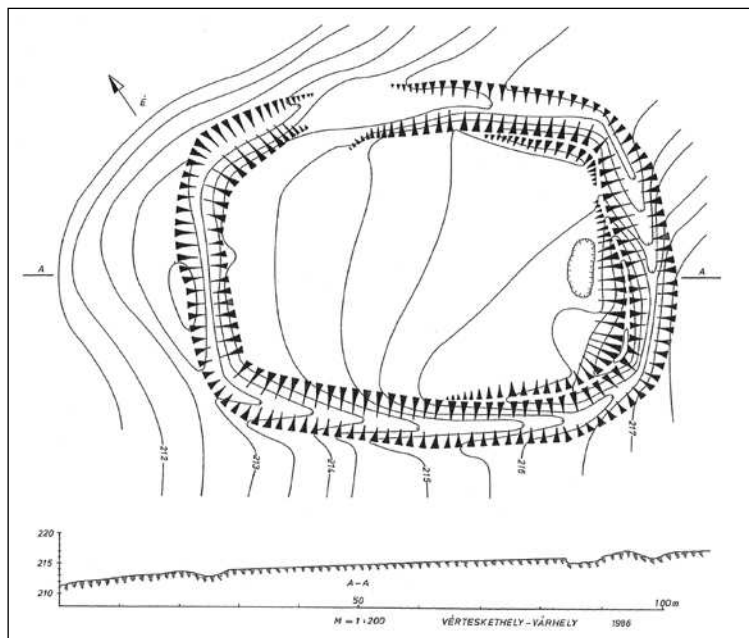
¹² Fényes 1851. 216.

¹³ Rómer Flóris jegyzőkönyvei. VIII. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Könyvtár. Kézirat. 1860. 59., 62.

¹⁴ Pastinszky – Tapolczainé Sáray 1977. 140.; Gyulai 1890. 43–44.; Reiszig Ede: Komárom vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye. Budapest, é. n. 395.; Gerecze 1906. 447.; Osváth 1938. 620.

5. kép Vérteskethely-Várhely. Helyszínrajz

6. kép Vérteskethely-Várhely. Felmérés: Sándorfi György, 1986

Gábor a megye őskori történetét áttekintve a Várhelyet és a közelében lévő két nagy sírhalmot a kora vaskorba valószínűsítette.¹⁵ Sándorfi György 1986 őszén

mérte fel a Várhelyet.¹⁶ 2010-ben Kisné Cseh Julianna és Lencsés Zsuzsanna járták be a várat és a közelében lévő két nagy sírhalmot.

Súr-Pogánysánc

Súr község 1950-ig Veszprém megyéhez tartozott, ekkor csatolták Komárom-Esztergom megyéhez. Déli végén, az utolsó házak alatt 200 m széles völgyben vízenyós rét indul délkelet irányában, közepén ázott mederben csatorna vize folyik. A rét kb. 1,5 km-re 250 méterre kiszélesedik. A völgy délnyugati szélén önálló, kb. 300 m hosszú domb emelkedik ki, ez a Pogánysánc. A domb platójának szélessége 20-30 m, kelet felé fokozatosan ellaposodik. Egész területét az 1950-es években még szántották, aminek következtében a dombtető pereme elmosódott és egybefolyik az oldallal. Északnyugati végén 4-5 méterrel alacsonyabb, kisebb rész válik külön, amelyet a dombtető többi részétől kb. 45 m felső szélességű mélyedés választ el. Ez az elkülönülő rész volt az egykori vár területe (7. kép). Az egykori szántás következtében azonban nincs határozott platója, kb. 15-16 m átmérőjű lehetett. Az egész dombot magas fű borítja (8. kép).

Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményében a következőket olvashatjuk: „Pógáncs, a falu alól fekvő csekély emelkedési hegy, s szántóföld, melly szinte onnan vette elnevezését, hogy ezen helyen volt a törökök sáncza.”¹⁷ 1937-ben Kovrig Ilona egy római kori fibulát közölt, lelőhelyként „Poga sánc” szerepel.¹⁸ 1956-ban Lázár Jenő a kora vaskori sáncvárak egyszerű felsorolásában Súr is szerepel,¹⁹ közelebbi adatok nélkül. 1985-ben,

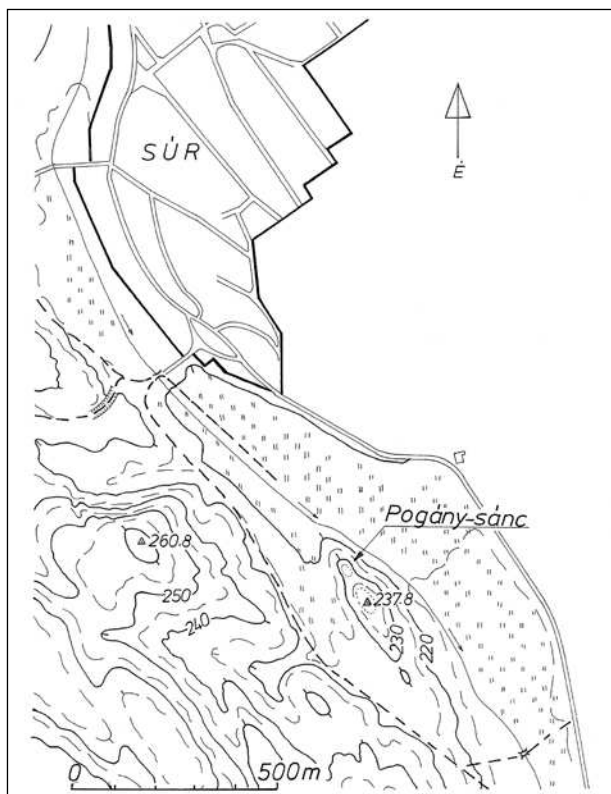
15 Vékony Gábor: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: Komárom megye története. I. Szerk.: Bíró Endre, Szatmári Sarolta. Komárom, é. n. 75.

16 A felmérésben közreműködött Skerletz Iván és e sorok írója.

17 Ny. Nagy István: Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa, 2000. 171. Feltehetően Súr 18. században betelepült szlovák nyelvű lakosságától származik a Pogánysánc nevének elváltoztatása.

18 Kovrig Ilona: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. (Dissertationes Pannonicae II. 4.) Budapest, 1937. II. tábla 54., VII. tábla 68. Községnevet nem említ, de a lelőhely elnevezése minden bizonnyal a Súr melletti Pogánysáncra vonatkozik. A lelőköri körülmény ismeretlen.

19 Lázár Jenő: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. *Antik Tanulmányok*, 3. (1956) 7. A veszprémi múzeum feljegyzéseire hivatkozik. Kisné Cseh Julianna szíves közlése alapján a Tatabányai Múzeum adattárában a következők vonatkoznak a Pogánysáncra: A veszprémi múzeum régészeti katasztere (I. k. 238.) a régészeti lelőhelyek közé sorolja a Pogánysáncot. A lelőhelyről Brenner Ferenc ajándékként egy római kori fibula került a Magyar Nemzeti Múzeumba (MNM 21/1921). A Bakonyi Múzeum szerzeményi naplója szerint egy római pénz került itt elő (sz.: 4697). Innen gyűjtött Dornyay Béla 1918-ban egy római kori bronz fibulát (Szerzeményi napló I. k. 5004.). Kisné Cseh Julianna feljegyzése Pesty Frigyes, Kovrig Ilona és Lázár Jenő tanulmánya is utal.

7. kép Súr-Pogánysánc. Helyszínrajz

nyilván Pesty Frigyes követve, mint török erődöt említik.²⁰ A dombot a neve alapján kerestem fel 1957-ben és vázlatosan felmértem. Akkor még szántották, de régészeti leletet nem találtam. 1986-ban Sándorfi Györggyel és Skerletz Ivánnal jártuk be a dombot, majd a következő évben Sándorfi felmérte.²¹ 2004-ben Kisné Cseh Julianna folytatott terepbejárást a környéken, többek között a Pogánysáncra is járt Mohai Rita geológussal.

Összefoglalás

Az ismertetett négy várat oklevél nem említi, ásatás egyikben sem volt. Ezért az ország távolabbi területeiről a teljesség igénye nélkül idézett példákkal kíséreltem megközelíteni az egyes várak keletkezésének és fennállásának a korát.

Kocs-Tekevár és Réde-Várhely. E két vár azonos típust képvisel. Amióta Patay Pál az 1950-es években Nógrád megyében elsőként ismerte fel az addig elhanyagolt, vagy félreismerett kis középkori várakat,²² az ezekkel kapcsolatos kutatások és viták terjedelmes helyet foglalnak el a magyarországi várkutatásban. Ehhez a témához Sándorfi György is hozzájárult annak felismerésével, hogy a valóságban sokkal több vár van a terepen, mint amennyit az oklevelekben találunk,²³ majd a nálunk addig nem tárgyalt új fogalommal, a motte típusú kis földhalomvárakkal gazdagította a magyarországi várkutatást.²⁴ Mivel az oklevelekben a várak elnevezése igen változatos és gyakran nem következetes, kezdetben a kis várak elnevezése körül is folyt vita.²⁵

A kis várakkal többször foglalkoztak régészek és történészek.²⁶ A közelmúltban Dénes József,²⁷ Feld István²⁸ és Miklós Zsuzsa²⁹ foglalta össze a motte-, illetve ahhoz hasonló kisméretű várakkal kapcsolatos kutatásokat. Ma már sok ilyen várban is folyt régészeti kutatás. Néhány példa: Górkápolna-domb (13. század),³⁰ Sorkifalud-Zalak (13. század),³¹ Csabdi-Vásztélypuszta-Várdomb (13–14. század),³² Szada-Várdomb, Mende-Lányvár, Felsőnyék-Várhegy (12–13. század).³³ Tolna megyében 9 kis várban folyt kutatás (12. század vége – 13. század, némelyik a 14. századba is átmegy),³⁴ Zala megyéből 38-ról tudunk a 13. századból, háromban ásatás is folyt,³⁵ Szécsény-Strázsapart

20 Balogh Lajos – Ördög Ferec: Komárom megye földrajzi nevei, Budapest, 1985. 333.

21 A felmérésben Dénes József és e sorok írója működött közre.

22 Nováki Gyula: Patay Pál várkutatásai. In: „Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 237., 248.

23 Sándorfi György: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő*, 106. (1979) 244–252.

24 Sándorfi György: Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 19. (1980) 9–39.; Sándorfi György: Három korai magyar motte. *Műemlékvédelem*, 30. (1986) 1–7.

25 Feld István: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 181–182.; Benkő Lóránd: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korból. Budapest, 1998. 127–131.

26 Pl. a *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 1. számában Feld István, Miklós Zsuzsa, Sándorfi György, Engel Pál. A *Castrum Bene* 1989 című kötetben Feld István, Sándorfi György, Dénes József, Kubinyi András.

27 Dénes József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 123–129.

28 Feld István: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria*, 31. (2007/2) 217–245. (a továbbiakban: Feld 2007).

29 Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. *Varia Archaeologica Hungarica XXII*. Budapest, 2007. 431–435. (a továbbiakban: Miklós 2007).

30 Dénes József: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 42–50. (a továbbiakban: Dénes 1990).

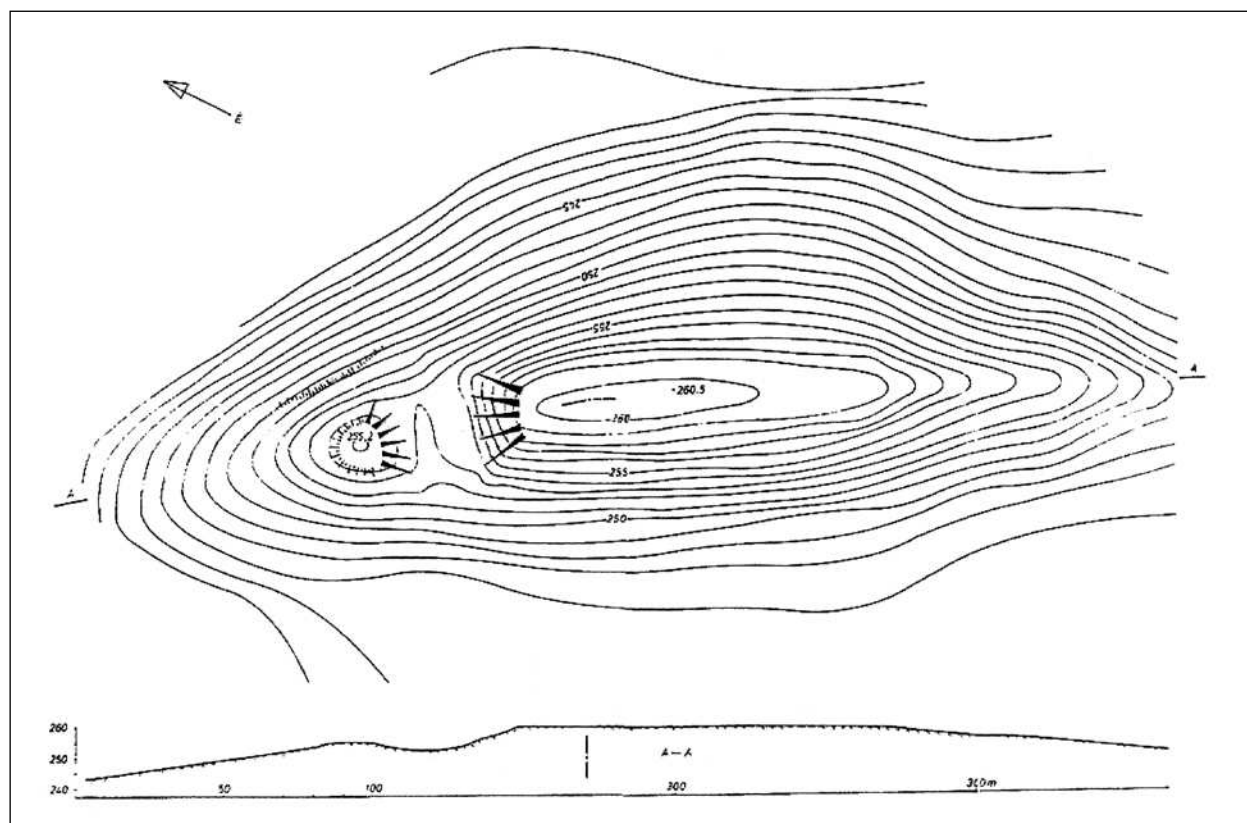
31 Kiss Gábor: Sorkifalud-Zalak. *Castrum*, 5. (2007) 172–174.

32 Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 536–537.

33 Miklós Zsuzsa: Árpád-kori (XII–XIII. század) kisvárok Magyarországon. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985. 146.

34 Miklós 2007. 433–435.

35 Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 56–60. (a továbbiakban: Vándor 1990).

8. kép Súr-Pogánysánc. Felmérés: Sándorfi György, 1987

(13. század, a 14. század elején hagyták el).³⁶ Az ásások meglepetéssel is szolgáltak, Zagyvaróna-Zagyvafő felső nagy vára oldalában egy kisméretű vár a korábbi feltételezéssel ellentétben nem Árpád-korinak, hanem 15. századnak bizonyult.³⁷

A kis várak egyik típusának, a motténak (földhalomvár) a meghatározása nem mindig egyértelmű. A várak egy részénél a központ földből, mesterségesen felhalmozott kis dombon van. Ennek azonban, a magasságtól függően, változatos variációi ismertek. Gyakori, hogy a körülötte ásott árokból magasították, de a feltöltés sokszor az egy métert is alig éri el.³⁸ Bizonytalan, mikor beszélhetünk mottéről és mikor nem. Ennek azonban túl nagy jelentősége nincs. A várépítőket, a 12–13. századi haditechnika alapján a sík területeken mesterségesen összehordott halmok emelésére készítették, de ahol erre nem volt szükség, ott megelégedtek a természetes magaslat lefaragásával, esetleg kisebb magasításával. Igen találó Kubinyi

András megjegyzése Sorkifalud-Zalak várával kapcsolatban: ezt a várat „motteszerűen” magasították kis mértékben.³⁹

A 12–13. századi, hirtelen nagyobb tömegben való megjelenésük híven tükrözi az 1200 körül kezdődő nagyarányú birtokadományozásokat. A várakat azonban nem tudjuk közelebbi személyhez, birtokhoz kötni, ezzel kapcsolatban csak feltételezéseink lehetnek, a korai századok birtokviszonyait alig ismerjük.⁴⁰ Ez a vártípus a 13–14. században elavul, a várak a 15. századot csak ritka esetben érik meg.

Visszatérve Kocs-Tekevárra és Réde-Várhelyre, mindkét helyen ásatás nélkül is megállapítható, hogy a központi résznek a dombja nem mesterségesen felhalmozott, hanem természetes emelkedésből faragták le az oldalát, illetve a körülöttük ásott árokból kitermelt földdel csak kis mértékben magasíthatták. Erre sok példát ismerünk, így a fentebb ismertetett várakat említhetjük Csabdi, Szada, Mende, Felsőnyék, Sorki-

36 Cabello Juan: Szécsény-Sztrásapart. *Castrum*, 1. (2005) 118–119.

37 Bodnár Katalin – Juan Cabello: A zagyvafői vár. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 180–183.; Feld István: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk...” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből* Patay Pál tiszteletére. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 222–223.

38 Feld 2007. 228–236.

39 Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 293.

40 Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14.

falud, Szécsény határában. Legutóbb Feld István állapította meg, hogy a kismértékű magasztás még nem jelent mottetípust.⁴¹ Kocs és Réde kis vára az analógiák alapján a 12–14. század közé valószínűsíthető.

Vérteskethely-Várhely. Ez a vár a téglalapozóhoz hasonló alaprajzával és méretével élesen elválik a fent tárgyalt két kis vártól. Pusztán tipológia alapján mindig kockázatos a kormeghatározás. Mivel azonban sem ásatás, sem okleveles adat nincs segítségünkre ebben a kérdésben, más lehetőség híján a tipológia segítségével kíséreltem meg valószínűsíteni a vár korát.

A szögletes, szabályos alaprajz alapján az őskort kizárhatjuk és a 12–13. századot is valószínűtlennek tarthatjuk. Ez az alaprajzi forma a késő középkorra, elsősorban a 14–15. századra jellemző, és több esetben továbbél a 16–17. században is. Ezekkel kapcsolatban országszerte sok okleveles adatot ismerünk, bár az egykorú elnevezésük változatos és nem mindig következetes (a leggyakoribb a castellum, továbbá castrum, fortalitium, curia, de magyarul is előfordul: kastel, kastély, udvarház). A lényeg az, hogy nemesi udvarházat, kastélyt körülvevő árokról és sáncról van szó. Alapterületük többnyire négyzet, de ennek kissé megnyújtott formája is gyakori, ritkábban téglalap alaprajzúak. Néhány régészeti adatot veszünk sorra.

Zala megyében Pákán egy 12–14. századi falu helyén alakítottak ki hosszúkas, megközelítően téglalap alaprajzú, sáncsal védett területet, az oklevelek szerint a 15. században, palánkkal védve, akárcsak Miklósfa-Botszentgyörgy-Romlótvar és Hahót-Sárkánysziget esetében.⁴² Somogy megyében is ismerünk több 15–16. századi várat négyzetes alaprajzzal, ezek nagyrészt castellumok voltak. Kissé nyújtott alakúak Öreglak-Vár, Nagybjom-Koroknya és talán Kastélyosdombó.⁴³ Tolna megye is bővelkedik a négyzetes alaprajzú, késő középkori várakban, némelyiket az egykorú oklevél castellumként említi. Hosszú, téglalapozóhoz közelítő alaprajzú Dombóvár-Gólyavár, Jágónak-Dáróvár, Tamási-Várhegy, és külön kiemelem Sárszentlőrinc-Birkajárás várát, amelyik csak azért nem pontosan a vérteskethelyi alaprajzot mutatja, mert az egyik oldala a domb alakjához igazodva meggörbül.⁴⁴

A késő középkori kastélyokkal, castellumokkal H. Takács Mariann foglalkozott először. A főurak és

nemesek, birtokosok lakóhelyüket árokkal, sáncsal, palánkkal és ritkábban kőfállal erősítették meg. Egy-egy elleni háborúskodások, majd a török veszély készítette őket erre. Az udvarházak, castellumok zöme fából készült még a 17. században is.⁴⁵ Koppány Tibor részletesebben elemezve foglalta össze az oklevelekben előforduló elnevezéseket, építési engedélyeket, az erősítések kérdését.⁴⁶ A késő középkori castellumok egykorú adatai, elnevezései, értelmezése körüli nehézségekre Horváth Richárd mutat rá.⁴⁷

A késő középkori négyzetes, illetve téglalap alakú várak, castellumok sorát bizonyára tovább lehetne bővíteni. De ennyi példa is valószínűvé teszi, hogy a vérteskethelyi Várhely a késő középkori castellumok sorát bővíti. Korát kb. a 15–16. századra tehetjük, pontosabb meghatározását, az erősítés szerkezetét és a belső épületeket egy jövőbeli régészeti ásatás fogja tisztázni.

Súr-Pogánysánc. A négy vár között ez maradt ránk a legrosszabb állapotban. Az egykori szántás teljesen megváltoztatta alakját, régészeti leletet (egy bizonytalan eredetű fibula kivételével) nem ismerünk a területéről. A domb északi végében elkülönülő kis domb leginkább a korai középkor kismértékű váraira emlékeztet bennünket, ennél többet jelenleg nem mondhatunk erről a lelőhelyről. Az erős lepusztulás miatt kérdés, hogy régészeti ásatás eredményre vezetne-e, de a dombtetőtől elválasztó egykori árok metszete és a leletei bizonyára támpontot nyújtanának a vár megismeréséhez.

A négy vár építetőjének, birtokosainak kérdése. A tárgyalt négy vár közül Kocs-Tekevárát és Réde-Várhelyet a 12–14. század közé, Vérteskethely-Várhelyet a 15–16. századba valószínűsítettük, Súr-Pogánysáncról pedig csak annyit mondhatunk, hogy középkori. Amíg nem kerül sor régészeti ásatásokra, az egyes várak birtokosait ma még szinte lehetetlen meghatározni. Más vidékeken, ahol valamivel kedvezőbbek a körülmények, már történtek kísérletek az egyes várakat bizonyos birtokoshoz, illetve nemzetséghez kötni, pl. a Mátrában,⁴⁸ vagy Zala megyében.⁴⁹ A most tárgyalt vidék a 16. század közepe táján török uralom alá került és bár időnként a magyarok rövidebb időkre visszafoglaltak egyes területeket, ebben

41 Feld 2007. 236.

42 Vándor László: Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: *Castrum Bene* 2. 1990. Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 203–211.

43 Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005. 233., 255., 288.

44 Miklós 2007. 175, 237, 302, 327.

45 H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Budapest, 1970. 20., 23., 28., 33.

46 Koppány Tibor: Erősített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura.”

Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 197–300.; Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006. 9–66.

47 Horváth Richárd: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: Feld István – Somorjay Selysette (szerk.): Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Budapest, 2008. 9–20.

48 Dénes 1990.

49 Vándor 1990.

a században a vérteskethelyi Várhely castellumának a fennállását is végleg lezárhatjuk.

A Kocs község határában található Tekevár nevével kapcsolatban több adatról olvashatunk, részben távolabbi országrészekről, de ezek még felülvizsgálatra szorulnak, így a 13. századból,⁵⁰ a 14. századból,⁵¹ a 15. századból.⁵² A Hédervári-birtokok felsorolása között Kocs, Kéthely, Császár környékén „-Theke” prédiomot is említene 1491-ben⁵³ és 1500-ban.⁵⁴ 1500-ban és 1511-ben ezen kívül ugyanitt „Kerekarok”-ról is olvashatunk, ez talán a Tekevárra vonatkozik. Utoljára 1523-ban szerepel „Theke prédiom”. E helyeket azonban nem jelölik meg közelebbről.⁵⁵ Tekevár és Theke prédiom kapcsolata kérdéses, és valószínű, hogy ezek az adatok már a kis földhalomvár felhagyása utáni időket jelentik.

Kocs faluról 1237-től vannak adataink, több birtokosról tudunk,⁵⁶ 1433-tól Hédervári-birtok.⁵⁷ Réde a középkorban Kis- és Nagy-Rédére oszlott, a Várhely Nagy-Rédéhez (a mai Réde) tartozott. A falura a 14. századtól ismerünk adatokat, a cseszneki vár uradalmának volt a része,⁵⁸ bár több más birtokosról is tudunk.⁵⁹ Súrrol a 15. századtól vannak adataink.⁶⁰

Kéthelyre 1250-től ismerünk adatokat, több birtokos váltotta egymást.⁶¹ 1394-ben már egy Hédervári leszármazotté Kéthely,⁶² majd 1433-tól 1523-ig csak a Hédervári családé, amikor hűtlenség vádja miatt a család birtokait elkobozta a király és másoknak adományozta. A család később visszakapta birtokait.⁶³

Az ismertett négy vár jövőbeli ásatási eredményei után lesz majd lehetőség a keletkezésük és pusztulásuk közelebbi korát, birtokosát meghatározni.

50 Jerney János: Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából. Pest, 1854. 158.

51 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987. 376. (a továbbiakban: Györffy III. 1987).

52 Nác 1899. 162.

53 Radvánszky Béla – Závodszy Levente: A Hédervári-család oklevéltára. I–II. Budapest, 1909–1922., I. 466. (a továbbiakban: Radvánszky – Závodszy I–II. 1909, 1922.); Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897. 515. (a továbbiakban: Csánki III. 1897.).

54 Radvánszky – Závodszy I. 1909. 492.

55 Wenzel Gusztáv: A Hédervári Ferenc jószágai fölötti per és ítélet 1523-ban. *Magyar Történelmi Társ.* 6. (1859) 23.

56 Györffy III. 1987. 426.

57 Radvánszky – Závodszy I. 1909. 175.

58 Ila Bálint – Kovácsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikonja. I. Budapest, 1964. 338–340. (a továbbiakban: Ila – Kovácsics I. 1964.)

59 Csánki III. 1897. 248–249., 185.

60 Csánki III. 1897. 251., 532.; Ila – Kovácsics I. 1964. 356.

61 Csánki III. 1897. 504.; Györffy III. 1987. 426.

62 Radvánszky – Závodszy II. 1922. III..

63 Csánki III. 1897. 504., 524–525.; Radvánszky – Závodszy II. 1922. XXIV.

Pálffy Géza

EGY RENDKÍVÜLI FORRÁS A MAGYAR POLITIKAI ELIT 16. SZÁZADI FÖLDRAJZI ISMERETEIRŐL

Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok,
várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára¹

*Születésnap ajándék egy neves várkutatónak:
egy különleges várlista 1556-ból*

Az 1990-es évek elején a 16–17. századi törökellenes határvédelmi rendszer történetét kutatva kezdtem el gyűjteni az 1530-as évektől újonnan kiépített magyar- és horvátországi végvárrendszer várait, várőrségeit számba vevő és zsoldszükségletükről, fizetésükről tájékoztató különféle várlistákat. Ezekből az 1576. és 1582. évi német birodalmi gyűlésre készült, a rendeket minél jelentősebb töröksegegy (Türkenhilfe) megszavazására ösztökélő, két német nyelvű forrást 1995-ben tettem közzé.² Az Adriai-tengertől az erdélyi határig több mint 160 kisebb-nagyobb végvárat felsoroló jegyzékeket azóta nagy örömmre mind a hazai, mind a közép-európai történeti, várkutatói és régészeti feldolgozások gyakran hasznosították, sőt az 1582. évi forrás kritikai kiadását az elmúlt években megjelent *Deutsche Reichstagsakten*-sorozat aktuális kötete elsősorban a magyarországi közlésre építve jelentette meg.³ A várlistáknak ugyanakkor számottevő jelentőségük van az elmúlt években számmal gyarapodó regionális és megyei vártopográfiák összeállítása szempontjából is.

Ezt a történeti, várkutatói és régészeti együttműködést szeretné erősíteni jelen közlemény is, amelyben a magyarországi várkutatók egyik legkiemelke-

dobb képviselőjét, Feld Istvánt hatvanadik születésnapján egy több szempontból is rendkívüli várlistával szeretném köszönteni. Bár az eddigi kutatások erre alig figyeltek fel, a magyarországi viszonyokban többnyire járatlan német birodalmi és osztrák tartományokbeli rendek számára – minél jelentősebb anyagi segítség megszavazása érdekében – nem csupán jegyzékek készültek az új magyar–horvát végvárrendszeréről. Őket a bécsi hadvezetés az 1560–1570-es évektől a birodalmi gyűléseken rendszeresen tájékoztatta a magyar és az osztrák területekre irányuló török betörésekről, sőt még külön térképeket is készítettek számukra az újonnan kiépülő határvédelmi rendszerről. Ám a rendek meggyőzésére hatékonyan mutatkozhattak a Felső-Magyarországon szolgált híres német hadvezér, Lazarus Freiherr von Schwendi és kapitánytársai levelei a magyar hadszíntérről vagy a konstantinápolyi Habsburg-követek jelentései.⁴ Az új végvárrendszer megszületése, azaz az 1560-as évek közepe előtt ugyanakkor a bécsi hadvezetés a birodalmi gyűléseken hasonló „szakanyagokat” még kevésbé nyújthatott be. Így ekkor a nagyobb török hadjáratok felsorolása⁵ mellett a töröksegegy elnyeréséhez az egyik legfőbb érvet, a hadszíntérre vált Magyar- és Horvátországon az oszmánok által elfoglalt várak számbavétele és ezáltal az egyre inkább közeledő, ellenséges fenyegetés bemutatása jelentette.

1 A tanulmány elkészítése a forrást a *Deutsche Reichstagsakten* 1556–1557. évi készülő kötete számára sajtó alá rendező Dr. Josef Leeb segítségével és adatközlése nélkül nem lett volna lehetséges, így önzetlenségét és a vele való több hónapos együttműködést ezúton is nagyon köszönöm.

2 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995/1) 114–185.

3 *Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Der Reichstag zu Augsburg 1582. I–II.* Bearb. Josef Leeb. München, 2007. II. 754–760.: Nr. 189.

4 Vö. Pálffy Géza: Szent István birodalma a Német-római Biroda-

lom határvidékén. A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 49. (2007/3) 327–349., főként 332–334., ill. uő: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010. 136–144.

5 Lásd például éppen 1556-ból, a most közölt forrás folytatásaként, az 1526 és 1556 közötti szultáni és kisebb török hadjáratok számbavételét: „*Bella et expeditiones Turcicae praesente imperatore Turcarum post mortem faelicissimae memoriae regis Ludovici.*” és „*Particulares expeditiones factae per praefectos Turcos.*” Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA Wien); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Reichshofkanzlei, Reichstagsakten (RK RTA) Fasc. 40., unfoliiert.

Ilyen forrásokból a királyi végvárlistáknál ugyan jóval kevesebb született,⁶ ezek közül az 1556. évi regensburgi birodalmi gyűlésen benyújtott jegyzék kiemelkedő jelentőséggel bír – így reményeim szerint értékes ajándékot jelenthet mind az ünnepelt, mind a közép-európai (elsősorban magyar, horvát, szerb és román) várkutatók számára. Egyrészt ilyen dokumentum ismereteim szerint a Kárpát-medence országai-ban még sohasem látott napvilágot, így kiadása indokolt (teljes terjedelemben lásd a Függelékben). Másrészt a lista – miként címe mondja – kereken harminc esztendőre tekint vissza, azaz a Magyarországon, Dalmáciában, Horvátországon és Szlavóniában II. Lajos király 1526. augusztus 29-én, Mohács mezején bekövetkezett halálától elveszett azon városokat, várakat és kastélyokat veszi számba, amelyekre 1556-ban a forrás összeállítói emlékeztek. Harmadrészt a jegyzék 262 várat és települést sorol fel, mely szám már önmagában is figyelmet érdemel, hiszen a fennmaradt legkorábbi nyomtatott Magyarország-térképen, Lázár secretarius nevezetes mappáján (1528) a teljes Kárpát-medencében is „csupán” majd ötször ennyi, 1270 településnév olvasható.⁷ Negyedrészt ezek között nem egy olyan vár és várkastély akad, amelyet a gazdag magyar és horvát vártörténeti irodalom, vártopográfiai és különféle helységnévtár-adatbázisok ellenére sem sikerült teljes biztonsággal azonosítani vagy lokalizálni.⁸ Így joggal merül fel a kérdés, 1556-ban kik, hogyan és milyen információk alapján tudtak

összeállítani egy olyan terjedelmes várlistát, amelynek elkészítése még a 21. század kutatói számára is nehéz lenne alaposabb előmunkálatok nélkül.

A forrás keletkezésének körülményei

A várlistát a regensburgi birodalmi gyűlésen 1556. szeptember 3-án mutatták be az ún. alsó-ausztriai tartományok (Felső- és Alsó-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna) küldöttei, nevezetesen az említett tartományok sorrendjében Christoph Jörger, Georg von Perkheim, Moritz Freiherr von Racknitz, Hans Jakob von Greiseneck és Anton Freiherr von Thurn und zum Kreuz. Őket az esztendő január–márciusában Bécsben együtt tanácskozó⁹ öt alsó-ausztriai tartomány és Görz küldöttei március 11-én közösen delegálták – a kor szokásainak megfelelően megbízólevéllel (*Kredenz*) és utasítással (*Instruktion*) ellátva – a birodalmi gyűlésre, többek között azzal a céllal, hogy minél jelentősebb anyagi segítséget szerezzenek a tartományaikat egyre fenyegető török előrenyomulás Magyar- és Horvátország területén történő feltartóztatására. A várjegyzék ezért képezte a követek megbízólevelének és utasításának mellékletét, amelyet azután az egyes birodalmi rendek képviselői a következő napokban, szeptember 4–6-án maguk számára többnyire le is másoltattak. Ezzel magyarázható, hogy – miként a Függelékben részleteztem – a forrás Bécsből

6 Egy néhány tucat véghelyet számba vevő lista az 1551 és 1566 között elesett várakról: Staatsarchiv (a továbbiakban StA) Nürnberg, Ansbacher Reichtagsakten (Rep. 136.) Bd. 40. Nr. 19.

7 Lazarus Secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work. Ed.: Lajos Stegena. Budapest, 1982. és újabban Plihal Katalin – Guszlev Antal: A Lázár térkép települései. <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/lazar/> (a letöltés ideje: 2011. március 10.)

8 A listában szereplő helységek azonosításához a következő munkákat használtam: Szabó, Gjuro: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb, 1920. (magyar fordítása Szatanek Józseftől. Pécs, 2003.); Enciklopedija Jugoslavije. 3. Dip-Hiđ. Zagreb, 1958.; Adamček, Josip – Kampuš, Ivan: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb, 1976.; Csorba Csaba: A magyarországi végvárak adattára. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1983. 39–47.; Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1–2. köt. Szerk., bev.: Maksay Ferenc. Budapest, 1991.; Dénes József: Horvátország és Szlavónia várai a 16–17. században. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán. Eger, 1993. 211–234.; Kruhek, Milan: Krajiške utvdre i obrana Hrvatskog kraljevstva tijkom 16. stoljeća. Zagreb, 1995.; Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.; Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok*, 134. (2000/2) 267–321.; Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. CD-ROM. Szerk.: Engel Pál. Térinformatika: Kollányi László – Sallay Ágnes. Budapest, 2001.; Močanin, Nenad: Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske valadvine. Slavon-

ski Brod, 2001.; Feletar, Dragutin – Đurić, Tomislav: Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Zagreb – Samobor, 2002.; Marković, Mirko: Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva. Zagreb 2002.; Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.; Baráz Csaba et al.: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest – Eger, 2009.; Škiljan, Filip: Graditeljska baština zapadne Slavonije nestale u 19. i 20. stoljeću. *Scrinia Slavonica*, 9. (2009) 183–220.; Karczag Ákos – Szabó Tibor: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Budapest, 2010.; Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Kollár Tibor et al. Budapest, 2010.; Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk.: Lelkes György. 3. bőv., jav. kiad. Budapest, 2011., valamint www.varak.hu (a letöltés ideje: 2011. március 10.) Mind ezek mellett a napjaikban Horvátország területén fekvő várak lokalizálásánál több helyütt eredménnyel hasznosítottam Branko Nadićnak a *Gradevinar* című folyóiratban megjelent és az interneten Szatanek József fordításában, sőt hasznos saját kiegészítéseivel olvasható írásait. Külön köszönöm Horváth Richárd, Neumann Tibor és Pálosfalvi Tamás történészeknek, valamint Dénes József, Szabó Tibor és Szatanek József várkutatóknak az azonosításokban és lokalizálásokban nyújtott önzetlen segítséget.

9 Stülz, Jod(ok): Ausschustag der fünf niederösterreichischen Lande in Wien 1556. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 8. (1852) 155–173.

Münchenen, Stuttgarton és Berlinen át Augsburgig vagy Nürnbergig számos egykorú másolatban maradt fenn. Ezekben a magyarországi földrajzi viszonyokban gyakran járatlan írnokok ismerethiánya miatt a települések nevei persze sokszor jelentősen romlottak, miközben egyes példányokban néhány vár neve a másolás során kimaradt, felcserélődött vagy kisebb-nagyobb mértékben más sorrendbe került.

Az osztrák követek törekvése Regensburgban összességében sikerrel járt, hiszen a birodalmi rendek ún. gyors töröksegélyként (*eilende Türkenhilfe*) 1557–1558-ra az addigi legjelentősebb anyagi támogatást, 16 ún. római hónapot, azaz összesen több mint 2 000 000 rajnai forintot szavaztak meg az oszmánok elleni fellépés támogatására.¹⁰ Ez az összeg a megfogyatkozott területű Magyar Királyság ekkori éves uralkodói jövedelmeinek bő két és félszeresére rúgott.¹¹ Ennek ismeretében a várvesztéslista – persze az osztrák követek és a bécsi hadvezetés hatékony regensburgi fellépésének is köszönhetően – jelentős hatást elérő háttéranyaggá vált. A sikerben ugyanakkor a magyar országgyűlés követének, a birodalmi gyűlésen élete egyik legemlékezetesebb szónoklatát tartó¹² Forgách Ferenc váradi püspöknek (1556–1567), Macedóniai Péter kamarásnak (1553–1560) és Hosszútóthy György kamarai tanácsosnak (1557–1589) is meghatározó szerepe volt.¹³

A fentiek ismeretében a várösszeírás keletkezése *ante quem*-dátumának 1556. március 11-ét tarthatjuk. Mivel a forrás címében benne szerepel az éppen folyó év („*usque ad annum praesentem 1556*”), így a jegyzék készítésének idejét az esztendő bő első két hónapjára (jan. 1–márc. 11.) szűkíthetjük. Ezt megerősíti a lista tartalma is. Abban ugyanis az 1555 szeptemberében Tojgun budai pasa (1553–1556) csapatai által elfoglalt dél-dunántúli kisebb-nagyobb várak (Kaposújvár, Korotna, Babócsa stb.) és települések már szép számmal szerepeltek (lásd Függelék 170–177.). Ám a jegyzék eredeti példánya megszületésének időtartamát még tovább csökkenthetjük, ha tudjuk, hogy a március első felében azt követeknek mellékelő alsó-ausztriai tartományi delegáltak közös gyűlésük (*Ausschlußlandtag*) első ülését január 22-én tartották Bécsben.¹⁴

Minthogy ez idő tájt, nevezetesen 1556. január 1-jétől 25-éig Pozsonyban a magyar rendek országgyűlést tartottak¹⁵ – amelyen január 10-től a diéta végéig maga I. Ferdinánd király személyesen is részt vett¹⁶ –, logikusnak tűnik arra gondolnunk, hogy az uralkodó, hadvezetése vagy az éppen összegyűlt osztrák rendek kérésére a terjedelmes várlistát a magyar politikai elitnek az ország új belpolitikai fővárosában összesereglett tagjai állították össze. (Ebből az esztendőből a diétán megjelentek névsorát azonban sajnos nem ismerjük.) E feltevést erősítheti, hogy a királyi előterjesztésre január közepén adott válaszukban a rendek nemcsak Ferdinánd többi országának és tartományának segítségével Magyarországon vezetendő, mielőbbi nagyobb törökellenes hadjáratot sürgettek, de külön utaltak a forrásunkban számba vett, elsősorban a megelőző években bekövetkezett jelentős várvesztésekre. Mint fogalmaztak „*post alias complures clades, Maiestate Sua absente acceptas*, [1552:] *Vesprimium cum aliis plaerisque arcibus, ac nonmulto post Themeswar, Lyppa, Solymos, Zolnock multaeque aliae munitiones cum inferiori regni parte, proximo quoque anno* [1554:] *Fylleck, novissime* [1555:] *vero Kaposwywar, Babolcha, Korothna cum illis aliis locis, nemine resistente, in potestatem hostium devenerunt*.”¹⁷ Mivel a szövegben kiemelték részben egyeznek a jegyzékben szereplő „várakkal”, „megerősített településekkel” és „más helyekkel”, illetve mivel a rendek ezután érvelesüket rögtön a készülő birodalmi gyűlésre való utalással folytatták („*licet autem spes sit Sacram Maiestatem Suam, uti benigne offert, tempestive ab Imperialibus Comitibus, quo nunc iter parat, reversuram esse...*”), kecssegető lenne arra gondolnunk, hogy forrásunk eredeti példányát 1556 januárjának vége felé a pozsonyi országgyűlésen a magyar politikai elit képviselői szerkesztették.

Noha nem zárható ki ennek lehetősége, azaz a forrás egyfajta alapváltozata vagy előzménypéldánya elkészülhetett már 1556. január végén, valószínűbbnek tartjuk, hogy azt – legalábbis végső változatában – mégsem a pozsonyi diéta idején állították össze. Egyrészt, ha valóban így történt volna, akkor a rendek részletes válasza feltehetően utalt volna egy ilyen fontos, véleményüket szemléletesen alátámasztó do-

10 Rauscher, Peter: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg.: Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. München–Wien, 2003. 45–83., itt: 62.

11 Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle*, 45. (2003/1–2) 61–92., itt: 84–91.

12 Sörös Pongrácz: Forgách Ferencz élete. *Századok*, 30. (1896) 519–541., 634–648., itt: 523–524.

13 Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel. III.

(1546–1556.) Szerk.: Fraknoi Vilmos. Budapest, 1876. (a továbbiakban MOE III.) 492–493.; Isthvanfi, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae*, 1622. 381. és *Humanista történetírók*. Szerk.: Kulcsár Péter. Budapest, 1977. 708–709. (Forgách Ferenc saját leírása.)

14 Stülz, 1882. 159.

15 MOE III. 480–493.

16 Gévy, Anton von: *Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564*. Wien, 1843., oldalszámozás nélkül és MOE III. 482., 492.

17 ÖStA Wien, HHStA Ungarische Akten (Hungarica) (a továbbiakban Hungarica), *Comitalia Fasc.* 378. Konv. B. 1542–1548. fol. 109–123., itt: fol. 112r. Kiadása: MOE III. 554.: Nr. XII.

kumentumra. Másrészt a fenti felsorolásban csupán az 1552 és 1555 között elveszett várak szerepeltek, míg listánkban a törökök által az 1520–1540-es években megszállt települések is legalább ennyire fontos helyet kaptak. Harmadrészt, ha a diéta idején nem maga Ferdinánd király, hanem utóbb az alsó-ausztriai tartományok Bécsben tanácskozó delegáltjai voltak a forrás megrendelői vagy címzettjei, akkor január 22-étől 25-éig – Bécs és Pozsony egymáshoz való közelsége dacára – sem tartjuk elképzelhetőnek egy ilyen részletes várjegyzék megrendelésének és összeállításának teljes lebonyolítását. Végül, és ez a legfontosabb, úgy véljük, az 1526 és 1556 között elvesztett várak listája nem önmagában született. Röviden összegezve: az osztrák rendek vagy Ferdinánd király ugyan már 1556. január vége felé felkérhette a magyar rendek legfőbb képviselőit a várjegyzék összeállítására, ennek az öt alsó-ausztriai tartomány számára megszerkesztett, végleges példánya március elején Bécsben készülhetett el.

Noha feltevésünket csak áttételesen tudjuk bizonyítani, túl sok az egybeesés ahhoz, hogy ne március első napjaihoz kössük a forrás végleges – bizonyos feltételezhető előmunkálatok alapján megszerkesztett – változatának elkészültét. Egyrészt 1556. március 2–3-án, Bécsben I. Ferdinánd osztrák, magyar és horvát tanácsadói papírra vetették az Adriai-tengertől nagy kifli alakban ekkor még egészen a gyulai végéig húzódó királyi végvárrendszer jegyzékét is.¹⁸ Másrészt ugyanekkor az uralkodó parancsára a hatékonyabb határvédelem érdekében részletesen összeállították az Adriától a Duna vonaláig a jövőben őrséggel ellátandó végvárak listáját is, miközben alaposan megvitatták, mily módon szükséges az egyes várakat megerősíteni, hadfelszereléssel és hadianyaggal ellátni, hogy eredményesebben állhassanak ellen az „örök ellenségnek”.¹⁹ Harmadrészt az alsó-ausztriai tartományok említett közös gyűlése éppen ekkor közeledett végéhez, ami elősegítette a jelen lévő osztrák és magyar–horvát hadügyi szakértők együttműködését. Végül ekkor történtek előkészületek a majd november közepén felállított Udvari Haditanács megalkotására is.²⁰ Azaz 1556. március elején Bécsben egyszerre voltak jelen a Habsburg Monarchia magyar és horvátországi határvédelmi rendszerének akkori legtapasztaltabb magyar és idegen ismerői. Számukra

az uralkodó és az osztrák tartományi delegáltak megbízására nem csupán az éppen aktuális és a jövőben őrséggel ellátandó végházak jegyzékének, hanem a Ferdinánd király uralkodása kezdetétől, azaz a megelőző harminc esztendőben elvesztett városok, várak és kastélyok számbevétele is fontos feladat lehetett.

A magyar politikai-katonai elit 16. század közepi földrajzi ismereteiről

Míg az aktuális és tervezett királyi végvárrendszer jegyzékai és őrséglétszám-kimutatásai német nyelven készültek, addig a törökök elfoglalta várak listáját latin nyelven vették számba. Ez egyértelműen igazolja, hogy az előbbieket kidolgozásával ellentétben – amiben a horvát–szlavón és magyar végeken szolgált stájer, krajnai, karintiai és alsó-ausztriai főtisztek is döntő részt vállaltak – forrásunk összeállítóinak többségét a magyar politikai elit soraiban kell keresnünk, hiszen a Magyar Királyságban a hivatalos nyelv egészen 1844-ig a latin volt, a politikától a közigazgatáson át a bíraskodásig. A várjegyzék megszerkesztői általánosságban tehát ugyanazon körből származtak, akik korábban a pozsonyi diétán részt vettek, és már bizonyos előmunkálatokat végezhettek a lista előkészítéséhez. Ezek után persze rögtön adódik kérdés, kik voltak jelen közülük 1556. március elején Bécsben.

Szerencsénkre a jövőben őrséggel ellátandó végvárak rendszerét bemutató német nyelvű várlista név szerint felsorolta az összeállítására Ferdinánd király által Bécsbe hívott tanácsosokat, mind a magyarokat, mind a magyar és horvát–szlavón határvédelem idegen szakértőit.²¹ Eszerint március első napjaiban az említett várlisták összeállítása során az uralkodót és az osztrák tartományok rendjeit az alábbi személyek látták el részletes tanácsokkal:

- a Magyar Királyság nádora (1554–1562), Nádasdy Tamás (1498–1562),
- Zrínyi Miklós (1508–1566) horvát–szlavón bán (1542–1556),
- az öreg, ám befolyásos nagyúr, Batthyány I. Ferenc (1497–1566), volt horvát–szlavón bán (1525–1533),
- a szlavóniai Tahy Ferenc (1516–1573), volt dunántúli kerületi főkapitány (1553–1554) és magyar királyi lovászmester (1553–1573),

18 ÖStA Wien, HHStA Hungarica, Allgemeine Akten (a továbbiakban AA) Fasc. 76. Konv. A. fol. 16–37., egy másik példány: Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA Graz); Landschaftliches Archiv (Laa. A.) Antiquum XIV. Militaria, Sch. 936. (Militärrechnungen) 1556.03.02., unfoliiert. Táblázatos összegzése: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996/2–3) 163–217., itt: 182–183.

19 ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 76. Konv. A. fol. 40–63. és StLA Graz, Laa. A. Antiquum XIV. Sch. 936. (Militärrechnungen) 1556, unfoliiert.

20 Stülz, 1882. 172–173.

21 ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 76. Konv. A. fol. 40r. és StLA Graz, Laa. A. Antiquum XIV. Sch. 936. (Militärrechnungen) 1556, unfoliiert.

- Székely Lukács (németesen Lukas Zäkl), szentgyörgyvári, prodavizi és kaproncai kapitány,
- Ehrenreich von Königsberg, volt magyarországi főhadparancsnok-helyettes és az Udvari Haditanács leendő első elnöke (1556–1560),
- Georg von Wildenstein, aki több ízben volt ideiglenesen megbízott főhadparancsnok (1543–1545, 1555) és *Feldmarschall* (1555) a horvát–szlavón végeken, végül
- Hans Lenkowitsch (Lenković), a március 1-jén újonnan kinevezett²² horvát–szlavón végvidéki főkapitány (1556–1567).

Rajtuk kívül a latin nyelvű várlista megszületésében további magyar politikusok részvételét sem zárhatjuk ki. Ezekben a hetekben ugyanis a magyar egyházi és világi elitből az esztergomi érsek–főkancellár (1553–1568), Oláh Miklós (1493–1568) és a magyar királyi titkár, Liszthy János (+1578), valamint az egyik említett majdani regensburgi követ, Macedóniai Péter bizonyíthatóan,²³ Draskovics György alkancellár (1556–1560), a történetíróként is ismert Gregoriánczy Pál győri püspök (1554–1565), valamint a Regensburgba delegált másik követ, az augusztusban váradi püspökké kinevezett Forgách Ferenc szintén biztosan Bécsben tartózkodtak. Így elképzelhető, hogy ők is segítséget nyújtottak a várjegyzék tökéletesítésében. A nádor vezette Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) meghatározóbb tagjai közül a forrás keletkezése idején tehát Bécsben csupán a Felső-Magyarországon tartózkodó Báthory András országbíró

(1554–1566) és Perényi Gábor tárnokmester (1554–1557) távollétével számolhatunk.

Mindezek után már csak az a kérdés szorul megválaszolásra, hogy a magyar tanácsosok 1556. március elején Bécsben milyen információk alapján állították össze jegyzékünket. Ez több szempontból is érdekesítőnek tűnik. Egyrészt – mint már utaltam rá – a teljes magyar–horvát vártörténeti irodalom alapján sem sikerült minden települést teljesen pontosan azonosítani vagy lokalizálni. Másrészt 1556 előtt Magyarországról vagy a Duna völgyéről csupán igen kevés és egymás adatait gyakran jelentős mértékben ismétlő nyomtatott térkép jelent meg (Lázár *secretarius*, 1528; Giacomo Gastaldi, 1546; Andrea Vavassore, 1553; Giacomo Gastaldi, 1553), ám ezeken a várlista településeinek nagyobb része nem szerepel.²⁴ Wolfgang Lazius (1514–1565) bécsi udvari orvos és történész tíz lapos Magyarország-térképe (*REGNI HVNGARIAE DESCRIPTIO VERA*) – legalábbis napjainkra fennmaradt nyomtatott változatában – pedig éppen forrásunk keletkezésének esztendejében látott napvilágot.²⁵ Harmadrészt az ismertebb korabeli országleírások (mindenekelőtt Oláh Miklós nevezetes munkája, az 1536-ban készült *Hungaria*²⁶) is csak egy töredékét említik a jegyzékben szereplő váraknak.²⁷ Végül e kérdés alapvető jelentőséggel bír a 16. század közepi magyar politikai-katonai elit földrajzi ismeretei szempontjából is – különösen, hogy újabban Csukovits Enikő arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország földrajzi és igazgatási viszonyainak ismerete már a késő középkori magyar királyi udvarban is sokkal alaposabb

22 ÖStA Wien, Kriegsarchiv, Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestellungen Nr. 35. és StLA Graz, Laa. A. Antiquum XIV. Militaria, Kronologische Reihe, Schubert 1556/1. 11.04.1556, Wien.

23 Oláh: Magyar Országos Levéltár, Budapest; Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara regisztratúrája, Litterae ad cameram exaratae 1556: Nr. 30. (márc. 14.), ill. Oláh és Liszthy: Archiv Mesta Košice, Košice; Collectio Schwartzbachiana Nr. 1770. (márc. 15.); Macedóniai: ÖStA Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban AVA FHKA HKA), Hofzalamtsbücher Bd. 12. fol. 231r – v. (márc. 4.)

24 A teljesség igénye nélkül: Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600. Szerk.: Szathmáry Tibor. Fusignano, 1987.; Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata. Tekst: Mirko Markovic. Zagreb, 1993. és Szántai Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. I–II. köt. Budapest, 1996. passim, ill. Plihal Katalin: Magyarország Giacomo Gastaldi „La vera descrittione di tutta la Ungheria...” című térképén. *Cartographica Hungarica*, 6. (1998) 2–8.

25 Oberhummer, Eugen – Wieser, Franz R. von: Wolfgang Lazius: Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563. Innsbruck, 1906. 37–48. és Tafel 14–19.; Tardy János: Néhány adalék a Lazius személyére és Magyarország-térképeire vonatkozó megállapításokhoz. *Geodézia*

és *Kartográfia*, 30. (1978/6) 452–458.; Hrenkó Pál: Lazius magyarországi térképei. Uo. 31. (1979/4) 276–287. és (1979/5) 362–367., különösen 277–284.; Plihal Katalin: Egy „ismeretlen” Wolfgang Lazius térkép. Uo. 41. (1989/3) 200–203.; Papp Júlia: „Vitézül védjétek a nemzetet.” Wolfgang Lazius nagy Magyarország-térképének Szűz Mária-, Szent István- és Szent László-ábrázolásáról. *Ars Hungarica*, 30. (2002/1) 25–48.; újabban Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken. 2. kiad. Budapest, 2005. 84–85.; Svatek, Petra: Wolfgang Lazius als Kartograph. Eine Analyse seiner Karten in Bezug auf die Werke anderer Kartenmacher des 16. und 17. Jahrhunderts. I–II. Univ. Diss. Wien, 2005.; Uő: Wolfgang Lazius. Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts. *Wiener Geschichtsblätter*, 61. (2006) Heft 1., 1–22. és Plihal Katalin: Magyarország legszebb térképei 1528–1895. Budapest, 2009. 20–23.

26 Legújabb kiadása: Oláh Miklós: Hungária. Athila. Szerk.: Kulcsár Péter. Budapest, 2000. 9–51.

27 Vö. Hadrovics, László: Die „Hungaria” von Nikolaus Oláh (1536) und die Landesbeschreibungen über Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom XV. bis XVII. Jahrhundert. Vorträge der 2. internationalen Tagung des „Slawenkomitees” im Herder-Institut Marburg a. d. Lahn, 10–13. November 1980. Hrsg.: Hans-Bernd Harder. Köln–Wien, 1983. 165–181. és Fodor István: Oláh Miklós Hungariája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulmányai. Budapest, 1990.

volt annál, mint azt a korábbi történeti-földrajzi kutatások feltételezték.²⁸

A várlista összeállításakor a Nádasdy Tamás nádor vezette magyar és idegen tanácsosok többféle forráshoz nyúlhattak. A történészen elsőként az ez időből már az utókorra is szép számmal fennmaradt különféle adóösszeírások (elsősorban a megyei dikajegyzékek) használata merül fel,²⁹ annál is inkább, mert 1490-ben – az I. Ferdinándhoz hasonlóan Magyarországra kívülről tekintő – Miksa római király titkára is úgy vélte, a pénzügyigazgatás forrásai alapján a magyar kincstartó ismeri legjobban az országot.³⁰ Bár csábító lenne feltételeznünk, nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy 1556. március elején a nádor Bécsbe a pozsonyi Magyar Kamara irattárából felhozatta, majd átnézte volna a vármegyei adóösszeírásokat. Ráadásul jegyzékünk többségében olyan területeket fog át, melyekről a törökök előrenyomulása miatt az 1530–1540-es években már csak kisebb részben készültek dikajegyzékek, ám ezek áttanulmányozása is biztosan hosszabb időt tett volna szükségessé.

Az ugyanakkor biztosan kijelenthető – s ez a magyar, osztrák és horvát térképtörténet szempontjából valódi újdonságnak számít –, hogy a jegyzék összeállítói használták Lazius említett Magyarország-mappáját vagy még inkább annak eddig ismeretlen kézirat (esetleg nyomtatott) előzményváltozatát. Ezt egyfelől szépen igazolja, hogy az 1556-ban már évtizedek óta török kézen lévő Szerém, Bács és Valkó megyei, a listában felsorolt várak szinte kivétel nélkül szerepelnek Lazius nyomtatott térképváltozatán – miként ezt a Függelékben forrásunk és a Lazius-térkép névanyagának összevetése alapján nyomon követheti az olvasó. Másfelől, van olyan település, például a Titellel szemben a Tisza és a Béga összefolyásánál fekvő „*Custosfoka*”, amelyet a Lazius-térkép mellett – ugyan „*Kwstos Laka*” alakban (224.) – a 16. század közepéről jelenleg kizárólag a várlistából ismerünk. Végül a jegyzék összeállítói a településeket meglehetősen jól követhető csoportokban, ám nem váruradalmakként vagy adózási körzetekként, hanem kisebb-nagyobb földrajzi régiókként vették számba, nevezetesen: 1.) Észak-Bosznia [1–8.], 2.) Pozsega megye [9–38.], 3.) a Dráva és Száva köze, elsősorban Szerém, Valkó, Verőce és

Körös megye [39–136.], 4.) a korabeli központi tájszemlélet elvének megfelelően Bécsből *Citra Danubium*-nak nevezett Dunántúl törökök megszállta része, főként Baranya, Tolna, Somogy, Fejér, Pilis és Esztergom megye [138–195.], 5.) a Duna–Tisza-köze tág földrajzi értelemben, Bács, Bodrog és Csongrád megyéktől északon egészen a Nógrád és Heves megyékben elfoglalt várakig [196–220.], végül 6.) a Tiszaántól az elveszett Temesközzel és a Maros vidékével, azaz Temes, Torontál, Arad, Csanád, Krassó és Zaránd megyei településekkel [221–262.].

Külön problémát jelent ugyanakkor, hogy Lazius térképe napjainkra fennmaradt formájában I. Ferdinánd engedélyéből biztosan csak 1556-ban jelent meg, hiszen azon a kiadás dátuma két helyütt is olvasható. Mivel a térkép kinyomtatásának az esztendőn belüli pontos idejét nem ismerjük, ezért kérdéses, hogy a magyar szakértők a már megjelent művet vagy annak egy kézirat előzményváltozatát használták-e a lista összeállításához. Több tényező az utóbbit erősíti. Egyrészt, mint erre részben már az eddigi kutatások is felhívták a figyelmet,³¹ Lazius térképének alapváltozata már 1552–1553-ban bizonyosan készen volt. Ezt igazolja a mappa közepén olvasható, az 1552-es évszámot magába foglaló felirat éppúgy, mint a térkép összeállításában részt vevő huszonnégy, név szerint is felsorolt magyarországi segítő életrajzi adatai. Köztük ugyanis szerepel például a neves történetíró (Istvánffy Miklós) édesapja, az 1553. április elején elhunyt Istvánffy Pál és a még veszprémi püspökként említett, de 1553. május végén már erdélyi püspökké kinevezett humanista főpap, Bornemisza (Abstemius) Pál is. Ehhez a térképváltozathoz vagy akár annak valamiféle „helységnévlista-segédletéhez” Bécsben Nádasdy nádor vagy a Lazius ismerősei között számon tartott említett magyar főpapok könnyen hozzájuthattak.

Másrészt feltűnő, hogy a várlistában Pozsega(vár) neve két alkalommal fordul elő (9: *Posga* és 14: *Posgawar*), Lazius térképén viszont csak egyetlen egyszer szerepel. Ugyanez a különlegesség megfigyelhető viszont a milánói származású Niccolò Angielini 1570-es években készült, kézirat Magyarországtérképén,³² pedig ő az újabb kutatások szerint bizonyít-

28 Csukovits Enikő: Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk.: Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010. 93–120., vö. még a legkorábbi magyar határjárás-térkép kapcsán: Kiss, Andrea: Study on the historical geography of the first extent perambulation sketch from the Carpathian Basin. *Zbornik Od sjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 19. (2002) 127–141.

29 Adamček – Kampuš 1976. és Maksay 1991.

30 Csukovits, 2010. 106.

31 Hrenkó 1979. 283–284.; *Descriptio Hungariae* 1987. 116.; Papp-Váry Árpád 2005. 84.

32 Brichzin, Hans: Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angielus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden. Teil I. *Cartographica Hungarica*, 2. (1992) 39–43. (maga a térkép a folyóirat külső borítóján), Teil II. Uo. 4. (1994) 12–18., Teil III. Uo. 5. (1996) 8–11., ill. Török Zsolt: Angielini Magyarország-térképe: az 1570-es évekből. Uo. 8. (2004) 2–7.

hatóan sohasem járt a törökök által megszállt egykori Pozsega megyében.³³ E terület településeit tehát nyilvánvalóan más térképekről ültette át a sajátjára. Talán éppen Lazius országtérképének a magyar tanácsosok által 1556 kora tavaszán használt kézirat (vagy esetleg napjainkra már elveszett nyomtatott) változatáról... Harmadrészt ugyanerre utal, hogy Angielini mappáján, valamint ennek horvát–szlavón előzmény-térképein³⁴ bár németes alakban (*HERZOGTVRN*) ugyancsak szerepel egy olyan vár, amelyet Lazius térképén nem, ám listánkban magyaros névalakkal (37: *Herczeg Fijtorinja*) megtalálunk. Mindezek az adatok azt valószínűsítik, hogy 1556. március elején Bécsben a magyar tanácsosok a várjegyzék összeállításához egy olyan kézirat Magyarországtérképet (is) használtak, amelyet bizonyosan ismert, sőt felhasznált Wolfgang Lazius hamarosan kinyomtatott mappájához, de amelynek névanyagát utóbb részben Niccolò Angielini országtérképe örökített ránk.

Nádasdy nádor és munkatársai várjegyzéke az 1556-ban éppen aktuális török határ közelében fekvő, főként Pozsega, Körös és Somogy megyei várak esetében ugyanakkor sokkal részletesebb, mint bármelyik korabeli nyomtatott vagy kézirat ország- és határvégvidék-térkép névanyaga, hiszen majd kétszer több várat tartalmaz azokénál. Mindez egyértelműen azt mutatja, hogy a tanácsosok saját személyes, méghozzá igen alapos földrajzi és helyismereteikre is támaszkodtak a jegyzék megszerkesztésekor, még ha természetesen az e megyékben a késő középkorból a történeti-régészeti kutatások alapján ismert összes vár, várkastély és egyéb megerősített hely nem is szerepel a listában. A Bécsben bizonyítottan összegyűlt katona-politikusok pályájának ismereté-

ben ugyanakkor e kiemelkedő tájékozottságon nem kell csodálkoznunk.

Egyrészt Nádasdy nádor, Batthyány Ferenc és Tahy Ferenc a késő középkori Magyarország egykor legnagyobb megyéjében, Körösben korábban olyan kisebb-nagyobb váruradalmakkal rendelkeztek (például Nádasdy, 84: Velike; Batthyány, 94: Kristallóc, 105: Garignica, 72: Szvibovc vagy 133: Atyina; Tahy, 64: Gorbonok), amelyek névadó települései a jegyzékben is szerepeltek. Másrészt Batthyány közel egy évtizedig (1525–1533), majd Nádasdy éveken át (1537–1539), végül Zrínyi Miklós csaknem másfél évtizedig (1542–1556), még a lista összeállítása idején is, horvát–szlavón bán volt. A Dráva–Száva közti Szlavónia földrajzi viszonyainak ismerete tehát szinte „kisujjukban volt”, miként erről mind pályáik, mind fennmaradt levelezésük is tanúskodik.³⁵ Mindeközben ugyanők további forrásként természetesen építhettek említett humanista egyházi főméltóságú társaik (Oláh Miklós, Gregoriánczy Pál stb.) országleírásaira és történeti munkáira, vagy akár az utóbbiak ilyen vonatkozású esetleges korábbi földrajzi jellegű adatgyűjtéseire is.³⁶ Ám azt sem zárhatjuk ki, hogy akár valamelyik korábbi birodalmi gyűlésre vagy más alkalomra összeállított várvesztesség-listák is segítségükre szolgálhattak.

Ugyanez az alapos helyismeret csaknem elmondható a szlavón végeken ez időben különféle tisztségekben már másfél évtizede szolgáló Székely Lukácsról, Georg von Wildensteinről és Hans Lenkowitsch-ról is, akik ez idő tájt szinte hetente küldték részletesebb jelentéseiket a török határvidékről Bécsbe vagy Grazba.³⁷ Körös és Pozsega megye várainak listáját tehát akkori legjobb magyar és idegen származású katona-politikus ismerőik vették számba 1556. már-

33 Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években/Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570. Budapest, 2011. főként 22–25.

34 Ezekre frissen lásd uo. 31–37. és Nr. II–III. térkép.

35 További irodalommal újabban, Nádasdy: Varga Szabolcs: Nádasdy Tamás horvát–szlavón bánsága (1537–1539). *Századok*, 144. (2010/4) 793–822.; Batthyány: Pálffy Géza: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. (2009/2) 321–356., itt: 322–325. és édesapja, I. Boldizsár szlavóniai pályája kapcsán: Pálosfalvi Tamás: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe. I–II. *Századok*, 141. (2007/4) 843–877. és 142. (2008/2) 267–313.; Zrínyi: Bessenyei József: Szigetvári Zrínyi Miklós. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor. Budapest, 2007. 67–86. és Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. Uo. 39–65., itt: 47–52., ill. Petrić, Hrvoje: Zrínyi Miklós horvát–szlavón báni tevékeny-

sége (1542–1556) – különös tekintettel a Dunántúlra. In: Zrínyi Miklós élete és öröksége. A 2008. november 7–8-án Zrínyi Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából Szigetváron rendezett konferencia előadásainak szerkesztett szövege. Szerk.: Varga Zoltán. Szigetvár, 2010. 56–63., vö. még Varga Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. *Történelmi Szemle*, 45. (2003/1–2) 155–174.

36 Gregoriánczyra frissen lásd Varga Szabolcs: Adalékok Gregoriánczy Pál pécsi püspök életrajzához. In: Pécs az egyháztörténet tükrében. Tanulmányok. Szerk.: Erdős Zoltán – Kindl Melinda. Pécs, 2010. 125–135.

37 Lásd például Zrínyi Miklós és Georg von Wildenstein közös beszámolóját Körösről Bécsbe, Miksa főherceghez, a szlavóniai határvidéki helyzetről, valamint a listában is szereplő Kaposújvár elestéről és Korotna felégetéséről 1555. szeptember 24-éről (azaz a várjegyzék keletkezését megelőzően csupán fél esztendővel): ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 75. Konv. A. fol. 96–97., ill. számos levél Tahytól, Székelytől és Wildenstein-től 1555-ből: StLA Graz, Laa. A. Antiquum XIV. Militaria, Kronologische Reihe, Schubert 1555/1–3. passim. Székelyre újabban lásd Hozjan, Andrej: Vojak na krajini. Prispevek k biografije Luke Kövendi Székelyja/Zekela, barona ormoškega (1500–1574). In: Ormož skozi stoletja. V. Ured. Marija Hernja Masten. Ormož, 2005. 226–245.

cius elején Bécsben. Ezzel magyarázható, hogy várjegyzékük példátlanul gazdagra sikerült. Sőt, a német birodalmi rendek iratanyagában fennmaradt és emiatt névalakjaiban valamelyest már biztosan torzult lista helységnévalakjai jóval közelebb állnak a korabeli névalakokhoz, mint a Lazius-térképen olvasható, egy németajkú térképész és metsző által részben „elferdített” változataik. Ennek köszönhetően a várjegyzék a magyar és horvát földrajzi név-történetnek is kiemelkedő forrása, hiszen a korabeli okleveles anyag mellett ebből összegezve tájékozódhatunk arról, milyen névalakokkal illették a többségében már ekkor is horvátok lakta szlavóniai várakat.

Somogy megye vonatkozásában hasonló földrajzi és geopolitikai tájékozottság állapítható meg Tahy Ferencről és Nádasdy Tamásról. Tahy 1550-től 1553-ig ugyanis Szigetvárott szolgált, azaz a Dél-Dunántúl egyik legjobb ismerője volt. Nádasdy nádor kiváló földrajzi, sőt várismeretét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az az általa 1555 márciusában ugyancsak Bécsben, ráadásul saját kézzel papírra vetett dunántúli vár és megerődített hely-jegyzék, amely a 20. század eleje óta a magyar vártörténeti és terminológiai kutatások egyik megkerülhetetlen alapforrása.³⁸ (Ezzel ellentétben 1556. évi településlistánk a megerődített helyeket sajnos nem kategorizálta, ám a címében említett *urbes, castra et castella* között – mint ezt az eddigi vár- és kastélykutatásokból is tudjuk – a „valódi” várak mellett számos várkastély, megerődített kúria, kolostor és templom is található.) Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Lazius Magyarország-térképének eredeti adatközlői közül is többen származtak a déldunántúli régióból: nevezetesen a Baranyában született Istvánffy Pál mellett maga a mappa elsőként megnevezett adatszolgáltatója, a pécsi Bornemisza Pál püspök vagy az irodalmi munkásságáról is ismert Pécsi Kis Péter, továbbá István somogyvári apát (1543–

1553) vagy egy bizonyos *Pechwara*-ról való Fodor Pál, akkor a várlista e régióra vonatkozó gazdagsága sem nevezhető már meglepetésnek. Ám az is sokatmondó, hogy a szlavóniai adatközlők között ott szerepelt a Körös megyei Szalatnokról (ma Podravska Slatina) származó Szalatnok Máté deák, Zrínyi Miklós báni embere (1543) és Zágráb városának előkelő polgára, majd jegyzője (1545–1549), végül bírása (1557–1560).³⁹

Mindezek alapján összegezve megállapítható: a megfigyelt területű Magyar Királyság politikai-katonai elitje a 16. század közepén a megelőző évtizedek háborús és zűrzavaros viszonyai ellenére – elsősorban személyes országismeretének és különböző tisztségekben szerzett „helyszíni” tapasztalatainak, valamint a korszakban jelentős fejlődésnek indult térképészetnek és egykorú országleírásoknak köszönhetően – sokkal alaposabb földrajzi és geopolitikai ismeretekkel rendelkezett Magyarországról, mint azt a történeti kutatás korábban vélte vagy a 21. századból visszatekintve feltételezhetnénk. Ám a fenti vizsgálat a történetírás mellett tanulsággal szolgál a várkutatás és a régészet, illetve a térkép- és földrajztudomány számára is. Míg az előbbieknél jól jelzi, hogy a jövőben a különféle országos, regionális és megyei várkataszterek összeállításához a kartográfusokkal való szoros együttműködésben nélkülözhetetlen feladat lesz a 16–17. századi kéziratos és nyomtatott térképek (névanyagának) szisztematikus feldolgozása, addig az utóbbiak számára kiválóan mutatja a hazai és külföldi levéltárakban még lappangó különféle írott források jelentőségét a nyomtatott Magyarország-mappák történetének megismeréséhez. E tanulmánnyal – Feld István előtt tisztelegve – ezen együttműködéshez szerettem volna a történeti kutatások oldaláról hozzájárulni.

38 Töredékes közlése: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915. 56.: 3. jegyz. és 57.: 1. jegyz., ill. újabb, teljes kiadása: Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999. 113–119.

39 A teljesség igénye nélkül, Istvánffy: Holub József: *Istvánffy Pál*. In: *Békefi-Emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*. Írták: Tanítványai. Budapest, 1912. 222–237.; Bornemisza: Mikó Árpád: *Bornemisza (Abstemius)*

Pál végrendelete 1577-ből. Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek a sorához. *Művészettörténeti Értesítő*, 45. (1996) 203–221.; Pécsi Kis: Pécsi Kis Péter: *Exegeticon*. Sajtó alá rend., bev., jegyz.: Bessenyei József. Budapest, 1993.; Szalatnok: *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Svezak 12–14. Sabr. Emilij Laszowski. Zagreb, 1929–1932. passim.

FÜGGELÉK: FORRÁSKÖZLÉS

A kiadás alapjául szolgáló, véleményem szerint névalakjait tekintve legkevésbé romlott példány: ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasc. 40., unfoliiert [az oldal-töréseket a recto/verso szó beírásával jelöltem].

A forrásnak a kiadáshoz felhasznált másolatai: A) Bayerisches Hauptstaatsarchiv [a továbbiakban HStA] München, Kurbayern Äußeres Archiv 3177. fol. 377–379v.; B) HStA Stuttgart, A 262. Büschel 47. fol. 180–182v.

A várlista további másolatai: C) Bayerisches HStA München, Kasten blau 107/2b., unfoliiert, Beilage B.; D) Sächsisches HStA Dresden, Geheimer Rat, Geheimes Archiv, Locat 10192/4. fol. 277–281.; E) Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin, I. HA Repertorium 10. Nr. X. Fasz. F. fol. 50–53r.; F) Nordrhein-Westfälisches HStA Düsseldorf, Jülich-Berg II. Nr. 2297. fol. 47–51r.; G) Hessisches Staatsarchiv [a továbbiakban StA] Marburg/Lahn, Best. 3. Nr. 1246. fol. 47–50r.; H) StA Nürnberg, Nürnberger Reichstagsakten Nr. 24. Prod. 7.; I) StA Bamberg, Bamberger Reichstagsakten Nr. 37. fol. 63–68.; J) StA Würzburg, Würzburger Reichstagsakten Nr. 37. fol. 67–71r.; K) Stadtarchiv Augsburg, Reichstagsakten Nr. 2., unfoliiert.⁴⁰

A forrás közlésére speciális, táblázatos módot választottam: a táblázat első oszlopában a váraknak a forrásban olvasható eredeti *névalakját* illetve szögletes zárójelben a müncheni és stuttgarti másolatokban

ettől eltérő írásváltozatait] kurziválva találja meg az olvasó, a második oszlopban a települések azonosítását és lokalizálását végeztem el, nevezetesen az alábbi sorrendben:

- a várnak-településnek a forrásban szereplő névalak alapján azonosítható (egykori) magyar neve,
- amennyiben létezett, egykorú másik magyar, horvát, német stb. elnevezése,
- a Magyar Királyság határain belül található település esetén az a megye, amelynek területén 1526–1556-ban, illetve ezt megelőzően, a késő középkorban feküdt,
- kerek zárójelben annak a településnek a napjainkban használt elnevezése, amelynek területén vagy közelében a vár(os) található vagy romja fekszik,
- a zárójelen belül annak az államnak a betűjele, ahol ma a település/város található. A Magyar Köztársaság országhatárain kívül fekvő helységek azonosításakor az alábbi országnév-rövidítéseket alkalmaztam: BIH: Bosznia-Hercegovina; HR: Horvátország; RO: Románia; SK: Szlovákia; SRB: Szerbia. (Az azonosításhoz és lokalizáláshoz a 8. jegyzetben felsorolt munkákat használtam.)
- végül szögletes zárójelben Wolfgang Lazius 1556-ban megjelent Magyarország-térképének névalakjait szerepeltettem,⁴¹ amennyiben azon az adott település megtalálható.

[recto:] NOMINA URBIUM, CASTRORUM ET CASTELLORUM
IN REGNIS HUNGARIAE, DALMATIAE, CROATIAE ET SCLAVONIAE A TURCIS
POST OBITUM SERENISSIMI OLIM FOELICISSIMAE RECORDATIONIS LUDOVICI REGIS
AMISSORUM, QUORUM NOS IN PRAESENTI MEMINISSE POTUIMUS
USQUE AD ANNUM PRAESENTEM 1556.

1. Jajicza [Jaiiza, Faijcza]	Jajca (Jajce BIH) [Iajcza]
2. Baniyaluka [Baniialuka, Bniyalucka]	Bányaluka/Banja Luka (Banja Luka BIH) [Wanyaluka]
3. Orbaz	Orbász (egykor Vrbas/Vrbaski grad, ma Gornji Podgradci BIH) [Orywaz]
4. Zwechaij [Zwechaii]	Zvecsaj (Zvečaj BIH) [Zwezau]
5. Gredistae [Gradiskae, Gredisste]	Gradiska, bosnyákul Gradiška (Bosanska Gradiška BIH) [Gradiskya Turcicum]
6. Dubijczte [Dubitzte, Dubijcte]	Dubice, bosnyákul Dubica (Bosanska Dubica BIH) [Dobitza]
7. Cliscium reaedificatum denuo a Turcis tribus miliaribus a Bijheg [Biiheg] castrum Bwnijffijagrad [Bronijttiagrad, BronijHijagrad]	Biheg/Bihács, bosnyákul/horvátul Bihać (Bihać BIH) feltehetően Bunić (HR)

40 Josef Leeb szíves közlése alapján.

41 A mai Magyarország területére eső helynevek jegyzékét közölte: Hrenkó 1979. 362–367.

8. <i>Alterum quoque in Lijka [Liika], cuius nomen nunc non memini.</i>	Lika megye (Županiya Lika HR) Klissza, németül Klis, horvátul Klis (Klis HR)
<i>Tota Possega, in qua haec castra et fortalitia [fortali] fuerunt</i>	
9. <i>Posga</i>	Pozsega, Pozsega m. ([Slavonska] Požega HR) [Posega]
10. <i>Brod</i>	Bród, Pozsega m. (Slavonski Brod HR) [Brod]
11. <i>Kobas</i>	Kobás, Pozsega m. (Slavonski Kobaš HR) [Robas]
12. <i>Pleternicze [Pleternize]</i>	Pleternice/Pleternica, Pozsega m. (Pleternica HR) [Pleternycze]
13. <i>Viskowcz [Viscokewcz, Viskowcze]</i>	Viskocv/Viskovce/Viskovci/Magasvár, Pozsega m. (Viškovački grad Viškovci Požeški közelében HR) [Wyzechky]
14. <i>Posgawar [Pascawar]</i>	Pozsegavár, Pozsega m. ([Slavonska] Požega HR) – valószínűleg véletlenül másodsor
15. <i>Wijwar [Wiiwar]</i>	Újvár/ Pozsegaújvár, Pozsega m. (Vrhovački grad Gradski Vrhovci közelében HR)
16. <i>Brezthowcz [Bretzthewcz]</i>	Bresztovc/Bresztolc/Éleskő, Pozsega m. (Brestovac Požeški, maga Éleskő vára ma a településtől D-re Turski grad néven ismert HR)
17. <i>Orijawar [Orawar]</i>	Orjavár/Orjava, Pozsega m. (Orljavac HR) [Oriawa]
18. <i>Rudisna [Rudissna]</i>	Rudina, Pozsega m. (Rudina, Podvrško-tól K-re HR)
19. <i>Podversa [Paduerssa, Podourssa]</i>	Podversa/Podvarsa, Pozsega m. (Podvrško HR)
20. <i>Sagowijna [Sagewiina, Sagwijnna]</i>	Sagovina/Ság, Pozsega m. (Šagovina Mašička és Šagovina Cernička között HR) [Sagowyna]
21. <i>Cerneke [Cerneckh, Cerneck]</i>	Cerneke/Csernek/Csernik, Pozsega m. (Cernik, Nova Gradiška mellett HR) [Czernik]
22. <i>Gradacz</i>	Gradac/Gracsanica, Pozsega m. (Gračanica rom, Bačin Dol mellett HR)
23. <i>Gredijstthe [Gradiisithe, Grediisethe]</i>	Gradistye/Gradistya, Pozsega m. (Gradište Bekteško HR)
24. <i>Gotho [Gotthe]</i>	Gotó, Pozsega m. (Kutjevo HR) [Gotho]
25. <i>Owar [Obar]</i>	Óvár, Pozsega m. (Lukač fölött a Gradac nevű hegyen, Kutjevo és Kaptol között HR) [Owar]
26. <i>Posga Zenth Peter [Posga Zenh Petter, Posga Zent Petter]</i>	Pozsegaszentpéter, Pozsega m. (Kaptol, maga a vár: Kaptolski grad HR) [Z. Peter]
27. <i>Vellijke [Veliike]</i>	Velike/Velika, Pozsega m. (Velika, [Slavonska] Požega-tól É-ra HR) [Welykawar]
28. <i>Stresemliæ [Stresemliæ, Stressemlije]</i>	Sztrezsemlje/Sztrazsemlje/Sztrazsemán, Pozsega m. (Stražeman HR) [Strazzemlye]
29. <i>Kewwar [Kewirar]</i>	Kővár, horvátul Kamengrad, Pozsega m. (ma Vučjak Kamenski, Buče területén HR)
30. <i>Gijletffij Castella [Gilaij Castella]</i>	Gilétffy kastélya, azaz a Gilétffy (Gilétfi) család kastélya, Pozsega m. (vagy egykor az Orljava folyó szái torkolatánál, Slavonski Kobaš közelében, vagy a mai Šumetlica falu feletti Gradina HR)
31. <i>Izdenecz [Jedentz, Izdenecz]</i>	Izdenc, Pozsega m. (Zdenci Brodski HR)

32. <i>Gerenda</i> [<i>Geranda</i>]	Gerenda, Pozsega m. (Štari Slatinik felett Gradina HR) [Gerenda]
33. <i>Vijnicij</i> [<i>Viinicij</i>]	Vinici/Vinica, Pozsega m. (Podvinje közelében HR)
34. <i>Radijmlae</i> [<i>Radmule</i> , <i>Radijmle</i>]	Radimlje, Pozsega m. (talán a mai Radovanje falu melletti Stupnik nevű rom HR)
[verso:]	
35. <i>Podbrwchij</i>	Podbucsa (a Gilétfy/Gilétfi család egykori vára), Pozsega m. (feltehetően a mai Buče feletti Gradina HR)
36. <i>Zapolija</i> [<i>Zapolia</i>]	Szapolya, horvátul Zapolja/Zapolje, Pozsega m. (Staro Petrovo Selo közelében HR) [Zapolya]
37. <i>Herczeg Fijtornija</i> [<i>Herczec Fiitornia</i>]	Hercegfőrnnya, feltehetően Pribinyei Hercegfőrn Jánosnak (Herceg István fiának), Pozsega vármegye jegyzőjének (1524) a megerősített kastélya az egykori Pribinyén, Pozsega m. (egykor Završje Požeško közelében HR)
38. <i>Dijnijtrowcz</i> [<i>Diinijtroc</i>]	Dimitrov, Pozsega m. (Kutjevo közelében HR)
<i>Inter Drawwm et Zawwm fluvios</i>	
39. <i>Kalpon</i> [<i>Kolpon</i>]	Kölpény/Kalpony, Szerém m. (Kupinovo SRB) [Kelpen]
40. <i>Archij</i> [<i>Archii</i>]	Árki, Szerém m. (Jarak, Sremska Mitrovica mellett SRB) [Arky]
41. <i>Szarwas Zent Demeter</i>	Szávaszentdemeter, Szerém m. (Sremska Mitrovica SRB) [Z. Demeter]
42. <i>Noijghaij</i> [<i>Noiighaii</i>]	Nagyolasz, Szerém m. (Mandelos SRB) [Naygallas]
43. <i>Gerguewcz</i> [<i>Gergurewcz</i>]	Gergurevc/Szentgergely, Szerém m. (Grgurevci, Sremska Mitrovica mellett SRB) [Z. Georg]
44. <i>Maroth</i>	Marót, Valkó m. (Morović SRB) [Maroth]
45. <i>Rednek</i> [<i>Redneck</i>]	Rednek, Szerém m. (Vrdnik SRB) [Rednek]
46. <i>Szeblije</i> [<i>Szebliie</i>]	Zseblje/Zsablya, Bács m. (Žabalj SRB) [Zeblye]
47. <i>Erdeud</i> [<i>Erdeud</i>]	Erdőd, Valkó m. (Erdut HR) [Erdewdy]
48. <i>Titel</i>	Titel, Bács m. (Titel SRB) [Titul]
49. <i>Peter Waradija</i> [<i>Peter Waradia</i>]	Pétersvár/Pétersváradja, Bács m. (Petrovaradin, ma Novi Sad része SRB) [Petri Varadinum]
50. <i>Wijlak</i> [<i>Wilach</i>]	Újlak, Valkó m. (Ilok HR) [Vylak]
51. <i>Beregzo</i>	Berekszó, Valkó m. (Berkasovo SRB) [Bereczlo]
52. <i>Ata</i> [<i>Aia</i>]	Atya, Valkó m. (Šarengard HR) [Athya]
53. <i>Cherogh</i>	Cserög, Szerém m. (Čerević, ma Beočin része SRB) [Serlek]
54. <i>Valkawar</i> [<i>Valkowar</i>]	Valkóvár, Valkó m. (Vukovar HR) [Valkowar]
55. <i>Boroh</i>	Boró/Boroh/Borh, Valkó m. (Borovo HR)
56. <i>Nemtij</i> [<i>Nenitij</i>]	Németi/Nemti, Valkó m. (Nijemci HR)
57. <i>Jlcz</i>	Ilcs, Valkó m. (Ilača HR)
58. <i>Ezek</i> [<i>Ezckh</i> , <i>Ezck</i>]	Eszék, Valkó m. (Osijek HR) [Ezekh/Essekh]
59. <i>Kraaso</i> [<i>Koasso</i>]	Krassó/Karasó, horvátul Karaševó, Baranya m. (Petrijevci HR) [Crasso]

60. <i>Berzewcze</i> [<i>Berzewcze</i>]	Berzóce, Körös m. (ma a Brezovica melletti Gradina HR) [Berzweche]
61. <i>Verewcze</i>	Verőce, Verőce m. (Virovitica HR) [Werewcze]
62. <i>Bakwa</i> [<i>Backwa</i>]	Bakva, Verőce m. (Špišić-Bukovica HR) [Bakwa]
63. <i>ZentIstwan</i> [<i>Zentiswan, Zent Istwan</i>]	Szentistván, valószínűleg Racsicaszentistván, Körös m. (Bedenička HR)
64. <i>Gorbonok</i> [<i>Gorbonak, Gorbonock</i>]	Gorbonok, Körös m. (Kloštar Podravski HR)
65. <i>Pastijncz</i> [<i>Pestiincz</i>]	Pascinc/Pastyinc, Körös m. (Bačkovica közelében HR)
66. <i>Prodawijz</i> [<i>Prodawiitz</i>]	Prodaviz, horvátul Prodavić, Körös m. (Virje HR)
67. <i>Zent Dama Kos</i> [<i>Zent Damokos</i>]	Szentdomonkos, Körös m. (Domankuš HR)
68. <i>Reche</i>	Récse/Rojcsa, Körös m. (Rovišće HR)
69. <i>Zenth Peter</i> [<i>Zent Peter, Zentpeter</i>]	Szentpéter, Körös m. (Sveti Petar Čvrstec HR)
70. <i>Gwdowcz</i> [<i>Gudewcz</i>]	Gudovc/Gedóc, Körös m. (Gudovac HR)
71. <i>Nard</i>	Nard/Nart, Körös m. (Narta HR)
72. <i>Zwijbowcz</i> [<i>Zwiibewcz</i>]	Szvibovc, horvátul Svibovec, Körös m. (ma Velko és Malo Korenovo közelében HR)
73. <i>Zent Pal</i>	Szentpál, Körös m. (Pavlovac HR)
74. <i>Chakowcz</i> [<i>Chakewcz</i>]	Csakovc, horvátul Čakovec, Körös m. (ma talán Pupelica közelében HR) [Czakocz]
75. <i>Prastocz</i> [<i>Prestocz</i>]	Prastóc/Prascsevc, Körös m. (Prašćevac HR)
76. <i>Bwstijncz</i> [<i>Bustiincz</i>]	Bustinc/Businc, Körös m. (talán az előbbi Prašćevac vagy az utóbbi Pakrac közelében HR)
77. <i>Pekrecz</i> [<i>Pokrecz</i>]	Pekrec, Körös m. (Pakrac HR) [Pekericz]
78. <i>Feijerkew</i> [<i>Feuerkew</i>]	Fejérkő/Fehérkő, Körös m. (Bijela Stijena HR) [Bolestyna]
79. <i>Rassa</i>	Rácsa, horvátul Rača, Körös m. (Bijela Stijena közelében HR)
80. <i>Szoboczki</i> [<i>Szoboczki</i>]	Szobocki/Szombathely/Subocki grad, Körös m. (Subocka közelében HR) [Zoboczky]
81. <i>Brijthwijchijna</i> [<i>Briithwiichiima</i>]	Britvicsina/Borotva, horvátul Britvičina/Britvić grad, Körös m. (Roždanik közelében HR)
82. <i>Zempchewijwar</i> [<i>Zempchwiiwar</i>]	Szempcseújvár/Szencseújvár, horvátul Novigrad, Körös m. (Novska HR)
83. <i>Jazenowcz</i>	Jaszenovc, Körös m. (Jasenovac HR)
84. <i>Velijcke</i> [<i>Veliike</i>]	Velike/Velika, Körös m. (Kraljeva Velika HR) [Velica regalis]
85. <i>Monozlo</i>	Monoszló, horvátul Moslavina, Körös m. (Popovača HR)
86. <i>Plowdijn</i> [<i>Plowdin</i>]	Plovdin/Plodin, horvátul Plovdin grad, Körös m. (Kutina közelében HR)
87. <i>Deznijcze</i> [<i>Desničze, Denijcze</i>]	Desnice, Körös m. (Dišnik HR)
[verso:]	
88. <i>Chakocz</i>	Csakovc/Csáktornya, horvátul Čaklovac, Körös m. (Pakractól K-re, Dragović falu felett HR)
89. <i>Racha</i>	Racsa, Körös m. (Nova Rača HR)
90. <i>Megerijche</i> [<i>Megeriiche</i>]	Megyericse, Körös m. (Medjurača HR)

91. <i>Kontocz [Konthocz]</i>	Kontovc, Körös és Verőce m. határán (Grubišno Polje és Končanica közelében HR) [Candotz]
92. <i>Szent Bertalam [Szent Bertalam]</i>	Szentbertalan, Verőce m. (Špišić-Bukovica közelében HR)
93. <i>Szent Ersebeth [Szent Ersebeth]</i>	Szenterzsébet, Körös m. (Gornji Miholjac közelében HR)
94. <i>Krijstalowcz [Kriista lawcz]</i>	Kristallóc, Körös m. (Kreštelovac, ma Sokolovac falu mellett HR) [Kestoloc]
95. <i>Dijanwar [Diiانwar]</i>	Dianvár/Dianvára, Körös m. (Sokolovac Daruvarski közelében HR) [Dianatz]
96. <i>Wijawdwar [Wiiawdwar]</i>	Újudvar, Körös m. (Veliki Pasijan HR)
97. <i>Sandroz</i>	Sandroc, másként Musina, Körös m. (ma Šandrovac falu Musina részén HR)
98. <i>Dobra Kutta</i>	Dobrakutya/Dobrakucsa, Körös m. (Dobra kuća HR) [Dobrakutia]
99. <i>Szurch [Sziurch, Szijrch]</i>	Szircs, Körös m. (Sirač HR)
100. <i>Szelnak [Szelanackh, Szelnack]</i>	Szelnjak/Zselnjak/Szolnok, Körös m. (Želnjak, Sirač közelében HR) [Selnyakh]
101. <i>Podgorije [Padagriie]</i>	Podgorje/Podborje/Hévízkővár, Daruvár, Körös m. (Daruvar HR)
102. <i>Bela</i>	Béla, Körös m. (Bijela HR) [Bela]
103. <i>Soproncza [Sopronza]</i>	Sopronca/Szaplonca, Körös m. (Veliki Bastaji közelében HR) [Sopronitza]
104. <i>Garijth [a másik listákból pótolva]</i>	Garics, Körös m. (Garić-grad, Podgarić mellett HR) [Garukh]
105. <i>Garnijcza [a másik listákból pótolva]</i>	Garnica/Garignica, Körös m. (ma Berek falutól D-re HR) [Garganiza]
106. <i>Zwijnar [Zwiinar, Zwiijnär]</i>	Szvinjár/Szvinjarec, Körös m. (Svinjarec HR)
107. <i>Berstanowcz</i>	Berstyanóc, horvátul Breštanovc/Bršljanec/Bršćanec, Körös m. (Bršljanovac grad, Podgarić-Novo Selo-tól D-re HR)
108. <i>Magor [Mogor]</i>	Mogor, Körös m. (Kutjevo közelében HR)
109. <i>Szenth Iwan [Szenthwan]</i>	Szentiván/Berivojszentiván, Körös m. (Garešnica, Dišniktól DK-re HR)
110. <i>Zarwaskew [Zerwaskew]</i>	Szarvaskő, horvátul Jelengrad, Körös m. (Gornja Jelenska HR)
111. <i>Chazma [Chosma]</i>	Csázma, Körös m. (Čazma HR) [Chasma]
112. <i>Demborw [Domborw]</i>	Dombró, Körös m. (Dubrava HR) [Dombro]
113. <i>Huztijlona [Huztiilama]</i>	Husztilónya/Usztilónya, Körös m. (Ustilonja HR)
114. <i>Ghomlech</i>	Gomlek/Gomnec, Körös m. (valószínűleg Bosiljevo Čazmansko közelében HR)
115. <i>Izdencz [Izdenecz, Ilzdencz]</i>	Izdenc, Körös m. (Veliki Zdenci HR) [Isdenitz]
116. <i>Gordowa</i>	Gordova, Körös m. (Veliki Grđevac HR) [Gordonia]
117. <i>Dwhowecz [Duchewecz]</i>	Duhovec/Szentlélek, Körös m. (Duhovi HR)
118. <i>Peker Zerdahel</i>	Pekerszerdahely, Körös m. (Gornji Sredjani HR)
119. <i>Zent Kewroczth [Zent Kewroztk]</i>	Szentkereszt/Szentkörösz/másként Bagyanovc, Körös m. (Badlješina HR)
120. <i>Pethowina [Petrwijna, Petrowijna]</i>	Petrovina, Körös m. (Gornji Sredjani közelében HR) [Petrowyna]

121. <i>Sara azzon Castella</i>	Sára asszony kastélya, petrovinai Pekry Mihály özvegye, Sára kastélya, Körös m. (valószínűleg a fent említett Petrovina/Gornji Sredjani vidékén HR)
122. <i>Marta azzon Castella</i>	Márta asszony kastélya, Gilétfy (Gilétfi) Miklós leányának, Mártának, Cirkvenai Mikcsec Péter özvegyének egyik kastélya (esetleg a birtokában lévő „castellum Lwka”) Körös m. (talán egykor az alább következő Szopje/ma Sopje vidékén HR)
123. <i>Zopija [Zopiia]</i>	Szopja/Szopje, Körös m. (Sopje HR) [Zoppia/Soppianum]
124. <i>Valpo</i>	Valpó, Baranya m. (Valpovo HR) [Walpo]
125. <i>Zeglak</i>	Szeglak, Baranya m. (Harkanovci közelében HR) [Zeglak]
126. <i>Diako</i>	Diakó/Diakóvár, Valkó m. (Đakovo HR)
127. <i>Gara</i>	Gara, Valkó m. (Gorjani HR) [Garra]
128. <i>Zombathel</i>	Szombathely, Valkó m. (Subotiče/Subotica, Koška és Našice közelében HR) [Zombathel]
129. <i>Nechke [Necke]</i>	Nekcse, Baranya m. (Našice HR) [Nekche]
130. <i>Rabocza [Rabocza, Rahocza]</i>	Rahoca/Raholca, Körös m. (Orahovica HR) [Rahocza]
131. <i>Zenthmijklos [Zenthmijklos, Zenth mijklos]</i>	Szentmiklós, Körös m. (Mikluš HR) [Z. Nicloss]
132. <i>Darnocz [Dernocz, Därnocz]</i>	Darnóc, Körös m. (Slatinski Drenovac HR) [Darnocz]
133. <i>Attijna [Attiina]</i>	Atyina/Athina, Körös m. (Voćin HR) [Athyna]
134. <i>Iwanka [Iwanek]</i>	Ivánka/Ivánkaszentgyörgy, Valkó m. (Ivankovo HR) [Wanka]
135. <i>Herman</i>	Herman/Hermán/Hermánvára, Valkó m. (Antin és Markušica közelében HR) [Herman]
136. <i>Palijna [Paliina]</i>	Palina, Valkó m. (Paljevina HR) [Palyna]
[verso:] Citra Danubium	
137. <i>Kolpen</i>	Kölpény/Kalpony, Szerém m. (Kupinovo SRB) – valószínűleg véletlenül másodszor [Kelpen]
138. <i>Soklijos [Sokliios, Soklyos]</i>	Soklyós/Siklós, Baranya m. (Siklós) [Soklyos]
139. <i>Baranawar [Baranawr, Barnawar]</i>	Baranyavár, Baranya m. (Branjin Vrh HR) [Baranywar]
140. <i>Lasko [Lesko]</i>	Laskó, Baranya m. (Lug HR)
141. <i>Kewszeg [Keuszeg]</i>	Kőszeg, Baranya m. (Batina területén HR)
142. <i>Zekchijw [Zekchiiw, Zekchyw]</i>	Szekcső, Baranya m. (Dunaszekcső) [Zekew]
143. <i>Pech, id est quinque ecclesiae</i>	Pécs, latinul Quinqueecclesiae, németül Fünfkirchen, Baranya m. (Pécs) [Qui. Eccl.]
144. <i>Kewrews [Keureus]</i>	Körös, Baranya m. (Kisasszonyfa közelében) [Kewrez]
145. <i>Kijs azzon Falwa [Kiis azzon falwa]</i>	Kisasszonyfalva, Baranya m. (Kisasszonyfa) [Kysazzomfalwa]
146. <i>Kijzder [Kiisder]</i>	Kisdér/Kizdér, Baranya m. (Kisdér)
147. <i>Zerdahel [Zerdahell]</i>	Szerdahely, Baranya m. (Drávaszerdahely)
148. <i>Zaazwara [Zaastwara]</i>	Szászvár/Szászvára, Tolna m. (Szászvár)
149. <i>Batha</i>	Báta, Tolna m. (Báta) [Batha]
150. <i>Bathaszek [Bathaszeck]</i>	Bátaszék, Tolna m. (Bátaszék) [Bathesek]
151. <i>Szekzaard</i>	Szekszárd, Tolna m. (Szerkszárd) [Zegzard]

152. <i>Pech Waradija</i> [<i>Pech Waradia</i>]	Pécsváradja/Pécsvárad, Baranya m. (Pécsvárad) [Pechuarad]
153. <i>Zent Lorijncz</i> [<i>Zenth Loriincz</i>]	Szentlőrinc, Baranya m. (Szentlőrinc) [Z. Lor.]
154. <i>Selle</i>	Sellye, Baranya m. (Sellye) [Selye]
155. <i>Szwlos</i> [<i>Szwles</i>]	Szőlős, Baranya m. (ma Kővágószőlős)
156. <i>Bosok</i>	Bosok/Bozsok, Baranya m. (Palotabozsok) [Bosok]
157. <i>Malewara</i> [<i>Male wara</i>]	Márévár, Tolna m. (Magyaregregy közelében) [Male]
158. <i>Anawara</i> [<i>Ana wara</i>]	Anyavár, Tolna m. (Sióagárd közelében) [Anyauara]
159. <i>Symon tornija</i> [<i>Symontorniia</i>]	Simontornya, Tolna m. (Simontornya) [Symonthorna]
160. <i>Darno</i>	Dáró (Dárovár), Tolna m. (Jágónak közelében)
161. <i>Dewbergezh</i> [<i>Deubergezh</i> , <i>Dewbregezth</i>]	Döbrököz, Tolna m. (Döbrököz) [Debregest]
162. <i>Dambo</i> [<i>Dombo</i>]	Dombó, Tolna m. (Dombóvár) [Dombo]
163. <i>Ozora</i>	Ozora, Tolna m. (Ozora) [Ozora]
164. <i>Enijng</i> [<i>Eniing</i>]	Enying, Veszprém m. (Enying)
165. <i>Thamassij</i> [<i>Thamassii</i>]	Tamási, Tolna m. (Tamási) [Thamasy]
166. <i>Faijz</i> [<i>Jaiiz</i> , <i>Janz</i>]	Fajsz, Somogy m. (Somogyfajsz)
167. <i>Mere</i>	Mére/Mérő, Somogy m. (Kaposmérő)
168. <i>Nijek</i> [<i>Niick</i> , <i>Nijck</i>]	Nyék, Tolna m. (Felsőnyék)
169. <i>Daro</i>	Dáró, (Dárovár), Tolna m. (Jágónak közelében) – valószínűleg véletlenül másodszor
170. <i>Szenthiaakab</i> [<i>Szen Jakob</i> , <i>Szen Jakab</i>]	Szentjakab, Somogy m. (Kaposzentjakab) [Z. Iacab]
171. <i>Ewthwes</i> [<i>Ewthues</i>]	Ötvös, Somogy m. (Ötvöskőnyi része)
172. <i>Kapos Wijwar</i> [<i>Kaapos wiiwar</i> , <i>Kapos wijwar</i>]	Kaposújvár/Kaposvár, Somogy m. (Kaposvár) [Kapoziwar]
173. <i>Mezthegnijew</i> [<i>Mezthegniew</i>]	Mesztegyő, Somogy m. (Mesztegyő) [Meztegnew]
174. <i>Baijom</i> [<i>Baiiom</i>]	Bajom, Somogy m. (Nagybajom) [Bayon]
175. <i>Korothna</i> [<i>Korotna</i>]	Korotna/Korokna, Somogy m. (Nagybajom közelében) [Karothona]
176. <i>Paczod</i> [<i>Paczad</i>]	Pácód/Pacod, Somogy m. (Kivadár és Háromfa közelében) [Pachet]
177. <i>Babolcha</i>	Babolcsa/Babócsa, Somogy m. (Babócsa) [Babolcha]
178. <i>Koppán</i>	Koppány, Tolna m. (Törökkoppány) [Koppán]
179. <i>Endred</i>	Endréd, Somogy m. (Balatonendréd) [Enderew]
180. <i>Karad</i>	Karád, Somogy m. (Karád) [Karad]
181. <i>Orda</i>	Orda, Somogy m. (Ordacsehi)
182. <i>Bezprem</i>	Veszprém/Beszprém, Veszprém m. (Veszprém) [Vesprimium]
183. <i>Che kewth</i> [<i>Che keuth</i>]	Csékút, Veszprém m. (Padragkút része) ⁴²
184. <i>Gezthes</i> [<i>Getzthes</i>]	Gesztes, Komárom m. (Várgesztes) [Gesthes]
185. <i>Chokakew</i>	Csókakő, Fejér m. (Csókakő) [Chakakw]
186. <i>Gerencher</i> [<i>Gerencker</i>]	Gerencsér/Gerencsért, Komárom m. (Oroszlány közelében) [a név nélküli várjel a közelben Lazius térképén]
187. <i>Vittan</i>	Vitány, Komárom m. (Vértessomló közelében) [Vithan]

42 Az Essegvári család kevésbé ismert kúriája/kastélya, amelyet 1586-ban lerombolt *castellum*ként említene. ÖStA Wien, AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn rote Nr. 49. 1586. März fol.

112–113., vö. Horváth Richárd: *Castrum Teremhegy*. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum*, 3. (2006/1) 59–71., itt: 65.

188. <i>Buda</i>	Buda, németül Ofen, Pilis m. (Budapest része) [Ofen/Buda]
189. <i>Alba Regia</i>	Székesfehérvár, latinul Alba Regia, németül Stuhlweißenburg, Fejér m. (Székesfehérvár) [Stulweyssenburg/Alba Regali]
190. <i>Strijgonium</i> [<i>Striigonium</i>]	Esztergom, latinul Strigonium, németül Gran, Esztergom m. (Esztergom) [Strigonium/Gran]
191. <i>Sambok</i>	Zsámbok/Zsámbék, Pilis m. (Zsámbék) [Sombok]
192. <i>Vaal</i>	Vál, Fejér m. (Vál) [Val]
193. <i>Damas</i>	Damásd, Hont m. (Ipolydamásd) – helyesen a Dunától É-ra, az ún. dunáninneni ország részben
[recto:]	
194. <i>Vijsegrad</i> [<i>Viisegrad</i>]	Visegrád, németül Plindenburg, Pilis m. (Visegrád) [Vizzeograd/Plindnburg]
195. <i>Salmaar</i> [<i>Saalmaar</i>]	Salmár/Solymár, Pilis m. (Solymár) [Salmar]
Ultra Danubium et intra Tibiscum [Libiscum]	
196. <i>Bach</i>	Bács, Bács m. (Bač SRB) [Bath]
197. <i>Kalacha</i> [<i>Kalaka</i>]	Kalocsa, Solt m. (Kalocsa) [Colocza]
198. <i>Zatha</i>	majdnem biztosan Szata, Valkó m. (Sotin HR) [Zatha, a Lazius-térképen helyesen a Duna jobb partján, Atyától É-ra]
199. <i>Zabatka</i>	Szabadka, Csongrád m. (Subotica SRB) [Sabatka]
200. <i>Fel eghaz</i> [<i>Feleghaz</i>]	Félegyház/Félegyháza, Bács m. (egykor Bač közelében SRB)
201. <i>Czobor Zent mijhal</i> [<i>Gobor zent miihal, Czobor Zenth mijhal</i>]	Czoborszentmihály, Bodrog m. (egykor a mai Zombor területén SRB) [Z. Michal]
202. <i>Gezth</i> [<i>Getzh</i>]	Geszt, Bodrog m. (egykor a mai Zombor területén SRB)
203. <i>Bewlchke</i> [<i>Beulckhe</i>]	Bölske, Tolna m. (Bölske) – helyesen a Duna jobb partján
204. <i>Szolnok</i>	Szolnok, Külső-Szolnok m. (Szolnok) [Zolnok]
205. <i>Pest</i>	Pest, Pest m. (Budapest része) [Pesth]
206. <i>Vacz</i>	Vác, németül Waitzen, Nógrád m. (Vác) [Woczen/Vacia]
207. <i>Bwijak</i> [<i>Bwiab, Bwijack</i>]	Buják, Nógrád m. (Buják) [Buak]
208. <i>Hatwan</i> [<i>Hatman</i>]	Hatvan, Heves m. (Hatvan) [Hadwan]
209. <i>Zonda</i> [<i>Zenda</i>]	Szanda, Nógrád m. (Szanda) [Zonda]
210. <i>Salgo</i>	Salgó, Nógrád m. (Salgótarján része)
211. <i>Nograd</i>	Nógrád, Nógrád m. (Nógrád) [Nouigrad]
212. <i>Saagh</i>	Ság, Hont m. (Šahy SK) [Schag/Sag]
213. <i>Dregel</i> [<i>Degrel</i>]	Drégely, Hont m. (Drégelypalánk mellett) [Dregel]
214. <i>Garmath</i>	Gyarmat, Nógrád m. (Balassagyarmat) [Gyarmath]
215. <i>Zechen</i>	Szécsény, Nógrád m. (Szécsény)
216. <i>Chew</i>	Cső/Csővár, Nógrád m. (Csővár)
217. <i>Nana</i>	Nána, Heves m. (Kisnána) [Nana]
218. <i>Fijleck</i> [<i>Fiilek</i>]	Filek/Fülek, Nógrád m. (Fiľákov SK) [Fillek]
219. <i>Debrew</i>	Debrő, Heves m. (Feldebrő) [Dewbrew]
220. <i>Hollokew</i>	Hollókő, Nógrád m. (Hollókő)

[verso:] <i>Ultra Tibiscum</i>	
221. <i>Themeswar</i>	Temesvár, németül Temeschwar, Temes m. (Timișoara RO) [Temeswar]
222. <i>Beche</i>	Becse, Torontál m. (Novi Bečej SRB) [Beche]
223. <i>Bech Kereke</i> [Bech Kerekew]	Becskerek/Becskereke, Torontál m. (Zrenjanin SRB) [Beczkerék]
224. <i>Kwstos Laka</i> [Krestes Laka, Kustos laka]	Kusztos laka, Temes m. (egykor Titellel átellenben, a Tisza bal partján, SRB) [Custosfoka]
225. <i>Fellak</i>	Fellak/Fenlak/Fönlak, Arad m. (Feleac RO) [Fewlak]
226. <i>Challa</i>	Csálya, Arad m. (Ciala, ma Arad része, a Maros partja közelében RO) [Chalys]
227. <i>Chanad</i>	Csanád, Csanád m. (Cenad RO) [Chonad/Cenadium]
228. <i>Lijppa</i> [Liippa]	Lippa, Arad m. (Lipova RO) [Lippa]
229. <i>Solinos</i> [Solmos]	Solymos, Arad m. (Șoimoș, ma Lipova része RO) [Solmoz]
230. <i>Zegwara</i>	Szegvár/Szegvára, Csongrád m. (Szegvár)
231. <i>Eperijes</i> [Eperiies]	Eperjes/Kelmák, Arad m. (Chelmac területén, a Maros partja közelében RO)
232. <i>Horogzeg</i> [Horogogzeg]	Horogszeg, Temes m. (Banatsko Veliko Selo/Soltur SRB)
233. <i>Bewlch</i> [Beulch]	Bölcs/Bulcs, Arad m. (Bulci RO)
234. <i>Musina</i>	feltehetően Marzsina, Temes m. (Margina RO)
235. <i>Bala Zent mijklos</i> [Balazent micklos]	Balaszentmiklós, Külső-Szolnok m. (Törökszentmiklós) [Balya és Z. Niklos]
236. <i>Szent gergh</i> [Szent gregh]	Szentgyörgy, a későbbi Tárnokszentgyörgy, Krassó m. (Sîngeorge RO)
237. <i>Bessenijew</i> [Besseniiiew]	Besenyő/Nagybesenyő, Csanád m. (Dudeștii Vechi RO)
238. <i>Arad</i>	Arad, Arad m. (Arad RO) [Arad]
239. <i>Pal elese</i> [Pal elest]	Pálélése/Pálülése (Ópálos), Arad m. (Păuliș RO) [Paly]
240. <i>Lwgas</i> [Lugas]	Lugas/Lugos, Temes m. (Lugoj RO) [Lugaz]
241. <i>Sepes</i> [Sebes]	Sebes/Karánsebes, Karánsebesi kerület (Caransebeș RO) [Karomsebes]
242. <i>Karan</i>	Karán/Karánsebes, Karánsebesi kerület (Caransebeș RO) [Karomsebes]
243. <i>Posa Castella</i>	Pósakastély/Pósakastély, Temes m. (Coșteiu Mare RO) [Posa castel]
244. <i>Mancha Laka</i> [Mancha laka]	Mánctalaka/Mácsalaka, Arad m. (Mașloc RO)
245. <i>Zarand</i> [Zarandt]	Zaránd, Zaránd m. (Zărand RO)
246. <i>Somlo</i>	Somlyó/Érsomlyó, Krassó m. (Vrșac SRB) [Ersomlo]
247. <i>Chak</i>	Csák, Temes m. (Ciacova RO)
248. <i>Mako</i>	Makó, Csanád m. (Makó) [Mako]
249. <i>Fel toth</i> [Fel thoth]	Feltót, Zaránd m. (Tauț RO)
250. <i>Fachad</i>	Facsád/Facset, Temes m. (Făget RO)
251. <i>Sijdowar</i> [Siidowar]	Zsidóvár, Temes m. (Jdioara RO) [Sydowar]

252. <i>Galad</i>	Galád, Temes m. (Kikinda közelében SRB) [Gala]
253. <i>Egres</i>	Egres, Krassó m. (Agriş RO)
254. <i>Zewdij</i> [<i>Zeudji</i>]	Sződi, Arad m. (Frumuşeni mellett, a Maros partjától kissé D-re RO) [Segy]
255. <i>Peremes</i>	Perjémes/Perjámos, Csanád m. (Periam RO)
256. <i>Vasarhel</i> [<i>Vasarchel</i>]	Vásárhely/Cikóvásárhely, Temes m. (Tîrgovişte RO)
257. <i>Zadorlaka</i>	Zádorlaka/Zádorlak, Arad m. (Zădăreni RO)
258. <i>Faiido</i> [<i>Faiido</i>]	talán Fajdas, Zaránd m. (Sintea Mică közelében RO)
259. <i>Monostor</i>	Monostor/Vizesmonostor, a későbbi Bégamonostor, Temes m. (Mănăştiur RO)
260. <i>Kekas</i> [<i>Rekas</i>]	Rékas/Rékás, Temes m. (Recaş RO)
261. <i>Hodos</i> [<i>Hedes</i>]	Hódos, Temes m. (Hodoş RO), esetleg Hedes alak esetén Hegyes, Csanád m. (Királyhegyes)
262. <i>Naglack</i> [<i>Naglak</i>]	Nagylak, Csanád m. (Nădlac RO) [Naghlak]

Polgár Balázs

„...CASTRO NOSTRO DE WYSEGRAD...”

Károly Róbert 1323. évi rezidenciaválasztásának kérdésköre

A történelemtudomány régóta foglalkozik a kérdéssel, hogy Károly Róbert az uralmát el nem fogadó oligarchák hatalmának megtörése után miért Visegrádot választotta rezidenciájául a *medium regni* területén? Tringli István „Pest megye a késő középkorban” című tanulmányában szakított azzal a korábbi elképzeléssel, miszerint I. Károly azért helyezte volna székhelyét 1323-ban Visegrádra Buda helyett, mert Budát, amiért évekig ellenállt az uralmának, nem kedvelte volna. Tringli István rávilágított, hogy Budán is voltak hívei az Anjou-pártnak 1307 előtt, továbbá a Buda városának tett adományok tükrében semmiképpen sem beszélhetünk a város felé irányuló ellenszenvről Károly Róbert részéről.¹ Érdeemes tehát újra megvizsgálni, hogy I. Károly milyen események következtében, mely rezidenciák közül, milyen szempontok alapján választotta Visegrádot a királyi udvartartás tartózkodási helyéül 1323-ban.² A temesvári rezidencia³ felváltásának igényét minden bizonnyal az északnyugati országrész tartományurának, trencsényi Csák Máté 1321. március 18-i halála indokolhatta, minek következtében jelentősen módosult a belpolitikai, illetve katonai helyzet az országban.⁴ 1321 után Károly Róbertnek a délnyugati országrészben Šubić Mladen és Babonić János uralmát kellett csak meg-

törnie, hogy végleg befejezze az oligarchák ellen vívott hosszadalmas háborút.⁵ Az új királyi rezidencia kiválasztásánál több szempont is szerepet játszott. Az uralkodó, Visegrád sajátosságai alapján, feltételezhetően a *medium regni* területén, a királyi hatalmat korlátozó tényezőkkel nem rendelkező településen vagy település térségében elhelyezkedő, jól védhető, megfelelő reprezentációs tereket magában foglaló rezidenciát szánt udvartartása számára.

Jelentős királyi rezidenciák a késő Árpád-korban, a medium regni területén

Székesfehérvár

Székesfehérvár kulcsfontosságú szerepet játszott a királyság szakrális életében (királykoronázások, királyi temetések) és joggyakorlatában.⁶ Székesfehérvárnak egy uralkodó legitim trónra kerülése szempontjából eleve fontos szerepe volt, így felvethető az a kérdés, hogy mennyiben volt alkalmas a település állandó királyi központnak? Számos kutató az írott források és a 16–17. századi metszetek félreértelmezése miatt tévesen tett kísérletet a korai királyi várban elhelyezkedő uralkodói rezidencia pontos helyének a meghatá-

1 Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája. I. kötet. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 76.

2 Visegrádot még 1306–1307-ben szerezhette meg I. Károly és 1310–1311 előtt engedte át használatra a látszólag hűséget fogadó Csák Máténak. Végül ostrom után sikerült visszafoglalni tőle 1317 őszén. Az 1323 márciusa előtt Károly Róbert által kiadott oklevelek tanúsága szerint az uralkodó nem tartózkodott Visegrádon, pontosabban nem maradt fent olyan hiteles oklevél, amit Visegrádon adott volna ki. Iván László: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004. 24., 28–29., 128–130.

3 Károly Róbert 1315-ben helyezte Temesvárra udvartartását. Noha az okleveles forrásokban nem maradt fenn emléke, minden bizonnyal jelentős építkezéseket folytatott az uralkodó a városban. Sajnálatos módon a kora újkori ostromok, illetve a török kor utáni erődítések következtében régészetiileg is alig lehet következtetéseket tenni a temesvári Anjou rezidenciára vonatkozóan. Petrovics István: The Fading Glory of a Former Royal Seat: The Case of Medieval Temesvár. In: „...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...” Festschrift in Honor

of János M. Bak. Ed.: Balázs Nagy, Marcell Sebők. Budapest, 1999. 529–530.; Petrovics István: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. Capitulum IV. Szegeged, 2008. 32–33.

4 Csák Máté volt a Károly Róbert ellen lázadó legnagyobb országrésszel rendelkező tartományúr, tartománya elérte a 45–50 ezer négyzetkilométeres kiterjedést és 56 várat, illetve 500 falvat foglalt magába. Tartományának határa északon és nyugaton az országhatárral, délen a Duna vonalával esett egybe. Kelet felől Nógrád megye déli határa, Heves, Borsod, Torna, Szepes megye és a zólyomi erdőispánság lipthói része határolta a fennhatósága alá vont területeit. Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973. 107. (a továbbiakban: Kristó 1973); Kristó Gyula: Csák Máté. Budapest, 1986. 70., 148.

5 Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137. (2003) 343–344. (a továbbiakban: Kristó 2003).

6 Kralovánszky, Alán: The Settlement History of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: Towns in Medieval Hungary. Ed.: László Gerevich. Budapest, 1990. 74.

rozására. A régészeti feltárások során egyelőre nem került elő olyan épület, amely a székesfehérvári királyi palotával azonosítható lenne. Kovács Péter 1972-ben megjelent tanulmányában vetette fel először azt a feltételezést, miszerint elképzelhető, hogy a településen nem is volt tényleges királyi palotája az uralkodóknak. Rávilágított, hogy a kutatás által a király lakóhelyével kapcsolatban gyakran emlegetett 1243. és 1273. évi okleveles források, korántsem adnak egyértelműen külön palotára vonatkozó megjelölést („*in curia*”⁷ és „*in ...nostra maiestatis domum*”⁸). Kovács további érvként Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd 1526. és 1527. évi székesfehérvári tartózkodását hozta fel bizonyító példaként, miszerint mindkét uralkodó a prépostság épületében szállt meg.⁹ A korai királyi vár területén zajló, a királyi palota lokalizálására irányuló feltárások negatív eredményei és az írott források alapján feltételezhető, hogy a városban tartózkodó Árpád-házi uralkodók a prépostság épületében szálltak meg: „a középkori királyi palota és a prépostság tehát egyetlen objektum volt”.¹⁰ A tátrajrást követően, de még 1249 előtt sor került a székesfehérvári latinoknak a korai királyi várba való beköltöztetésére, ezt követően új, a prépostságtól térben markánsabban elkülönülő királyi lakóhely a város északkeleti sarkában, a budai kapu mellett jött létre.¹¹ A székesfehérvári királyi lakóhely azonban nem bizonyulhatott alkalmasnak az uralkodó huzamosabb ott tartózkodására, ellentétes esetben 1332-ben a Horvátország felé utazó, köszvényben betegeskedő Károly Róbert minden bizonnyal nem kényszerült volna visszatérni Fehérvárról Visegrádra.¹²

Óbuda

Óbuda már a 12. század végén kedvelt tartózkodási helye volt az uralkodóknak, továbbá az óbudai prépostság a királyi kancellária működése szempontjából

nagy jelentőséggel bírt.¹³ Az első óbudai királyi rezidencia pontos helye kérdéses, a kutatás a Szent Péter-templom környékén elhelyezkedő préposti és kanonoki lakóházak térségében feltételezi azt,¹⁴ de természetesen ebben az esetben sem zárható ki, hogy az uralkodó a prépostság egy épületében szállt meg óbudai tartózkodása során. Az óbudai királyi vár építése a 13. század elején vehette kezdetét, az építőmunkálatok befejezését keltezi a várkapolna patrocíniuma, amely az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Szent Erzsébetnek nevét viseli.¹⁵ A város délnyugati területén (ma a Kálvin köz 2–4. számú telek) elhelyezkedő királyi rezidencia régészeti kutatása 1908-ban kezdődött el. A 20. század első felében lezajló feltárások eredményei alapján a királyi rezidencia egy 100×100 m-es alapterületű, kettős várfallal ellátott, középudvaros, szabályos építészeti struktúrát mutató várként jellemezhető. A vár északi irányból egy 4-6 m széles szárazárkon átvezető hídon keresztül volt megközelíthető. A 60×60 m-es alapterületű belső várat egy központi udvar köré szerkesztett négy palotaszárny alkotta.¹⁶ (Feltételezhető, hogy a városi vár sematikus ábrázolása látható Óbuda 14. századi városi pecsétjén.¹⁷) Az óbudai királyi, később királynéi vár reprezentatív mivoltát a fennmaradt 13. századi faragott kőanyag is bizonyítja: egyes kőfaragványokon az Île-de-France korai gótikus szobrászatának hatása is felfedezhető.¹⁸

Buda

A tátrajrást követően IV. Béla a királyi udvar számára az óbudai vár helyett egy jobban védhető királyi rezidencia helyszínéül, az ekkor már egy településnek helyt adó budai várhegyet választotta.¹⁹ Buda városa a 13. század folyamán a betelepítések és kiváltságoknak köszönhetően dinamikus fejlődésnek indult.²⁰ A késő Árpád-kori budai királyi rezidenciák

7 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Összeállította: Fejér György. Buda, 1829. IV.1. 301. (a továbbiakban: CD) 8 CD V.2. 131.

9 Kovács Péter: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiajának kutatásához. *Alba Regia*, 12. (1972) 266. (a továbbiakban: Kovács 1972); Zsoldos Attila: Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum*, 11. (2010) 11–13. (a továbbiakban: Zsoldos 2010).

10 Kovács 1972. 266.

11 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest, 1987. 379–380.; Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. *Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 107.

12 Zsoldos 2010. 13.

13 Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest, 1997. 98. (a továbbiakban: Györffy 1997).

14 Altmann Júlia: Újabb középkori várostörténeti kutatások

Óbudán. In: Régészet és Várostörténeti Tudományos Konferencia. Pécs, 1989. március 16–18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történelemtudományi Sorozat. Szerk.: Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 73. (a továbbiakban: Altmann 1991).

15 Györffy 1997. 110.

16 Altmann Júlia: Újabb kutatások az óbudai királyi, illetve királynéi vár területén. *Budapest Régiségei*, 24. (1976) 249–251. (a továbbiakban: Altmann 1976); Altmann 1991. 73–74.

17 Györffy 1997. 110.

18 Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár köemlékei. *Budapest Régiségei*, 40. (2006) 230., 233.

19 H. Gyürky Katalin: A domonkos rend középkori kolostorai Budán. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Haris Andrea. Veszprém, 1994. 123.

20 Györffy 1997. 138–140.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest, 1998. 614–615. (a továbbiakban: Györffy 1998).

kérdésköre kapcsán jelentős vita bontakozott ki Zolnay László és Gerevich László között. A „budai vita” lényegében a két rezidencia kronológiai rendjén és funkcionális problematikáján alapul. Továbbá kérdéses, hogy a két királyi lakóhely közül melyik feltehetően jobban kényelmi, illetve reprezentációs szempontok alapján tényleges királyi rezidenciának a 13–14. században. A várhegy déli részén elhelyezkedő épületegyüttes, melynek korai védművei vitatottak, feltehetően nem nyújtott kellő reprezentációs lehetőséget a várhegy északkeleti térségében elhelyezkedő Kammerhoffal szemben. A Kammerhof 1381-ben történő eladományozásának idejére ugyanakkor már biztosan reprezentatív épületegyüttesé vált a trapéz alakú udvart körülfogó, kápolnával is rendelkező zárt palotamaggal bíró „Anjou-vár”.²¹ A Kammerhof felépítésére az írott és a képi források alapján következtethetünk. A palota biztosan rendelkezett külön kápolnával – 1349-ben Erzsébet királyné búcsúengedélyt kért a Szent Mártonnak szentelt királyi és királynéi kápolna számára. A Kammerhof struktúrájára vonatkozóan fontos további támpontot nyújt Erhardt Schön 1541-ben készített, Budát bemutató metszete, melyen toronnyal ellátott építményként jelenítette meg a városi királyi palotát.²²

A budai királyi rezidenciák kérdésköre kapcsán a várhegy déli részének városmorfológiai vizsgálata is fontos információkat szolgáltathat. A várhegy ezen része a 13. század végén alapvetően *suburbium* jellegű területként jellemezhető, ezt támaszthatja alá az Evangélista Szent Jánosnak szentelt ferences kolostor és a zsidónegyed topográfiai elhelyezkedése is.²³ A várhegy déli térségének arculata idővel jelentős mértékben változott, a viszonylag kései (építészeti) átstrukturálódásának végső állomását jelentette a Zsigmond korban egy a királyi palota épületegyüttese és a város közti átmeneti, szimbolikus tér létrehozása, a Szent Zsigmond *exempt* jogállású királyi kápolna megszervezése.²⁴

Visegrád

Visegrád korai Árpád-kori jelentőségét a Sibirik-dombon álló, késő császárkori csapattáborból kialakított ispánsági székhely adta. Zsoldos Attila véleménye szerint már 1018 és 1079 között sor került a visegrádi ispán Esztergomba való átköltözésére, így már a tatár invázió előtt megszűnt Visegrád ispánsági központ lenni.²⁵ Visegrád a tatárjárást követően tett szert nagyobb jelentőségre ismét, amikor IV. Béla elkezdte kiépíttetni a visegrádi fellegrát (az építómunkálatok költségeit a királyné, Laskaris Mária ékszereinek elzálogosításával finanszírozta). Az építkezések eredeti célja a nyulak-szigeti domonkos apácák védelmének biztosítása volt egy esetleges újabb tatár támadás esetén.²⁶ Az 1250-es években az okleveles anyag tükrében az építkezéseknek már előrehaladott állapotban lehettek. Elsőként a háromszögletű védőfallal, öreg-, lakó- és kaputoronnyal rendelkező fellegrát épült ki. A két őrtoronnyal ellátott völgyzáró falat, a kapu- és lakótoronnyal, illetve a kikötőt védelmező Duna-parti toronnyal bíró alsóvárat a 13. század második felében építették fel.²⁷ Az alsóvár központi építménye a hatszögletű alaprajzú, hatszintes, védőfolyosós és gyilokjárós, reprezentatív Salamon-torony volt. A torony első öt szintje közül négy kandallóval rendelkezett, nyugati oldalához árnyékszéktornyot illesztettek. A Salamon-torony egyes reprezentatív kisépítészeti megoldásai (oszlopos béléttű ikerablakok, oszlopos díszű kandallók) a szepesi és a lékai várakéval hasonlíthatók össze.²⁸

Visegrád rezidenciavárossá válása

Az 1321. év tavasza, illetve nyara során Károly Róbert felszámolta Csák Máté tartományát. Csák Máté várnagyai azonban közel sem tértek hűségre egységesen küzdelem nélkül, az uralkodó seregei több vármegye területén kényszerültek csatározásra. Az önként meg

21 A palotamaghoz északi oldalról előudvar csatlakozott, a palota déli szárnyán helyezkedett el a palotával nem megegyező tájolású öregtorony, az István-torony. Magyar Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója I. *Budapest Régiségei*, 31. (1997) 107–108.; Végh András: Buda város középkori helyrajza. I. Monumenta Historica Budapestinensia XV. Budapest, 2006. 272. (a továbbiakban: Végh 2006).

22 H. Gyürky Katalin: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. *Archaeologiai Értesítő*, 111. (1984) 29., 39–40.

23 Jóllehet a koldulórendeknek a városias településeken való megtelepedését a sajátos missziós tevékenységük irányozta elő, az Evangélista Szent János-kolostor esetében teljesen nem vehető el, hogy éppen a királyi rezidencia topográfiai elhelyezkedése indikálta a ferenceseknek az adott városrészben való megjelenését.

24 Laszlovsky, József: Crown, Gown and Town: Zones of Royal, Ecclesiastical and Civic Interaction in Medieval Buda and Visegrád. In: Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Ed.: Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende. Burlington, 2009. 183., 200.

25 Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 16.

26 Györffy 1998. 710.; Iván 2004. 17.

27 Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 121. (a továbbiakban: Buzás – Szőke 1990); Buzás Gergely: Visegrád vára a tatárjárás után. In: A tatárjárás. 1241–1242. Szerk.: Ritoók Ágnes, Garam Éva. Budapest, 2007. 113.

28 Buzás – Szőke 1990. 123–125.

1. kép A nápolyi Castel del Nuovo. (Nyerges Anita fotója)

nem hódoló területek közé tartoztak Csák Máté talán legnagyobb jelentőségű vármegyéi. Felsőlendvai Miklós „Máté várnagyainak hűtlensége” miatt katonasággal vonult Nyitra megyébe,²⁹ továbbá Csák Máté legnagyobb jelentőségű várát, Trencsént ostrom útján sikerült csak elragadni az elhunyt oligarcha unokaöccse, Csák István kezéből.³⁰ Feltételezhetően a katonai helyzet is szerepet játszott abban, hogy I. Károly régi, kipróbált híveinek adta az újonnan pacifikált országrész ispáni és várnagyi tisztségeit, honorbirtokait. Elég, hogy ha csak arra gondolunk, hogy Trencsén megye ispáni méltóságát 1321 és 1342 között Nécsei Demeter és Szécsényi Tamás töltötte be.³¹

Az 1321. március 18. és 1323. március 12. közt az uralkodó által kiadott oklevelek tükrében I. Károly temesvári székhelyét kizárólag katonai okok – a még engedetlen területek pacifikálása, katonai szövetség megújítása – miatt hagyta el.³² Feltételezhető, hogy a király személyesen is jelen volt például az 1323. február 20-án Péterváradon, a Frigyes német-római királlyal és Ausztria, illetve Stájerország hercegeivel korábban kötött, cseh és bajor ellenes katonai szövetség megerősítésénél.³³ Az új belpolitikai, illetve katonai helyzet új, már a *medium regni* területén elhelyezkedő rezidencia kiválasztását tette indokolttá. Az uralkodó feltehetőleg az ország közigazgatása szempontjából kulcsfontosságú területen, könnyen megközelíthető,

jól védhető és a királyi reprezentációra is lehetőséget nyújtó rezidenciát akart választani leendő székhelyéül. Szimbolikus, de talán nem elhanyagolható tényező lehetett, hogy az I. Károly ellen küzdő legnagyobb hatalmú kiskirály (nem feltétlenül önként) meghódoló tartományához is közel essen az udvartartás új helyszíne, a királyi jelenlét tüntető kinyilvánítása miatt. Kérdéses, hogy az udvartartás újabb rezidenciájának kiválasztásában mekkora szerepet játszott, illetve jelentett-e egyáltalán követendő normákat a király gyermekkori tartózkodási helyeinek, a nápolyi Anjouvárnak, a Castel Nuovónak (1. kép), illetve Nocera várának a mintája.³⁴ Anjou Károly, noha 1268-ra már megszilárdította uralmát Dél-Itáliában, csak 1279-ben kezdett új rezidencia építtetésébe Nápolyban, így valószínűleg sem a Castel di Capua sem a Castel d’Oeuf nem felelt meg az uralkodó reprezentációs törekvéseinek. Az 1284-ben befejeződő, Pierre de Chaules vezette munkálatok eredményeképpen született meg a francia előképekkel rendelkező, négy saroktoronyos, középudvaros, masszív tömegű városi vár, mely szimbolikusan, topográfiaiilag is elkülönült a város terétől.³⁵

Mindezek nyomán érdemes áttekinteni, hogy a *medium regni* területén szóba jöhető központok milyen előnyökkel és hátrányokkal rendelkeztek, illetve az ottani rezidenciák és Visegrád összehasonlítása nyomán milyen szempontok rajzolódnak ki, amelyek szerepet játszhattak Károly Róbert döntésében. A városi várak csoportjába tartozó nápolyi „Anjou-vár” reprezentatív struktúrájának a *medium regni* területén inkább az óbudai rezidencia felelhetett meg, ám a visegrádi alsó- és fellegrváréival szemben igencsak alulmaradtak annak erősítései. Kérdéses továbbá, hogy I. Károly uralkodásának elején milyen állapotban volt az óbudai királyi vár? Okleveles forrásból ismert, hogy 1301-ben (vagy az azt követő rövidebb időszakban) folyhattak a váron építőmunkálatok,³⁶ később Erzsébet királyné a 14. század második felében jelentékeny építő tevékenységet folytatott. Ekkor készült el a Szent Erzsébet-kápolnától délre elhelyezkedő 14 m hosszú, 5 m széles, pillérekkel tagolt csarnokfolyosó.³⁷

29 Anjou-kori Oklevéltár. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1991. VI. 166. (a továbbiakban: AO).

30 Kristó 2003. 341.

31 Kristó 1973. 202.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. I. Budapest, 1996. 211.

32 A vizsgált korszakra vonatkozóan a királyi udvar mozgásának elemzésére a fennmaradt, ismert keltezési hellyel rendelkező, kettős, illetve egyszerű pecséttel, továbbá gyűrűspecséttel megerősített oklevelek segítségével kínálkozik lehetőség. Az Anjou-kor pecséthasználatában az Árpád-korra jellemző egyes normatívák mellett a francia-nápolyi, a pápai udvar, illetve a német területek pecséthasználati metódusainak elemei is megnyilvánultak: a királyi és az udvari bíróságok kancelláriáinak tehermentesítése céljából született meg a királyi kápolna ispánja vezette és a középpecsétet használó, már nem az uralkodóval

együtt mozgó udvari hiteleshely. Kumorovitz Lajos Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest, 1993. 70–72.

33 AO VII. 45.

34 Dümmerth Dezső: Az Anjou-ház nyomában. Budapest, 1982. 220–221.

35 Dunbabin, Jean: Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe. London – New York, 1998. 210–211.; Filangieri, Angerio: Le Castel Nuovo de Naples. In: L’Europe des Anjou. Aventure des princes angevins du XIIIe siècle. Éd.: Stéphanie Méséguer. Paris, 2001. 67.

36 1301. január 15-én Ágnes királyné soproni István mesterre bízta a palotával kapcsolatos szükséges építőmunkálatok elvégzését. AO I. 7.

37 Altmann 1976. 251.

Az Erzsébet királynéhoz köthető markáns átalakítások következtében valószínű, hogy az óbudai királyi vár a kora 14. századi állapotában, nem felelt meg teljes mértékben a királyi lakóhelyre vonatkozó uralkodói igényeknek. Székesfehérvár Kovács Péter elmélete alapján nem rendelkezett külön uralkodói rezidenciával.³⁸ Esztergomra aligha eshetett I. Károly választása, mivel az ottani királyi rezidenciát még IV. Béla adományozta el az esztergomi érseknek a tatárjárást követően. Továbbá az sem zárható ki, hogy az uralkodó eleve nem akarta udvartartását olyan településre helyezni, amely településen az ország legjelentősebb egyházi főméltósága már meghatározó rezidenciával bírt. A budai várhegy déli részén álló, a bizonytalan keltezésű István-torony tömege által meghatározott épületegyüttes³⁹ a királyi reprezentáció igényeinek nem felelt meg a korai Anjou-korban, a *Magna Curia regis* pedig – noha reprezentatív épületegyüttesként írható le – nem rendelkezett külön erősítésekkel.

Igen valószínű, hogy a rezidencia helyének megválasztásánál városias település megléte nem volt szempont. Visegrád a 13. század végén és a 14. század elején koránt sem rendelkezett városnak mondható arculattal.⁴⁰ A 14. századi Visegrád építészeti struktúrájáról, anyagi kultúrájáról és kereskedelmi kapcsolatairól alkotott képet jelentős mértékben árnyalták az elmúlt évtizedek ásatási eredményei. A királyi palota és a palotakert, a Szűz Mária ferences kolostor, és a Rév utca területén feltárt 13–14. századi épületmaradványok és a napvilágot látó leletek még a klaszikus városi létet megelőző, de már a várossá váló fejlődés útjára lépő település képéről árulkodnak.⁴¹ A régészeti emlékek és az írott források alapján változatos, ám sok tekintetben a királyi udvarhoz kötődő

kézművesipar mutatható ki a településen.⁴² A városiasság mértékéke szempontjából fontos tényező, hogy a 14. század folyamán nem fejlődött ki a városi polgárságból a távolsági kereskedelemmel is foglalkozó, tehetősréteget.⁴³ Visegrád sajátos városfejlődésére utalhat még a koldulórendek kései megtelepedése is: a bizonytalan lokalizációjú Szent László (?) Ágoston-rendi kolostor első említése 1414-ből származik, a Szűz Mária (obszerváns) ferences kolostort Luxemburgi Zsigmond alapította 1424-ben. (Az Ágoston-rendi kolostor esetében nem maradt fent az alapító személye, ám valószínű, hogy Erzsébet királyné alapításáról van szó.)⁴⁴ Visegrád középkori jelentősége egyedül a királyi udvar jelenlétével, a rezidencia városi mivoltával magyarázható, így, mikor a királyi udvar valamilyen oknál fogva, még ha rövidebb időre is elköltözött Visegrádról, a település gyors hanyatlásnak indult.⁴⁵

Visegrádon az uralkodói jelenlétet jelezték a 14. század első harmadában a fellegrvárban és az alsóvárban zajló építkezések.⁴⁶ Különösen nagy jelentőségűek voltak a Salamon-torony reprezentatív építési munkálatai: a lakótorony legfelső szintjét két keresztboltozatos teremre osztották. Véltetően a déli helyiség szolgálhatott az írott forrásokban először 1325-ben említett Keresztelő Szent János-egyház tereként.⁴⁷ Károly Róbert a fellegrvárban is markáns építkezést kezdeményezett, melynek eredményeképpen több reprezentatív, nagyteremmel, légfűtéses berendezéssel rendelkező emeletes palotaszárny épült ki.⁴⁸ Az uralkodó, a várban zajló munkálatok mellett hamarosan a városban is építkezésbe kezdett. Az Anjou-kori városi palotát a kutatás, a kiépítettségét véglegesen a Zsigmond korban elnyerő királyi palota területére helyezi. A városi palota építésének keltezési kérdésé-

38 Lásd a 9. jegyzetet.

39 Az István-torony kérdéskörével kapcsolatban lásd: Spekner Enikő: Adalékok a budavári István-torony névadójának kérdéséhez. *Budapest Régiségei*, 35. (2002) 403–425.

40 Esztergom, Óbuda és Buda európai mércével is mérhető, városként jellemezhető a kései Árpád- és a korai Anjou-korban. Szűcs Jenő: Utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 255.; Végh 2006.; Györfly 1997. 162.; Bertalan Vilmosné: A középkori ásatások – kutatások története Óbudán (1850–1975). *Budapest Régiségei*, 24/1. (1976) 35.

41 Pálóczi Horváth András – Iván László: Visegrád, királyi palota. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 1998. (2001) 173. (a továbbiakban: Pálóczi Horváth – Iván 1998); Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: A visegrádi királyi palota. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Budapest, 2010. 12–18. (a továbbiakban: Buzás 2010); Polgár Balázs: A visegrádi ferences kolostor területén feltárt 13–14. századi objektumok kutatása. A kerengőudvar Anjou-kori épületrészleteinek és tárgyi leletanyagának bemutatása. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest, 2010. (a továbbiakban: Polgár 2010); Sarkadi Gergely: 13–14. századi településrészlet Visegrád-Rév utca 4. leőhelyen. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, 2010. (a továbbiakban: Sarkadi 2010).

42 Visegrád 14. századi kézművességének kérdéséhez l.: Szőke

Mátyás: Bronzöntvények. In: Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest, 1982. 317–324.; Gróf Péter – Gróf Dániel: Visegrád-Bene-telek. *Régészeti Füzetek*, I. Ser. 1. 38. (1985). 125.; Gróf Péter – Gróf Dániel: Játékkocka és rózsafüzér. A középkori csontmégmunkálás emlékei Visegrádon. In: Játsszani jó! Történelmi barangolás a játékok birodalmában. Szerk.: D. Matuz Edit – Ridoics Anna. Budapest, 2004. 83–93.; Mészáros Orsolya: Késő középkori ház Visegrád polgárvárosban. Fő utca 32. (Birkletek.) *Archaeologiai Értesítő*, 131. (2006) 145–168.; Sarkadi 2010.

43 Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád, 2009. 45. (a továbbiakban: Mészáros 2009).

44 Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatása. *Magyar Sion*, 44. (Új folyam 2.) (2008) 89. (a továbbiakban: Buzás – Mészáros 2008); Mészáros 2009. 48–49.

45 Mészáros 2009. 11–13.

46 Bozóki Lajos: A fellegrvár leírása és építéstörténete. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái 6. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád, 2006. 11. (a továbbiakban: Bozóki 2006).

47 Buzás – Mészáros 2008. 80.

48 Bozóki 2006. 11.

hez csupán a Képes Krónika, a Zach Felicián-féle, 1330. évi merényletkísérletre vonatkozó adata szolgál fogódzón. A palota területén régészetiileg megfigyelt kora Anjou-kori épületek egy északi és egy délkeleti épületcsoport részeként különíthetők el.⁴⁹ A reprezentatív kőépületeket fa-, illetve paticsos szerkezetű városi lakóházak vették közre.⁵⁰ A királyi palota feltehetően az északi épületcsoport részét képező, az alsó fogadóudvar területén feltárt észak–déli tájolású, 14×28 m-es alapterületű, reprezentatív, emeletes (csarnok)épület lehetett. Legközelebbi párhuzamának a Prága óvárosában elhelyezkedő királyi ház és a Kutná Hora városi kamaraház tartja a kutatás.⁵¹ Az továbbra is kérdéses, hogy a délkeleti épületegyüttes elemei hozzátartoztak-e a nem kötött építészeti struktúrájú királyi palotához.⁵²

Összegzés

Károly Róbert rezidenciaválasztásának szempontrendszere párhuzamba állítható Luxemburgi Károly német, illetve cseh király 1348. évi rezidenciaválasztását befolyásoló kritériumokkal. Miután Károlyt 1346-ban német királlyá, 1347-ben cseh királlyá választották, joggal tarthatta magát a német-római császári cím várományosának, ezért a császári hatalom egyetemes jellegének kinyilvánítására visszavezethető, újfajta reprezentációs tégigény kielégítésének érdekében újabb rezidencia építésébe kezdett Prágától 30 km-re délre.⁵³ Az uralkodó 1333 után jelentős építkezéseket folytatott a prágai várban,⁵⁴ de propagandisztikus törekvéseinek a prágai rezidencia nem felelt meg. Az uralkodó mind Prágától, mind Nürnbergtől független, de a közigazgatás szempontjából kulcsfontosságú két városhoz közel kívánt kialakítani egy sajátos politikai és ideológiai tartalommal felruházott lakóhelyet a császári udvartartás számára. Az 1348-ban építtetett, három építészeti egységből, egy palotából, egy kisebb és egy nagyobb toronyépületből álló Karlštejn vára (2. kép) egyszerre hirdette a né-

2. kép Karlštejn vára. (Csáková Judit fotója)

met-római császár hatalmát, diplomáciai tárgyalások reprezentatív helyszínéül szolgált, illetve szakrális funkciót töltött be az itt elhelyezett ereklyéknek köszönhetően.⁵⁵

Károly Róbert 1323-ban, a Csák Máté halálát követően kialakult új katonai helyzet következtében, az Árpádok gyakorlatának megfelelően, már nagyobb veszély nélkül helyezhette át Temesvárról udvartartását a *medium regni* területére. I. Károly mindenekelőtt megfelelő erődítésekkel rendelkező és a királyi reprezentációs igényeknek megfelelő rezidenciát szánt udvartartásnak, továbbá – úgy tűnik – a rezidenciaválasztást nem befolyásolta városias település megléte vagy hiánya. Károly Róbert választása egy olyan várra esett, amelyet még Árpád-házi uralkodó építtetett, eleve kellő jelentőségű erődítésekkel bírt, illetve a királyi hatalom kinyilvánítására vonatkozó tégigényeket is kielégítette.⁵⁶ Véleményünk szerint végső soron ezen tényezőknek köszönhetően válhatott Visegrád az Anjouk rezidenciavárosává.

Köszönetnyilvánítás: ezúton szeretnék köszönetet mondani Laszlovszky Józsefnek a jelen tanulmány megírásához nyújtott segítségéért.

49 Buzás 2010. 12–13.

50 A királyi palota északi oldalán elhelyezkedő palotakert területén Pálóczi Horváth András és Iván László 1997–1998-ban egy, a 14. század elejére keltezett kéthelyiséges, kemencével rendelkező, faszerkezetű épületet tárt fel. A Szűz Mária ferences kolostor kerengőudvarán 1998-ban meginduló régészeti kutatások során több, paticsos szerkezetű, több megújított kemencével rendelkező épületrészlet került elő. Az épületrészletek 14. század elejére és közepére keltezhető pusztulási rétegsoraiból jelentős mennyiségű velencei cseppes pohártörredék, illetve két zománcfestéses pohár töredékei kerültek elő. Pálóczi Horváth – Iván 1998. 173.; Polgár 2010.

51 Buzás Gergely – Szőke Mátyás: A visegrádi vár és a királyi palota a 14–15. században. *Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Juan Cabello. Budapest, 1992. 133.; Buzás 2010. 14.

52 Buzás 2010. 17.

53 Rosario, Iva: Art and Propaganda: Charles IV of Bohemia, 1346–1378. Woodbridge, 2000. 19–20. (a továbbiakban: Rosario 2000).

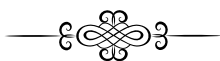
54 „...Castrum vero Pragense ita desolatum, destructum, ac comminutum fuit, quod a tempore Ottogari regis totum prostratum fuit usque ad terram. Ubi de novo palacium magnum et pulchrum cum magnis sumptibus edificari procuravimus...”. IV. Károly császár önéletrajza. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Nagy Balázs. Budapest, 2010. VIII/6.

55 Rosario 2000. 21.

56 Emellett a kiválasztott település kedvező természetföldrajzi adottsággal, a könnyű megközelítés lehetőségével is rendelkezett. Mészáros 2009. 19.

Prajda Katalin

MANETTO DI JACOPO AMMANATINI, OZORAI PIPÓ ÉPÍTÉSZE ÉS A FIRENZEI ASZTALOSSÁG

„A Grasso és társa Magyarországra érkeztek, munkát kaptak és jó soruk volt, mivel Ozorai Pipónak köszönhetően pár év alatt gazdagok lettek a helyzetükhöz képest, aki a Grassót híres építésszé tette és Manetto mesternek hívta”¹ – írja Antonio di Tuccio Manetti híres történetében, *La Novella del Grasso Legnaiuolóban*, amely ha nem is lehet teljesen mentes a túlzásoktól, mégis számos, forrásokkal is alátámasztható oldalát világítja meg a firenzei asztalos, Manetto di Jacopo Ammanatini (1384/87k.–1451/52k.) élettörténetének. Az ismert elbeszélést alapul véve először Koppány Tibor vetette fel 1979-ben a kapcsolatot a firenzei asztalosmester, és Pipó, azaz Filippo di Stefano Scolari ozorai várának építése között.² Ezt a hipotézist látszik alátámasztani az 1426-ban Ozorán járó firenzei követ, Rinaldo di Maso degli Albizzi levele is, aki a firenzei asztalost egyszerűen csak „Manetto da Osora”-ként említette, aki azzal érdemelhette ki nevét, hogy hosszú ideig tartózkodott Pipó ozorai birtokán, s ahol előnevéből kiindulva valószínűleg lakhatással is rendelkezett.³ Nyilvánvaló, hogy a korban egy asztalos – építész mester nem másért él egy báró birtokán huzamos ideig, minthogy megrendelést teljesítsen számára. Munka bőven akadhatott nemcsak az ozorai birtokon, hanem Pipó számos más építkezésén is, amelyek az 1410–1420-as években folytak. Manetto Ozorai Pipó szolgálatában végzett mun-

káját tanúsítja a már korábban közölt forrás, amely szerint Pipó örökösei ezer firenzei aranyforinttal tartoztak a mesternek „per lavoro del castel d’osola”.⁴ Ezer firenzei aranyforint jóval meghaladta azokat az összegeket, amelyeket egy komolyabb asztalosmunkáért fizettek a korabeli Firenzében, s így emögött az adat mögött is joggal sejthetünk építészeti munkát.⁵ Habár az írott források mind a mai napig nem teszik lehetővé, hogy Manetto tervezési és/vagy kivitelezési munkáinak konkrét részleteit megismerhessük, mégis a számos indirekt utalás azt támasztja alá, hogy az ozorai birtokon az 1410–1420-as években folyó építkezésekben komoly szerepet kapott. Így Manetto mester, akit Ozorai Pipó mérnökének/építészének, „Maestro Ingegnieri”-nek nevez Antonio Manetti, tervezhetett és/vagy kivitelezhetett több épületet is Ozorán: például az 1416-ban alapított várat, valamint az 1418-ban alapított obszerváns ferences kolostort, és renoválhatta továbbá a Szent Margit titulusú parókialis templomot is. Ezek közül az ozorai vár néhány elemében egyértelműen köthető a korabeli firenzei építészeti divathoz, s így minden bizonnyal Manetto mester ozorai működéséhez is.⁶

Chimenti Camicia személyében már ismer a kutatás későbbéről, Mátyás király uralkodása idejéről olyan firenzei mestert, aki asztalosként építészeti megren-

1 „El Grasso, e l’compagno giunti in Ungheria si dettono da fare, et ebbonvi buona ventura, imperocchè in pochi anni vi diventarono ricchi secondo le loro condizioni, per favore del detto Spano, che lo fece Maestro Ingegnieri, e chiamasi Maestro Manetto da Firenze, e stettevi con buona reputazione.” Manetti, Antonio: Vita di Filippo Brunelleschi, preceduta da la novella del Grasso (Testi e documenti). Edizione critica di: Domenico De Robertis. Milano, 1976. 42. (a továbbiakban: Manetti 1976). Firenzében az épületek tervezésében és kivitelezésében járatos mestereket a korban *ingegnerének* nevezték, míg az Itáliai-félsziget más részein az *architetto* kifejezés volt használatos, megkülönböztetve őket a kőművesmesterektől. Goldthwaite, Richard: The Building of Renaissance Florence. An Economic and Social History. Baltimore, 1982. 365. (a továbbiakban: Goldthwaite 1982).

2 Koppány Tibor: Filippo Scolari ozorai vára. *Műemlékvédelem*, 23.

(1979/3) 192–203. Balogh Jolán Manetto mester tevékenységéhez a budai Csonkatornyot kötötte. Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985. 142.

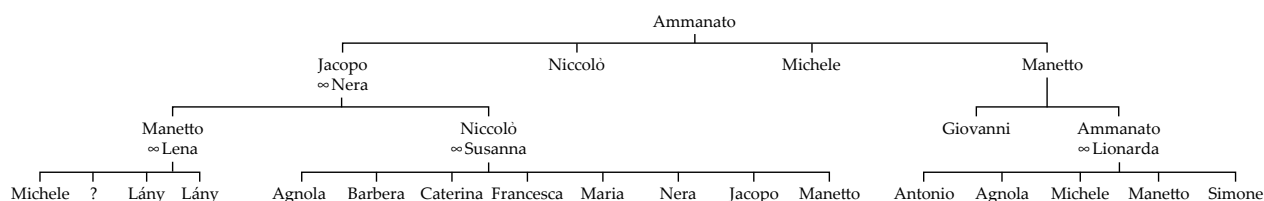
3 Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze. III. kötet, Firenze, 1867. 590.

4 Prajda Katalin: A Scolari család várai Ozorai Pipó idején: Palagio di Tizzano és Castello di Vicchiomaggio. Kutatási beszámoló. *Castrum*, 4. (2006) 47–58. (a továbbiakban: Prajda 2006).

5 A korabeli firenzei építkezéseken alkalmazott mesterek bérezésével kapcsolatban lásd: Goldthwaite 1982. 287–350.

6 Prajda 2006. 47–58. Feld István a „számos olaszos jellegű részlet” ellenére az épület stílusát a Zsigmond kori helyi divatból gyökerezetteti. Feld István: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, 47. (2003/1) 8–9.

1. táblázat Az Ammanatini család szelektív családfája

deléseket is teljesített a Magyar Királyságban.⁷ Éppen ezért különösen fontos lehet a kutatás számára, hogy Manetto Ammanatini élete feltárára kerüljön, hiszen személyében az első, a Magyar Királyságban tevékenykedő, név szerint ismert, építészettel is foglalkozó külföldi mestert tisztelhetjük. A jelen tanulmány tehát arra tesz kísérletet, hogy bemutassa és értelmezze a Manetto di Jacopo Ammanatini kapcsán eddig előkerült új és már ismert levéltári forrásokat és elhelyezze alakját a korabeli firenzei asztalosársadalomban. Példáján keresztül egyrészt betekintést nyerhetünk egy firenzei kézműves-dinasztia történetébe, másrészt pedig fogalmat alkothatunk arról is, hogy alakja miért érdekes nem csupán a hazai, hanem a nemzetközi kutatás számára is.

Mind Manetto di Jacopo Ammanatini, mind pedig a Scolari családnak dolgozó többi mester személye és általában a firenzei asztaloság 15. század eleji története a keveset kutatott témák közé tartozik.⁸ A fával dolgozó, asztalosmunkákat készítő mestereket a korabeli források *legnaioli*ként említik. Ők az öt kisebb városi céh közül az *Arte dei Legnaioli*-ban és néhányan az *Arte dei Maestri di Pietra e Legname*-ban tömörültek. Az *Arte dei Legnaioli* az asztalosokon túl magában foglalt más famegmunkálással foglalkozó mestereket is. Így ide tartoztak jórészt a *tornaio*, *tavolacciaio* (bútorkészítők), *cassettaio* (fiókkészítő), *cofanaio* vagy *cofanaio* (ládakészítő), *segatore* (fűrészáru készítő) foglalkozásokkal illetett mesterségek úzói is.⁹ A *legnaioli* munkaköre a hagyományos asztalosipari tevékenységek mellett nemritkán magában foglalt más faipari munkákat is. Az 1460–1470-es években az egyik tehetősebb firenzei kereskedő család, a Strozzi számára több

legnaioli is dolgozott, akik nemcsak hálószobabútorokat és *cassonékat* (azaz díszes ládákat) készítettek, hanem olyanok is akadtak, akik rajzokat, tervrajzokat adtak el, vagy éppen építészeti megrendeléseket teljesítettek a család számára. A Strozziaknak dolgozó asztalosmesterek között találjuk a híres Giuliano da Maianót (1432–1490) is, aki elsősorban építészeti munkáinak köszönhetően vált ismertté.¹⁰ Számos korabeli forrás szól arról is, hogy a *legnaioli* fa épületmaketteket is készítettek, így mutatva be megrendelőiknek az általuk szponzorált épületek látványtervét.¹¹ Több asztalos olyan nagy tapasztalatra tett szert az épületmakettek tervezésében és kivitelezésében, hogy tudását képes volt életnagyságú épületek esetében is kamatoztatni. Az építész Filippo di ser Brunellesco (Brunelleschi) számára sokáig egy Antonio di Manetto Ciaccheri nevű asztalos készített famodelleket, aki minden bizonnyal annyira beletanult a tervezés fortélyaiába, hogy 1436-ban az említett Antonio már mint Brunelleschi riválisa szerepelt az épülő Santa Maria del Fiore lanternájának tervezésében.¹²

Attól függetlenül, hogy az asztalosok céhe az öt kisebb firenzei céh között általában a legkevesebb megbecsülésnek örvendett, a lakosság számarányához képest magas volt a hat korábban felsorolt famunkát végző mesterek aránya az adóösszeírásokban. Míg 1378-ban százöt fő, 1427-ben 152 városlakót regisztráltak mint a hat, az *Arte dei Legnaioli*-ba tartozó mesterség gyakorlóját, s 1458-ban ez a szám már majdnem fele volt mint korábban, összesen hetvenöt fő.¹³ Ugyanezekben az adóösszeírásokban megnevezett, fával dolgozó mesterek között 1378-ban valószínűleg négy, 1427-ben huszonnégy, 1458-ban pedig tizenhá-

7 Balogh Jolán: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez a renaissance-korban. *Archaeologiai Értesítő*, 40. (1923–1926) 189–209.; Farbak, Péter: Chimenti Camicia, a Florentine Woodworker – Architect, and the Early Renaissance Reconstruction of the Royal Palace in Buda during the Reign of Matthias Corvinus (ca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorisches Institutes in Florenz*, 50. (2006) 215–251.

8 A Scolari családnak dolgozó ötvösmesterekkel kapcsolatban l.: Prajda Katalin: Kultúrákövetítő firenzeiek. A Scolari megrendeléseit teljesítő ötvösműhelyek. In: Egyház és műveltség a régi Magyarországon. Konferenciakötet. Szerk.: Jankovits László. (megjelenés alatt).

9 Statuti dell'Arte dei legnaioli di Firenze, 1301–1346. A cura di Francesca Morandini. Firenze, 1958.

10 Lillie, Amanda: Florentine Villas in the Fifteenth Century. An Architectural and Social History. Cambridge, 2005. 136., 289.

11 Staley, Edgcombe: The Guilds of Florence. Chicago, 1967. 321–340.

12 Haines, Margaret: I „maestri di prospettiva”. In: Nel segno di Masaccio: L'invenzione della prospettiva. Ed.: Filippo Camerota. Firenze, 2001. 99.

13 Az 1378-as Firenze városára vonatkozó adóösszeírásban 2 *tornaio*, 7 *tavolacciaio*, 2 *casettario*, 2 *cofanaio*, 35 *segatore* és 57 *legnaiolo* szerepel. Archivio di Stato di Firenze (továbbiakban: ASF)

rom személy tartozott azokhoz az ősből családokhoz, akik már rendelkeztek önálló családnévvel, amelyet a korabeli kézműveseknél a társadalmi rang bizonyos fokmérőjének lehet tekinteni. Ugyanakkor csak egyetlen családnév, a Benzi fordul elő kétszer az említett három összeírásban, s így csak az ő esetükben bizonyítható, hogy a család férfitagjai több generáción keresztül famegmunkálással foglalkoztak.¹⁴

Annak ellenére, hogy Manetto di Jacopo Ammanatini céltagságára vonatkozóan nem került elő adat, mégis bizonyos, hogy a mester a fentebb nevezett két céh közül az egyiknek tagja volt.¹⁵ Minden kétséget kizáróan ő tett szert a legnagyobb hírnévre a firenzei famegmunkálók között, köszönhetően Antonio di Tuccio Manetti elbeszélésének. Életét kevesen tárgyalták és akkor is jobbra csak Manettire hivatkozva, konkrét levéltári források említése nélkül, főként barátjával, Brunelleschivel összefüggésben. A legtöbb információt a mesterrel kapcsolatban a 18. században élt tudós, Domenico Maria Manni és a 19. században élt Gaetano Milanesi munkái tartalmazzák. Manni – igaz, hogy tévesen azonosította a firenzei asztalos családját – mégis feltételezhetően számos levéltári forrást tanulmányozott műve megírásához.¹⁶ Milanesi ezzel szemben egy részletes és – az eddig napvilágra került levéltári források tanúsága szerint – pontos, de nem teljes családfát készített, sőt átiratának köszönhetően fennmaradt az azóta minden bizonnyal elpusztult 1442-es adóösszeírás az Ammanatini családra vonatkozó része is.¹⁷ Az érdeklődés Manetto személyével és főképp a *La Novellában* el-

beszélt történettel kapcsolatban a közelmúltban sem csökkent, köszönhetően annak, hogy nem csupán egy firenzei asztalos életébe nyerhetünk általa betekintést, hanem az egész firenzei kézműves-társadalomba, s annak legfontosabb intézményeibe: a kézműves *bottegák* életébe és a patrónus–mester kapcsolatokba is. Ebből a gondolatmenetből kiindulva Lauro Martines 2004-ben megjelent tanulmányában arra keresi a választ, hogy mennyiben lehet hitelesnek tekinteni Manetti elbeszélését.¹⁸ Antonio Manetti (1423–1497) aki már huszas éveinek végén járhatott, amikor Manetto Ammanatini mester 1451/52 körül elhalálozott, személyes kapcsolatban állt a történet egyik főszereplőjével, Filippo Brunelleschivel (1377–1446). Nem lehetetlen feltételezni, hogy nemcsak Brunelleschit, hanem Manetto Ammanatini Firenzében élő fivérét, Niccolòt is ismerte, s így az 1480-as években keletkezett történet megírásában elsődleges forrásokra támaszkodott.¹⁹

Minden bizonnyal ennek a személyes ismeretségnek köszönhetően helyezte el Antonio Manetti a Manetto Ammanatini-ról szóló történetet Brunelleschi életrajzának kontextusába. A történetíró 1409-re datálta az eseményeket, amelyeket elbeszélt a *La Novellában*, arra az időszakra amikor Filippo Brunelleschi római tartózkodása után visszatért Firenzébe.²⁰ Ebben az időben Filippo már túl volt a harmincon, míg barátja Manetto, aki valamikor az 1380-as években született (1384–1387 körül) a huszas éveinek második felében járhatott.²¹ Ekkor – az elbeszélés szerint – Manetto di Jacopo Ammanatini saját műhelyében dol-

Prestanze 366–369. Ezzel szemben 1458-ban 68 *legnaiolo*, 4 *torinaio*, 2 *tavolacciaio*, 1 *cassettaio* írtak össze. ASF Catasto 834–837. Az 1427-es Catasto ide vonatkozó részeit a fond online feldolgozásából nyertem. Itt a foglalkozásánál (trade) famegmunkálóként (40-es kód) jelölt személyeket vettem alapul. Online Catasto of 1427. Version 1.3. Ed.: Herlihy, David – Klapisch-Zuber, Christiane – Litchfield, R. Burr – Molho, Anthony. [Machine readable data file based on D. Herlihy and C. Klapisch-Zuber, Census and Property Survey of Florentine Domains in the Province of Tuscany, 1427–1480.] Florentine Renaissance Resources/STG: Brown University, Providence, R.I., 2002.

14 Az 1378-as adóösszeírásra vonatkozó adatokat l.: ASF Prestanze 367. 30v, Prestanze 368. 16v, Prestanze 369.37v. Az 1427-es Catastóra vonatkozó adatokat l.: Online Catasto of 1427. Az 1458-as Catastóra vonatkozó adatokat l.: ASF Catasto 834–837.

15 ASF Arte dei maestri di pietra e legname 1.

16 Véleményem szerint családtörténet összeállításában Manni tévesen azonosította be a családtagokat, s így számos, az Ammanatini családra vonatkozó forrást összekevert a szintén firenzei Tecchini családra vonatkozó iratokkal. Így az általa közölt családfa is csaknem teljes egészében tévesnek tekinthető. Manni, Domenico Maria: Osservazioni storiche sopra i sigilli antichi de' secoli bassi. Firenze, 1744. 49–77. Ez azzal magyarázható, hogy a Tecchini család egyes tagjai, akik szintén a 14. század végén éltek – Niccolò és Manetto – számos latin nyelvű forrásban szintén Ammanatiniként szerepelnek, ez azonban nem

családnévüket, hanem apjuk nevét (Ammanato, Ammanatino) jelölte. Feltételezésemet megerősítik egyrészt az 1378-as adóösszeírás ide vonatkozó részei, amelyben mind az Ammanatini (Manetto, Niccolò, Michele, Jacopo Ammanatini), mind pedig a Tecchini család tagjait (Nicholaus Ammanati Tecchini) külön felsorolják. (ASF Prestanze 369. 64v, Prestanze 368. 45v.); másrészt pedig a Tecchini család tevékenysége már ismert a kutatás számára. Soldani, Maria Elisa: A Firenze mercanti, cavalieri nella signoria dei re d'Aragona. I Tecchini-Taquí tra XIV e XV secolo. *Anuario de Estudios medievales*, 29. (2009) 575–604.

17 Milanesi, Gaetano: Operette storiche edite ed inedite di Antonio Manetti matematico ed architetto fiorentino del secolo XV. Firenze, 1887. XXV–XXXI. (a továbbiakban: Milanesi 1887).

18 Martines, Lauro: An Italian Renaissance Sextet. Six Tales in Historical Context. Toronto – Buffalo – London, 2004. (a továbbiakban: Martines 2004).

19 Martines 2004. 171.

20 Manetti 1976. 3.

21 1427-ben anyja őt 40 évesnek mondja, így valamikor 1387 körül születhetett. ASF Catasto 31. 846v. Ezzel szemben az 1433-as bevallásban anyja szerint 48 éves volt, amely 1385-re tenné születését. ASF 447. 358r. Martines az 1446-os összeírásra hivatkozva 1385-re datálja Manetto születését, ugyanakkor valószínűleg nem ismerte a korábbi összeírások híradásait. Martines 2004. 218.

gozott *legnaiolóként*, amely a Piazza di San Giovannin, a mai dóm téren helyezkedett el, s amelyet abban az időben a legjobb firenzei mesterek *bottegái* népesítettek be.²² Manetto családja már 1378-ban is itt lakott a téren, a Santa Reparata-székesegyház egyházkerületében.²³ Ekkor a források már említik apját, Jacopót és annak fivéreit, Niccolòt, Michelét és Manettót mint ottani lakosokat.²⁴ A testvérek közül ketten, Manetto és Michele festőként az *Arte dei Medici e Speziali* tagjai voltak, hasonlóan apjukhoz, Ammanatóhoz.²⁵ Ezzel szemben Jacopót *cofanarius*ként, azaz ládakészítőként említik a források.²⁶ A család többi tagja, Jacopo unokatestvérei és nagybátyjai kötélkészítők és kereskedők voltak a posztócéh, az *Arte della Lana* keretében.²⁷ Egyikük, Manetto di Ammanato 1368-ban *gonfaloniere*, 1374-ben pedig a kereskedelmi bíróság, a hattagú *Mercanzia* tagja is volt.²⁸ De a család más tagjai is töltöttek be egyszer-egyszer fontosabb városi hivatalokat, így Niccolò di Ammanatót 1380-ban a *gonfaloniere* tisztségre is megválasztották, testvérével Jacopóval együtt.²⁹ Manetto mester nemcsak apai ágon, hanem – Gaetano Minalesi szerint – anyja révén is asztalos családból származott, s anyai nagyapja, Angelo de’Cori műhelyében tanulta ki a mesterséget.³⁰

Figyelembevétel, hogy a család már Manettót megelőzően legalább két generáció óta rendelkezett családnévvel és azt, hogy tagjai időről időre töltöttek be fontosabb városi hivatalokat is, egyetérték Lauro Martines megállapításával, amely szerint Manetto nem tartozott a kifejezetten alacsony származású kézművesek közé, hiszen akkor a város legmegbecsültebb mesterei és azok patrónusai nem ültek volna vele egy vacsoraasztalhoz, mint ahogy azt a *La Novella*-ban olvashatjuk.³¹ Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy Manetto fiatal éveit nem teltek teljes jólétben, amely minden bizonnyal apja korai halálával hozható összefüggésbe. A két testvér, az idősebb Manetto és fivére, Niccolò gyermekkorukban maradtak félárva,

Niccolò (1389–1390 körül–1458 után) elbeszélése szerint ő hét, míg Manetto pedig tizenegynéhány éves lehetett ekkor.³² A családfő halála után az anyja, Monna Nera (1362–1363 körül – 1442 előtt) is vállalt kétkezi munkát egy ideig, míg a családfenntartás végül nagyrészt Manettóra nem hárult.³³ Fivére, annak ellenére, hogy csak pár évvel lehetett fiatalabb nála, keveset vagy egyáltalán nem keresett. Saját bevallásában 1442-ben Niccolò arról írt, hogy fiatalon kötélkészítőként dolgozott egyik unokatestvérük, Giovanni di Manetto műhelyében, amely munka fizikálisan meggyötörte.³⁴ Ezzel szemben 1427-ben anyja adóbevallásukban úgy jellemezte, hogy keresettel nem rendelkezik, mivel „non è in suo sentimento”, azaz nem volt beszámítható.³⁵

Manetto mint fiatal asztalosmester – a *La Novella* elbeszélése szerint – gyakran összejárt más korabeli tehetséges firenzei mesterekkel, akik között Donato di Niccolò Bardit, azaz Donatellót és Filippo Brunelleschit is találjuk, s akik abban az időben a firenzei kézműves-társadalom elitjét alkották.³⁶ Ehhez a körhöz tartoztak még az említett mesterek gazdag patrónusai, Tommaso Pecori és Giovanni di messer Francesco Rucellai is. Egy alkalommal ívócimborái, élükön a híres építésszel, tréfából az adósok börtönébe zárták Manettót, aki ily módon megszégyenült a társaság előtt és ezért elhagyta szülővárosát.³⁷ A tréfa – az elbeszélés tanúsága szerint – egyrészt Manetto lassú észjárásán, másrészt pedig pénzhíányán alapult. Az apa korai halálából, fivére szerény munkájából és az elbeszélés egyes részleteiből tehát arra lehet következtetni, hogy a mester Magyar Királyságba való költözésében az anyagi okok komoly szerepet játszottak.³⁸ Így jutott eszébe az is, hogy már korábban Ozorai Pipó többször is hívta a Magyar Királyságba, s ifjúkori mestere, egy bizonyos Pellegrino is mesélt neki ottani kalandjairól, amelyek mind arra ösztönözték, hogy elinduljon társával, egy Giovanni nevű másik asztalossal Magyarországra.³⁹ Manetto bizonyosan

22 Manetti 1976. 3.

23 ASF Prestanze 369. 64v.

24 ASF Monte Comune o delle Graticole II. 1805. 16v. (a továbbiakban: Monte).

25 Milanese 1887. XXXIII., XXII., Michele di Ammanato ASF Medici e speziali 7. 113r.; Giovanni di Manetto ASF Medici e speziali 7. 83r.; Manetto d’Ammanato ASF Medici e speziali 7. 117v.

26 ASF Prestanze 369. 64v.

27 Unokatestvérei közül kettő, Ammanato di Manetto posztószöveggel kereskedett. ASF Arte della Lana 25. 2r, Catasto 61. 963r. Emellett kötélkészítéssel foglalkozott saját műhelyében mint *funaiolo*. ASF Catasto 482. 597r–599v.

28 ASF Mercanzia 193.

29 Martines 2004. 219.; ASF Consulte 16. 86r.

30 Milanese 1887. XXIII.

31 Martines 2004. 215–219.

32 Milanese 1887. XXIX.

33 Manetti szerint Manetto Ammanatini anyja mosott és húst só-

zott. Manetti 1976. 7. Az anyát – a *La Novella* elbeszélése alapján – a kutatók tévesen monna Giovannaként említik. Martines 2004. 236.

34 Milanese 1887. XXIX. Giovanni di Manetto Ammanatini 1427-es adóbevallása „una bottega dove facciamo l’arte delle funi posta in Chalmala nel popolo di Santo Andrea la quale bottega e dell’Arte della Lana.” ASF Catasto 61. 963r.; ASF Arte dei Medici e Speziali 7.

35 „Nicholo suo figliuolo anni 38, senza ghuaadagno”. ASF Catasto 31. 846v.; Catasto 447. 358r.

36 Manetti 1976. 8.; Martines 2004. 215.

37 Manetti 1976. 32. A történetben Manetto maga is beismerte, hogy volt egy kisebb tartozása, amelyet nem tudott kiegyenlíteni.

38 A család ingóságaihoz csupán a firenzei ház és egy vidéki birtok tartozott. ASF Catasto 31. 846r., Catasto 447. 358r.

39 „El Perché è fece pensiero d’andarsene in Ungheria, ricordandosi pure allora che n’era stato richiesto, e fe’ pensiero di trovare chi ne lo aveva tentato.” Manetti 1976. 39.

nem bánta meg, hogy belevágott a kalandba, hiszen ezzel a vállalkozással korábbi lehetőségeihez képest nagy vagyronra és elismerésre tett szert mint Ozorai Pipó építésze.⁴⁰ Nemcsak Pipóval, hanem Zsigmond királlyal is szoros kapcsolatokat ápol. A firenzei Signoria egyik levelében egyenesen arról számol be, hogy a Grasso Zsigmond egyik bizalmasa lett, aki közvetíthet akár politikai kérdésekben is a király és a firenzei városvezetés között.⁴¹

Mialatt Manetto a Magyar Királyságban tartózkodott, addig a család többi tagja, Nera asszony és kisebbik fia, Niccolò ketten maradtak a háztartásban. A hatalmas távolság ellenére azonban nem szakadt meg a kapcsolat Manetto és az otthonmaradottak között. Sőt, Nera asszony lehetett az, aki fia távollétében annak ügyeit intézte: találkozhatunk a nevével mint fia megbízottja és mint a család adóbevallásának készítője.⁴² Erre azért is szükség volt, mert – ahogy azt Antonio Manetti elbeszélése is sugallja – a firenzei asztalos jelentős anyagi haszonra tett szert a Magyar Királyságban. 1427-ben már 1790 firenzei aranyforint volt az az összeg, amelyet a városi kölcsönalapban, az úgynevezett *Monte Comune*-ben helyezett el a család.⁴³ Pár évvel később ez az összeg csak tovább növekedett, így 1433-ban 3300 firenzei aranyforint volt letétbe helyezve Manetto és anyja, Nera nevében, s 1442-re ez már 3800 aranyforint volt.⁴⁴ A továbbiakban, az 1440-es évek végén – 1450-es évek elején ez még kiegészült Manetto leányainak hozományával is, amelyet a firenzei hozománybankban (*Monte delle doti*) helyeztek el.⁴⁵ Annak ellenére, hogy a család Monte-részvényeinek összege időről időre növekedett, ingatlanvagyonukat nem gyarapították jelentős mértékben. Valamikor 1427 és 1433 között adták el a Piazza di San Giovannin lévő házukat a városnak, hiszen a városvezetés a téren található épületek lerombolásával kívánt

helyet készíteni az épülő székesegyháznak. Ekkor a család székhelye áttevődött a San Simone-parókiához tartozó Via San Francescóra, amely az adminisztratív városközpont periferiájára esett. A ház mellett csupán egy szerény méretű, egy urasági és egy a munkások számára kialakított épülettel ellátott birtok volt a család tulajdonában a firenzei vidéken, a Santo Stefano-parókiához tartozó Paternóban, pár kilométerre délkeleti irányban a firenzei városfalaktól.⁴⁶

Ingatlanvagyonuk nem is, de a család összetétele jelentősen megváltozott az évek folyamán. Manetto jó két évtizeddel szülővárosa elhagyása után, valamikor 1427 és 1433 között kötött házasságot egy Lena nevezetű hajadonnal. Az asszony a firenzei divatnak megfelelően körülbelül fele annyi idős lehetett, mint Manetto, aki ebben az időben már negyvenes évei végén járhatott, amíg felesége csak húszas évei közepén. A házasságból legalább négy gyermek született, ezek közül két leány és egy fiú.⁴⁷ Eközben a család firenzei házában egy ideig csak fivére, Niccolò és anyjuk éltek ketten. 1433-ban Niccolò még nőtlen volt és anyjával lakott, aki azonban 1442-ben már nem élt, viszont fia ekkor már házsnak mondja magát. Feleségétől, Susannától legalább hat gyermeke született.⁴⁸ A család firenzei házát tehát teljes mértékben Niccolò családja használta, annak ellenére is, hogy a *La Novella* elbeszélése szerint Manetto többször hazalátogatott Firenzébe.⁴⁹ Bizonyos, hogy ezek a látogatások csak rövid időszakokra korlátozódtak, hiszen a korszakra vonatkozó egyik adóösszeírás alkalmával (1427, 1431, 1433, 1442, 1446) sem tartózkodott a városban.⁵⁰ Manetto annak ellenére vagy éppen amiatt sem tért haza 1437 után Firenzébe, hogy Zsigmond király halálával elveszítette legfontosabb patrónusát és így idős korára valószínűleg jelentős anyagi problémákkal is szembe kellett néznie.⁵¹ Tehát a továbbiakban is Budán élt,

40 Manetti 1976. 42.

41 Milanese 1887. XXIV.; Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze. III. kötet, Firenze, 1867. 536.

42 Fia procurátoraként szerepel egy iratban. ASF Monte II. 665. 102v.; ASF Catasto 31. 846v.

43 „Danari in sul Monte di queglii sono del Monte Chomune chon ritenimento del quarto fi. 1790 i quali denari sono ischriti in Manetto di Jachopo Amannatini figliuolo della sopradetta mona Nera nel quartiere di Sancta Croce. Aggiunse dovea avere Manetto suo figliuolo da Simone di Pagolo Carnesechi e fratelli deono dare per la ragione d'Ungheria fi. 120 di ungheri fi. 128 s. Francesco Daneli Ghuadringeri de' dare duchati dugiento cinquanta di viniziani i quali gli die Manetto in Ungheria che gli facessi d'aver in Firenze a volontà del detto Manetto fi. 270 s.” ASF Catasto 31. 846r.

44 Milanese 1887. XXVII. 1440–1441-ben a Monte Comune-ban 3821 aranyforint volt Manetto nevében letétbe helyezve. ASF Monte II. 534. 139r. Továbbá anyja, Nera nevében 164 firenzei aranyforintot regisztráltak. ASF Monte II. 534. 159r.

45 ASF Monte II. 543. 161r.

46 A földterület hozama 1451-ben kb. 704,78 liter (20 *staia*) búza,

8 hordó (8 *barili*) azaz kb. 267,44 liter bor és kb. 407,4 liter (6 *orna*) olaj volt. ASF Catasto 697.689r. A mértékegységeket l.: Edler, Florence: Glossary of Mediaeval Terms of Business. Italian Series 1200–1600. Cambridge – Massachusetts, 1934.

47 ASF Catasto 447. 358r.

48 ASF Catasto 661. 753r.

49 Manetti 1976. 42–43.

50 „In ppiù potrebbe essere perché Manetto mio figliuolo è nelle paesi d'Ungheria che gli arebe degli incarichi e del mobile che a me no' sono noti e più mesi fa gli feci iscrivere che mene avisasi e per inchora risposta non è autà, chome l'arò vene farò avisati.” ASF Catasto 447. 358r. (1433)

51 „...Manetto di Jacopo Amanatini, el quale dimora nelle provincie d'Ungheria, egli, la sua donna Monna Lena, con dua sua figliuole, ed è senza ignun guadagno e assai ispesa... Manetto di Jacopo, detto il Grasso, se ne vorrebbe venire di quà, è già piue tempo; e non può, perch' a la donna e sua figliuoli e non ha un soldo da potere mettersi in viaggio a fare le spese: e questo n'è la chagione la morte de'Re, ché, come fue morto, è perdè la provvidigione: sicché egli ha sempre poi ispeso e non ha guadagno.” Milanese 1887. XXVI–XXVII.

mint ahogy azt az ott élő humanista, Pier Paolo Vergerio 1444. május 3-án kelt végrendelete is bizonyítja, amelynek ő volt az egyik tanúja.⁵² Ezt követően, 1446-ban még élőnek mondja őt testvére az adóösszeírásban és 1451. október 23-án még az ő nevére szól a lelet a *Monte irataiban*. Mivel a soron következő 1451–1452-es adóösszeírásban már elhunytként szerepel, ezért halálát nagy valószínűséggel valamikor 1451. október 23. és 1452. március 25. közé tehetjük.⁵³ Mivel sem 1451-ben, sem pedig később, az 1458-as összeírás alkalmával nem említik Manetto özvegyét vagy árva gyermekeit, ezért valószínűsíthető, hogy az idős mester és családja soha nem tértek haza Firenzébe.⁵⁴

Manetto élettörténete tipikusan példázza azon firenzeiek történetét, akiket Ozorai Pipó hívott a Magyar Királyságba, s akik neki köszönhetően anyagi jólétet és megbecsülést szereztek Zsigmond király udvarában. A két legnagyobb támasz és patrónus halálával azonban anyagi lehetőségeik is jelentősen megcsappantak. Egyik részük éppen ezért kénytelen volt visszatérni Firenzébe, másik részük anyagiak és/vagy firenzei rokonság hiányában a Magyar Királyságban maradt és jóval szerényebb körülmények között folytatta életét.

A híres Manetto mesteren túl bizonyosan még számos más asztalosmunkával foglalkozó firenzei is dolgozott a Scolari család megbízásából. Közülük még további három mestert említenek név szerint a források. A *La Novella*-ban további két asztalost ismerhetünk meg, akik a Magyar Királyságban jártak: Manetto korábbi mesterét, Pellegrinót és műhelytársát, Gio-

vannit.⁵⁵ A harmadik mestert egy Matteo Scolari (Ozorai Pipó testvére) halála után, 1426-ban készített elszámolás említ, amely szerint Matteo tartozott egy Papi di Giovanni firenzei *legnaiolónak*.⁵⁶ A három mester személyére és tevékenységére vonatkozóan eddig csupán néhány elszórt utalást találtam, amelyek azonban megerősítik azt a képet, amely szerint a Scolari családnak dolgozó firenzei asztalosmesterek sokrétű tevékenységet folytattak az intarzia- és bútorkészítéstől, a festészethez kapcsolódó famunkákon keresztül egészen az épülettervezésig.⁵⁷

Manetto di Jacopo Ammanatini járatos volt nemcsak az intarzia- és bútorkészítésben, hanem épületek tervezésében és kivitelezésében is, s ennek köszönhetően fontos szerepet kapott Ozorai Pipó és Zsigmond király építkezéseiben.⁵⁸ Arra azonban, hogy építészeti tevékenységére további források kerüljenek elő a firenzei vagy a magyarországi levéltárakból, egyre kevesebb esély mutatkozik. Sokkal valószínűbb, hogy barátjával, Filippo Brunelleschivel kapcsolatosan lássanak napvilágot további olyan iratok, amelyek azt a hipotézist támasztják alá, amely szerint Brunelleschi a Scolari család választotta ki a híres firenzei Scolari-oratórium tervezésére és kivitelezésére és nem pedig az *Arte della Calimala* konzuljai, ahogy a kutatás azt korábban feltételezte.⁵⁹ Ez pedig új megvilágításba helyezné egyrészt Manetto di Jacopo Ammanatini és Filippo Brunelleschi kapcsolatát, másrészt pedig a két mester összeköttetéseit a Scolari családdal, s így közvetve a Magyar Királysággal is.⁶⁰

52 Ziliotto, Baccio: Nuove testimonianze per la vita di Pier Paolo Vergerio Il Vecchio. Archeografo Triestino serie III. vol. II. 1906. 67.

53 ASF Monte II. 544. 115r., ASF Catasto 697.689r.

54 Niccolò 1458-as bevallását l.: ASF Catasto 801. 865r.

55 Az 1427-es Catasto egyetlen Giovanni fia Pellegrinót említ, ő azonban nem azonosítható az említett mesterrel. ASF Catasto 80. 501r.

56 ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 316r. Ezt a tartozást Matteo örökösei is szerepeltették az 1427-es adóbevallásukban, mondván, hogy az Al Canto de Pazzi nevű utcában dolgozó mesternek fátért és más dolgokért cserébe 20 firenzei aranyforinttal tartoztak. ASF Catasto 59. 875r. Papi (1399. k.) 1427 körül saját asztalosműhelyében dolgozott Firenzében. Két testvére, akikkel közös háztartásban élt, Gherardo és Vettorino pedig Niccolò és Scolario (1369. k.) di Giovanni firenzei festőműhelyében dolgoztak. ASF Catasto 67. 434r., Catasto 74. 204v. Scolario di Giovanni (1369. k.)

ismert a kutatás számára. 1415-ben már a Via delle Termén lévő egyik *bottega*-ban találjuk, ugyanabban az utcában, ahol a *La Novella* szerint Manetto Ammanatini is tanult Pellegrino mesternél. Bernacchioni, Annamaria: La bottega di pittura di della Badia fiorentina: Da Tommaso del Mazza a Masaccio. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 46. (2004) 263–264.

57 Antonio Manetti szerint Manetto mester intarziákat készített firenzei műhelyében. Manetti 1976. 12.

58 L. 48. lábjegyzet, amely tanúsága szerint Manetto mester szolgálataiért Zsigmond királytól járadékot kapott.

59 Battisti, Eugenio: Filippo Brunelleschi. *L'opera completa*. Milano, 1976. 253–254. Ezt az elméletet támasztják alá a Saalman által közölt források: Saalman, Howard: Filippo Brunelleschi. *The Buildings*. London, 1993. 380–410.

60 A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeiért hálával tartozom Szatlóczki Gábornak.

Katarina Predovnik

DIE BURG WALDENBERG IN OBERKRAIN UND SEIN ARCHÄOLOGISCHES FUNDGUT

Die Burg Waldenberg (auch Waldenburg, später sogar Wallenberg, heute Pusti grad genannt) wurde auf einer Anhöhe zwischen den Tälern von Save und Lipnica, unweit des Städtchens Radovljica/Radmannsdorf erbaut. Die Anlage entstand vor 1228, höchst wahrscheinlich schon im späten 12. Jahrhundert, zur Sicherung der Herrschaftsgebiete der Grafen von Ortenburg in Oberkrain. Spätestens im frühen 17. Jahrhundert ist die Burg aufgelassen worden und ist heutzutage nur mehr eine zwar imposante, doch eher schlecht erhaltene Ruine (Abb. 1).

Abb. 1. Burg Waldenberg, Zustand der Ruine im März 1993.
(Foto: M. Kambič, Dokumentation des Denkmalamtes Kranj)

Die ruinöse Burg hat seit jeher die Fantasie und Neugierde der Leute aus den naheliegenden Ortschaften angeregt. Manch einer hat in den Ruinen gegraben in der Hoffnung, wertvolle oder zumindest interessante Funde zu machen. Dass diese Hoffnung vollkommen berechtigt gewesen ist, zeigt die „reiche Ausbeute“ einer solchen Wildgrabung, welche angeblich 1992 stattgefunden hat und den unmittelbaren Anlass für eine 1993 ausgeführte archäologische Ausgrabung gab. Insgesamt sind 1992 über 700 Objekte gefunden worden. Die gewöhnliche Küchenkeramik ist in diesem Fundensemble eher unterrepräsentiert, es überwiegen die Eisen-, Buntmetall- und Glasfunde sowie das bemalte und glasierte Tafelgeschirr.

In den Jahren 2003–2004 führte die Abteilung für Archäologie der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana in Zusammenarbeit mit dem Slowenischen Nationalmuseum und dem Museum von Oberkrain (Gorenjski muzej Kranj) ein Forschungsprojekt¹ aus mit der Absicht, die bislang in den Museen aufbewahrten oder wenigstens dokumentierten Kleinfunde aus der Burg Waldenberg zu bearbeiten. Eine Veröffentlichung der Ergebnisse dieses For-

schungsprojektes ist in Vorbereitung; im Folgenden stellen wir einige der wichtigsten Erkenntnisse dar.

Geschichte der Burg Waldenberg

Das Gebiet um den oberen Lauf des Flusses Save in der ehemaligen Grenzmark Kranjska/Krain gehörte bis zum Anfang des 11. Jahrhunderts den deutschen Königen. Heinrich II. beschenkte im Jahr 1004 das Bistum Brixen reichlich mit dem Königsgut beiderseits von Save, was zur Gründung der Brixener Grundherrschaft Bled/Veldes mit dem Sitz auf der gleichnamigen Burg geführt hat. Zu dieser Zeit bestanden in der Gegend noch mehrere Zehnten von kleinen allodialen Besitzen, als Großbesitzer traten neben Brixen noch die Krainer Markgrafen von Semt-Ebersberg und deren Erben, die Grafen von Weimar-Orlamünde auf. Im 12. Jahrhundert fielen große Teile des ehemaligen Markgrafenguts in die Hände der Kärnt-

¹ Das Forschungsprojekt ist vom Slowenischen Ministerium für Unterricht, Forschung und Sport finanziert worden (J6-5413-0581).

ner Linie der Grafen von Ortenburg.² Die Ortenburger bauten hier sehr bald, vermutlich schon vor 1200, zwei Herrschaftszentren auf: nördlich der Save die Burg Kamen/Stein und südlich davon die Burg Waldenberg. Stein lag an der Straße aus Ljubelj/Loiblpaß und Tržič gegen Begunje und Bohinj, Waldenberg aber an der Straße entlang des Lipnicatales Richtung Škofja Loka/Bischoflack und über dem Berg Jelovica nach Železniki, oberhalb einer früh bezeugten Brücke über der Save.³

Die Grafen von Ortenburg haben im 13. und 14. Jahrhundert ihre Besitzungen im oberen Savetal durch Rodung und Urbarmachung der umfangreichen Wälder entwickelt. Die Abrundung der zwei beiderseits der Save liegenden Herrschaftsgebiete erfolgte mittels gezielter Kolonisation der dazwischenliegenden Gebiete entlang des Flusses Save. Als neues Wirtschaftszentrum entstand so unter anderem die Siedlung Radovljica/Radmannsdorf, wohin schon vor 1296 der Sitz der ehemaligen Urfparrei Rodine übertragen wurde. In der Zeit um 1320/33 wurde eine neue Marktsiedlung direkt neben dem alten Siedlungskern⁴ planmäßig entworfen. Diese neue urbane Siedlung in geschützter Spornlage über dem steilablaufenden Flussbett der Save entwickelte sich dann allmählich in eine Handelsstadt von regional begrenzter Bedeutung.⁵

Ebenso wichtig für die wirtschaftliche Erschließung

der Oberkrainer Besitzungen waren die reichen Eisen-vorkommen in den Gebirgen beiderseits der Save. Die Ortenburger haben den Bergbau und Verhüttung des Eisens in Planina oberhalb Jesenice im Savetal⁶ und in Kolnica, Kamna gorica und Kropa im Lipnicatal unterstützt und gesichert.⁷

Bis Ende des 14. Jahrhunderts hausten auf der Burg Waldenberg ortenburgische Ministerialen, die Herren von Waldenberg.⁸ Dieses Geschlecht hatte das Amt der Burggrafen zu Waldenberg inne und wurde, wie üblich, nach dieser Burg benannt. 1228 tritt Friedrich von Waldenberg in den Quellen zum ersten Mal auf und mit ihm indirekt auch die Burg selbst.⁹ Die erste unmittelbare Erwähnung der Burg Waldenberg stammt aus dem Jahr 1263, als es zur Teilung des ortenburgischen Besitzes zwischen den Brüdern Friedrich und Heinrich von Ortenburg kam: Waldenberg fiel mitsamt dem ganzen Besitz zwischen dem Karawanken-Gebirge und dem Fluss Sora dem Friedrich zu, bloß die Burg Kamen/Stein mit der naheliegenden Höhle und vier Kastellanen wurde dem Heinrich zugeweiht.¹⁰ Im frühen 14. Jahrhundert wurde der Besitz wieder vereint, die Teilung blieb aber in den zwei Ämtern der Grundherrschaft erhalten.¹¹

In dieser Zeit wohnten mehrere Ministeriale aus einem oder vielleicht aus mehreren Geschlechtern zusammen auf Waldenberg, so z.B. 1228, 1230 und 1239 Friedrich,¹² 1247 und 1263 Friedrich und Heinrich,

2 Die Angaben entstammen einem Traditionskodex des Brixener Bischofs Altwin (1049–1097). Die Ortenburger sind 1185 zum ersten Mal als Besitzer der Ländereien im oberen Savetal bezeugt. Hauptmann, Ljudmil: Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja (Die Entwicklung der gesellschaftlichen Verhältnisse im Radmannsdorfer Winkel bis zur Krise des fünfzehnten Jahrhunderts). *Zgodovinski časopis*, 6–7. (1952–1953) 270–284. (im Folgenden: Hauptmann 1952–1953). Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja (Radovljica – Dorf, Markt und Stadt bis zum 17. Jahrhundert). *Zgodovinski časopis*, 45/4. (1991) 517–547. (im Folgenden: Gestrin 1991). Zur Geschichte der Kärntner Ortenburger siehe z.B.: Lackner, Christian: Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. *Carinthia I*, 181. (1991) 181–200. (im Folgenden: Lackner 1991).

3 Gestrin 1991. 517–518.

4 Heute Predtrg (dt. Vormarkt) genannt.

5 Verleihung der Stadtrechte an Radovljica/Radmannsdorf erfolgte vermutlich um 1470. Gestrin 1991. 523–527.; siehe auch Avguštin, Cene: Zgodovinsko-urbanistični značaj starega mestnega jedra Radovljice (The character of the old town core of Radovljica in terms of historical town planning). *Radovljiški zbornik* 1995. Radovljica, 1995. 77–87.

6 Ein Privileg wurde vom Grafen Friedrich von Ortenburg 1381 erstellt und ordnete die Verhältnisse der dortigen Bergleute, sowie die Tätigkeit der Bergung und Verhüttung des Eisens. Mlinar, Janez: O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. In: Mlinar, Janez (Hrsg.): *Ortenburški rudarski red. Planina pod Golico*, 2001. 10–12.

7 Hauptmann 1952–1953. 278–284.; Gestrin 1991. 544. Für die

nachortenburgische Zeit siehe auch Šmitek, Janez: *Lipniška dolina v 16. stoletju* (Das Lipnicatal im 16. Jahrhundert). *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena* (1894–1994). Kropa und Radovljica, 1995. 114–127. (im Folgenden: Šmitek 1995).

8 Die Waldenberger werden in den erhaltenen Urkunden zu meist als „dominus“ oder „miles“ tituliert, nur ausnahmsweise als „chnappo“, was als Zeugnis ihres Ansehens gedeutet wird. Kos, Dušan: Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenje-štajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja. Ljubljana, 1994. 45–46. (Deutsche Fassung: In Burg und Stadt: spätmittelalterlicher Adel in Krain und Untersteiermark, Wien, 2006.) (im Folgenden: Kos 1994). Kos, Dušan: Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja. Ljubljana, 2005. (im Folgenden: Kos 2005).

9 „Hermannus comes in Ortenburch et ministerialis suus Fridericus de Waldenberch“ treten als Zeugen in einer Urkunde des Gurker Bischofs Ulrich auf. Otorepec, Božo: Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku (Materials for the history of Radovljica in the Middle Ages). *Radovljiški zbornik* 1995. Radovljica, 1995. 10–37. (im Folgenden: Otorepec 1995).

10 Otorepec 1995. 13. Nr. 8.; Kos 2005. 245–246.; vergl.: Kos 1994. 45.

11 Siehe Urbare aus den Jahren 1498 und 1579, laut deren die „Herrschaft Radmannstorf und Wallenburg“ in das sog. Obere Amt am linken Ufer der Save und ins Untere Amt rechts der Save geteilt wurde. Waldenberg stand im Unteren Amt. Gestrin 1991. 518.; Šmitek 1995.

12 Otorepec 1995. 12–13. Nr. 5–7.

1265 und 1277 Reinhard, 1270 Ulrich I. und Konrad, 1274 Hermann, seit 1283 Ulrich II. (bis 1312?) und sein Sohn Germanus (mindestens bis 1295), 1286 Bernhard¹³ und 1321 Hermann (II.?).¹⁴ Im 14. Jahrhundert wurde Waldenberg von verschiedenen Beamten verwaltet.¹⁵

Nachdem 1374 Graf Otto VI. von Ortenburg gestorben ist, übernahm sein einziger Sohn Friedrich III. die Herrschaft zusammen mit Ottos Bruder Albrecht, Bischof von Trient.¹⁶ Friedrich hat sich öfter auf der Burg Waldenberg aufgehalten und hat dort auch einige Urkunden ausgestellt, eine von diesen z.B. „*in stubella consiliaria minori castri Waldenwerd de plebe Radmannsdorff Aquilegensis diocesis*“.¹⁷ Seine erste Frau Margarethe, Herzogin von Teck war die Schwester des damaligen Patriarchen von Aquileia, Ludwig II. von Teck. Die Ehe blieb kinderlos, also entschloss Friedrich seinen jungen Enkel, den Grafen Ludwig von Cilli zu adoptieren. Schon am 23. November 1377 hat aber Friedrich einen gegenseitigen Erbvertrag mit seinem Onkel, dem Grafen Hermann I. von Cilli geschlossen. Sollte Friedrich kinderlos sterben, würden alle seine Güter und Besitzungen, unter anderem auch Waldenberg und Radovljica/Radmannsdorf, zuerst an seinen Onkel Albrecht, Bischof von Trient, nach dessen Tode aber an Graf Hermann I. von Cilli, dessen Sohn Hermann II. und dessen Enkel Wilhelm vererbt werden.¹⁸

Friedrich von Ortenburg starb in Radovljica/Radmannsdorf am 28. April 1418.¹⁹ Er hat ein unmündiges Kind (seinen Adoptivsohn?) und eine schwangere Ehefrau hinterlassen.²⁰ Trotzdem bestätigte König Sigmund schon am 26. Juni 1418 den vorläufigen Besitz der ortenburgischen Reichslehen laut dem Erbvertrag dem Grafen Hermann II. von Cilli und schließlich erfolgte am 29. Februar 1420 auch die endgültige Belehnung des Cilliers mit der Grafschaft Ortenburg. Offenbar sind beide Kinder Friedrichs bis spätestens 1420 gestorben.²¹

Somit kam die Burg Waldenberg mitsamt vielen

anderen Burgen und Herrschaften in die Hände der Grafen von Cilli. Diese verwalteten Waldenberg in der gleichen Weise wie vorher schon die letzten Ortenburger, sie setzten also verschiedene austauschbare Kastellane (Burggrafen) ein. Vermutlich haben Cillier auch das Schloss in Radovljica/Radmannsdorf erbaut, wo sie ihren Hof halten sollten und nicht auf der Waldenburg selbst. Dem jungen Graf Hermann III. von Cilli wurde von seinem Vater die Aufgabe der Verwaltung der Herrschaften Radovljica/Radmannsdorf und Spittal an der Drau anvertraut. Er hauste mit seiner zweiten Frau Beatrice von Wittelsbach in Radovljica/Radmannsdorf, jedoch nicht lange, denn 1426 verunglückte er tödlich bei einem Fall vom Pferd nahe der Burg Stein. Vom 1429 bis 1431 hat sich sein Bruder Friedrich II. in Radovljica/Radmannsdorf und Stein aufgehalten.²²

Nach dem Tode des letzten Cilliers, Ulrich II., 1456 in Belgrad wurde die Burg Waldenberg landesfürstliches Kammergut der Habsburger. Im Dezember 1457 hat Ulrichs Witwe, Gräfin Katharina von Cilli in die Übergabe der ehemals Cillier Burgen und Schlösser Waldenberg, Radmannsdorf und vieler anderen eingewilligt. Noch im Januar 1458 war die Übergabe jedoch nicht vollendet. Zu dieser Zeit hielt ein gewisser Grezberger die Burg Waldenberg (*gslos Bellemberg*) in Pfand, Kaiser Friedrich III. hat sie aber an Andreas von Kreig verpfändet und dieser hat sie dann von Grezberger im Juni 1458 schließlich abgekauft.²³ Von Kreig hat für den Kaiser als Pfleger auf der Burg Waldenberg amtiert. Dieses Amt hatten 1465–1468 Caspar Hawnspekh, seit 1468 und ab 1476 wieder Georg Kazianer und seit 1478 noch sein Bruder Lenart Kazianer inne.²⁴ 1473 hat Kaiser Friedrich III. den Pflegern der Burg Waldenberg die Aufgabe zugeteilt, der Stadt Radovljica/Radmannsdorf bei der Durchsetzung der Pflichtstraße und bei der Unterbindung des Verkehrs an den „ungewöhnlichen Straßen“ nach Italien Hilfe zu leisten; als Folge Letzterer hatten nämlich die Geschäfte der Stadt gelitten.²⁵

13 Kos 2005. 246., Anm. 904.; vergl.: Kos 1994. 45. und 59., Anm. 709.

14 Otorepec 1995. 14. Nr. 22.

15 Von 1372 bis 1374 wurde Gyselher von Stein erwähnt, von 1379 bis 1398 Wilhelm Lamberger, von 1392 bis 1405 Nikolaus von Stein und von 1406 bis mindestens 1413 Georg Lamberger. Kos 2005. 247., Anm. 910.; vergl.: Kos 1994. 46. und 59., Anm. 715.; Otorepec 1995. 18–22.

16 Lackner 1991. 187.

17 Am 12. November 1390. Otorepec 1995. 20. Nr. 71. Dies ist eine der zwei Räumlichkeiten der Burg, welche im Schriftgut direkt überliefert sind; die andere ist die Pankratiuskapelle.

18 Lackner 1991. 187.

19 Lackner 1991. 191. Laut einer Legende ist er von seiner Frau vergiftet worden. Vlado Habjan führt als Todestag Friedrichs den 29. März 1418 auf. Habjan, Vlado: Radovljica v času zdru-

žitve Ortenburških in knezov iz Celja (Radovljica at the time of the Ortenburgs merging with the counts of Cilli). *Radovljški zbornik* 1995. Radovljica, 1995. 112–131. (im Folgenden: Habjan 1995).

20 Nach dem Tode Margarethes vermählte sich Friedrich mit Agnes Markgräfin von Hachberg. Lackner 1991. 191., Anm. 53.

21 Lackner 1991. 191., 195.; siehe auch Meyer, Therese: Die Grafen von Cilli als Erben der Grafen von Ortenburg. Zur Geschichte Kärntens 1377–1524. In: Fugger Germaadnik, Rolanda (Hrsg.): *Mednarodni simpozij „Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja“*, Celje, 27.–29. maj 1998. Celje, 1999. 85–94.

22 Habjan 1995. 122.

23 Otorepec 1995. 29.

24 Otorepec 1995. 30–32.

25 Otorepec 1995. 31. Nr. 139.

Zur Zeit der Gründung des Bistums Ljubljana/Lai-
bach (1461) wurde in der Radmannsdorfer Matrikel
die Pankratiuskapelle auf der Burg Waldenberg er-
wähnt.²⁶ Von anderen Räumlichkeiten und Einrich-
tung der Burg gibt es im erhaltenen Schriftgut keine
Angaben, ausgenommen der kleinen „*stubella consi-
liaria*“, wo 1390 eine Urkunde ausgestellt wurde.

Auch im 16. Jahrhundert vergaben die Habsburger
Radovljica/Radmannsdorf und die dazugehörenden
Herrschaftsämter an verschiedene Pächter und Mie-
ter. 1577 verpachtete Erzherzog Karl die Burg Wal-
denberg mitsamt der Stadt und Herrschaftsamt Ra-
dovljica/Radmannsdorf an den Krainer Vicedominus
Georg Höfer. Schon 1589 war das verpachtete Gut in
den Händen von Johann Ambrosius Graf von Thurn.
Er kaufte sie 1616 ab und vereinigte die Herrschaften
Waldenberg und Radovljica/Radmannsdorf.²⁷ Voraus-
sichtlich spätestens zu dieser Zeit²⁸ wurde die Burg
aufgelassen. Johann Weichard Valvasor stellt in einer
Graphik von Radovljica/Radmannsdorf in seinem
Monumentalwerk „Die Ehre des Herzogtums Krain“
(1689) die Burg Waldenberg (*Walenburg*) als eine
Ruine dar.

Baubestand und archäologischer Befund

Die Ruine Waldenberg steht oberhalb des Dorfes
Zgornja Lipnica auf einem vom Nordwesten nach
Südosten verlaufenden Hügelgrat, einer eiszeitlichen
Moräne. Der steile Westhang fällt ins Lipnicaltal, der
etwas sanftere Osthang zum Flussbett der Save hinab.
Der mittelalterliche Burgkern erstreckt sich auf der
höchsten Stelle des Moränenrückens in ungefähr
585 m Meereshöhe (*Abb. 1*).²⁹ Rundum umfasst ihn
eine terrassenartig angelegte ummauerte Vorburg. Die
Größe der Anlage beträgt insgesamt etwa 90×45 m.
Gegen Nordwesten und Südosten war sie durch zwei
mächtige, bis zu 10 m tiefe und an der Sohle etwa
5 m breite, in den Felsen geschlagene Halsgräben von
ihrem Hinterland abgetrennt. Beiderseits liegt vor
dem Graben eine abgeflachte Kuppe, wo vielleicht ein
Wehrturm oder andersartige Befestigung zur Siche-

rung des Grabens errichtet wurde, jedenfalls sind
keine Baureste sichtbar.

Der Kern der Anlage misst ungefähr 35×10 m und
zeigt einen symmetrischen, länglich sechseckigen
Grundriss auf mit konisch abgeschlossenen Angriffs-
seiten. Er umfasste zwei einander gegenübergestellte
fünfeckige Wohnbauten (Paläse?) und einen dazwi-
schenliegenden ummauerten Hof (*Abb. 2*). Die etwa
1,5 m dicke Außenmauer steht im Südosten noch
mindestens zwei Etagen hoch, anderswo aber nur
bis zur Decke des ehemaligen Erdgeschosses. Inner-
halb des Mauermantels ist das Gelände durch Auf-
schüttung mit dem Abbruchmaterial sehr uneben
und teilweise bewachsen, der Verlauf der quer zum
Bering verlaufenden Fassaden der beiden Palasgebäu-
den ist jedoch klar auszumachen. Die Außenschale
des Bering ist aus lagerhaft geschichteten mittelgroß-
und kleinformatigen Bruchsteinen erbaut worden.
An der Außenseite ist der Bering bis zum vermuteten
Begehungsniveau im Erdgeschoss mit einer oben
schräg abgeschlossenen Sockelmauer sekundär ver-
stärkt worden.

Der Eingang in die Kernburg ist wahrscheinlich an
der südöstlichen Längsseite am Bodenniveau errich-
tet worden, was eine Unterbrechung in der sockelarti-
gen Verstärkung der Mauer bezeugt. Durch dieses
Tor gelangte man in den Zentralhof und von dort
rechts und links in die Wohngebäude.

Die Verdoppelung der Hauptgebäude deutet auf
eine mögliche Interpretation, dass nämlich die Anlage
als eine Ganerbenburg ausgebaut wurde. Bekannt-
lich hatten im 13. und 14. Jahrhundert mehrmals
zwei Personen gleichzeitig das Burggrafenamt auf
Waldenberg inne. Die erhaltenen Mauerreste lassen
die Vermutung zu, dass die symmetrische Disposition
der Burg von Anfang an so geplant wurde. Ob unter
dem sechseckigen Kern noch eine ältere Bauphase
zu erwarten ist, bleibt offen, obwohl das aufstehende
Mauerwerk eine Datierung in die Zeit um 1200 zulässt
und sehr wohl mit der vermuteten Gründungszeit
der ortenburgischen Burg übereinstimmen könnte.

Fünfeckige Bergfriede oder Palasbauten treten im
romanischen Burgenbau vereinzelt auf, zumeist als

26 Šmitek, Janez: Lipniški grad. *Radovljški zbornik* 1992. Radovljica, 1992. 23–29. (im Folgenden: Šmitek 1992).

27 Smole, Majda: Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana, 1982. 406–408.; Gestrin 1991. 522.; Šmitek 1992. 25.

28 Ferdo Gestrin führt die Angabe auf, dass die Burg vor November 1573 abbrannte und nie wieder aufgebaut wurde. Gestrin, Ferdo: Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. *Radovljški zbornik* 1995. Radovljica, 1995. 59., 72., Anm. 6.

29 Die Beschreibung der Ruine, sowie die Auswertung der erhaltenen Mauerreste und Interpretation der Bauentwicklung entnehmen wir vor allem Sapač, Igor: Grad Waldenberg – Pusti grad nad Radovljico na Gorenjskem. Stavbni razvoj (unveröffentlichte Abhandlung). Ljubljana, 2004.; siehe auch Komelj, Ivan: Gradovi na Gorenjskem (Les châteaux de Gorenjska, Hte Carniole). *Varstvo spomenikov*, 1969, let. 12: 1967. 16–22.; Žontar, Majda – Zupančič, Mirina: Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov*, 1969, let. 12: 1967. 23–36.; Šmitek 1992. 28–29.; Stopar, Ivan: Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska, 1: Ob zgornjem toku Save. Ljubljana, 1996. 153–157. Auch die Dokumentation der archäologischen Ausgrabung in 1993 ist miteinbezogen worden. Ravnik Toman, Barbara: Pusti grad nad Zgornjo Lipnico. Dnevnik arheoloških izkopavanj 1993 (Grabungstagebuch). Aufbewahrt im Gorenjski muzej Kranj (Oberkrainer Museum in Kranj), 1993.

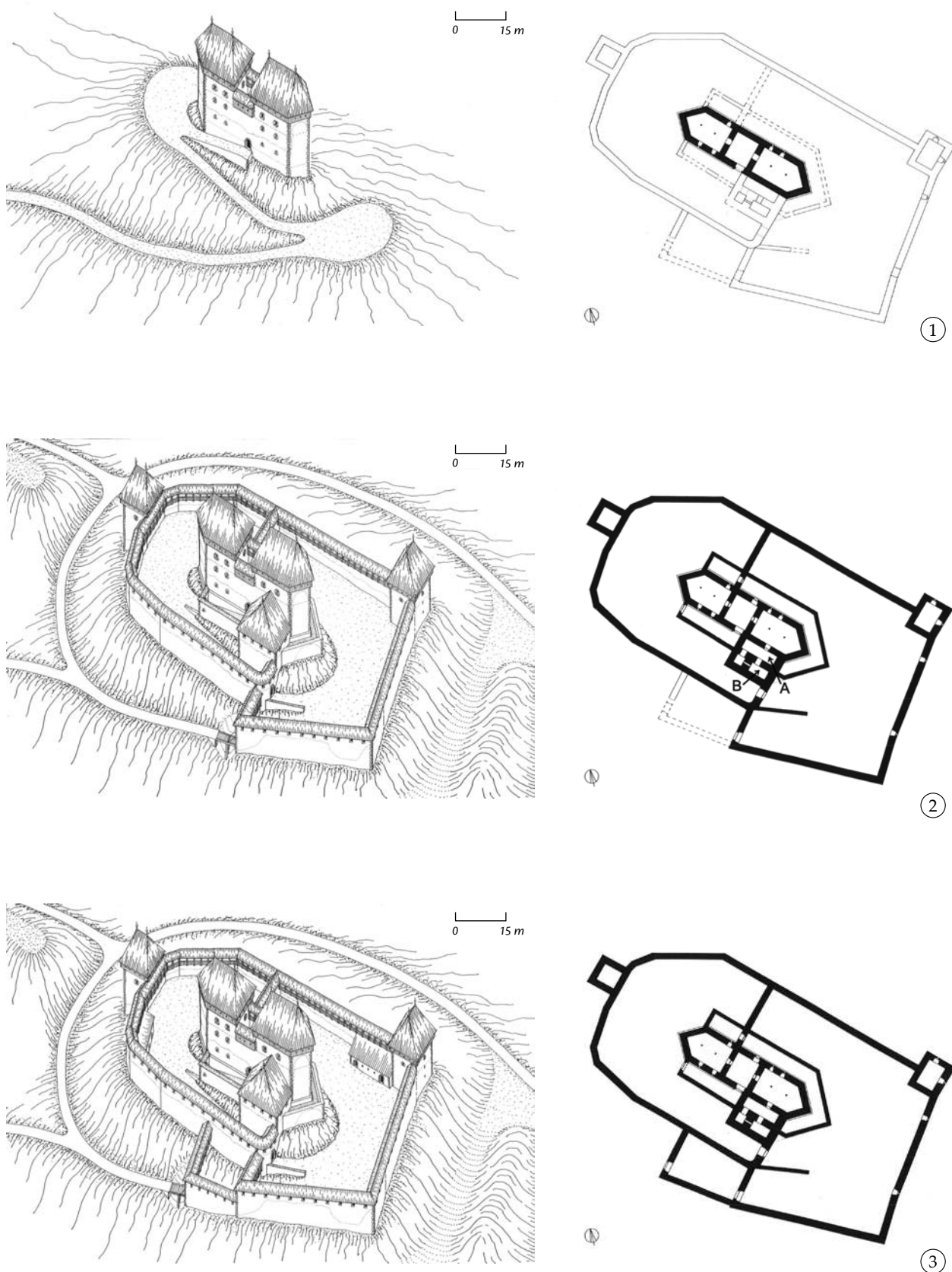

Abb. 2. Burg Waldenberg, schematische Plan- und Rekonstruktionszeichnungen der Bauentwicklung der Burg Waldenberg. 1. Zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts, 2. 14. Jahrhundert, 3. Anfang des 16. Jahrhunderts. (Zeichnungen: I. Sapač, bearbeitet von K. Predovnik)

feldseitiger konischer Abschluss einer fünfeckigen Gesamtdisposition der Burg.³⁰ Viel seltener sind sechseckige, beiderseits spitz zulaufende Grundrisse belegt. Die beste Analogie für Waldenberg stellt die ebenso ortenburgische Burg Čušperk/Zobelsberg in Unterkrain (Slowenien) dar. Das Sechseck ist bei Zobelsberg nicht ganz symmetrisch ausgeführt worden, denn die Längsseiten verlaufen nicht parallel zueinander. Vermutlich bestand diese Anlage aus einem größeren fünfeckigen Palas und einem ebenfalls fünfeckigen, aber kleineren und massiveren Bergfried.³¹

Auf der Burg Waldenberg verläuft parallel zur Kernburg in einer Entfernung von etwa 2,5 m eine Mauer, welche ein zwingerartiges Areal umfasst. Diese Umfassungsmauer liegt an die Hänge der Felskuppe heran und ist wahrscheinlich eher als eine niedrige Eskarpe und nicht als eine echte Zwingermauer zu deuten. Das Mauerwerk entspricht dem des Sockels am Bering der Kernburg und dürfte wohl ins 14. Jahrhundert datiert werden.

Der enge Zwinger war im Südosten unterbrochen durch einen aus mehreren Räumen bestehenden Anbau, welcher sich unmittelbar südlich des Eingangs in die Kernburg an diese anlehnte. Der nördliche und östliche Teil des Zwingers war wahrscheinlich nur aus der Kernburg selbst zugänglich. Im Nordwesten schloss er möglicherweise mit einem zweiten Anbau ab.

Der südliche Anbau ist mit dem Sockel des Kernberings mauerbündig und ist also gleichzeitig erbaut worden. Die 1993 ausgeführten archäologischen Ausgrabungen haben zwei rechteckige Räume freigelegt (Abb. 2: 2, A–B; Abb. 3). Der schmale nördliche Raum A war 8,45 m lang und 1,88 m breit. Die Nordwestwand zeigt in der Westecke einen Durchbruch auf, wobei es unklar bleibt, ob dies die Stelle des ursprünglichen Eingangs war oder nicht. Im Südosten war dieser Raum mit einer Mauer abgeschlossen, welche an den Kernburgbering anliegt und diesen mit dem Abschluss des südlich davon liegenden Raumes B

Abb. 3. Burg Waldenberg, die sog. Räume A und B während der archäologischen Ausgrabung im Juli 1993. (Foto: M. Sagadin, Dokumentation des Denkmalmamtes Kranj)

verbindet. Im Raum A sind bei der Grabung zwei Begehungsniveaus beobachtet worden, der jüngere Boden bestand aus einem Mörtelstrich.

Der sog. Raum B ist kürzer und breiter als Raum A; seine Innenausmaße betragen 4,70 und 2,05 m. Das Kellergeschoß des Raumes B ist komplett bis zur Decke erhalten und war über 4 m hoch. Die Deckenkonstruktion war sehr massiv. Längsseitig verliefen parallel zueinander zwei in die Mauer verankerte Balken, wie zwei in der Südostwand erhaltene, 35×40 cm große hochrechteckige Balkenlöcher bezeugen. Die Querbalken hatten eine Stärke von etwa 20×15 cm. Insgesamt sechzehn sind eng beieinander verlegt worden und ruhten beiderseits auf einem breiten Mauerabsatz.

Der vermutliche Eingang bzw. Zugang zum Raum B ist in der Westecke der 1,60 m dicken Nordwestwand errichtet worden. Seine Breite betrug 70 cm, die Höhe fast 2 m. Die Schwelle ist noch in situ erhalten und besteht aus einer 60×55 cm großen Steinplatte. Sie befindet sich ungefähr 2 m über dem Bodenniveau im Raum B und somit reichte die Türöffnung bis zur Decke hinauf. Am Nordrand der Schwelle bleibt bis zur Türleibung eine im Querschnitt rechteckige Aussparung von etwa 10 cm Breite, als ob hier ein Holzbalken (oder vielleicht ein Wasserabfluss?)

30 Mehrere Beispiele sind unter anderem aus Elsaß (Bernstein, Landsberg, Ortenberg, Lichtenberg, Wangenburg), Rheinland-Pfalz (Beilstein, Lahneck, Pfalzgrafenstein, Schloßbeck, Stolzenfels), Hessen (Boyneburg) und Österreich (Finstergrün in Lungau, Rutenstein) bekannt. Böhme, Horst Wolfgang et al. (Hrsg.): Burgen in Mitteleuropa: ein Handbuch. 2 Bde. Stuttgart, 1999. Bd. I. 240., Abb. 44–45., Bd. II. Abb. 102–103., 105.

31 Vergl.: Sapač, Igor: Verbindungen zwischen Topographie und Typologie der Burgen in Slowenien. Einfluss der Terrängeomorphologie auf die Gestaltung und Entwicklung der mittelalterlichen Burgen in Slowenien. In: Durdík, Tomáš (Hrsg.): Burg und ihr Bauplatz, Castrum Bene 9, Praha, 2006. 409–424. (im Folgenden: Sapač 2006).

verlegt wurde.³² Die Nordwestwand des Raumes B ist sekundär an jene 1,80 cm starke Mauer angebaut worden, welche den Raum B vom Raum A abtrennt. Die Wände im Raum B sind grob verputzt worden, der steinsichtige Mörtelputz ist noch sehr gut erhalten.

In der Südwestwand des Raumes A öffnet sich am Bodenniveau ein schräg nach unten zum Raum B hin verlaufender Schacht. Im Raum B war bei der Ausgrabung die Ausmündung des Schachtes nicht sichtbar. Die Ausgräber haben die Wand im Raum B untersucht und eine bröcklige Stelle gefunden, wo ursprünglich die untere Schachtöffnung bestehen haben soll. Sie ist vermutlich erst nachträglich vermauert und verputzt worden. Etwas nördlich von dieser Stelle öffnet sich in der Nordostwand des Raumes B ein 70 cm breiter Schacht, welcher ebenso schräg nach unten in die Richtung des Raumes A verläuft, schließt aber bald unter dem Begehungsniveau des Raumes A und war aus diesem nicht zugänglich.

Aus den erhaltenen Spuren der anliegenden Südostmauer des Raumes A an dem Kernburgbering ist ersichtlich, dass der Raum A nur ein Erdgeschoß von ungefähr 3 m Höhe besaß, während der Raum B – mitsamt dem Keller – wahrscheinlich zweigeschossig gewesen ist.

Die Funktion der beiden Räumlichkeiten bzw. Bauten bleibt unbekannt. Obwohl eine Rekonstruktion im Sinne von einem einheitlichen Bau mit innerer Verteilung in drei Räume sehr sinnvoll erscheint,³³ müssen wir die Angaben der Ausgräber in Betracht ziehen, welche ein viel komplexeres Bild entstehen lassen. Der südöstliche Mauerzug ist nicht einheitlich, sondern aus zwei Teilen zusammengestellt. Der Ostteil sollte an die Nordostwand des Raumes B angelehnt sein und verbindet diesen somit mit der Kernburg. Es scheint, als ob der Raum B zuerst als ein selbständiger Bau bestand und das dazwischenliegende Areal erst nachträglich ummauert worden ist. Sollten die Räume A und B von Anfang an innerhalb eines einheitlichen turmartigen Baues bestehen, ist es – obwohl das Gelände hier eher steil abfällt und eine Terrassierung nötig war – kaum verständlich, wieso die Etagenhöhen der zwei Räume einander nicht entsprechen: das Begehungsniveau im Raum A liegt zwar ungefähr auf der gleichen Höhe wie die Schwelle des Zugangs zum Kellerraum B, was aber zugleich bedeutet, dass die Decke dieses Kellers für den Raum A etwas zu tief lag.

Eine weitere offene Frage stellt die massive Deckenkonstruktion im Raum B auf. Sie ist in Hinsicht auf

die eher geringe Größe des Raumes und auf die lediglich vermutete Oberetage nur schwer zu erklären. Auch die Funktion der zwei schräg nach unten verlaufenden Schächte in der Mauer zwischen den Räumen A und B bleibt unbekannt.

Rundum die Kernburg war eine 10 bis 17 m, im Süden bis zu 30 m breite Vorburg schneckenartig angelegt. Der äußere Bering beginnt beim Raum B, läuft zuerst einige Meter weiter nach Südwesten und biegt dann rechtwinklig gegen Nordwesten ab. An diese abgerundete Ecke lehnen sich zwei Mauern an, eine nach Osten gerichtete Eskarpe und eine gegen Süden verlaufende Quermauer, welche die Vorburg abschließt. Hier wird der Haupteingang in die Vorburg vermutet, obwohl keine Spuren einer Toranlage oder Grabens erkennbar sind. Der Weg zur Kernburg führte zuerst einige Meter Richtung Südosten, dann kehrte er um 180 Grad um. Ein etwa 8 m hoher Niveauunterschied musste überwunden werden und zu diesem Zweck ist an dieser Stelle eine von der schon erwähnten Eskarpe gestützte Zugangsrampe errichtet worden. Der Zugang führte also dieser Rampe hinauf zum vermuteten Durchgang in der Umfassungsmauer an den Raum B vorbei, dann weiter Richtung Osten durch den Zwingerbereich und das ursprüngliche Tor im inneren Bering in die Kernburg hinein.

Im Norden stand ein feldseitig aus dem Bering vorspringender quadratischer Turm, ein zweiter befand sich in der südöstlichen Ecke der Anlage. Beide Türme waren an der Innenseite geschlossen.

Die äußere Ringmauer ist im Südosten fast bis zur Originalhöhe erhalten, es fehlt wahrscheinlich nur die Mauerkrone. Einige Schießscharten sind noch sichtbar, sowie Balkenlöcher der bedeckten Hurde. Das Mauerwerk des äußeren Berings wurde aus Bruchsteinen erbaut und zeigt eine Schichtungstendenz auf, was eine Datierung in das 14. Jahrhundert erlaubt. Keine Baufugen oder Veränderungen der Bauart sind zu erkennen, also liegt der Schluss nahe, dass der ganze Bering mitsamt den zwei Wehrtürmen auf einmal erbaut worden ist. In dieser Phase sind auch die zwei mächtigen Halsgräben angelegt worden. Somit ist jede Möglichkeit, sich der Burganlage aus einer beliebigen Richtung anzunähern, ausgeschlossen worden. Nur der Zugang vom Westen, der zu der Hauptpforte hinaufführte, war möglich. Dieser Eingangsbereich ist nachträglich noch zusätzlich befestigt worden. Vermutlich erst zur Zeit der Türkengefahr im frühen 16. Jahrhundert ist nämlich vor dem ehemaligen Haupteingang in die Vorburg ein trapezförmiger Zwingerraum angelegt worden.

32 Eine ähnliche Aussparung befindet sich auch in der Südostmauer des Raumes A direkt neben dem Verband mit der Trennwand zum Raum B.

33 So rekonstruiert diesen Anbau der Architekturhistoriker Igor Sapač. Vergl. Abb. 2: 2–3.

Es sind keine Reste der Bebauung im Vorburgareal obertägig erhalten. Möglicherweise wurde die Vorburg im Osten durch eine zwischen Kernburg bzw. dem hier vermuteten Anbau und dem äußeren Bergring eingestellte Mauer zweigeteilt, der Verlauf dieser Mauer ist aber nicht sicher.

Kleinfunde

In den Jahren 1992 und 1993 sind im Bereich der sog. Räume A und B mehr als 2450 Gegenstände aufgefunden worden (Abb. 4). Ungefähr ein Drittel davon ist von einem Wildgräber ausgegraben worden, die anderen stammen aus der archäologischen Grabung. Leider sind die zwei Fundkomplexe in Gorenjski muzej in Kranj, wo sie aufbewahrt werden, nur nach Fundort bezeichnet worden und sind deswegen kaum mehr trennbar. Während einige Funde aufgrund der Dokumentation klar als Wildgräberfunde zu erkennen sind, gilt das nicht für alle. Da aber auch die archäologisch ausgegrabenen Objekte ohne Daten zum stratigraphischen Kontext und Lage inventarisiert wurden, ist eine stratigraphische Analyse der Kleinfunde im Bezug auf die Befunde sowieso nicht mehr möglich.

Ein Areal von etwa 45 m² Flächengröße bzw. 110 m³ Erdreich ist ausgegraben worden. Dabei wurden erstaunlich viele Funde gemacht. Wie gesagt, es sind davon ungefähr zweieinhalb Tausend bekannt und befinden sich heute in Gorenjski Museum in Kranj, im Slowenischen Nationalmuseum in Ljubljana oder im Privatbesitz. Dabei ist es klar, dass nur diagnostische bzw. „schöne“ Funde aufbewahrt worden sind, denn unverzierte Wandfragmente von Tongefäßen fehlen vollkommen.

Die meisten gut datierbaren Funde stammen aus dem 14. bis 16. Jahrhundert. Einige Keramikfragmente sind möglicherweise noch ins 13. Jahrhundert zu datieren. Das Kochgeschirr ist sicherlich ein Lokalprodukt gewesen. Für die Randformen und Verzierung der Kochtöpfe aus dem 15. und 16. Jahrhundert finden sich vor allem im Gebiet von Gorenjsko/Oberkrain nördlich von Ljubljana gute Parallelen. Seit dem späten 14. oder frühen 15. Jahrhundert ist auf Waldenberg auch importiertes Tafelgeschirr belegt. Die meisten Importe stammen aus Nordostitalien, nur

Abb. 4. Burg Waldenberg, Hl. Katharina von Alexandrien, Pfeifentonfigur. (Slowenisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. G11093; Foto: T. Lauko)

drei um 1400 datierbare sog. spanisch-maurische Majolika-Schüssel aus dem Produktionsgebiet um Valencia in Spanien.³⁴ Unter den italienischen Importen sind die Majolika-Warenarten *maiolica arcaica blu*, *zaffera a rilievo*, Krüge mit Verzierung *a la scaletta*, *maiolica rinascimentale* und blaue *maiolica berettina* vertreten. Eine deutliche Abnahme der Repräsentationsbedürfnisse der Burgbewohner nach 1500 zeichnet sich im importierten keramischen Fundgut deutlich ab: Echte Fayencen fehlen vollkommen und von der sog. *ceramica graffita* ist nur eine einzige Graffita-Schale unzweideutig italienischer Abstammung dokumentiert worden. Trotzdem ist glasiertes Tischgeschirr mit Ritzdekor und Bemalung mit mindestens 74 Exemplaren reichlich vertreten, denn im 16. Jahrhundert setzte im Land Krain eine heimische Produktion nach italienischen Vorbildern ein.³⁵ Offenbar mussten sich die Bewohner der Burg Waldenberg im

34 Gelichi, Sauro – Guštin, Mitja: *Keramika španske proizvodnje v Sloveniji/Ceramiche di produzione spagnola dalla Slovenia*. In: Guštin, Mitja (Hrsg.): *Srednjeveško Celje/Medieval Celje*. Ljubljana, 2003. 125–138. Abb. 3–5.

35 Bis heute sind nur die Reste einer Hafnerei in Kranj/Krain archäologisch untersucht worden. Aufgrund der reichen Funde wird eine Produktion des bemalten und glasierten Tischgeschirrs mit oder auch ohne Ritzverzierung in der zweiten

Hälfte des 16. und im frühen 17. Jahrhundert mindestens noch in Škofja Loka/Bischoflack und Ljubljana/Laibach vermutet. Predovnik, Katarina: *Prunk bei Tisch: vom Beginn der Neuzeit in den slowenischen Ländern*. In: Scholkmann, Barbara – Frommer, Sören – Vossler, Christina – Wolf, Markus (Hrsg.): *Zwischen Tradition und Wandel: Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie, Bd. 3, Erlangen, 2009. 281–290.

16. Jahrhundert mit billigerem heimischem Geschirr begnügen.

Ebenso als Import ist eine Figurine der Hl. Katharina von Alexandrien aus Pfeifenton anzusprechen.³⁶ Die Produktion von Kleinplastik aus Pfeifenton war von der zweiten Hälfte des 14. bis zum 16. Jahrhundert im süddeutschen Raum und im Rheinland entwickelt und hat besonders nach 1500 eine Blütezeit erlebt.³⁷

Sehr zahlreich sind auf der Burg Waldenberg auch verschiedene Metallfunde vertreten (586 bestimmbare Gegenstände), darunter mehr als 25 unbestimmte Münzen.³⁸ Es überwiegen stark die Eisengegenstände (etwa drei Viertel der Metallfunde) mit über 228 Eisennägeln, mindestens 17 Messern, 50 Geschößspitzen und 19 Geschosskugeln, der Munition für frühe Handfeuerwaffen. Sogar ein Teil eines zerprügten achteckigen Hakenbüchsenlaufs ist aufgefunden worden.

Von den insgesamt 124 bestimmbaren Gegenständen aus Kupferlegierungen sind 24 archäometrisch untersucht worden. Mit nur zwei Ausnahmen sind – trotz sehr unterschiedlichem Aussehen – alle aus gewöhnlichem oder bleihaltigem Messing angefertigt worden. Darunter befinden sich vor allem verschiedene Trachtbestandteile und Zierbeschläge, aber auch ein Kerzenleuchter und das Nähzeug. Die meisten Funde sind anhand von Vergleichsobjekten ins 14. bis 16. Jahrhundert zu datieren, nur wenige ins 12. bis 13. Jahrhundert. Einige Artefakte zeigen Spuren von einer absichtlichen Zerstückelung auf, was auf mögliche Wiederverwertung der Rohstoffe oder gar Reparaturarbeiten schließen lässt. Nur drei Stücke von Eisenschlacken und ein Stück eingeschmolzenen Buntmetalls (Blei?) befinden sich unter den erhaltenen Kleinfunden. Das ist selbstverständlich viel zu wenig für eine Annahme, dass die Metallverarbeitung tatsächlich auf der Burg Waldenberg selbst stattgefunden hat.

Von der ehemaligen Einrichtung der Räumlichkeiten zeugen mehrere aus Eisen angefertigte Türbeschläge, Schlösser, Schlüssel, Fenstergitter und einfache Kerzenhalter. Die repräsentativ ausgestatteten Räume, vielleicht die im Schriftgut belegte Pankra-

tuskapelle, sind mit Wandmalereien versehen worden. Nur wenige dunkel und hell rot, gelb, grün und weiß bemalte Fragmente von feinem Verputz haben sich in den Schutt- und Ruinenschichten erhalten. Ein oder vielleicht mehrere Wohnräume sind im späten 15. und frühen 16. Jahrhundert mit Kachelöfen ausgestattet worden. Etwa 150 Stück Ofenkachelfragmente sind bekannt, darunter Topfkacheln mit quadratischer Mündung, reliefverzierte Blattkacheln mit aufgeschnittener Schüssel und eine im Oberkrainer Gebiet³⁹ vertretene Sonderform von Schüsselkacheln mit vorgesetzten vertikal am Rand angebrachten Säulchen. Alle waren unglasiert, nur die Schüsselkacheln mit Säulchen zeigen einige Spuren von dunkelroter Bemalung auf.

Trotz mangelnden Daten bezüglich der genauen Fundumstände können wir an Hand von erhaltenen Kleinfunden feststellen, dass die Räume A und B höchstwahrscheinlich noch vor 1600 aufgegeben und darauffolgend mit Abfallmaterial und Ruinenschutt aufgefüllt worden sind. Über die Frage, welche Funde mit der ehemaligen Nutzung dieser Räume in Zusammenhang stehen und welche nur nachträglich als Schutt dorthin gelangt sind, lässt sich jedoch nicht einmal spekulieren.

Zusammenfassung

Die Burg Waldenberg (auch Waldenburg, heute Pusti Grad genannt) wurde auf einem Hügelgrat zwischen den Flusstälern von Save und Lipnica in Oberkrain, unweit des Städtchens Radovljica/Radmannsdorf erbaut. Das Gebiet kam in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts in die Hände der Kärntner Grafen von Ortenburg. Bis Ende des 14. Jahrhunderts hausten dort ortenburgische Ministeriale, die Herren von Waldenberg, später wurde die Burg von verschiedenen Beamten verwaltet. Nach dem Aussterben der Ortenburger in 1418 (1420) fiel die Anlage an deren Erben, die Grafen von Cilli. Nach dem Tode des letzten Cillier Grafen, Ulrich II. in 1456 wurde Burg Waldenberg landesfürstliches Gut der Habsburger und diese verkauften sie schließlich 1616 an Johann

36 Veröffentlicht von Vida Stare in Svoljšak, Drago et al.: Novo gradivo v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani (pridobljeno v letih od 1987 do 1993). *Varstvo spomenikov*, 36. (1994–1995) 247–248., Kat. Nr. 33., Abb. 22. Ljubljana, Narodni muzej, 1995. 317., Kat. Nr. 2.2.3.1. Der Kopf fehlt, die erhaltene Höhe beträgt 6,72 cm. Ähnliche Tonfiguren der Hl. Katharina sind z.B. aus Passau und Regensburg bekannt. Endres, Werner: Ritterburg und Fürstenschloss 2: Archäologische Funde. Begleitband zur Ausstellung von Stadt und Diözese Passau im Oberhausmuseum Passau 1998. Regensburg, 1998. 74. und 76., Kat. Nr. A 96. und Anm. 38.

37 Vergl.: Grönke, Eveline – Weinlich, Edgar: Mode aus Modeln. Kruseler- und andere Tonfiguren des 14. bis 16. Jahrhunderts aus dem Germanischen Nationalmuseum und anderen Sammlungen. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Bd. 14, Nürnberg, 1998.

38 Die Münzen sind uns bislang nicht zugänglich gewesen und wir konnten auch keine Angaben zur Bestimmung und Datierung auffinden.

39 Ähnliche Funde sind z.B. aus den Burganlagen Čevc nahe Žablje bei Preddvor und Zgornji stolp na Kranclju oberhalb Škofja Loka/Bischoflack bekannt.

Ambrosius von Thurn. Die Burg ist vermutlich schon im späten 16. Jahrhundert aufgelassen worden.

Die heute noch erhaltenen Ruinen zeigen einen mittelalterlichen Kern auf, welcher als eine symmetrische Ganerbenburg zu deuten ist. Sie umfasst zwei fünfeckige Palasbauten, verbunden durch einen ummauerten Hof. Die Kernburg hat also einen länglichen sechseckigen Grundriss. Im 14. Jahrhundert bekam die Anlage eine konzentrisch angelegte, in mehrere Areale segmentierte Vorburg mit zwei Mauertürmen und im 16. Jahrhundert noch einen Zwin- ger vor dem Haupteingang an der Westseite.

Die Anlage ist vor allem durch zahlreiche Kleinfunde bekannt (ungefähr 2450 Gegenstände sind bisher dokumentiert und ausgewertet worden), welche von lokalen Enthusiasten und 1993 auch bei archäologischen Revisionsgrabungen im Areal direkt vor dem Eingang in die Kernburg ausgegraben worden sind. Obwohl die archäologischen Befunde nicht ausreichend dokumentiert und geklärt werden konnten, lassen die Funde interessante Aussagen zur Ausstattung der Burg, sowie zur materiellen Kultur, Wirtschafts- und Kriegstätigkeiten ihrer Bewohner zu, vor allem für die Zeit vom 14. bis 16. Jahrhundert.

Adrian Andrei Rusu

VÁRAD VÁRA A 16. SZÁZADIG

A váradi várban folyó régészeti kutatások az erősség egykori területének, a hajdani püspöki palota mellett fekvő (dél–délkeleti) meglehetősen csekély hányadát érintették. Az 1990 és 2002 között viszonylag rendszeresen folyó kutatások után 2007-ben, a helyreállítási munkálatokat megelőzően, újabb feltárás következett. Ebben az évben kis felületű és mély kutatóárkokat nyitottunk, amelyekben sajnos nem lehetett kényelmesen dolgozni és jelentős megfigyeléseket tenni. Ezeknek azonban mégis megvolt az az előnye, hogy a vár számos pontjáról nyújtottak információt, így fontos adatokkal szolgáltak például az eredeti, kőből épült kötőgátak általános elhelyezkedését illetően.

A vár területén nem volt olyan korábbi erődítmény, amelyet a középkori építészek felhasználhattak volna. A középkor folyamán a vár jelentős átalakuláson ment keresztül a korai szakaszban, majd a 13. század közepén.

Az első vár

A várra vonatkozóan a legteljesebb adatok a déli körzetről állnak rendelkezésre, ahol a püspöki palota állt.¹ Az új palotánál az S I/1990 szakasz csak a fennsík természetes határáig nyúlt, a nagyon enyhe lejtők egy régi sáncot sejtettek, a faszén szemcsékkel kevert töltésben Árpád-korra jellemző kerámiadarabok találhatóak.

Az első jelentős eredmény a korai vár eredeti járószintjének a megállapítása volt. Ennek mélysége majdnem mindenütt -3,50 m körül alakult.² A külső oldalon a helyszínt lejtők határolták. Délnyugat felé a lejtő külső dőlésszöge körülbelül 35°, délkelet felé valamivel kisebb, 10°. Nehéz lenne pontosan megállapítani a szintkülönbség mértékét az eredeti sánc halvány nyomait mutató fennsík, valamint a természetes védelmet nyújtó Pece pataka és a Körös mocsaras vizei között. Ha a bástyákkal körülvett 16. századi vár vé-

dőarkának aljához viszonyítunk – az árok valószínűleg mélyebb lehetett, de mára valamennyire feltöltődött –, az eredeti talajszint, amelyre az első vár épült, körülbelül 3-4 méterrel magasabban lehetett.

A tárgyalt körzetben három szintet különíthetünk el, ezeken három erődítményrész figyelhető meg. Az első erődítményrész nyugat–keleti irányban megfelel a püspöki palota új szárnya külső oldalának (S I/1992). Egyes lejtőrészek sánca utalhatnak, a jelenleg egy méternél nem magasabb és nagyjából nyolc méter széles sánc egy valamikor magasabb földerdőtérlektől leköptatott vagy, és ez a valószínűbb, kiegyenlített maradványa lehet.

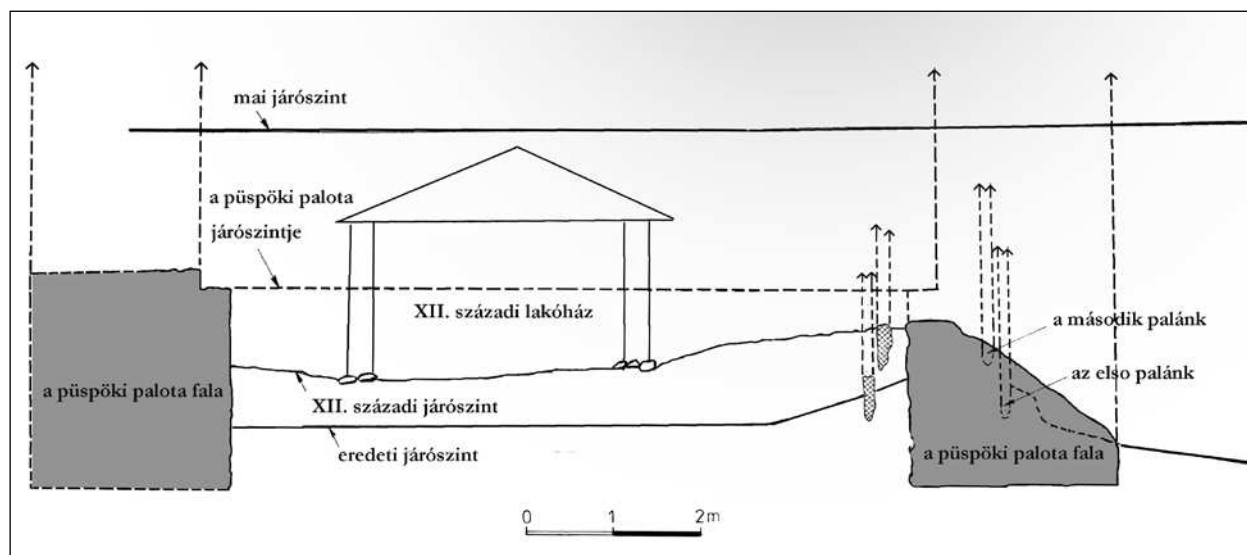
A püspöki palota régi szárnya mellett az S XI, S XIII/1993, S XV, és S XIV/1994 szakaszokban szintén találunk erődítményelemeket. Az S XI szakasz északi végénél, a 17. századi fejedelmi palota délkeleti sarokbástyájától nem egészen két méter távolságra megtalálták a sánc egy szakaszát. Itt a szélessége majdnem hat méter. A sánc megmaradt magassága 1 és 1,10 m között változik a kutatóárkokban mért mélységhez viszonyítva. Az eredeti járószintet itt nem lehetett megállapítani, ugyanis azt a 17. századi fejedelmi palota alapja szétrombolta.

A sánc földje tiszta volt, úgy tűnik, olyan földmunka nyomán került felszínre, amely már a sárgás, agyagos élőtalajt is érintette. A belső oldali lejtőn faszervezet nyomait lehetett azonosítani. A faszervezet, legalábbis egy része, palánkot alkotott, a maradványok rombolás jeleit nem mutatták. Az S XI szakasz nyugati felén gerendák kerültek elő, amelyek bonyolultabb szerkezetet alkottak. A töltés gerincén egy vastagabb, függőlegesen beszúrt gerendát találunk ($\varnothing=0,19$ m), mögötte pedig, 1,27 m távolságra, egy másikat ($\varnothing=0,11$ m). Az első gerendától balra és észak felé kiinduló nyomokról feltételezhető, hogy azok vízszintes gerendáktól erednek ($\varnothing=0,18-0,20$ m). A két függőlegesen beszúrt gerenda között az ásások során még egy famaradványt találtak – ez egy

1 Ennek a körzetnek a régészeti feltárásait illetően lásd: Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal (A váradi vár. Régészeti monográfia. I. A püspöki palota környéke). Oradea, 2002. (a továbbiakban: Cetatea Oradea). Grafikai

összefoglaló a XXIV. tervrajzon. E kötet adatainak nagy része itt most magyar nyelven is megjelenik.

2 Sajnos a feltárások kezdetén még létező járószintet a későbbi feltérési munkák megváltoztatták, így jelentőségét veszítette.

1. kép Nagyvárad, vár. A püspöki palota körzetében található korai erődítmények helyzeti rekonstrukciója

0,30 m széles deszka lehetett –, amely kissé ferde irányban és mélyebben helyezkedett el, mint a többi vízszintes gerenda (kb. 0,30 m-rel). A kutatások tehát függőlegesen, talán két sorban elhelyezett gerendákat és vízszintes gerendákat hoztak napvilágra.

A palánk rekonstrukciója (1. kép) természetesen feltételezés, amely bizonyos mértékben abból indul ki, hogy a most tárgyalt helyszín közelében bizonyítottan kettős palánk volt. A gerendanyomok esetleg egy körbefutó palánk, vagy pedig egy későbbi állvány maradványai lehetnek. A gerendák száma túl alacsony a feltárt területen, így a véletlenszerű csoportosulás lehetőségét sem zárhatjuk ki. A beltér palánkjának formáját illető feltételezéseket azoknak a kutatásoknak az eredményeivel is össze kellene vetni, amelyek a megfigyelt hely közelében történtek.

Az ellenőrzés szükségessége annál is sürgetőbb, mivel az S XIII, S XIV, S XV, és S XVI szakaszban az erődítmények, úgy tűnik, másképp néztek ki. Ezek iránya majdnem hűen követi a püspöki palota régi szárnyának a külső, délkeleti oldalát. A földerődítmény nyomvonala jelentősen módosul, egy 12 m-nél rövidebb szakaszon belül kanyart ír le. Nyilván a telek természeti adottságai kívánták meg a speciális megoldást. Ha a 16. század végi helyzetet tekintjük, akkor a püspöki palota keleti végén valóban két erődítményvonal találkozott, amelyek különböző szinteken helyezkedtek el. A belső erődítményvonal egy lejtő szélére épült, amely mintha eltűnt volna ott, ahol a püspöki palotát és a székesegyházat összekötő folyosóval találkozott. A másik egyenesen a palotakomplexum délkeleti végéhez vezetett. Ezekre a rész-

letekre vonatkozóan Georg Houfnagel rajza (2. kép) pontosabb mint Cesare Portáé (3. kép).³ Márpedig a szinteltolódásnak a püspöki palota területe felé eső vége nem szerepel a rajzon. Emiatt csak feltételezni tudjuk a földvár záró megoldását. Az egykori erődítmény élesen kanyarodó része mást is jelenthetett: talán valamilyen kapu lehetett ott, mégpedig egy *clavicula* formájú kapu.

Az S XIV szakasz délkeleti végén a régészeti ásatások két egymást követő erődítési fázist azonosítottak, amelyek minden bizonnyal két palánnak felelnek meg. A legrégebbi fázis maradványainak legmagasabb részét (0,5 m) a későbbi püspöki palota régi szárnyának kőfala mellett mérték. E pont előtt három függőleges gerendát ($\varnothing=0,10\text{--}0,20\text{ m}$) dokumentáltak a szelvény mindkét metszetalában és az alján is, amelyeket vízszintesen elhelyezett gerendák kötöttek össze. A gerendák viszonylagos törékenysége, illetve az a tény, hogy a töltés gerince alatt helyezkedtek el, együtt arra utal, hogy egy, az előzőhöz hasonló kettős építmény létezhetett itt is, a várfennsík szélére építve, oly módon, hogy kettős palánkot képezzen. Viszont a feltételezett kettős építmény eltűnt a palota alapjának ásása közben. Ezen első erődítményt a gerendák eltávolításával bontották szét, erőszakos pusztítás nyomai nem kerültek elő. Az újabb erődítés megépítése előtt az első palánk nyomait elplanírozták.

A második palánkból néhány vízszintes gerendanyomot találtak, ezek a régi palánk maradványaihoz képest feljebb mutatkoztak. Nem állíthatjuk, hogy a palánk keskenyebb lehetett, mert az építőknek lehetősége lett volna azt kifelé is tovább szélesíteni. Függő-

3 Mindkét ikonográfiai forrást kényelmi szempontok miatt Balogh Jolán munkája alapján idézzük. Balogh Jolán: Varadinum – Várad vára. I–II. Budapest, 1982. (a továbbiakban Balogh 1982).

2. kép A váradi vár Georg Houfnagel kézzel színezett metszetén

gőleges gerendák nyomai nem kerültek elő, bár ilyeneknek létezniük kellett. Ez az erődítési forma meglehetősen hasonlított az előzőre. Az építkezést megelőző töltés, akárcsak a feltételezett kettős palánk belsejében, körülbelül egy méter magasságot ért el. Az S XVI szakasz új adatokkal pontosította a két egymást követő fázis történetét. Az első fázis sánca ezen a szakaszon szintén egy méteres magasságban került felszínre. Az alapozása, amely alatt sárga agyagot találtak, szabályos kazetta alakú, és fekete földet tartalmaz. Előbukkant egy pillér nyoma is ($\varnothing=0,21$ m), amelynek a gödre (0,55 m) elhajlott az erődítmény belseje felé, valószínűleg a palánkkal megerősített földtöltés földjének nyomása alatt. A metszettel belső oldalán itt is bizonyos barna színű nyomokat találtak, ezek talán olyan körjárat nyomai, amelyet már az S XI szelvényben feltételeztek. A második erődítményt sem tűz pusztította el, hanem egyszerűen szétbontották. A régi gerendák gödrébe habarccsal erősen kevert földet töltöttek, amely valószínűleg a palota építéséből származott. A két elkülönülő fázis jól látszik az S XIII szakasz rétegtani leírásából is, de nem állapítható meg biztos kapcsolat a lakófunkció és az erődítmények között.

A palánk legjobban megépített részét a vár régi várfalának egy másik részén találták meg (4–5. kép), egy északnyugati íves szakaszon. Az S XXVII/2001 szakasz vonalán rendkívül pontosan kidolgozott elrendezés nyomai kerültek elő. Ez kb. 2,60 m távolságra volt a belső kőfaltól. Nyomvonaluk nagyjából párhuzamos. Néhány, az északi profil irányába elhelyezkedő gödör nyoma arra utalhat, hogy a palánk szélessége kb. 3 m lehetett. Az építmény belseje felé néző oldal kb. 0,50 méterenként elhelyezett függőleges

cölöpökből állt. Ezeket szélteben szétvágott és különböző szögűekre vágott további cölöpök egészítették ki. A szerkezet belseje nehezebben érthető. A déli oldalon három egymáshoz közel álló, háromszögben elrendezett cölöpöt találtak. A belső, középkori kőfal ívére majdnem merőlegesen, de az alatt, egy tölgyfa cölöpökből álló sor indul el, a négy cölöp átmérője 0,30 és 0,40 méter között mozog. Ezt a sort kétoldalt szélteben szétvágott cölöpök szegélyezik, egymástól 0,80-1 méter távolságra. Az északnyugati vége felé még egy függőlegesen elhelyezett, de dél felé irányított cölöp található. A rövid gerendák ezen a helyen nagyobb számban fordulnak elő. A függőleges sortól balra az egyik gerenda egyfajta közbülső rögzítő csapként szolgál. Ugyanezen sor nyugati vége mellett egyenes ágak maradványait is megtalálták.

E felfedezés nemcsak a palánk eredeti nyomvonalát tárja elénk, hanem egy olyan funkcionális elemet is, amely egy kapu vagy torony részlete lehet (esetleg kaputoronyé). Tisztán látható, hogy ez észak felé húzódott, így kívül esett a vizsgált szakaszunk területén.

Az S XVII szakasz területén belül a kutatások egy egészen más jellegű helyzetet tártak fel, amely még jobban megbonyolíthatja a korai erődítmény-együttes megértését. A szakaszt egy masszív kőfal maradványai szelték át ferdén, keletről nyugat felé. A leírás

3. kép A váradi vár részlete Cesare Porta vázlatán

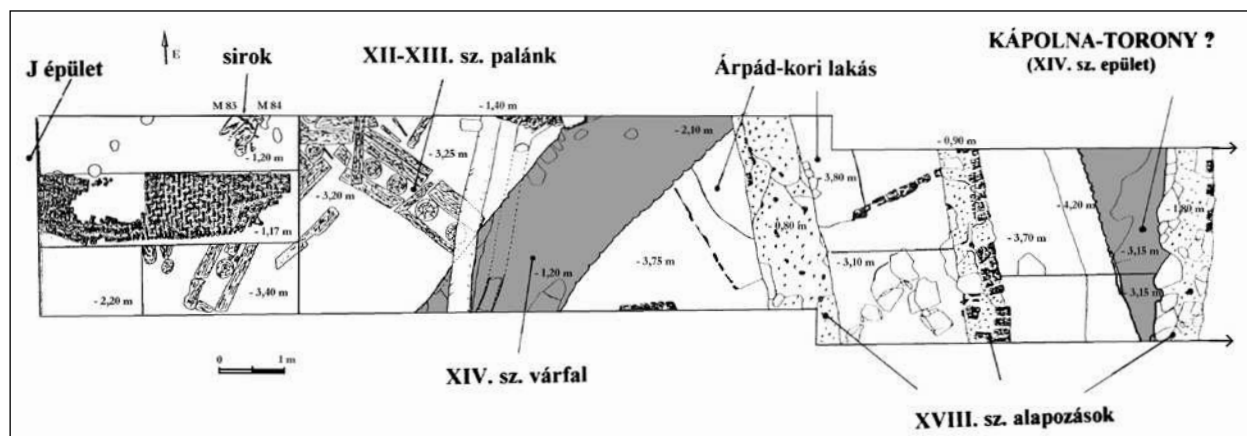
megfelelő, mert nyomát sem találtuk a külső burkolatnak, csak habarcs közé kevert kavicsselegyet. A „falat” vagy elvágták, vagy föléje építették a püspöki palota két szárnyát összekötő rész épületeit. Úgy tűnik, hogy a nyomok, amelyekre utaltunk, egy olyan kőépítményhez tartoznak, amelyre teljes bizonyossággal ráépült a püspöki palota régi szárnyának a sarka. Ebből egy viszonylag pontos kronológiai következtetést vonhatunk le: az építkezés a 13. század végén, 14. század eleje előtt történt. Ezt a kronológiát alátámasztotta az a töltésréteg is, amely a falat körülvette, és amely ugyanazt a kerámiatípust tartalmazta, amely alapján az egykori palotát is datálni lehetett.

A feltárt erődítéselemek kronológiája csak viszonyítottan ellenőrizhető. Az S XVI szakaszban, pontosabban a legalsó rétegből, amelyhez a váradi erődítés, és ezzel együtt nyilván a település kezdetei is köthetők, egy bizánci eredetű vagy onnan ihletett zománcozott kerámiadarab került elő. A történelmi adatokat, illetve a tárgy régeltani kontextusát figyelembe véve, a bizánci kerámiainport ideje tágra véve a 11. századra tehető. Bár a második palánk építésének pontos idejére semmi sem utal, viszonylag pontosan meg lehet állapítani fennállásának idejét, legalább a 12. század második feléig. Az S XIV szakasz területén, annak a sáncnak a lejtőjén, ahol a második palánk épült, egy enyhén süllyesztett, földfelszíni lakást találtak, amelynek feltöltése jól keltezhető leletanyagot tartalmazott, többek között két darab, II. Géza (1141–1162) és III. András (1290–1301) királyok korában vert pénzérmét is. Amikor a 13. század végén–14. század elején az egykori erődítésrészek fölé tűzhelyet raktak, az erődítmény már nem funkcionált. A tűzhely a püspöki palota építését közvetlenül megelőző időszakból, vagy a palota építésének idejéből származhat.

4. kép Nagyvárad, vár. Északnyugati palánk- és várfalrészletek, és a T 5 torony

Meglepő, hogy a Bihar (Biharia) várának nyugati sáncánál folytatott, komolyabb kutatás eredménye ugyanazt a talajrétegződést mutatta ki, amelyet Várad esetében mi is megfigyeltünk.⁴ Ennek a rétegződésnek a kronológiai kapcsolata magával a sánccal azonban meglehetősen bizonytalan. A kérdést azonban érdemes továbbgondolni, valamint a két vár közötti funkcionális hasonlóságokat megvizsgálni.

5. kép Nagyvárad, vár. Az S XXVII szelvény képe

4 L.: Dumitrașcu, S. – Sfrengeu, F. – Goman, M.: Săpăturile arheologice din vara anului 1998 la Biharea „Cetatea de pământ”

(Az 1998 nyarán a bihari földvárnál végzett régészeti ásatások). Crișana. Antiqua et mediaevalia, 1. (2000) 63–64.

A régészeti eredmények bemutatása után néhány következtetést és hipotézist fogalmazhatnánk meg a váradi vár építésének első fázisairól. Ha elfogadjuk a 16. századból származó hagyományt, amely szerint a „Varad” név korábbi a Szent László király (1077–1095) által alapított, Boldogságos Szűznek szentelt monostornál, értelemszerűen el kell fogadnunk egy szintén annál korábbi vár létezését is.⁵ Nehéz lenne pontosan meghatározni ennek a korai várnak a politikai és katonai jelentőségét, tekintve, hogy Bihar várához nagyon közel helyezkedett el (12 km), amelyről a különféle adatok alapján feltételezhető, hogy története szorosan összekapcsolódott Bihar vármegye korai berendezkedésével (11. század eleje?). Maga a *Varad* megnevezés is valószínűsíti a vár csekély jelentőségét. Csupán spekulatív módon arról is beszélhetünk, hogy milyen kapcsolat lehet az elnevezés és a vár között, anélkül azonban, hogy ez megnyugtatóan megoldaná a problémát. A magyar történetírás egy olyan forráskönyvet is kidolgozott, amely szerint Várad várát Bihar várának a kunok általi elpusztítása után építették.⁶ Ennek a feltételezésnek azonban nincs régészeti alapja.

Amit viszont sohasem lehet tagadni az az a tény, hogy a váradi vár stratégiai helyzete a katonai és kereskedelmi útvonalak közelében fontosabb volt, mint a korábbi vármegyeközponté, amely minden kétséget kizáróan Bihar vára volt.⁷ Ez lett az alapvető oka annak, hogy egyedül Várad maradt fenn politikai-adminisztratív központként az érett és késő középkor folyamán.

A fentiekben tárgyalt viszonytól eltekintve, és attól függetlenül, tényként kell elfogadnunk, hogy Várad vára a 11. század második felétől már használatban volt. A toponímiai kifejezést, ami erre utal, rendre említik az 1068., 1071., 1077–1095., 1093/1094., 1095.

években.⁸ A kutatások mai állása szerint mindenképpen alaptalannak tűnik a vár kezdeteit a 10. századra tenni.⁹ Ezt a feltételezést egyetlen régészeti adat sem támasztja alá. Bár a vár külseje a régészeti kutatások alapján nem nyújthatott különleges látványt, ezt mindenekelőtt a nagyon kedvező mikro földrajzi elhelyezkedése kontextusában kell megítélni, valamint a korabeli várépítőmesterek feljegyzett teljesítménye alapján. A kis váradi fennsíkot körülölelő erődítményrendszer feltételezhetően csak részleges volt, és csak azokra a területrészekre korlátozódott, amelyek fokozottabb támadásveszélynek voltak kitéve. Ugyanakkor szakaszonként építésetileg különbség volt az egyes részek között. Az első fázis kivitelezése elég szerény volt, de azt a második fázis sem múlta nagyon felül, legalábbis azokon a részekén, ahol a legtöbb régészeti felmérés történt. Az építészeti terv azonban, úgy tűnik, egységes volt, a sánc megléte vitathatatlan, ehhez társultak a faserkezetek, amelyeket részenként különbözőnek kell elképzelnünk.

A 11–12. században a kettős, kazettás típusú, földdel feltöltött palánk volt a környék leggyakoribb erődítési módja. Egy viszonylag új összefoglalás¹⁰ 25 hasonló katonai objektumot sorol fel az Árpád-kori Magyar Királyság területén. Analóg építkezési módok is nagy számban léteznek. Ami Románia mai területét illeti, vannak olyan referencia értékű kutatások, amelyek, bár távolról sem kielégítőek, az összehasonlítás-hoz hasznosak lehetnek: ilyenek a földrajzilag Váradhoz legközelebb eső kolozsmonostori (Cluj-Mănăstur)¹¹ és az arad-glogováci (Arad-Vladimirescu) várak kutatásai.¹² Sajnos a nagyon közeli Bihar várának pontos építészeti részletei még nem eléggé ismertek az összehasonlításhoz.¹³ Megjegyzendő, hogy bár a nagyobb technikai megoldások a két vár esetében meglepően hasonlóak, a kiépítés aránya azonban

5 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987. 682–685. (a továbbiakban: Györffy 1987).

6 Almási Tibor – Bóna István – Marosi Ernő: Nagyvárad. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 480. (a továbbiakban Almási – Bóna – Marosi 1994).

7 Nyíltan elhatárolódunk T. Roşu spekulációjától, amelyek annak az elképzelésnek igyekeznek hitelt adni, hogy Bihar vára és Várad vára azonosak. (L.: Roşu, T.: Oradea – cetatea Bihor (Várad – Bihar vára). Oradea, 1992. 90–92., 102–103. stb.)

8 Györffy 1987. 681–682.

9 Balogh Jolán véleménye. Balogh 1982. I. 9.

10 Bóna István: Az Árpádok korai várainak. Debrecen, 1995.; Rusu, M.: Castrum, urbs, civitas (cetăţi şi „oraşe”) transilvănene din secolele IX–XIII (Castrum, urbs, civitas. IX–XIII. századi erdélyi várak és „városok”). *Acta Musei Napocensis*, 8. (1971) 197–203.; Uő: Cetăţile transilvănene din secolele IX–XI şi importanţa lor istorică (IX–XI. századi erdélyi várak és történelmi jelentőségük). *Ziridava*, 10. (1978) 159–171.; Şt. Matei, Iambor: Observaţii privind aşezările fortificate din Transilvania în perioada feudală timpurie (Megjegyzések Erdély kora feudalizmus

kori erődített településeiről). *Acta Musei Napocensis*, 17. (1980) 507–515.; Petrescu, M. – Dîmboviţa, D. Gh. Teodor: Sisteme de fortificaţii medievale timpurii la est de Carpaţi. Aşezarea de la Fundu Herţii (jud. Botoşani) (Kora középkori erődítményrendszerek a Kárpátokról keletre. A Fundu Herţii-i (Botoşani megye) település). Iaşi, 1987. 22–25.

11 Iambor, Şt. Matei: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur (A kolozsmonostori kora feudális vár). *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie. Cluj-Napoca*, 18. (1975) 291–304; Uő: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (A kolozsmonostori erődített vár). *Acta Musei Napocensis*, 16. (1979) 599–620.

12 Barbu, M. – Zdroba, M.: Şantierul arheologic de la Arad-Vladimirescu. Campania 1977. (Az Arad-glogováci régészeti ásatás. Az 1977-es kutatások.) *Ziridava*, 10. (1978) 101–121; Uők: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1978 (Az Arad-glogováci régészeti kutatások. Az 1978-as ásatások.) *Ziridava*, 11. (1979) 181–193.

13 Az egyetlen utalás itt található: Rusu, M.: Contribuţii arheologice la istoricul cetăţii Biharea (Régészeti adalékok Bihar várának történetéhez). *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie. Cluj-Napoca*, 3. (1960) 7–25.

határozottan Várad hátrányára történt. De, amint láttuk, már a kortársak is észrevették ezt a körülményt, és ennek alapján nevezték el Váradot. A későbbi kutatásoknak valószínűleg szerepük lesz a további részletek kidolgozásában.

1241-ben, amely a tatárjárás szörnyű pusztításának éve volt, Váradot is rettenetesen feldúlták. Rogerius mesternek köszönhetően Várad erődítményrendszeréről többet tudunk,¹⁴ mint a legtöbb más korabeli erődítményről. A krónikák adatai viszont nem mindig egyeznek a régészeti információkkal. Emlékeztetünk rá, hogy Rogerius mester arról tudósít, hogy a váradiak, amint megtudták a tatárok jövetelét, *amplo muro illud fecit reparari*, és hogy az *murus novus* volt. Itt máris ellentmondás van a „javítás” meg az „új fal” között. Az építést az motiválja, hogy a várnak éppen az az oldala lesz kitéve az ostromlók támadásának. A tatárok hét, minden bizonnyal kínai típusú harci kocsit vetnek be az ostrom alatt. A vár általános benyomását a következők határozták meg: *magnum munitionum* és *fossatis et turris ligneis super muros*.¹⁵ Bár ki-mondottan kőfalról nem esik szó, a krónika olvasói ennek létezésére következtettek. Valóban, bár a *munitionum* elég homályos szó, és akár földdel feltöltött falpalánkokra is vonatkozhat, a *murus* azonban már ugyanez nem mondható el. Ennek az értelméhez semmilyen kétség sem fér, hiszen az olasz szerzetes nagyon jól ismerte a szülőföldjén található fal típusokat. Akkor viszont ez vajon azt jelenti, hogy Váradnak egyetlen „új [kő]fala” volt, amelyet ott emeltek, ahol gyors javításokra volt szükség a tatárok elleni védelem miatt? Ha az S XV–S XII szakaszokba tartozó falmaradványok nem keltezhetők fenntartások nélkül a 13. század ötödik évtizedének elejére, akkor a mi régészeti kutatásaink eredményei ezt az értelmezést támasztanák alá. Mindenesetre, a fentiekben megállapított és leírt jelenségek alapján elmondható, hogy az általunk ázott szakasz nem volt ostromnak kitéve. Így feltételezhető, hogy az a falszakasz, amelyről Rogerius mester beszélt, a várnak egy másik fontos pontján helyezkedett el, épp azon, ahol a tatárok könnyebben megközelíthették ostromgépeikkel.

Ha figyelembe vesszük a Bóna István által végzett adatösszegzést, akkor Várad az esztergomi, székesfehérvári és veszprémi (Magyarország) püspöki várak-

kal egy sorban említhető, amelyek a 13. század közepét megelőző, kőből épített erődítményrészeket tartalmaztak.¹⁶

Azonban egy másik lehetséges értelmezés is felvethető, amelyet a román történettudományban Liviu Borcea képviselt, Bunyitay Vincze nyomán. E nézet szerint a püspökség előtt épült „monostor” (helyesebben társaskáptalan!) erődített lehetett.¹⁷ Így először azt kellene bizonyítani, hogy a Szent László király által alapított káptalan mellett egy monostor is létrejött. A Magyar Királyság bencés építészete viszont nem ismeri az erődítések fejlettebb formáit. Kolozsmonostoron, akárcsak Váradon, a bencések mindig egy már korábban létező királyi erődítménybe telepedtek be. Igaz, hogy egyre meggyőzőbb adatok támasztják alá, hogy a bencés monostorok erődítésére is egyre nagyobb igény mutatkozott (ákosi [Acâș],¹⁸ bulcsi [Bulci],¹⁹ bégamonostori [Mănăstir pe Bega],²⁰ pankotai [Pâncota]²¹ bencés apátságok). A kolostori claustrum csupán a ciszterci megújulás hatására kezdett a katonai építészethez hasonló formákban körvonala-
lazódni. Ami a püspöki komplexumot illeti, amely Váradon valamikor 1095 környékén felváltotta a feltételezett monostort, a helyzet egészen más. A püspököknek hatalmukban állt székhelyüket és székesegyházukat egy kolostori claustrumhoz hasonló módon elszigetelni a vár belterületén belül, amelyet esetleg már készen is találtak. De a kronológiai viszony az erődítmény és a püspöki claustrum között egyik irányban sem bizonyított. Nincs egyetlen olyan analógia sem, amely segítene megállapítani, hogy lett-e volna lehetőség a püspöki claustrum megépítésére a tatárjárás előtt, vagy csak utána. Annyit jegy-
zünk csupán meg, hogy Váradon a 14. századtól kezdődően a püspöki claustrum világosan elkülönült a püspöki vár belterében, pontosabban annak délnyugati részén.

Balogh Jolán azt is feltételezte, hogy a tatárjárás előtt épült erődítményrészeknél téglát is használhattak. Ma már közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy téglát már a 13. század közepe előtt is használtak építőanyagként, de nem tudjuk biztosan, hogy erődítményelemekhez is használták volna.

Igaznak tartva egy 1598-as adatot, amely egy *capella una instar turris per Sanctum Ladislaum facta*-ról szólt,

14 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. II. Budapest, 1938. 568.

15 Györffy 1987. 685.

16 Bunyitay Vincze: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. 49–51.

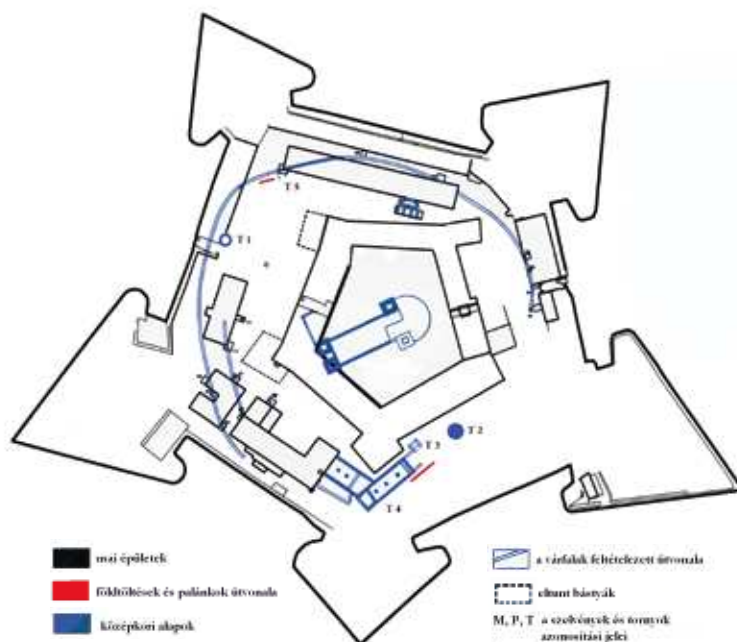
17 Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor oraşului Oradea (Várad városa történelmi kezdeteinek historiográfiája). *Crisia*, 4. (1974) 115.

18 Szócs L.-nek, a régészeti ásatás vezetőjének szíves közlése.

19 Rusu, Adrian A. – Hurezan, G.: Cetăţi medievale din judeţul Arad. (Arad megye középkori várai). Arad, 1999. 38. (a továbbiakban Rusu – Hurezan 1999).

20 Rădulescu, Al.: Mănăstirul pe Bega (jud. Timiş) date preliminare (sec. XIV–XVII) (Bégamonostor [Temes megye]. Előzetes adatok [XIV–XVII. század]). *Studii de istorie a Banatului*, 19–20. (1995–1996) 73–75.

21 Rusu – Hurezan 1999. 65.

6. kép Várad várának összefoglaló alaprajza a 11–16. században

Balogh Jolán valamilyen tekintélyes méretű lakótoronyra gondolt, amely később válhatott kápolnává.²² Elképzelhető, hogy Váradon állhatott egy lakótorony, de ez a feltételezett lakótorony, amely kápolnává vált, az egykori püspöki palotával átellenes oldalon helyezkedhetett el. A püspöki palota területéről származó adatok szerint egy valószínűleg lakóhelyként szolgáló torony létezhetett a püspöki palota két szárnyának találkozásánál. Ennek datálása viszont sehogy sem egyezik meg a szent király századával.

Az érett középkori vár

A legkorábbi és legszűkszavúbb adat a püspöki palota és az erődítmény viszonyáról az 1374–1375-ös évekből származik, és arról tanúskodik, hogy az épület szomszédságában egy árok létezett.²³ Ám korábbi bizonyítékok is vannak arra nézve, hogy Váradon fontos központ működött, gondolok itt a Szent László kultuszával kapcsolatos ikonográfiai ábrázolásokra. Legtöbb megfestett jelenetnek a kiindulópontja „a szent elhagyja Várad várát” képsor. A legrégebbi ilyen ábrázolás a Hargita megyei Bögöz (Mugeni) falu templomában található, melynek falfestményét a 13. század végére – 14. század elejére datálták.²⁴ Hasonló ábrázolás látható a bántornyai (Turnișce, a mai Szlovénia területén) templom freskóján is (14. század

vége).²⁵ Általános megítélés szerint az ikonográfiai ábrázolások ideáltípusokat képviselnek, és nincs sok közül a valósághoz. Ugyanakkor azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hogy már ebben a korai időpontban, néhány száz kilométernyi távolságra Váradtól, a falfestményt készítő művész nemigen tudta másképp elképzelni Várad várát, mint jól kiépített várfalakkal és védőtornyokkal felszerelve.

A püspöki palota is beépült az új erődítményrendszerbe. A palota újjáépítési munkálatai idején a váradi püspökök úgy gondolták, hogy az új építkezés méretei pótolják a külső védelmi elemek hiányát (6. kép). Más szóval, a palota két szárnya átvette a kötőgát szerepét.

Ezt a problémát viszont a palota mellett másként kellett kezelni. Az S XI szakasz arra utal, hogy a régi szárny északkeleti sarkához egy várfalat is hozzáragasztottak. Ennek az alapját a megváltozott szerepű sánc helyén ásták ki, a gerincétől a külső széléig. A fal 1,30 m széles volt, és az alap legalsó kövei -3,50 méter mélységben jelentkeztek a mai szinthez képest. A fal 1,95 m magasságig maradt meg. Ezen a magasságon nem azonosítottak olyan elemeket, amelyek talapzatnak tekinthetők. Ez a fal az S XIX szakaszon is megtalálható, ugyanazok a jellemzői. Ott viszont újabb elemeket is felfedeztek, amelyek egy régi kapu létezésére utalnak. A palota és a T 3 torony közötti kötőgátaszakasz, amelyről most szó van, kb. 7,20 m hosszú.

Ennek a kötőgátnak a datálása a palotához való csatlakozása alapján történhet, eszerint építése a 13. század végére, 14. század elejére tehető. A két építmény egymást követően készülhetett el, de a időbeni távolság akár nagyon kicsi is lehetett. A palota reneszánsz kori újjáépítése ennek a korábban épült várfalnak egy részét is érintette azáltal, hogy azt a vár külső része felé, keleti irányba meghosszabbították. A 16. századi ábrázolás egyébként azon a szakaszon nem tüntet fel várfalakat (2. kép). Tömböt formáló különböző épületek jelennek meg rajta, a palotától addig a folyosóig, amely a székesegyház déli homlokzatához vezetett. Csupán sejteni lehet továbbá, hogy a T 3 torony kapuján túl az a fal, amelyről beszéltünk, kelet felé húzódott a konvencionálisan T 2-nek nevezett kötőgáttoronyig.

A püspöki palota fő épületeinek felépítése után egy számunkra ismeretlen körülmény arra készítette a váradi püspököket, hogy az új szárny védelmi rendsze-

22 Balogh 1982. I. 9. Ezt az elképzelést átvették a következő kiadványban is: Istoria orașului Oradea (Várad városának története). Oradea, 1995. 121.

23 Documenta Romaniae Historica C. XIV. vol. XIV. 2002. 748.

24 László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest, 1993. 58–59.

25 Szabó László: Az Árpád-kori magyar építőművészet. Budapest, 1913. 32. 15. ábra.

rét is kijavítsák. Okként felmerülhet esetleg az ostromló tüzéség teljesítőképessége. Ahhoz azonban, hogy bármilyen új építkezésnek nekifogjanak, szükség volt a meglévő épület melletti telek kibővítésére. Az új szárnyat pontosan a természetes fennsík szélére építették, esetleg az Árpád-kori vár padkájára. Ennél fogva először egy újabb teraszt alakítottak ki, amelyet déli irányban, azaz a halom lejtője felé támfal szerepet betöltő faszerkezet tartott. Ez egy méter széles, kettős kerítés volt, amely cikcakkban elhelyezett gerendákból készült. A 0,15-0,30 m átmérőjű, kör keresztmetszetű gerendákat nagyon hegyesre faragták. Az S I szakaszban négy ilyen gerendát találtak. Ezek valószínűleg vesszőfonatot tartottak. A kerítés mögé több, különböző állagú földréteget töltöttek. A mesterséges töltést 2 m magasságig emelték, így részben a püspöki palota falait is betemették. A terasz kb. 9,80 m-re növelte meg a telek szélességét.

Ennek az új terasznak a külső szélére egy falat építettek, ez a palota falától 7 m távolságra húzódott. Előtte még kényelmesen egy széles padkának is maradt hely. A fal a vastagságát (1,35 m) és az alap mélységét tekintve (-3,60 m) nagyon emlékeztet az S XI szakaszban felfedezett várfalra, ám az építési technikában nincs hasonlóság. Az új fal speciális módon készült, talapzattal és eresszel, kő és téglafelhasználásával: egy valószínűleg későbbi fázisban kívülről kővel burkolták a mai járószinttől számított -2,50 m mélységtől. Az építők -1,65 m-es mélységnél hagytak még egy talapzatot. Belül szintén találtunk két talapzatot, az egyiket -2,80 m mélyen, a másikat pedig -1,10 m-en. A párkánynál a fal 0,95 m széles maradt. Ennek az építménynek az építési szintjén (-2,60 m) találtak egy hamis pénzérmét I. Lajos király pénzverdéből. Sajnos az érme magát a falat nem datálja, mivel a fal alapjánál levő töltésszinteken későbbi pénzérmék is előkerültek, egészen a 15. század második feléig terjedően.

Annak a felfedezése, hogy ez a fal a Királyfia-bástyához kapcsolódik, lehetővé tette a várfal pontos azonosítását Houfnagel metszetén (2. kép). Ezen a fal lőrészekkel ellátott falként jelenik meg, amely két bástyát kötött össze: a Királyfiat és azt az akkor még nem létező, kőből és téglából készült bástyát, amely ma Bethlen-bástyaként ismert. Ugyancsak ennek az ábrázolásnak az alapján a most tárgyalt fal a külső várfal része volt, amely nyugat felé egy másik várfalat duplázott meg, legalább a nyugati kapu és a T 1 torony szakaszáig. Miután a Bethlen-bástyát és az azt a Királyfia-bástyával összekötő új kötőgátat megépítették, a középkori részhez kapcsolódó falat lebontották a mai járószinttől számított -2,80 m mélységig, és földdel betemették. A belső kötőgátnak valamilyen módon összeköttetésben kellett lennie a püspöki palota új szárnyának nyugati végével.

Az S XX/1996 szakaszban történő kutatások, ahelyett, hogy alátámasztanák a palota új szárnyától délre fekvő védelmi építmények fejlődéséről alkotott hipotéziseket, egészen összebonyolítják azokat. Itt nem egyetlen új falat fedeztek fel a palota szárnyával párhuzamosan, mint az S I szelvényben, hanem három párhuzamos falat. A középső fal csak technikájában (téglaival burkolt kőfal, talapzattal és ereszekkel) hasonlít a palota S I szakaszban megfigyelt külső falához. Ezenkívül még délebbre létezik egy további, nagyon gondos munkával készült kőfal, amely a mai várfaltól kb. 11 m-re húzódik, ill. kb. 8 m-re a püspöki palota új szárnyának déli oldalától. Ezt a falat 1,40 m hosszan és 4 m mélységig tanulmányozták. A földrétegek, amelyekre ráépítették, ugyanúgy tartalmazzanak régészeti anyagot, érméket, mint a palotához közelebb eső falak környéke. Ez a gondosan megépített kőfal azonban eltűnik a két kutatási szakasz (S I és S XX) közötti nagyon szűk térben, így nagyon nehéz pontosan felmérni eredeti szerepét a püspöki palota előtt kiépült védelmi rendszerben.

A 16. századi ábrázolás a palota két szárnya közötti területen egy téglalap alakú épületet tüntet fel, amely emeletes, középen egy kapuval, amely a Királyfia-bástyához vezet. Ma már biztosan tudjuk azonban, hogy ennek a területnek a beépítettsége jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a korabeli rajzok feltűntetik. A rajzon ábrázolt kapunak a valóságban nem volt semmilyen kijárata a régi püspöki palota udvara felé. Mivel a bástya építésének idején a palota még használatban volt, nem lehet kizárni, hogy olyan átépítéseket is végeztek, amellyel a két épület között valamilyen kapcsolatot biztosítottak. A kapu mindenképpen keletebbre eshetett az S XX szakasz irányától.

A 16. század végi ábrázolást tekintve (Houfnagel) egy dolog egészen biztos: a püspöki palota új szárnyán kívül két különálló fal húzódott, mindkettő lőrészekkel tagolt. A belső fal egy (arra merőleges?) fallal csatlakozik egy kapuhoz, amelynek viszont nincs régészetiileg dokumentálható kapcsolata a lőréses külső fallal.

A 2007-ben vizsgált kötőgátszakaszok külön elnevezést kaptak, a ma is álló épületek folytatásában. A püspöki palotától nyugatra a H tömb (a vár 18–19. századi egykori péksége) nyugati oldalán (H 1) egy belső kötőgát ívelt szegmensét találták meg, az eredeti falból csak kis részlet maradt meg.

Nyugati irányban a következő, G nevű épület G 1, G 2 és G 3 részeinél az ásatások a kettős kötőgát elemeit tárták fel. Északnyugat felé haladva, a fal csak a kutatott szakasz északkeleti sarkában mutatkozott, majd továbbhaladt az épület alatt. A H tömb felől a G 1 épületrész felé tartó falszakasz a belső falhoz tartozott, míg kb. 12 m távolságra, a G 2 és G 3 részek a külső fal maradványait tartalmazták. A G 1 épület

alapja ezt a külső falat majdnem teljesen megsemmisítette, csupán a belső burkolatnak egy része maradt meg. A G 3 épületrésznél a maradványok a kutatóárok teljes délnyugati sarkát kitöltötték, de a fal teljes szélességét nem lehetett megfigyelni. Folytatása a G 2 résznél, pontosabban az épület délkeleti sarkánál mutatkozott, ahol egy 0,30 m-es falcsonkot találtak.

Az I tömbnél a belső kötőgátat az épület délkeleti sarkánál találták meg. A belső kötőgát további részleteit ugyanazon épület alatt is látták, de ott a régészeti kutatást nem engedélyezték. A fal az épület délkeleti sarkától 0,25 m-re tért ki (I 2 – 7. kép). A kutatási szakasz határain belül megfigyelhető volt a fal teljes szélessége (kb. 1,60 m széles). E kötőgát belső vonalán egy 0,25 m széles talapzat található.

A nyomvonal a régi S/2002 szakasz területén folytatódik, majd a vár nyugati kapujához csatlakozik. A külső kötőgát egy ma meghatározhatatlan ponton találkozott a vár mai külső kötőgátjával. Itt egymásra építették és megvastagították a falakat. Nem tudjuk, hogyan oldották meg a kapu melletti összeillesztéseket.

A J tömb belsejében (a mai nyugati kaputól északra) is találtak egy fontos rézsútós szakaszt, amely arra utal, hogy itt is, legalább részben megmaradtak a középkori falszakaszok. A szelvény feltételezett kiegészítése néhány kettős vonalnak felel meg, amelyeknek a kiindulópontját a nyugati kapu mellett nem nagyon lehet beazonosítani. A J és K épületek között a kőfal (a belső?) kikerülte az egykori Árpád-kori palánk nyomait, amelyek a falon kívül maradtak. Az is felvetődött, hogy a palánk és a fal egy ideig párhuzamosan működött volna. Távolság ugyanaz a nyomvonal folytatódott a K épület délnyugati sarka alatt. Ez a legvastagabb fal az összes közül (1,90 m), ezt a talapzataig lerombolták.

Északon a fal egy részét a K épület délnyugati sarkánál, illetve a K 2 kutatóárokban találták meg. A fal a sarok középtengelyéhez esik közel, vastagsága 1,60 m volt. Az épület nyugati pincéjében a középkori fal délnyugatról északkelet felé halad, és a K 7, K 8, és K 9 pontokon található meg. Kívül, a K 1 árokban szélteben csak egyik felét figyelték meg, a másik felére a K épület nyugati alapja épült rá. A fal folytatását az L 4-ben a szakasz déli vége felé találták meg. Úgy tűnik, iránya a második vár természetes fennsíkjának széle felé vezet, és megegyezik az általános délnyugat–északkelet iránnyal. Mivel csak a délkeleti sarkát találták meg, a szélességét nem lehetett megállapítani. A megtalált szakasz mindössze 0,95 m-es. A falat steril kavicsrétegbe alapozták, -1,20 m magasságig téglasorokkal burkolt kőanyagból állt. Vetőfala

7. kép Nagyvárad, vár. Várfalrészlet az I tömb mellett

volt. A fenti szint után a fal egy kb. 0,15 m széles talapzattal rendelkezett. Az alját továbbra is -1,40 m-en mérték, de a teljes mélység nem volt regisztrálható a talajvíz miatt. A K 5-ben a fal áthalad a nyugati oldal déli felén levő kutatóárkon, és a délnyugati sarok közelében ér be az alapok alá.

Az első kötőgátészlet a keleti szakaszon, amelyről azt feltételezték, hogy az egykori, a 16. század vége után lebontott vár része lehetett, a PE 2 és M 2 kutatóárkokban került napvilágra. Az első szakaszban a falnak szélteben csak a fele látszott, teljes, 1,60 m-es vastagságát a külső, keleti burkolattal második szakaszban lehetett mérni. Teljes egészében enyhén faragott, fejtett kőből épült. A felfedezésekor regisztrált mélysége több mint 4 m. A környezetében megfigyelt rétegek alapján építéskor kívül-belül földtöltéssel támasztották meg.

Nincs komoly érvünk rá, hogy elfogadjuk azt a feltételezést, miszerint a várnak a korai fázisban ovális alakú, 160 m átmérőjű, és 600 m kerületű alaprajza lett volna.²⁶ Az alaprajz szabálytalan kör alakú (6. kép). A főtéglák mentén mért átmérők becsült hossza 90 és 100 m között alakul. Legkevesebb információnk a kapukról van, az árkokról pedig szinte semmit nem tudunk.

A helyenkénti eltérésektől eltekintve, a kötőgátak

26 Az adatokat lásd: Almási – Bóna – Marosi 1994. 480.

figyelemreméltoan egységesek. Nagyrészt jó minőségű kőből épültek. Egyenetlenségek csak a részletekben vannak. Egyetlen helyen találtak téglával kipótoló burkolatot, amely lehet későbbi javítás eredménye is. A mélyre ásott alapok és a szomszédos szakaszok rétegei arra engednek következtetni, hogy legtöbb helyen a falak lejtőn épültek, vagy szükségessé tették a belső szintek megváltoztatását további földrétegek feltöltésével. A fal vastagsága 1,30 és 1,90 m között változott, talpazzattal vagy külső vetőfallal rendelkeztek. A 2007-es ásatások összegzéséből azt a következtetést lehet levonni, hogy legalábbis a délnyugati és részben az északi oldalon, a vár kettős fallal rendelkezett. A regisztrált adatok szerint a két kötőgát közötti távolság, legalábbis a délnyugati szakaszon, 10-12 m volt. A két fal közötti terület elrendezéséről semmilyen részletet sem tudunk. A rendelkezésre álló adatok megegyeznek abban, hogy a falaknak pontos katonai rendeltetésük volt, funkciójuk megközelítette egy Zwinger szerepét. Az adatok azt bizonyítják, hogy nem volt egyetlen egységes építési terv. Következésképpen feltételezhető, hogy Várak falainak a felhúzása a 13-14. század folyamán néhány év, vagy akár néhány évtized leforgása alatt történt.

A várfalakat már ágyúk számára tervezték, amire a régészeti feltárások alapján lehetett következtetni.

A T 1 torony alapjait még 1991-ben találták meg (S II és S III). A nyugati kapu mellett állt, a belső, északi tartóoszlop mellett, a mai kapukeret-lábazat védőrácsainak déli szélénél (J tömbtől délre) (6. kép). Átmérője kb. 5,80 m volt, falainak vastagsága 1,40 m. A nem megfelelő ásatási körülmények miatt nem lett teljesen feltárva: -2,10 m mélységig ástak le, anélkül, hogy a belső járósíntet elérték volna. A külső járósíntet sem találták meg.

Külső burkolata közepes méretű, kívülről durván faragott kőtömbökből áll, amelyeket hanyagul helyeztek el a nagyon jó minőségű habarcsban. A belső kváderburkolat rosszabb minőségű volt. A fal belsejét beöntött anyaggal töltötték ki.

A megásott szakaszban azonban nem csak a tornyot találták meg. Egy kötömből például, amelyen faragásnyomok láthatók, feltételezhető, hogy a középkori kapukeret része volt (8. kép). Ezt támasztja alá az a tény is, hogy mellette, a toronyfal vastagságában megtalálták a kapuzáró gerenda helyét is. A nyugati kapu elrendezése meglepő analógiákat mutat a koronini várral (Coronini-Pescari, Krassó-Szörény megye).²⁷

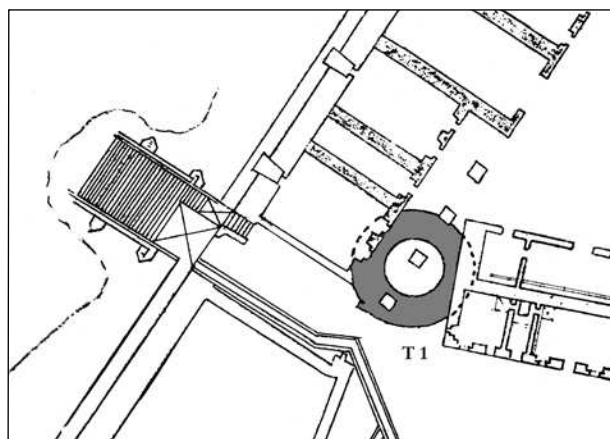

8. kép Nagyvárak, vár. A T 1 torony egyik részlete a kapukeret nyomaival

A 16. században újraépített, középkori eredetű kaputornyot 1638 és 1641 között javították, ekkor szerelték fel órával és haranggal is.²⁸ Nem sokkal 1750 után bontották le (9. kép). A későbbi vár főkapujával Scholtz Béla foglalkozott.²⁹

A T 2 tornyot az S IX/1993 és S XVIII/1995 szakaszokban fedezték fel, majdnem közvetlenül a székesegyház mellett, attól déli irányban (10. kép). Átmérője becslések alapján kb. 8,40 m. Az adat viszonylagossága abból ered, hogy a fő szakasz, amelyben rábukkantak (S IX), nem érte el a középpontját, és a széleinél adatolt ívek nem zárnak be egy tökéletes kört.

Sárga kavicsos, fekete Árpád-kori élőtalajba (0,60 m) alapozták, pontosan az eredeti halom szélén. Az alapjából kiásott földet a környéken halmozták fel (0,25 m). Az építkezés szintjét ezeken a rétegeken regisztrálták. A torony romjának legmagasabb pontját -2,55 m-en

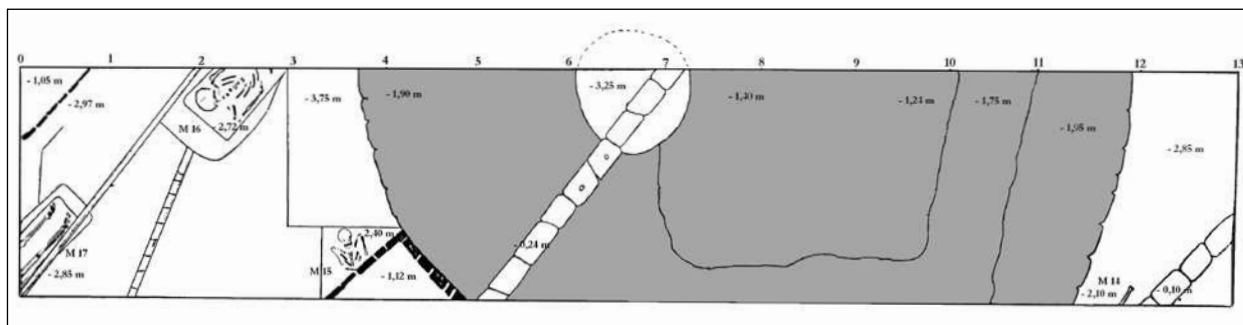

9. kép A váradi vár részlete (T 1 torony) egy 18. századi alaprajzon

27 Ennek a terve, részletes rajzok nélkül: Șt. Matei, Iambor: Aspecte ale evoluției arhitecturii de fortificații în Banat în perioada feudalismului timpuriu (A korai feudalizmus kori bányási várépítéssel fejlődésének irányai). In: Studii de istoria artei (Művészettörténeti tanulmányok). Cluj-Napoca, 1982. 107.

28 Balogh 1982. II. 325.

29 Scholtz Béla: Nagy-Várak várának története. Nagyvárak, 1907. 94.

10. kép Nagyváradi vár. A T 2 torony alapja

adatolták. Sajnos nem ismerünk összekötő elemet e torony és a kötőgátak között. A székesegyház temetője éppen eddig a területig terjedt ki (délekeleten M 14 és nyugaton M 15).

A toronynak alig faragott kőtömbökből álló kváderburkolata volt, a belseje pedig aprókavics és habarcs keverékével volt feltöltve („beöntve”). Nyugat felé, a külső szélétől 2,50 m-re, vagyis nem az épület közepén, egy ciszternát találtak, amelynek átmérője 1,20 m. Semmilyen sajátos építészeti szerepe nem volt, inkább úgy tűnik, hogy a torony felépítése után vájhatták ki.

Mindenjel szerint a toronynak csak az alapja készült tömör téglából. Ezen alap valószínűleg egy vagy két szintet tartott. A magasabb részeken a torony valószínűleg henger alakban folytatódott, falainak vastagságát nem tudjuk megállapítani. Hasonló megoldást találunk Kaltenštejn várában, cseh Sziléziában, a 18. századból.³⁰

A tornyot a 17. század közepét megelőzően teljesen elbontották. Ha azt vesszük figyelembe, hogy Houfnagel metszetén egyáltalán nem szerepel, az is elképzelhető, hogy még a 16. század vége előtt eltűnt.

A T 3 torony biztosította a bejárat folyosón át a Vence-negyedi hívek bejutását a püspöki székesegyház déli kapujához (6. kép). A torony képe szerepel a Houfnagel-féle metszeten (11. kép). Trapéz alapú volt, és magasabb, mint a palota épületei (talán három szintje lehetett), teteje piramis alakú. Azon a területen, ahol felfedezték, a palota régi szárnyához kapcsolódó várfalat lebontották, hogy a torony felépítését lehetővé tegyék. Így tehát a torony ráépült a régi beltér mindkét oldalának útvonalára. Meg lehetett mérni a külső, baloldali rizalitot (kb. 1,30×1,30 m), míg a vár belseje felé szélesebb volt (több, mint 3,20 m). A kapu tengelye nem volt merőleges a várfalra, hanem 78°-os szöveget zárt be azzal, így rézsútosan biztosította a bejárást a székesegyház északnyugati irányban fekvő déli kapuja felé. Magának a kapunak a burkolata részben kőből, nagyrészt pedig vakolt téglából állt. A kizárólag téglából készült boltív rossz állapotban

maradt fenn, így nyílását csak viszonylagosan lehetett megmérni. Ha figyelembe vesszük a székesegyház folyosójának szélességét, ami csak 1,40 m volt, akkor konkrétabb képet nyerünk a kapuról is. Ez -2,10 m-es szintmagasságról indult, kőalapja volt, amely egyben néhány lépcsőfoknak is helyet adott. A lépcsők megléte a fenti részben (a vár belseje felőli oldalon) nyilvánvaló, ott kb. 1,60 m-es szélességben elég jól megőrződtek. A további részeit vagy szétszedték, vagy pedig gödrök bolygatják. A lépcsőfokok eredeti magassága 0,18 m lehetett. A helyzet alapján az is feltételezhető, hogy a lépcsőfok-csoportok között ferde sík felületek is léteztek. A régi várfal mellett a lépcső lejtése kb. 25° volt.

A T 4 torony feltételezések szerint ahhoz az épület-együtteshez tartozott, amelyet keletről ragasztottak hozzá a püspöki palota régi szárnyához (12. kép). Mindössze keleti oldalának egy kb. 3,20 m hosszú részét, és egy sarokszöveget tártak fel belőle. A 2,50 m vastag fal töltéses technikával készült. Faragott kváderburkolat és töltés alkotta, és 0,20 m átmérőjű fa kötőgerendák tartották össze. Egy szellőzőablakot (0,20×0,20 m) téglákkal rakták ki. Téglát a keretekhez és sarkokhoz is felhasználtak. A toronytól délre levő épületben kapu is működött.

Mindenjel szerint ez volt az a torony, ahol a váradi püspökök magánkápolnája helyet kapott (1598-ban említik, védőszentje Szent András). Feltételezhetően történetében Báthory András püspök (1329–1345) is szerepet játszott.³¹

A T 5 torony az északi oldalra vezet, az SXXVII/2001 szakaszba (4–6. kép). A kutatóárok mélysége csak annyit engedett meg, hogy megállapíthassuk, hogy egy tömör alapú, egyenes oldalú épülettel van dolgunk, mérhető méretek nélkül, amely belülről valamiképpen az egyik kötőgáthoz kapcsolódott. A megtalált oldal hossza 3,40 m. Az alap élőtalajra épült, homokkal kevert kavicsra, és a mai járószinthez viszonyítva -4,20 m mélyen jelentkezett. Alulra egy sor szabálytalan kőtömb került, amelyet egy 0,10 m szé-

30 Kouřil, D. – Prix, M. Wihoda: Hradý českého Slezska. Brno – Opava, 2000. 215. 134–135. ábra.

31 Cetatea Oradea, 47.

11–13. kép A váradi vár részletei Houfnagel metszetén. (11. T 3 torony; 12. T 4 torony; 13. T 5 torony)

les talapzat magasságában kiegyenlítették. Az alap mindössze 0,50 m magas. A talapzat mellett, az északi profilon egy másik építészeti szint nyomai látszanak. Az alapot három sor téglával egyenlítették ki. Az alap fölötti részből, úgy tűnik, két nagy kötömbökből alkotott sor maradt meg, talán az *opus mixtum* technika korai alkalmazásáról tanúskodik ez a megoldás. A falat, amelynek vastagsága több mint 1,40 m és sok jó minőségű habarcsot tartalmaz, később nagyrészt elbontották. A kivonógödör nagyon magasról indult, és tölcser alakú volt.

A metszetek két tornyot ábrázolnak az északnyugati szakaszon, egy négyszög alakút, meg egy sokszögűt (13. kép). Lehetetlen megállapítani, a kettő közül melyiknek a romjait találták meg az ásatás során. Lehet, épp ezt a tornyot írták le 1691-ben egy kétpincés, „nagy” épületként. Szinte biztos, hogy e két torony egyikében őrizték Szent László ereklyéjét.

Bunyitay Vince úgy tartotta, írott forrásokra támaszkodva, hogy az új kővárat Vincentio püspök (1244–1258) építtette.³² Azóta az írásos forrásanyag nem bővült. Annyit tudunk csupán biztosan, hogy 1291 és 1294 között már állt a várasfenesi püspökség vára.³³ Bár Várasfenes első írásos említése nem esik egybe építésével, nem látjuk be, miért ne lehetne feltételezni, hogy más építtette a várat, mégpedig azon öt püspök egyike, akik Vincentiót követték a 13. század végi váradi püspöki székhelyben. A dolgok logikája szerint a fent nevezett erődítménynek csak akkor kellett volna megépülnie, amikor a püspöki rezidenciaként

szolgáló épület már elkészült, de gyakorlatilag semmilyen bizonyítékunk sincs arra, hogy ez így is történt. Említsük itt meg csupán a gyulafehérvári püspökség esetét, amelyre egyébként Bunyitay is hivatkozik. Ott az erődítmény helyzete még 1277-ben sem tisztázott, amikor a szászok megtámadják a püspöki rezidenciát és a székesegyházat.³⁴ Bár püspöki várról Gyulafehérváron csak a 14. század közepe után (1349) beszélhetünk, a püspökség korábban felépítette már Szászfenes (Floreshti, Kolozs megye), és talán Tótfalud (Tăuți, Fehér megye) várát.³⁵

Világos, hogy a megmaradt tornyok száma nem egyezik meg az összes, valamikor létező toronyéval. Ha csak azokról beszélünk, amelyekről biztos adataink vagy legalább utalásaink vannak (ez öt-hat tornyot jelent), a váradi vár nagyszámú tornyával lenyűgöző lehetett. A sok torony más várakkal való összehasonlításban határozottan előnyére válhatott a váradi várnak. Az összehasonlítás révén emlékeztethetünk arra a szimbolikus értékre, amelyet a kapuk és tornyok hordoztak a keresztények számára, Jeruzsálem vagy Róma *princeps* modelljei alapján. Amennyire lehetett, a püspöki várak valamelyest igyekeztek csökkenteni szembeötlő katonai megjelenésüket, és hangsúlyozni vallásos jellegüket.³⁶ Az észak-morvaországi Úsov (Ansee) vára kb. hat, egymástól nagyjából egyforma távolságra elhelyezett, kör alakú toronnyal rendelkezett. Egy másik, a többi közé beékelte hetedik torony alapja négyszög alakú. 13. századi, és francia hatást mutat. A csehországi Týřov várát is

32 Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története. I. 105.

33 Documente privind istoria României. C. Transilvania. Sec. XIII. II. București, 1960. nr. 381., 346.

34 Rusu, Adrian A.: Cetatea Alba Iulia în secolele XI–XV. Cercetări vechi și noi (Gyulafehérvár vára a XI–XV. században. Régi és új kutatások.). *Ephem. Nap.*, 4. (1994) 334.

35 Rusu, Adrian A.: Cetatea medievală de la Floreshti (jud. Cluj) (Cercetări arheologice din anii 1990–1991) (A középkori szász-

fenesi vár (Kolozs megye). [1990 és 1991 közötti régészeti kutatások]]. *Ephem. Nap.*, 3. (1993) 282.; Anghel, Gh. – Berciu, I.: Cetatea feudală de la Tăuți (județul Alba) (A tótfaludi feudalizmus kori vár [Fehér megye]). In: vol. Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie (Történelmi múzeumok ülészaka). II. București, 1970. 196–208.

36 L.: Rusu, Adrian A.: Castelarea carpatică (A Kárpát-medencei várépítéset). Cluj-Napoca, 2005. 173.

analógiának lehet tekinteni.³⁷ Egyszerű kapukkal határolt, henger alakú tornyok Németországra voltak jellemzőek 1300 körül.³⁸

Feltűnő a kör alapú tornyok gyakorisága. Várad környékén kerek tornyok álltak a váradfenesi (Finiș)³⁹ és sólyomi (Șoimi)⁴⁰ várban. Távolabb, Kolozs vármegye határán fekszik Sebesvár (Bologa), gyönyörű, megmaradt lakótornyával. Ebben a térségben törvényszerű a Várad várával való rokonság. Ugyanilyen tornyok épültek a mehádiai (Mehadia), koronini (Coronini-Pescari, Bánság), és a Schitu Topolnței-i (Havasalföld) várakban. Az utóbbiakat úgy tartják számon, hogy a 15. század első felében épültek, és a vajdahunyadi vár második, belső területének tornyaival mutatnak hasonlóságot.⁴¹

A 12. század közepe és 14. század között épült morvaországi várakban gyakran találni kerek tornyokat, egyesekben ciszternával (Neiperg, Hukvaldy, Nový Cimburk, Olomouc).⁴² Csehországban a 13. századi Česká Lípa egy újabb példa.⁴³ Sajnos, ezek a példák csak irányadó jellegűek.

A váradai püspöki vár 14–15. századi történetére vonatkozó írott források nagyon gyérek.⁴⁴ Megállapíthatjuk, hogy pusztá említése a káptalani Statutumokban – 1375 körül⁴⁵ – pontosan megfelel a régé-

szeti úton szerzett datálási információknak. Az adatok összevetése megfelelő alapot biztosít arra, hogy a 16. század végi Várad váráról befejezett, és a köz tudatban jól rögzült építményként beszélhessünk.

A 15. századból létezik néhány írásos említése a várnak (1400, 1454, 1458, 1474).⁴⁶ Tudjuk biztosan, hogy Vitéz János püspöknek nemcsak a vár épületeit kellett javíttatnia, hanem az erődítményeket is. A felfedezett épületek közül semmi sem köthető a Filipecz János püspök által 1476 és 1490 között megrendelt építkezésekhez;⁴⁷ még kevésbé most, a régészeti kutatások után, amikor világossá vált, hogy nem lehet kapcsolatot teremteni a püspöki palota új szárnyától délre húzódó, lőrészekkel kiképzett fal és a fent nevezett püspök által rendelt építkezések között.⁴⁸ Ami a feltételezések szerint egy alacsonyabb és régebbi fal lehetett, és amely a 16. század végi illusztráción szerepel, megint csak nehezen köthető a 15. század elején működő Andrea Scolari püspök nevéhez.⁴⁹ Ezt az erődítési fázist semmilyen írásos forrás sem támasztja komolyan alá.

A 16. század folyamán Várad teljes katonai örökségét újragondolták. Az akkori átépítési folyamatok radikálisan megváltoztatták az egykori arculatot, és örökre föld alá számúzták azt.

37 Vl. Goș. *Archaeologia Historica*, 10. (1985) 306.

38 Trost, H.: *Norddeutsche Stadttore zwischen Elbe und Oder*. Berlin, 1959. 13.

39 Avram, Al.: *Arhitectura romanică în Crișana* (A Körösvidék román kori építészet). Oradea, 1969. 6–7.

40 Marta, D.: O cetate mai puțin cunoscută din județul Bihor: Șoimi (Egy Bihar megyei, kevésbé ismert vár: Sólyom). *Buletinul Muzeului Militar Național. S. N.*, 1. (2003) 77–79.

41 Șt. Matei, i.m. 122.

42 *Arhaeologia Historica*, 6. (1981) 83., 87–88., 169., 173., illetve 219.

43 Gabriel, Fr. –Panáček, J.: *Hrady okresu Česká Lípa*. h.n. 2000. 44–45.

44 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I. Budapest, 1890. 596.; Balog Jolán, *Varadinum*. II. 305.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*. I. Budapest, 1996. 374.

45 *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Sec. XIV. XIV*. București, 2002. 738.

46 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest, 1890. 596.

47 Balog Jolán, *Varadinum*. II. 305.

48 Ahogy Sebestyén Gh. elképzelte. Sebestyén Gh.: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987. 134.

49 Sebestyén Gh. i.m.

Simon Zoltán

ADALÉKOK A TÁLLYAI KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI ERŐDÍTMÉNYEK TÖRTÉNETÉHEZ

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tállyán több különböző korú erődítmény található. A megye vártopográfiája¹ nem kevesebb, mint öt ilyen jellegű építményt sorol fel. Közülük kettő, a Mekecsvár és az Óvár őskori objektumok,² a Várhegyen levő csekély épületmaradványok³ középkoriak, míg az elpusztult, illetve nem azonosítható erődítmények között két további, kora újkoriként meghatározott, azonban mára már nyomtalanul eltűnt tállyai építményt találunk: a Pusztavárat⁴ és Tállya település-erődítését.⁵ A topográfia szakszerűen leírja az objektumok elhelyezkedését, jellemzőit, s – az eddigi irodalom alapján – röviden ismerteti történetüket is. Régészeti kutatás mind-egyik objektum területén sem folyt, így pontosabb korhatározásuk még várat magára – a teljesen elpusztult építmények esetében még közelebbi jellegük sem ismert. Az alábbi tanulmány a középkori és kora újkori erődítések történetéhez kíván néhány adalékot hozzátenni.

A középkori vár

A három objektum közül kétségtelenül a középkori vár a legismertebb. Tállya vára azonban csak igen későn, a 15. század első éveiben bukkan fel az írott forrásokban, így története is csak ez időponttól volna tárgyalható. Egy korántsem régi helytörténeti mun-

kában mégis olyan vélekedés is napvilágot látott, mely szerint a vár már a 13. század első felében állt volna, s 1241-ben a tatárok is megostromolták.⁶ Ezek az adatok természetesen tévesek, 20. század eleji, kellően meg nem alapozott történeti tanulmányokból származnak. Ugyanebben a helytörténeti munkában egy másik szerző már elismeri, hogy „a XV. század elejéig értékelhető feljegyzés alig maradt fenn Tállya váráról”.⁷ Az „alig” szó helyett helyesebb az „egyáltalán nem” kifejezést használni. Az első ismert adat szerint 1404. október 16-án Zsigmond király utasítja a mindenkorai tállyai várnagyokat, hogy egy bizonyos Sényői György fia Gergelyt és anyját mindenkivel szemben védelmezzék meg.⁸ Az ezt követő adatokból – melyekre alább bővebben is kitérünk – kiderül, hogy Tállya vára a 15. század elején Debrői István birtokában volt, aki a Zsigmonddal szemben a magyar trónra ültetni kívánt Nápolyi (Durazzói) László pártjára állt, sőt, a párt egyik vezére lett.⁹ Tállyát 1404-ben ostrommal vették be a Zsigmond-párti seregek. Debrői István az Aba nemzetség úgynevezett Debrői ágából származott,¹⁰ így érdemes megnézni közelebről Tállya és az Aba nemzetség kapcsolatát.

Tállya korai története mindaddig nincs kellőképpen feltárva. A helytörténeti irodalomban megjelent adatok sajnos meglehetősen pontatlanok és hiányosak, forrásaik sokszor bizonytalanok.¹¹ Az alábbiakban összefoglaljuk a település középkori történetét,

1 Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5. Budapest – Miskolc, 2007. (a továbbiakban: BAZ megyei várak 2007).

2 BAZ megyei várak 2007. 122–123.

3 BAZ megyei várak 2007. 124–125.

4 BAZ megyei várak 2007. 156.

5 BAZ megyei várak 2007. 156–157.

6 B. Dr. Hellebrandt Magdolna: Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Tállya. Szerk.: Frisnyák Sándor. Tállya, 1994. 51–82., 79. (a továbbiakban: Hellebrandt 1994).

7 Dr. Takács Péter: Tállya története. In: Tállya. Szerk.: Frisnyák Sándor. Tállya, 1994. 85–173., 90.

8 Zsigmondkori oklevéltár. I–XI. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2010.

II. 3438. (a továbbiakban: ZsO). Németh Péter véleménye szerint az ugyanebben a parancsban ugyanerre felszólított személyek (Bátori Péter fia János és Kállói Lőkös fia Miklós) Tállya várában lettek volna (nyilván, mint várnagyok), de ez az oklevél szövegéből nem derül ki egyértelműen. MOL DL 53220., Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása. *Századok*, 139. (2005) 429–448. 432. (a továbbiakban: Németh 2005).

9 Debrői szerepére l.: Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 53–54.

10 Engel Pál: Magyar középkori adattár. CD-ROM Genealógia. Aba nem V. Debrői-Tarjáni ág. I. tábla, Debrői.

11 Igen fontos viszont ebből a szempontból Németh Péternek a tokaji uradalom kialakulásáról írt tanulmánya, mely Tállya teljes középkori történetére nézve is haszonnal forgatható. Németh 2005.

azonban ezúttal figyelmen kívül hagyjuk a birtoklás-történettel, illetve a várral nem kapcsolatos (pl. egyháztörténeti) adatokat.

Tállya neve az ófrancia (vallon) *taille* „irtvány” szóból ered.¹² A név magáért beszél: irtványtelepülésről van szó, melyet azon a területen hoztak létre, mely eredetileg a Zempléni-hegység hatalmas erdőségeit felölelő királyi vadászterület része lehetett. Névadói nyilván ugyanazok voltak, akik létrehozták: vallon telepések. Vallon hospesek a 12. század elején jelentek meg a környéken,¹³ erről több földrajzi név (Olaszliszka, Bodrogolaszi) is tanúskodik. A telepítés – nyilván Tállyáé is – uralkodói birtokon, uralkodói kezdeményezésre történhetett. Amikor azonban először bukkan fel Tállya neve, akkor a település már magánkézben van: 1255-ben Meszes (azóta elpusztult falu Szezilongtól északnyugatra) szomszédjai között szerepel egy bizonyos Thalia-i Buguen nevű személy.¹⁴ Az 1255 és 1258 között adatolható Tállyai (Makján fia) Buguen (Bökény) az Aba nemzetség Debrői ágához tartozó személy volt.¹⁵ Az Aba nemzetség már igen korán (a 11. században) birtokokat szerzett Dél-Zemplénben, ahol éppen a Debrői és a Bodrogkeresztúri (egymással nyilván a többi ágánál közelebbi rokonságban álló) ágaknak voltak jelentős részei. Mindezek ellenére – éppen a vallon telepések miatt – Tállya aligha tartozott az első szerzemények közé. 1255-ben még egy alkalommal felbukkan Tállya, illetve az említett Bökény neve. Ekkor Bökény fivére Becse (Beche)¹⁶ átengedi Rátka és Suita (elpusztult település, nem tévesztendő össze az Abaújtóval szomszédos, ma is meglevő Zsujta községgel!) birtokok háromnegyed részét Nagyolaszi Tamás fia Egyednek. A határjárásban szerepel Tállya neve is.¹⁷ 1258-ban (Felső-)Golop határjárásakor Makján fiainak (tehát nyilván Bökény-

nek és Becsének) földjét is érintik.¹⁸ 1288-ban Bökény fia, Makján (az ágban e néven második) nádor és Fülöp mester a közeli Pere és Tuzsa (elpusztult település Abaújkértől északra) birtokok ügyében tanúskodnak.¹⁹ 1296-ban Bökény fia Fülöp mester eladja vásárolt Golop és a vele közös határú Szenteskuta birtokát.²⁰

1335-ben már a következő generációval találkozunk. Tállyai Fülöp fia Fülöp mester megvádolta Mikus fia Dénest, hogy 1328-ban jogtalanul halásztatott az ő demecseri (Szabolcs m.) birtokán levő halastóban.²¹ A dologból bajvívásig menő per kerekedett, melyből Fülöp került ki győztesen.

1352-ben, pereskedést követően, Debrői Makján fia Demeter fia Miklós osztályt eszközölt ki Keresztúri „Pozsár” István fia Jánossal, illetve „Pozsár” László fiaival: Fülöppel és Istvánnal. A Miklósnak jutott birtokok között szerepelnek a Keresztúriak „Harum Tal” birtokokon levő részei is. A név mögött alighanem a Heves megyei Kis- és Nagytállya (ma: Andornaktállya) és a zempléni Tállya rejtőzik.²²

A 14. században, 1371-ig²³ számos alkalommal találkozunk még az ifjabbik Tállyai Fülöppel. 1339-ben horváti (ma: Erdőhorváti), újfalusi (ma: Vámosújfalusi) és sárai (ma: Sáradsadány) részeket vesz zálogba a Tolcsvaiaktól,²⁴ ugyanezen évben kiegyezik a Gégényiekkel (a fent említett Mikus fia Dénessel és rokonaival).²⁵ 1348-ban Szatmár megyében,²⁶ 1351-ben Borod megyében,²⁷ 1352 körül egy hernádnémeti ügyben²⁸ tanúskodik. 1370-ben az Újfalusiak tiltakoznak az ellen, hogy rokonaik, a Tolcsvaiak a Tállyai Fülöp és fia, Jakab kezén zálogban levő újfalusi, tolcsvai és sárai birtokrészeket a maguk számára váltsák ki.²⁹ Ugyanebben az évben, amikor be akarták iktatni Tornai János özvegyét bizonyos szegi és kisfaludi (ma:

12 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Budapest, 1988. II. 611.

13 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 709–710.

14 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgius Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844., VII/4. 112–117. (a továbbiakban: CDH).

15 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. (Reprint: Budapest, 1995.), 22. (a továbbiakban: Karácsonyi 1900).

16 Becse a Debrői család közvetlen őse. Az ő unokája Debrői Miklós, Debrői István atyja. Karácsonyi 1900. 22.

17 Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest – Budapest, 1860–1874. VII. 408–409. (a továbbiakban: ÁUO).

18 ÁUO VII. 480–481. Az említett föld alatt alighanem Tállyát kell értenünk.

19 ÁUO IX. 481–482.

20 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987. 87–88.

21 Anjou-kori Oklevéltár Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–XV., XVII., XIX–XX., XXIII–XXVII., XXXI. Szerk.: Kristó Gyula et al. Budapest – Szeged, 1990–2010. XIX. 533. sz. (a továbbiakban: AOkl.).

22 MOL DF 210409., v.ö. Németh, 2005. 432., 14. jegyzet. Az oklevél szerint egyébként „ab antiquo” birtokolták.

23 Tehát korántsem halt ki a család már 1324-ben, ahogy Németh Péter véli. Németh 2005. 432.

24 AOkl. XXIII. 272. sz.

25 AOkl. XXIII. 383. sz.

26 Anjoukori Okmánytár. Codex Diplomaticus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. V. 204.

27 A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy se Zich et Vászonkeő. I–XII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghegy Dezső – Kammerer Ernő – Lukács Pál. Pest – Budapest, 1871–1931. III. 4.

28 MOL DL 1108.

29 CDH IX/4. 264–265.

Bodrogkisfalud) jobbágytelkek birtokába, Tállyai Fülöp fia Jakab és Debrői Miklós ellentmondtak.³⁰ 1371-ben Tállyai Fülöp még pereskedik a Tolcsvaiakkal Horváti felett,³¹ azonban ezt követően már sem vele, sem fiával, Jakabbal nem találkozunk többé, bizonyára utód nélkül haltak el. Találkozunk viszont Debrői Miklós fia Istvánnal, aki 1391-ben panaszt tesz, miszerint a Nagymihályiak még 1390-ben az ő Újfalu birtokára törtek, egy ottani jobbágyának házát összetörték, lovát elvitték, leányát megbecstelenítették, egy tállyai jobbágyát pedig elhurcolták.³² Ezt követően Debrői István számos Tállyához közel eső birtokot, vagy birtokrészt szerzett meg. 1396-ban Tolcsva, Horváti, Újfalu, Kutpataka (elpusztult falu Tolcsva közelében), Komlós (a mai Komlóska), Belcsenke, Külcsenke (elpusztult falvak Zalkod határában), Sára és Csörgő (ma: Čerhov, Szlovákia) részeit szerzi meg.³³ 1398-ban ugyanezen birtokok további részeit kaparintotta meg,³⁴ ezen felül Tokaj, Tarcal, Pácin, Karcsa (és Liszka) részeinek birtokába is iktatják, de mivel a király Liszkat még nem tudta megszerezni a szepesi préposttól és káptalantól, helyette Vizsolyt adja Debrőinek.³⁵ Tudomásunk van arról is, hogy közelebbről ismeretlen időpontban Zomboron (ma: Mezőzombor) is vásárolt egy birtokrészt Zombori Farkas örököseitől.³⁶

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Tállya már jóval 1404 előtt az Aba nemzetség Debrői és Keresztúri ágából származó családok kezében volt. Bár a várról a fenti időpont előtt nem szól oklevél, könnyen lehetséges, hogy az akár jóval 1404 előtt felépült.³⁷ Az ugyan valószínű, hogy a Tállyai család nem a várról, hanem a településről vette nevét, ez azonban nem zárja ki, hogy váruk is állt ott. Az is elképzelhető, hogy a várat az 1371 után egyedül (a Keresztúri család 1370-ben halt ki) birtokban maradó Debrőiek emelték, bár

nekik Debrőn volt saját váruk³⁸ (igaz, ennek léte is csak 1403-tól igazolható, de alighanem ez is korábbi időkre megy vissza). A tállyai vár valódi korának kérdését természetesen csak régészeti kutatás dönthetné el.

1404-től már valóban rendelkezésre állnak konkrét, a tállyai várra vonatkozó írott források. Mindezek ellenére a várral foglalkozó helytörténeti irodalom továbbra is rengeteg hibát tartalmaz. Kivételt csupán Csánki Dezső történeti földrajza,³⁹ valamint Engel Pál tanulmányai⁴⁰ jelentenek, ám ezek országos jelentőségű témákat dolgoznak fel, Tállyát csupán érintik. Csánki csupán néhány birtoktörténeti adatot közöl,⁴¹ Engel pedig műveiben igen röviden összefoglalja a fontos, 15. századi birtoktörténeti adatokat, valamint felsorolja az ismert várnagyokat⁴² anélkül, hogy az eseményeket, melyekről az adatok szólnak, bővebben ismertetné. Ezt természetesen egyik szerzőnek sem vethetjük a szemére, hiszen műveik célja nem egyes várak részletes történetének megírása volt. A vár történetének szempontjából a fentiekben kívül fontos megemlítenünk Horváth Richárd egyik kitűnő tanulmányát,⁴³ annak ellenére, hogy ő a vár életének csak egy igen rövidke szakaszát veszi górcső alá, s ő sem foglalkozik a vár teljes történetével. Az alábbiakban ezt a hiányt szeretnénk kipótolni, reményeink szerint kiigazítva a helytörténeti irodalomban előforduló hibákat is.

Fentebb már utaltunk rá, hogy Tállya vára úgy került Zsigmond király kezébe, hogy az ellene lázadó Debrői István híveitől ostrommal kellett bevennie. Nem lehet feladatunk, hogy a Debrői-lázadást – akár csak nagy vonalakban is – e helyütt ismertessük.⁴⁴ Elégdjünk most meg annyival, hogy 1403-ra Debrői István, Zsigmond egykori főkincstartója a király egyik legfőbb ellenfelévé vált. Számos abaúji és zempléni

30 MOL DL 5850.

31 MOL DL 38745.

32 C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozat oklevelei. I. közlemény, 1387–1399. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). A *Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 47. (2005) 269., 100. sz.

33 ZsO I. 4296.

34 A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi: Tringli István. Magyar Országos Levéltár, MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 2008. 191. (a továbbiakban: Tringli 2008).

35 C. Tóth Norbert: A leleszi konvent statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I–II. kötetéhez). A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, II. Közlemények, 36. Nyíregyháza, 2006. 81., 82. (a továbbiakban: C. Tóth 2006).

36 ZsO IV. 853.

37 A környék várainak túlnyomó többsége (Gönc, Füzer, Regéc, Boldogkő, Újhely) a 13. században épült. Ugyanez valószínűsíthető a Komlóska feletti Solymosról is.

38 Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sár-

közy Sebestyén: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest – Eger, 2009. 71–72.

39 Csánki Dezső – Fekete Nagy Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890. (a továbbiakban: Csánki 1890).

40 Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977. (a továbbiakban: Engel 1977); Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Engel 1996).

41 Csánki 1890. I. 335–336., 339.

42 Engel 1977. 160.; Engel 1996. 432.

43 Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta medievalia*. I. Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. H.n. 2001. 99–112. (a továbbiakban: Horváth 2001).

44 Legújabb és legteljesebb összefoglalása: C. Tóth Norbert: Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387–1437. (Magyarország története 6.) Budapest, 2009. 45–50.

nemest maga mellé állítva elfoglalta Boldogkő várát, majd Sárospatak mellett csatát veszítve Erdélybe menekült, ahol hamarosan meghalt. Híveinek egy része és családjának néhány tagja Tállya várába szorulva ellenállt egy ideig. Boldogkő visszavívásában,⁴⁵ a patoki ütközetben⁴⁶ és Tállya ostromában⁴⁷ döntő szerepet játszott Perényi Péter volt székely ispán, aki ezekért és számos más hű tetteért igen jelentős birtokadományokban részesült. Egy jóval későbbi adat tanúsága szerint a védők készültek az ostromra, talán bizonyos erődítési munkák is folytak. 1428-ban Csebi Orosz László és Orosz Jakab fia László azzal vádolta meg Böcsi „Kiscudar” Péter özvegyét, Csaholyi Klárát, hogy birtokainak hasznát Debrői István tállyai várának védelmére fordította. A szóban forgó birtokok Klára asszony leánynegyedét jelentették. Klára fivéréi elismerték, hogy az asszony valóban csatlakozott Debrőihöz, de csak személyének és javainak védelmére⁴⁸ ment Tállya várába, s amikor atyjuk és nagybátyjuk rájött, hogy Klára ezzel hűtlenségbe esett, a birtokokat visszavették tőle.⁴⁹

Klára azok között volt, akik végül fogságba estek Tállya ostrománál. Vele együtt estek fogságba Debrői István felesége és gyermekei, Debrői Péter özvegye és fiai, Debrői Mihály fia Miklós,⁵⁰ valamint Kázmérszai László fia János özvegye és leányai.⁵¹ Bár a tállyai ostrom pontos ideje nem ismert, mint fentebb láttuk, a vár 1404 októberében már a király birtokában volt. Minden alapot nélkülöz tehát az a vélemény, miszerint a vár a „Zudar” család birtokában lett volna, még kevésbé, hogy még 1409-ben is a Debrőieké volt.⁵² Valójában a vár már 1404 decemberében Garai Miklós nádor kezén volt. Ekkor ugyanis a király utasítja a leleszi konventet, hogy új adomány címen iktassa be Kéri Pál fia Miklóst és János fia Lászlót Tolcsva, Újfalú és Horváti birtokába, melyek Debrői István hűtlensége miatt kerültek királyi kézre. Az iktatásakor György tállyai várnagy ura, Garai Miklós nádor nevében ellentmondott.⁵³ 1406-ban Sisári Benedek tállyai alvárnagy egy bekecsi birtokrészt vesz zálogba Monaki Mihálytól.⁵⁴ 1410-ben Zsigmond Garai

Jánosnak és nejének, Mazóviai Hedvignek adja házasságkötésük alkalmával, hozomány gyanánt.⁵⁵ Ezek szerint Garai Miklós korábban csak honorként bírta Tállyát. 1412-ben a szepesi káptalan eltiltja a mazóviai herceget és tállyai várnagyait és officialisait, nevezetesen Dobai Lászlót és Tolcsvai Lángos Pált attól, hogy a káptalan liszkai birtokának határai között fekvő halastavakat, szántóföldeket, makkos erdőket, különféle legelőket és kaszálókat Tállya várához és annak falvaihoz csatolják.⁵⁶

A helytörténeti irodalom szerint 1413-ban Zsigmond zálogba adta a várat Kapi Andrásnak.⁵⁷ Valójában erről szó sem volt. Ekkor Zsigmond király Kapi Literatus Andrásnak *ígérte* a néhai Debrői Mihály fia Miklós Tállya várhoz tartozó minden birtokát, ha karácsonyig nem adná vissza neki az általa átadott 8000 Ft értékű sőt.⁵⁸ Tehát nem adta, hanem csak *ígérte*, s nem is a várat, hanem csak a hozzá tartozó birtokokat (azoknak is csak egy részét, melyek egykor nem Debrői István, hanem unokafivére, Miklós részei voltak). A dologból végül nem is lett semmi.

1418-ban Petrach tállyai várnagy – másokkal együtt – ellentmondott egy Külschenke és Belcsenke prédi-umokba való iktatáskor.⁵⁹ 1421-ben a – meg nem nevezett – tállyai várnagyok ismét a szepesi préposttal és káptalannal húztak ujjat: a prépost és a káptalan panasza szerint elfoglalták a káptalan liszkai birtokához tartozó, Újfalú felé eső halastavakat és szántóföldeket, s a Liszkához tartozó szőlőhegyet is el akarják foglalni.⁶⁰

A Garai-birtoklás 1422-ben ért véget. Ebben az évben Zsigmond Tállya vár, Tokaj (castellummal), Tarcal és tartozékaik fejében délvidéki birtokokat ad cserébe Garai Jánosnak és feleségének.⁶¹ A tulajdonosváltás ellenére tovább folytatódott a szepesi káptalan liszkai birtokának zaklatása, melyről ezúttal az is kiderült, hogy az újfalusi és más jobbágyság sugalmazására történt, s részt vettek benne a regéci és a tokaji várnagyok is. 1423-ban ugyanis a király megparancsolja e három erősség – sajnos meg nem nevezett – várnagyainak, hogy hagyjanak fel a zaklatással.⁶²

45 Tringli 2008. 329. sz.

46 Tringli 2008. 331. sz. A csatában súlyos sebeket kapott.

47 Uo.

48 Ennél azért valamivel több oka is lehetett, ugyanis Klára asszony Debrői tágabban vett rokonságához tartozott, hiszen Debrői István felesége „Kiscudar” István leánya, Ilona volt. L. a 10. jegyzetet!

49 ZsO X. 1168.

50 Tringli 2008. 331.

51 Tringli 2008. 312.

52 Hellebrandt 1994. 80., 90.

53 C. Tóth 2006. 127.

54 MOL DL 9195.

55 Ez csak később, 1422-ben derül ki, amikor Zsigmond visszacseréli a várat a délvidéki Szrebernikért. Engel 1977. 160.

56 ZsO III. 2878.

57 Hellebrandt 1994. 80., 90.

58 Draskóczy István: Kapy András – egy budai polgár pályája a XV. század elején. *Levéltári Közlemények*, 54. (1983) 149–189., 162.

59 ZsO VI. 2310.

60 ZsO VIII. 884.

61 ZsO IX. 734.

62 ZsO X. 1092.

1426-ban (de legalábbis 1427. június 17-e előtt) Zsigmond király – délvidéki várak átadása fejében – (Lazarevics) István szerb despotának⁶³ adományozta Tállya várát. Az adományról ugyan konkrét adat nem áll rendelkezésre, ám 1427 októberében a király arra utasítja a leleszi konventet, hogy István rác vajda nyomán iktassa be (Brankovics) György szerb despotát (István unokaöccsét) Tállya, Munkács és Tokaj váraiba és tartozékaikba. Tállya felsorolt tartozékai ekkor Ároktő, Keszi (a mai Tiszakeszi), Szentmiklós (elpusztult Szabolcs megyei helység Tiszacsege mellett), Szántó (Abaújszántó), Mád, Keresztúr (Bodrogkeresztúr), Kisfalud, Horváti, Ladány (Tiszaladány), Szegi birtok fele, Csörgő birtok fele, Rátka részei vámmal, részek Koldó (elpusztult település Rátka határában, nevét ma is őrzi egy tállyai utca), Vámos-újfalu (vám részével) és Tolcsva birtokokon, valamint Zombor elzálogosított részei voltak.⁶⁴

Ezt követően jó ideig csak a despota tállyai várnagyainak többnyire törvénytelen ténykedéseiről halunk. 1429-ben maga, a király utasítja Brankovics tállyai várnagyát arra, hogy adasson vissza öt hordó bort Monaki Mihálynak és Jakabnak.⁶⁵ Ugyanebben az évben, majd 1433-ban ismétlen arra kellett felszólítani a despota tállyai, tokaji, boldogkői és regéci várnagyait, hogy ne merészeljenek a bárfaiktól vámot szedni.⁶⁶ Míg a két első esetben nincsenek megnevezve a várnagyok, egy másik, 1433-ból való adat szerint a várnagy Geszti Mihály fia László⁶⁷ volt. Komoly szerepére utal, hogy Debrecen városának cenzusát az ő kezébe kellett letenni.⁶⁸ Geszti nevével a továbbiakban többször is találkozunk. 1435-ben Tállya

és Tokaj várnagyaként alvárnagyaival, Nagy Péterrel és Bertalannal Szerdahelyi Miklós Becsked (ma pusztakarcsa mellett) birtokára tört és az ottani jobbágyságait a várakba hurcolta. Az ügyvel kapcsolatos kihallgatás során Pácint Geszti birtokának mondják.⁶⁹ (Karcsa és Pácint ebben az időben Tokaj tartozéka volt.) 1436-ban újra eltöltik Geszti László tállyai várnagyot, valamint a rátkai és tokaji vámszedőket a bártfaiak megvámolásától.⁷⁰ Ugyanebben az évben Geszti és alvárnagyai, Bajai György, Szőlősi Simon és Miklós a Monakiak és Dobiak golopi birtokán a tállyai népekkel lekaszáltatták a szénát és azt Tállya várába vitték.⁷¹ 1437-ben Geszti László – akit ezúttal nem neveznek várnagynak – bizonyos prügnyi mezőket, egy fűzfaterdőt és a Tisza folyó felét jogtalanul a despota dadai (ma: Tiszadada) birtokához csatolt.⁷² Az évtized végén már nem Geszti volt a várnagy. Egy dátum nélküli, 1440 körül Tokajban írt levélben bizonyos Apagh (Engel Pál olvasatában Apagyi János⁷³) tállyai várnagy egy jogtalanul fogva tartott familiárisának szabadon engedésére utasítja a tállyaiakat (?).⁷⁴ Ha Apagyi a despota várnagya volt – ami joggal feltételezhető –, úgy a levél keltét kissé későbbre kell helyeznünk, ugyanis 1440-ban Brankovics hűtlenségbe esett.⁷⁵ I. Ulászló 1440-ben Munkácsot, 1441-ben Válagost vette el tőle, s adományozta tovább.⁷⁶ Arról nincs konkrét adatunk, hogy zempléni és abaúji várait is elvesztette volna, ám valami mégiscsak történhetett ezen a vidéken is, hiszen Ulászló 1440-ben Brankovics karcasai és pácini birtokait (melyek addig – mint láttuk – a despota tokaji várának tartozékai voltak) elkobozta és Szerdahelyi Miklósnak adomá-

63 A szerb despota magyarországi birtokszerzésének körülményeiről és a tatai szerződésről bővebben Pesty Frigyes: Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím. Budapest, 1877. 3–6. (a továbbiakban: Pesty 1877).

64 MOL DL 8337.

65 MOL DL 12057.

66 Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Budapest, 1910. 36., 46. (a továbbiakban: Iványi 1910).

67 Geszti Mihály fia László 1429-ben Bodrog megyei birtokos, 1439-ben böszörményi официális, 1440-ben Körös megyében birtokos. MOL DL 88013., 64338., 106971. 1444-ben még él – MOL DL 61567. –, később csak fiát emlegetik, ugyancsak Körös megyében. Megjegyzendő, hogy 1449-ben, amikor az országnagyok felsorolják az Albert király halála után készült hamis okleveleket, említenek közöttük egy Becse várának elzálogosításáról szóló bevallást is, melyet a despota tett volna Geszti Mihály fia László számára. MOL DL 14210.

68 Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Magyarország mellékartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. 2. Budapest, 1907. 96. (a továbbiakban: Thallóczy – Áldásy 1907). Itt kell megjegyeznünk, hogy egy másik, de ugyanebből az évből származó és ugyanígyen tartalmú adat szerint a debreceni cenzust a despota tállyai káplánjának, Sexthy Mihálynak kell befizetni. Herpay

Gábor: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916., 98. sz. A szóban forgó – újkori átiratból származó – adatot már Pesty Frigyes is kételkedve fogadta, megjegyezve, hogy véleménye szerint az eredeti oklevélben nem a „capellanus”, hanem a „castellanus” szó szerepelt. Magunk a szövegnek csak a Herpay által kiadott változatát ismerjük, de egyet kell értenünk Pesty kételyeivel, kiegészítve azzal, hogy a név sem Sexthy, hanem Gezthy lehetett.

69 MOL DL 57649.

70 Iványi 1910. 56.

71 MOL DL 12955.

72 Pesty 1877. 30.

73 Engel 1996. 432. Megjegyzendő, hogy a despota 1443-ban Pácint és Karcst Hunyadi János kérésére Apagyi (Apag-i) Bálint fia Jánosnak és fivéreinek, valamint Kistárkányi Miklós fia Dénesnek és fivéreinek adományozza a Hunyadi szolgálatában szerzett érdemeikért. MOL DL 13719.

74 MOL DL 47926. Itt szeretném elmondani, hogy a kézirat átnézéséért, kritikai észrevételeiért és számos más, igen hasznos segítségéért – többek között e roppant nehezen olvasható oklevél értelmezéséért is – Horváth Richárdnak tartozom köszönettel.

75 Brankovics Ulászlóval szemben Erzsébet királyné pártján állt, s Ulászló szavai szerint „et homines sui de suis castris in hoc regno habitis fidelium nostrorum regnicolarum bona vastant”. MOL DL 13588.

76 Thallóczy – Áldásy 1907. 23.

nyozta.⁷⁷ A két birtok 1443-ban mindenesetre már ismét a despota birtokában volt.

1448-ban új várnagyokkal, de régi üggyel találkozunk: a szepesi káptalan panasza szerint Brankovics tállyai várnagyai, Tornai Szilveszter, Helembai Sandrin⁷⁸ és Pataki László Liszka birtok egy részét a despota Bénye (a mai Erdőbénye, ez valójában nem a despota, hanem Tornai Szilveszter birtoka volt) és Szegi birtokához csatolták.⁷⁹ Az év folyamán a vád még egyszer felmerül azzal a különbséggel, hogy Helembai és Pataki csatoltak egy liszkai részt Brankovics Újfalú birtokához.⁸⁰ Az év nyarán a törökökkel való együttműködés miatt Hunyadi János elkoboztatta Brankovics minden magyarországi birtokát, de mivel Hunyadi a vesztes rigómezei csata után a despota fogságába esett, kiszabadulása fejében a birtokokat vissza kellett adni.⁸¹ 1450-ben az országgyűlés ismét elkobozta Brankovics összes birtokát, s hadiköltség címén Hunyadi közülük többet – köztük Tokajt is – le is foglalt.⁸² A nagy nehezen létrehozott megbékélés után Hunyadi bizonyos Brankovics-birtokokat megtarthatott, de Tállya – ha el is foglalta valaha – nem tartozott ezek közé, hanem ismét a despota fennhatósága alá került,

Az 1450-es években hosszú ideig Pataki László töltötte be a tállyai várnagyságot. 1452-ben ő és fia, Mihály tett panaszt Brankovics nevében, mert Dobi László és familiárisai fegyveresen a despota tállyai várára és házára törtek, majd Mád birtokra mentek és onnan 200 aranyforintot elvittek.⁸³ 1454-ben ugyanők vádolták meg Szakolyi Pétert és Mihályt azzal, hogy Brankovics Keresztúr birtokán familiárisaikkal megtámadták a despota két familiárisának házát és onnan pénzt vittek el.⁸⁴ 1455-ben és 1456-ban ismét a szepesi káptalan liszkai birtoka látta kárát a rossz szomszédságnak, ezúttal összehangolt támadás indult ellene, több oldalról is. A panasz szerint 1455-ben György despota és fia, Lázár regéci várnagya, Kátai

Fülöp, és alvárnagya, Vas Antal uruk parancsára elfoglalt egy részt Liszka birtokból és onnan disznókat hajtottak el. 1456-ban Pataki László tállyai várnagy és fia, valamint Patai Pál és Parlagi György tokaji várnagyok, Hunyadi János familiárisai elfoglalták Liszka Újfalú, Sára és Viss felőli részét és azokat Újfalúhoz csatolták, végül Tornai Szilveszter és fia, István Szegihez foglalt egy liszkai részt, s elfoglalták az Előhegy nevű szőlő egy részét is.⁸⁵ 1457-ben Pataki Lászlót még a despota tállyai várnagyaként említik,⁸⁶ azonban Brankovics György 1456. december 24-én meghalt.

1459 júniusában Mátyás király elzalogosítja,⁸⁷ majd alig egy hónap múltán adományba is adja⁸⁸ a Szapolyai fivéreknek: Imrének, Miklósnak és Istvánnak Tokaj várát és tartozékait. A dolog érdekessége, hogy a felsorolt tartozékok között – Keszi, Horváti és Tolcsva kivételével – szerepelnek azok a birtokok is, Tállya településsel együtt, amelyek 1427-ben Tállya várának tartozékaként lettek felsorolva. Tállya vára azonban egyelőre királyi birtokban maradt, sőt, várnagyaként továbbra is Pataki László szolgált.⁸⁹ Feladatát jól végezhette, hiszen a király 1461-ben neki adományozta a Tállya várához tartozó Vámosújfalú egy részét az ottani vám és malom fele részével együtt.⁹⁰ Még ugyanebben az évben a király – a tállyai vár visszafoglalására⁹¹ és egyéb kiadásokra fordított 15 000 Ft fejében – elzalogosította Tállya várát és tartozékait a három Szapolyai fivérnek.⁹² A tartozékokat ezúttal Tarcal, Rátka (fél vámmal), Koldó, Tállya, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Vámosújfalú (fél vámmal), Ladány, Mád, Őszöd (elpusztult falu Mád határában), Csörgő, Karcsa, Pácin, Fejő (elpusztult település Mezőzombor és Tarcal között) és Búd (ma: Hernádbúd) Zemplén megyei, Szentmiklós⁹³ Szabolcs megyei, Ároktő Borod megyei birtokok és egy zombor-i birtokrész jelentette. Mivel feltűnő az egyezés a tokaji tartozékokkal, fel kell tennünk, hogy a két vár uradalma közös volt.

A Szapolyaiak 1464-ben már a környék mindhárom

77 MOL DL 88165.

78 Helembai Tamás fia Sandrin már 1439-ben Brankovics familiárisa volt. MOL DL 13404. 1443-ban és 1444-ben regéci és boldogkői várnagy. MOL DL 13704. és 88187. 1451-ben még él, ekkor Geralkenyse (a mai Taktakenéz) birtokot vásárolja meg. MOL DL 75441.

79 Thallóczy – Áldásy 1907. 147–149.

80 Thallóczy – Áldásy 1907. 154.

81 Pesty 1877. 33.

82 Pesty 1877. 35.

83 Thallóczy – Áldásy 1907. 166–169.

84 Thallóczy – Áldásy 1907. 180.

85 Thallóczy – Áldásy 1907. 197–198.

86 MOL DF 222672.

87 Fekete-Nagy Antal – Borsa Iván: A Balassa család levéltára 1193–1526. Budapest, 1990. 354. (a továbbiakban: Fekete-Nagy – Borsa 1990).

88 MOL DF 244061. Az adatot Horváth Richárdnak köszönöm.

89 1459-ben háborúság és viszály támadt Magyar Balázs jászói

kapitány, Pataki László és Mihály, Upori László és János Tállya, Boldogkő és Regéc kapitányai között bizonyos járandóságok ügyében. MOL DL 64379. Egy másik alkalommal ugyanezen évben, amikor Jószafeői Tekes János rábízta anyja hitbéreinek, leánynegyedének és jegyajándékának behajtását, Patakit csak boldogkői várnagynak nevezik. MOL DL 64377.

90 MOL DL 8337.

91 Horváth Richárd véleménye szerint – Tokajhoz hasonlóan – a huszitáktól kellett visszaszerezni. Horváth 2001. 102.

92 Fekete-Nagy – Borsa 1990. 363.

93 A település szerepeltetésének ellentmond, hogy 1460-ban Szi-lági Mihály arról értesíti a csegeszentmiklósiakat, hogy a falut, mely István (!) rác despota idején Tállya vár tartozéka volt, de tőle a király hűtlenség miatt elvette és a vártól elcsatolta, Bajoni Istvánnak és Gecsei Györgynek adományozta, így a továbbiakban nekik engedelmesséjének. Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. I–V. Budapest, 1882–1897. II. 330. Szentmiklós eladományozására pontosan 1458. március 2-án került sor. Németh 2005. 434.

legjelentősebb várának, Regécnek, Tokajnak és Tállyának birtokában voltak. Szapolyai Imre kincstartó ebben az évben arra kéri Kállai Jánost, hogy a bizonyos, neki még vissza nem adott pénzösszeget e három vár várnagyainak, Pohárnok Istvánnak⁹⁴ és Lasztóci Simonnak adja át.⁹⁵ Ugyanezen évben Pohárnok István tályai és regéci várnagy veszi át Szapolyai Imre nevében Boldogkő várát Kassa városától.⁹⁶ Itt kell közbevetnünk, hogy 1465. november 29-én maga, Szapolyai Imre is megfordult a család frissen szerzett várában, ugyanis e napon itt keltezte egy levelét.⁹⁷ 1467-ben ismét Pohárnok Istvánt mondják Szapolyai Imre tályai várnagyának, akinek familiárisa, Nagy Tamás a Szapolyaiak szikszói, lúci (Tiszlalúc), rudabányai, szentpéteri (Sajószentpéter), putnoki, rimaszécsi és rimaszombati al-sókamarása.⁹⁸ Bár 1469-ben állítólag Roskoványi Tamás volt a tályai kapitány,⁹⁹ mégis számos adat mutat arra, hogy valójában még évekig Pohárnok István töltötte be ezt a tisztséget. 1470-ben a Torna megyei Újfalu felét veszi zálogba,¹⁰⁰ 1473-ban Zomborban, Golopon és Kércsen (Hernádkércs) szerez birtokot.¹⁰¹ Így nyilván Pohárnok István volt a tályai várnagy akkor is, amikor (1471-ben) Mátyás király arra utasította Tokaj, Tállya, Regéc és Boldogkő – meg nem nevezett – királyi¹⁰² várnagyait, hogy a gönci Szűz Mária pálos kolostor szerzeteseitől ne szedjenek hegyvámot, borkilencedet, vagy collectát.¹⁰³ Ezt követően igen sűrűn találkozunk Pohárnok nevével, elsősorban Tállya környéki birtokrészek megszerzésével kapcsolatban 1473-ban Alsógolopon,¹⁰⁴ azután Felsőgolopon,¹⁰⁵ majd Zomboron és Kércsen¹⁰⁶ jut birtokrészekhez. 1474-ben újabb golopi porciókat szerez,¹⁰⁷ 1475-ben pedig felesége, Rá-

sonyi Margit vesz zálogba bizonyos szentjánoskínizi (valószínűleg a mai Nagykinizs) részeket.¹⁰⁸ 1478-ban, amikor Szapolyai Imre meghagyja a tokaji, tályai, boldogkői és regéci várnagyoknak, hogy a bártfaiaktól ne szedjenek magasabb vámot, mint a kassaiaktól, még mindig Pohárnok István a tályai várnagy.¹⁰⁹ 1485-ben viszont, amikor eladja alsógolopi birtokának felét a regéci Szent Fülöp és Jakab pálos kolostornak, már csak volt tályai várnagynak nevezik.¹¹⁰ Az iktatásnál a szomszédos birtokos Szapolyai Imre nevében már az új tályai várnagy, Dicházi Albert jelent meg.¹¹¹ 1487-ben ismét más személy állt a vár élén. Kálnai Frigyes várnagy nevét egy Bártfa városához írt leveléből ismerjük.¹¹²

1497-ben Hangács Mihály alnádor volt a Szapolyaiak tályai várnagya. Ebben az évben Szapolyai István őt, alvárnagyait és Szántó mezőváros előljáróit arra szólítja fel, hogy védelmezzék meg Szatmári György szántói javait.¹¹³ Ugyanezen Hangács Mihály volt alnádor, egyúttal a Szapolyaiak tályai várnagya 1500-ban kelt végrendeletében a Tállya várában levő juhái közül ötvenet a (sajó-)vamosi ferences kolostorra hagy.¹¹⁴ 1506-ban a tályai Nyerges nevű szőlőhegyen Zyma János tályai várnagy szőlőjét említi meg, mint egy frissen vásárolt szőlő egyik szomszédját.¹¹⁵ 1509-ben arról hallunk, hogy a – meg nem nevezett – tályai, tokaji, boldogkői, regéci és tornai várnagyok (ezek a várak mind Szapolyai-birtokok voltak!) lehalászták a kövesdi vár halastavát.¹¹⁶ 1511-ben Szemericsényi Kristóf,¹¹⁷ Szepes, Regéc, Tokaj és Tállya várak prefektusa tanúskodik Szapolyai Imre özvegyének, Hedvignek végrendelkezésénél.¹¹⁸ Alig egy hónap múlva Monaki Mihály tiltja el Monaki

94 Pohárnok István 1462 és 1466 között Abaúj megye alispánja volt. Horváth 2001. 110.

95 MOL DL 55769.

96 Horváth 2001. 112.

97 MOL DF 234385. Július 30-án egyébként szintén Tállyáról írt levelet Bártfa városához, ám a keltezésben nem írja, hogy az a várban történt volna. Iványi 1910. 244.

98 Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 88.

99 Pesty Frigyes említi, de közelebbit nem tud róla. Pesty 1877. 46. Roskoványi Tamás egyébként 1465–66-ban abaúji alispán volt Pohárnok Istvánnal együtt. Horváth 2001. 110.

100 MOL DL 17018. és 17019.

101 MOL DL 58163.

102 Tehát a Szapolyaiak ekkor még mindig csak zálogjogon bírták Tállyát.

103 Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). *A Borsod Megyei Levéltár Évkönyve*, 5. (1985) 594.

104 MOL DF 250575. Ekkor egyébként Golopi Pohárnok néven szerepel.

105 MOL DF 254435.

106 MOL DL 58163.

107 MOL DF 254437.

108 MOL DL 107329.

109 Iványi 1910. 309.

110 MOL DL 46018.

111 MOL DL 35808.

112 Iványi 1910. 380.

113 MOL DF 270039. Az adatra vonatkozó cédula Détsy Mihály hagyatékában található. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tudományos Irattár, Détsy Mihály hagyatéka, ltsz. 1916. (a továbbiakban Détsy). Az ő céduláira visszavezethető adatokat az alábbiakban külön jelzem, az általa megadott levéltári jelzeteket aktualizáltam.

114 MOL DL 72087.

115 MOL DF 269936.

116 MOL DF 253823. (Détsy).

117 Szemericsényi 1491 óta adatolhatóan állt a Szapolyaiak szolgálatában, valamikor 1518 előtt hunyt el, mint a szepesi káptalan olvasókanonokja. Vö.: Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk.: Balogh Judit – Besenyei József – Horváth Zoltán – Tóth Péter. Studia Miskolcensis 5. Miskolc, 2004. 169–194., 184.

118 Carolus Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*. I–IV. Viennae, Posonii et Cassoviae, 1774–1778., I. 364. (a továbbiakban: Wagner 1774–1778).

Tiborc özvegyét, aki most Kércsi Babis Miklós tállyai várnagy felesége, Monaki Tiborc birtokaitól.¹¹⁹ 1516-ban, egy Bártfa városához intézett levélből kiderül, hogy ekkor Vécsei Balázs volt a várnagy Tállyán.¹²⁰ 1517-ben Szapolyai Imre özvegye, Hedvig utasítja – sajnos meg nem nevezett – tokaji és tállyai várnagyait, hogy legyenek segítségére kinevezett tizedbeszedőjének.¹²¹ 1518. decemberében mindenesetre Vécsei Balázs és Duka Ferenc mint tállyai várnagyok intéztek levelet Kassa városához,¹²² így alighanem az előző adatban is róluk lehetett szó.

Az 1517–1519 közötti évekből – ha töredékesen is – fennmaradt a Szapolyaiak számadáskönyve. Ebből kiderül, hogy a vár tartozékait ekkor Szántó, Tállya, Rátka, Mád, Őszöd, Csörgő, Karcsa és Pácín alkották, közülük Csörgő, Karcsa és Pácín egyúttal Regéc tartozékának is számított.¹²³

1526. márciusában – egy Bártfa városának küldött levél tanúsága szerint – Béri Nagy László volt a várnagy.¹²⁴

A mohácsi csata után vége szakadt a békés esztendőknél. A kettős királyválasztás nyomán I. Ferdinánd Szapolyai Jánost hűtlennek nyilvánította, birtokait (többnyire papíron) el is adományozta. Tállyát 1527. november 3-án Báthory István, felesége, Zsófia és fivérei, György és András kapták adományba.¹²⁵ A válóságban azonban aligha vették birtokba, Ferdinánd seregei 1528-ban foglalták el először Tállya várát, de az év végére a keleti országrész ismét János király pártjára állt, így alighanem Tállyára is Szapolyai-párti őrőség került.¹²⁶ Annyi bizonyos, hogy az 1530-as évek elején János király rokonai: Homonnai Drugeth János és fivérei tartották kezükben (alighanem zálogban) a tállyai és a regéci várát. 1533-ban ugyanis Ferdinánd Vingárti Horváth Gáspárnak adományozta Karcsát, Pácint és a hűtlen Homonnai fivérek által

időközben törvénytelenül Tállyához (és Regéhez) csatolt Bényét, Encset, Ináncsot és Mérát.¹²⁷ Vingárti – Serédy Gáspárral együtt – 1535-ben ígéretet kapott arra is, hogy a vár is az övék lesz.¹²⁸ Még 1534. szeptemberében történt, hogy Ferdinánd király megkegyelmezett az 1526-ból már ismert Béri¹²⁹ Nagy Lászlónak, aki addig az időpontig Szepesi (azaz Szapolyai) János és a törökök pártján állt. A kegyelemlevélben Ferdinánd azt is megengedte, hogy Béri Nagy László visszaváltásig továbbra is birtokolja a nála zálogban levő Tállya várát és tartozékait.¹³⁰ Béri Nagy László tehát egészen eddig Tállya Szapolyai-párti várnagya volt, akit – zsold helyett – a tállyai zálogbirtokkal fizettek ki. Béri Nagy László átpartolásával megint a Ferdinánd-párt lett Tállya ura.

1536-ban – állítólag csellel, Béri Nagy Lászlót kicsalva és Regéc várába zárva – Szapolyai-kézre került Tállya,¹³¹ de nem sokáig maradt ott: 1537-ben Leonhard Fels ismét Ferdinánd számára foglalja el Regéccel és Boldogkővel együtt.¹³² Az ostrom a tállyai vár számára végzetes volt. Oly súlyos károkat szenvedett el az ostrom vagy az azt követő tudatos rombolás során, hogy helyreállítására nem maradt remény. Szapolyai 1540-ben ugyan feleségének, Izabellának adja jegyajándék gyanánt Tokaj és Regéc várakat, de hozzájuk már csak a lerombolt tállyai vár javait tehetette.¹³³ Ezeket, az egyébként is csupán papíron átadott javaikat Izabella már sohasem tudta élvezni. Tállya vára nem épült fel többé.¹³⁴

A településerődítés

A megyei vártopográfia korrekt módon összefoglalja azt a keveset, melyet a tállyai településerődítésről tudni lehet. Az ott leírtakhoz¹³⁵ valóban csak néhány

119 MOL DL 75982.

120 MOL DF 217406. (Détsy).

121 MOL DL 26678.

122 MOL DF 271664. (Détsy).

123 MOL DL 26161. Az adatra Nógrády Árpád hívta fel a figyelmet. Ezt ezúton is szeretném megköszönni.

124 MOL DF 218438. (Détsy).

125 MOL A 57 Királyi könyvek, 1. kötet, 9. Kiadása: Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia. I. Diplomata 1393–1540. Az ecsedi Batori család oklevéltára. I. Oklevelek 1393–1540. Közzéteszi: Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 285.

126 Szeptemberben legalábbis már ostromolták. Csorba Csaba: Várak a Hegyalján. Budapest, 1980. 40.

127 MOL A 57 Királyi könyvek, 1. kötet, 157.

128 MOL A 57 Királyi könyvek, 1. kötet, 254. Végül a király 1537. januárjában Serédy Gáspárnak és Györgynek adja a várát és tartozékait – egyelőre csak zálogban – 12 000 Ft-ért (Détsy), majd 1541. januárjában 95 000 Ft-ért már adományba, de a vár ekkor már le van rombolva. MOL A 57 Királyi könyvek, 2. kötet, 53–54.

129 A kegyelemlevélben neve „Ladislaus Nagy de Beer”, tehát nem Boér, ahogyan néhány helytörténeti munkában írják.

130 MOL A 57 Királyi könyvek, 1. kötet, 220–221. Itt ismét Horváth Richárdnak tartozom köszönettel a szöveg értelmezéséért.

131 A regényes történetet szinte minden Tállya történetével foglalkozó mű megemlíti. Ennek végső forrása Wagner Károly: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabularis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posonii – Cassoviae, 1780.* 81.

132 Wagner 1774–1778. II. 53.

133 Wagner 1774–1778. I. 166.

134 A végső pusztulás 1650–51-ben következett be. 1650. decemberében fogtak hozzá a még részben tető alatt álló vár „rontásához”, mely igen nehezen ment, így aligha fejezték be még abban az évben. A bontott anyagból borházat emeltek. Détsy Mihály cédulája – sajnos a pontos forrás megjelölése nélkül.

135 BAZ megyei várak 2007. 156–157.

1. kép Tállya 1780 körül készített településtérképe

apró kiegészítést lehet hozzáfűzni. A település városjogainak kezdetéről Csánki Dezső 1890-ben megjelent történeti földrajza óta az a vélemény, hogy legkorábban 1498 óta mutatható ki Tállya mezővárosi rangja.¹³⁶ Valójában azóta csaknem húsz évvel korábbi adatok is ismertté váltak. Ezek közül a legkorábbi 1481-ből származik: bártfaiaknak már ekkor volt szőlőjük Tállya oppidum szőlőhegyén.¹³⁷ A kelet-felvidéki városok iratanyagának alaposabb megismerésével alighanem még több, talán ennél is korábbi adat fog felbukkanni. Kétségtelen, hogy a 17. század 30–40-es éveinek zavaros viszonyai indokolhatták Tállya városának megerősítését, de az nem feltétlenül függ össze II. Ferdinánd 1631. évi privilégiumával,¹³⁸ melyben megerősíti Tállya mezővárosi és vásártartási jogait, hiszen abban erődítés építésének engedélyezéséről nem esik szó. Tehát abban az időpontban a városerődítés vagy már állt, vagy még nem volt meg.

Talán inkább állt már, hiszen valószínűbbnek tűnik, hogy a középkori forrásanyagnál sokkal bőségesebb kora újkori írott forrásokban nyoma maradt volna erődítés építésének. Ok a 16. századtól kezdve bőségesen volt rá, s a felfutó borkereskedelem az anyagi háttérrel is biztosíthatta.

A város körüli erődítést 1646-ban¹³⁹ említik először. Közelebbit egy 1688. évi összeírásból¹⁴⁰ tudhatunk meg róla. Ennek tanúsága szerint a várost a szőlőhegyek felől – azaz a keleti, északkeleti oldalon – árok, míg a többi oldalon fal övezte.¹⁴¹ Az övezőfal nem lehetett valami komoly építmény, 1646-ban és 1773-ban¹⁴² egyszerűen kerítésnek nevezik.

Az erődítés nyomvonala a tállyai „körutak” mentén húzódhatott. Talán a fal romjainak egy szakaszát mutatja Franciscus Römisch 1780 körül készült (1783-ban hitelesített) településtérképe,¹⁴³ ahol a mai Esze Tamás utca részén sáncszerű ábrázolás látható

136 Csánki 1890. I. 339.

137 MOL DF 215141.

138 MOL A 57 Királyi könyvek, 7. kötet, 981–982.

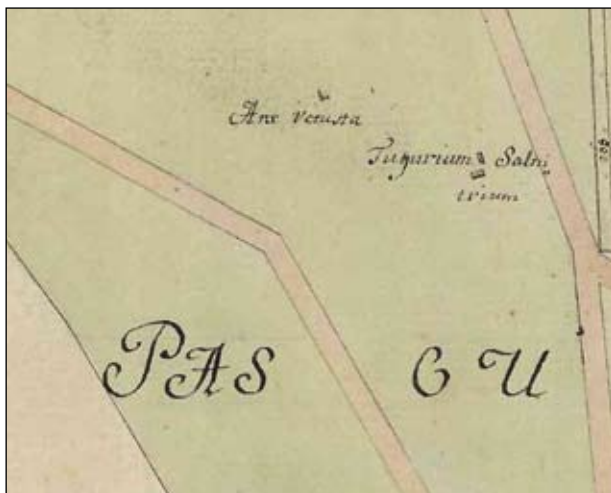
139 MOL MKA E 156 Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: U et C) 66. No. 31.

140 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 82. No. 58.

141 „Oppidum hoc e regione campi muro, e regione vinearum fossitae finis...”

142 Ebben az évben egy tállyai özvegyasszony telkének helyét „ad cingturam oppidi situs”-ként jellemzik. MOL MKA E 156 U et C Fasc. 153. No. 65.

143 MOL Térképtár, S 11. No. 0159:2.

2. kép Tállya. A „Pusztavár” ábrázolása az 1780 körüli térképen

(1. kép). A város 1689.,¹⁴⁴ 1693.,¹⁴⁵ 1697.¹⁴⁶ és 1744.¹⁴⁷ évi összeírásaiban utcánként veszik sorra a telkeket. Bár városfalról és az árokról csak egyszer (1744-ben) esik szó, két kaput és egy kis ajtót rendszeresen megemlítenek. Az összeírók útvonalát követve a „Felső” kapu a mai Rákóczi utca északnyugati végén állhatott, míg az „Alsó” kapu helye ugyanennek az utcának a déli végére lokalizálható. A „Kis ajtó” az északkeleti oldalon, a mai Palota utca északi végénél nyílhatott. Lehet, hogy nyílt kapu vagy ajtó délnyugat felé is, de erről sosem hallunk. Mivel a falat 1773-ban még mindig megemlítik, de az 1780 körüli térkép szerint a felmérés készítésekor már nem állt, az erődítés pusztulásának ideje jól meghatározható.

A „Pusztavár”

A megyei vártopográfia röviden megemlékezik a település északnyugati szélén volt, de mára már nyomtalanul eltűnt, úgynevezett Pusztavárról is,¹⁴⁸ Hivatkozik első említésére és valószínűsíti, hogy csak a 17. század folyamán létesülhetett. Az objektumot egy 1646. évi inventárium¹⁴⁹ említi első ízben,¹⁵⁰ ráadásul a szöveget tovább olvasva egyértelműen kiderül közelebbi építési ideje is: „Vagyon egy pusztavár is, melyet Alaghi Menyhárt kezdett volt építeni...” Alaghy Menyhárt 1612-től kezdve volt a regéci vár – és az annak tartozékát jelentő Tállya mezőváros – birtokosa. 1631-ben hunyt el, a szóban forgó erődítmény tehát e két időpont között épült. Mindenesetre furcsa, hogy az épületet meg sem említik 1635-ben, amikor összeírták Alaghy özvegyének, Erdődy Annának tállyai javait.¹⁵¹ Talán soha nem készült el egészen. Pontos helyét az említett Römisch-féle térkép mutatja, a várostól északra, egy salétromfőző és egy karám közelében L alaprajzú épület látható, „Arx vetusta” (és nem „Pusztavár”, mint ahogy a megyei vártopográfia írja) felirattal (2. kép). Helyzete kizárja, hogy közvetlen kapcsolatban állt volna a városerődítéssel. Egyet kell értenünk viszont a vártopográfia szerzőivel abban, hogy az egy, 1789-ben szintén Römisch által készített, azonban az Országos Széchényi Könyvtár őrizetében levő, térkép sarkában látható várábrázolás¹⁵² nem a középkori várat, hanem a „Pusztavár” romjait ábrázolja.

144 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 61. No. 12.

145 MOL MKA E 156 U et C 66. No. 52.

146 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 11. No. 11.

147 MOL MKA E 156 U et C (Irregestrata) Fasc. 9. No. 1.

148 BAZ megyei várak 2007. 156.

149 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 66. No. 31.

150 Említik még 1704-ben is: MOL MKA E 156 U et C Fasc. 110. No. 37.

151 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 96. No. 13.

152 Képe: Hellebrandt 1994. 71., 17. kép.

Sófalvi András

A SZÉKELYSÉG KÖZÉPKORI VÁRAI

Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására

A várak a székelység középkori történelmének meghatározó, viszont ellentmondásoktól nem mentes összetevőjét képezik. Míg a kutatók egy része az elmúlt években a székely várak funkciójának körülhatárolására tett kísérletet, addig még napjainkban is, úgy a tudományos kutatásban, mint a köztudatban, vissza-visszatérő motívum a középkori székely várak létének tagadása. A mostoha helyzetet elsősorban az írott források hiányossága okozta, hiszen ezek a kérdéskört egyáltalán nem, vagy alig érintik. Az elmúlt fél évszázadban folyt régészeti kutatások szerény, de mégis jelentős eredményeinek interpretálása viszont lehetővé teszi a probléma valós feltárását és a kérdés új megközelítését. A székelyföldi várak forrásbázisainak áttanulmányozása alapján e dolgozatban kísérletet teszek a „középkori székely vár” fogalmának meghatározására az írott források és a régészet tanúvallomása alapján, kiemelve és bemutatva a probléma sarkalatos pontjait.

A székelyek és a várak kapcsolata az írott forrásokban

Az írott források szűkössége és szűkszavúsága ellenére néhány középkori oklevélben fellelhetők olyan

adatok, amelyek a székelység és a várak viszonyát jellemzik. Az erdélyi székelyek és a vár kapcsolatának legkorábbi okleveles említése 1291-ből való:¹ az Aranyos földjén királyi adományt szerzett kézdi székelyek személyük és javaik védelmére *Ehelleus comes*-től megkapják Torockó várát,² melyet a későbbiekben Székely-várnak is neveznek.³ 1415-ben a sepsi székelyek az Olt mellett egy darab földet 50 aranyforintért eladtak a botfalusi szászoknak, hogy saját földjükön várat építsenek („*Nobiles viri, Siculi videlicet... quoddam castrum sew fortalicium In terra ipsorum contra notabiles domini nostri Regis Emulos edificare inceperunt*”).⁴ Nem tudjuk pontosan, hogy a szóban forgó vár felépült-e, viszont Benkő Elek arra hívta fel a figyelmet, hogy az illető vár valószínűleg a Szék földjén található erődsi Csókás várával azonosítható.⁵ A rendhagyónak tűnő esemény magyarázata az oklevél szerint: a Barótról, Gidófalváról, Borosnyóról, Uzonból, Szentgyörgyről, Bölönből és Árapatakról megnevezett „nemes székelyek” a király pártütő ellenségei ellen akartak várat építeni.⁶ A 14. század közepén a Hidvégi Mikók az Olt menti Súlyomkő vára birtokosai.⁷ Középkori székelyföldi magánföldesúri várakkal egyre gyakrabban számol a kutatás,⁸ noha építőik kiléte és a várak területének birtokjogi hovatartozása írott források hiányában kétkedően nem volt tisztázható.

1 Székely Oklevéltár. I–VIII. Szerk.: Szabó Károly – Szádeczky Kardoss Lajos – Barabás Samu. Budapest–Kolozsvár, 1872–1934., I. 18–19., III. 1–2. (a továbbiakban: SzO I–VIII.). Itt 1257–1272 közötti keltezéssel szerepel. Az Erdélyi Okmánytár 1291-re datálja az oklevelet. L.: Erdélyi Okmánytár. I. (1023–1301). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. 291.

2 Vö. Rusu, Adrian Andrei: *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate* (sec. XIII–XIV). Cluj-Napoca, 2005. 415.; Benkő Elek: A középkori székelyek. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 239. (a továbbiakban: Benkő 2010).

3 1666: SzO VI. 307.

4 SzO I. 109–112., III. 33–36.

5 Benkő Elek: A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas*, 1993/3. 11–12. (a továbbiakban: Benkő 1993). A vár kutatására I.: Székely Zoltán: *Sistemul de fortificare la aşezarea neolitică de la „Tyisz” și cetatea feudală*

de la „Csókás” în satul Ariuşd (Jud. Covasna). *Aluta*, 12–13. (1980–1981) 42–49. Erősd Árapatak határában a késő középkorban alakult ki. L.: Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939. 82.

6 A nemesek közt olyan kiemelkedő személyek tűnnek fel, mint a bölöni és szentgyörgyi Forrók és szintén szentgyörgyi Daczók.

7 Erdélyi Okmánytár. III. (1340–1359). Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. Budapest, 2008. 97., 212. regeszta. (a továbbiakban: EO III.). Vö.: Benkő Elek: Kelet-Erdély „korai” kővárai. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora*. Castrum Bene 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 71. (a továbbiakban: Benkő 1990).

8 L. Benkő 2010. 239. A szerző e várak csoportjába sorolja a málnási Herec várát, a sepsibükszádi Alsósúlyomkő és Vápa várakat, a kézdialmási Álmós várát, a felsőcernátoni Ika várát és a bikfalvi Csigavárat. L. még: Benkő Elek: Nemesség és nemesi reprezentáció a középkori Székelyföldön. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, I. (2009), 230–231. (a továbbiakban: Benkő 2009).

1539-ben a kézdiszentléleki kőfallal övezett várat elég világosan Székelyföldön fekvőnek írják („*castellum Zenthlelek appellatum, muro lapideo cinctum, in terra sedequa nostra Siculicali Kyzdy nominata situm*”),⁹ mely 1517-től egy ideig Szapolyai János erdélyi vajda és székely ispán kezén volt.¹⁰ 1554-ben a megyesi országgyűlés hadfölkelésre vonatkozó határozata kiemelte, hogy „a székelyek ugyanezen földjén lévő váraikban azoknak megóvására és őrzésére, amint a helyzet követeli, tizenhat vagy húsz személyt hagyhatnak”.¹¹ A határozat nem fedi fel pontosabban, hogy a székely várfogalom („*castellis in eadem terra Siculorum*”) ez esetben mit takar, feltehetően az egyre gyarapodó templomerődítményeket, másrészt a még használatban lévő középkori várakat.

A középkori székely várak tagadásának teóriája – és pedig, hogy a székelység nem volt várépítő – a 20. század második felében született, az Erdély keleti szélén életre hívott 11–12. századi határvédelmi rendszer mellékhajtásaként, melynek keretében minden, írott forrásokban nem szereplő középkori székelyföldi várat a kora Árpád-korra kelteztek a Ferenczi testvérek.¹² Az elmélet egyik sarokpontját egy oklevél félreértelmezett részlete képezte. Báthori István erdélyi vajda 1492. évi udvarhelyi várépítése ellen tiltakozó székelység azon kijelentéséből, miszerint „*quod peius est, et nunquam auditum, in medio nostri Castellum erexit, de quo nos semper tuto opprimere ac spoliare possit*”,¹³ a nevezett kutatók egyenesen arra a következtetésre jutottak, hogy a székelységnek nem voltak várai a középkorban. Az oklevél egészének olvasata viszont rávilágít arra, hogy elsősorban a várépítés kapcsán elkövetett jogsértéseket nehezményezte a székelység (különféle javak beszolgáltatása, munkaszolgálat és más erőszakos cselekedetek). Az udvarhelyi várépítkezés ténye mögött egy olyan székelyföldi váruradalom létrehozásának terve körvonalazódik, amely a székely ispán vármegyei területeken fekvő *honor*-birtokai (radnai vár, Görgény vára, Királykő

vára, Töröcsvár, Hóltövény vára) mellett az ispán hatalmát közvetlenül erősítette volna a székelység fölött.¹⁴ E várbirtok kialakításának elindítását jól jelzik a székelyek panaszlevelének részletei, pl., hogy a vajda székely falvakat foglaltatott le malmokkal, kaszálókkel és más székely örökségekkel.¹⁵ Ezek fényében érthető az autonóm Székelyföld területén várat építő külső hatalom, a vajda fellépésével szembeni egységes tiltakozás. Ugyanez a bizalmatlanság nyilvánult meg fél évszázaddal később az Erdélybe érkező császári biztosok 1551–1552. évi tevékenységével szemben, amely az ojtózi és bodzai szorosok megerősítésére irányult. Mint a forrásokból kiderül, a székelyek elleneztek az erődítmények építését, és igyekeztek azokat elodáztatni, illetve megvalósulásuk esetén ezek őrzését saját hatáskörük alá akarták rendelni.¹⁶

A fejedelemség kori forrásokban szintén ez a ketősség ragadható meg. A 16. század második felében, majd a 17. században egyre több adat utal székelyek által épített templomerődítményre és várra, utóbbiak legjellegzetesebb példája az udvarhelyszéki bágyi vár. Az 1661. évi török bosszúhadjárat tapasztalatai nyomán a Homoród mente hat települése: Bágy, Dálya, Ége, Lókod, Patakfalva és Recsenyéd közösen épített menedékvárat a bágyi Várhegyen.¹⁷ Mindezek mellett, 1603-ban a székelység hevesen tiltakozik a dési országgyűlésen a vásárhelyiek várépítő tevékenysége ellen, ugyanis „azt tartja az ő törvények: hogy a székelységben vár ne legyen”, azzal fenyegetőzve, ha tovább építik, ők lerombolják azt. „Mivelhogy közte vagyon a város a Székelyföldnek”, a székelységben kísért a múlt emléke; az idézett példák mellett elég az 1562 után épült udvarhelyi és lécfalvi fejedelmi várak építésére és azok következményeire gondolni. A vásárhelyiek kérdésére: „lám Háromszéken sok kastély van, és azt miért nem hánnyátok el?” a válasz: „Molduvából gyakran félelmek van azoknak s azért – de azok csak apró kerítések”.¹⁸

9 SzO V. 56.

10 „*Castrum Zenthlelek vocatum in partibus nostri Transsylvanis et in Sede Siculicali kyzdij appellata habitum*”. SzO III. 192–193.

11 Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898., I. 465., 526–527.

12 A többkötetnyi irodalmat szülő elmélet összegzése: Ferenczi István: Sóvidéki várainkról. Korond, 1994.; Laár Tibor: Kelet-magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép. Az 1999. szept. 20-án tartott tudományos tanácskozás előadásaiából összeállította Laár Tibor. Budapest, 2000. Követője: Dénes József: Vita a székelyföldi várakról. *Hazánéző*, 7. (1996/1) 14–15. Első cáfolata: Benkő 1990. A komoly szakmai vitát szült nézet bemutatása és problematikája: Sófálvi András: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely, 2005. 129–161. (a továbbiakban: Sófálvi 2005); Sófálvi András: Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem. *Castrum*, 3. (2006) 5–26.

13 SzO I. 273–274. Magyar fordítása: „a mit soha nem hallottunk,

köztünk várat építetett, melyből minket bátran elnyomhasson és rabolhasson”. L.: Szabó Károly: Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban. *Századok*, 23. (1889) 703.

14 Vö.: Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 223. (1997) 16.

15 SzO I. 277.

16 SzO II. 103.; *Történelmi Tár*, 1892. 143–148. Az ojtózi vár később épült fel, feltehetően a 16. század második felében. Egy 1538-ban kelt oklevél („*Cum gentes iste, ad custodiam Oijthoz in castris constitute sunt*”. SzO II. 51.) helytelen olvasata lett az ojtózi vár 15–16. századi építésének egyik alapköve. Vö.: Bordi Zsigmond Loránd: Az Ojtózi-szoros Rákóczi-vár 2004. évi régészeti kutatása. *Acta Siculica*, 2007. 306.

17 Kelemen Lajos: A bágyi vár. *Székelység*, 10. (1940) 33–36.

18 Nagy Szabó Ferencz memorialéja. Erdélyi történelmi adatok. I–III. Szerk.: Mikó Imre. Kolozsvár 1855–1858., I. 87–89.

Változó határok: kié a vár?

Tovább lépve a székely várak kérdésének elemzésében, az írott és főként a régészeti adatok alapján megpróbálhatjuk összeállítani a Székelyföld középkori várainak listáját. Sajnos azonnal egy másik problémába ütközünk, ugyanis Székelyföld pontos határait mindössze az újkorban, az I. katonai felmérés idejétől (1769–1773) ismerjük, korábban az esetek többségében mindössze az adott település egyházigazgatási vagy joghatósági hovatartozását tüntetik fel a források, és csak ritkán tudjuk meg annak térbeli határait. A kisszámú és szűkszavú középkori okleveles anyagban viszont jól nyomon követhető, hogy a Székelyföld határai a középkor évszázadai alatt jelentős mértékben megváltoztak, általában kitágultak a vármegyék rovására. A középkori Székelyföld határváltozásainak megrajzolására e tanulmány keretén belül nem vállalkozhatom, ahhoz a teljes középkori okleveles anyag és a régészeti lelőhelyek számbavételére, valamint a helynevek és térképészeti források együttes elemzésére lenne szükség.

Az aranyosszéki királyi adománnyal ellentétben, melyet az évszázadok során írásban újra és újra megerősítettek,¹⁹ úgy tűnik, hogy a keleti, zárt tömbben élő székelység földbirtoklásának alapját valamiféle sajátos, szóbeli – az „ökörsütés” által szentesített – megállapodás képezte a királyi hatalommal, amelyre a székelyek a későbbiekben mindig ösfoglalásként hivatkoznak. A székelység természetesnek tartotta határainak bővítését, amennyiben ez nem ütközött más joghatóság ellenállásába. Így pl. Udvarhelyszék délnyugati részén az ún. székely Partium egy fokozatos terjeszkedés során válik székely joghatóságú területté a 15–16. századra; déli irányban ugyancsak folyamatos az udvarhelyszéki székelység térhódítása. Fordított irányú folyamatra is van példa, amikor székely terület vált királyi jóváhagyással vagy adomány során vármegyei birtokká. Bár a történetírásban közhely, hogy a Székelyföld területére a középkorban a *ius regium* nem terjedt ki, vannak példák rá, hogy uralkodóink vármegyei birtokosnak adományoznak kisebb-nagyobb birtoktesteket (Kászonban az Aporoknak, az Olt mellett pedig a Hidvégieknek).²⁰

A fent vázoltak ismeretében már jóval nehezebb a várnévsor összeállítása területi vonatkozásban. Kísérleti munkamódszerem alapján minden olyan ob-

jektumot felvettem a listára, amely adatoltan a zárt Székelyföldön belül vagy annak peremterületén található és felmerül annak gyanúja, hogy kapcsolata lehetett a székelységgel (1. kép, 1. táblázat). Biztosan mindössze a torjai Bálványosvárat törölhettem a sorból, ugyanis jól tudjuk, hogy vármegyei területen épült, melyet királyi adományként szereztek meg a székely eredetű Aporok.²¹ A területi hovatartozást illetően az Olt melletti Súlyomkő vára ügyében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, ugyanis itt a Hidvégiek nemesi birtokait a székelyek nem hajlandók elismerni.²² Az I. katonai felmérés ábrázolása szerint Székelyföld határán kívül eső Vityal váráról gyanítható, hogy ez az állapot visszavezethető a középkorra, viszont a kétféle joghatóságú terület érintkezési pontján épült vár birtokosa székely nemes is lehetett.

A székely várak régészeti vetületben

Az írott források hiánya megfoszt annak lehetőségétől, hogy valaha is név szerint megismerhessük a székelyföldi várak birtokosait. Kilétükről, társadalmi hovatartozásukról, a várak keletkezésének idejéről és funkciójáról a régészeti kutatások alapján viszont megrajzolható egy hozzávetőleges kép. A székelyföldi középkori várak régészeti kutatása egyelőre még gyerekcipőben jár, és noha előfordulnak köztük olyan objektumok, melyek területén több évados kutatás folyt (Firtos vára, Kustaly vára, ill. Vargyas-nyugati torony), ezek, ritka kivételtől eltekintve, szakszerűtlen módszerekkel folytak, és dokumentálásuk is meglehetősen hiányos maradt. Az ásatások felderítő jellegből kifolyólag alaprajzuk (falak által övezett felület kiterjedésére, belső kőépületek stb.) elég bizonytalan és néha pontatlan. Az általam táblázatba foglalt paraméterek és elemzett szempontok nagy része a kutatási helyzet függvénye, mely a jövőben jelentős mértékben változhat.

A székelyföldi várak keletkezését régészeti paraméterek, elsősorban a rendelkezésre álló leletanyag (vö. 2. kép), illetve formai jegyek alapján határozhatjuk meg, szemben azzal a korábbi, paradox módon régészek által kidolgozott módszertani tévedéssel, amely, elvetve a székelység középkori várépítését, minden, az írott forrásokban nem említett várat a kora Árpádkorra, a székelység Kelet-Erdélyben való megtelepe-

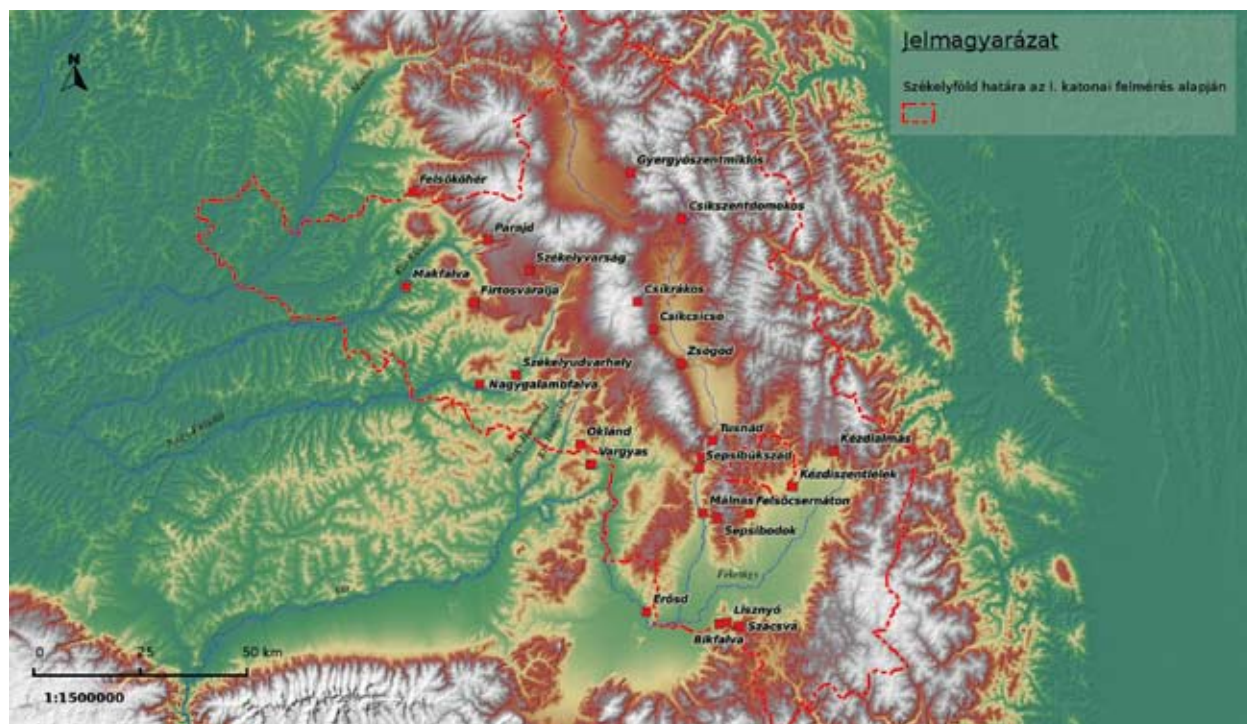
19 1270–1272/1289: SzO I. 21–23.; 1291: SzO I. 26–28.; 1313: SzO I. 35–36.; 1394: SzO I. 85–88.; 1436: SzO I. 130–133., SzO VIII. 120–121.; 1469: SzO I. 213–214.; SzO VIII. 122.; 1484: SzO I. 240–242.

20 L. Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Szerk.: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Bukarest, 1979. 20.; Sófálvi 2005.

47–48. Az más kérdés, hogy a székelyek gyakran meghíúsítják az adományozott birtokba iktatását.

21 SzO III. 6–7.

22 1342: SzO VIII. 18–19.; 1349: SzO I. 53–54.; SzO I. 55–57.; 1359: SzO VIII. 21–23. Itt mondok köszönetet Rácz Tibor Ákosnak, hogy a témában folytatott kutatási eredményeit megosztotta velem.

1. kép Az elemzésbe bevont székelyföldi várak térbeli elhelyezkedése. (Készítette: Kosza Antal)

dése előtti időszakra keltezett. Táblázatomban több olyan objektumot is feltüntettem, ahonnan egyelőre nem áll rendelkezésünkre régészeti hagyaték, viszont formai jellemzőik alapján valószínű középkori besorolásuk (1. táblázat).

A vizsgálatba bevont várak alapvetően két típusra oszthatók: egyszerű gyűrűfalas példákra, belső kőépület nélkül, illetve központi toronyépületből és esetenként külső védelmi vonalból álló tornyokra, toronyvárakra. A kettő kombinációja egy harmadik csoportot képez. A tipológiai felosztásban a várak alapterülete is fontos szempont volt, illetve más paraméterek (településektől való távolság, elhelyezkedés) vizsgálatával is kísérleteztem. A felvett paraméterek között eltekintettem a kőanyag és a falazási technika elemzésétől, szempontunkból ezek jelentősége másodlagos.²³

1. Az egyszerű gyűrűfalas várak csoportjába soroltam leletanyaga, illetve méretei alapján a kőfal nélküli galambfalvi várat és Kincses várat is, az utóbbinál ásatás híján kőfalazatot még nem sikerült kimu-

tatni, viszont területéről ismerünk egy 13–14. századi kardot. E várcsoport leletanyaga a 12/13–14. századból származik. Az objektumok általában a középkori településektől és főbb útvonalaktól távol épültek, kiválasztva a jó természetes védettségű magaslatokat.²⁴ A belső épület nélküli, egyszerű gyűrűfalas várakra a vékony középkori kultúrreteg és a leletanyag mennyiségi és minőségi szegénysége jellemző, mely e várak ritka, alkalmi használatára utal. A minél kevesebb munkabefektetéssel épített, néhány ezer négyzetméteres, az egy hektár alapterületet ritkán meghaladó várak²⁵ – melyek kerítőfalain feltehetően gyilokjárókkal kell számolnunk – létesítésük idején, ismereteink szerint, székely területen álltak, kivételt Csókás vára, feltehetően Vityal vára, valamint Solyomkő vára képez, ez utóbbit 1344-ben a Küküllő vármegyei Zsombor falu határában említik.²⁶ Építésük hátterében a tájárjárás sokszerű hatása sejthető, amelynek súlyos következményei voltak a Székelyföldre nézve is, egy váreépítési hullámot idézve elő a székely közösség területén.²⁷ 1285 után a tatár hadakat már Moldvában

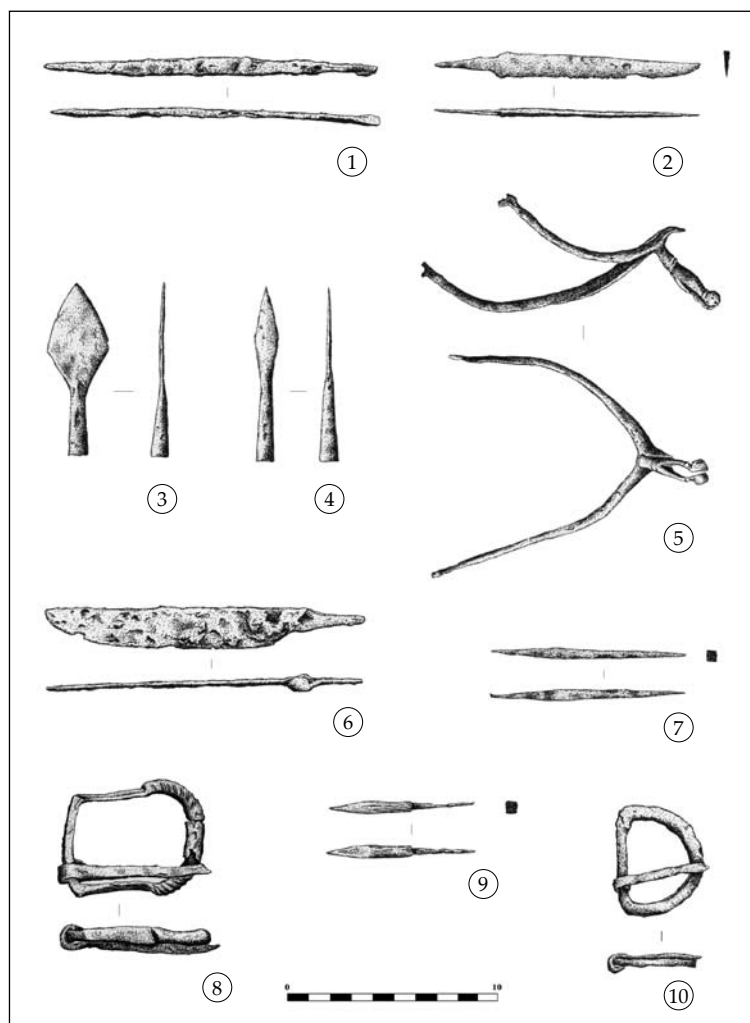
23 A kutatás már korábban felfigyelt az ún. korai várak kőanyagában és falazási technikájában lévő különbségekre. Vö. Benkő 1990. 72. Jőmagam az udvarhelyszéki várak kutatása során szintén észleltem falazási különbségeket, illetve periódusváltásokat (Firtos vára, Rapsóné vára).

24 A középkori településektől való távolság igen nagy szóródást mutat (1,5–15 km), a helykiválasztásban a természetes védettségén kívül valószínűleg más – általunk egyelőre nem ismert – szempontokat is figyelembe vettek.

25 A tusnádi Vártető közel 5 hektáros területe páratlan a székelyföldi várak sorában, elképzelhető, hogy egy királyi várral állunk szemben az Olt-szoros csíki bejáratánál, mint ahogyan a kutatás korábban is utalt rá.

26 EO III. 97., 212. regeszta.

27 A korábbi, 12. századi leletekkel rendelkező egyszerű gyűrűfalas várak létrehozásában, mint pl. a Budvár vagy Rapsóné vára, az újabb kutatás szerint szerepe lehetett az udvarhelyi kora Árpád-kori királyi magánuradalomnak is. Vö.: Benkő 2010.

2. kép Középkori fém tárgyak Udvarhelyszék váraiból:

1. Budvár; 2–5., 9. nagygalambfalvi vár; 6. Firtosvár; 7. Kustaly vára; 8., 10. Rapsóné vára. (Rajz: Demeter István)

sikerült megfékezni, 1345-ben, majd a rákövetkező évben a székelyeknek nagy szerepük volt a tatárok elleni hadjáratok sikerében.²⁸ Ezzel összhangban, ahogy a mongol veszély megszűnt, a távoli menedékvárak többségét fennhagyták (pl. Rapsóné vára, Tartód vára).

A közösségi székely vártípus klasszikus példája lehet Udvarhelyszéken Rapsóné vára, melynek for-

mai jellemzőit felmérésünk illusztrálja (3. kép). A csoportba tartozó várak mai székely településekkel való összekapcsolása önkényes és általában a modern közigazgatási állapotokat tükrözi (Tartód vára, Rapsóné vára), viszont építésük idején a még osztatlan széki, vagy több falucsoport által közösen birtokolt havashoz tartoztak. Annak ellenére, hogy a fenti érvelés alapja (Tizenhétfalusi Havas, Ős-Marosszéki Havasok, Hatod) a késő középkori – fejedelemség kori állapotok leképezése, feltehető, hogy ez az állapot többé-kevésbé visszavetíthető egészen az Árpád-korig. A székely közösségi várak építése széki szervezés, vagy falucsoportok közös munkája alapján jött létre és működött.

Az egyszerű gyűrűfalas vártípus erdélyi elterjedését tekintve elég könnyű észrevenni, hogy ezek Székelyföldön kívül nagyobb számban Szászföldön fordulnak elő, mely mögött mindkét esetben a szabad jogállású székely és szász társadalmi csoportok tevékenysége körvonalazódik. A vártípus székelyföldi és szász földi előfordulása nem kizárólagos, taláink ilyen jellegű várakat a vármegyékben is, viszont sűrűsödésük mindkét területen jól kirajzolja a székely, illetve szász középkori településhatárt. Szászföldi analógiák: Felek/Freck-Burg, (Cód)/Nagydisznód/Heltau-Höngenburg, Orlát/Riesenberg-Winsberg, Resinár/Städterdorf-Reutelburg, Szászorbo/Urwegen-Burg, Vurpód/Burgberg-Burg.²⁹ E várakról a kutatás egy időben szintén azt tartotta, hogy Dél-Erdély határvárai voltak az Árpád-korban.³⁰

A várak méreteit tekintve, a csoportról leválasztottam az 1000 m²-nél kisebb alapterületű objektumokat (Makfalva-Várhegyese, Szacsva-Várhegy), ugyanis túl kis felületűek ahhoz, hogy közösségi céloknak megfeleljenek.

235. Rapsóné vára kőfalainak építését a 2009-ben végzett hitelesítő régészeti feltárásunk a 13. század második felére keltezte, nem zárva ki egy korábbi természetes menedékhely meglétét, Budvár esetében pedig számolnunk kell egy kora Árpád-kori földvár periódussal, mely a vár stratégiai helyzetével magyarázható (5. kép).

28 Kordé Zoltán: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. A szövegeket válogatta, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Kordé Zoltán. Csíkszereda, 2001. 48–50.

29 Pontos helyleírással, térképpel, alaprajzzal és fényképekkel illusztrált bemutatásukat találjuk Erdély várainak legújabb, kiváló szintézisében: Karczag Ákos – Szabó Tibor: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Budapest, 2010.

30 Horedt, Kurt: Südsiebenbürgische Grenzbürge. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 64. (1941) 16–27.; Horedt, Kurt: Zur siebenbürgischen Burgenforschung. *Südost-Forschungen*, 6. (1941) 576–614.

1. táblázat AZ ELEMZÉSBE BEVONT SZÉKELYFÖLDI VÁRAK FŐBB PARAMÉTEREI
(b.á. = belső átmérő; b.m. = belső méret)

Megnevezés	Írott forrás	Kerítő- fal	Terület (m ²)	Falvast. (m)	Sánc, árok	Belső kőépület (m)	Más építmény	Régészeti lelet	Előzmény
Bikfalva <i>Csigavár</i>	–	–	kb. 276		–	kör alakú torony (b.á.: 3,5)			
Csíkcsicsó <i>Csicsóvár</i>	–	+	1.161	1,3-1,5	–				vaskor
Csíkrákos <i>Pogányvár</i>	–	+	2.594	1,9	–	négyszögű torony (b.m.: 3,5×3)	lakóházak (?)	12–13/14. század	vaskor
Csíkszent- domokos <i>Vársarka</i>	–	+	961	?	–				
(Csik)Zsögöd <i>Várhegy</i>	–	+	2.705	?	–			Árpád-kor	vaskor
Erősd <i>Csókás vár</i>	–	+	3.812	?	Á	feltételezett torony		14–15. század	vaskor
Felsőcsernáton <i>Ika vára</i>	–	+	kb. 150×10	2	Á	kör alakú torony (b.á.: 4)	másik torony (?)	13–14. század	
Felsőköhér <i>Vityai vára</i>	–	+	1.633	1,55-1,7	S, Á	négyszögű torony (9×8)			
Firtosváralja <i>Firtosvár</i>	–	+	5.661	1,3/2,1	S, Á	négyszögű kőépület (b.m.: 4,5×3,3)	félköríves kápolna	14–18. század	bronzkor/ vaskor
Gyergyó- szentmiklós <i>Both vára</i>	–	+	kb. 341	1,8-2,1	Á	négyszögű torony		13. század	őskor
Kézdialmás <i>Álmos vára</i>	–	+	871	2	Á	négyszögű torony (7×7)			bronzkor/ vaskor
Kézdiszentlélek <i>Tarnóczy vár</i>	1517	+	25×30 lépés	?	–	kőépület			
Lisznyó <i>Törökvár</i>	–	?	kb. 1.295		S, Á				
Makfalva <i>Várhegyese</i>	–	+	636	1,6	S, Á				vaskor
Málnás <i>Herec vára</i>	–	+	10.895	1,6	S, Á	kaputorony (6,45×7,25)		II. András denár	őskor
Nagygalambfalva <i>Vár</i>	–	–	8.470		S, Á			13–15. század	vaskor
Oklánd <i>Kustaly vára</i>	–	–	970		Á	négyszögű torony (15×12)		12–13. század	
Parajd <i>Rapsóné vára</i>	–	+	3.571	1,8-1,9	Á	–	faépületek	12/13–14. század	vaskor

Megnevezés	Írott forrás	Kerítő- fal	Terület (m ²)	Falvast. (m)	Sánc, árok	Belső kőépület (m)	Más építmény	Régészeti lelet	Előzmény
Sepsibodok <i>Kincás vára</i>	–	?	16.025		S, Á	feltételezett torony			bronzkor/ vaskor
Sepsibükszád <i>Alsósólyomkő</i>	1344	+	1.739	1,3	–				
Sepsibükszád <i>Vápa vára</i>	–	+	2.491	1,6	Á	négyszögű torony (b.m.: 3×3)		14–15. század	őskor
Szacsva <i>Várhegy</i>	–	+	988	1,7	–				vaskor (?)
Székelyudvarhely <i>Budvár</i>	–	+	10.840	2,7	S, Á		veremház	12–16. század	őskor – népvándorláskor
Székelyvarság <i>Tartód vára</i>	–	+	2.117	1,6-2	–			13. század	
Tusnád(fürdő) <i>Vártető</i>	–	+	48.990	1,9	–			12–15. század	vaskor
Vargyas <i>nyugati torony</i>	–	–			S, Á	négyszögű torony (16×10)		12–14. század	
Vargyas <i>keleti torony</i>	–	–			S, Á	négyszögű torony (8,5×8,5-10)		13. század	

2. A központi toronyépületből és általában külső védelmi vonalból álló várak (toronyvárak) típusát a kis alapterület jellemzi.

A téma elemzésének kezdetén két példa – a 12–13. századi Kustaly vára és a vargyasi toronyvárak (rikai várak) – alapján, melyek működésük idején vármegyei területen álltak és később váltak Székelyföld részeivé,³¹ kézenfekvőnek, sőt csábítónak tűnt a típus székelyföldi előfordulásait vármegyei enklávén álló földesúri váraknak tekintetni. További példák kiszűrése (Csigavár, Both vára,³² Álmos vára) – melyek vármegyei joghatóságára egyelőre nincsen adatunk – viszont arra int, hogy nem ilyen egyértelmű a csoport birtokjogi elkülönítése. E várak székelyföldi hovatartozásá-

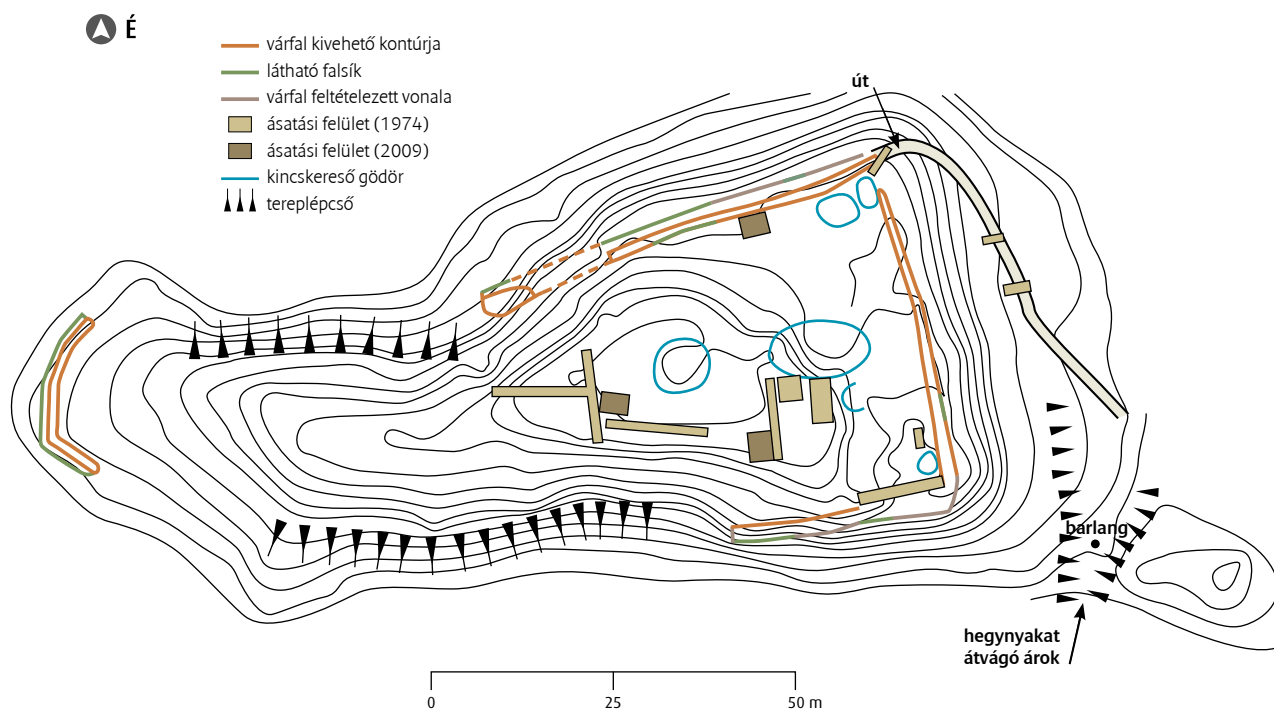
ról a kézdiszentléleki vár példája győzött meg, mely a 16. században oklevelekben többször említett székely nemesi vár volt. A sepsi székelyek 1415. évi várépítési terve, illetve a Mikók bonyolult birtokügyei az Olt mentén arra hívják fel a figyelmet, hogy a székely, ill. vármegyei területek birtokviszonyaiban jóval nagyobb volt az átjárhatóság, mint azt korábban gondoltuk. A kutatás jelen állapotában a típus kis méretű, a vármegyei nemesi várakhoz képest szerényebb kővárakat sokkal inkább a székelyföldi főemberek és/vagy tehetősebb lófők magánvárainak tekinthetjük. Mint tudjuk, e rétegből kerültek ki a tisztségviselői rend tagjai, a székelység katonai és igazságszolgáltatási feladatait szabályos ciklus alapján betöltő vezetői.³³ Az

31 Sófálvi András: Kustaly vára. *Castrum*, 9. (2009) 23. A Rika-patak völgye, illetve a rikai toronyvárak környezete az I. katonai felmérés idején Kóhalomszékhez tartozott, és csak a 19. században lett vargyasi terület. Vö.: I. katonai felmérés 1769–1773. Erdély. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Budapest. Jelzet: B IXa 1123. 210. szelvény. Lépték: 1:28.800. A jelenségre Kosza Antal hívta fel a figyelmemet.

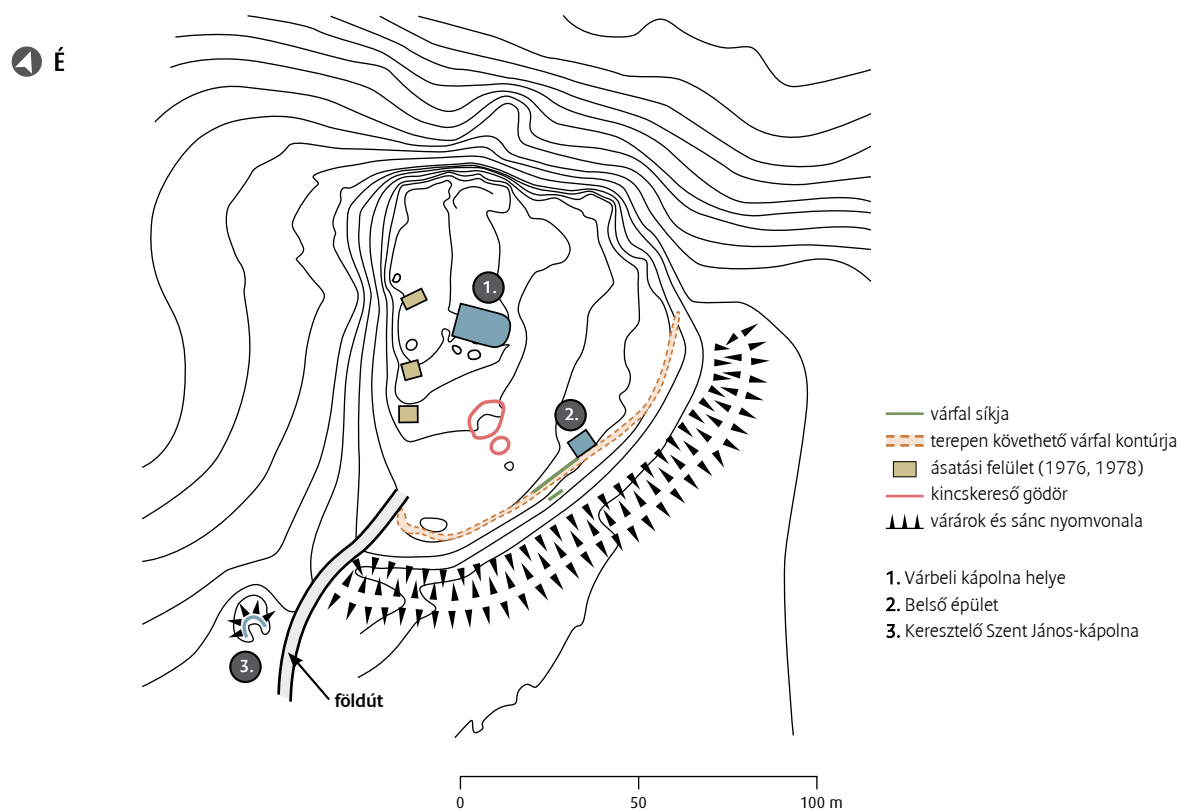
32 A Gyergyószentmiklós határában található vár területén 2009–2010-ben folyt ásatás a várat hordozó magaslat legkiemelkedőbb pontján kőtorony alapjait és egy jóval kisebb területet

övező védőfalat tárt fel, mind azt a korábbi kutatás ábrázolta. Vö.: Székely Zoltán: Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959–1966). *Materiale și Cercetări Arheologice*, 9. (1970), 302. Demjén Andreának ezúton is köszönöm, hogy megosztotta velem kutatási eredményeit.

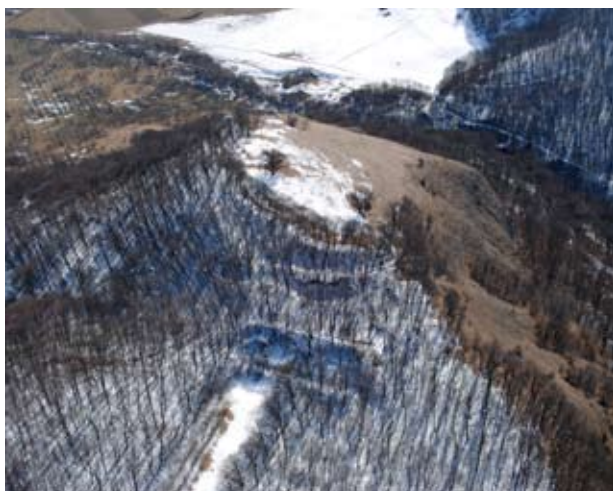
33 Az ún. székely nemzetségi szervezet kérdésére l.: Sándor Imre: Nemek és ágak a Székelyföldön. *Genealógiai Füzetek*, 1. (1903/1) 1–4., 17–20.; Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezetről. *Történelmi Szemle*, 26. (1983) 281–305.; Sófálvi 2005. 58–60.

3. kép Rapsóné várának geodéziai felmérése.
(Sófalvi András, Bagi István, Serfőző Antal alapján a grafikát készítette Civertan Bt.)

4. kép Firtos várának geodéziai felmérése.
(Sófalvi András, Bagi István, Serfőző Antal alapján a grafikát készítette Civertan Bt.)

5. kép Budvár sáncai a magasból. (Fotó: Sófalvi András)

6. kép Firtos-Vártető légi felvételen. (Fotó: Sófalvi András)

elmúlt évek, évtizedek régészeti kutatásai nyomán egyre világosabban körvonalazódik az a felismerés, hogy a jogilag egységes székelység vagyoni és társadalmi rétegződése már a mai Székelyföldön való megtelepedésük első évszázadaiban igen előrehaladt.³⁴ Az erős közsékelység réteg kontrollja viszont nem tette lehetővé olyan klasszikus nemesi vár kiépülését, mint a Székelyföld közé ékelődő torjai enklávéban álló Bálványosvár (lakótorony, kettős kerítőfal, kápolna?). A kisméretű makfalvi, valamint a lisznyói vár központi, „motte”-szerű, továbbá a galambfalvi vár délnyugati, részben szintén mesterséges kiemelkedésén olyan fatornyokkal számolhatunk, melyek régészeti kimutatása esetén e példák tovább gyarapíthatnák a vártípus egyik variánsát. Közvetett adatok alapján egyes várak birtokosai kitapinthatók az írott forrásokban, pl. a 15. században címeres levelet szerző Galambfalviak.³⁵ Feltűnő, hogy több objektum a Székelyföld határainál helyezkedik el.

Avártípusra szintén találunk példákat Szászföldön és Fehér megyében, melyeket a szász gerébek építettek: Fehéregyháza/Weisskirch, Szászdálya/Dennendorf, Szászváros/Broos. A fő különbség, amely a székelység és szász fejlődést megkülönbözteti, hogy a gerébek gyakran a településeken belül építették fel lakótornyaikat (Kelnek/Kelling, Péterfalva/Petersdorf, Szászorobó/Urwegen).

3. A két előző típus kombinációját képezik azok az egyszerű gyűrűfalas, kőtoronnyal rendelkező várak, melyek területi kiterjedésük alapján az első csoporthoz állnak közel. Figyelemreméltó, hogy e típus váraiban (ide sorolható bizonyos szempontból Firtos vára is – 4. kép; 6. kép)³⁶ az esetekben többségében késő középkori leletanyag is előkerült (Pogányvár, Vápa

vára). Meglátásom szerint e várak eredendően szintén székelység közösségi létesítmények voltak, ugyanis a kerítőfalak felépítése viszonylag nagy emberi és gazdasági potenciált igényelt. Később feltehetően székelység főemberek és/vagy lófők birtokába kerültek, akik tornyot emeltek területükön. E típusra szintén találunk analógiákat a szászok által lakott vidékeken: Szászcsór/Sassenberg-Burg, Ósebeshely/Sebeschel-Burg.

Összegzés

A tanulmány, régészeti paraméterek alapján, a középkori székelység földi várak tipológiai felosztására vállalkozott kísérleti jelleggel, az egyes várcsoportok mögött funkcionális, hadászati, illetve társadalomtörténeti tényezőket határozva meg. A módszer következtetései megerősítették azt az álláspontot, miszerint a közösségi székelység menedékvárak mellett a középkori Székelyföld területén számolnunk kell nemesi (főemberei, lófői) várakkal is, mely várfogalom pontosabb kidolgozása a jövő feladata.

A várak további kutatásában nagy szerep hárul a régészetre, valamint a helytörténeti kutatásokra (helynevek, birtoklástörténeti adatok). Az írott források szinte teljes hiánya és a szerény információbázisú régészeti adatok miatt természetesen úgy a tipológiai csoportok egyes elemeinek besorolása, mint azok hátterének interpretálása jelentős mértékben változhat a jövőben. Megtörténhet, hogy a bikfalvi vagy a lisznyói várat a fejedelemség korára keltezik a még föld alatt lappangó leletek, illetve kiderülhet némely, az írott források hallgatásába burkolódzó várról (Álmos vára, Ika vára), hogy vármegyei területen létesült.

34 A kérdésre írott és régészeti források alapján I. Benkő Elek – Székely Attila: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Budapest, 2008.; Benkő 2009.

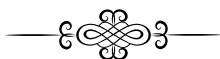
35 SzO I. 170–171. Vö. Benkő 2009. 232.

36 Sófalvi András: Firtos története. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010. 307–314.

Szörényi Gábor András

EGY HUSZITA VÁR ROMJAI A SAJÓ VÖLGYÉBEN

(Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról)

„Komoróczi és Walgatha voltak akkor időben a legveszedelmesb kényurak. Történetünk előtt néhány évvel gazdag birtokaik kebléből rohantak ki, előb titkon, később nyíltan. Akit útjokban találtak, kinél kincset, pénzt gyanítottak, azt kíméletlenül kirabolták. A kifosztott nyomorult életét is ritkán menthette meg, főleg, ha a dühös Komoróczival személyesen vitte balsorsa szemközt. Mintegy három évvel Mátyás választása előtt a két rabló, kik nagy egyetértésben éltek, jónak látta magának a hegyek keblében várakat építeni. Így emelkedhetett megfoghatatlan sietséggel Galgóc és Vadna, a Sajó két partján. Ide gyűjtötték ők a rablott kincseket, innen kalóztak az ország minden részei felé.”¹

Mint romantikus rablótúrának tűnik fel Vadna erődítése Jósika Miklós 1839-ben született regényében. Az írói túlzások ellenére a kicsiny erősség rövid ideig tényleg a huszita, bratri zsoldosok „főfészke” volt a 15. század közepén.

A magaslat a Bükk hegység északkeleti, 360 m (tszf) magasságú sarokpontján található, a Sajó folyó és a Bán-patak völgyének elágazása fölött. A 220–230 m relatív szintkülönbségű, kúpszerű hegy három oldalán meredeken lejt az alatta elnyúló völgyek irányába, míg negyedik oldala lankásabb fekvésű (1. kép).

A vár a térképi forrásaink közül az I. katonai felmérésen (1784-ben készített XX-11. számú szelvény) semmilyen formában sem jelenik meg. A beerdősült tájban azonban az erődítés helyét és a tőle keletre húzódó éles gerincet nyílt rét/legelőként tüntették fel a korabeli térképek. A precízebb kidolgozású II. katonai felmérésen (1856–1860 között készített XXXVIII-43. számú szelvény) már helynévként látható a „Vár hegy”, ugyanakkor teljesen beerdősült, növényzettel fedettnek ábrázolták az egész környezetét.

Pesty Frigyes 1864-es helynévtára a térképi forrásokat remekül alátámasztja: Alsóvadna erdei között olvasható „az úgy nevezett várhegy [mely] szépen

1. kép Vadna-Vártető elhelyezkedése

pagonyozott erdő jó karban tartatik, itt nevezetes a valódi várhegy hol a Cseh rabló vezér Komoróczinak vára állott, kiemelkedett hegy, tetején a Sánclátatok nyomai most is látszanak, szép kilátás a távoli vidékekre.”²

Újkori állapotára és szűkebb környezetére, növényzeti fedettségére vonatkozóan a közelmúltban bukantunk rá egy igen értékes forrásra. A Herman Ottó Múzeum Fotónegatív Tára őrzi a Borsod-Miskolci Múzeum fotóit, a megye „nevezetesebb műemlékeiről”, melyeket a múzeum külsős, iparos fényképészekkel örökített meg. Ennek keretében készített üveg-negatívokat Ábrahám István, miskolci mester Vadna várhegyéről, közelebbről meg nem határozott időpontban, 1920 és 1926 között. Az archív dokumentumokon a réten álló védművek terepi elemei még kiválóan azonosíthatóak.³ Ma már a hegy erdővel borított, a déli

1 Jósika Miklós: A csehek Magyarországon. Korrajz első Mátyás király idejéből. Első kötet. Budapest. é.n. [1839] 119. (a továbbiakban: Jósika é.n.).

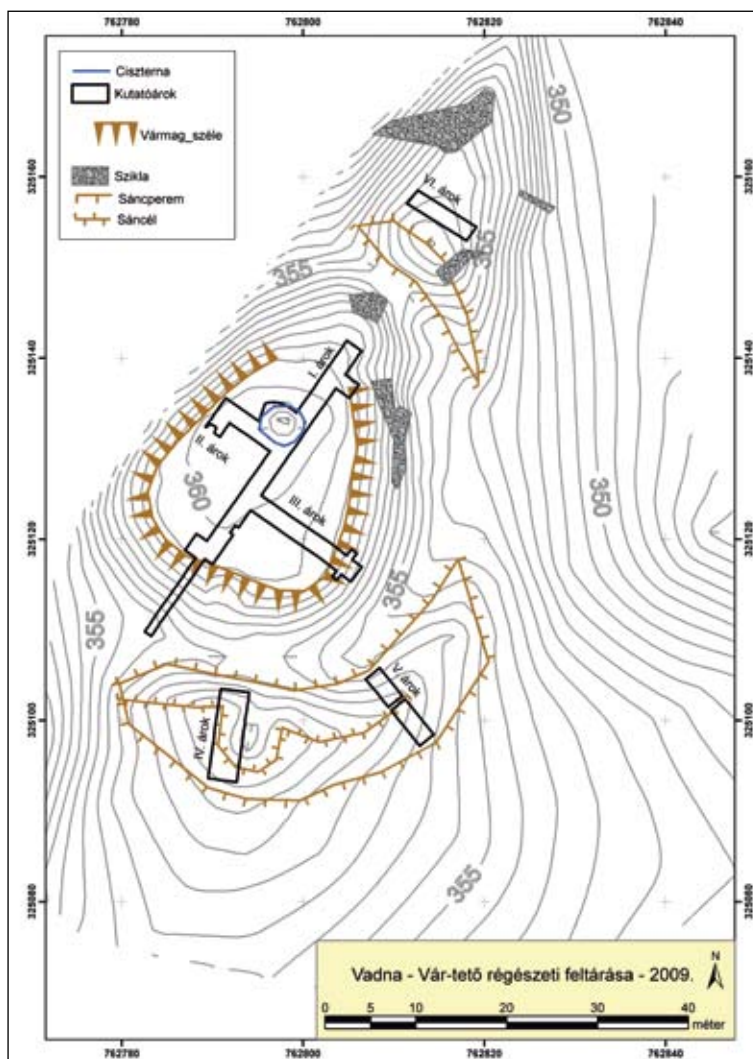
2 Pesty Frigyes: Borsod vármegye leírása 1864-ben. Szerk.: Tóth Péter. Documentatio Borsodiensis. V. Miskolc, 1988. 296.

3 Herman Ottó Múzeum, Fotónegatív Tár, Ltsz. 8768. Ezúton szeretném megköszönni Szentesi Edinának, hogy a Fotónegatív Tárban végzett kutatásokban segédkezett.

oldalába a 20. század folyamán szőlőket telepítettek, amiket azonban mára jórészt fel is hagytak.

A vár történetéről sajnos igen szűkös írott forrássanyaggal rendelkezünk, az oklevelek szerint Komarowszky és Valgatha huszita kapitányok „főfészke” volt „fortalitio Wadna”, amelyet Rozgonyi Sebestyén foglalt vissza Mátyás király számára 1458-ban.⁴ Ugyanerről tudósít Antonio Bonfini történetírása is: „...[Rozgonyi Sebestyén] gyorsan iparkodott Egerhez, hogy azt a két erődöt, melyet a csehek a hegyek között most építettek, lerombolja, mint ahogy munícióval és katonasággal megrakják; ezek most adták az egyiknek a Galgóc, a másinak a Vadna nevet. Sebestyén először a hegycsúcsra települt Vadnához siet, amelyet még nem fejeztek be; fivére seregét otthagyja a síkon, hogy az erődítményekből kirajzó cseheket akadályozza meg az egyesülésben. Első rohammal a vezérükkel kint heverésző csehekre támad. Kitörvén a zűrzavar, Valgata egy jó nagy csapattal beveszi magát Vadnába, hogy a magyarok támadása ellen megvédje, de amikor a bástyáról letekintve észreveszi, hogy Sebestyén akkora hévvel rohamoz, hogy semmiképpen sem tudja azt megtartani, rögtön inába száll a bátorság, a túlfelén leugrik és elszalad Galgórcra...”⁵

A vadnai vár az ostrom során elpusztult, végleg felhagyták. Romjait legközelebb csak a 17. század végén, 1689-ben említették meg, úgy mint földvárat, mely régen a cseheké volt.⁶ A huszita zsoldosok ellen vívott harcok történetét részletesen taglalja Tóth-Szabó Pál, ma már közel évszázados, 1917-ben megjelent nagyszabású történeti munkája. A szerző, Bonfinihez hasonlóan, a vadnai és a hozzá hasonló, zsoldosok által használt várakat egyértelműen a cseh bratrik saját építésének tartja,⁷ melynek oka, hogy egyikőjüknek sem volt tudomása ezen erősségek történeti előzményeiről. Az objektumot ugyanis a mai, vagy még inkább a 20. század eleji geomorfológiája, terepi formája alapján a jelen kutatás a késő Árpád-kori nemesi várak típusába sorolja, jellegzetes sáncárórendszerre és központi, kis alapterületű belső magja nyomán.

2. kép A vadnai vár szintvonalas felmérése a 2009. évi kutatóárokakkal

A vár régészeti kutatását 2008-ban, PhD disszertációhoz kapcsolódó program keretében kezdtük meg. A vizsgálatokat eleve két ütemre bontottuk. A kis alapterületű erősséget első lépcsőben roncsolásmentes módszereknek vetettük alá, majd később, a második ütemben feltárásokat folytattunk.

A roncsolásmentes kutatás módszerei

Geodéziai felmérés

A roncsolásmentes módszerek közül elsőként mikrodomborzati felmérést készítettünk.⁸ Ennek során SOKKIA lézeres mérőállomással 431 mért pontot

4 Magyar Országos Levéltár, DL 15278., DL 15279.

5 Bonfini, Antonio: A magyar történelem tízei. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest 1995. 722., (105–110) (a továbbiakban: Bonfini 1995).

6 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XV-61. Vö. Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 156 Urbaria et Conscriptiones, fasc. 25. no. 49.

7 Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 306–307.

8 2008. november 17-én készítettük el a vár mikrodomborzati felmérését, Nagy Zoltán régésztechnikussal, Luby Viktor és Simon József egyetemi hallgatókkal, Szörényi Gábor András irányításával.

vettünk fel. Az objektumban összesen 6027 m²-t térképeztünk fel, ahol a terepi elemekkel rendelkező belső vármag és az azt övező sánc területén átlagban 2×2 méterenként, a külső, a váron kívüli terepen pedig ettől ritkásabban mértünk be pontokat (2. kép).

A belső vármagban elkülöníthető volt egy szinte teljesen lapos, központi terület. Ezen belül kell keresnünk az emberi megtelepedés, illetve erődítések nyomait, ezt kívülről a hegy – feltehetőleg mesterségesen – meredekre faragott palástja védte. A vármagban mindössze egy régészeti is értelmezhető terepjelenséget ismertünk meg, egy 5×5 m-es, sziklába vájt, erősen feltöltődött ciszterna nyomait. A belső erődítés lapos felszínén semmiféle további mikrodomborzati, terepi elem nem utalt falak, vagy épületek nyomára, ugyanakkor rablósások mélyedései sem szabdalták azt.

A központi részt a támadható déli, délkeleti irányból egy 10 m széles, ma 2-3 m mély, erősen feltöltődött árok választja le, amely keleten megszakad, majd az északkeleti oldalon újra jelentkezik. Az igen meredek nyugati oldalon azonban nincs árok, itt nem is lett volna értelme kiépíteni azt. A két árokszakasszal párhuzamosan, azok külső oldalán erodálódott sánc fut. Ezek terepi elemei közül külön figyelmet érdemel a déli sáncban található, annak tengelyére merőleges 7×7 m-es mélyedés és kiugrás. A sánctető itt megtörik és kitüremkedik, ezért nem volt elképzelhetetlen, hogy régészeti korú, mesterséges elem terepi nyomát jelöli. Ugyanezt feltételezte a várat először felmérő Nováki Gyula és Sándorfi György is, akik szerint a sánc ezen kihasasodása egy „előrenyúló külső védműként” értelmezhető.

Az északi árokész merőlegesen átvágja az innen lefutó sziklagerincet, amely így egy háromszög alakú, keskeny, fokozatosan meredékké váló hátat alkot. Ez utóbbit Nováki Gyula és Sándorfi György szintén védelmi funkcióval ellátott, előretolt építménynek tartotta.⁹

A mért terep- és értelmezett pontok összessége alapján szintvonalas térképet generáltunk, melyből domborzatmodellt készítettünk, majd a régészeti is értelmezhető terepelemek töréspontjait összekötve, vonalas összesítő térképen ábrázoltuk a vár meglévő felszíni elemeit. A felmérés alapján is egyértelművé vált, hogy egy, a 13–14. századra jellemző geomorfológiai jegyekkel rendelkező, valószínűleg nemesi várról van szó.

Geofizikai kutatás

2008 decemberében különböző módszerek felhasználásával elkészítettük a vár geofizikai felmérését is.¹⁰ Ehhez korábban egy 5×5 m-es raszterhálót tűztünk ki, így a geofizikusok ezen koordinátás hálózathoz igazíthatták eredményeiket.

A mérések sorában először geoelektromos módszerrel talajellenállást vizsgáltak; kelet–nyugati szelvényeiket a kitűzött négyzethálózathoz igazodva két és fél méterenként vették fel. Az eredményeket fél méteres rétegenként: 0,5; 1; 1,5 és 2 m-es mélységi adatok szerint közölték. A kiértékelését követően átadott szelvényterképeket georeferáltuk és a geodéziai kutatás során felmért, régészeti is értelmezhető terepi elemekkel közösen ábrázoltuk (3. kép). A 0,5 m-es mélységet ábrázoló összesített térképen szembevetve, hogy magas fajlagos ellenállást mértek a központi mag meredek palástján, ahol a legkiugróbb anomáliát a szikla-kibúvások közelében tapasztalhattuk. Hasonló adatok láthatóak a ciszternánál, ahol szintén a szikla közelsége okozza a nagyobb ellenállást. Tőle északra megint csak felszín közeli köztömbbel kell számolnunk. A belső rész déli oldalán jelentkező alacsony ellenállású területet ugyanakkor feltöltődött, vélhetően régészeti érdeklődésre számot tartó területként kezelhetjük. Ez azonban csak vékony rétegződés lehet, ugyanis már az 1 m-es mélységű mérésnél is fokozatosan eltűnik.

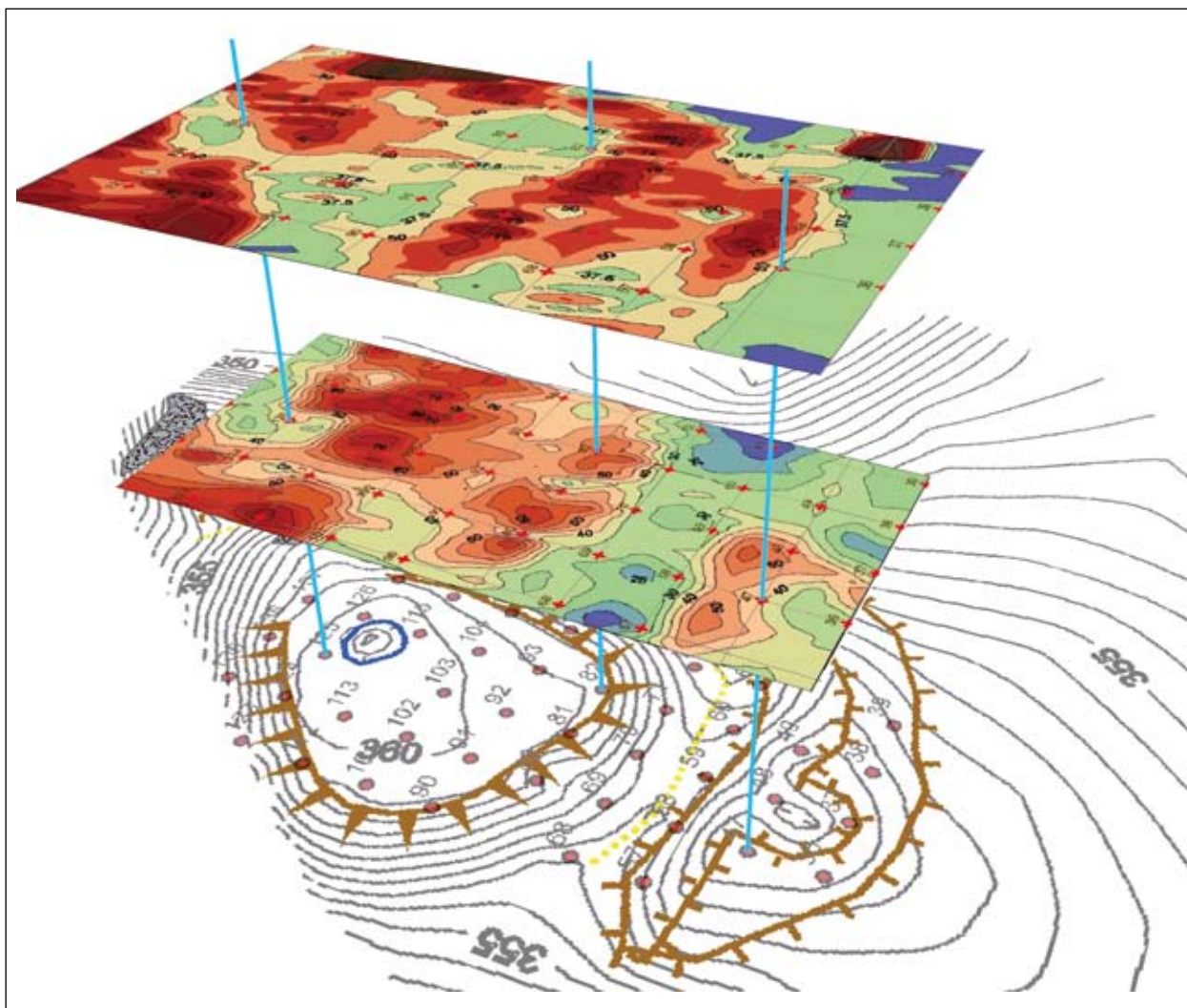
Érdekes képet mutat a vármag és a déli sánc közötti árok. Fél méteren nagyobb ellenállású anyaggal van feltöltődve (száraz törmelék, omladék?), de ez a nagy ellenállású anyag mindössze 1 m vastagságú lehet, ugyanis a 1,5 m-es mélységben már nem jelentkezik. Ezen a szinten már a teljes árok alacsony ellenállású anyaggal (agyagos talaj, erodált betöltés) van kitöltve, azaz egy, a mai szintjéhez képest legalább 2,5 m mély erősen feltöltődött árokkal számolhatunk.

A déli sánc magjában található nagyobb ellenállású részek valószínűleg arra utalnak, hogy a sánc tömegét az árok kitermelésével emelték, így az innen kibányászott köztörmelék, kő, vagy szikla hatását láthatjuk benne.

A vár területén talajmágnesség mérést is végeztünk, 2,5 méterenként, kelet–nyugati szelvényekben, 1 méterenkénti méréssel. Ezen módszernek azonban komoly zavarótényezője volt a hegytetőn található fém zászlótartórúd és vaskorlát, melyek kiugró értékeket eredményeztek. Ezen magas értékektől tá-

9 Nováki Gyula – Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruckorig). Die Burgen des historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc, 1992. 54.

10 A geofizikai méréseket Bucsi-Szabó László vezetésével a Háromkő Bt. végezte, akik munkáját ezúton is köszönöm.

3. kép Vadna, vár. A geofizikai (talajellenállás) felmérések 0,5 és 1,5 méteres mélységű szelvényei a geodéziai felmérésre vetítve

volodva csupán csekély mágneses anomália volt észlelhető. A nagyobb mágnesesség itt is inkább a sziklakibúvások és a felszín közeli kőzettömböknél volt tapasztalható.

A talajradaros vizsgálati módszerekkel elsősorban az övező árok attribútumait határozhattuk meg. A keleti oldalon lévő árkot keresztező radarszonda heterogenitást észlelt annak teljes szélességében, mely 5 m-es mélységig követhető volt. Ez alapján joggal feltételezhetünk itt egy igen mély, mára szinte teljesen – teraszszerűen – feltöltődött várárkot.

A geofizikai mérések tanúságai alapján számítani lehetett arra, hogy a központi vármagban legfeljebb 0,5-1 m vastag rétegződés lehet a természetes sziklafelszín fölött, amiből várhatóan jelentős vastagságú maga a bolygatatlan tufás, agyagos altalaj is. Eme vékony rétegződés esetleg magyarázatul szolgál a mikrodomborzati felmérés során is megfigyelt – szinte természetellenes formájú – lapos belső vármagra. Felmerült a kérdés: a későbbi korokban erőteljesen átala-

kították a várat, elpusztítva ezzel az antropogén rétegeket?

Terepbejárás

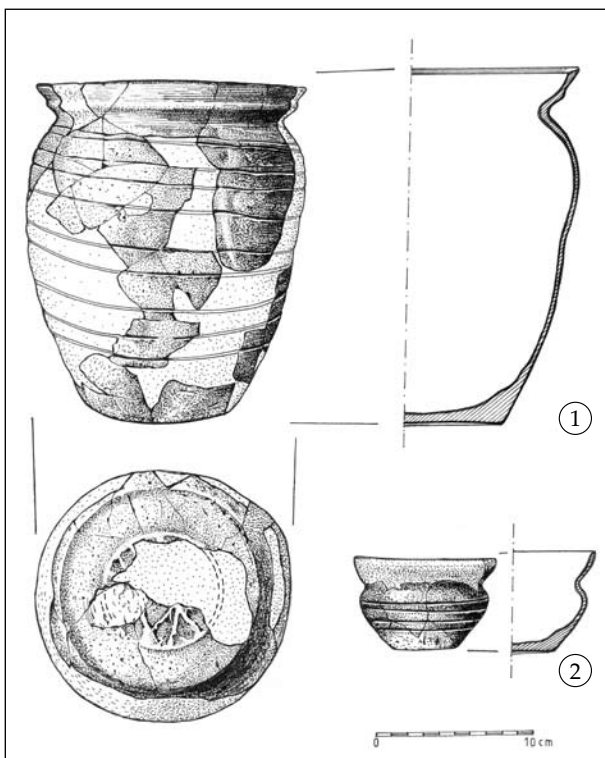
A felszíni roncsolásmentes vizsgálatokat szisztematikusan leletgyűjtéssel egészítettük ki. Bár a hegyet maritkás, ligetes erdő borítja, így nem kedvezőek a szemlézési viszonyok, mégis eredményes terepbejárást tarthattunk, kis intenzitásban, de sikerült leleteket gyűjteni. Emellett a teljes objektum területén fémdetektoros kutatást is végeztünk. Az előkerült kerámiaanyag döntő többsége fehérés világosbarna és szürkésbarna, szemcsés homokkal és apró kavicsal soványított, durva tapintású 13. századi eredetű; továbbá világosbarna, homokkal soványított, finomabb kidolgozású, a 13–14. század fordulójára keltezhető volt. A késő középkori használatot reprezentálja egy, a fémkeresés során a déli sánc külső oldalában talált (talán szakállas) puska kovácsoltvas golyója.

Régészeti feltárás a vadnai várban

2009 októberében és novemberében, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, ásátásokat folytattunk az erősségben.¹¹ A tojásdad alakú, északkelet–dél nyugati tájolású vármagot teljes hosszában átvágtuk egy kutatóárokkal, majd erre merőlegesen, mindkét oldalán egy-egy újabb árkot nyitottunk. Ahol régészetileg értelmezhető objektumra bukkantunk, ott az árkokat szelvényszerűen kibővítettük.

A teljes várbelső szondázó feltárások tanúsága szerint a legfelső, 10–20 cm-es erdei humuszréteg alatt egy kicsit keményebb, sötét humuszos földréteg futott végig, domború ívvel, 20–25 cm vastagságban. Mindkét humuszos sávban középkori (vegyesen 13., 14. és 15. századi) leletekre leltünk. Az alsóbb humuszos réteg fokozatosan áttűnt az alatta található sárgásbarna agyagos talajba, mely immár teljesen leletmentes, természetes eredetű, bolygatatlan volt. Mind egyik réteg domború ívet mutatott a széleken, ezért feltételezhető, hogy a vármag közepe sokkal magasabb lehetett a mai szintjénél, amit egykor elplaníroztak, így vele együtt elpusztulhatott a vármag közepe és a régészeti jelenségek zöme is. Beásott objektumok nyomát csak a peremeken tapasztaltunk, minden kutatóárok végében sziklába vájt cölöplyukak rendszerére bukkantunk, melyek követve a hegy szélét, egy egysoros palánkfalat jelöltek ki. Az utólagos – vélhetően modern kori – terepalakítás/szintsüllyesztés mellett szólhat, hogy eme cölöplyukak a mai felszín szintjéhez képest is igen sekélyek voltak, csupán a humusz takarta a sziklába faragott 15–20 cm-es mélyedéseket. Ahhoz, hogy a palánkfal oszlopai megálljanak, ennél biztosan vastagabb rétegződésbe ágyazták bele egykor az építők. A cölöplyuksorral a vármag legkülső védelmi vonalát azonosíthattuk. Sajnos azt, hogy ettől bentebb milyen jellegű védművek – esetleg maradandó anyagú falak, épületek – álltak, a nagyfokú pusztítás miatt ma már nem tudhatjuk meg.

A humuszban talált középkori leletek másod-, harmadlagos helyzetben feküdtek, köszönhetően a tereprendezésnek. Azonban a viszonylag sok lelet részletes információt szolgáltat a vár használatának idejéről. Elsősorban késő Árpád-kori, 13. századi szemcsés homokkal és apró kavicssal soványított, valamint a 13–14. század fordulójára datálható, homokos anyagú kerámiára bukkantunk (4. kép). Ezen kívül jóval

4. kép Vadna, vár. Restaurált 13. századi leletek. 1. világosbarna, homokkal soványított, bekarcolt csigavonallal díszített, fenékbélyeges fazék; 2. világosbarna szemcsés homokkal és apró kavicssal soványított, bekarcolt csigavonallal díszített csupor. (Nagy S. József rajzai)

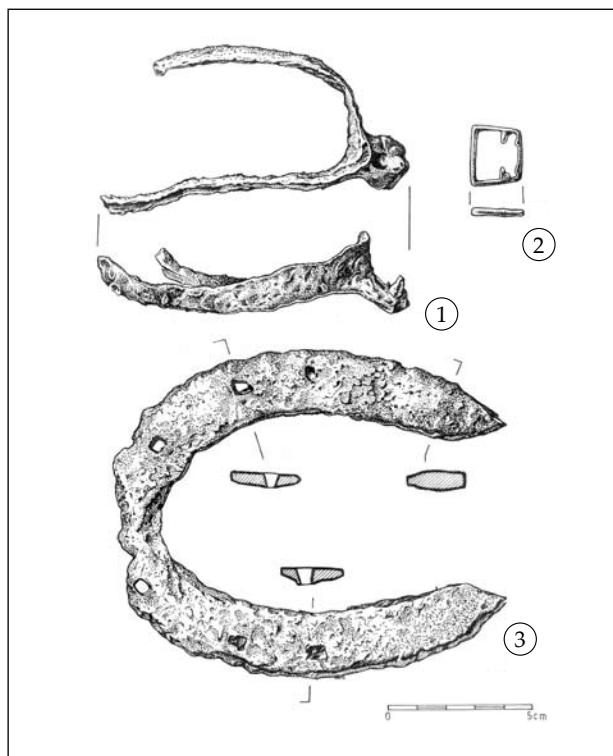
kisebb számban előfordultak 15. századi, finom homokkal soványított, vékony falú, hornyolással díszített, fehér kerámiák, továbbá szintén finom anyagú rózsaszínes vörös cserepek is. A kerámialeleteken kívül több, nagy méretű, 15. századra keltezhető számszerű nyílhegyet, valamint vaskést, sarkantyút, lópatkót leltünk. A várostromhoz ezeken kívül köthető több kőgolyó is, melyeket a 15. század távolraható fegyvereiből, parittyákból, ostromgépekből és ágyúkból is előszeretettel lőttek ki (5–6. képek).¹² Az átrétegzett humusz leletanyagának vegyes koreloszlását jelzi, hogy a középkori tárgyak mellett számottevő újkori anyag is napvilágot látott.

A pusztultság miatt elenyésző számú zárt objektumot találtunk. Ezekből szintén késő Árpád-kori és 14. század eleji kerámiatöredékek kerültek felszínre. A feltárt ciszterna a mai felszínen nagyobb mélyedés-ként jelentkezett. A teljes mélységében 3,5 m-es víz-

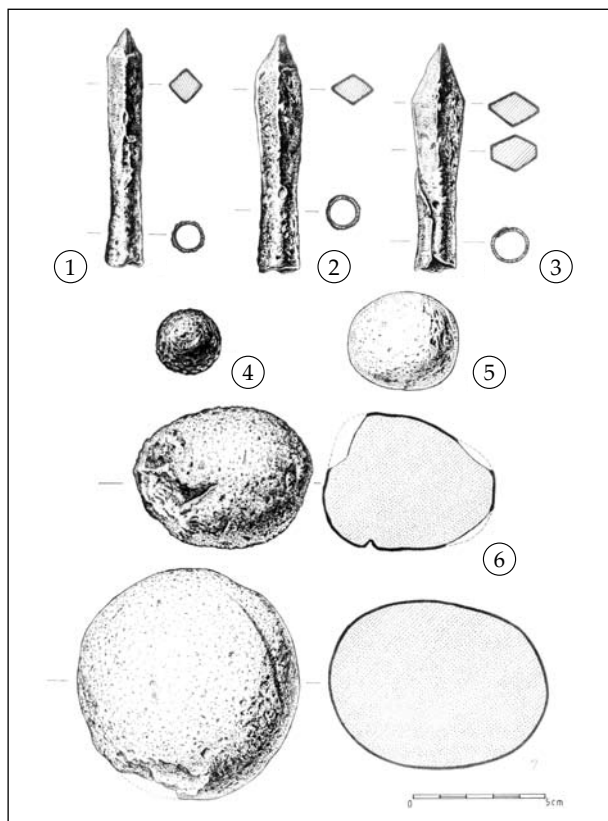
11 Az ásítás a Nemzeti Kulturális Alap, 2731/0140. számú pályázatának támogatásával valósult meg.

12 František Palacký a huszita harcmodor taglalása során számos említést tesz parittyákból és ostromgépekből kilőtt kőgolyókra, melyek a korszakban még gyakran komolyabb károkat okoztak az ostromok során, mint a tűzfegyverek. Erre vonatkozóan lásd: Palacký, František: A huszitizmus története. Budapest, 1984. 241., 249., 251., 347., 436. Hasonló kőgolyók kerültek elő a bratrik által szintén elfoglalt Liptószentmária (Liptovská

Mara, Szlovákia)-Havranvárbán: Pieta, Karol: Liptovská Mara. Ein Frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei. Monumenta Archaeologica Slovaciae 5. Bratislava, 1996. 105–106., XIII. tábla; továbbá a sámsónházi Fejérvő várban: Rácz Miklós: A sámsónházi Fejérvő régészeti kutatása (2004–2005). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 242–243.

5. kép Vadna, vár. 15. századi fémleletek. 1. Sarkantyú. Laposra kalapált, ívelt, fokozatosan kiszélesedő szárai csúcsosodó hegyben találkoznak, ahol szögben csatlakozik a rövid nyaktag, melyben egykor csillag alakú taréj forgott. 2. Trapéz alakú, kis méretű bronz sarkantyú-felerősítő(?) csat. 3. Erősen kopott, keskeny szárú, lópatkó, hosszúkás szöglyukakkal. (Nagy S. József rajzai)

6. kép Vadna, vár. 15. századi fegyverleletek. 1–3. Közepes és nehéz számszerű nyílhegyek (1: 48 gramm, 2: 52 gramm, 3: 60 gramm). 4. Kovácsoltvas puskagolyó szakállas puskához. 5. Kőgolyó parittyához. 6–7. Nagyobb kőgolyók ostromgépekhez, ágyúkhöz. (Nagy S. József rajzai)

tározót a sziklába vájták, ahol semmiféle kitapasztást nem észleltünk. Betöltésének fele erdei humuszos feltöltés és 20. századi szeméttel kevert föld volt, majd pedig egy hamus, kormos réteg következett. Ez alatt egy egységes középkori betöltés feküdt, melynek anyaga az egykori udvar bemosódásából származhatott, benne sok Árpád-kori és a 14. század elejére keltezhető lelettel. Úgy tűnik, hogy ezen réteg tetejéig kincskeresők kiásták a ciszternát, majd felhagyva az újra betöltődött. Eme kincskeresés/beásás időpontját a 20. századra, talán a II. világháborúra tehetjük, amikor egy katonai tüzegegység rövidebb ideig a várhegyen állomásozott.¹³ Erre utalhat a középkori betöltés tetején lévő hamuban talált, feltehetően katonai zubbonygomb, sapkarózsa és drótdarabok is.

Két helyen végeztünk sáncátvágást a déli töltésben. Az egyik kutatóárkot a sánc közepén lévő kitüremkedésnél, a benne található mélyedésre nyitottuk, részben ennek szerepének tisztázására, részben pedig mert itt volt a legmagasabb a védvonal. A kiugrásról

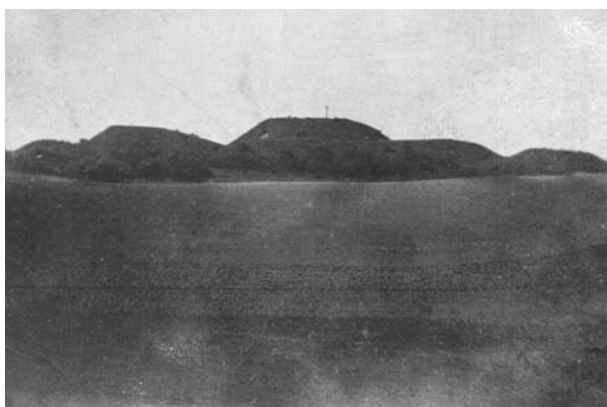
és annak mélyedéséről kiderült, hogy egy újkori pince beásása, amelyet éppen a sáncba vájtak. Így tehát ez a verem csupán egy profán, újkori funkció eredménye, nem pedig középkori „előrenyúló külső védmű” terpi nyoma. A pince által kevésbé bolygatott részen azonban megfigyelhető volt az eredeti sánc mára mindössze 50 cm vastag feltöltése, amelyből egy Árpád-kori kerámiatöredék került elő. A beásások miatt egy további átvágást is nyitottunk, a sánc egy bolygatatlanabbnak tűnő, de a mai környezetéből alig kiemelkedő részén is. Itt is egy mindössze 50 cm vastag „csíkos” szerkezetű sáncfeltöltést figyelhetünk meg. Mindkét helyen a sáncot a sötét (fekete), tömör, a korabeli humuszos felszínre, valamint a sárgásbarna agyagos altalajra emelték. (A geoelektromos mérések pontosan ezt jelezték, hiszen vékony felső köves réteg alatt homogén agyagos altalajt érzékeltek.) A technológiája egyszerű, az árok kitermelése során kiásott köves törmeléken földrétegek egymásra hányt szerkezete volt, mely természetesen jóval magasabb lehetett

¹³ Kovács Imre nyugdíjas református lelkész, valamint több vadnai és sajióivánkai lakos szíves szóbeli közlése: egy tüzegegység a várhegyről lőtte a Sajó-völgyben felfelé törő Vörös Hadsereget.

a most megtalálthoz képest. A feltáráson csak a legalsó rétegeit foghattuk meg, ennek oka, hogy a modern kor bolygatásai ezt is erőteljesen roncsolták (a sánccon szőlő- és gyümölcsművelés folyt a közelmúltig).

Kutatászondát nyitottunk a várbelsőtől ugyancsak árokkal leválasztott, északra található külső háromszögletű kiszögellésen is, megvizsgálván, hogy volt-e rajta védelmi funkciójú létesítmény. A feltárás alapján kimondhatjuk, hogy itt semmiféle humán tevékenység nyoma nem volt tapasztalható, a vékony humusz alatt egyenetlen sziklafelszín feküdt, mindenféle emberi tereprendezés nyoma nélkül. Az északi rész használaton kívüliségének hadászati oka lehetett, hiszen a hegy eme lejtője olyan meredek, hogy onnan támadásra aligha számíthattak. Azonban éppen ez a használatlansága világíthatott rá a várhegy őskori előzményeire. Mivel ezen területen sem a középkorban, sem a 20. században nem rendezték a terepet, így egyik kor sem tüntette el nyom nélkül az őskori leleteket. Bár objektumok nem, de az itt lelt szórvány töredékek arra utalnak, hogy a vadnai vár területét, Kr. e. 5200–5000/4900 környékén a neolit Bükki kultúra népessége magaslati telepként használhatta.¹⁴ Ez az adat nem egyedülálló a Sajó-völgyi középkori várak esetében, hiszen Vadna mellett Kelemér-Mohosvár területén is újkőkori település nyomaira bukkantak, a sajónémeti várhegyet pedig bronzkori népesség lakta korábban.¹⁵

Az ásásokat követően kíváncsiak lettünk, hogy milyen lehetett a vár eredeti terepi formája és milyen mértékű a modern kori pusztultsága. Ezt szemléletesen példázza a már említett, Herman Ottó Múzeumban őrzött üvegnegatív (7. kép). A torzóként megmaradt, mindössze fél méter magas déli sánc teteje a mai várbelső nivójához képest csupán 1,5-2,5 m-rel található mélyebben. Maga a sánc töltése pedig, ma alig látható módon, mindössze 1-2 m-rel emelkedik csak ki tágabb környezetéből. Az archív fényképfelvételen ehhez képest markáns külső sánc fut a vár előterében, több méterrel kiemelkedvén a környező legelő szintjéből, míg a várbelső szemmel láthatóan, jócskán a sánc fölé emelkedik. Igazából össze sem hasonlítható a 90 évvel ezelőtti vár a mai képével. A tető pusztításának okát a terület hasznosításával magyarázhatjuk. Míg az 1920-as években, valamint korábban, a 18–19. században is rét, legelő borította, addig ma kb. 65-75 éves tölgyerdő fedi.¹⁶ Az 1940-es évek során – a déli előtere kivételével – a teljes környezetét beerdősítették, melynek előkészítéseként rendezték a markáns lejtésű, szabdalt felszint, hátrahagyva a

7. kép A vadnai vár 1920 körül.
(Archív üvegnegatív – HOM Fotónegatív Tár)

vadnai vár ma ismert reliefjét. Talán a planírozás eredményét jelzi a geoelektromos mérések során, a déli árok legfelső rétegében azonosított vékony köves sáv. Az egyébként agyagos talajjal betöltődött árok tetejére vélhetően ekkor hordtak törmeléket, ennek hatását láthatjuk a mért anomáliában.

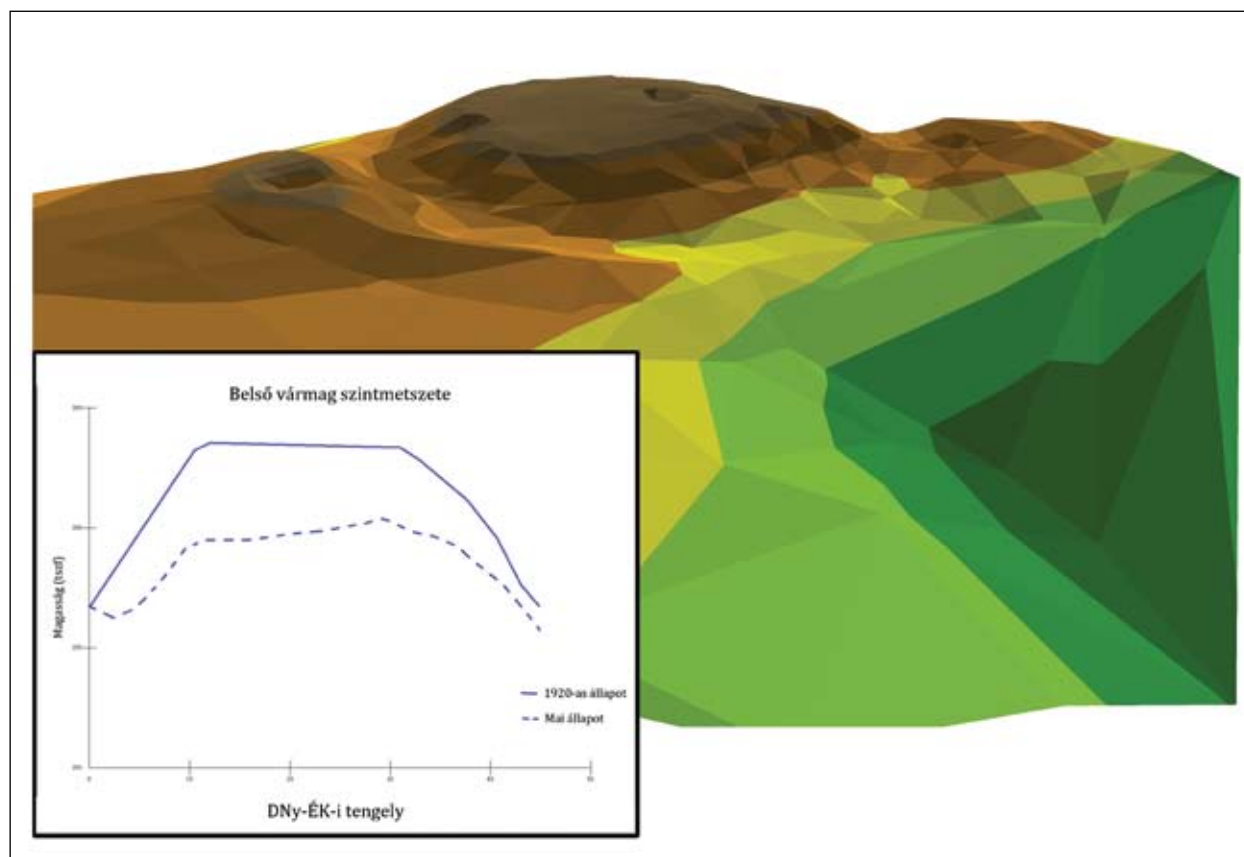
Az archív képek alapján kísérletet tettünk a vár eredeti méreteinek meghatározására. A fényképet az azonosítható pontok alapján méretarányossá tettük, majd az oldalnézeti képből megrajzoltuk a belső vármag hozzávetőleges szintmetszetét. Ezt összevetvén a mai domborzati felmérés ugyanezen irányú metszetével, látványos különbséget kaptunk: 1920 körül még akár 2-3 méterrel magasabb lehetett a belső mag szintje (8. kép). (Ez a módszer kísérleti jellegű modellezési lehetőség, nem tekinthető teljesen pontos adatnak, hiszen a fotó eleve torzíthat, másrésről pedig a kép-készítés helye alacsonyabban volt a várhoz képest, így perspektivikus annak ábrázolása. Ennek ellenére tájékoztatást nyújthat a pusztulás hozzávetőleges nagyságrendjéről.)

14 A leletanyag meghatározását Csengeri Piroskának köszönöm.

15 Pusztai Tamás és Csengeri Piroška szíves szóbeli közlése.

16 Az erdő korára vonatkozóan Csomós János igazgató (Borsod-

Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Erdészeti Igazgatóság) nyújtott tájékoztatást.

8. kép A vadnai várhegy mai 3D-s domborzatmodellje; mellette a mai, valamint az 1920 körüli vármag szintmetszete

A sajnálatos bolygatások így mindössze arra adnak lehetőséget, hogy a viszonylag nagy számú, de másodlagos helyzetű leletanyagból következtetéseket vonjunk le a vadnai vár történetéhez. Ehhez megvizsgáltuk a leletek statisztikai megoszlását (9. kép). A tárgyi anyag döntő többsége, 65%-a a késő Árpád-korra keltezhető, 13. századi eredetű. 28%-a már a 14. század elejére mutat. Ez utóbbi korszak leleteinek kisebb aránya, valamint a századon belüli korai mivolta arról tanúskodhat, hogy a várat sok társához hasonlóan már az 1300-as évek első évtizedeiben felhagyták és az enyészetnek indult. Bő évszázadnyi szunnyadást

és pusztulást követően, a 15. század közepén rövid időre ismét feléledt a vár, ezt jelzi az 5%-nyi késő középkori tárgyi anyag. Ez utóbbi leletcsoport kis arányszáma ugyanakkor csupán egy rövid használatot bizonyít, mellesleg az erre az időszakra keltezhető darabok egy része a vár utolsó óráihoz, az 1458. áprilisi ostromhoz köthető. Így valószínűleg nem tévedünk, ha a huszita/bratri megszállást legfeljebb hetekben, vagy néhány hónapban mérjük.

A feltárások során több helyről vettünk mintát radiokarbon vizsgálatok céljából, melynek kalibrált eredményeit az alábbi táblázat mutatja.¹⁷

A mintavétel helye	A mintavétel helyének megnevezése	A minta anyaga	Kalibrált dátuma 95,4%-os valószínűséggel	Kalibrált dátuma 68,2%-os valószínűséggel
s17	cölöplyuk	faszén	1215–1285	1220–1275
s24	sánc alja	faszén	1210–1285	1220–1270
s1	humusz	embercsont	1440–1530	1440–1520
s1	humusz	embercsont	1420–1520	1435–1480
s7	cölöplyuk	faszén	Kr.e. 5720–5550	Kr.e. 5670–5615

¹⁷ A vizsgálatokat a Poznań Radiokarbon Laboratory végezte 2010 áprilisában, a kalibrálás OxCal szoftverrel történt.

2. A kerámialeletek korszakonkénti megoszlása

A várasátáson meglepődve tapasztaltuk, mikor embercsontok, borda és combsont darabok kerültek a felszínre. Sajnos mindegyik töredék bolygatott állapotban az s1 humuszrétegben feküdt, egyeseken mindenféle korszak leleteivel. Ennek ellenére kíváncsiak voltunk, mely időszak áldozatai nyugodhatnak a vadrnai várban, ezért ezen darabok vizsgálatát is elvégeztettük. Bolygatottsága ellenére mindkét csontmintát a radiokarbon eredmények legvalószínűbben a 15. század második felére datálják. A természettudományos korhatározás adataival összhangban állnak Bonfini alábbi sorai: *„Rozgonyi továbbra is serényen ostromolja Vadnát, három órán belül beveszi a fellegrvárat, az ellenségéből csak hetet vág le, a többit fogolyként küldi a királyhoz.”*²⁰ Talán nem tévedünk abban, hogy az ásatáson fellelt embercsontok az 1458-ban Vadnán elesett hét huszita harcos egyikének földi maradványai.

A kutatások legfőbb eredményének tartjuk, hogy még e torzó rom csekély maradványai is bebizonyíthaták, hogy egy, a késő Árpád-korban használt, majd felhagyott nemesi várat újra felhasználtak a késő középkorban. A 15. század közepi huszita zsoldoscsapatok még láthatták a pusztuló vár markáns romjait, melyek stratégiai értékét felismervén rövid időre megszállták és hevenyészett erősítést alakítottak ki bennük. A bratriknak is védelmet nyújtó sáncot, valamint a megtalált paláncsort azonban nem ők, hanem Árpád-kori elődeik építették, de nem tudhatjuk, hogy

20 Bonfini 1995. 722., (110–115).

ezen kívül milyen további elemmel erősítették meg a várat. Bár felmerülhet, hogy ha volt, akkor a leletanyagban másod-, vagy harmadlagos helyzetben kellett volna maradandó anyagú épületre utaló nyomot (habarcsdarabokat, törmelékes omladékokat) találni, ilyen azonban nem bukkant felszínre. Ha csak statisztikai alapon tekintünk erre a tényre, akkor kijelenthető, hogy nagy valószínűséggel nem álltak masszív anyagú épületek és falak a várban, mindkét korszak-

ban csakis faszerkezetű létesítmények, illetve épületek óvhatták a várvédőket.

„Alig félóra alatt pusztá sötét falai emelkedtek föl a vadnai várnak, falréseiből s a szétpattogzott ablakokból láng csapódott ki, s nyaldosva kanyargott a torony körül, míg a füst, mint esőterhelt sötét felleg voná palástját a büszke laknak még enyészetében is nagyszerű romjaira.”²¹

21 Jósika é.n. 299.

Terei György

VÁRALAPRAJZI FELMÉRÉSEK HAGYOMÁNYOS MÓDSZEREI A KEZDETEKTŐL A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

Munkámban¹ azt a folyamatot tekintem végig, hogyan fejlődött és forrott ki az első váralaprajzokból a 20. század végére a Sándorfi György és Nováki Gyula neve által fémjelzett várfelmérési módszer, az egyszerű kézi műszerrel történő mérés, valamint várabrázolási technika; a földsáncok, illetve árkok ékcsíkokkal (háromszögekkel) történő kiemelése. A Nováki – Sándorfi-féle várfelmérési módszert nemcsak mérőföldkőnek tartom a magyar várkutatásban és várabrázolásban, hanem a 20. század utolsó negyedében és a 2000-es évek elején meghatározó és a jövő kutatást erősen befolyásoló tényezőnek tekintem (1. kép). Az idáig vezető út egyes állomásairól csak röviden szeretnék megemlékezni. Mivel a témához kapcsolódóan számtalan példát lehet felsorolni, szűkítenem kellett, megpróbáltam a saját kutatási körömből példákat hozni.

Jelen cikkemben nem foglalkozom a középkori, kora újkori várabrázolásokkal. A kőfalak, de még inkább az egyéb védelmi rendszerek (földsáncok, árkok) alaprajzi ábrázolását és annak fejlődését kívánom bemutatni.

A várfelmérés fontossága azért nagy, mert a regionális várkutatás során akkor lehet egy erődtímenyt

érdemben vizsgálni, ha pontos helymeghatározással és felméréssel is rendelkezünk. Nováki Gyula és Sándorfi György mindkettőben jeleskedtek, nemcsak megtalálták a várakat, rögzítették a helyüket, hanem pontos felmérést is készítettek róluk. Munkatársaikkal² ezzel a módszerrel ábrázoltak sok száz várat, az Alföld kivételével az egész ország területén.³ Az ábrázolási módot nem egyedül Nováki Gyula használja, közvetlen kollégái közül Miklós Zsuzsa is Pest⁴ és Tolna megyében,⁵ valamint Dénes József Északnyugat-Magyarországon.⁶ E sorok írója 1993-ban tanulta meg a módszert, azóta számos alkalommal mért együtt Nováki Gyulával és rajzolta meg több mint 30 erősség alaprajzát Fejér megyében.⁷

A korai térképeken és katonai felméréseken még nem a várak iránti érdeklődés miatt ábrázolták az erősségeket, és nem törekedtek a pontos felmérésre. Ezek⁸ nemcsak egy megbízható térképsorozatot eredményeztek, hanem leírást is mellékeltek hozzájuk. A térképeken a patakok, utak, erdők bemutatása mellett szerepelt a kisebb-nagyobb földsáncok és várak, várak egy részének ismertetése is. Mindez elősegíti a lelőhelyek lokalizálását, és – szerencsés esetben – megfigyelhetjük az erődítés korabeli állapotát is.

1 A cikk alapjául szolgáló előadás 2008. május 31-én a Castrum Bene Egyesület 14. (Várak grafikai ábrázolása) vándorgyűlésén hangzott el.

2 Többek között Baráz Csaba, Dénes József, Miklós Zsuzsa, Nováki Gyuláné, Sárközy Sebestyén.

3 Nováki Gyula – Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai I. *Műemlékvédelem*, 35. (1991) 258–267.; Nováki Gyula – Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai II. *Műemlékvédelem*, 36. (1992) 52–58.; Nováki Gyula – Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai III. *Műemlékvédelem*, 36. (1992) 147–155.; Nováki Gyula – Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai. (Az őskortól a kuruc korig) Budapest–Miskolc, 1992.; Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Nováki – Sándorfi – Miklós 1979); Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Sándorfi György: Abaúj-Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig) I. *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Forró*, 1. (1997) 12–102.; Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.; Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemp-

lén megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.) Budapest–Miskolc, 2007.; Dénes József: Vasi várak. Szombathely, 2008. (a továbbiakban: Dénes 2008); Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.) Budapest–Eger, 2009.

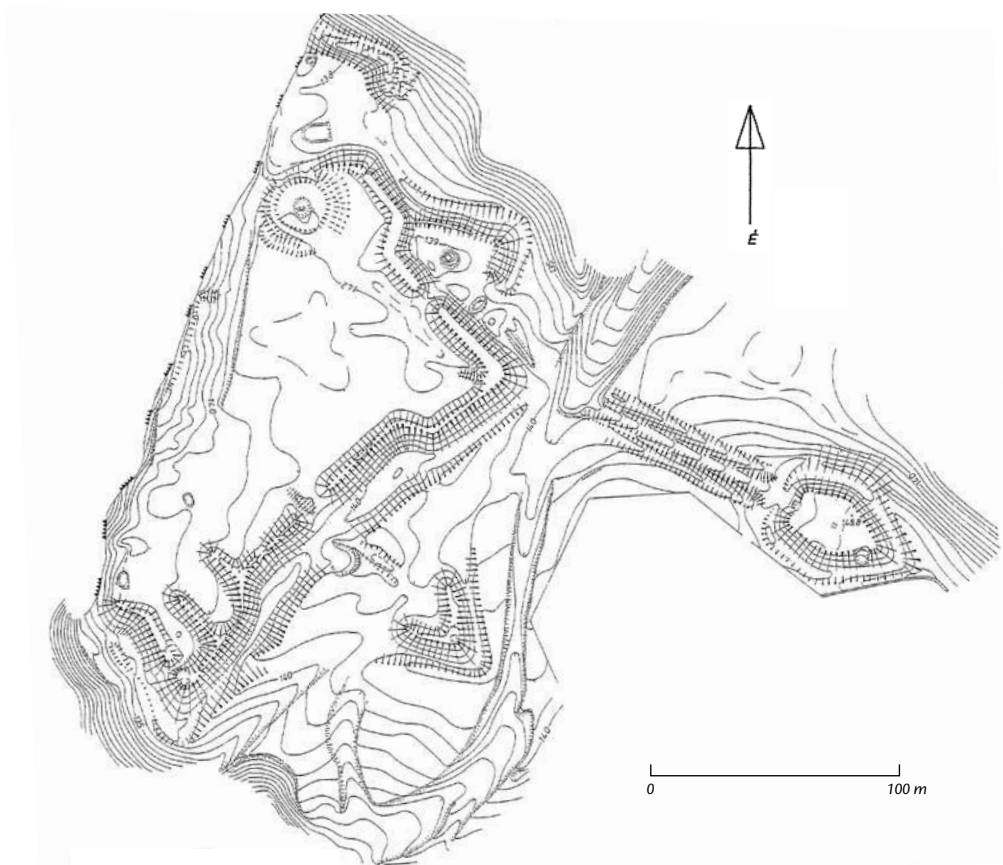
4 Miklós Zsuzsa: A gödöllői dombvidék várai. *Múzeumi Füzetek*, 21. Aszód, 1982. (a továbbiakban: Miklós 1982).

5 Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. *Varia Archaeologica Hungarica XXII*. Budapest, 2007. (a továbbiakban: Miklós 2007).

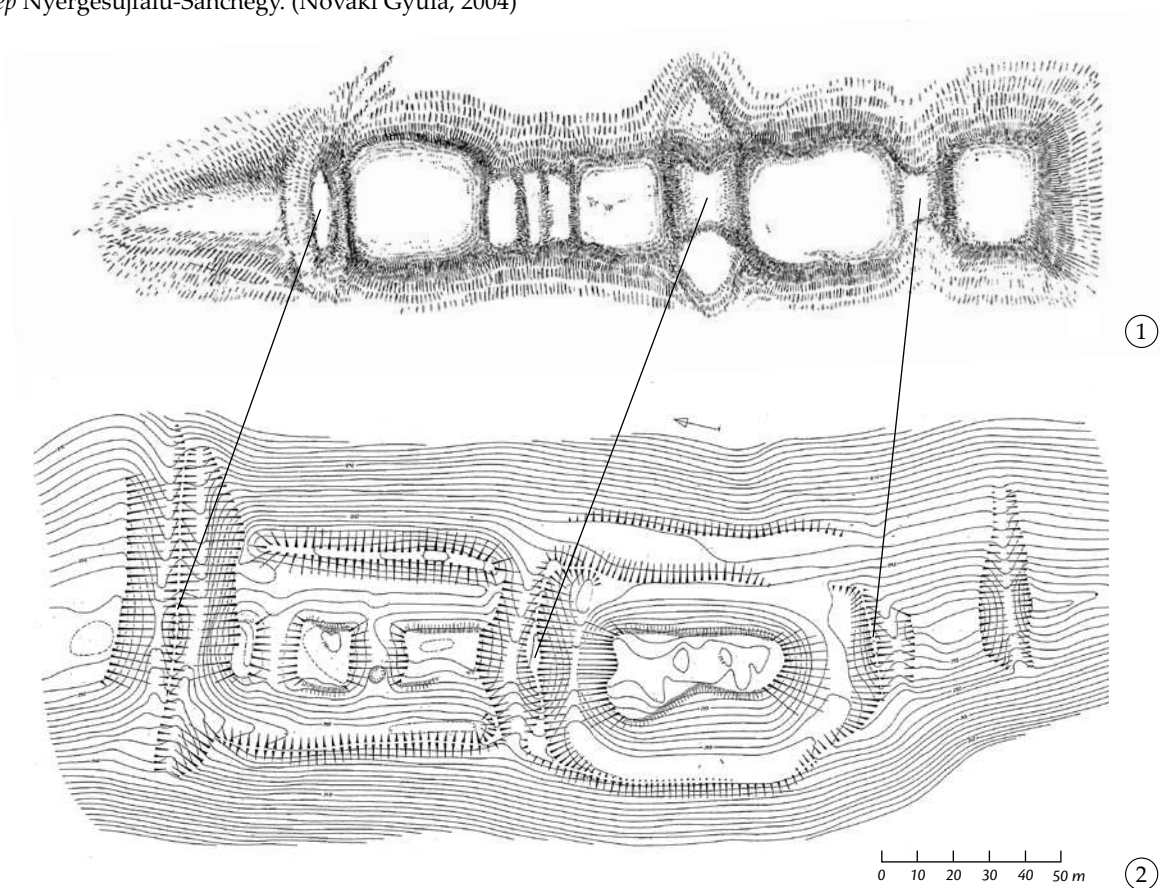
6 Dénes 2008.

7 Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 533–554. (a továbbiakban: Terei 2004).

8 Az első katonai felmérést 1782 és 1787, a másodikat 1806 és 1869, a harmadikat 1872 és 1884 között végezték el és készítették el a térképeket.

1. kép Nyergesújfalu-Sánchegy. (Nováki Gyula, 2004)

2. kép Somogyacsa-Pogánydomb. (1. Rómer Flóris, 1876; 2. Nováki Gyula, 1994)

Szembeötlő, hogy nagyon sok esetben nem sematikus a rajz, hanem valamilyen szinten hasonlít az erődítményre. Erre láthatunk példát Középbogárd-Bolondvár esetében, ahol a térképen körülárokolt védett terület látszik: a helyszínen hasonló képet kaptunk, a kör alakú védett területet teljesen körbevette az árok.⁹ Valamennyi katonai felmérést érdemes megvizsgálni, mivel azok nem egy időben készültek, köztük jelentős különbségek mutatkoznak.

A földsáncok, árkok felmérésében elsőnek Rómer Flórist említhetjük. Beutazta egész Magyarországot, lerajzolta azokat a régészeti emlékeket, várakat, kolostorokat, templomokat, amelyeket látott. Több mint 900 várat gyűjtött össze a Kárpát-medence területéről, és legtöbbjükénél – elsőként a kutatók közül – nemcsak az írásos adatokból dolgozott, hanem kint járt a helyszínen is, beszélt az ott lakókkal, és mindent leírt. Sajnos az országnak nem minden területét vizsgálta ugyanezzel a részletességgel. Munkájának öt fontos, és a mai napig elgondolkodtató eleme van. Azt rajzolta és írta le, amit látott, korának és a későbbi korok néhány kutatójának gyakorlatával ellentétben a kevés információból nem készített rekonstrukciót. Munkája nincs tele vad, fantáziadús elképzelésekkel, furcsa sziklákba, földhalmokba nem látott bele falakat, szobákat, mint azt a 19. század kutatói nem egyszer megtették. Mivel nemcsak írott források alapján dolgozott, hanem a helyszínen tájékozódva addig ismeretlen helyeket is felkeresett, hatalmas új anyag született meg munkája során. Sok olyan régészeti objektumot keresett fel, lokalizált, melyek mára már megsemmisültek, így csak feljegyzéseiből tudunk róluk. Készültek pontosabb és kevésbé pontos rajzok, kérdés, hogy minden felmérést ő rajzolt-e meg. Felméréseit a csíkozásos technikával készítette, tulajdonképpen árnyékolással próbálta plasztikussá tenni a rajzot. A sok példa közül Somogyacsa-Pogánydomb jó felmérésnek mondható (2. kép), a több mint 100 évvel később készített felmérésen megfigyelhető, hogy Rómer jól határozta meg az egyes várrészeket.¹⁰ Bár sánc vagy árok nem látható a felmérésen, Rómer Flóris pontosságát mutatja, hogy ha az albertfalvai udvarház esetében az ő rajzát és Gerevich László 1942-ben a feltárás során készített rajzát egymásra vetítjük, alig találunk különbséget. Az már más kérdés, hogy az objektum

meghatározásában tévedett, az általa templomnak hitt falakról később kiderült, hogy azok egy kisebb méretű erődítés részei voltak.¹¹

A 19. század végén végezte várfelmérő munkáit Könyöki József. Összefoglaló munkája 1905-ben jelent meg,¹² amelynek utolsó fejezetében a mai napig is használható magyarországi várkatasztert olvashatunk. A Könyöki-féle gyűjtésnek két nagy hiányossága van. Egyrészt, hogy az irodalmi forrásokat, amelyekből dolgozott, nem jelöli meg. Másrészt, hogy csak felsorolja a várakat vagy faluneveket, de arról, hogy hol található az erődítés, semmilyen adatot nem közöl. Az árkok és földsáncok jelzése nála is megjelenik, az árnyékolás technikájával ábrázolja ezeket a védműveket. Bár olyan erősségekkel nem nagyon foglalkozik, ahol nincs jelentős kőfal, az általunk vizsgált kérdésben érdemes említeni Bánd-Essegvárat,¹³ ahol a földsáncot; és Lentit,¹⁴ ahol az árkot ábrázolja.

Wosinsky Mór nevéhez főként a Tolna megyei erődítmények köthetők. A 19. század végén megjelent megyei monográfiájában közel 50 földvárat közöl, amelyek közül Miklós Zsuzsa kutatása alapján 32 bizonyult erődítménynek. Az alaprajzokat a csíkozásos technikával készítette el. Felméréseit a maiakkal összehasonlítva elmondhatjuk, hogy az akkori módszerekhez képest pontosak voltak. Ha a felmérésekből válogatunk, a kölesd-csonthegy¹⁵ váré kissé eltér a jelenlegitől; Ócsény-Oltovány¹⁶ és Murga-Sánc¹⁷ viszont helyesen ábrázolja az erődítéseket (3. kép).

A kezdeti időkben az erődítmények iránti érdeklődések inkább a kőfalakra terjedtek ki. A 19. századtól egészen a 20. század közepéig megfigyelhető, hogy a várfelmérések során, ha viszonylag jelentős kőfalak voltak, kevésbé foglalkoztak a földből készült védelmi rendszerekkel. A Fejér megyei Oroszlánkőről 1897-ben készült rajzon¹⁸ a vár környezetéből semmi nem látszik. Akkor még valószínűleg körben megvolt teljesen a fal. 1996-ban mértük fel a körülötte fekvő teraszt, földsáncot, árkot.¹⁹

Századunk elején kutatta várainkat Soós Elemér, aki Czobor Béla és Könyöki József munkásságát folytatva összegyűjtött minden információt, rajzot, fotót. Ezekkel és saját felméréseivel számos várnak teljes történelmi összefoglalását készítette el. Rekonstrukciós rajzainak hitelessége azonban kétséges. Halála

9 Terei György: Fejér megye középkori és koraiújkorai erődítményei. Egyetemi szakdolgozat. ELTE, Budapest 1998.

10 Nováki Gyula: Két Somogy megyei középkori vár új felmérése. *Műemlékvédelmi Szemle*, 6. (1996) 49.

11 Terei György: Az albertfalvi udvarház lokalizálása. *Budapest Régiségei*, 35. (2002) 652–653.

12 Könyöki József: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1905.

13 Váliné Pogány Jolán: Az örökség hagyományozása – Könyöki

József műemlékfelmérései 1869–1890. Budapest, 2000. 58. (a továbbiakban: Váliné Pogány 2000).

14 Váliné Pogány 2000. 149.

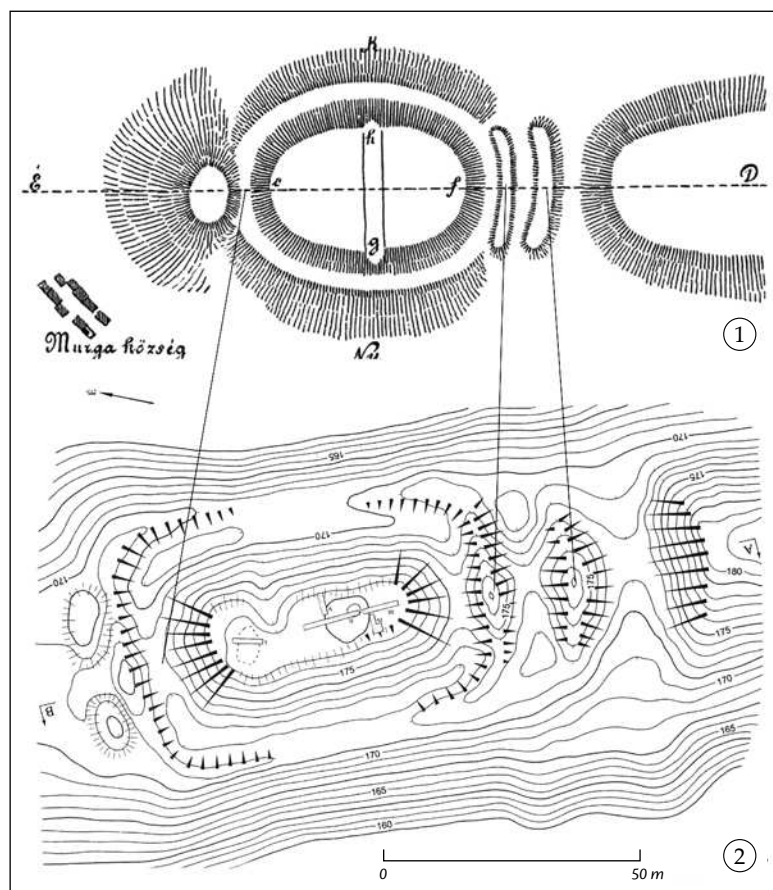
15 Miklós 2007. 249–250.

16 Miklós 2007. 282–283.

17 Miklós 2007. 256., 258.

18 Nác József: A Vértes vidékeinek történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 1899. 128.

19 Terei 2004. 539.

3. kép Murga-Sánc. (1. Wosinsky Mór, 1896; 2. Nováki Gyula, 1994)

miatt sok vár csak említés szintjén szerepel nála, munkásságának ez a része csak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában olvasható.²⁰

Főként a 20. század első felében kezdték el felfedezni és ábrázolni a nagyméretű, jelentős sánccal és árokkal rendelkező őskori földvárakat is. A kormeghatározás sokszor téves volt, de az erődítés jellegének felismerése, annak rögzítése és az alaprajz elkészítése fontos lépése volt várkutatásunknak. A nagy kiterjedés miatt a felmérések sokszor nem voltak pontosak, volt olyan eset, amikor csak az erődítés jellegét sikerült megörökíteni.

Ennek a korszaknak a várábrázolására nagyon jó példa a Marosi Arnold által megrajzolt pákozdi bronzkori földvár.²¹ Addig, amíg 2002-ben Nováki Gyulával fel nem mértük a területet, nem nagyon lehetett látni a pontatlanságot. Ha összehasonlítjuk a két felmérést, megállapíthatjuk, hogy mindhárom várrész és a sáncok is megtalálhatók, csak formájuk, irányuk

és nagyságuk nem tökéletes. A Nagyvár formája nem pontos, északra a sánc rövidebb szakaszon követi a platót. A mély árok Marosi felmérésén nagyjából jól lett ábrázolva. Ugyanez mondható el a Kisvárról és a tőle északra lévő sáncról is. A legészakibb terület azonban mind méretében, mind formájában teljesen pontatlan. Véleményem szerint ezért nem hibáztatható Marosi Arnold, hiszen az 1930-as évek várfelmérési módszereivel egy igen nagyméretű, bonyolult szerkezetű várat nehéz lett volna pontosabban megrajzolni. A problémát abban látom, hogy a következő több mint hetven évben nem született pontosabb felmérés (4. kép).

Nováki Gyula 1949–1950-ben szakdolgozatához gyűjtötte össze Fejér megye őskori földvárait. Az 1952-ben az *Archaeologiai Értesítő*-ben megjelent cikkében²² a várak alaprajzai az akkor szokásos csíkosos technikával készültek. Tájéolóval, egy 25 méteres mérőszalaggal egyedül mérte fel a nem egyszer nagy kiterjedésű erődítményeket. Közülük két középkorral kapcsolatos példát szeretnék bemutatni. 50 év elteltével és a várak újramérése után elmond-

hatjuk, hogy nagyon pontos munkát végzett. Csóka-kő-Sánci-dűlőről²³ azóta kiderült, hogy középkori, Aba-Belsőbáránd²⁴ esetében pedig a körárok lehet középkori (5. kép). Nováki Gyula a 20. század végétől elkezdte ezeket a várakat újra, az új módszerrel felmérni: érdekes, hogy a 60 évvel ezelőtti felmérések mennyire pontosak voltak, annak ellenére, hogy nem szintvonalasok.

1969-től Sándorfi Györggyel közösen kutatták a várakat. A Nováki Gyula, Sándorfi György, Miklós Zsuzsa által feldolgozott Börzsöny hegység őskori és középkori várainál²⁵ az 1:10.000-es térkép akkor még nem volt megszerezhető, az 1:25.000-es térképről rajzolták át a szintvonalakat, és erre helyezték át a földsáncokat, árkokat. Az 1980-es évektől kezdték el a külföldön már ritkán, de várfelméréseknél használt ékcsíkok alkalmazását. Az ábrázolási módról kicsit később.

1975-ben jelent meg Dobosy Lászlónak az Ózd kör-

20 Soós Elemér: Magyarország várai. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 3105. I–XL. kötet, é.n.

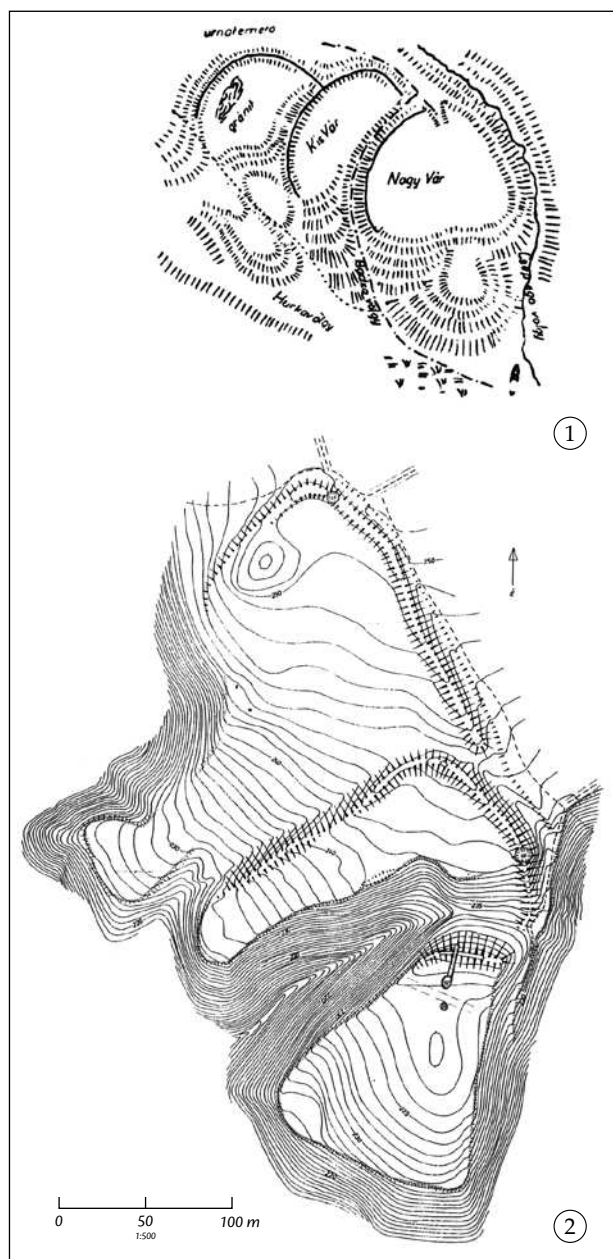
21 Marosi Arnold: A pákozdi vári őstelep. *Archaeologiai Értesítő*, 43. (1930) 54.

22 Nováki Gyula: Fejér megye őskori földvárjai. *Archaeologiai Értesítő*, 79. (1952) 3–17. (a továbbiakban: Nováki 1952).

23 Nováki 1952. 13.; Terei 2004. 537–538.

24 Nováki 1952. 7.; Nováki Gyula – Terei György: Aba, Belsőbáránd-Bolondvár felmérése. *Régészeti kutatások Magyarországon* 2001. (2003) 115.

25 Nováki – Sándorfi – Miklós 1979.

4. kép Pákozd-Pákozdvár. (1. Marosi Arnold, 1930;
2. Nováki Gyula – Terei György, 2002)

nyéki várakról egy könyve,²⁶ ahol a várakról felmérést is készített. A rajzok minden esetben szintvonalasak, de az árok vagy földsánc nincs külön kiemelve.

Skerletz Iván munkásságáról, bár nem tartozott a sokak által ismert várkutatókhoz, mindenképpen

meg kell emlékezni. Tájfutó volt, több vár felfedezése fűződik az ő nevéhez. Szintvonalakkal ábrázolta az erősségeket, a felmérést rajztáblán végezte és irányokat mért. Az árkokat, földsáncokat kiemelte. Több jó minőségű vázlata maradt fenn, ezek közül az egyik a Fejér megyei Aba-Belsőbáránd-Ebvárról készült.²⁷ Később a Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT) című sorozat egyik kötetében megjelent felmérésén (Perőcsény-Jancsihegy) már láthatóak az ékcsíkok.²⁸

Dénes József a Mátra hegység várait²⁹ járta be, többnyire Skerletz Ivánnal együtt. Nem volt lehetősége szintvonalas térképet készíteni, ő a földsáncot, árkot és az esetleges kőfalakat jelölte. Az előbbieket háromszögekkel, míg a falakat vonallal ábrázolta. Véleményem szerint a célnak megfelelő volt, bár az árkok, földsáncok méretei, főként mélységük, magasságuk nem mérhető. Nováki Gyula az 1990-as években felmérte ezeket a várakat, és elkészítette a szintvonalas felméréseket, amelyek alapján az egész földrajzi helyzet sokkal jobban értelmezhető.

Az MRT sorozat köteteiben az 1960-as évektől láthatunk erősítményeket. A felmérések Virágh Dénes nevéhez fűződnek. Mindig szintvonalas a rajz, de az első évtizedekben pillacsíkokkal jelezték az erősített részeket. Ez azonban nem mindig a legjobb megoldás. Az egyszerűbb váraknál értelmezhető például egy kör alakú sáncárok ábrázolása, de bonyolultabb esetben, mint Jásdon,³⁰ ahol két árok védi a belső területet, nehezen látható, hogy melyik az árok és melyik a sánc. Később ő is átvette a kis háromszögeket.³¹

Miklós Zsuzsa már az 1982-ben megjelent, a Gödöllői-dombság várait feldolgozó munkájában az ékcsíkokat használta.³² Ma már modernebb műszerekkel végzi a méréseket, de az ábrázolási mód maradt.

Nagyon rövid kitekintéssel érdemes megnézni, hogy határainkon túl milyen módszereket alkalmaznak a várábrázolással kapcsolatban. Arra nem tudunk választ adni, hogy a várfelmérést milyen módszerrel végzik, csak a publikációkban megjelenő alaprajzokról tudunk szólni. Jelen cikk terjedelme nem ad lehetőséget arra, hogy teljesen átfogó képet kapjunk a külföldi várábrázolás fejlődéséről, de láthatjuk, hogy hol állunk a környező országokhoz képest.

Azokban az országokban, ahol magasabb szinten áll a várkutatók és az eredmények a saját határainkon túljutnak, ott inkább használják a modernabb ábrázó-

26 Dobosy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák 1. Miskolc, 1975.

27 Kézirat.

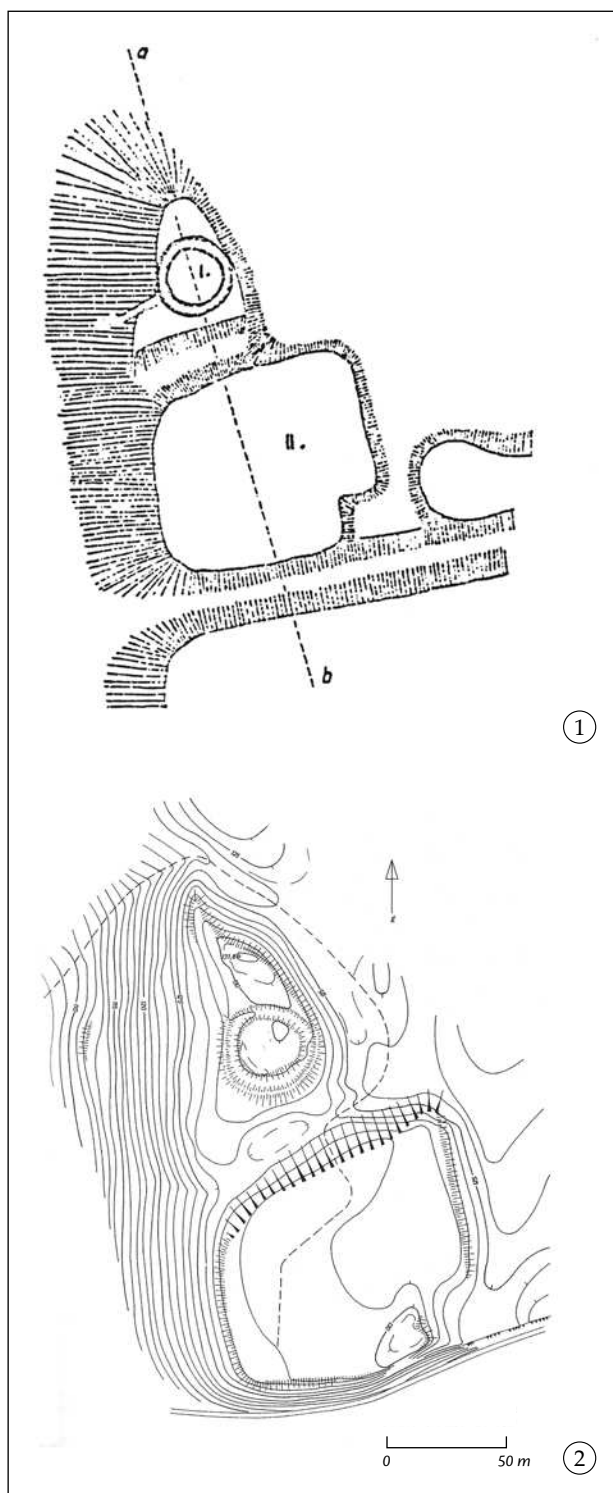
28 Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. Szerk.: Torma István. XIII/2. A szobi és a váci járás. Írta: Dinnyés István, Kóvári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma István. Budapest, 1993. 287.

29 Dénes József: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. Castrum Bene 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 42–55.

30 Magyarország Régészeti Topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk.: Torma István. A pápai és zirci járás. Írta: Dax Margit, Éri István, Mithay Sándor, Palágyi Szilvia, Torma István. Budapest, 1972. 123.

31 Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája. Szerk.: Jankovich B. Dénes. IV/3. Békéscsaba és környéke. Írta: Jankovich B. Dénes, Medgyesi Pál, Nikolin Edit, Szatmári Imre, Torma István. Budapest, 1998. 613.

32 Miklós 1982.

5. kép Aba-Belsőbáránd-Bolondvár. (1. Nováki Gyula, 1950; 2. Nováki Gyula – Terei György, 2000)

lasi módszereket. Az erdélyi és osztrák várkutatás jóval ismertebb, a területet kutatók kapcsolatban vannak a magyarországi kollégákkal, néha a felmérések is közös projektként működnek. Ez mondható el a módszerekről is, a lehetőségekhez mérten ezeknél a váraknál is próbálnak modern felméréseket és ábrázolásokat is készíteni. Gyakran megjelenik a szintvonalas ábrázolás, valamint a háromszögeket is előszeretettel használják.³³

Tőlünk északra mind a szlovák, mind a cseh kutatás számos összefoglaló munkával, várgyűjtéssel jeleskedik, ezért az ábrázolásmód megítélésében könnyebb dolgunk van. A szlovák várenciklopédia 2007-ben jelent meg, északi szomszédaink a csikozásos technikát használják.³⁴ Egyszerűbb váraknál értelmezhető, de bonyolult objektumnál nem lehet pontosan látni az egyes elemeket. A pár éve megjelent, csehországi várakat összegyűjtő munkában is hasonló ábrázolási mód figyelhető meg.³⁵ Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Közép-Kelet-Európához képest jól állunk, egy-egy nemzetközi konferencián lehet pontos összehasonlítást kapni. Amíg a külföldi kollégák nagyon sok esetben 19. század végi, 20. század eleji felméréseket mutatnak be, addig a magyar kutatók modern szintvonalas felmérésekkel illusztrálják előadásaikat.³⁶

Az 1970-es évek közepén kezdte meg Nováki Gyula és Sándorfi György a történeti Borsod megye várainak feltérképezését. A felmérések ebben az esetben már mind terepi mérésből kiszerkesztett szintvonalas alaprajzok. A külföldön már használt háromszögekkel tették plasztikusabbá a felmérést.

Vizsgáljuk meg közelebbről a mérési módszert,³⁷ amelyet Sándorfi György mérnök fejlesztett ki. Kezdetben hagyományosan, teodolittal történt a mérés a terepen. Ez ugyan pontos eredményt adott, de lassú és körülményes volt, különösen a magasabb hegyekre volt nehézkes a műszereket felvinni, és sűrű erdőben nehezítette a mozgást. Ezért hosszas kísérletezések után kidolgozott egy egyszerű, gyors, de pontos mérési módszert kis, kézi műszerekkel, melyeket részben a tájfutók is használnak. Ahogyan a teodolittal történő felmérésnél, ennél a módszernél is mindig három méretet kell felvenni: távolság, lejtőszög, északhoz mért fok. Szükséges műszerek: mérőszalag, lejtőszögmérő, tájoló, kitűző karók.

A mérési adatok feldolgozására DOS alapú számítógépes program is készült Sándorfi sógora, Kelecsé-

33 A közös munkára példa a Nováki Gyula és Terei György által felmért erdélyi Gernyeszeg, Váralmás, vagy az Ausztriában található Fehring-Kuruzzenkogel, melyet ugyancsak Nováki Gyula mért fel.

34 Placek, Miroslav – Bóna, Martin: Encyklopédia Slovenských Hradov. Bratislava, 2007.

35 Durdík, Tomáš: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha, 2000.

36 Terei György: Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Tudományos konferencia Holleneggben (Ausztria), 2006. október 8–11. *Castrum*, 5. (2007/1) 111–116.

37 A mérés részletesen a <http://novakigyula.uw.hu/> oldalon olvasható. A leírás innen került át lerövidítve.

nyi Lajos közreműködésével. E módszer nagy előnye, hogy nem szükséges a geodéziában való jártasság, könnyen elsajátítható és nehéz terepen, áttekinthetetlen sűrű, bokros erdőben is eredményre vezet.

A mérés során hangsúlyosan a védelmi rendszer (föld-, vagy ritkán kőszánc, árok, fal) pontjait mérik fel. Tehát az értelmezés már a terepen elkezdődik. A mérésnek és az ábrázolásnak az a feladata, hogy teljes mértékben, jól látható módon visszaadja nemcsak a terepi formákat, hanem a védelmi rendszert is. Mivel a szintvonalak nem mindig adják ki a sáncok, árkok vonulatát, ezért ezeknek a terepalakulatoknak a kezdetét és végét is jelezni kell. A hosszú-rövid-hosszú vonalak korábban is jelezték a sáncot, árkot, Nováki Gyula ma már inkább a terasz szélét, azokat a terepi formákat jelöli vele, melyek nem sánchoz, vagy árokhoz tartoznak.

A mérés úgy történik, hogy a kiindulási főpontból főpontok segítségével végigjárjuk a teljes erősséget, majd visszakötünk a kiindulási pontba. A mérés lehet egykörös, vagy több körös, de ha a földrajzi viszonyok úgy adják, lehet fél köröket is hozzátenni a méréshez. Ezekből a főpontokból mérjük a részletpontokat. Előfordul, hogy nem mindegyik főpontról veszünk fel részletpontokat, akkor rögtön a következő főpontot vesszük sorra. A főpontok kapnak számot, a részletpontok nem. A pontok általában az erődítés valamelyik részletére kerülnek. A legkülönbözőbb jellegűek lehetnek, tetszés szerint, rövidítve jelölhetjük. Néhány példa: sáncető = st, árokfenék = áf, perem = p, szakadék = sz, sziklafal = szf, gödör széle = gsz, gödör feneke = gf, sánc vagy rézsű alja a „köröm” = k, a terepen talált mérési kő = kő stb. Amennyiben a szintvonalak szerkesztéséhez szükséges részletpontnak sem régészeti, sem pedig egyéb szempontból nincs jelentősége, akkor „terep” = t-vel jelölhetjük.

Ha a sáncető, terasz, vagy árok nem szélesebb 1-2 méternél, elég a közepét bemérni és a jegyzőkönyv megjegyzés rovatába írjuk a szélességét, hogy a szerkesztésnél jó helyen indítsuk a szintvonalat. A gödörnek elég 3-4 ponton a szélét és az alját bemérni és a megjegyzésbe írjuk a gödör alakját. Szabálytalan alakú gödörnél (pl. kő-, vagy homokbánya) a szélének jellemző pontjait mérjük be. A terepnek a jellemző törésvonalait kell felmérni.

A régészeti fontos terület körüli külső terepet is egy rövid szakaszon hozzámérjük, hogy a közvetlen földrajzi helyzetet is ábrázolhassuk.

Bár a szerkesztés számítógépes programhoz van

tervezve, a bemért pontok kiszámítását matematikai képletek segítségével kézi szerkesztéssel is el lehet végezni. Ez sokkal lassúbb, de gyakran egy-egy pontnál jó, ha ezt is ismerjük. Végül szükség esetén az egész térképet meg lehet így is szerkeszteni.

Nováki Gyula a Sándorfi György és Kelecsényi Lajos által kialakított DOS-os programmal végzi a pontok kiszerkesztését.³⁸ A betáplált adatok alapján a számítógépes programmal tetszőleges méretarányban megrajzolható a térkép. Megjelennek rajta a bemért fő- és részletpontok, melléjük írva látható a kiindulási ponthoz viszonyított, illetve a tényleges magassági adat. Ezek után két pont között a szintvonalak kiszerkeszthetővé válnak.

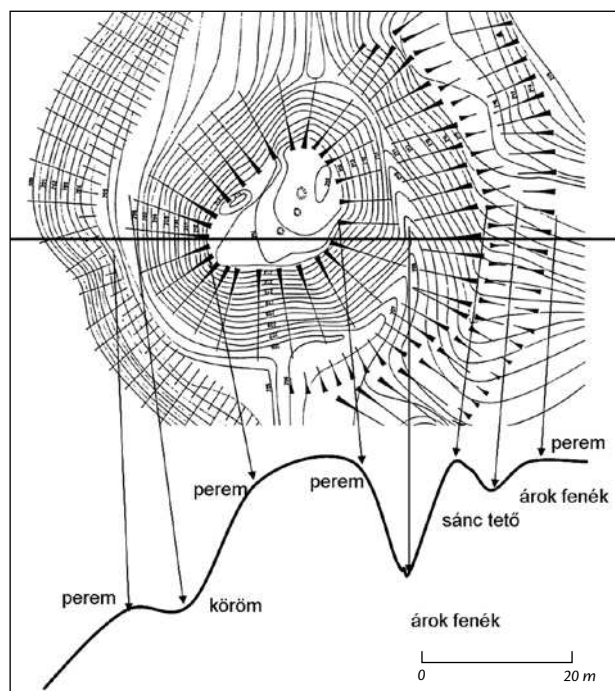
Az elkészült rajzon leolvasható a szintvonalak segítségével a domborzat. Az ékcsíkok és a hosszú-rövid-hosszú vonalak segítségével látható és lemérhetővé válik minden erődítési elem kiterjedése, mérete. Érzékelhető például, meddig tart a vár középső részén található plató, az árokkal vagy sánccal védett területnek pontosan hol a széle, hol kezdődik és hol végződik a terasz, milyen széles az árok vagy a sánc (6. kép).

A mérési módszer pontosságáról, valamint egy esetleges ásatás során használhatóságáról érdemes pár szót szólni. Természetesen, mivel kézi műszerekkel történik a mérés, ezért pontosságban megközelíti a teodolittal történő felmérést. Nováki Gyula mindig azt mondja méréseiről, azok tájékoztató jellegű mérések, noha véleményem szerint annál sokkal pontosabbak. Amíg a felmérést A4-A3 méretben tanulmányozzuk, addig a mérési pontatlanságok nem látszanak, azt pedig a terepen is nagyon gyakran nehéz megállapítani, hogy hol kezdődnek és végződnek az egyes védelmi elemek. A kőfalak mérése problematikusabb kérdés. Azt le kell szögezni, hogy ez a módszer nem kifejezetten a bonyolult és nagyméretű kőfalak felmérésére készült. Érdemes ebben az esetben ezeket külön, mérőszalaggal is felmérni, és ha van, átvenni egy korábbi, pontos felmérést, hiszen sok esetben még ma is csak a falak kerülnek felmérésre, a környezetük nem. Itt kell megemlíteni, hogy várakon kívül más terepalakzatot is ábrázolni lehet ezzel a módszerrel, többek között sírhalmokat is.

Bár munkám elején jeleztem, hogy nem kívánok foglalkozni a 21. századi várfelmérésekkel és ábrázolásokkal, de néhány gondolat erejéig érdemes megvizsgálni azt a folyamatot, ami felé haladunk. A 21. század első évtizedének végén csak Nováki Gyula mér ilyen típusú műszerekkel. Az általa egy évben felmért

38 Sándorfi György 1993-ban meghalt. A felmérés számítógépes programját Harangozó József és Marton Erzsébet dolgozta fel, hogy ez a módszer folytatható legyen. (Harangozó József – Marton Erzsébet – Nováki Gyula: Registration and Protection of Fortresses in Hungary [The topometry and the database of these

monuments]. In: The Future of Our Past. International Conference of Informatics. Budapest, 1996. 105–108.). A programot Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula és Terei György sajátította el és használta több vár felmérésénél, az alaprajz megrajzolásánál.

6. kép A felmérési rajzon látható ékcsíkok értelmezése Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb alaprajzán. (Nováki Gyula – Terei György, 1996)

várak száma még mindig több a többi kutató által megrajzolt váralaprajzok összességénél. Az ábrázolási módot Nováki Gyula és a vele egykor és ma együtt-dolgozó kollégák használják.

A 20. század végétől egyre több esetben vált lehe-

tővé a pontos teodolitos, majd később még modernebb műszerekkel történő mérés. Sok esetben a geodéta mellett nem volt régész, és bár a szintvonalak pontosak voltak, de kisebb-nagyobb problémák felmerültek, pl. nem mindig az erődítés került ábrázolásra. Úgy gondolom, hogy egy sáncokból és árkokból álló bonyolult objektum értelmezése nem a geodéta feladata. Akkor kapunk jó alaprajzot, ha a felmérés értelmezve történik. Ehhez segít a Sándorfi György és Nováki Gyula által kialakított ábrázolási mód is. Az elmúlt években azonban egyre több olyan szintvonalas felméréssel találkozhatunk, ahol a készítője nem használja az ékcsíkokat. Lehetnek bármennyire pontosak is ezek a rajzok, de első ránézésre nehezen értelmezhetőek. Természetesen a szintvonalakból ki lehet következtetni, hogy hol az árok vagy a sánc, de az már nem látszik, hogy hol a sánc széle, esetleg milyen széles a sánctető vagy az árok alja. Úgy gondolom, hogy nagyon fontos a pontos felmérési rajz, de az ékcsíkok alkalmazásával a várat nem ismerő számára is megelevenedhet az alaprajz.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az elmúlt 30-40 évben a Nováki – Sándorfi módszerrel több mint 500 új várfelméréssel gazdagodott a magyarországi őskori és középkori–kora újkori várkutatás. A mérési módszert a sorok íróján kívül csak páran vették át, annál többen ezt az ábrázolási módot. A magyar várkutatás számára nagyon öröndetes lenne, ha ez a folyamat továbbra is ilyen lendülettel haladna, valamint az ábrázolásmód véglegessé válna.³⁹

39 Mind a cikk elkészültében, mind az elmúlt több mint 15 évben várfelméréseimben nagy segítségemre volt Nováki Gyula. Segítségét, támogatását ezúton is köszönöm.

Tolnai Gergely

A VÁRKUTATÁS HELYZETE KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYÉBEN

Komárom-Esztergom megye az ország legkisebb területű, de a második legsűrűbben lakott megyéje. Egyben az egyik legfiatalabb is: a trianoni békeszerződést követően a volt Komárom és a volt Esztergom megyék Duna-bal parti részeit Csehszlovákiához csatolták. Magyarországon a korábbi Komárom vármegye 44 községe és a korábbi Esztergom vármegye 24 települése maradt. A két megmaradt megyéből 1923-ban létrehozták „Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyét,” Esztergom megyeszékhellyel, 1923-ban összesen 2265 (vagy 2271) km² területen.

A középkori Komárom vármegye még a 11. században jött létre, a 20. század elejére 2934 (máshol 2803) km² területen feküdt. Ebből a békeszerződés után Magyarországnak jutott 1442 km², míg Szlovákiának 1392 km². Az új szlovák állam része lett 40 település (és további 8 települést 1918 után alapítottak), Magyarország része maradt – mint már említettük – 44 falu. Ebből 6 elvesztette önállóságát, cserében viszont 4 új település is létrejött a világháború után, köztük olyanok, mint Tatabánya és Komárom.¹

Esztergom megyét is a korai középkorban alapították, területe az egyik legkisebb volt az országban, 1910-ben mindössze 1076 km² (más források szerint 1914-ben 985 km²) volt.² Ebből a trianoni békeszerződés után Magyarországon maradt Esztergom városa, és a 48 községből 23. Területe 532 km²-re csökkent.

A mai megyét a két középkori megye Duna jobb partján fekvő részeinek összevonásával alakították ki. A második világháború után, 1947-ben, 4 bányásztelepülés összevonásával létrehozták Tatabánya települést, az új város lett a megye székhelye; amelynek nevét pedig Komárom megyére változtatták. 1991-től

ismét Komárom-Esztergom megye a régió hivatalos elnevezése.

Többszöri területváltozás után, a környező megyékből (főleg Veszprém és Fejér megyékből) ide csatolt községekkel együtt a mai Komárom-Esztergom megye 2265 négyzetkilométeren terül el, s 7 kistérségben 11 város, 65 falu, összesen 76 település (2009. január 1.) alkotja.

Láthatjuk tehát, hogy a mai megye korántsem egységes, homogén képződmény, hanem két történelmi megyénk csonkolt területéből mesterségesen kialakított képződmény, amelynek területe is sokszor változott az elmúlt időszakban, székhelye is a 20. század második felében jött létre.

Mivel mindkét megyét átszelte a Duna, a térség katonai épületeinek legkorábbi leírását a rómaiaknak köszönhetjük. A Ripa Pannonicát leíró Itinerarium Antonini-ben már szerepelnek a táborok, illetve a Tabula Peutingeriana is felsorolja az út menti állomásokat, a nagyobb erődítményeket. A középkor folyamán a követjárások, a török háborúk során a hadmérnökök és az utazók számos leírást hagytak ránk a Duna menti erősségekről (még olyan érdekes helyszínekről is, mint Nyergesújfalu, amelyet Evlia Cselebi az útinaplójában a következőképp említ: „A Duna partján haladva Újfalu várához érkeztünk. Az esztergomi alajbég magyar faluja.”³ A megyék egész területére azonban nem terjedtek ki a beszámolók.

1780 és 1784 között zajlott az I., 1806–1869 között folyt a II. katonai felmérés, amelyek során a két megye teljes területét felmérték. Ezekben a leírásokban a látható falakkal rendelkező várakat feltüntették, de a kisebb, csak domborzati változásokban mutatkozó erősségeket már nem.

1 Komárom városa esetében érdekes névváltozás történt: a középkori Komárom városa mindig is a Duna bal partján feküdt, a déli, jobb oldalon pedig Koppánymonostor, Szőny falvak, illetve a „Rév” helyezkedett el. E falvak helyén a 19. század második felében alakult ki Komárom második központja, amikor Új-Szőny területét 1896-ban a városhoz csatolták. 1918 után, ez a déli terület, mely eredetileg Szőnynek, majd Új-Szőnynek, és csak 1896-tól nevezetett Komáromnak, megtartotta e legújabb nevét. Az eredeti város, amely pedig már mintegy 1000 éve viselte büszke

nevét, a Rév-Komárom (esetleg Észak-Komárom) megkülönböztető elnevezést kapta, pedig a Rév mindig is a Duna jobb partjára volt értendő.

2 A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914.

3 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Közli Karácson Imre. Budapest, 1908. 130. Lehet, hogy az akkor még látható római romokra utalt a „vár” szóval a szerző – vagy esetleg állt a faluban egy eddig általunk még nem ismert erődítmény?

A két megye első nyilvános leírását Fényes Elek adta közre 1848–1851-ben.⁴ Ismertetője nagyszámú kővár leírását tartalmazza, és néhány kisebb erősséget is megemlít. Az első, a teljes megyére kiterjedő, módszeres gyűjtést Soós Elemér (1844–1929) folytatta, akinek a megyére vonatkozó gyűjteménye kéziratként az Országos Széchenyi Könyvtárban maradt fenn.⁵ Ő 36 várat, erősséget és erődítésnek gondolt helyszínt – beleértve az őskori, római és középkori erősségeket is, valamint néhány kolostort – sorolt fel Komárom vármegyében.⁶ Sajnos, a trianoni békeszerződés után e várakból mindössze 27 maradt Magyarország területén.

A második világháború után, a fellendülő magyar várkutatásnak köszönhetően a középkori megye területén jelenleg (2009. évi adat) 137 erődített helyszínt ismerünk – beleértve az őskortól a 19. század végéig épített összes önálló védművet.⁷

A várkutatással párhuzamosan folyt a Magyarországon maradt Komárom megye területén a földrajzi nevek összegyűjtése, amely több tucat -vár, -vára, -sánc, -sánca, Leshegy, Örhegy stb. helynevet eredményezett.⁸ Ennek a névanyagának a várkatalógusba történő bedolgozása az idők folyamán megtörtént.

A megyében jelenleg ismert erődítményekből Magyarország területén 110 található, szlovák területen 27 helyszín van. Bár Dénes József katalógusa 137 objektumot sorol fel, ez nem jelenti azt, hogy ennyi erősség valóban létezett a középkori megye területén. Ugyanis ebbe a listába nemcsak az ásatással bizonyí-

tott lelőhelyek kerültek bele, hanem minden olyan helyszín, amelynél régészeti, építészeti emlékek bizonyítják, illetve földi alakzatok vagy írott források sejtetni engedik – ám nem bizonyítják egyértelműen – az erősség meglétét.⁹

Ebből a listából jelenleg 39 erődítménynek ismerjük különböző hiteles forrásokból a történetét vagy az alaprajzát, tehát bizonyítható a léte.

A terepen történő munkák során a Duna jobb partján összesen 24 helyen volt helyszíni kutatás.¹⁰ Ebből 10 helyen sikerült a várról új, a modern kornak megfelelő felmérést készíteni.¹¹

A megye területén összesen 11 helyen történt publikált ásatás. Ebből 6 római erősség, 5 pedig középkori.¹²

Régészeti célú légi kutatás viszonylag szerény ütemben folyik a megyében. Visy Zsolt jelentős sikerrel használta a Hadtörténeti Intézetben őrzött, térképeseti céllal készített, függőleges tengelyű légi felvételeket a római lelőhelyek kutatásához (amelyek felhasználásával több őrtornyot, Brigetio környékén 18 faföld táborn és a Limes-út hosszú szakaszait azonosította), majd saját maga is készített ferde tengelyű, régészeti célú légi fotókat az egyes lelőhelyek azonosításához.¹³

A megye területén nemrég fejeződött be a Napóleon korabeli sáncok egyik vonalának, a Conco-patak melletti sáncrendszernek a kutatása, amelyről részletes beszámoló jelent meg a *Castrum* folyóirat 12. számában. Ez a kutatás további 35 erődítménnyel bőví-

4 Fényes Elek: A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben részletes és kimerítő kiadása. I–IV. Első kötet. Komárom Vármegye. Pest, 1848.

5 Soós Elemér: Magyarország várai. Kézirat. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 3105. I–XL kötet.

6 Ezek a következők: Ács; Agostag; Baj; Bana; Bánhida (Szelet-barlang); Becsaló-földvár; Békavár (Csép és Nagyigmánd között, Pusztá Szent Mihályon, a csépi malom mellett); Csákány; Ete (Kömlőtől Ny 12 km; 183. tszf.); Füzitő Ács és Tata között római castrum; Gerencsér-Cserépvár; Gesztes; Gutta; Kéthely-pusztá; Koltó (Léva mellett, a török világban elpusztított kastély); Komárom; Kömlőd; Környe, római castrum; Izsa-Leányvár; Madár; Majkpusztá-Zákolavár; Megyerice (Érsekújvár és Komárom között középkori várkastély); Nagy-Somlyóvár; Neszmély: „Akasztó hegyen római őrtorony, a másik Duna melletti „Kalin vár” római őrtorony; Oroszlány-Oroszlánkő vár; Ó-Szőny; Gerbete-Mihályvár (esetleg Perbete vagy Ferbete): Gerbeie, Pusztá-Mihályvár (jelenleg Perbetétől északra 4 kilométerre fekszik); Szent György: (Neszmély és /olvashatatlan rész/... között. Tata és Bánhida között, római castrum); Szent-Kereszt (a mai Vértesszentkereszt); Tarján; Tata; Tekevár (még Soós Elemér is nagy kérdőjelet írt a helyszín mellé: „Csánki szerint Igmánd és Császár vidékén keresendő”); Várhely, Várhegy-tanya. A Conco jobb partján Ács és Tata, illetve, egy másik bejegyzése szerint Ács és a Duna között keresendő. „Nevéből várra lehet következtetni. Miféle vár, nem tudjuk”; Vaspusztá (Ács és Tata között római castrum); Vitán.

7 L. az 1. képet. Köszönet Dénes Józsefnek, hogy a több évtizede gyűjtött, de egyelőre kiadatlan katalógusának vonatkozó részét rendelkezésemre bocsátotta.

8 Komárom megye földrajzi nevei. Szerk.: Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Budapest, 1985.

9 Például a listába bekerült minden olyan földrajzi név, mely a várra utalhat, illetve minden olyan helyszín, melynél korábbi írott források várat említenek.

10 Vértesszentkereszt; Súr; Réde-Sánc; Ete; Ács-Eszterházy-kastély; Szomód-Várhegy; Bakonybánk; Csép-Békavár; Almásfüzitő-Halom; Kocs-Teke vár; Vitányvár; Neszmély; Gerencsérvár; Bakonyvár; Szarkavár; Bana; Tata-Tóváros-Akasztódomb; Baj; Vértesszentkereszt; Dunaalmás; Oroszlány; Vértesszentkereszt; Tarján-Nagy Somlóvár; Tarján-Tornyópusztá; Tarján-Kis Somlóvár.

11 Vértesszentkereszt; Súr; Kocs-Teke vár; Vitányvár; Neszmély; Gerencsérvár; Tata-Tóváros-Akasztódomb; Dunaalmás; Vértesszentkereszt; Tarján-Kis Somlóvár.

12 Tata; Várgesztes-vár; Várgesztes-kisvár; Oroszlány-Gerencsérvár; Szőny-Brigetio; Ács-Vaspusztá (Ad Status); Komárom-Kopáncsmonostor, őrtorony; Almásfüzitő-Pusztá domb, őrtorony; Almásfüzitő (Odiavum); Neszmély-Tekeres patak, őrtorony. (Ezen kívül 9-es számmal van még jelölve Izsa-Leányvár ásatási helyszíne.)

13 Visy Zsolt: A Ripa Pannonica Magyarországon. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Visy 2000), az ábrák nagy része, de pl. 156–163. ábrák, ahol jól láthatóak a kétféle fényképezési mód közötti különbségek.

tette a megyében ismert erősségek számát, amely sáncok közül 14-ről felmérés, illetve légi felvétel is készült.¹⁴

Egyébként ez a Magyarországon egyedülálló sáncrendszer, amely egyrészt a komáromi erődrendszer védműveit, másrészt az innen délre, a Concó-patak vonalán, és a rá merőleges völgyekben futó sáncok rendszerét foglalja magában; újabban felkeltette a kutatók érdeklődését, és számos tanulmány jelent meg ebben a témában.¹⁵

Bár ez az erődítményrendszer, szorosan véve, kiesik az úgynevezett „régészeti korszakból”, azaz az 1711-ig terjedő korból, mégsem mehetünk el mellette szó nélkül, hiszen egyedülálló, sok tucat kilométeren keresztül futó, összefüggő erődítményrészerről van szó, amely feltétlenül méltó arra, hogy egy, a megye erősségeivel foglalkozó monográfia része legyen.

Jelen pillanatban, tudomásom szerint, három területen folyik erődítmények kutatása a valaha volt Komárom megye területén: Visy Zsolt, illetve az ELTE Régészettudományi Intézet, Ókori Régészeti Tanszéke folytatja a Duna melletti, illetve a Brigetio környéki római őrtornyok, erősségek feltárását, csökkent mértékben bár, de folytatódik a Napóleon korabeli sáncrendszer kutatása, illetve Nováki Gyula folytatja az 1945 után a megyéhez csatolt, volt Veszprém vármegyei várak kutatását.¹⁶

A mai Komárom-Esztergom megye kisebbik fele,

a valaha volt Esztergom vármegye a várkutatás szempontjából valamivel jobb helyzetben van. A megyében Soós Elemér 29 erődített helyet azonosított,¹⁷ amelyek számát Dénes József 91-re bővítette ki.¹⁸

Ebből a 91 lelőhelyből összesen 7 esik a mai Szlovákia területére, a többi Magyarországon található.

A kutatás szempontjából a terület igen szerencsésnek számít. Egyrészt a bős – nagymarosi vízierőmű-komplexum tervezett építéséhez kapcsolódóan a Duna menti sávot (és hozzá tartozóan még néhány, magasabban fekvő területet is) megkutatták, illetve feltárták. Így jónéhány őskori lelőhely mellett gyakorlatilag a teljes római védőszakaszt is megvizsgálhatták, és sikerült egy majdnem teljes katasztert összeállítani a római táborokról, hídfőerődökről és őrtornyokról.¹⁹ A kutatás másik szerencsés fordulópontja volt, hogy az MTA Régészeti Intézetében az esztergomi és a dorogi járás területén fekvő lelőhelyeket jelölték ki a Magyarország Régészeti Topográfiája 5. kötetének anyagaként.²⁰ Így, egy több évig tartó intenzív levéltári- és adattári gyűjtés után, a két járás teljes területére kiterjedő terepkutatás után 43 várat és egyéb erősséget sikerült azonosítani és lokalizálni.²¹ Ezen erődítmények közé tartoznak őskori és középkori erősségek, római táborok és őrtornyok, illetve késő római erődített telepek is.

A topográfiában összegyűjtött erősségek közül 30-nak sikerült megismerni az alaprajzát, részben mo-

14 Nováki Gyula – Tolnai Gergely: Napóleon-kori sáncerődök Ács és Nagyigmánd térségében. *Castrum*, 12. (2010/2) 71–102.

15 A legújabb cikkek: Csikány Tamás: A komáromi erődrendszer elemei a Duna jobb partján. In: Magyar erődépítézet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika segítségével. Szerk.: Winkler Gusztáv. Budapest, 2003. 79–88.; Dr. Rétvári László: Komárom: geostratégiai erőterében. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Szerk.: Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza – Zürich, 2004. 169–177.; Dr. Suba János: A komáromi erődrendszer kartográfiai ábrázolásai a Hadtörténeti Térképtárban. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Szerk.: Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza – Zürich, 2004. 179–183.; Juhász Attila: A XIX–XX. századi tábori erődítések a Kárpát-medencében. Hadtörténelmi rekonstrukció térinformatikával. Budapest, 2004. 89–94.; König Frigyes: Historia picta castellorum. Erődítések és várak a Kárpát-medencében az őskortól a XI. századig. Budapest, 2010. 320–321.

16 A római kori erődítmények kutatásának újabban különös lendületet adott az az állam által is támogatott célkitűzés, hogy a Duna menti limest, azaz a Ripa Pannonica-t a Világörökség részévé nyilvánítsák.

17 Soós Elemér: Magyarország várai. Kézirat. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 3105. I–XL kötet. Az azonosított erődítmények: Bajót-Berényi vár; Bajót II. A Szarkás-hegy, Bajót és Mogyorós között; Bény, a prépostság; Bény, másik erődítmény – talán a sánc; Őrtorony láncolat Basaharcnál; Csurgó (? az olvasata bizonytalan); Dömös-Dömösmonostor; Dömös-Pilisszentlélek; Esztergom, vár; Esztergom város I.-királyi város;

Esztergom város II.-Víziváros; Esztergom város III.-Szentgyörgy-mező; Almásfüzitő-Füzítő-pusztá; Kéménd; Kesztölc-pálos kolostor; Lábatlan; Leányvár; Csenkővár-Karva; Csenkevár-Nyergesújfalu; Nyergesújfalu; Nána, Párkányána; Kakat-Párkány; Pilismarót; Sárísáp; Szentkereszt-Pilisszentkereszt; Szőlgyén; Szőlgyén; Tokod-Leányvár.

18 L. a 2. képet.

19 E kutatás során lehetett feltárni Tokodon a belső erődöt is.

20 Magyarország Régészeti Topográfiája. 5. Esztergom és a dorogi járás. Írta Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István. Szerk.: Torma István. Budapest, 1979. (a továbbiakban: MRT 5.).

21 Bajót, r.k. templom; Bajót, Berényvár; Dömös, Árpádvár, középkori erősség; Dömös, Árpádvár, bronzkori telep; Esztergom, vár; Esztergom, Víziváros; Esztergom, királyi város; Esztergom, Szent Tamás-hegy; Esztergom, Hévíz; Esztergom, Nyáros-sziget; Esztergom, Felső-sziget; Esztergom, Árpád-vár; Esztergom, Borz-hegy; Esztergom, Sípóló-hegy; Esztergom, Bánomi-dűlő; Esztergom, Béke tér; Esztergom-Hideglelőskereszt; Esztergom, Kistrázsa-hegy; Leányvár, Kolostorhegy; Mogyorósbánya, Óhegy; Nagysáp, Gedáshegy; Nyergesújfalu, Sánchehy; Nyergesújfalu, Sánchehy, római erőd (Crumerum); Nyergesújfalu, Pusztamarót; Nyergesújfalu, Kis-sánchehy; Piliscsév, Margaréta; Pilismarót, Kishegy; Pilismarót, Hosszúhegy oldala; Pilismarót-Basaharc, Dunapart; Pilismarót, Homoki Szőlők; Pilismarót, Emericiások; Pilismarót, Szobi rév (I); Pilismarót, Szobi rév II.; Pilismarót, Hajóállomás; Sárísáp, Quadriburg; Süttő, Kissánc; Süttő, Nagysánc-tető; Süttő, Alsóbikolpusztá, Leányvár; Süttő, Gerecse; Tokod-Sáncok; Tokod, Leshegy; Tokod, Várberek; Tokod, Sashegy.

dern adatfelvételek, részben korabeli ábrázolások/felmérések alapján. (A többi lelőhelyen az erődítményt az idők folyamán annyira elpusztították, hogy azoknak az alaprajza már nem állapítható meg)

A topográfiai kutatások ellenére a régészeti feltárások tekintetében a két járás területe meglehetősen gyengén áll. Kutatások voltak Esztergomban, a vár, a királyi város és a Víziváros területén, de ezeknek a településeknek az alaprajzát már korábbi forrásokból is ismertük. A pilismaróti, Castra ad Herculem tábor területén folyó kutatások részeredményeket hoztak, ám a tábor alaprajzi elrendezését nem sikerült pontosan tisztázni. Ugyanez érvényes a tokod-leshegyi kutatásokra, amelyek csak szondázó jellegűek voltak, és őskori lelőhely létét bizonyítják.²²

Teljes feltárás csak néhány római őrtoronynál történt, illetve Tokodon, Várberék lelőhelyen, ahol a késő római Gardellaca (a Notitia Dignitatum adatai szerint Cardabiaca) erődje feküdt. Mócsy András feltárásai során tisztázta a falak vonulatát, a tornyok helyzetét, és néhány belső épület elhelyezkedését.²³

A feltárt objektumok egy részénél gondot okoz, hogy nem jelent meg róluk részletes publikáció.

A dorogi és esztergomi járás (tehát a volt Esztergom megye) területén valamivel több régészeti célú légi fotózás volt, mint a volt Komárom megye területén. Egyrészt Visy Zsolt fotózta végig a Duna menti római lelőhelyeket, másrészt Czajlik Zoltán végzett légi fotózásokat a megye területén.²⁴ Természetesen, a fentebb említett kutatásokon kívül még számos felvétel készült

22 MRT 5., 329.

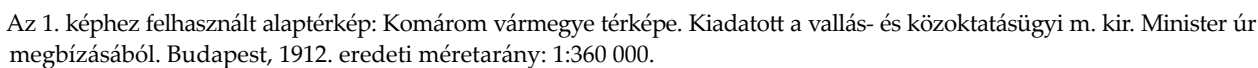
23 MRT 5., 341–344., Visy 2000. 43–44.

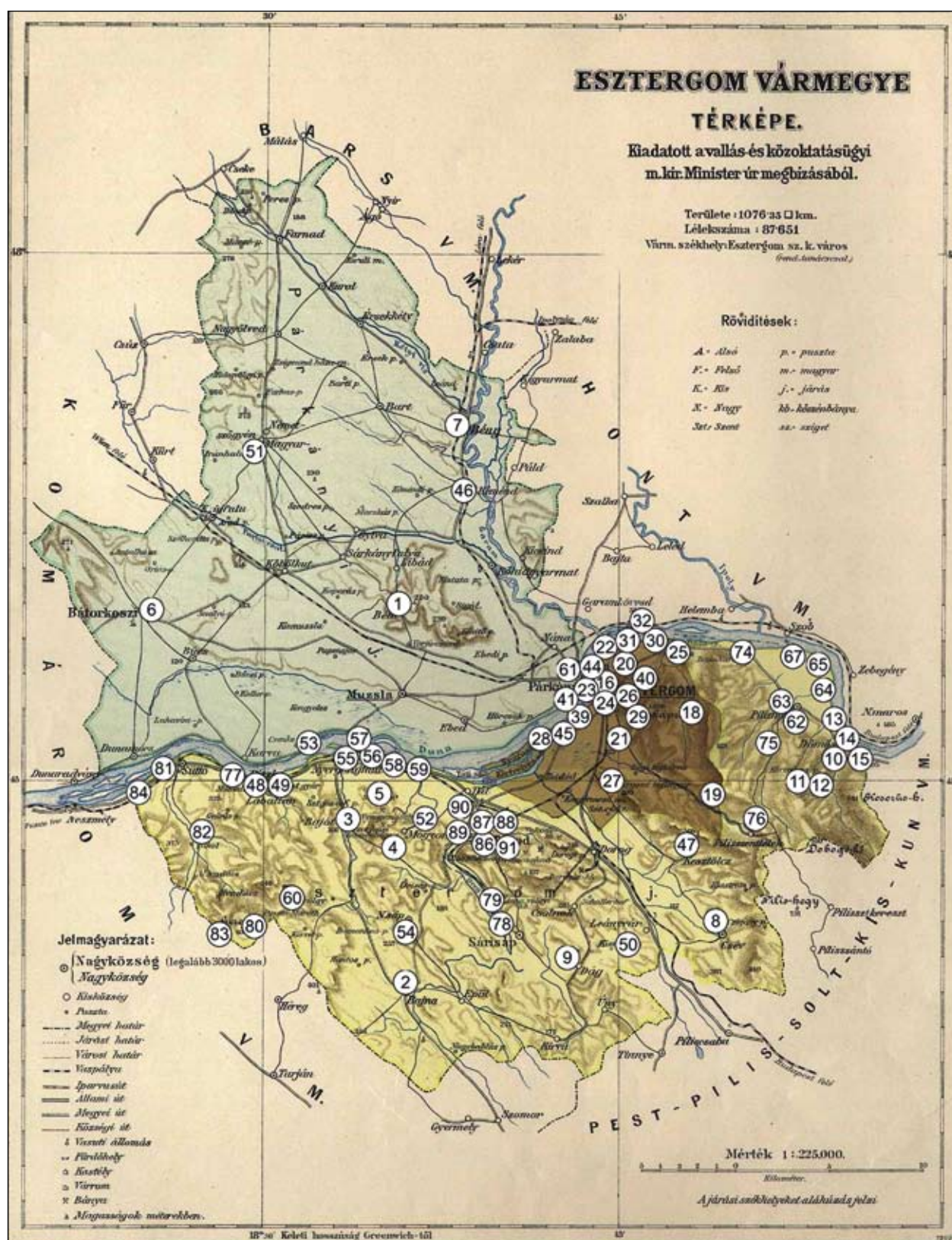
24 Czajlik Zoltán: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2002-ben. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2002.* Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 167.; Czajlik Zoltán – Tankó Károly – Winkler Móni: Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon, 2006-ban. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi

Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2006.* Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 128–129. A légi fotózott várak: Leányvár-Kolostorhegy; Nagysáp-Gedáshalom; Mogyorósbánya-Óhegy; Sárísáp-Quadriburg (a neve ellenére ez a lelőhely nem római erőd, hanem őskori, a hatvani kultúra idejére datálható helyi erődített telep); Tokod-Sáncok; Süttő-Kissánc; Süttő-Nagysánc; Tokod-Leshegy; Esztergom-Vár.

1. kép Dénes József gyűjtésében szereplő, Komárom megyei erődítmények (jelmagyarázat: r = római kori, ú = újkori, őt = őrtorony, te = templom).

1., Ács-k Ács-öt I. (r); 2., Ács-öt II. (r); 3., Ács-öt III. (r); 4., Ács-te; 5., Ács I. (ú); 6., Ács-II. (ú); 7., Ács III. (ú); 8., Ács IV. (ú); 9., Ács V. (ú); 10., Ács VI. (ú); 11., Ács VII. (ú); 12., Ács-Bumbumkút/Ad Mures (r); 13., Ács-Várhegy; 14., Ács-Vaspuszta/Ad Statuas (r); 15., Baj-Sánc (ú); 16., Bana-Várdomb; 17., Bánhida-Sánc; 18., Bokod-Gerencsér-vár; 19., Bokod-Szentgyörgyvár; 20., Bokod-Vértesszentkereszt-ek; 21., Csallóközarányos; 22., Csallóközarányos-Nagylél; 23., Császár-Apostag; 24., Csép-Sánc (ú); 25., Csicsó-k; 26., Dunaalmás-Kuruchányás (Homokbánya); 27., Dunaalmás-öt I. (r); 28., Dunaalmás-öt II. (r); 29., Ete-Sánc; 30., Felsőgalla-Csákányegyháza; 31., Gúta-Békavár; 32., Gúta-te; 33., Gyermely-Bencevár; 34., Héreg-Újhegy; 35., Hetény; 36., Hetény-k; 37., Izsa-Leányvár (r); 38., Izsa-öt (r); 39., Keszegfalva-Bálványszakállos; 40., Keszegfalva-k; 41., Keszegfalva-Vízvár; 42., Kisigmánd I. (ú); 43., Kisigmánd II. (ú); 44., Kisigmánd III. (ú); 45., Kocs-Tekevár; 46., Kolozsnéma-k; 47., Komárom; 48., Komárom-Dunai hídfő; 49., Komárom-Vágdunai hídfő; 50., Komárom-csehi; 51., Komáromszemere-(Szömöre); 52., Komáromszentpéter-Toldvár; 53., Kömlőd; 54., Környe (r); 55., Madar-Várhegy; 56., Mocsa VI. (r); 57., Mocsa VII. (r); 58., Mocsa XVII. (r); 59., Mocsa XVIII. (r); 60., Mocsa-Csém; 61., Mocsa-Csém I. (ú); 62., Mocsa-Csém II. (ú); 63., Mocsa-Csém III. (ú); 64., Nagyigmánd I. (ú); 65., Nagyigmánd II. (ú); 66., Nagyigmánd III. (ú); 67., Nagyigmánd IV. (ú); 68., Nagyigmánd V. (ú); 69., Nagyigmánd VI. (ú); 70., Nagyigmánd-Ördögárka-hegy; 71., Nagyigmánd-Várhegy; 72., Nagymegyer-k; 73., Naszály XII. (r); 74., Naszály XIII. (r); 75., Naszály XIV. (r); 76., Naszály XV. (r); 77., Nemesócsa-Halomdomb; 78., Neszmély-Kalin vára (r); 79., Neszmély-Kisvár; 80., Neszmély-Korpáskő; 81., Neszmély-Nagyvár; 82., Neszmély-te; 83., Neszmély-Tekeres-patak (r); 84., Oroszlány-Majkpuszta; 85., Oroszlány-Várdomb; 86., Perbete-Mihályvár; 87., Szomód (ú); 88., Szomód-Halom; 89., Szomód-Várhegy; 90., Szöny I. (r); 91., Szöny II. (r); 92., Szöny III. (r); 93., Szöny IV. (r); 94., Szöny V. (r); 95., Szöny VIII. (r); 96., Szöny IX. (r); 97., Szöny X. (r); 98., Szöny XI. (r); 99., Szöny XVI. (r); 100., Szöny/Brigetio (r); 101., Szöny/Brigetio-Polgárváros (r); 102., Szöny-öt I. (r); 103., Szöny-öt II. (r); 104., Szöny-Almásfüzitő/Azaum (r); 105., Szöny-Almásfüzitő-öt I. (r); 106., Szöny-Almásfüzitő-öt II. (r); 107., Szöny-Almásfüzitő-öt III. (r); 108., Szöny-Almásfüzitő-Halom; 109., Szöny-Koppánymonostor-ek; 110., Szöny-Koppánymonostor-öt I. (r); 111., Szöny-Koppánymonostor-öt II. (r); 112., Szöny-Koppánymonostor-öt III. (r); 113., Szöny-Koppánymonostor-öt IV. (r); 114., Szöny-Koppánymonostor-öt V. (r); 115., Tarján-Somlyó (ő); 116., Tarján-Kis-Somlyó; 117., Tárkány I. (ú); 118., Tárkány II. (ú); 119., Tárkány III. (ú); 120., Tárkány IV. (ú); 121., Tárkány V. (ú); 122., Tárkány VI. (ú); 123., Tata; 124., Tata-Kálvária; 125., Tata-Tóváros I. (ú); 126., Tata-Tóváros II. (ú); 127., Tóváros III. (ú); 128., Túrisszakállas-te; 129., Udvard-Csikóárok; 130., Udvard-Kálvária; 131., Udvard-te; 132., Vértesszent-Várhegy; 133., Vértessomló-Gesztes; 134., Vértessomló-Gesztes-Kisvár; 135., Vértessomló-Vitány; 136., Vértessomló-Sánc (ú)

A 2. képhez felhasznált alaptérkép: Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister úr megbízásából. Budapest, 1910. eredeti méretarány: 1:225 000

a levegőből, főleg a látványosabb erődítményekről (pl. Vitány, Gesztes, Komárom, Esztergom, Tokod), amelyek főleg idegenforgalmi, de részben a régészeti kutatások céljára is nagyon jól alkalmazhatóak, azonban ezek számbavétele meghaladná a tanulmány kereteit.²⁵

E rövid áttekintésből látszik, hogy a várkutatás szempontjából nézve e két, történeti vármegyéből egyesített terület nagyon felemás helyzetben van. A két megye részletes történelmi feldolgozása, egymásra ható történetének értékelése még várat magára, viszont a területükön írott forrásokban említett várak katalógusa már elkészült.

A várak kutatása is felemás helyzetben van. Mindkét rész megyében van olyan erősség, amelynek kutatása több éve, évtizede folyik (Tata és Esztergom), azonban mindkét helyről hiányoznak a részletes, a kutatás minden fázisát bemutató publikációk. Vannak római táborok, amelyeket részletesen kutattak, azonban minden körülményre kiterjedő, összefoglaló publikáció eddig nem jelent meg róluk (Tokod, Pilismarót, Brigetio).

Ezen kívül mindkét megyéből ismerünk számos olyan erősséget, amelyeknek mindössze a felszíni formáit ismerjük, azonban területükön nem volt semmilyen kutatás, így építéstörténetüket egyelőre nem ismerhetjük meg.

Mivel a 20. század második felében mesterségesen létrehozott megye – a római koros kutatók kivételével – kiesik a Magyarországon légi fotózással foglalkozó régészek érdeklődési köréből, egyelőre rejtőznek mindazok az objektumok, amelyeket Fejér, Somogy, Tolna és Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén e módszerrel találtak meg a kutatók.²⁶

Így elmondhatjuk, hogy ennek a történelem során soha nem létezett, a 20. században létrehozott modern megyében (amely egyesíti a kora középkori Komárom és Esztergom vármegyék Dunától délre levő területét) jelen pillanatban mintegy 229 őskori, római kori, középkori és kora újkori erődítményt ismerünk, illetve feltételezünk. A szám elég tekintélyes, azonban, amint a tanulmányban bemutatni igyekeztem, a meglehetősen nagyszámú, számos esetben csak feltételezett erősségnek csak kicsiny részén volt érdemi kutatás, mely bizonyította, vagy bizonyíthatná a helyszín valóban erődített jellegét.

Sajnos, a jelen időszakban az elpusztult, illetve, pontosabban fogalmazva: a felszínen már nem megfigyelhető erődített objektumok kutatásának jelenleg legfontosabb eszköze, a légi felderítés: a római kori emlékek kutatásának kivételével fájóan hiányzik a megye erősségei felkutatásának és összegyűjtésének eszköztárából. Bár a megye nagyjából harmadáról elké-

25 Külön meg kell említenünk a Civertan Stúdió, illetve Szabó Tibor e téren végzett munkásságát.

26 E témában ki kell emlíni Miklós Zsuzsa (Tolna és Pest megye),

Terei György (főleg Fejér megye), Czajlik Zoltán, Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén, Feld István (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) kutatásainak jelentőségét.

2. kép Dénes József gyűjtésében szereplő, Esztergom megyei erődítmények (jelmagyarázat: ek= erődített kolostor, r= római kori, k= kolostor, ő= őskori, őt= őrtorony, te= templom, ú= újkori).

1.) Béla (Alsó-)k; 2.) Bajna-Halom; 3.) Bajót; 4.) Bajót-Berényvár; 5.) Bajót-Szarkás-hegy; 6.) Bátorkeszi; 7.) Bény; 8.) Csév-Margéta-őt (r); 9.) Dág-Várhegy; 10.) Dömös-ek; 11.) Dömös-Árpádvár (ő); 12.) Dömös-Árpádvár; 13.) Dömös-őt. I. (r); 14.) Dömös-őt. II. (r); 15.) Dömös-őt. III. (r); 16.) Esztergom; 17.) Esztergom/Solva (r); 18.) Esztergom-Ákospalota; 19.) Esztergom-Árpádvár; 20.) Esztergom-Bánomi-dűlő; 21.) Esztergom-Borzhegy (Leányvár); 22.) Esztergom-Búbánatvölgy-őt (r); 23.) Esztergom-Felsősziget; 24.) Esztergom-Hévíz (Baruthkáne); 25.) Esztergom-Hidegtelek-őskereszt (r); 26.) Esztergom-Királyi város; 27.) Esztergom-Kis-Strázsahegy; 28.) Esztergom-Nyáros sziget; 29.) Esztergom-Sípolóhegy; 30.) Esztergom-Szamárd; 31.) Esztergom-Szentgyörgymező; 32.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt I.; 33.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt II. (r); 34.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt III. (r); 35.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt IV. (r); 36.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt V. (r); 37.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt VI. (r); 38.) Esztergom-Szentgyörgymező-őt VII. (r); 39.) Esztergom-Szentkirály-őt (r); 40.) Esztergom-Szenttamás hegy (Tepedelen); 41.) Esztergom-Sziget-őt (r); 42.) Esztergom-Várhegy (ő); 43.) Esztergom-Víziváros-őt (r) ?; 44.) Esztergom-Víziváros; 45.) Esztergom-Zsidód-őt (r); 46.) Kéménd; 47.) Kesztlőc-Újhegy; 48.) Lábatlan-k; 49.) Lábatlan-te; 50.) Leányvár-Kolostorhegy; 51.) Magyarszőgyén; 52.) Mogyorósbánya-Óhegy (ő); 53.) Muzsla-Csenke-pusztá; 54.) Nagysáp-Gedáshegy; 55.) Nyergesújfalu; 56.) Nyergesújfalu-Kissánc-hegy; 57.) Nyergesújfalu/Crumerum (r); 58.) Nyergesújfalu-őt I. (r); 59.) Nyergesújfalu-őt II. (r); 60.) Nyergesújfalu-Pusztamarót; 61.) Párkány; 62.) Pilismarót-Kishegy (ő); 63.) Pilismarót-Kishegy/Castra ad Herculem (r); 64.) Pilismarót-Malompaták (r); 65.) Pilismarót-őt. I. (r); 66.) Pilismarót-őt. II. (r); 67.) Pilismarót-őt. III. (r); 68.) Pilismarót-őt. IV. (r); 69.) Pilismarót-őt. V. (r); 70.) Pilismarót-őt. VI. (r); 71.) Pilismarót-őt. VII. (r); 72.) Pilismarót-őt. VIII. (r); 73.) Pilismarót-őt. IX. (r); 74.) Pilismarót-őt. X. (r); 75.) Pilismarót-Sáncok hegye; 76.) Pilisszentlélek-ek; 77.) Piszke-őt (r); 78.) Sárísáp (ő); 79.) Sárísáp-Zámok; 80.) Süttő-Gerecse (ő); 81.) Süttő-Kissánc (ő); 82.) Süttő-Leányvár; 83.) Süttő-Nagy-Gerecse (ő); 84.) Süttő-Nagysánc-tető (ő); 85.) Süttő-Nagysánc (ő); 86.) Tokod-Csurgóvár; 87.) Tokod-Leányvár; 88.) Tokod-Leshegy (ő); 89.) Tokod-Sáncok (ő); 90.) Tokod-Sas-hegy; 91.) Tokod-Várberék (r)

szült a régészeti topográfia kötete, elkészültének idején még nem alkalmazták, nem alkalmazhatták a légi fotózási eljárást. Így feltételezhetjük, különösen az elmúlt időszakban megjelent regionális vártopográfiai katalógusok alapján, hogy a megye területének módszeres végigfotózása az eddigieknél is nagyobb számú, eddig ismeretlen, számunkra új erősség létét fogja bizonyítani.

Összefoglalva a leírtakat, azt kell megállapítani, hogy bár Komárom-Esztergom megye az egyik legkorábbi olyan helysín, melyről topográfiai kötet jelent meg, a megye várkutatása mégis nagyon kezdeti

állapotban van. A gyakran felmerülő igényre, miszerint el kellene készíteni a terület teljes erősségkataszterét, még nagyon sokat kell várni. A már megjelent, feldolgozott megyékhez hasonlóan itt is el kellene végezni a terület többszöri, szisztematikus légi fotózását, a megismert objektumok legalább részbeni feltárását, illetve a már feltárt várak ásatási eredményeinek mihamarabbi nyilvánosság elé tárását.

Amint ezek a kutatási eredmények elkészülnek, lesz lehetőség arra, hogy a korábbi regionális várkataszterekhez méltó módon megjelenhessen Komárom-Esztergom megye várainak katalógusa is.

Tomka Gábor

16. SZÁZADI KÁLYHACSEMPÉK AZ ÓNODI VÁR ÁSATÁSÁBÓL III.

Erények, hősök, emberevők

Az ónodi várban 1985–1991 között Révész László vezetésével, majd 2003–2006 között vezetésemmel folytak régészeti feltárások. Eddig (elsősorban a már restaurált és leltározott 1985–1991 között feltárt leletanyagból) négy kályhacsempecsoport feldolgozása készült el.¹ E dolgozatban néhány további, 16. századnak tartható kályhacsempét ismertetek.² A kályhacsempék típuscsoportjait folyamatosan számozva, ez alkalommal az V–VI. csoportokat mutatom be.

V. „Erények”-csoport

Világos vörösré (MSCCH 2,5YR6/6) égetett, mintegy 3–5% apró, főként sötét színű kavicsos és kevés fehér színű zárvánnyal soványított anyagú, szemcsés felületű, keményre égetett agyagból készült csempék. A kályhacsempék előlapjának hátoldalán többnyire halvány textillenymat látható. Az elő- és oldallap kapcsolódásának szilárdságát a két lap közé tapasztott, majd gondosan elsimított agyaghurkákkal erősítették meg. Létezik középen (ismeretlen irányban) átszúrt példány is. Az egyik párkánycsempetípus oldallapját vízszintes irányban, középen szúrták át. Az előlapot vastag fehér engóbréteggel vonták be. Az engób vastagsága nem egyenletes, a domborodó felületeken rendszerint vastagabb. Mivel a minta finomságait ez az engóbréteg adja vissza, ezért a fehér bevonat a préseléskor már jelen volt. Az agyagpépet tehát vagy a negatívba öntötték, majd rápréselték az alaptestet, vagy bevonták az alaptestet, és együtt préselték a negatívba. A szélek felé elvékonyodó, a kidomborodásoknál megvastagodó bevonat inkább az első feltételezést látszik megerősíteni. Az engóbozott sima, finoman modellált, de kevésbé plasztikus felületre

vitték fel a zöld ólommázatot, mely így szokatlanul fényes. Színe a világos- és sötétzöld között (RAL 6010, 6017, 6018) között változik. A párkánycsempéken növényi motívumokat, a többi csempén stilizált architektikus keretbe foglalt figurákat ábrázoltak. E csoport elkülönítését egyedi jellegzetességei viszonylag problémamentessé teszik.

Az 1985–1991 közötti feltárásokon előkerült leletanyagból mindössze 54 db töredék tartozik ide, melyeket öt típusba soroltam. A típusok száma ennél minden bizonnyal magasabb, azonban az az öt db apró töredék, melyről csupán a csoportozáshoz tartozást lehet igazolni, nem adott lehetőséget további típusok meghatározására.

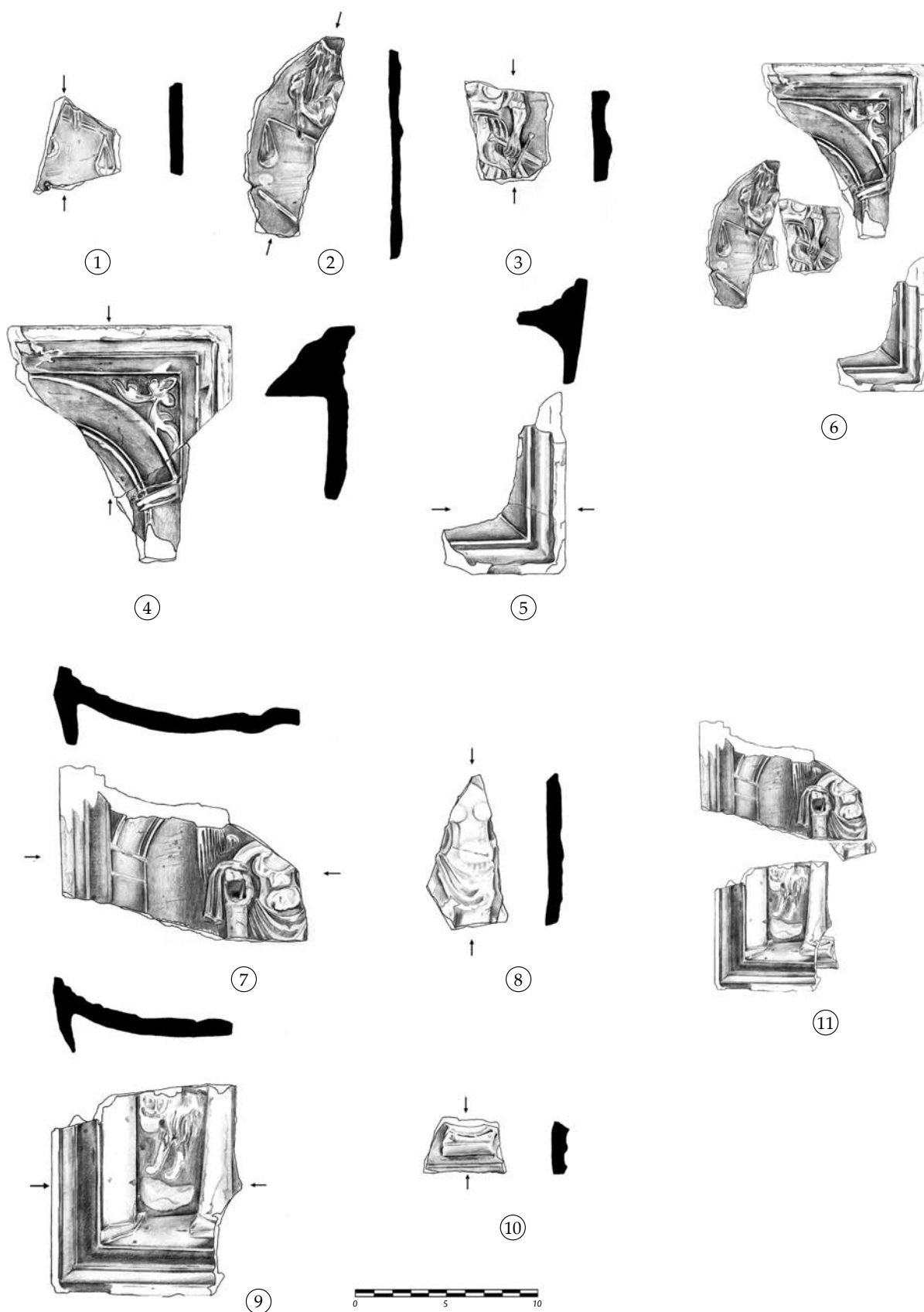
Az apró töredékek alapján az egyik közel négyzetes előlapú csempén *Iustitia* (az Igazság) perszifikációját ábrázolták (V/1. típus). A felsőtestén szoros ruhát viselő alak attribútumként kétkarú mérleget és kardot tart (1. kép. 1–5.; a töredékek összerajzolva: 1. kép. 6.). A leltározott leletanyagból mindössze öt töredék köthető biztosan e típushoz.

Egy másik, szintén töredékes csempén oszlop részletét, valamint egy sajátos rövidülésben ábrázolt oroszánt láthatunk (V/2. típus). E csempén Fortitudo (az Erő) megszemélyesítését ábrázolták (1. kép. 7–10.; a töredékek összerajzolva: 1. kép. 11.). A leltározott leletanyagból az előző típushoz hasonlóan, mindössze 5 töredék származik biztosan e típusból. Mivel az V/1 és V/2 típusok keretelése egyformának tűnik, további 15 db kerettöredékről csak valószínűsíthetjük, hogy a fenti két típus egyikéhez tartoztak.

A téglalap alapú hasáb formájú kályhatest sarkain feles méretű, az erényalakos csempékhez hasonló profilozású darabok csatlakozhattak a figurális csempékhez (V/3. típus, 2. kép. 1.). E típusból mindössze hat

1 Tomka Gábor: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásai. *Archaeologiai Értesítő*, 132. (2007) 241–266. (a továbbiakban: Tomka 2007); Tomka Gábor: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009. 359–383. (a továbbiakban: Tomka 2009).

2 A tanulmány előadás formájában elhangzott 2010. ápr. 10-én, Visegrádon, a Sabján Tibor emlékének szentelt konferencián.

1. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1–6. V/1 típus; 7–11. V/2 típus. Rajz: Andics Bernadett

töredék található a leltározott leletanyagban, és az azonos keretelés miatt tíz további töredékről nem dönthető el, hogy az V/1–V/3 típusok közül melyikhez is tartozhatott.

Az V/1 és V/2 típusok alapján a csempék mintakincsét az Erények ábrázolásának egyik sorozatából merítették. Az eddigi leletek alapján azonban nem valószínű, hogy mind a hét sarkalatos erény szerepelt volna a csempéken.

A csempék pontos, vélhetően dúcazonos analógiái ismertek Füzeről.³ E lelőhelyről az Ónodról is ismert két erényalak töredékei láttak napvilágot, feltehetően itt is a hiányos sorozatból állítottak össze egy kályhát.

A kályha párkányaiból egyelőre csak apróbb részek ismertek. A filigránabb, növényi díszes frízzel, tojással díszített párkány (V/4. típus, 2. kép. 2–4.) osztópárkányként, vagy elnyújtott profilja miatt koronázópárkányként funkcionálhatott. A robusztusabb, levéssorral díszített párkány talán a lábazathoz tartozhatott (V/5. típus, 2. kép. 5–6.). Vélhetően ugyanehhez a csempéhez, a csempe alsó részéhez tartozott két további töredék is (2. kép. 7–8.). Az V/4 típus dúcazonos analógiáját Sárospatakon (?) találták meg.⁴ E példány alapján a sarokalak női akt, előtte madár (kakas) és talán stilizált mondatszalogot tartó apró férfialak áll (3. kép. 1.). A talányos ábrázolást egyelőre nem sikerült megfejtenem. Bár meztelen női alakot madárral Leda és a hattyú ábrázolásokon láthatunk⁵ (3. kép. 2.), Hans Sebald Beham itt bemutatott metszete csak távolról emlékeztet csempénk kompozíciójára, valamint nehezen volna magyarázható a hattyú felcserélése egy kakassal. Nem zárható ki, hogy az ábrázolás az erényalakok sorozatához illeszkedve moralizáló szimbólumokat takar.

Erényalakok ábrázolása kályhákon különösen a 16. század harmadik negyedében gyakori. Holl Imre a reneszánsz kályhákról írt tanulmányában egy Iustitia-ábrázolásos egri kályhacsempét is bemutat,⁶ melynek kályháját egy 1551-ben Bécsben vásárolt kályhával azonosítja.⁷ Az egri csempe azonban az ónodiaknál jóval magasabb művészi színvonalat képvisel. Peter Flötner 1540 körül készített erényalakos plakettsoro-

zatát követi egy soproni Fides ábrázolás. Az 1560–1580-ra datált sorozat *Iustitiája* Ausztriában került elő,⁸ közeli párhuzamait straubingi műhelyletek között találták.⁹ Az Igazságot ábrázoló, 1561-es évszámú példány ismeretes Dél-Németországból.¹⁰ A kályhacsempéken megjelenő erényábrázolások tehát nyugati előképek nyomán terjedhettek el hazánkban.

Az általam ismert előképek közül a legközelebbi Hans Sebald Beham 1539-es *Iustitiája* (3. kép. 3.).¹¹ A füzéri és ónodi csempék oldalfordítottak, a kard azonban a metszettel megegyezően jobbra mutat. A kompozíció e különbségtől eltekintve egyértelműen Behamtól eredeztethető. Füzeri töredékeken még a Iustitia előtt álló egyik súly és rúd, valamint kissé eltorzult alakban a mögé helyezett, eredetileg fedeles és füles mérőedény is felfedezhető. Beham metszetét a német területeken is felhasználták kályhacsempék grafikai előképeként.¹²

Fortitudo előképét Hans Sebald Beham metszet-sorozatának másik tagján fedezhetjük fel (3. kép. 4.).¹³ Az ábrázolás itt is oldalfordított, a metszeten az orosz-lán mellső két lábát az oszlop takarja. A rokonság azonban ennek ellenére is nyilvánvaló.

Az V. csoport kályhacsempe-töredékeinek közel fele a várbelső különböző helyeiről, vagy közelebből nem azonosítható lelőhelyről került elő. Révész László ásatásain a közelebből meghatározható lelőhelyű példányok negyede (26%-a) a vár délnyugati bástyájának feltöltéséből (5. szelvény) került elő. E feltöltés korát az ágyúdomb építésének vagy megemelésének korára (legkésőbb 1640 körül) tehetjük. A nyugati fal belső oldalán nyitott szelvényből 2003-ban (30. szelvény) gazdag kályhacsempe-leletanyag bukkant elő. Ezt a réteget egyértelműen a nyugati várfal megemelése után (1640 körül) hordták fel az ágyúdombra. E leletegyüttesből hiányoztak a várbelső 1688-ban bekövetkezett pusztulásának lelethorizontjához tartozó kályhacsempetípusok. Ezek alapján a réteg nagy biztonsággal keltezhető a 17. század közepére. A leletegyüttesből több, az erényalakos kályhához tartozó töredék látott napvilágot. Révész László leleteinek másik nagy része (29%) a 7. árokból, annak

3 Gyuricza Anna: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Borsodi kismonográfiák, 37. Miskolc, 1992. 47., 35. típus.; Simon Zoltán: A füzéri vár a 16–17. században. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 1. Miskolc, 2000. 97–98., 40. ábra, 1–3. (a továbbiakban: Simon 2000).

4 Sabján Tibor: Nagy kályhaskönyv. Budapest, 2003, 321.

5 The Illustrated Bartsch 15 (Ed.: Robert A. Koch), New York, 1978, 78., 112 (a továbbiakban: TIB 15) http://www.spaightwoodgalleries.com/Media/Old_Masters/Beham/Beham_Leda_Swan2.jpg.

6 Holl, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn – V. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45. (1993) 279., 280. Abb. 49. (a továbbiakban: Holl 1993).

7 Holl 1993. 282., 284.

8 Holl 1993. 285–286.

9 Holl 1993. 287.

10 Strauss, Konrad: Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg. Strassburg, 1926. T. XII., Abb. 57.; Strauss, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien. II. Basel, 1972. Abb. 127.

11 TIB 15, 84., Nr. 132. A grafikai előképre Döry Lajos hívta fel a figyelmemet, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

12 Lutz, Dietrich: Ofenkacheln aus Heilbronn und Umgebung. *Heilbronner Museumshefte*, 2. Heilbronn, 1973. 50–51; Unger, Ingeborg: Kölner Ofenkacheln, Kölnisches Stadtmuseum. Köln, 1988. 132. (Az utóbbi adatot Döry Lajosnak köszönöm).

13 TIB 15, 85., Nr. 135.

főként nyugati, a várudvarra húzódó részéből került elő. Ez a lelőhely sem a kályha, hanem csak a hulladékba került csempék elhelyezésének helyére utalhat.

A kályha építési korának meghatározásához a Füzerén előkerült töredékeket hívhatjuk segítségül. Az elsőként feldolgozott két kályhacsempecsoporthoz (I. és II. csoport) párhuzamai szintén Füzeréről és Sárospatakról ismertek. Ezekről korábban kimutattam, hogy a 16. század második harmadában (illetve egyes csempék talán még korábban, 1520 előtt) készülhettek.¹⁴ A térben kissé távolabbi párhuzamok itt jól voltak magyarázhatók a közös birtokossal. Ez alapján feltehető, hogy a helyi, világosra égő agyagtól eltérő anyagú V. csoport is a közös birtokos révén került Füzerre és Ónodra. Mivel e várak Perényi Gábor haláláig (1567) voltak közös kézben, vélhető, hogy a csoport 1567 előttre keltezhető. Mivel az idézett Beham-metszetek 1539-re, illetve az 1540-es évekre keltezettek, az 1540-es éveknél korábbra a csoport nem helyezhető. Perényi Péter fogságának (1542–1547), és Perényi Gábor kiskorúságának ideje alatt kevésbé valószínű a Perényi-várakban olyan nagyobb szabású felújítás, mely párhuzamosan azonos műhelytől rendelt, s talán távolabbról szállított kályhák felállításával járhatott. Ezért, véleményem szerint a kályhákat az 1550-es vagy az 1560-as években állíthatták fel.

VI. csoport

A VI. csoportba sorolt csempetípusok, a korábban bemutatottakkal ellentétben, nem alkotnak egyértelműen zárt csoportot. Az anyag és a kidolgozás eltérő jegyei alapján valószínű, hogy nemcsak hogy nem egy kályhához tartoztak, de valószínűleg több műhelyből is származnak. E csoportot közös jellemzőik miatt mégis együtt tárgyalom. A csoportba sorolt kályhacsempék mindegyikének anyaga világos (első sorban sárgásfehér), gyakran apró fekete zárványokkal (soványítással). A mázatlanul maradt felületek sárgásra színeződtek, míg a törésfelületek inkább piszkosfehér színűek. Jellemző rájuk a vastag, robusztus kialakítás, és sok esetben a halvány hátoldali textillenymat. Az előlap és az oldallap találkozását belülről agyaghurkával erősítették, s ennek elsímításakor gyakran a hátlap egy részén is elsímítették a textillenymatot. Zöldes mázszínük nem teljesen egyforma,

de a vastag, kissé gondatlanul felvitt mázazás jellemző. A csempék kerete rendszerint mázatlanul maradt. Az ágyúdomb magasításának az V. csoport bemutatásánál már említett feltöltéséből nagyobb számban kerültek elő egymás közeléből e csempék töredékei.

Az ehhez a csoporthoz tartozó második leggyakoribb négyzetes előlapú csempe (a leltározott leletanyagban 22 db töredék) olaszkoszorút ábrázol (VI/1 típus). Egyszerű keretük erőteljesen kiugrik, oldallapjuk rövid. Négy altípust különítettem el.

Az első (VI/1a, 4. kép. 1.) robusztus kialakítású, előlapjának vastagsága 0,9–1,6 cm. Hátoldala sík, hátoldali textillenymat nincs. Rövid oldallapjának, mely az előlap felső síkjától mérve 4,4–4,8 cm, a kiugró kerettel együtt: 5,7–6,4 cm mély, vége bunkósan profilált, e profilt azonban néhol utóbb felragasztott agyaghurkával eltüntették. Valamennyi vizsgálható sarokrészen átlós irányú, kívülről befelé áthatoló átszúrás figyelhető meg. Mázazása vastag, az egyenetlen felületben megülő helyenként vastagabb máz miatt foltos.

A négy szalaggal átkötött koszorú bogyci körte alakúak, a levelek élesen kiugranak a koszorú körívéből. A koszorút átkötő szalagok gyöngysora domború. Az óramutató járása szerint a koszorút kívülről követő szalag megelőzi a masnit. A masnik közül kettőben biztosan nem, egyben pedig biztosan volt pont belül. 9 töredék sorolható ide a leltározott anyagból. Az altípus dúcazonosnak tűnik egy diósgyőri csempével.¹⁵

A hasonlóan elrendezett szalaggal és masnival, valamint szintén domborodó gyöngysorral ékesített átkötő szalagokkal jellemezhető VI/1b altípus hátoldala textillenymatos (4. kép. 2.). A hátoldal nem sík, domborulatai követik az előlap mintáját. A három töredék messzemenő következtetésekre nem alkalmas, vélhetően azonban a csempe mérete valamelyest kisebb volt a VI/1a altípusnál.

A hosszú szárú masnik közül legalább az egyik belső részében bizonyosan kialakítottak egy domború pontot.¹⁶ Az egyik töredék¹⁷ csempéje nem zöld, hanem barnássárga mázú volt. Az altípus azonossága egy diósgyőri csempével¹⁸ nem zárható ki, az egyetlen koszorútöredék¹⁹ egyenes hátú levele alapján azonban nem is valószínű.

A négy leltározott töredék által képviselt VI/1c altípus hátoldalán nincs textillenymat, a hátoldal sík (5. kép. 1.). A csempe a VI/1a-hoz képest filigránabb

14 Tomka 2007. 256–258.

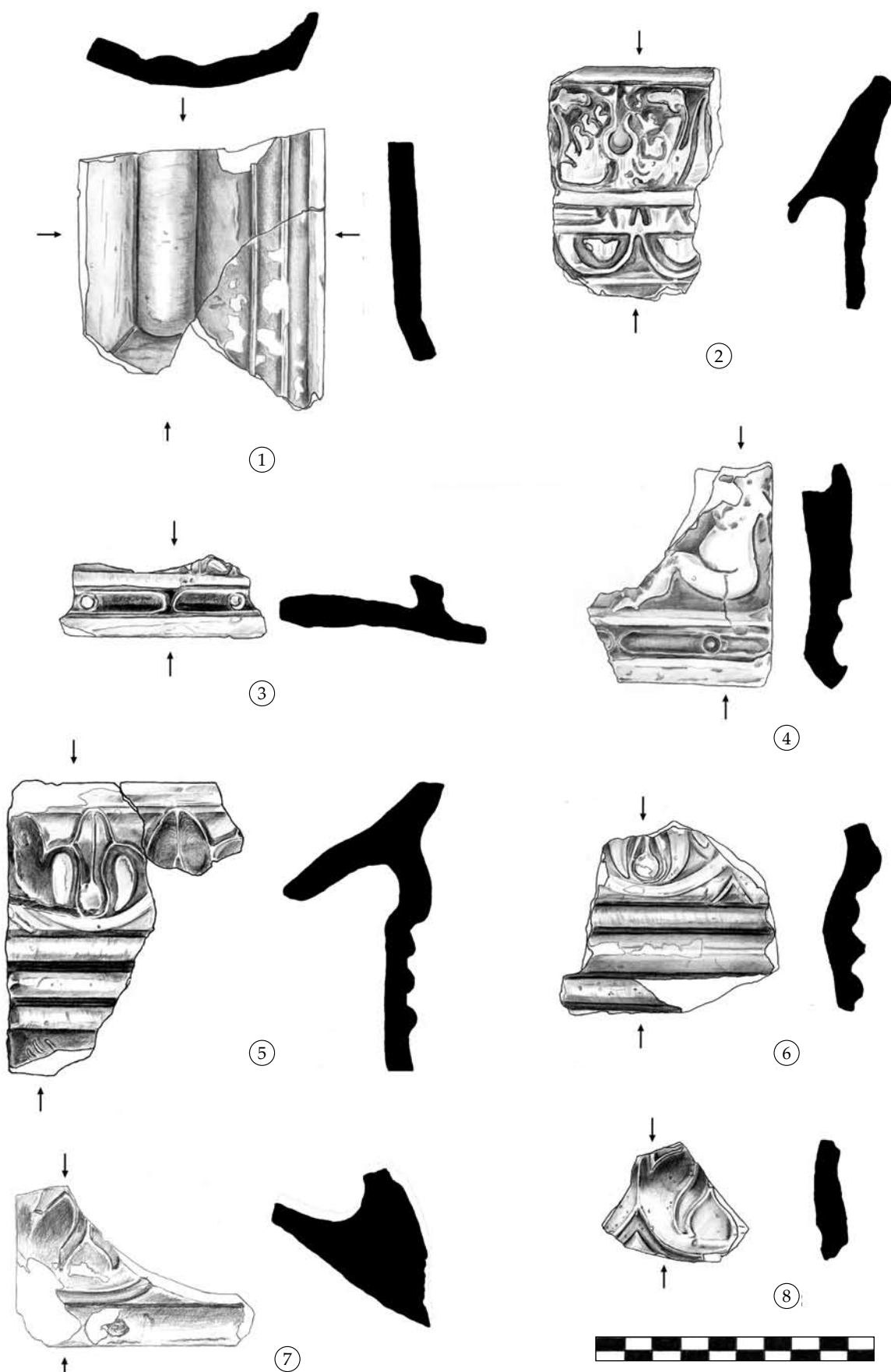
15 Boldizsár Péter – Kocsis Edit – Sabján Tibor: A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 8. Miskolc, 2010. 161., 114. rajz. (a továbbiakban: Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010).

16 Herman Ottó Múzeum, Miskolc (a továbbiakban: HOM) 85.33. 919. és 87.1.1366.

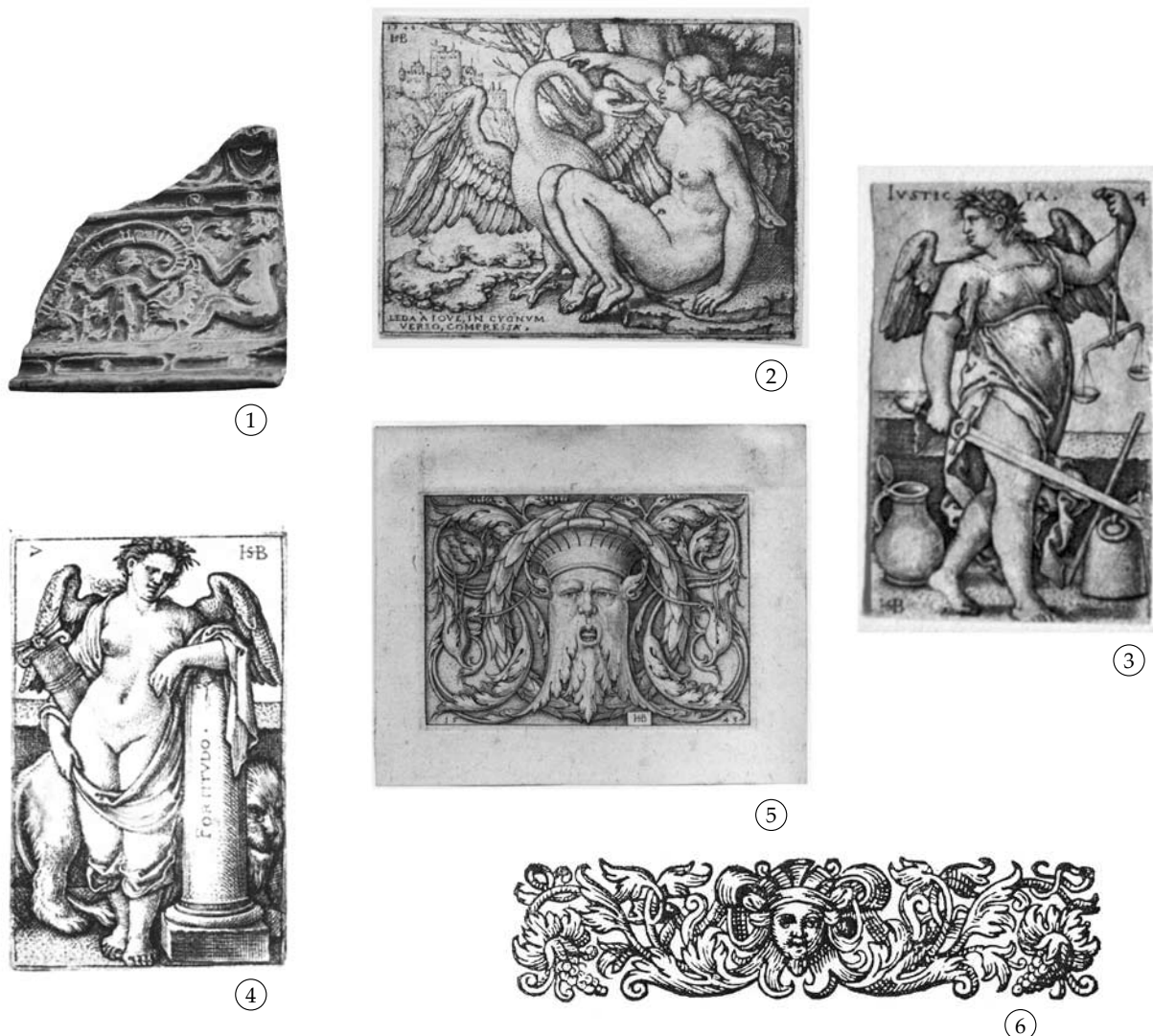
17 HOM 87.1.1366.

18 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 161., 115. rajz.

19 HOM 92.1.1904.D.

2. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. V/3 típus; 2–4. V/4 típus; 5–8. V/5 típus. Rajz: Andics Bernadett

3. kép 1. V/4 típus párdarabja Sárospatakról (Sabján 2004 nyomán); 2–5. Hans Sebald Beham rézmetszetei; 2. Léda és a hattyú; 3. Iustitia; 4. Fortitudo; 5. díszített maszk; 6. könyvdísz a bártfai Gutgesell nyomdából

kialakítású, előlapjának vastagsága 0,6-0,9 cm. Az oldallapok sarkai nincsenek átszúrva, az oldallapok külső oldala horonnyal profilált.²⁰

A koszorú körül lebegő szalag előtt jár a masni, azaz a minta a VI/1a-b változatok tükörképe. A koszorúban az átkötő szalagok közötti mezőben 3-3 bogó helyezkedik el. Ezek alapján az altípus közel áll egy Diósgyőrből közölt típushoz,²¹ a koszorú halványan kivehető rácsozása miatt²² a dúcazonosság is felvethető, azonban a levelek szélének és erezetének pontosabb megformálása miatt nem teljesen bizonyos.

A VI/1d altípus hátoldala textillenymatos (5. kép. 2.). A hátoldal követi az előlap domborulatait. A koszorút átfogó szalagok gyöngysorát homorúan képezték ki. A koszorút alkotó levelek íves hátúak, a ko-

szorú negyedeiben 3-3 bogódísz látható. További töredékek alapján még további változatok is valószínűsíthetők (5. kép. 3.).

A töredékek alapján legalább négy hasonló dúcot használtak az ónodi vár kályháihoz. A típus analógiája a diósgyőri várból ismert.²³ Az immár pontos felmérések alapján egy dúc bizonyosan, két további esetlegesen azonos mindkét várból. Bizonyos azonban az is, hogy mindkét lelőhelyen találhatók olyan töredékek, melyek dúcazonos példányai a másik lelőhelyről nem ismertek.

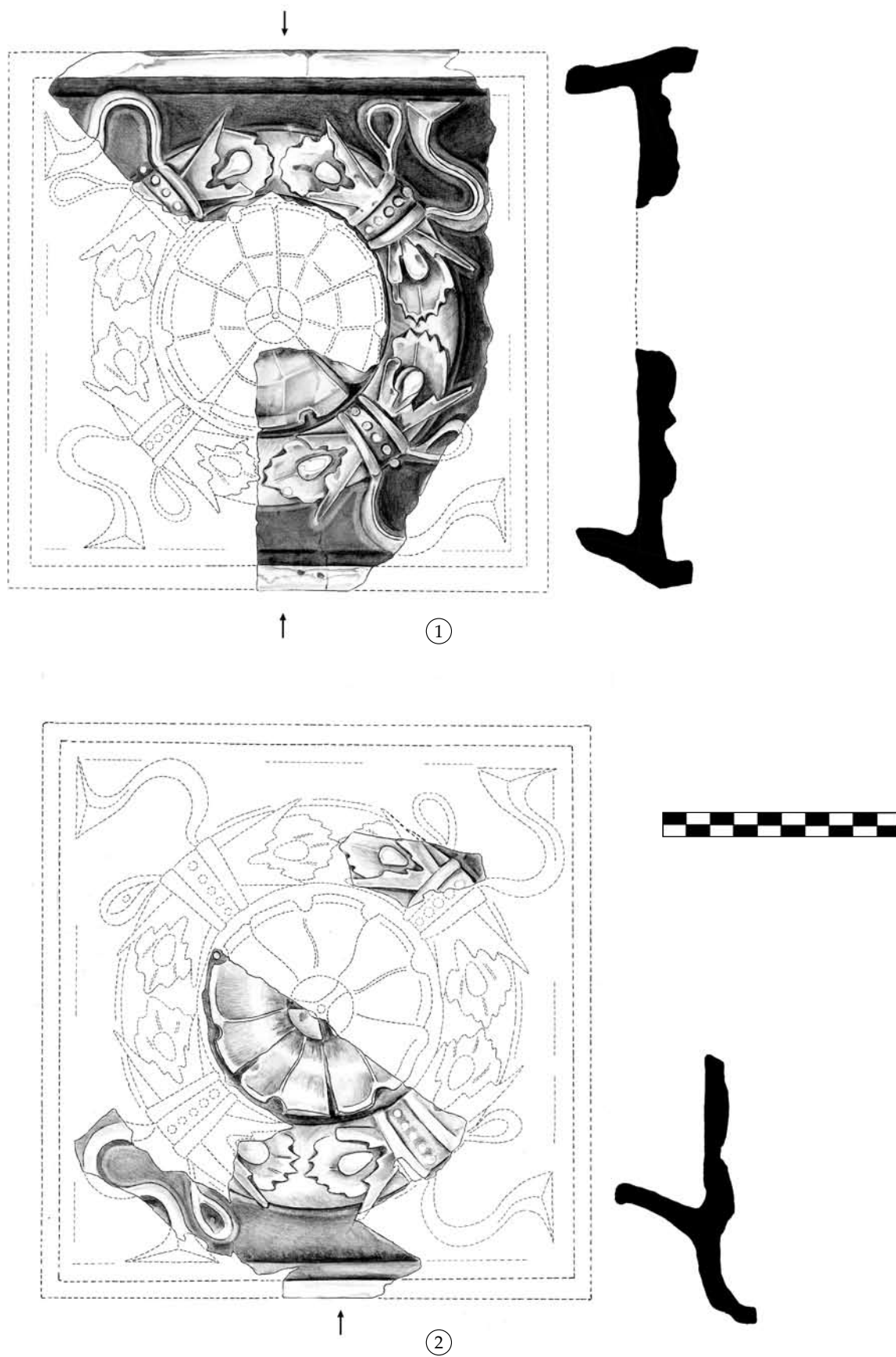
A VI. csoport legnagyobb mennyiségben előkerült (23 db töredék a leltározott leletanyagban) téglalap előlapú típusa a VI/2 típus (6. kép. 1.). Anyaga azonos a VI. csoport többi típusáéval, néhány példány

20 HOM 92.1.1152. és HOM 92.1.1984.B.

21 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 160., 112. rajz.

22 HOM 85.33.919.

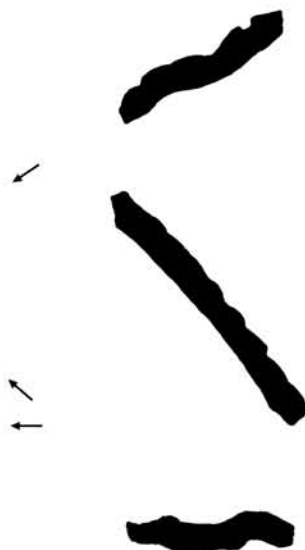
23 Czeglédly Ilona: A diósgyőri vár. Budapest, 1988. 102. (a továbbiakban: Czeglédly 1988); Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 44–45., 160–162.

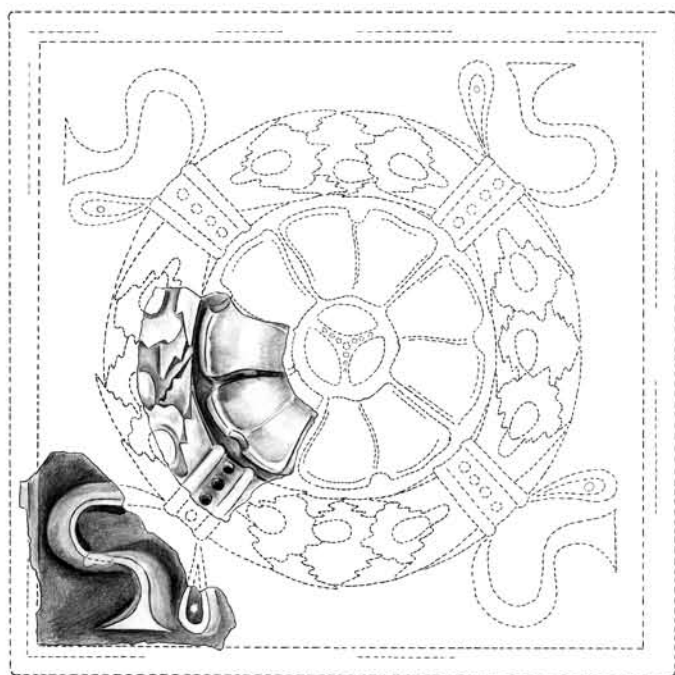
4. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/1a típus; 2. VI/1b típus. Rajz: Andics Bernadett

①

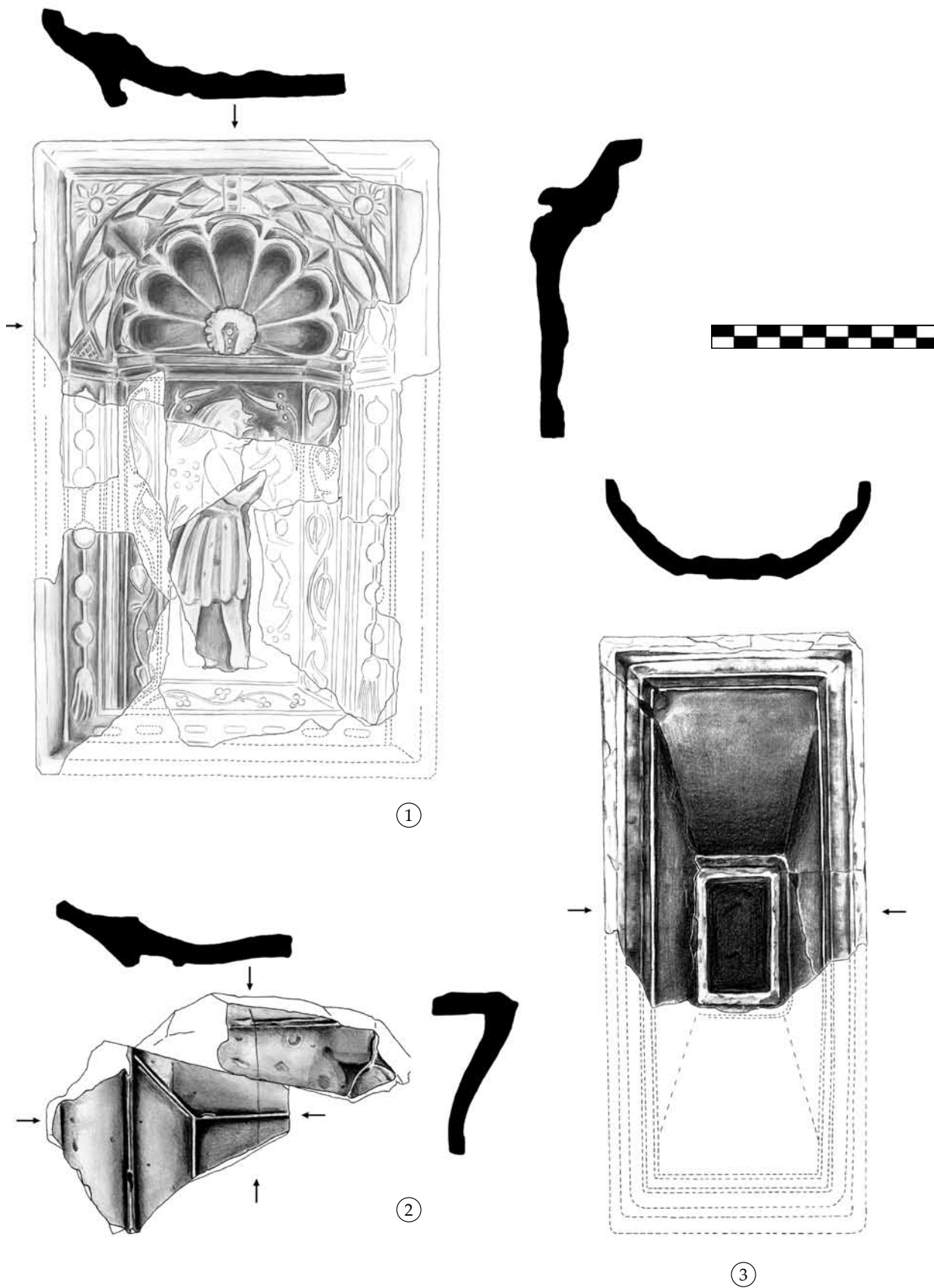
③

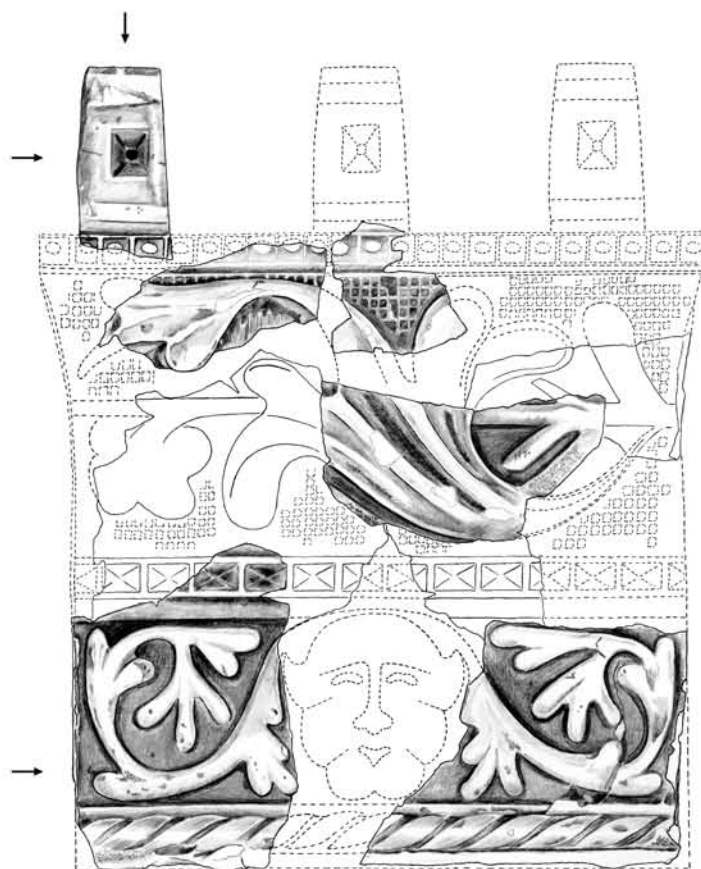
②

5. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/1c típus; 2. VI/1d típus; 3. VI/1e (?) típus töredéke. Rajz: Andics Bernadett

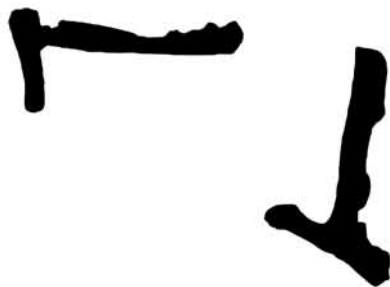
6. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/1c típus; 2. VI/1d típus; 3. VI/1e (?) típus töredéke. Rajz: Andics Bernadett

① ↑

②

7. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/1c típus; 2. VI/1d típus; 3. VI/1e (?) típus töredéke. Rajz: Andics Bernadett

cserépanyaga azonban rózsaszínes árnyalatú. A kályhacsempéből minden bizonnyal két, csupán apró részletekben eltérő változatot használtak. A 18 db-bal képviselt VI/2a ábrázolása volt a nagyobb méretű, a szélénél kissé megvastagított oldallapot rendszerint a külső oldalról még egy rákent agyagréteggel is megerősítették. A különösen vastag részekben az égetés során a cserépanyag belseje helyenként szürkés árnyalatú maradt. Máza főként sötétzöld színű. Hátoldali textillenymat csak néhány esetben volt megfigyelhető. A VI/2a azonos dúcából készült az egyik diósgyőri csempével.²⁴

A csupán kis töredékekből ismert VI/2b hátoldalán textillenymat eddig nem fordult elő, az oldallap külső megerősítése pedig elmaradt. Az oldallap külső oldala horonnyal profilált. Ebből az altípusból sötétebb zöld mázas töredék egyelőre nem ismert, bár ennek oka lehet az is, hogy az ismert öt töredék valószínűleg csak két csempéből származik. A kevés töredék miatt a VI/2b megítélése bizonytalanabb, azonban egyelőre úgy tűnik, azonos dúcából készült a típus másik Diósgyőrről előforduló változatával.²⁵

A kályhacsempetípus ábrázolásának értelmezése nem egyértelmű. Első feldolgozójának értelmezése szerint gyermekét felfaló nőt kívántak a csempén megjeleníteni.²⁶ Újabban a diósgyőri kályhacsempéket részletesebben feldolgozó kutatói munkaközösség mesebeli emberevő óriást lát a főalakban. Meggyőző érvek szerint a térdig érő felsőruha, a vállig érő haj inkább férfiembert jellemezhet. A vitathatatlanul azonos előképű diósgyőri plasztikus díszű korsó figurájának pedig nem hosszú haja, hanem csuklyája van.²⁷ Mesék, fabulák megjelenítése középkori kályhacsempéken gyakori volt.²⁸ Megfontolandónak tartom, hogy a korábban bemutatott V. típuscsoporthoz, és számos további, a 16. század közepére és második felére keltezhető kályhacsempéhez hasonlóan ennek az ábrázolásnak is metszetsorozatokban lehetne keresni az előképét. Bár erre a feltételezett előképre egyelőre nem sikerült rábukkannom, két téma is potenciális előképe lehetett e kompozíciónak. Az erények gyakran ábrázolt sorozatának egyik *Caritas*-típusa magához emeli gyermekeit.²⁹ Ha elfogadjuk az emberevő óriás értelmezést, akkor esetleg eredetileg bolygó-per-

szonifikációra is gyanakodhatunk: Szaturnusz felfalja gyermekeit.³⁰ Ha volt is efféle előképe az ábrázolásnak, az ónodi kályhán már csak az eredeti jelentésétől megfosztott, csupán díszítő elemként történő alkalmazását tarthatjuk valószínűnek.

Anyaga alapján e csoporthoz kell kötnünk azt a kvádermintás feles méretű csempét (VI/3, 6. kép. 2.),³¹ melynek hátoldalán halvány textillenymat figyelhető meg. Az egyetlen töredék alapján feltehetően e csempékből csak néhány darab készülhetett. Talán valamelyik kályha téglalap alapú hasáb alakú alsó részének sarkain állhattak. Egy további kvádermustrás csempetípus (6. kép. 3.) besorolása a VI. csoportba nem teljesen egyértelmű, mivel fehér anyagában a jellegzetes soványítóanyag nem található meg. E csempének oldallapja nem volt.

A reneszánsz kályhák jelentős részén alkalmazhattak kvádermustrás csempéket, amint ezt Holl Imre gyűjtése is bizonyítja. Az általa bemutatott példányok a 16. század első felére keltezhetők.³²

E csoporthoz soroltam egy több darabból rekonstruált, aránylag gyakori (16 db leltározott töredék) maszkos párkánycsempét is (VI/4, 7. kép. 1.). Anyaga megegyezik a VI. csoport többi csempéjével, de a kevés ismert töredék többségének mázazása gyengébb minőségű, szemcsés. A csempe oldallapjának alja egyenesre nyomott, kívülről horonnyal profilált. A pártás csempetípusnak megfelelően az oldallap csak a csempe alsó kétharmadát kereteli, felette az előlap kihajlik, majd függőleges pártafokokban végződik. A párkányokon megszokott módon az oldallapokat kétoldalt, középen szúrták át. Előlapjának alsó részén kötél díszít imitáló ferde bevágásokkal tagolt pálca felett levélmaszkos férfifej, két oldalt viszcacsavarodó levelekkel. Felette benyomkodott gúlasortagolás felett rácsozott háttér előtt ágra csavarodó levélornamentika. E szakaszt felülről négyzetekbe helyezett pontsor zárja le. A csempe tetején benyomott gúllal gazdagított pártázat emelkedett, bár volt olyan csempe, ahol e pártát még az égetés előtt eltávolították.³³ Pontos párhuzama Diósgyőrből,³⁴ mázatlan változata a Magyar Nemzeti Múzeum törzsgyűjteményéből (sajnos ismeretlen lelőhellyel) idézhető.³⁵

A diósgyőri kályhacsempéket feldolgozó szerzők

24 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 44–45., 36. kép A és 163., LXXIV. t. 118.

25 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 44–45., 36. kép B és 164., LXXV. t. 119.

26 Bárdos Edit: 16–17. századi figurális kályhacsempék a diósgyőri várból. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 15. (1972) 61. (a továbbiakban: Bárdos 1976).

27 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 46.

28 Holl Imre: Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban. *Archaeologiai Értesítő*, 135. (2010) 112–117., 122–127.

29 Például Hans Sebald Beham egy metszetén TIB 15, 84., Nr. 131.

30 Emberevő Szaturnusz-ábrázolás van például az ún. Mantegna-tarokk 47. lapján (1465. k.) <http://www.wopc.co.uk/italy/mantegna.html> (letöltés ideje: 2011. április 17.).

31 HOM 92.1.973+92.1.1195.

32 Holl 1993. 257–262.

33 HOM 85.33.985.

34 Czeglédy 1988. LXVII. t. a; Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 13., 98., IX. t. 15. A dúcazonosságot annak ellenére is feltételezem, hogy a közölt rajzon az osztó gúlasor négyzetes, míg az ónodi példányokon fekvő téglalap alapú.

35 MNM 57.625.C.

①

②

③

8. kép 1. Huszáralakos vegyes mázas kályhacsempe Fülekről (Kalmár 1959 nyomán); 2. Baltasar Caymox: Bocskai István arcképe (1605); 3. Bethlen Gábor lovas képmása (1620 körül)

a kályhacsempe díszítőelemeit a késő gótikus stílus körébe utalták, s ezért a 16. század első felére kelteztek.³⁶ A maszk feletti leveles ág, a lőréses pártázat ugyan gótikus kályhacsempéken is előfordul, a gyémántmetszéses és golyósoros fríz, valamint a groteszk maszk azonban a reneszánsz csempék közé sorolja ezt a típust. A leveles maszk témájának elterjedt grafikus feldolgozására példaként idézhető Hans Sebald Beham 1543-as metszete (3. kép. 5.),³⁷ vagy a bártfai Guttesell-nyomda egyik könyvdíszje is (3. kép. 6.).³⁸ Megjegyzendő, hogy Ónodon eddig csupán néhány darab gótikus kályhacsempe-töredék került elő, javarészt késő középkori rétegekből, melyek vörös anyaga, kavicsos soványítása, barnás mázszíne a VI/4 típusától gyökeresen eltér. Egyelőre nem ismert olyan ónodi töredék, mely a Diósgyőrből ismertetett, csupán a kúszóleveles és pártázatos felső rész önálló használatát igazolná. A típus előfordult a már többször idézett 30. szelvényben, mely a nyugati fal mellé töltött ágyúdombot vizsgálta.³⁹

A VI/5 jelű, durva kivitelű, a többszörös keretelés miatt másolatnak tekinthető csempe is a végvárak gyakori lovaskatona ábrázolásainak sorába illeszkedik (7. kép. 2.). A csempetöredékek közül kettő hátoldalán látszik textillenymat, míg nyolc további vizsgálható töredéknél ennek nincs nyoma. Oldallapja erőteljes kialakítású. A kissé bunkósan kiszélesedő és alul laposra nyomott oldallap-peremen túl további profilálásnak nincs nyoma. Úgy tűnik, a csempék valamennyi

sarkát átlósan átszúrták. Egy bal alsó saroktöredéknél a nyílást a kiegészítés előtt agyaggal eltömték.⁴⁰ A szokatlanul magas keretelésben erősen plasztikus minta ül, melyet hátulról kézzel nyomkodtak a formába.

A VI/5 típusú kályhacsempék többszörösen kereteltek. A külső keret lemezén belül mélyebben kialakított vaskos pálca fordul körbe. A jobbra tartó hátsó hátsó része aránytalanul kicsiny. Lábai széles terpeszben érik a földet, ezért az ábrázolás hintalóra emlékeztet. A ló fejét leszegi. Sörénye vonalkázással, plasztikusan formált. A huszár kissé hátradőlve ül a magas kápájú nyeregben, feje aránytalanul nagy. A kantárt fogó, könyökben behajlított jobb keze alatt markolatpánt nélküli szablya. Piciny, a kengyelszínjén alig vastagabbra formált lábán hangsúlyos, csillagos sarkantyú. A ló nyaka fölött ábrázolt bal kezében átlósan felfelé tartott kopja, csúcsán lobogóval. A huszár galléros ruhát visel, arcvonásait és bajszát elnagyolva jelezte. Feje tetején a keretelésbe is benyúló, elől és hátul legyezőszerűen széthajló tollakkal díszített fejfedőt visel.

A lovas motívuma kályhacsempéken térben és időben is rendkívül elterjedt, szinte valamennyi 16–17. században használt erődítésből ismerünk ilyen ábrázolást. A középkori előzmények bemutatásától itt eltekintve, a páncélos vitéz alakjához ragaszkodó ábrázolások között említhetjük a dunántúli Bajcsa várában előkerült évszámos csempéket,⁴¹ vagy a Pozsonyból,⁴² illetve a murányi várból⁴³ közölt páncé-

36 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 13.

37 TIB 15, 118., Nr. 231, kép letöltése: http://images.artnet.com/artwork_images/423903488/353931t.jpg (letöltés ideje: 2011. április 19.).

38 <http://www.oszk.hu/siteeszkoz/kepek/kiallit/virtualis/nyomdak/gut/gut18.jpg> (letöltés ideje: 2011. április 19.).

39 HOM ltsz. n.: 2003.8.14., 30. szelvény, északi rész (2db).

40 HOM 85.33.1187.

41 Vándor László – Kovács Gyöngyi – Pálffy Géza: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről. A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei. *Archaeologiai Értesítő*, 125. (1998/2000 [2002]) 100., 13. kép 3.

42 Holčík, Štefan P.: Stredoveké kachlice na Slovensku. *Zborník Slovenského Národného Múzea*, 70. (1976) 104. (a továbbiakban: Holčík 1976).

43 Holčík 1976. 106., Obr. 22.

los vitézt ábrázoló példányokat. Vadászjelenet sejtethető a Késmárkon előkerült,⁴⁴ valamint a füzéri várból előbukkant ábrázolásokban.⁴⁵ Boldogkő várából karddal felszerelt könnyűlovas alakját ábrázoló csempét,⁴⁶ Kisvárdáról várábrázolással gazdagított példányt ismerünk.⁴⁷ Közelebbi párhuzama az ónodi VI/5 típusnak a füleki várból előkerült vegyes mázas csempe (8. kép. 1.).⁴⁸ A csempe pontos párhuzama előkerült Diósgyőrben,⁴⁹ mázatlan variációja pedig Rimaszombatból ismert.⁵⁰ A füleki példányok kompozíciója és egyes részletformái arra engednek következtetni, hogy talán közös előkép nyomán készültek az ónodi és diósgyőri kályhacsempékkel. Előbbiek azonban arányosabbak, és mázazásuk is magasabb színvonalú. Az ónodi/diósgyőri csempék ábrázolása oldalfordított, mert a szablya a lovas jobb oldalán függ. Mindezek alapján a füleki csempék pontosabban őrizhették meg az ábrázolás előképének részleteit.

A füleki példánynak a török foglalás miatt vagy 1554 előtt, vagy 1593 után kellett készülnie.⁵¹ A gyatrább kivitelű ónodi példány a fülekinél minden bizonnyal későbbi. Az ábrázolások pontos grafikai előképének előkerülésére természetesen nem számíthatunk, de jellemző, hogy Bocskai István és Bethlen Gábor ábrázolásain láthatunk a füleki huszáréhoz hasonlatos fejedőket (8. kép. 2., 3.). Mindezek alapján a csempe készítését a 16–17. század fordulójára, vagy a 17. század elejére valószínűsíthetjük.

A VI/6 típus (9. kép. 1.) a csoport legnagyobb tömegben fennmaradt csempetípusa (70 töredék a leltározott leletanyagban). Különböző mélységű (6–7,5 cm) oldallapja a töredékek többségén profilálatlan, a sarok közelében ferde átszúrások tapasztalhatók. Néhány példányon, különösen a hátoldal középrészén, megfigyelhető a textillenymat.⁵² Úgy tűnik, a textillenymatot, feltehetően az oldallapokat és az előlapot belülről összeerősítő agyaghurka eldolgozásakor általában elsimították, s az csak kisebb felületeken maradt érzékelhető.⁵³ Két csempetöredék oldallapjának külső oldalán van hornyolat, s csak ezeken a töredékeken figyeltük meg, hogy az oldallapot pontosan a sarok-

ban szúrták át.⁵⁴ A töredékek alapján azonban egyelőre nem sikerült változatokat elkülöníteni.

E gyöngyös-koszorús, rozettás kályhacsempe előképe a sok helyről ismert, hagyományosan „Csalogány utcai csoportnak” nevezett kályhacsempékör egyik leggyakoribb, legjellemzőbb csempéje.⁵⁵ Az Ónodon III. csoportként jelzett együttesből két változat is ismert (III/1a és III/1b).⁵⁶ Az itt bemutatott típus mérete kisebb, keretelése erőteljesen tagolt, profilja robusztusabb a típuscsoport korai csempéinél. A hosszan továbbélő motívum azonban még híven őrzi az eredeti kompozíciót. Pontos párhuzama a diósgyőri várból került elő.⁵⁷

Mindössze két kis töredék ismert a VI/7 típusból (9. kép. 2.). Míg az egyik töredéket csupán jellegzetes keretelése miatt lehetett e típushoz kötni, a másikon a részben mázatlanul maradt külső keret, a profilált oldallap mellett a minta rekonstrukcióját is lehetővé tevő részlet maradt meg: egy heraldikailag balra tartó oroszlan kettős farka. A csempe mintája vegyes mázas kályhacsempescsoportból többek között Ónodról is ismert.⁵⁸ E töredékek azonban szemcsés, rózsaszínbe hajló színű cserépanyaguk és vastag, robusztus kialakításuk miatt nem a III. csoportba, hanem a VI. csoportba sorolandók. Hasonló, alighanem azonos dűcből nyomott példány került elő Diósgyőrben is.⁵⁹

Néhány töredék került elő egy vázából kihajtó növényt ábrázoló kályhacsempéből. (VI/8, 9. kép. 3.) Hátoldalán határozott textillenymat nincs, az oldallap széle a VI/1c és VI/2b változatokhoz hasonlóan horonnyal profilált. Az eddig leltározott 5 töredék világos zöld mázas. A kályhacsempék azonos dűcből származnak a diósgyőri vár egyik csempéjével.⁶⁰

Egyetlen töredéket ismerek egyelőre a VI/8-höz hasonló kompozíciójú, ám feles méretű csempéből (VI/9, 9. kép. 4.).⁶¹ A VI/8-tel megegyező profilú és keretdűszű töredék azonosítását a felső oldallap felezőjén elhelyezett átszúrás segítette. A töredék valószínűleg diósgyőri analógiájával azonos dűcből készült.⁶²

A VI/10 típus hátoldalán nincs textillenymat. Jól égetett, robusztus csempék, mázuk vastag és egyen-

44 Polla, Belo: Kežmarok. Výsledky historickoarcheologického výskumu. Archaeologica Slovaca – Fontes. X. Bratislava, 1971. 113., Obr. 98. 4.; 229., Tab. XXXVII. 3.

45 Simon 2000. 89., 178., 24. ábra 2.

46 Bárdos 1976. 51.

47 Földing Zoltán: A kisvárdai vár XV–XVII. századi kályhacsempéi. A Jósza András Múzeum Évkönyve, 39–40. (1997–1998) 282., 284., 25–26. kép.

48 Kalmár János: A füleki (Fil'akovo) vár XV–XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek, Series II/4. Budapest, 1959. XLV. tábla. (a továbbiakban: Kalmár 1959). Régi leltári számuk: 61.1041.C. és 61.1056.C.

49 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 57–58., 182., XCIII. t. 145.

50 B. Kovács István: Agyagkenyér. Fejezetek az agyagművész-

történetéből Gömörben és Kishontban. Gömör-kishonti Téka, 6. Rimaszombat, 2001. 18., 61. V. kép.

51 Kalmár 1959. 2.

52 HOM 92.1.1270.A, 92.1.1270.I, 92.1.1885.A.

53 HOM 92.1.1036+92.1.1800.

54 HOM 92.1.1146, 92.1.1203.

55 Holl 1993. 249–252.

56 Tomka 2009. 360–361.

57 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 41., 157., LXVIII. t. 108.

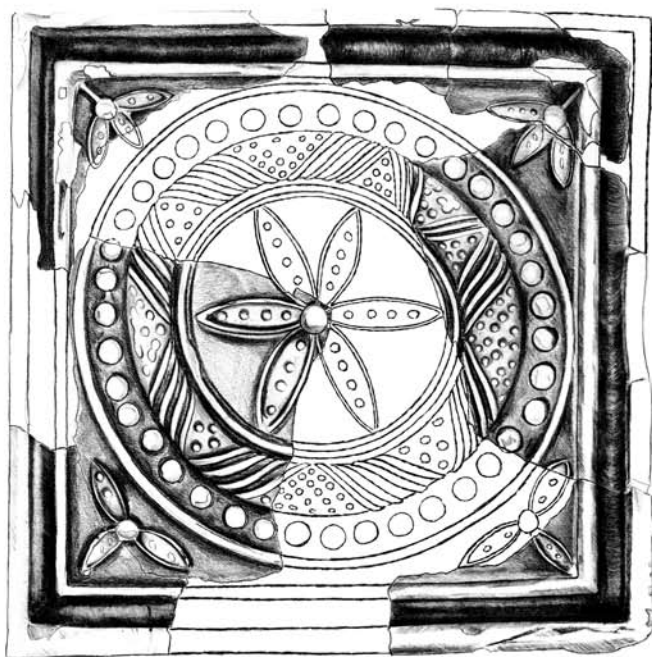
58 III/2 típus: Tomka 2009. 361., 360., 1. kép 3.

59 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 42., 159., LXX. t. 111.

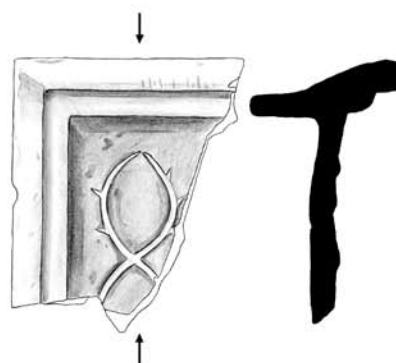
60 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 54–55., 177., LXXXVIII. t. 139.

61 HOM 92.1.1953.

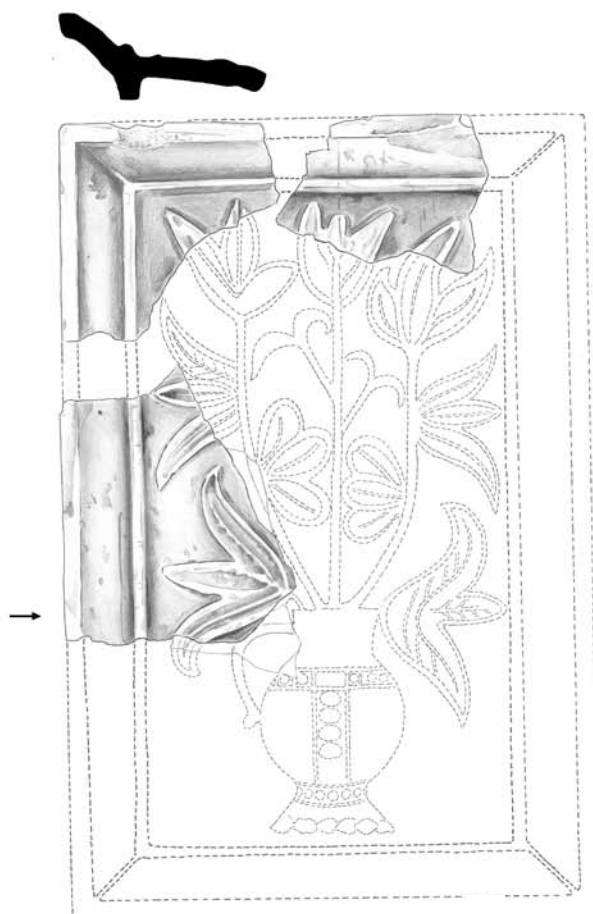
62 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 53–54., 177., LXXXVIII. t. 138.

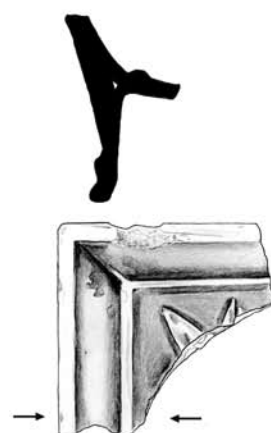
①

②

③

④

9. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/6 típus; 2. VI/7 típus töredéke; 3. VI/8 típus; 4. VI/9 típus töredéke.
Rajz: Andics Bernadett

letes. Legalább két változat különíthető el. A VI/10a egyik töredékén megfigyelhető, hogy a csempe jobb alsó sarkánál az oldallapot átszúrták.⁶³

A kétszer vágott csücsköstalpú reneszánsz pajzson az első pillantásra inkább reteknek tűnő címeralak látható (10. kép. 1.).⁶⁴ A kályhacsempe kiegészítéséhez az azonos dűcből készült diósgyőri példányokat is felhasználtuk.⁶⁵ A pajzs felett e publikáció szerint az „RZ8” jelek helyezkedtek el. A közölt rajz alapján az olvasatot „RZB”-re javíthatjuk.

Az ónodi várból előkerült egy további, eltérő dűcből nyomott töredék (VI/10b, 10. kép. 2.),⁶⁶ melyen az „IRZ” jelek olvashatók. Az első betű azonban feltehetően nem „I” volt, mert a karakter közepe táján a törésfelület mellett kiemelkedés érzékelhető. A diósgyőri várból közöltek egy hasonló, a VI/10a-nál gyengébb minőségű csempét is,⁶⁷ melyen a felirat kezdete maradt meg. A két töredék alapján a VI/10b csempe feliratának első betűje H lehetett. Feltehetjük, hogy ugyanezzel a betűvel indult a mintaként szolgáló VI/10a felirata is.

A VI/10b változatból a fent említett töredéken kívül csupán egy küllős kerékre emlékeztető sarokmotívum ismert.⁶⁸ Különös módon e motívum nem a feliratos ónodi töredék analógiájaként bemutatott diósgyőri típushoz, hanem egy további, szintén a VI/10a-nál gyengébb minőségű, répas címeres diósgyőri kályhacsempe sarokmotívumához áll közel.⁶⁹ Az ónodi csempe azonban nem egyezhetett a diósgyőriével, mert az előbbinek magas kerete volt, míg az utóbbi kereteletlen. Ezért az ónodi VI/10b vagy egy Diósgyőrről nem ismert változat volt, vagy esetleg az egyik töredék a diósgyőri 196a típushoz tartozott, míg a másik a diósgyőri 196b típus eltérő keretelésű változatához.

Maga a címerkép megegyezik a német származású, de indigenátust szerzett Rueber család beszélő címerével, mely Johannes Rueber 1580-as pecsétjéről ismert (10. kép. 3.).⁷⁰ Johannes Rueber von Püchsendorf vagy Pixendorf korábbi győri lovaskapitánysága után 1568 és 1584 között volt felső-magyarországi főkapitány.⁷¹ A H R Z B betűk valószínű feloldása Hanns Rueber zum Büchsendorf. A kályhacsempe

sarkaiba helyezett térkitöltő indák távolról emlékeztetnek az architektonikus keretű erényalakos csempék sarokmotívumaira is, ám azokénál stilizáltabbak.

A mindössze három töredék által képviselt VI/11 típus rekonstrukciója (10. kép. 4.) aligha jöhetett volna létre a Diósgyőrből közölt,⁷² vélhetőleg azonos dűcből nyomott kályhacsempék ismerete nélkül. A csempének erőteljes, profilálatlan oldallapja volt, hátoldalán erős textillenymomat figyelhető meg. A csempe jobb felső sarkát átszúrták. A csücsös sisakot viselő, tárcsapajzzsal takart, balra tartó huszárt ábrázoló csempe jobb felső sarkában lefelé forduló holdsarló, alatta csilag jelenik meg. Hasonló égitest-ábrázolást találhatunk egy talán vadászjelenetet ábrázoló, az ónoditól eltérő anyagú és mázatlan sarkadi kályhacsempe bal felső sarkában.⁷³

Anyaga és mázazása alapján a több lelőhelyről is ismertetett, építészeti keret alatt ábrázolt sisakos, szakállas félalakot ábrázoló kályhacsempetípust is a VI. csoportba soroltam. (VI/12, 11. kép. 1.) A hátoldalon rendszerint csak a középrészen fedezhető fel a textillenymomat. Oldallapjának széle kívülről horony-nal profilált. Két töredéken a jobb felső sarok átlós irányú átszúrása igazolható.

A páncélos figura alatti felirat és évszám az ónodi példányokon elmosódott, olvashatatlan. A gyenge lenyomaton a „IVUDICVM” felirat is „IVIDVM”-má torzult, a figura részletei is elmosódtak. A sarokban domború középpel ellátott tondó tölti ki a teret. A csempe alján csak két, perspektivikus hatás nélkül ábrázolt lépcsőfok látszik.

A Kassáról, Sárosról, töredékeken pedig Regécről, Boldogkőről, Szerencsről, Füzeről és Egerből is ismert típus⁷⁴ grafikai előképét és az ábrázolás ismert példányait Holl Imre mutatta be részletesen.⁷⁵ Az ónodi példány a lépcsőfokok eltérő ábrázolása miatt nem készülhetett azonos dűcből a Diósgyőrből közölt töredékkel.⁷⁶ Elnagyoltabb részletei alapján a sárosi, diósgyőri csempék másolatának tűnik. A kassai és egri (szintén másolt) példányokhoz képest azonban jobban őrzi a sarokdísz, a feliratos tábla melletti oszlopok eredeti formáját. A sorozat másik, Diósgyőrből ismert

63 HOM ltsz. nélkül (2003.3.8.26.).

64 HOM 92.1.732.

65 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 78., 202.

66 HOM 92.1.1377.

67 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 207.

68 HOM 92.1.1053.

69 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 207., CXVIII. tábla 196b.

70 J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. 4. Band, 15. Abtheilung. Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. (Supplementband.) Bearbeitet von Géza v. Csergheő und Josef v. Csoma. PC CD-ROM, Arcanum Kiadó, Budapest, 2002. Rueber v. Pixendorff u. Grassenwert.

71 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi*

Szemle, 1997/2. 272.; Pálffy Géza: A császárváros védelmében.

A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 124., 181.

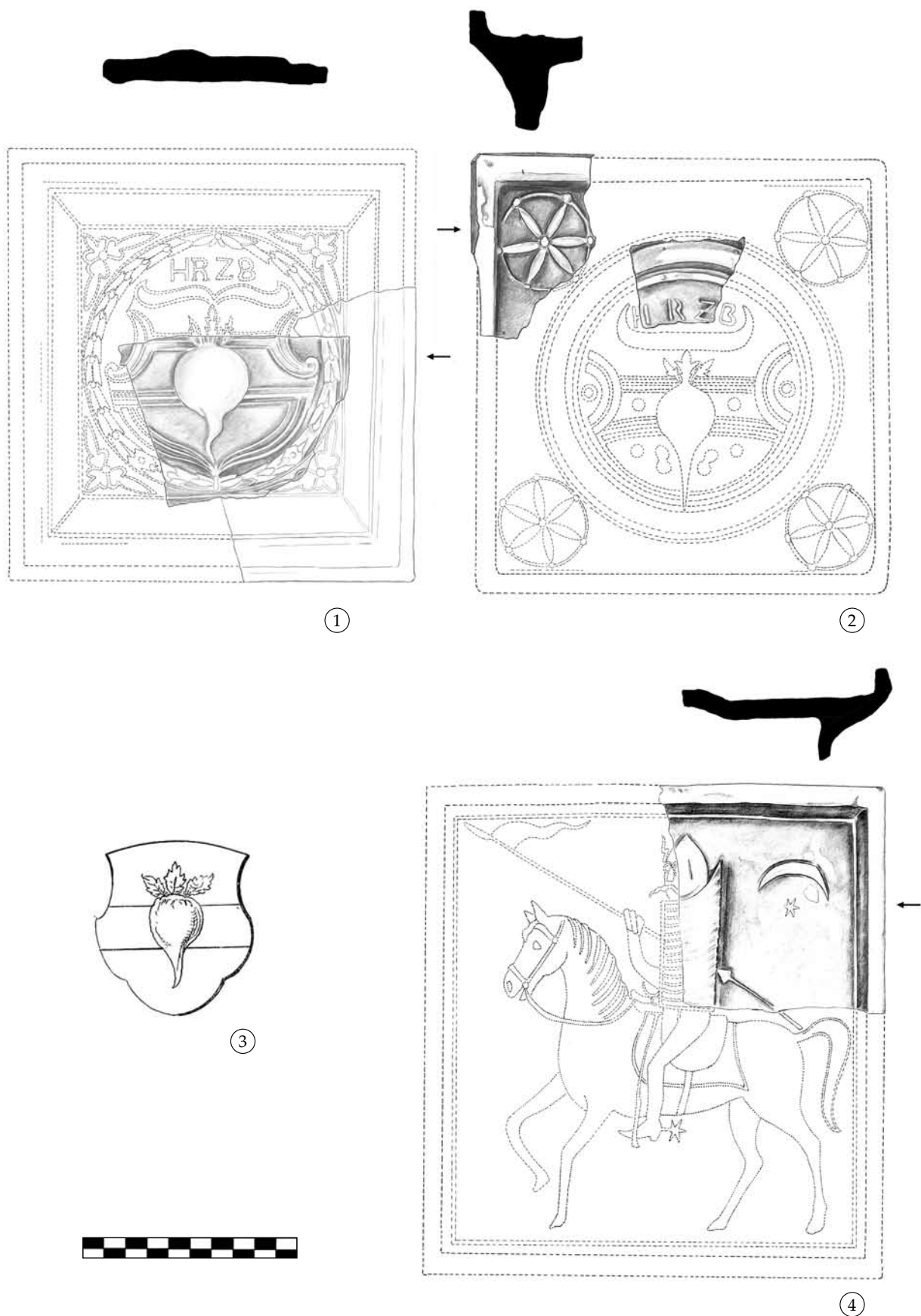
72 Bárdos 1976. 57–59., 58., 5. kép; Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 58–59., 182., XCIII. t. 146.

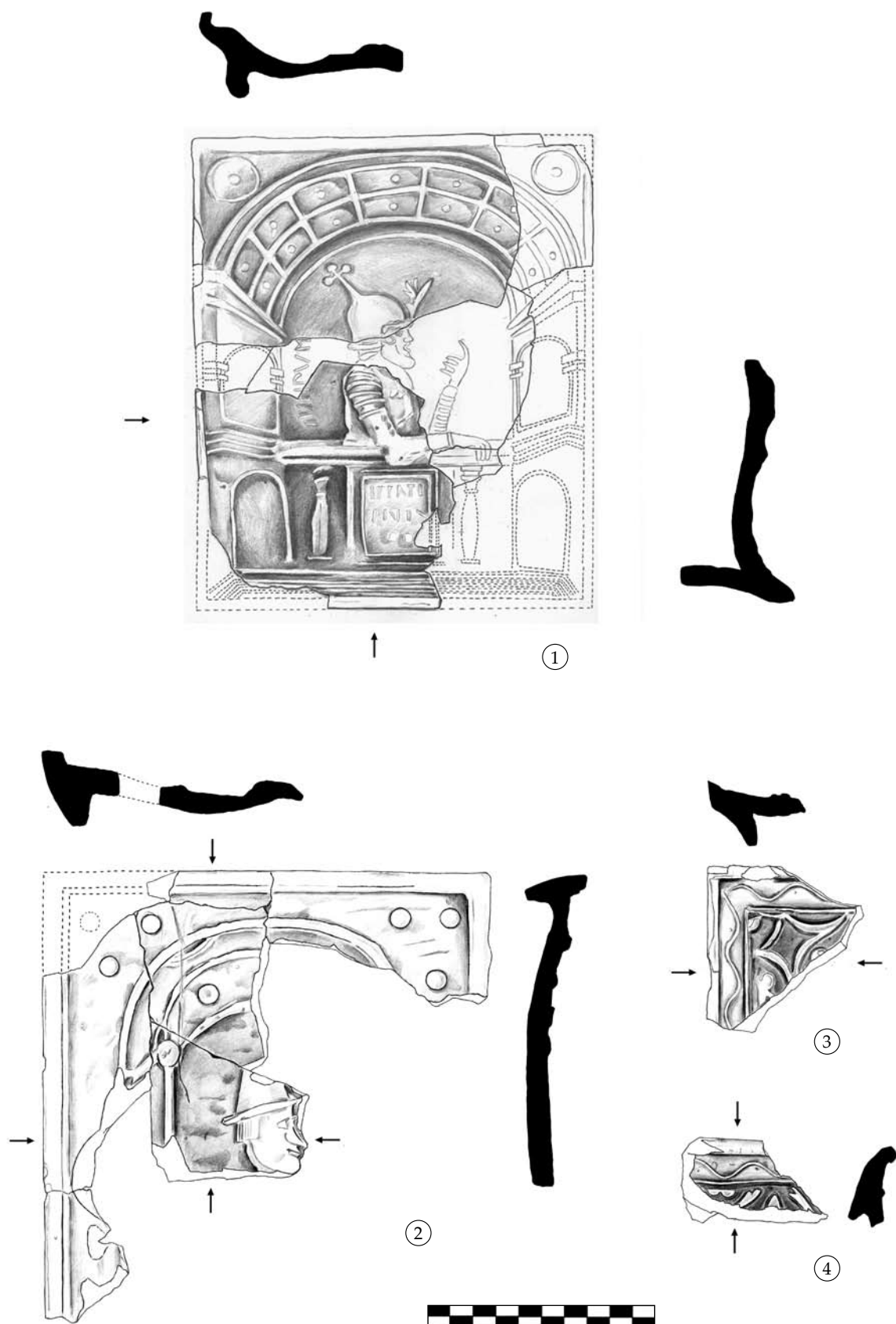
73 Szatmári Imre: Késő középkori kályhacsempék a sarkadi várból. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica*, 3. (1997) 419., 434., 5. kép 1., 438., 9. kép 1. (V. típus).

74 Feld István: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Szerk.: Havassy Péter. Gyulai katalógusok, 11. Gyula, 2002. 38.; Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 60.

75 Holl 1993. 267–272.

76 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 185., XCVI. t. 154.

11. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/12 típus; 2. VI/13 típus töredéke; 3–4. VI/14 típus töredékei.
Rajz: Andics Bernadett

tagját⁷⁷ (melyen vélhetőleg Abia judeai királyt ábrázolták)⁷⁸ egyelőre Ónodból nem ismerjük. Elképzelhető, hogy lelőhelyünkön a bibliai hősokeket felvonultató sorozatból csak a Jeftét ábrázoló maradt a kályhacsempéken. Az eddig közölt töredékek alapján úgy tűnik, az esküjéhez családi tragédiája árán is hű hadvezér képe terjedt el a Magyar Királyság keleti részén a legszélesebb körben.

Lelőhelyünkéről még egy, mulatságosan primitív félalak-ábrázolásos kályhacsempe ismert (VI/13, 11. kép. 2.). Bár mintájának stílusa távol áll a VI. csoport bent bemutatott különféle mintáitól, anyaga alapján feltételezhetően mégis e csoportba soroltam. Oldallapja profilálatlan, hátoldalán textillenymat figyelhető meg. Egyetlen töredéken látható, hogy a felső oldallapot, szokatlan módon két helyen szúrták át függőlegesen.⁷⁹ Mérete szokatlanul nagy: a 20 cm széles csempe legalább 22 cm magas volt.

A sarkok díszei csupán elnagyolt pontok, az építészeti keret vonalassá torzult, a hosszú orrú alak fején valamiféle kalap csücsül. Előképe a VI/12, Jeftét ábrázoló típus, vagy egy hasonló lehetett, a dúc készítője azonban csak a leegyszerűsített formákkal volt képes megbirkózni. A csempe pontos párhuzama került elő Diósgyőrben.⁸⁰

Anyaga, mázazása és horonnyal profilált oldallapja alapján e csoporthoz tartozik még egy egyelőre csupán keretelésében ismert kályhacsempetípus (VI/14, 11. kép. 3., 4.). A rendszerint mázatlanul maradt külső keretben ferdén mélyülő, hullámvonaldíszes belső keretet helyeztek el, melyet keskeny pálca választ el az ismeretlen mintájú tükörtől. A három töredék bizonyítja, hogy mintája eltért egy hasonló keretelésű diósgyőri kályhacsempétől.⁸¹

E csoporthoz köthető egy lapos domborművű pártacsempe is (VI/15. típus, 12. kép. 1.). A csempe hátulján halvány textillenymat látható. Mintájában a maszkos-kúszóleveles pártacsempe (VI/4) felső részét utánozza, a levelek azonban már alig ismerhetőek fel. Egyszerű kidolgozása a VI/13-as típussal rokonítja. A csempe párhuzama Diósgyőrből ismert.⁸²

A VI/16. típus (12. kép. 2.) előlapja vastag (11 mm), a mintája azonban kevésbé plasztikus. A hátoldalon textillenymat nem látszik. Az oldallaptöredékek külső oldala kettős tagolással profilált. Az oldallapot kívülről agyagréteggel erősítették. Rövidebb oldallapja közepén, feltehetően függőleges irányban átszúrták. A primitív minta a VI. csoport gyengébb minőségű csempéi közé sorolja. E csempe eltérő dűcből készült párdarabja is ismert Diósgyőrből.⁸³

Míg a korábban bemutatott ónodi kályhacsempcsoportok esetében a kályhacsempék mintájának stílusa is megkönnyítette a csoportok lehatárolását, a VI. csoport csempéinek mintakincsére a heterogenitás jellemző. Korábbi kályhacsempcsoportok mintái (VI/6, VI/7 típus), erőteljesen megformált, eredetinek tűnő minták (VI/1–VI/4), erőteljes plasztikájú, de elrajzolt minták (VI/5), alacsonyabb plasztikájú, de pontosan kivitelezett minták (VI/8–VI/11), igazolható másolatok (VI/12), végül egészen primitíven kivitelezett minták (VI/13–15) is e csoportba kerültek. A mintakincs sokféleségét értelmezhetjük úgy is, hogy egymástól térben, időben és minőségben is különböző, ám hasonló technológiával dolgozó műhelyek készítményei sorakoznak itt fel. Ha a hasonló minőségű, vagy azonos eredetűnek feltételezett minták szerint további alcsoportokat határoznánk meg, akkor egy-egy alcsoportba csupán néhány típust lehetne besorolni, melyek teljes kályhák felépítéséhez aligha lettek volna elegendőek. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a hasonló cserépanyag, a textillenymatok, az oldallapok hasonló átszúrása, vagy az oldallapok kialakításának módjában megfigyelhető hasonlóságok közlebbi kapcsolatot jeleznek. A világosra, szinte fehérre égő agyag és a sötét színű soványítóanyag bizonyára behatárolja e műhelyek működésének körzetét. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy szinte valamennyi típus dűcazonos párdarabja előkerült Diósgyőrben is. E kevésbé magas színvonalú csoport esetében talán már nem a közös birtokost, hanem inkább a földrajzi közelséget sejtethetjük e jelenség okában. Ha ez így van, akkor a csoportot előállító műhelyeket is a közelben kell keresnünk. Nagyobb anyagvizsgálati sorozatok vagy szerencsés műhelyelet előkerüléséig a készítés helyszínét azonban csak találgathatjuk. A dűcök eredetének és minőségének sokfélesége nem jelenti okvetlenül, hogy hasonlóan sok műhelyt tételezzünk fel. Nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy a dűcök készítése elszakadjon a kályhacsempe-készítéstől. E jelenség a lenyomatok segítségével készített másolatok esetében bizonyítható is, de a hosszabb ideig működő műhelyek esetében a tönkrement dűcök pótlása is szükségessé tehetette más stílusú minták beemelését a műhely mintakészletébe. Valószínűtlennek tartom azonban azt is, hogy valamennyi VI. csoportba tartozó típust egy műhely készítette volna. A műhelyek/kályhák pontosabb szétválasztása a jövő feladata marad.

A csoport keltezése az említett heterogén mintakészlet miatt is nehézkes. Nem biztos ugyanis, hogy valamennyi itt tárgyalt csempét közel azonos időben

77 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 184., XCV. t. 153.a-b.

78 Holl 1993. 270., Abb. 35. középső sor, 3. alak.

79 HOM 92.1.1066+92.1.1148+92.1.1166+92.1.1422+92.1.1438.B+92.1.1500.

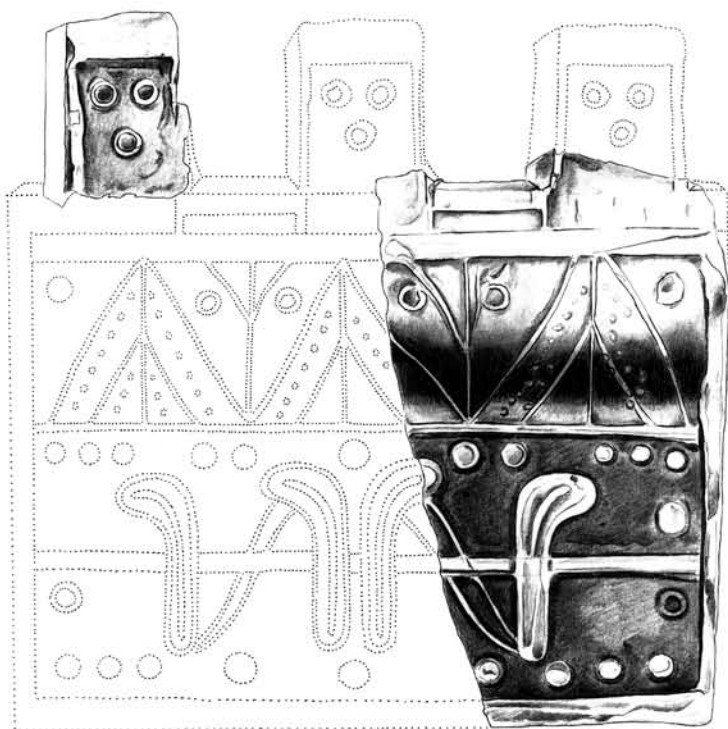
80 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 67., 195., CVI. t. 171. A szerzők

a töredéket balra néző figurának értelmezték. Az ónodi említett töredéken a haj jelölése ezt az értelmezést kizárja.

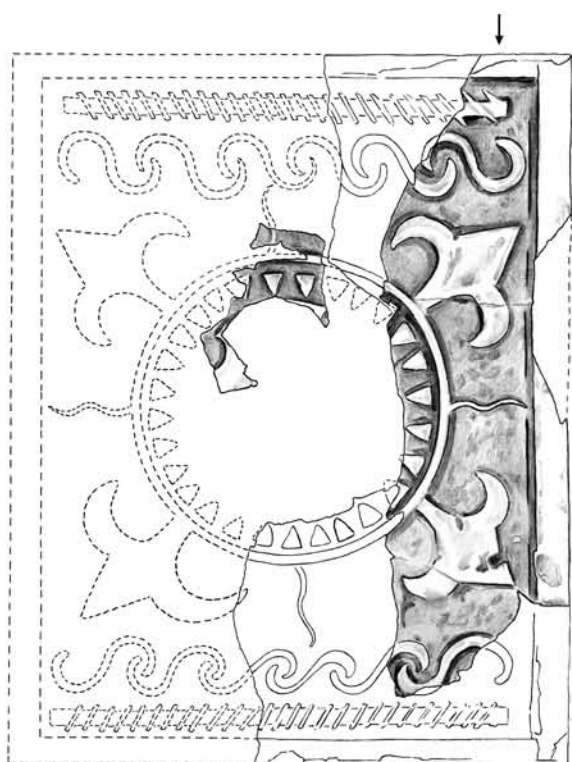
81 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 55–56., 178., LXXXIX. t. 140.

82 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 70., 198., CIX. t. 177.

83 Boldizsár – Kocsis – Sabján 2010. 67., 194., CV. t. 169.

①

②

12. kép Ónod. Kályhacsempék a várból. 1. VI/15 típus; 2. VI/16 típus. Rajz: Andics Bernadett

készítettek. A csempecsoport korai rétegét a gótikus elemeket őrző VI/4 típus és a kvádermintás félcsempe (VI/3) alkothatja, melyek még a 16. század első fele felé mutatnak. A gyöngykoszorús, körzőjátékkal kialakított rozetta mintája is a 16. század első feléből ered, azonban használata bizonyosan tovább él, s leőhelyünkön a III. csoport hasonló mintájú csempéinél vélhetően későbbi. A kétfarkú oroszlános csempe mintája ugyanebből a körből ered, azonban egyelőre a 16. század közepénél régebbi példány nem ismert. Ezek alapján a VI. csoportnak a „Csalogány utcai” körhöz kapcsolható példányai a 16. század közepéről, talán a század harmadik negyedéből származhatnak. A VI/11-es típus huszárának fegyverze- te leginkább a 16. század közepére de mindenesetre az 1570-es évek előttre utal. Szintén a 16. század közepére, még valószínűbben a század második felére tehető az architektonikus keretű, ám a jobb minőségű nyugati előképek kvalitásától jelentősen elmaradó VI/2 típus, valamint az e típushoz plasztikussága miatt közel álló stílusú olaszkoszorús csempetípus (VI/1)

készítése. A VI/12 típus előképének 1553-as (1573-as?) évszáma az ónodi másolatok *terminus post quem*-jét határozzák meg. Hans Rüber címerének ábrázolása felső-magyarországi főkapitánysága alatt a legvalószínűbb, 1568 előtt szinte kizárható. A VI/5 huszár viseletét inkább a 16. század végére tartom jellemzőnek, különösen, ha füleki előképét 1594-nél nem tartjuk idősebbnek.

Összességében a VI. csoportot a 16. század második felére datálhatjuk, bár egyes csempéknél a század közepét, míg másoknál inkább a század utolsó évtizedeit tarthatjuk a készítés legvalószínűbb idejének. Az ónodi nyugati ágyúdomb magasztásakor keletkezett, fentebb többször hivatkozott rétegben (30. szelvény) e csoport szinte valamennyi típusa nagyobb számban, és jelentősebb töredékekben előfordult. A réteget 1640 körül hordhették fel. Ez alapján a VI. csoporthoz tartozó kályhákat (vagy azok egy részét) röviddel az átépítés előtt bonthatták el, így építésüket a 16. század utolsó évtizedeire, esetleg a 16–17. század fordulójára valószínűsíthetjük.

Végh András

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA MICHAEL VON SAURAU ÚTLEÍRÁSÁBAN (1567)

Nagy felkészültségű kutatók nagyszabású monográfiái a humán tudományok területén néha, feltehetően alkotójuk szándékával is ellentétben, sokszor évtizedekre is képesek megmerevíteni egy-egy adott téma kutatását azáltal, hogy a bennük felhalmozott hatalmas mennyiségű forrás már felülmúlhatatlannak tűnik a következő kutatónemzedékek számára. Éppen a nagy felkészültségű kutatók tudják azonban a legjobban, hogy egy kutatást sosem lehet befejezni, csak abbahagyni, éppen ezért még a legalaposabban előkészített és legjobban megírt könyveket is idővel újra lehet és kell írni, és újra is fogják írni az újabban fellelt adatok ismeretében vagy a változó szemlélet okán. A történeti kutatásban ugyanis újabb források mindig kerülnek elő, még Magyarországon is, ahol köztudottan a középkor és a kora újkor írásos emlékeinek forrásadottsága a tőlünk nyugatabbra lévő európai régiókkal összehasonlítva sokkal szegényesebb. Balogh Jolánnak Mátyás királyról és a reneszánsz magyarországi kezdeteiről írott munkája kétségkívül az efféle nagy monográfiák közé tartozik.¹ A középkori budai királyi palotát megismerni vágyó művészettörténész, régész, vagy történész számára manapság rögtön adódik a kényelmes lehetőség: levenni a polcról a mű nagy gonddal összeállított adattárát, és az ott fellelhető forrásokat áttekintve igazat adni a monográfia szerzőjének, vagy vitatni nézeteit. Ebben a témában mintha megállt volna az idő. Alig találni egy-két kutatót, aki Balogh Jolán óta valami újjal bő-

vítette volna ebbéli ismereteinket.² Pedig külföldön több olyan forráskiadás is megjelent, amely értékes kiegészítéseket tartalmaz, és amely esetenként a királyi palotáról alkotott képet alaposan megváltoztathatja.³ Közülük talán a legfontosabb Michael von Saurau stájer nemes útleírása, aki az oszmán portára küldött császári követség tagjaként 1567–1568-ban járta meg Isztambult, és kereste fel útja során Budát.⁴ Az általa ránk örökített részletes beszámoló nemcsak értékes adataival bővíti ki ismereteinket, és segít értelmezni néhány homályosan érthető részletet, hanem ezen túl arra is alkalmas, hogy bizonyos kérdésekben alapvetően megváltoztassa eddigi nézeteinket.⁵

A pasa házától a királyi palota udvaráig

Elsőként lássuk, hogyan jutott el Michael von Saurau a budai pasa házától a királyi palota második udvaráig 1567. július 12-én, ebéd után Christoph von Teuffenbach követ kíséretében. A pasa szállása ez idő tájt a Duna partján lévén, innen lépcsőn lépdelték fel a várba, és egy kis ajtón át (*Dürl oder Eingang*) egy széles térre (*Platz*) jutottak, amelyet csupasz falak (*Plassenmauer*) öveztek. A téren ágyúkat vett számba, balra a bejárat mellett egy tető alatt öt nagy ágyút kerekéken, a fal mellett a földön még hét másikat és négy falkonettet, a szabad ég alatt pedig további tizenkét falkonettet és hat nagy ágyút. A helyszín, ahová

1 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest, 1966. (a továbbiakban: Balogh 1966); Balogh, Jolán: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Graz, 1975.; Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Balogh 1985).

2 Ritoókne Szalay Ágnes: Nympha super ripam Danubii. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87. (1983) 67–74.; Mikó Árpád: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Détszly Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István és Haris Andrea. Budapest, 2002. 229–255.; Pataky, Zita Ágota: „Nympha ad amoenum fontem dormiens” (CIL VI/5,3*e) Ekphrasis oder Herrscherallégorie? I–II. Stuttgart, 2003; Farbaky, Péter: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the Royal Palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus

(ca. 1470–1490). *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 50. (2006) 215–256. (a továbbiakban: Farbaky 2006).

3 Zahn, Johann von: Reisen von Steiermärkern. I. Wolf Andreas' von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel. (1583). *Steiermärkische Geschichtsblätter*, 2. (1881) 193–208.; Nehring, Karl: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Constantinopel. Ein Beitrag zum Frieden Zsitvatorok (1606). (Südosteuropäische Arbeiten, 78.) München, 1983. (a továbbiakban: Nehring 1983).

4 Orttenliche Beschreybung der Rayß gehen Constantinopel. Eingeleitet und herausgeben von Konrad Wickert. (Erlangen Forschungen, Reihe A. Gesisteswissenschaften, Band 40.) Erlangen, 1987. (a továbbiakban: Orttenliche Beschreybung).

5 Orttenliche Beschreybung 52–54.

megérkeztek, pontosan azonosítható a királyi palota északi előudvarával, amelyet például Evlia Cselebi nagyjából száz évvel később is Ágyúraktár (*Topkhâne*) térnek nevezett, leírva az itt található ágyú- és fegyverraktárakat, és megemlékezve a kapuról, amelyet szintén ismert Ágyúraktár kapu néven.⁶ Ezt a keleti oldalon mára teljesen eltűnt, a mai Turul-szobor és Savoyai Jenő szobra közötti várfalszakaszon lévő kis kaput (feltehetően gyalogkaput) ábrázolták a Marsigli-féle török látképen és térképen, továbbá a de la Vinge-féle térképen is, és Szilahtár az 1684-es ostrom leírása során az ágyúöntő vagy ágyúraktár kis kapujának nevezte.⁷

Visszatérve Michael von Saurau leírásához, a látogatók a térről egy száraz árkon átvívó hídon haladtak keresztül a bejáratához (*Eingang*), amely újabb térre (*Platz*) vezetett. Különös, de von Saurau itt semmilyen épületet nem írt le, hanem rögtön a második árokhoz és annak kapujához ment tovább. Az első árok nyilvánvalóan azonos az északi előudvart magától a királyi palotától elválasztó, ma részben kiásott és bemutatott árokkal, a bejárat pedig annak ugyancsak feltárt tornyával és kapujával.⁸ A leírás azonban

az árok és a kapu mögött elterülő térséget nem udvarnak nevezi, hanem szó szerint egy újabb térnek, és nem emlékezik meg az udvar jeles épületeiről sem. Fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy az első udvar épületei a látogatás idejére már javarészt elpusztultak, bár a szakma által elfogadott közvélekedés szerint a teljes pusztulás az 1578-as löporrobbanással hozható összefüggésbe.⁹ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy von Saurau szövegének hitelét a többi, közel egykorú leírás szövege is erősíti, bár inkább hallgatásukkal, mint pozitív kijelentéseikkel. Franz Omichius 1572-ben, illetve Stephan Gerlach 1573-ban nem írtak erről a területről, és a palota bemutatását rögtön a tulajdonképpeni második udvar leírásával kezdték el.¹⁰ Salomon Schweigger 1577-ben két széles udvaron (*Hof*) át jutott el a palotáig, és ezután kezdte meg egyébként helyrajzi sorrendet nem tükröző leírását a palota belsejéről.¹¹ Az általa említett két széles udvart, úgy tűnik, azonosíthatjuk von Saurau két széles terével.¹²

Von Saurau tehát a téren át elért a palotához (*gegen dem inneren Gschloss*),¹³ és egy rossz árkon és két kapun keresztül lépett be annak udvarára (*Hof*).¹⁴ Meg-

6 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Török–magyarkori Történelmi Emlékek. II/3. Kiadta Karácson Imre. Budapest, 1904. 238–239. (a továbbiakban: Evlia Cselebi). A Marsigli-hagyatékban fennmaradt török feliratos térképen a tér neve Topkhâne/„Ágyúraktár”. Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-os ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *Budapest Régiségei*, 9. (1906) 144., 27. sz. (a továbbiakban: Veress 1906). Michael von Saurauval közel egykorú útleírások általában megemlékeznek a térről és az itt található ágyúkról.

7 „Ágyúraktár kapu”. Evlia Cselebi 238. Szilahtár az 1684-es ostrom leírása során az „ágyúraktár kis kapujának” nevezi. Fekete Lajos: Budavár 1684-ik évi ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 101. (a továbbiakban: Fekete 1938). A Marsigli-hagyatékban található török feliratos térképen, illetve látképen egyaránt „Kis kapu” felirattal szerepel. Veress 1906. 144., 28. sz.; F. Molnár Mónika: Buda 1684. évi ostromának „ismeretlen” török ábrázolása a bolognai Marsigli-gyűjteményből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 379, 381.

8 „a belső vár kapuja”. Evlia Cselebi 239.; Orta kapu/„Középső kapu” – Fekete 1938. 223.; Szeráj kapuszi/„Palota kapu” – Veress 1906. 143. 2. sz. Feltárt maradványaira I.: Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 22–32. (a továbbiakban: Gerevich 1966).

9 Az 1578-as villámgyújtotta löporrobbanás pontosabb helyszínét egyedül Szamosközy István jelöli meg történeti feljegyzéseiben, akinek egyébként személyes tapasztalata az eseményről nem lehetett. Szerinte a villám a várban, Zsigmond palotája mellett, a címertoronyba csapott bele. Habár manapság szokás ezt úgy érteni, hogy a Zsigmond építtette nagytermet magában foglaló palotáról volna itt szó, pusztán a szöveg ennek megállapítására nem elegendő. Egyrészt a „Zsigmond palotája a várban” kifejezés általános értelemben az egész királyi palotára is érthető, másrészt, ha konkrét épületet jelölt, ma már nehezen mondható meg, hogy melyik Zsigmond építtette palotára gondolt. Más beszámolók is inkább általános pusztulásról írnak. Balogh 1966. I. 49.

10 Franciscus Omichius: Beschreibung einer Legation und Reise von Wien aus Osterreich auff Constantinopel, durch den... Herren David Ungrad... an den türkischen Keyser anno 72. verrichtet. Güstrow, 1582. 16–17., 102–105. Újabb magyar fordítását I.: Ungrad Dávid Konstantinápolyi utazásai (Magyar ritkaságok). Fordította, a bevezető tanulmányt írta Kovács József László. Budapest, 1986. 23–56. (a továbbiakban: Ungrad Dávid); Stephan Gerlachs des Aeltern Tage-Buch. Frankfurt am Main, 1674. 12. Újabb magyar fordítására I. Ungrad Dávid 114–116.

11 Salomon Schweigger: Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg, 1608. 21–22. (a továbbiakban: Schweigger 1986). Újabb facsimile kiadását I.: Ein neue Reiss Beschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Graz, 1964. (az 1639-es kiadás alapján). Modern kiadását I.: Salomon Schweigger: Zum Hofe des türkischen Sultans. (= S. Schweigger: Eyn neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel... Nürnberg 1608). Bearbeitet und herausgegeben von Heidi Stein. Leipzig, 1986. Elemzésünkben kizártuk Reinhold Lubenau leírását a budai palotáról, amelyet Schweigger szövegének torzításokkal terhelt kompilációjának tartunk. Erre I.: Végh András: Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csilágképei. *Művészettörténeti Értesítő*, 59. (2010) 214. (a továbbiakban: Végh 2010).

12 Megfigyelésünk szerint tehát von Saurau, Omichius, Gerlach és Schweigger ugyanúgy szinte üres teret talált az első udvar helyén, mint száz évvel később Evlia Cselebi, aki Báli pasa terének nevezi a térséget Buda második pasája, Kücsük Báli († 1543) itt álló türbéje után. Evlia Cselebi 238., 240., 253.

13 Szó szerint belső palotának nevezi a szöveg. Ezt ugyanúgy kell értenünk, ahogy Evlia Cselebi is belső várról beszél a palota kapcsán. Vagyis a váron belül, a várfalak övezte térség belsejében álló épületegyüttest értik alatta.

14 A belső (I.) szárazárok és kaputornyának maradványait lásd: Gerevich 1966. 89–93.

érkeztünk tehát a középkori palota második udvarába, mai közkeletű nevén a Díszudvarba,¹⁵ amelynek részletes ismertetése von Saurau szövegének egyik legnagyobb értéke.

A királyi palota második udvara von Saurau leírásában

„Először bal oldalt mentünk fel.” Michael von Saurau útleírásának különös jelentősége abban rejlik, hogy szerzője a látogatás útvonalatát követve emlékezett meg a látnivalókról, ezáltal fontos adatokat hagyott ránk az épületegyüttes egykori elrendezéséről. A bal oldal nyilvánvalóan a belépő nézőpontjából értendő, tehát az udvar keleti szárnyát jelenti, a „felmentünk” szó pedig arra utal, hogy emeleti helyiségek bemutatása következik. Három mondatnál később csakisugyan szó szerint meg is említi a folyosót (*Gang*), amelyen haladtak. Az első épületrész, amelyet megtekintettek, két egymás feletti terem volt aranyozott rózsákkal díszítve.¹⁶ Szép termék, írja, aranyozott díszítésekkel (*verguldeten Kunststucken*), bár a felső szint nincs teljesen befejezve. Salomon Schweigger is elsőként emlékezett meg egy nagyon szép teremről, amely nem volt teljesen kiépítve.¹⁷ Inkább felsorolás jellegű, mint sorrendet követő szövegében később még megemlíti egy helyiséget is, amelynek mennyezetét fából faragott és aranyozott rózsák díszítették.¹⁸ Von Saurau és Schweigger szövegeit egyeztetve mai művészettörténeti ismereteinkkel az aranyozott rózsákat leginkább reneszánsz kazettás mennyezet díszítéseként értel-

mezhetjük. A két egymás feletti szintről viszont, pusztán a szöveg alapján, nehéz eldönteni, hogy a termék az emeleten, egymás felett voltak-e, tehát kétemeletes épülettel számolhatunk, vagy a földszintet és az első emeletet értsük-e alatta. A magam részéről a kétemeletes elképzelésre hajlanék. A leírás ugyanis a „felmentünk” szóval kezdődött, tehát kevésbé valószínű, hogy ezután földszinti helyiséget írt volna le a szerző.

Továbbhaladva az udvar bal oldalán a folyosóról (*Gang*) egy kis festett szobába (*lustig Zimmer*) léptek be, amelyben a Birodalom fejedelmeinek (*Fürsten des Reichs*) címereit ábrázolták. Ezek részben már megsemmisültek, de mintegy tizennégy még látható maradt közülük. Innen nyílt egy nagy, fűtött helyiség (*in ein großen Comyn*), amely az itt látható régi polcok tanúsága szerint korábban könyvtár (*Lyberey*) lehetett. Ezt követően egy kamarába (*Kammer*) mentek, ahonnan a kápolnába (*in ein große Capellen*) jutottak. A fent leírt helyiségek tehát még mind a kápolna előtt, azaz a helyszín ismeretében, annak északi oldalán helyezkedtek el.¹⁹ Ehelyütt von Saurau másoktól nem említett, egyedi információkat közöl velünk. A könyvtár nyilvánvalóan nem azonos a Mátyás építtette könyvtárteremmel, hiszen arról hamarosan olvashatunk a kápolna túlsó, vagyis déli oldalán. Oláh Miklós szerint a híres királyi könyvtár mellett még két másik, kisebb könyvtár is volt a palotában.²⁰ A kápolna közelsége folytán gondolhatunk esetleg arra, hogy a királyi kápolna papi testületének a könyvtára lehetett a szobán forgó helyiségben. A könyvtár előtereként szolgáló kis szoba festett címerdíszre azonban akár más udvari hivatal elhelyezésére is utalhat.²¹ Von

15 Az udvarnak a szakemberek által alkotott és mára általánosan elfogadott neve, a Díszudvar kissé félrevezető értelmű, hiszen a külső (II.) szárazároktól délre elhelyezkedő első udvar semmivel sem lehetett kevésbé díszes, vagy funkciójában kevésbé reprezentatívabb az előbbinél. Ellenben annak pusztulása jóval teljesebb volt, és egyelőre sem az ismert írott források, sem a csak töredékesen feltárt falrészletek nem teszik lehetővé részletes elemzését oly mértékben, mint a második udvarét.

16 A kiadott szövegben Seul, tehát oszlop áll Saal, vagyis terem helyett. Feltehetően szövegromlással állunk szemben, mivel oszlopot olvasva a szöveg értelmetlenné válik.

17 „ein sehr schönen Saal sahe ich der war noch nit ausgebaut”. Schweigger 1986. 21. További sorai azonban a mindenütt lévő szép vörösmárvány faragásokról és a befalazott ablakokról már nem erre az épületre vonatkoznak, hanem általában az egész palotára. Balogh Jolán és Gerevich László tévesen az első udvar épületeire vonatkoztatták ezeket a sorokat. Balogh 1966. I. 49.; Gerevich 1966. 116. Őket követve mások is így értették, különösen a keleti oldal befejezetlen palotájára értelmezve a szöveget. Feuerné Tóth Rózsa: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. *Ars Hungarica*, 14. (1986) 38. (a továbbiakban: Feuerné Tóth 1986) Schweigger szövegének hibás fordításával!; Farbak 2006. 28.; Buzás Gergely: A budai királyi palota. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. szeptember 26. – 2009. január 4. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasá-

ros Zsolt. Budapest, 2009. 194. (a továbbiakban: Buzás 2009). Ezzel szemben érdemes újból felhívunk a figyelmet Schweigger szövegének erősen tagolt, topográfiai sorrendet nem követő elrendezésére.

18 Schweigger szövegének ezen a részén egymás után sorol fel szépen faragott mennyezeteket, ezért leírásának topográfiai értéke, véleményem szerint, itt sincs. A Schweigger által említett terem akár azonosítható is a von Saurau által említett teremmel, bár azt sem lehet feltétlenül kizárni, hogy több helyütt is volt aranyozott rózsákkal díszített mennyezet a palotában.

19 Sajnos az ásatási alaprajz az eddig elvégzett feltárások után a kápolnától északra nagyon töredékes az újkori palota bolygatásai miatt. Eddig még az épületeket sem sikerült teljesen körülhatárolni. L. Gerevich 1966. 216–223.

20 Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Ediderunt Colomanus Eperjessy, Ladislaus Juhász. Budapest, 1938. 8–10. Újabb magyar fordítása: Oláh Miklós: Hungária – Athila (Milleniumi Magyar Történelem). Szerk.: Kulcsár Péter. Budapest, 2000. 19–20.

21 Lehet, hogy Salomon Schweigger is ezt a könyvtárat írta le (*die alte Königliche Buchkammer*), ahol egy irattartóban leveleket láttott és egy latinul írott könyvet a szentek életéről. Az mindenestre elég valószínű, hogy az általa említett királyi könyves kamara nem azonos azzal a könyvtárteremmel, ahol a Corvina-könyvtárat őrizték. Végh 2010. 214.

Saurau stájer nemes lévén vélhetően helyesen ismerte fel a német fejedelmek címereit, azt azonban leírásából sajnos nem állapíthatjuk meg, hogy a képek melyik királyunk idejéből származnak. Zsigmond király ugyanúgy számításba jöhet, mint Albert és V. László, még Mátyást sem lehet teljesen kizárni,²² II. Ulászló és II. Lajos pedig cseh királyként természetes módon festethették fel a birodalmi címereket.

A királyi kápolna leírása már muszlim istentiszteleti helynek berendezve mutatja be az épületet. Von Saurauk ugyan nem lehetett kétsége afelől, hogy amit lát, az eredetileg keresztény kápolna volt, erre nyilván maga az épület kiképzése utalt. A belső azonban már egy használatban lévő mecset képét mutatta. A padlót „török módra” szőnyeg borította, a mennyezetről néhány lámpás függött, amelyekben fények égtek, és leírt még egy szőnyegekkel borított emelvényt is (*Aldan*). Ez utóbbi az előimádkozó számára készített oszlopok tartotta pódium, az ún. *dikka* lehetett. Török forrásokból is ismert egyébként, hogy a királyi kápolnát a város elfoglalása után állami fenntartású dzsámivá alakították át, amely ebben a formában az egész korszakban működött.²³

A szöveget folytatva von Saurau nem tett utalást a továbbhaladásra, mégis erre következtethetünk az itt leírt és más forrásokból is jól ismert helyiségekből. A Duna felőli épülettömböt (*Stock*), mondja, Mátyás király Zsigmond királyt követve építtette fel, a régi épület fölé (*an dem alten Gepeu*) művészi munkát (*künstlich Werk*) emelt, benne a király hálókamarájával (*Schlafkammer*) és könyvtárával (*Bibliowegg*), amelyet csillagkép kör alakú festménye díszített.²⁴ A könyvtár a kápolna déli szomszédságában volt az emeleten, ahogy ez más leírásokból egyértelműen megállapítható.²⁵ A hálókamara hozzávetőleges helyét is meg tudjuk határozni: Franz Omichius szerint a könyvtár előtti térségben (*vor den Gewelb der Bibliotheken*) helyez-

kedett el, von Saurau szerint pedig a dunai oldalon. Fontos számunkra az a megfigyelése is, hogy Mátyás építkezése az emeletre szorítkozott, a földszinten a Zsigmond által emelt régi falak álltak.²⁶

Azután újra a már említett folyosón voltak, írta Michael von Saurau. Úgy tűnik tehát, hogy miután a kápolna északi oldalán beléptek a birodalmi címerekkel díszített szobába, végig az épületegyüttes bel-sejében haladtak az emeleten, a kápolnát is így kereshették talán a karzaton át haladva. Az emeleti folyosó azonban szerinte ugyanaz volt, mint amin már korábban is jártak, amiből arra következtethetünk, hogy az elhaladt a teljes keleti szárny előtt, vagy közrefogta a kápolnát. A folyosón kissé továbbhaladva lépett be újra egy boltozott helyiségbe (*Gewelb*), majd innen egy kis konyha mellett (*neben einer Kuchel*) elhelyezkedő nagy és díszes fűtött helyiségbe (*in ein schönen prachtlichen großen Comynen*), ahol két nagy ablak között egy asztalosmunkával gondosan elkészített nehéz széket (*Stuhl*) látott. A helyiség funkciója szerinte *Tafelstube* volt, tehát a 16. század udvari fogalmi szerint olyan étkezőhelyiség, ahol az uralkodó az udvari rendtartás meghatározta személyekkel együtt végezte étkezéseit, és amelyet gyakran használtak követek fogadására, kihallgatásokra és egyéb ünnepélyes alkalmakra.²⁷ Von Saurau is erre következtetett, azt írván, hogy a király itt adta át a hűbért, itt osztott alamizsnát a szegényeknek és itt tartott kihallgatást. A *Tafelstube* kifejezést összetett funkciója miatt nehéz magyarul visszaadni. A királyi ebédlő, vagy a trónterem egyaránt leszűkítik értelmét, ráadásul az utóbbinak méretei sem igazán felelnek meg. Václav Vratislav z Mitrovic feltehetően ugyanezt a helyiséget nevezte királyi szobának (*královský Pokoj*), amely szerinte szépen ki volt festve, a falakat kárpit borította és benne egy szőnyegekkel letakart trónus volt felállítva.²⁸

22 Mátyás uralkodói reprezentációjában használta a Cseh Királyság és a Habsburg-tartományok címereit.

23 cami-i enderun der kale/„várbeli belső dzsámi”. Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. II. Budapest, 2007. 478.

24 A csillagképpel és az ugyanott található felirattal, továbbá a könyvtár körüli helyiségek elhelyezkedésével nemrég részletesen foglalkoztam, ezért most erre nem kívánok kitérni. L. Végh 2010. 213–217.

25 Csapodi Csaba: Naldus Naldius hitelességének kérdése. *Magyar Könyvszemle*, 76. (1960) 293–302.; Végh 2010. 44. jegyzete a korábbi irodalommal.

26 Második emeletről egyáltalán nem esik szó, ahogy a többi leírásban sem. Bonfini szövegére támaszkodva szokták ezt feltételezni. Ennek kritikáját lásd a továbbiakban.

27 Stephan Hoppe: *Tafelstube*. In: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Bilder und Begriffe. Hg. von Werner Paravicini, bearb. von Jan Hirschiegel und Jörg Wettlaufer. *Residenzenforschung* 15.

II. Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2005.; Végh 2010. 215–216., 41. jegyzet.

28 Přihody Václava Vratislava, svobodného pána z Mitrovic. Ed.: František Martin Pelcl. Praha, 1777.; Des Freyherrn von Wratislav merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Constantinopel. Leipzig, 1786. A későbbiek során többször is megjelent cseh nyelven, legutóbb I.: Přihody Václava Vratislava z Mitrovic. Ed.: Alois Bejblík. Praha, 1977., valamint angolul és németül is. Magyar fordítását I.: Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Ford.: Nagy Judit. Budapest – Bratislava, 1982. A német fordítás pontatlanságai félreértésekre adtak alkalmat a cseh szöveget nem használó magyar szakma számára. Michael von Saurauhoz hasonlóan Václav Vratislav z Mitrovic is a könyvtár után volt (*Podlé Knihárny*) ebben a teremben. A pontatlan német fordítás szerint viszont a könyvtár mellett helyezkedett el a királyi szoba (*Nebe der Bibliothek stieß das königliche Zimmer*). Ráadásul Balogh Jolán a benne leírt trónszék miatt a trónteremnek értelmezte a helyiséget, és más – egyébként az udvar nyugati szárnyához tartozó – termekre vonatkozó adatokat is ide-

A helyiségből kilépve újra a folyosón voltak, amely azonban itt már az udvar jobb oldalához, vagyis a nyugat felé emelkedő épülettömbhöz vezetett, tehát az udvar déli oldalán kellett állnia. Ugyanerre utal az is, hogy a Duna felőli, keleti épületszárnyban leírt könyvtár és a hálósoba után még másik három helyiség (*Gewelb, Kuchel, Tafelstube*) bemutatását követhettük végig. Ezek az ismert alaprajzi méretek miatt már csak a déli szárnyban (vagyis a Díszudvar és az ún. Kisudvar közötti szárnyban) képzelhetők el. A hely szűkösségére egyébként már korábban a kutatás is utalt.²⁹ Mielőtt azonban átélnénk az udvar nyugati oldalára, ejtsünk még néhány szót magáról az itt leírt folyosóról. Franz Omichius a könyvtár megtekintése után kimenvén írta le a folyosót (*Im herausgehen auff dem Gang*), ahol szerinte egy nagy és szép lépcső (*Stiege*) volt és egy magas, vörösmárványból faragott ajtó II. Ulászló király építési feliratával 1502-ből.³⁰ Václav Vratislav z Mitrovic szép és széles folyosóról ment a könyvtár helyiségéhez, majd ezután, a királyi szoba megtekintését követően ugyancsak itt ment le lépcsőn az udvarba.³¹ Stephan Gerlach a nyugati épület termeinek bemutatása után ismerttet még egy mellettük oldalt lévő (*auf der seiten dabey*) szép termet, amelynek ajtajára vésték fel Ulászló fent említett építési feliratát.³² Bár az ásatásokon erre utaló nyomot nem sikerült találni, a leírásokra támaszkodva megállapítható, hogy az udvar délkeleti sarkánál széles lépcső vezetett fel a keleti és a déli szárny reprezentatív tereihez. Továbbá jó eséllyel feltételezhetjük, hogy az itt leírt, Ulászló építési feliratával ellátott ajtó és a valószínűleg a déli szárnyba lokalizálható *Tafelstube* valamilyen módon kapcsolatban állhattak egymással. Az ajtó ugyanis egyrészt egy szép

terem bejárata volt a nyugati szárny termei mellett (Gerlach), másrészt Omichius a keleti szárnyban lévő könyvtár és hálókamara után írta le, akárcsak von Saurau a *Tafelstube*-nak meghatározott termet. Amennyiben gondolatmenetünk helyes, akkor ebből az következne, hogy míg az udvar keleti oldalán Mátyás király, addig déli oldalán II. Ulászló király építkezett.³³

A folyosón Michael von Saurauval együtt elérkeztünk tehát a következő épülettömbhöz a hegyek felőli oldalon, amelyről leírónk külön kiemeli, hogy az udvar bejáratától jobbra emelkedett. Két egymás feletti, szép folyosó (*Gang*) volt itt, amelyeket faragott minták, alakok, a bolygók és a tizenkét (égi) jegy (*ausgehautn Stucken, Figurn, die Ploneten und zwelf Zeichen*) díszítettek. Salomon Schweigger ugyanezt kitérően folyosónak nevezi, amelynek a mennyezetén az ég tizenkét jegyét fából faragták ki nagyon szépen és aranyozták.³⁴ Stephan Gerlach is megemlékezett a zodiákus jegyekkel ékes folyosóról, de leírása szűkszavú és ezért félreérthető. A palota belsejének bemutatását rögtön azzal kezdi, hogy belül (ti. a második udvaron) egy szép vörösmárvány folyosó van magas oszlopokkal és azon két nagy és széles terem. Később azonban visszatér a tizenkét égi jegyre. Ulászló építési felirata után egy mondat szól arról, hogy a magyar királyok szobrai szépen vannak kifaragva, csak arcukat zúzták szét (de hogy hol, arról nem szól). Ezután áll egy újabb mondat, hogy a tizenkét égi jegy és egy szép könyvtár található itt.³⁵ Ez a mondat vezetett arra a téves következtetésre, hogy a zodiákus jegyekkel díszített folyosót a keleti oldalon, a könyvtár mellett kellene keresni.³⁶ Von Saurau szövege kifejezetten cáfolja ezt a vélekedést és egyben érthetőbbé is teszi Gerlach rövid és ezért helyrajzilag kissé zavaros leírását.

sorolt. Téves eljárása nagy hatást fejtett ki, a trónterem és a könyvtár a szakma többsége számára ezáltal összekapcsolódott egymással. Ennek kritikájára l. Végh 2010. 43. jegyzetét. Magyar Károly sokkal árnyaltabban fogalmazott, és von Saurau leírásához némileg közel állva egyfajta hivatali szobaként (Amtszimmer) képzelte el a helyiséget. Magyar, Károly: *Residenzen des Königs und der Königin*. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Hgg.: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi. Münster, 2007. 190–191.

29 Balogh Jolán: A budai királyi palota rekonstrukciója a történeti források alapján. *Művészettörténeti Értesítő*, 1. (1952) 34.; Magyar Károly: „Et...introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomen Maria...” Habsburg Mária és Buda. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9., Slovenská národná galéria, 2006. február 2. – április 30. Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest, 2005. 99.

30 „Im herausgehen auff dem Gang ist ein schöne grosse Stiege/ sampt einer hohen Thür von roten Marmorstein gehawen/darob stehet dieser vers: VLadislai Regis hoc Munificum opus 1502.” (A kiadás eredeti központosítását megtartottam itt is és a további jegyzetekben is.) L. a 10. jegyzet.

31 L. a 28. jegyzet.

32 „Auf der Seiten dabey/ist ein anderer schöne Saal/an dessen Thüren geschrieben:

WLADISLAVI REGIS HOC EST

MAGNIFICVM OPVS.

Dies ist das köstliche Gebäu

des Königs Vladislai.”

L. a 10. jegyzet. A feliratot Salomon Schweigger is közli, de nem mond közelebbi róla, csak hogy egy másik ajtó felett volt. L. a 11. jegyzet. Az évszámok eltérésére l. Végh 2010. 93. jegyzetét.

33 A továbbiakból világosan kiderül, hogy II. Ulászló építkezéseit nem a második udvar nyugati szárnyán kell keresni.

34 „Item einen feinen Gang/darinn stehn oben an der Büne die zwölf Zeichen des Himmels in Holz gar schön geschnizet und verguldet.” L. a 11. jegyzet.

35 „...innen aber ist ein Gang von schönen rothen Marmel/mit hohen Säulen/daran 2. grosse weite Säüle/oben mit vergulden Bühnen/...Die Ungarische Könige schön ausgehauen/die Angesichter aber zuschlagen: Die zwölf himmlische Zeichen/und eine schöne Bibliothek findet sich darinne.” L. a 10. jegyzet.

36 Balogh 1985. 101–102.

A magas oszlopos kettős folyosó a nyugati szárny előtt emelkedett és a tizenkét zodiákus jeggyl díszített mennyezetek is idetartoztak.

Von Saurau leírása segítségével a termék elrendezésének rekonstrukcióját is pontosíthatjuk némiképpen. A két egymás fölötti folyosóhoz hasonlóan, írja, két egymás fölötti terem is van ugyanott aranyozott mennyezetekkel, amelyek közül különösen a felső nagyon hosszú, festett és aranyozott mennyezete (*Poden*) fából faragott, és aranyozott sárkányokkal (*Würmen*) díszített. Innen rálátni a szomszédos hegyre (a mai Nap-hegyre), amelyet a palota fölülmúl magasságával. Stephan Gerlach szövege is a folyosóról nyíló két nagy és széles, aranyozott mennyezetekkel ellátott teremről szól, csak azt mulasztja el közölni, hogy a két terem hogyan helyezkedett el egymáshoz képest. Az első terem mennyezetét szerinte lángon álló üst és könyv díszítette (Mátyás [?] és az Aragóniai ház emblémái), vörösmárvány ajtajának feliratát Mátyás király készítette 1484-ben. A másik terem mennyezetét farkukat a szájukban tartó aranyozott kígyók (*Schlange*) borították be (nyilvánvalóan a magyar királyok Sárkányrendjének jelvényei).³⁷ Von Saurautól tudjuk már, hogy ezek díszítették a felső, tehát második emeleti nagyobb termet. Azzal a feltétellel számolva, hogy két nagy terem nem férhetett el ugyanazon a szinten a nyugati épületszárnyon, arra a következtetésre juthatunk, hogy Gerlach és von Saurau ugyanarról a két teremről írt. Az emblémákkal díszített terem a feliratos és évszámmal ellátott ajtóval eszerint a sárkányrendi jelvényekkel díszített terem alatt, az első emeleten lehetett.³⁸ A felső széles teremről, mennyezetén a faragott és aranyozott gyíkokkal (*Eidexs*), Schweigger is megemlékezett.³⁹ Az

ajtót pedig (eltérő, 1479-es évszámmal) ugyancsak az udvar jobb oldalán, vagyis a nyugati szárnyon lévő terem bejárataként írta le Franz Omichius.⁴⁰ Szerinte a pasa itt fizette ki a hadinépét, de ami ennél fontosabb, megemlítette a terem márványkandallóját is, amelyet középen Mátyás családi címere (*ein Schild gehawen in dem ein Raab in seinem Schwabel einem Ring haltet*), kétoldalt pedig Csehország és Magyarország címere díszített.⁴¹ Ellentmondást csak Maximilian Brandstetter leírásában találunk, aki az itt tárgyalt feliratot egy nagy terem vörösmárványból készített kandallója fölé helyezte el, a fentiekből következően, feltehetően tévesen.⁴² Akárhogyan lehetett is, a felirat és az emblémákkal díszített terem kapcsolata mindezenre biztosnak vehető.

Mínthogy Michael von Saurau ezen a ponton befejezte a második udvar látogatását, és ezután már a várfalakon futó folyosókat nézte meg, leírását megszakítva érdemes áttekinteni néhány olyan, a második udvar rekonstrukciójával összefüggő kérdést, amelyre új forrásunk új válaszokat ad.⁴³ Elsőként vizsgáljuk meg von Saurau és Antonio Bonfini szövegeinek viszonyát, különösen az udvart övező folyosók kérdésében, amely a művészettörténeti szakirodalomban hosszú idő óta az érdeklődés középpontjában áll. A második udvart két oldalról övező (sokszor három oldalról is feltételezett) kétemeletes reneszánsz loggia képe ugyanis egyre inkább elfogadottá válik a budai palotával foglalkozó szakemberek írásaiban.⁴⁴ A rekonstrukció alapját máig Bonfini idevonatkozó sorai jelentik, amelynek igazolására régészeti eredményeket (a nyugati oldal pilléralapozásait) és ide (is) sorolható kőfaragványokat (elsősorban balusztrádtöredékeket) sorakoztatnak fel bizonyíté-

37 „...innen aber ist ein Gang von schönen rothen Marmel/mit hohen Säulen/daran 2. grosse weite Säale/oben mit vergulden Bühnen/des ersten Figuren/sind lauter Kessel auf einer Feuer/und ein Buch darbey: ob dieses Saals Thüren von Marmelstein (wie dann auch alle Thüren und Fenster der Säalen von Marmel sind) stehet geschrieben:

Magnanimum Principem Victoria sequitur.

Einem grossmächtige Fürsten folgt der Sieg. Anno 1484.

Des andern Saals Bühnen/hat lauer güldine Schlangen/die den Schwantz in dem Maul haben.” L. a 10. jegyzet.

38 Ha a méreteket nem vennénk figyelembe, elképzelhető lehetne az is, hogy a Gerlach által említett mindkét terem a második emeleten volt és von Saurau az alsó terem esetében egy másik teremről írt.

39 „Ein anders weites Gemach hat oben an der Bühne schön geschnitzte und verguldte Eidexs.” L. a 11. jegyzet. Korábban írt tanulmányomban, sajnos tévesen, „Eider”-ként közöltem, és tollaknak fordítottam. Végh 2010. 214.

40 „Es stehet auch auff der rechten Handt am eingang eines Saals ob der Thür dieser Text: Magnanimum Principem victoria sequitur Anno 1479. Auff diesem Saal pflegt der Türck sein Kriegvolck zubezalen/alda ist auch ein Camin von Marmorstein gebauwet/daran ein Schild gehawen, in dem ein Raab in sei-

nem Schwabel einem Ring haltet/unnd auff den beiden seiten der Königreich Behem and Hungern Zeichen gehawen.” L. a 10. jegyzet.

41 Elképzelhető, hogy akár ehhez a kandallóhoz tartozhatott az a vörösmárvány fríztöredék, amelyen a cseh címer töredékét reneszánsz szalagdísz kíséretében láthatjuk, és amelyet az udvar nyugati szárnyának romjai között találtak. (Ltsz.: BTM-KO 49.206.1-2., lelőhely: Nagyudvar, 569–954.) Balogh 1966. 123.

42 „In einem etwo gewesten großen Saal, ober einem von rotten Marmel gemachten schönen Camin, stehen diese Wort: Magnanimum Principem victoria sequitur. M.CCCCLXXVIII.” Nehring 1983. 85.

43 Michael von Saurau szövege olyan nagy mértékben felbolygatja a korábbi szakirodalom által létrehozott rekonstruktív képet, hogy az alábbi kritikai megjegyzéseim során nem tudok minden egyes korábbi szakmai véleménnyel külön-külön foglalkozni, mert az szétfeszítené a tanulmány keretét. Az általam fontosnak ítélt témákra igyekszem reflektálni.

44 E kérdésben nem sorolhatom fel az összes érintett tanulmányt, csupán a mérvadó kutatók egy-egy fontosabb tanulmányát emelem ki. Tulajdonképpen a kutatók többsége máig ható érvénnyel Balogh Jolánt követi. Balogh 1985. 100–102, 139–141.; Feuérné Tóth 1986. 21, 24–26. (a szöveg ugyan csak a nyugati

kul. Bonfini szövegének mai értelmezését azonban kétségkívül befolyásolja 16. századi magyar fordítása.⁴⁵ Heltai Gáspár krónikájában az idevonatkozó mondat így hangzik: „Az várnak közepin egy tágas, szép piac marada, két szép környeskörül való kerengőkkel.” Ez így elég egyértelműen hangzik, bár meglehetősen pontatlanra sikerült fordítása Bonfini alábbi félmondatának: „In medio area veteri porticu circumventa, quam duplicia coronant ambulacra...”. A palotát közelebről nem ismerve akár fordíthatnánk Heltai szellemében is a szöveget. Von Saurau szövegének birtokában és a többi török kori leírást vele egyeztetve azonban más értelmet kell adnunk neki. Bonfini szerint a régi árkád, a *porticus* körülölelte az udvart. A földszinten az ásatások csak a nyugati oldal előtt találtak pillér-alapozásokat, a déli és a keleti oldal kutatását az új kori épületek akadályozzák, a régi térképek pedig nem egészen egyértelműek. Egy részük a nyugati és a déli oldal előtt jelöl pilléreket, míg egy másik csoportjuk a keleti oldal előtt is.⁴⁶ Úgy gondolom, hogy Bonfini *porticus*-át mindenféleképpen a földszinti árkádos folyosóval kell azonosítanunk, hiszen ezt koronázta meg a kettős folyosó (*ambulacrum*), még akkor is, ha bebizonyosodna, hogy csak az udvar két oldala előtt voltak a földszinten árkádok, és Bonfini kissé túlzott a *circumventa* kifejezéssel. A körülölelés érzetét keltette a *coronant* ige is, ám itt már érdekesebb von Saurau hallgatnunk. Ha az ő szövegét is figyelembe véve olvassuk Bonfini, arra juthatunk, hogy a kettős folyosó (*duplicia ambulacra*) csak a nyugati

épületszárny előtt koronázta, vagyis inkább ékesítette a *porticust*. Bonfini további szövegét is érdemes eszerint értelmeznünk, hiszen itt arról hallunk, hogy a folyosók közül a felső az új palota elé épült (*novoque palatio praepositum*), erről lehetett elérni a felső ebédlőtermeket (*summa triclinia*), és ezt díszítették a zodiákus tizenkét jegyének képével. Az új palota eszerint egy újonnan (természetesen Mátyás király által) épített szint lehetett az épületben, vagyis a második emelet a nyugati szárnyon, amelyben ebédlőtermek voltak.⁴⁷ A török kori leírók a funkcióról nem, csak a sárkányrendi díszítésről számoltak be itt.

Mátyás építkezése azonban nem feltétlenül csak a második emeletre szorítkozott, hiszen korábban feltételeztük, hogy az emblémákkal díszített mennyezetű termet a király feliratával és évszámmal ellátott ajtóval, valamint a címerét viselő kandallóval az első emeleten képzelhetjük el a török kori leírások alapján. Az épületszárnyat tehát, amely még a Nagy Lajos-féle építkezésből származott, Mátyás alaposan átépíttette és az átalakított és kibővített palota elé emeltette a régi árkádokra a kettős, vörösmárvány oszlopok tartotta folyosót, amelyet az oszlopok lábazatain és fejezetein szintén Mátyás és Beatrix címerei díszítettek.⁴⁸ A tizenkét állatövi jegy és a bolygók képei von Saurau szerint a folyosók mennyezetén voltak kifaragva, pontos helyük azonban szövegéből nem derül ki. Bonfini viszont kifejezetten azt állítja, hogy a felső, második emeleti folyosót díszítette a zodiákus, és állítását igazolhatja, hogy a több mint 50 méter hosszú hom-

oldal rekonstrukciójával foglalkozik, de a 8. képen látható rekonstrukciós rajzon az udvar déli oldalára ráforduló folyosószakasz metszete is látható.); Farbak Péter: A budai középkori királyi palota díszudvara. *Ars Hungarica*, 16 (1988) 143–171. (a továbbiakban: Farbak 1988); Horler, Miklós: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. *Acta Historiae Artium*, 33. (1987–1988) 160–162. (a továbbiakban: Horler 1987–1988); Magyar Károly: A Mátyás-kori rezidenciák. In: Mátyás és a humanizmus. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 2008. 560–561.; Buzás 2009. 191–194. (Buzás az udvart körülölelő kétemeletes loggia feltételezését elfogadja, vitatja viszont annak egységes reneszánsz stílusát.); Feld, István: Visegrád und Buda – die Königsresidenzen Ungarns im Spätmittelalter. In: Von der Burg zur Residenz. Hg. Joachim Zeune. (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V. 11.) Braubach, 2009. 92. Balogh Jolánnal szemben Gerevich László nem volt meggyőződve arról, hogy a folyosó két emelet magasán övezte volna az udvart. Csúpan az udvar nyugati oldalán állította ezt biztosan, ahogyan az a Seidl Kornél által rajzolt madártávlati rekonstrukciós rajzon is látható. Gerevich 1966. 292–298. és a függelék. Feld István a reneszánsz loggia rekonstrukcióját vitatta. Feld István: Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle*, 9. (1999) 30–32.

⁴⁵ Antonius de Bonfinis: *Rerum Hungaricarum Decades* IV/1. Ed.: Fögel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Budapest, 1941. 136–137.; Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, bevez. Kulcsár Péter.

Budapest, 1981. 375–376. Bonfini további idevonatkozó sorai az Averulinus-fordítás előszavában csak általánosságban szólnak az udvart övező árkádról (*porticus*) és fölötté a tizenkét égi jeggyel díszített folyosóról (*obambulatio*). A két Bonfini-szöveg közötti különbségből Horler Miklós vont le – véleményem szerint – túlzott következtetéseket. Horler 1987–1988. 160–162., 33. jegyzet.

⁴⁶ Gerevich 1966. 94., 272., 286. kép., a térképekre I. Farbak 1988. 144–145.

⁴⁷ Egyet kell tehát értenünk Gerevich Lászlóval, aki Bonfini sorait: „Ad occasum vetustum opus nondum instauratum...” nem a második udvar nyugati szárnyára, hanem az attól délre eső épületekre értelmezte, felhívva a figyelmet arra, hogy a szöveg maga nem, csak a kiadás írásjelei mondanak ennek ellent. Gerevich a nyugati szárny átépítését és bővítését Mátyás művének tartotta. Véleményét von Saurau szövege egyértelműen igazolja. Gerevich 1966. 114, 293–294. Másutt mégis arról írt, hogy a második emelet belső kiképzését II. Ulászló idején fejezték be, hivatkozva Omichiusra és az általa leírt évszámok ajtóira. Uo. 295–297, 301.

⁴⁸ A folyosón elhelyezett címerekről Paulus Tafferner számolt be. Paulus Tafferner: *Caesarea Legatio quam suscepit perfectique Walterus S.R.S. Comes de Leslie. Viennae, 1672.* 174. Egyébként ez a rövid, kétmondatos leírás is alkalmas volt arra, hogy Bonfini szövegével együtt az udvart körülölelő oszlopos loggia képét erősítse.

lokat erre alkalmat is nyújthatott.⁴⁹ Bonfini-tól tudhatjuk azt is, hogy a folyosókat hullámos mintájú (*vermiculata*), mázas (feltehetően téglá-) padló borította, az ebédlőtermeket pedig vegyes mázas kályhák fűtötték.⁵⁰

Le kell tehát számolni a továbbiakban azzal a véleményekkel, hogy Mátyás a második udvar nyugati oldalán nem építkezett. Bonfini idevágó mondata nem a második udvarra vonatkozott, mint arra néhányan már korábban is rámutattak.⁵¹ Sőt, ezzel ellentétben a második udvar nyugati oldalán álló hatalmas palota teljes átépítésében és szintemelésében Mátyás egyik jelentős építkezését láthatjuk. Az új all' antica építészeti részletek fontos szerepet játszhattak az épületen – gondolva a folyosók és a termék faragott, aranyozott mennyezeteire, a leírásból megismert vörösmárvány ajtóra és kandallóra, illetve a látképeken is megfigyelhető keresztosztós ablakokra a második emelet külső homlokzatán⁵² –, de ismerte a korszak stíluskeveredését, ez nem jelenti azt, hogy nem használtak volna fel késő gótikus elemeket is. A vegyes mázas kályhák, a mázas padló a gótika jelenlétére utalnak, és erősen kérdéses az udvari folyosó stílusa is, amelynek földszinti árkádja régi, tehát gótikus stílusú maradt.

Szakítani szükséges a második udvart egységesen körülölelő reneszánsz loggia rekonstrukciójával is. Bonfini szövege von Saurau leírásának ismeretében nem használható többé fel ennek igazolására. Kétemeletes, oszlopos folyosó csak a nyugati oldalon emelkedett. Igaz viszont, hogy ez a homlokzat hosszának köszönhetően fenséges lehetett. Az udvar déli és keleti oldalán csak egyemeletes folyosó húzódott, és ennek építészeti kiképzéséről teljesen hallgatnak forrásaink. Nem tudni, hogy nyitott volt-e, vagy fedett, és azt sem, hogy mennyire volt egységes. Lehetett akár néhol nyitott és néhol fedett is, ahogy a fedés módja is különbözhetett. A keleti szárny közepébe ékelődő kápolna mindenképpen részre osztotta a folyosót, és korántsem biztos, hogy a két rész kiépítése egy időben történt.

Ebből a szemszögből érdemes nézni a folyosók mellvédjeként felhasználható balusztrádokra és ezzel összefüggésben a folyosók stílusának kérdésére is. Ha feltételezzük is ezek közül egyeseknek – különösen a márgából készült korlátnak – a kapcsolatát a második udvar folyosóival, akkor is érdemes látnunk, hogy egyrészt a felállítás helyéül többféle helyszín (azaz a folyosó korlátjának többféle szakasza) is kínálkozik, másrészt a töredékes kőfaragványanyagból többféle korlát is rekonstruálható és kapcsolatba hozható az udvarral (vörösmárványból készült is). Ki tudja jelenleg megmondani, hogy melyik hova tartozott, és milyen bizonyítékokkal szolgál erre? És egyáltalán, balusztrád övezte-e mindenhol a második udvart? Ez bizony a korszak építészetének ismeretében nem szükségszerű.

Sokkal inkább kézenfekvő, hogyha az udvar nyugati oldalán az oszlopos folyosó korlátjául falazott mellvédet feltételezünk, mintha budai (és visegrádi) invencióként próbáljuk beállítani az udvart övező reneszánsz balusztrádos loggiát. A Budán feltárt oszloptörzsek között egyedül olyan vörösmárvány töredékek kerültek elő tömegesen, egyébként kétféle méretrendben, amelyekhez gótikus fejeztöredékek társíthatók.⁵³ Az írott források fenti értelmezése alapján rendkívül kézenfekvő lenne feltételezni ezen oszlopok és a nyugati szárny kétemeletes folyosójának kapcsolatát. Megtehetnénk, és körülbelül ugyanannyi hitelességgel rajzolhatnánk meg egy ilyen késő gótikus oszlopokkal tagolt homlokzatot, amilyen hitelességgel jelenleg a már szinte mindenki által elfogadott budai reneszánsz loggia képe rendelkezik.⁵⁴ De, amennyiben nem akarunk elveszni a feltételezések özönében, meg kell állapítanunk, hogy mai ismereteink nem elégségesek annak eldöntésére, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló építészeti töredékek a mára teljesen lerombolt épületegyüttes mely részéhez tartoztak egykor. Sajnos a budai palota rekonstrukciójával foglalkozó szakemberek jelentős része nem áll meg ennél a pontnál. A reneszánsz iránt elkötelezettek a töredékek általuk kiválasztott cso-

49 Farbaky Péter ez irányú számításaira lásd az általa írt jegyzeteket Feuerné Tóth Rózsa tanulmányában. Feuerné Tóth 1986. 20., 25. jegyzet, valamint Farbaky Péter rekonstrukciós rajzait: Farbaky 2009. 14. kép. és 108. jegyzet.

50 Az ásatásokon feltárt nagyszámú vegyes mázas kályhacsempe-töredék ismeretében leginkább ezekre vonatkoztathatjuk Bonfini szavait: „hypocausta in tricliniis mammatis tegulis oblecta” etc.

51 Gerevich 1966. 293.

52 A jól ismert Hallart–Wening-féle metszet ezen fontos részletére Feuerné Tóth Rózsa és Farbaky Péter hívták fel a figyelmet. Feuerné Tóth 1986. 22.; Farbaky 1988. 148.

53 Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Budapesti Történeti Múzeum, 2008. március 19. – június 30. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő –

Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. Kat. 9.6.a-b. A Buzás Gergely által hiányolt statisztikai adatok a budai helyszín ismeretében nem vezetnek messzire, tekintve, hogy a királyi palota területe koránt sincs teljesen feltárva (szemben pl. a visegrádi palota északi keleti épületével). Újabb ásatások akár még nagyságrendekkel is bővíthetik ismereteinket. Régi problémája a budai palota kutatóinak, hogy a feltételezett reneszánsz loggia oszlopaihoz reneszánsz építészeti töredékeket rendeljenek. Balogh 1966. 110–111., 123–124.; Farbaky 1988. 153. Az ez irányú próbálkozások eddig sikertelennek bizonyultak, mivel többnyire egyedi darabokat tudtak csak az elemzésbe vonni, amelyekről éppen egyedi voltak miatt nem bizonyítható, hogy a folyosó oszlopsorába tartoztak volna.

54 A fából faragott, zodiákus jegyekkel díszített mennyezet említése önmagában nem dönti el a stílus kérdését.

portját reneszánsz loggiába illesztik, míg a gótikus formák iránt nagyobb érzékenységgel rendelkezők ennél is bizarrabb összeállításokkal kísérleteznek.⁵⁵

Érdeemes elgondolkozni a trónterem körül kialakult bizonytalan helyzeten is. Úgy tűnik, hogy a szakemberek által nem egészen tisztázott jelentésű szóval állunk itt szemben. Az írott források Budán sehol sem említene kifejezetten tróntermet, írnak viszont királyi szobáról (z Mitrovic) és *Tafelstube*-ról (von Saurau), ahol trónus állott. Bonfini pedig ír *buleuterium*-ról és *dietár*-ról, ám mégha tudjuk is ezen antik kifejezések eredeti, pontos jelentését, vagy sikerül felfednünk a reneszánsz építészek írásaiban alkalmazott értelmüket, akkor is bajban vagyunk, hogy milyen középkori udvari funkciónak feleltessük meg ezeket a budai királyi palota leírásában. A második udvar keleti szárnyának rekonstrukciójában mégis kitartóan tartja magát egy trónterem feltételezése a könyvtár szomszédságában, – úgy véljük, minden alap nélkül. Az ennek bizonyítására szolgáló idézetek részben a *Tafelstube*-val azonosítható királyi szobára, részben a nyugati szárny termeire, részben pedig bizonytalan elhelyezkedésű termekre vonatkoznak. Evlia Cselebi például a király tanácsterméről (*divánkhane*) ír, amely bizonyosan a palota valamelyik nagyobb terme lehetett, de erősen kérdéses, hogy Evlia felismerhet-e egyáltalán a terem eredeti funkcióját.⁵⁶ Leíróink trónust csupán a *Tafelstube*-ban, azaz a királyi szobában láttak, amelynek összetett funkciójáról fentebb már írtunk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a palota más termeiben ne állhattak volna más trónusok – minden bizonnyal álltak⁵⁷ –, ezeket azonban a leírók nem említették meg.

Michael von Saurau látogatásának befejezése

A második udvar megtekintése után a látogatók a palotát kívülről, a várfalak tetején körülölelő folyosókról nézték meg. Ezek a folyosók hosszukkal és díszes kiépítésükkel a palota különleges látnivalói közé számítottak, amelyet számos más utazónak is megmutattak török vendéglátóik.⁵⁸ A konzolokra ültetett faépítmények hozzátartoztak a palota jellegzetes képéhez, minden korai, hiteles látképen jól megfigyelhetők.⁵⁹ Ez a folyosó, írja von Saurau, régies módon (*auf die alt Manier*) épült olyan ledobónylásokkal, ahonnan nagy kövekkel lehetett védekezni. Mindenfelé ágyúkhöz tartozó kerek, ládák és más dolgok heverték benne nagy összevisszaságban. Innen látta a déli nagy rondellát is (*gegen den Perg am Eck ein Rundellen*) belsejében öt nagy ágyúval. A folyosóból ahhoz a börtönhöz mentek, ahol a keresztény rabok sínylődtek, majd innen újból kiértek az útjuk kezdetét jelentő térre, és ennek rossz kapuján át (*durch ein geschlechter Dor*) a város felé folytatták útjukat. A börtön lehetett az egyébként eddig nem említett Csonka-torony, de valószínűbb, hogy a külső szárazárok hídjánál álló torony, amelyet szintén börtönnek használtak.⁶⁰ Innen tényleg az ekkor Ágyúraktár térnek nevezett északi előudvarra juthattak ki, amelyet a Koldus kapu kötött össze az Orta hiszár, vagyis a Középső vár utcáival.⁶¹ Michael von Saurau természetesen tovább folytatta leírását, de mivel írásunk csak a palota bemutatására vállalkozott, ezen a ponton megköszönve pontos megfigyeléseinek alapuló részletes leírását képzeletben elbúcsúzunk a Konstantinápolyba tartó stájer nemestől.

55 Igen nagy merészség, ha a gótikus oszlopokhoz valamely reneszánsz balusztrádot is hozzákapcsolunk minden formai, vagy készítéstechnikai bizonyíték nélkül. Buzás Gergely: Balusztrádos loggiák a magyar kora reneszánsz építészetben. *Cast- rum*, 8. (2008) 71–108.; Buzás 2009. 191–194., 1. kép. Kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló kifejezetten sok balusztrádtípus közül miért pont ezeket használta fel a rekonstrukcióhoz?

56 Evlia Cselebi 239–242.

57 Trónszék felállítását igényelte például az a helyiség, ahol a király személyes jelenlét bírósága ítélkezett, de trónnak kellett állnia a királyi tanács üléseinek helyet adó teremben is, ahogy

szinte bizonyos, hogy az első udvar Zsigmond építtette palotájának nagy termében is kellett lennie trónszéknek.

58 Balogh 1966. 85–86.

59 Így a Schedel-féle Világkrónika és Erhard Schön 1541-es látképein is. A folyosókat hordó várfalak jelentős része még ma is áll, főleg a nyugati oldalon.

60 Lukinich Imre: Auer János Ferdinánd naplója. Budapest, 1923. 147–150.

61 „Ágyúraktár tér kapuja”. Evlia Cselebi 239.; „Koldus kapu”. Veress 1906. 144., 26. sz.

FÜGGELÉK

ORTTENLICHE BESCHREYBUNG DER RAYSS GEHEN CONSTANTINOPEL.

Eingeleitet und herausgeben von Konrad Wickert.

(Erlangen Forschungen, Reihe A. Geisteswissenschaften, Band 40.)

Erlangen, 1987. 52–54.

(23^v) Den 12. der Bascha die Herrn Oratores wieder für sich gefordert und durch erlich Stund gar freundlichen Gespräch von vielen Sachen mit ihnen gehalten. Nachmalen dem Herrn Christoffen von Teufenspach des Gschloß und Stadt durchsehen bewilligt worden, (24^r) ie vormalis gemelt. Von des Bäscha Hausung weliches neben der Danaw liegt, haben einem Steig zu dem Gschloß, des ziemlich hoch auf seinem Perg liegt, daselbst durch ein klein Dürl oder Eingang auf einen weiden Platz, mit einer Plassenmawer umbfangen. An der linken Seitn des Eingangs under der einen Hütten funf große Stuck auf Redern stehen und sieben grosse Stück neben der Wand. Ungefasster liegen, vier Valkonettel desgleichen an diesem Platz. Under freien Himmel zwolf Falkonedl stehen, und sechs große Stuck ungefaster beisamen liegen, auch wieder einleitig Plasser liegt. Alsdann kummen wir gegen den ersten Stock daselbst über ein Prucken, wellicher Gram ungewährlich ein Copy hoch, darinnen kein Wasser. Durch sellichen Eingang wieder ein Platz, über denselbigen Platz, gegen dem inneren Gschloß, wieder ein geschlechter Gram, daselbst durch zwey Dor (24^v) Tor in ein Hof. Zum ersten Mal sein wir an der linken Seitn aufgangen. Daselbst zween schöne Seul aufeinander mit großen verguelten Rosen. Gleichwohl der ober nie gar ausgepaut worden, wellicher doch von schönen vergulden Kunststuckn war angefangen. Darnach an der linkn Seitn von der Gang in ein klein lustig Zimmer, darinnen der Fürsten des Reichs Wappen gewesen, aber die meisten vernicht sein. Ungefährlichen noch bei fiertzeihen über blieben und gesehen werden. Von dem bemelten Zimmer an der linken Seiten hinein in ein groß Comyn, zuvor ein Lyberey gewesen, bisher noch mit seinen altn zugeordneten Stellen versehen. Volgents in ein Kammer, von dannen in ein große Capellen, darinnen ein Aldan mit großen Dobichen belegt. Auch in der Kirchen etlich Ampel hengen, in wellichn sie (25^r) Lichter prenen. Das Pflaster mit schönen großen Decken überlegt, in wellichen<s> alles nach der dürggiscen Art belegt sein. Selicher Stock gegen der Danaw König

Mathüieß die hinter Kaiser Sigismundt hat pawen lassen. Wurde an dem alten Gepeu ein künstlich Werk gesehen, sunderlich in des König Mathieaß Schlafkammer und Bybliowegg, in wellicher ein rund Gemeyl ist, wie die Weltkugel, mit dem Gestirn geziert, welliches zween Engl heben. Und darüber zwen lateinische Vers, auf deutsch also laudent, stehen: Als König Mathieaß überkum das Behamerland, des Himmel Figur dergleichen stand. Alsdann wieder auf den bemelten Gang, in ein Gewelb und neben einer Kuchel für in ein Schöen prachtlichen großen Comynen, alda des König Dafelstuben gewesen. (25^v) Allda ein große, von Dischelwerk wohlgemachter schwerer Stuhl vorn zwischen zwen großen Fenster steht, darinnen der König die Lehen hat verliehen, auch den Armen und allda Audientz geben. Von dannen wieder auf den obberührten Gang in die andern Stock gegen den Perg, wellicher Stock des Eingangs des Gschloß an der rechtn Seitn. Allda zwen schöne Gang aufeinander mit ausgehutn Stucken, Figur, die Ploetn und zwelf Zeichn. Desgleichen zwen schöner großer Saal mit vergulden Pöden aufeinander, sunderlich der ober ein sehr langer Saal von schönen ausgeschnittn großen vergulden Würmen, mit gemaltn und übergulden Poden. Aus sellichen kann man gegen den negsten Perg sehen, davon des Gschloß überhöht ist. Alsdann sein wir auf die Wehren und eußersten Gang des Shloß umbfangen ist, geführet worden. (26^r) Wellicher Gang auf die alt Manier gepaut ist mit seinen Lechern, damit man sich mit den großen Steinen daraus hat wehren können. Darauf was zu <s> denen großen Stucken gehört von Redern, Kisten und anderem gefunden und gesehen haben, welliches doch alles ein vermischt unordenlich Wesen durcheiander ist. Außerhalb dieses Gang gegen den Perg am Eck ein Rundellen, darinnen fünf große Stuck auf Redern stehen. Von diesn bemetn Gang sein wir zu der Gefangnus, darinnen die gefangen Christen liegen, kummen, nachvolgents wieder auf den eußertn Plaz gegen der Stadt, durch ein geschlechter Dor in die Stadt.

Vizi Márta

ÚJKORI KÁLYHA DARABJAI AZ OZORAI VÁRKASTÉLY RÉGÉSZETI FELTÁRÁSÁBÓL

Tolna megye északi szélén, a Sió völgyében található Ozora. A község középpontjában, a plébániatemplom melletti alacsony dombon áll a várkastély négyzetes, középudvaros épülettömbje. Az épületet négyzet alakban fal veszi körül, a sarkokon kerek tornyokkal megerősítve. A várkastély hazánk kiemelt műemlékei sorába tartozik. Szerencse és balszerencse kísérte története során magát a várkastélyt és gazdáit is. Fennmaradt, hála az Esterházyak kastély-, majd magtárépítésének. Az épület – változó funkcióval ugyan – még a 20. század hatvanas éveiben is használatban volt.

A kutatás

Sor került a várkastély régészeti és műemléki kutatására, amely igazából napjainkban sem zárult le. Különösen igaz ez a kutatások során előkerült tárgyi és megfigyelési adatok feldolgozására.¹

Az 1960-as években az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség előzetes felmérést végzett a helyszínen.² A komplex, régészeti, építészettörténeti kutatás 1981-ben kezdődött, amelynek vezetője Feld István régész, munkatársai Koppány Tibor építészettörténész, Lászlai Judit művészettörténész, Kisfaludi Júlia régész voltak. A későbbiek folyamán Gerelyes Ibolya, Gere László és Vizi Márta is bekapcsolódott a feltárási munkákba. 1981–1992 között évente több hónapig folyt a kutatás a várkastély épületében és az épület körül.

Az azóta eltelt időszakban Feld István és Gere László 1999 novemberében a palotaépület középkori kapujának és kapualjának feltárását végezte el. 2002-ben a várkastély északi és keleti külső várfala mentén folyt feltárás.³

2009-ben a templom és a várkastély közötti területen, valamint a déli oldalon a várat körülvevő árkon lévő hidak további tisztázása érdekében történtek kutatások (1. kép).

A feltárások során jelentős mennyiségű, a 15–20. századból származó kerámia és egyéb leletanyag került elő.⁴

A várkastély különböző építési periódusaihoz tartozó kőfaragványt anyag szintén jelentős, feldolgozása Koppány Tibor munkája.⁵

A kutatás vezetője törekedett arra, hogy folyamatosan tájékoztassa a szakmai és a nagyközönséget a várkastély kutatásáról. A szekszárdi, akkor Béri Balogh Ádám Múzeum időszaki kiállításán és tudományos délutánján már bemutatta az addigi eredményeket.⁶ Tolna megye *Dunatáj* c. folyóiratában a megye közönségét tájékoztatták a várkastélyban zajló munkálatokról.⁷ A megyei múzeum évkönyvében az 1981–85 között végzett munkákról számoltak be.⁸

A falkutatással és az ásatásokkal párhuzamosan a leletanyag feldolgozása is megkezdődött. Az építészettörténeti megfigyelések mellett a feltárások a réteganyagokon túl számos zárt leletanyagot is felszínre hoztak. Ezek közül Feld István és Gerelyes

1 A leletanyag feldolgozását napjainkban is folytatják a kutatási munkákban résztvevők. Az eredmények ismertetésénél említem az egyes leletcsoportokkal foglalkozó kutatókat.

2 Dokumentációja a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattárában található.

3 Feld István – Gerelyes Ibolya – Gere László: Ozora, Várkastély. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002. Archaeological Investigations in Hungary 2002.* Budapest, 2004. 249.

4 A várkastély építését megelőző időszakból is került elő leletanyag, sőt bronzkori házat is feltártak. Feld István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám*

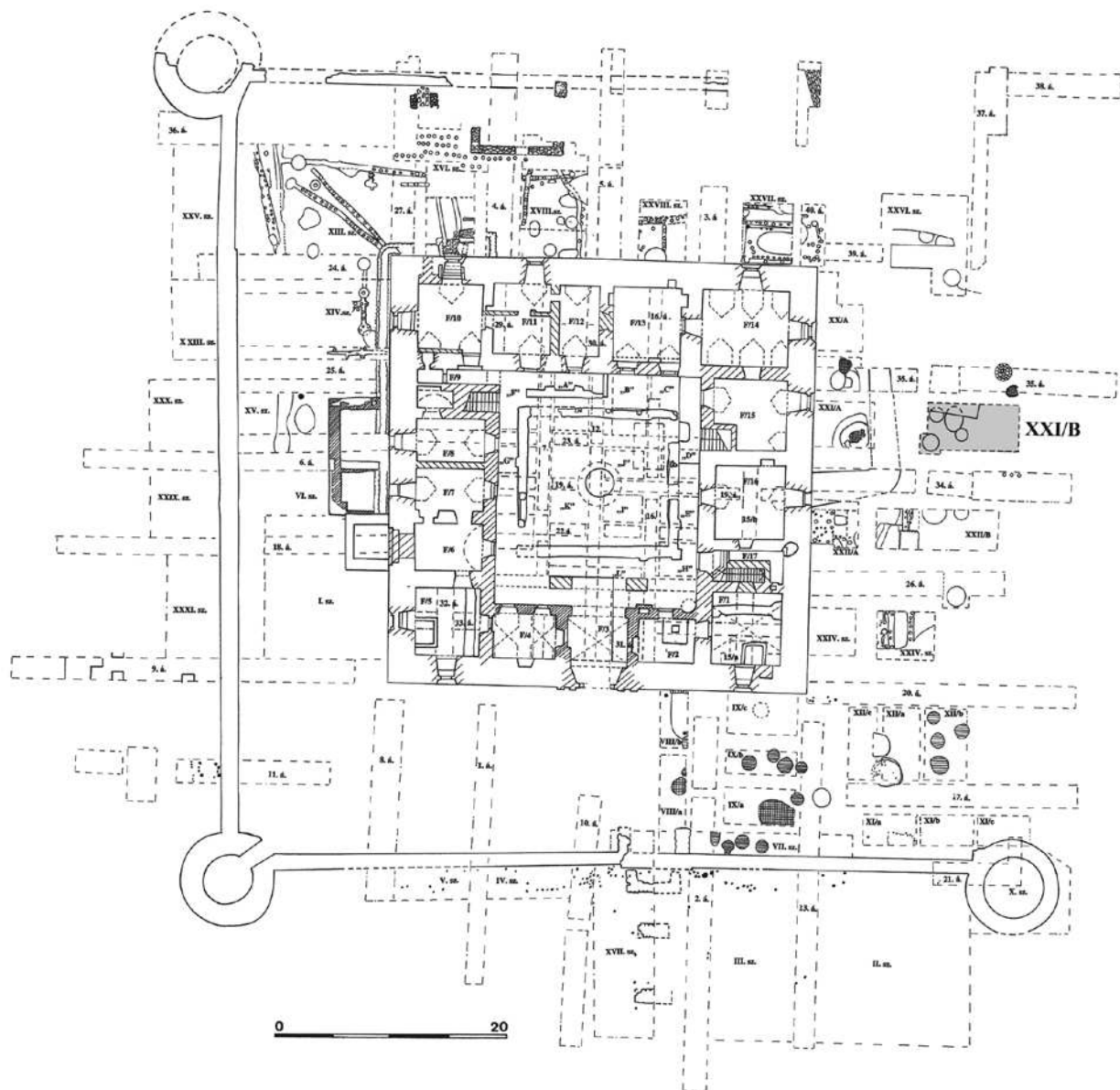
Múzeum Évkönyve, 14. (1988) 266–273., 261–337. (a továbbiakban: Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Gerelyes – Miklós 1988).

5 Kőleltár a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban Rég. Ad. 965–2009.

6 Feld István: Az ozorai várkastély. In: Régészeti kutatások Tolna megyében. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum „Régészeti kutatások Tolna megyében” c. időszaki kiállítása 1981. december 11-től 1982. január 31-ig. [1980] oldalszámok nélkül.

7 Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai várkastély. *Dunatáj* (Szekszárd), 1984. május 5–14.

8 Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Gerelyes – Miklós 1988. 261–337.

1. kép Az ozorai várkastély feltárási alaprajza

Ibolya az „A” jelű akna 15. század utolsó évtizedeire és a 16. század első felére keltezhető leletanyagát, főként a kerámiát közölte.⁹ Lőrincz Judit az „A” aknából előkerült üvegkehely restaurálását ismertette.¹⁰ Ezután szintén Gerelyes Ibolya és Feld István a palotaépület udvarán, illetve déli oldalán, 1982-ben talált 16–17. századi zárt gödrök anyagát publikálta.¹¹ Időközben elkészült a Filippo Scolari életéről szóló forrásokat közlő, valamint Engel Pál: Ozorai Pipo,

Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai vár, Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor című tanulmányait tartalmazó kötet is.¹² Gerelyes Ibolya az 1545-től 1686-ig török végvárként szolgáló ozorai várkastély területén előkerült sgraffito díszes török talpas talakat elemezte, kutatásai a tárgy típus 16. századi keltezését erősítették meg.¹³ Az első öt év feltárási eredményeit a kutatók 1988-ban tették közzé egy előzetes jelentésben.¹⁴

9 Feld István – Gerelyes Ibolya: Késő középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 163–184. (a továbbiakban: Feld – Gerelyes 1985).

10 Lőrincz Judit: Az ozorai üvegkehely restaurálása és a kompromisszumok. *Iparművészet*, 1994/5. 56–57.

11 Gerelyes Ibolya – Feld István: Hódoltság kori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986. 161–182.

12 Ozorai Pipo emlékezete. Múzeumi Füzetek. Szerk.: Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987.

13 Gerelyes Ibolya: Adatok a sgraffito-díszes török kerámia keltezéséhez és etnikai hátteréhez. *Folia Archaeologica*, 38. (1987) 247–260.

14 Feld – Kisfaludi – Vörös – Koppány – Gerelyes – Miklós 1988. 261–337.

Sor került a földszinten feltárt másik zárt lelet-együttes anyagának közlésére is. Az árnyékszékakna kerámia-, üveg-, és fémleleteket tartalmazott, amelyek a késő középkori várkastély életének tárgyi emlékei.¹⁵ Az ásatás fémleleteit Gere László dolgozta fel.¹⁶ A várkastély feltárása során a déli fal előtti szelvényekből előkerült grafitos edények közlése is elkészült.¹⁷ A középkori részek kutatása mellett a későbbi építési korszakok feldolgozása is zajlott. Koppány Tibor az ozorai uradalom 18. századi építéstörténetét foglalta össze.¹⁸ A kora újkori anyagból előkerült ásványvizes palackok történetéről,¹⁹ a mázatlan tányérokra és sütőtálakra Vizi Márta írt.²⁰ A várkastély igen reprezentatív anyagához számíthatjuk a nem kis mennyiségben előkerült középkori kályhacsempeket, valamint a szemeskályhákhoz tartozó darabokat. A lovagalakos kályhához sorolható töredékeket Tamási Judit dolgozta fel.²¹ Az „A” akna leleteit már említettük²², a „B” jelű emésztőakna kapcsán szintén Tamási Judit elemezte az onnan előkerült kályhaszemanyagot.²³

Feld István egy, a rekonstrukcióval összefüggő módszertani probléma elemzése során az ozorai várkas-

tély kutatásakor készített dokumentációegyüttest mutatta be példaként az ásatási dokumentáció készítésére és felhasználási lehetőségeire.²⁴

Nemcsak az épületkutatási, dokumentálási kísérletek kapcsán került sor új módszerek alkalmazására. A már említett fémleletek feldolgozása során Gere László az anyagvizsgálati módszerek és a klasszikus régészeti módszerek együttes alkalmazásával ért el új eredményeket.²⁵

A nagy mennyiségű kerámia feldolgozása kapcsán jelen munka szerzője dolgozta ki egy számítógépes nyilvántartási rendszer szakmai elméleti alapjait.²⁶

A kutatás vezetője, Feld István a kutatás kezdete óta törekedett arra, hogy az eredményeket (kutatási és tárgyi anyag) különböző kiállításokon bemutassák. Az ozorai vár alaprajzát már 1983-ban, a Magyar Nemzeti Galéria „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541” című kiállításán látni lehetett.²⁷

1987. május 29. – november²⁸ között a Budapesti Történeti Múzeum „Művészet Zsigmond király korában 1387–1437” címmel rendezett kiállítást, amelynek tanulmánykötetében az ozorai várról Feld István és Koppány Tibor készített tanulmányt.²⁹

15 Feld István – Gerelyes Ibolya – Gere László – Gyürky Katalin – Tamási Judit: Újabb későközépkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989. 177–207. (a továbbiakban: Feld – Gerelyes – Gere – Gyürky – Tamási 1989).

16 Gere László: 15–18. századi fémleletek az ozorai várkastélyból. Doktori disszertáció, ELTE, 1994.; Gere László: Gótikus csillár és asztali gyertyatartók töredékei az ozorai várkastélyból. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/1. 95–116.; Gere László – Költő, László: Applikation of X-ray emission analysis in late medieval and early modern age archaeology. *Archaeometrical Research in Hungary II*. Eds.: Költő, László – Bartosiewicz, László. Budapest – Kaposvár – Veszprém, 1998. 141–158.; Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Az ozorai vár régészeti monográfiái. I. *Opuscula Hungarica IV*. Budapest, 2003. 1–250. (a továbbiakban: Gere 2003).

17 Vizi Márta: Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 22. (2000) 177–252., 191–192., 223–224., 231. 1. kép.

18 Koppány Tibor: Filippo Scolari ozorai vára. *Műemlékvédelem*, 23. (1979/3) 193–203. (a továbbiakban: Koppány 1979); Koppány Tibor: Ozora és uradalmának építészete a XVIII. században. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 17. (1992) 229–256. (a továbbiakban: Koppány 1992).

19 Vizi Márta: Ásványvizes palackok Tolna megyéből. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 21. (1999) 317–367.

20 Vizi Márta: Két kerámia tárgytípus az ozorai várkastélyból. Sütőtálak és mázatlan tányérok. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 30. (2008) 233–263.

21 Tamási Judit: Stücke des Rittenfigurenofens zu Ofen (Buda) aus dem Burghaus von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 519–532. A kályhacsempe-leletanyag további feldolgozását átengedte jelen cikk szerzőjének. A feldolgozás előkészületben.

22 Feld – Gerelyes 1985. 163–184.

23 Feld – Gerelyes – Gere – Gyürky – Tamási 1989. 177–207., 189–200.

24 Feld István: Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1999/1–2. 27–56., 41–46.

25 Gere 2003.

26 Vizi Márta: A kerámia feldolgozásának módszerei. (Kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán.) Adatbázisrendszer és kerámiaanalízis. *Methods of Ceramics Processing (Experiment Based on Finds of Ozora Fortified Castle) Database System and Analysis of Ceramics*. In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest – Veszprém, 2006. 73–90.; Vizi Márta: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról. (Methods for the Processing of Early Modern Age Ceramics. On the Database for Finds from Ozora Castle) In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary). I–II. Budapest, 2010. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. II. 818–838. A szakmai anyag számítógépes programozását Berta József, Miklós Gergely, Miklós Dániel végezte. Az ozorai várkastély leletanyagának feldolgozása kapcsán kidolgozott rendszert, annak továbbfejlesztett változatát alkalmazza a szerző Decs-Ete mezőváros leletanyagának feldolgozása során. Ezúton is köszönöm Feld Istvánnak, hogy a várkastély feltárása során előkerült kerámia leletanyag jelentős részének feldolgozását számomra átengedte.

27 Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. A Magyar Nemzeti Galériában 1983. február 24. – június 26. között rendezett kiállítás katalógusa. Budapest, 1983. 22. 6–7–8. tétel.

28 Nincs adat a katalógusban a kiállítás pontos zárási dátumára.

29 Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai vár. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. I. 332–346., II. 527–528.

2. kép Kályhacsempék az ozorai várkastély feltárásából a Wosinsky Mór Megyei Múzeum kiállításán. (Fotó: Gere László)

A Magyar Nemzeti Galéria „Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541” című, 1994 októberétől 1995 februárjáig tartó kiállításán is bemutatták, sok egyéb mellett, az ozorai várkastély kutatásának addigi eredményeit, kiemelkedő jelentőségű leleteit.³⁰

A várkastély kutatásával párhuzamosan a helyreállítás is megkezdődött. A helyreállításról Sedlmayer János és Máté Zsuzsanna számolt be a *Műemlékvédelem* lapjain.³¹

A korántsem teljes áttekintés végén álljon az, hogy a várkastély kutatásával kapcsolatos eredmények, tárgyak (kályhacsempék, a pincében talált kincslelet, makett a várról stb.) legújabbban a Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2005-ben megnyitott állandó kiállításán láthatóak (2. kép).³²

A lelőhely

A bemutatni kívánt kályhacsempék- és kályhaszemek lelőhelye a várkastély keleti oldalán található, az 1987 júliusában feltárt XXI/B szelvény északi szélén levő „újkori beásás” volt (1. kép).³³

Az 1987. évi ásatási napló és az 1988-ban készült ásatási jelentés³⁴ szerint a következőket figyeltük meg: „A szelvény északnyugati részén található négyszögletes rész. Az újkori barnás feltöltés ezen a részen mintegy 80 cm volt. A szelvény ÉNy-i sarkában nagyméretű téglalap alakú beásás sárgás foltja mutatkozott, amely metszett egy egységesnek tűnő félkör alakú szürkés betöltésű gödröt. Erről a félkörös szürke betöltésű gödörrel a későbbi kutatás során kiderült,

30 Koppány Tibor: Az ozorai vár. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február. Budapest, 1994. 367–373. VII. 48–50. A katalógus számos tárgyat mutat be a várkastélyból, pl.: kályhacsempék – Tamási Judit, V-32, V-34, V-39, majolika – Feld István, VIII-40, VIII-41.

31 Sedlmayer János – Máté Zsuzsa: Az ozorai vár(kastély) helyreállításáról (1980–2002). *Műemlékvédelem*, 47. (2003/1) 14–20. Ugyanebben a számban Feld István összefoglalást készített a várkastély történetéről. Feld István: Az ozorai várkastély története. Uo. 1–13.

32 A kiállításához vezető is készült. A 2. teremhez készült anyagot

a szerző készítette. Vizi Márta: Szemelvények Tolna megye településeinek 11–17. századi történetéből. In: Örökségünk. Tolna megye évszázadai. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum állandó kiállítása. Szerk.: Gaál Attila – Gaál Zsuzsanna. Szekszárd, 2006. 31–62.

33 A dokumentáció a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattárában található. Lelt. sz.: 664–2001.

34 Feld István – Gere László – Gerelyes Ibolya – Kisfaludi Júlia – Koppány Tibor – Lászlai Judit – Vizi Márta: Jelentés az ozorai várkastély 1981–88. évi régészeti kutatásáról. Kézirat az OMvH, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattárában, 269/A-C.

3. kép Oromcsempék az ozorai várkastélyból, 18. század.
(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

4. kép Lapcsempék az ozorai várkastélyból, 18. század.
(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

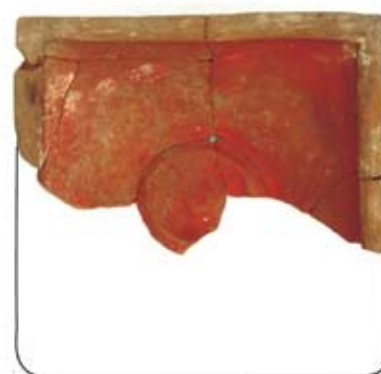
0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.1.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.2.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.3.

5. kép Tál alakú kályhaszemek az ozorai várkastélyból, 18. század.

(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.5.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.6.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.7.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.8.

6. kép Tál alakú kályhaszemek az ozorai várkastélyból, 18. század.

(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

hogy itt két egymáshoz igen közel álló hódoltság-kori gödörről van szó, mindkettő mélyebbre nyúlt a téglalap alakú objektum aljánál.³⁵

A téglalap alakú objektum sárgás betöltésében egy nagyobb méretű félkör alakú, barna korhadékos betöltésű foltot figyeltünk meg (szélessége 80 cm, átmérője 260 cm) az északi tanúfal mellett. Leletanyaga: 18. századi tál alakú kályhaszem.

A téglalap alakú objektum felső sárga rétegeiből is kerültek elő hasonló kályhaszemek, az alatta lévő barnászörös törmelékes-tégladarabos rétegben újkori kerámia és üvegedényeket találtunk.”

A kályhához tartozó leletek

Az objektumban három csempetípust találtunk.

Oromcsempék: négy darabot restauráltak az előkerült töredékekből. (Oz.2011.1.1.–Oz.2011.1.4., 3. kép.)

Hosszanti oldalukra íves formájúak. Hátoldalukon ujjbenyomkodások nyomai, amellyel minden bizonynyal az agyaglapokat nyomták a formához. A csempék széle felül négy ív. Az íveket két-két egymás felé forduló bimbó alkotja. A csempék jobb és bal szélén egy-egy kifelé forduló levélcsúcs. A felső szél alkotó bimbók lefelé íves szárazban folytatódnak, amelyek öblében egy-egy szív található. Az alsó szél széles vízszintes szalag zárja. Az alsó szél és az ívek között egy-egy nagyobb és négy kisebb domború pötty látható. A jobb és bal szél 3,5 cm magasságban függőleges. E szerint a csempék ennél a résznél illeszkedtek egymáshoz.

A csempék előoldala élénkvörös festésű. Néhol fehér meszelés látszik a vörös festés alatt.

Téglalap alakú lapcsempék: három darabot restauráltak az előkerült töredékekből. (Oz.2011.1.5.–Oz.2011.1.7., 4. kép.)

A sík agyaglapból készült csempék előoldalán préselt díszítés látható. Téglalap formájúak. Széleik a hátoldal felé ferdén levágtak. Az előlapokon a vízszintes tengelyre szimmetrikus díszítmény: középen koszorúszerű kerek, domború rész, alul és felül nagyjából szív formát alkotó levelek – csúcsukkal a koszorú felé. Körben a szél mentén borda alkot téglalapot – mintegy belső tükröt a csempén. A borda és a csempeszél között félkörívekből álló benyomkodott dísz fut körbe. A csempék előoldalán többszöri meszelés rétegei figyelhetők meg, emiatt igen nehezen vehető ki a minta.

A csempék hátoldala égett, kormos, fekete.

Tál alakú kályhaszemek: 29 darabnak tekinthető töredék került elő (Oz.2011.2.1.–Oz.2011.2.29.)

Négyzet alakú szájrésszel készültek, korongoltak. A peremük élhossza 20,2 cm és 22 cm között változik, a fenékátmérő kb. 11 cm. Magasságuk (tálmélység) 6,1-7,7 cm, a legtöbb darab 6,5 cm mélységű. A szemek pereme befelé az oldal felső széléhez hajlított, domború. A tálak belső részén, a fenék közepén egy kerek, kb. 1,7 cm átmérőjű kiemelkedés található. E körül kb. 5,8 cm átmérőjű korongolt gyűrűborda látható.

A kályhaszemek belső oldalán kétféle díszítés van. Az egyik típusnál a vörösesbarna mázatlan felületen fröcskölt mésznymok mintegy spriccelt felületet képeznek. A mészfoltok a peremen is jelentkeznek. (Oz.2011.2.8., 6. kép.; Oz.2011.2.9.–Oz.2011.2.10., Oz.2011.2.15.)

A másik típuson ugyanezen a spriccelt (fröcskölt) felületen azonban élénkvörös festés található. Érdekes, hogy ez a vörös festés gyakran nem húzódik rá a peremre. (Például: Oz.2011.2.1.–Oz.2011.2.3., 5. kép.; Oz.2011.2.5.–Oz.2011.2.6., Oz.2011.2.7., 6. kép., Oz.2011.2.27., 8. kép.)

A hátoldalak kivétel nélkül égettek, feketék, kormosak. Az égésnyomok a kályha használata során keletkeztek.

A kályha

A közölt darabok minden bizonnyal egy tál alakú kályhaszemekből készült kályha alkotórészei. Az előkerült darabok sajnos nem képeznek olyan szerencsés leletegyüttest, mint a 15. századra keltezhető külsővati lelet,³⁶ ahol a teljes leletanyag mellett a kályhacsempék illesztéséhez tartozó tapasztásdarabok is előkerültek.

A fentiek alapján (leletmennyiség) láthattuk, hogy nem teljes kályha anyaga került elő, valódi kályharekonstrukciót nem tudok készíteni. A meglévő típusok, illetve a szakirodalom alapján vázolni tudom, milyen lehetett ez a kályha. Feltételezem ugyan, hogy egy kályha szétszedése, vagy javítása kapcsán dobták ki az általunk feltárt gödörbe a kályha részeit, de teljes bizonyossággal még azt sem állíthatom, hogy egy kályha részei voltak az előkerült darabok.

Az íves lapok, a felső íves záródásukkal (Oz.2011.1.1.–Oz.2011.1.4., 3. kép.) a kályha felső lezárását képezték, pártázatot alkottak a kályha tetején. Az íves alaprajzú oromcsempék egy kerek alaprajzú felső

35 Jelen munkában ezekkel az objektumokkal nem foglalkozom.

36 Ilon Gábor – Sabján Tibor: 15. századi cserépkályhák Külsővatról. *Ház és Ember*, 5. (1989) 57–110.

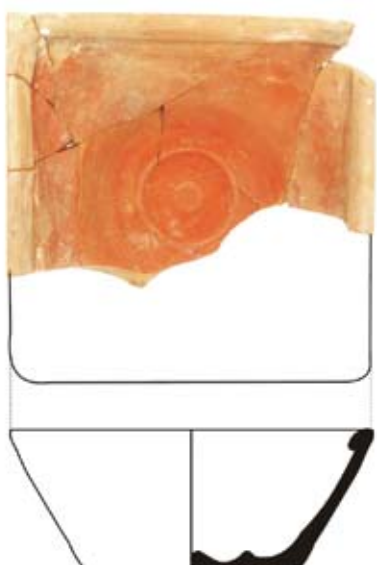
Ltsz.: Oz.2011.2.9.

Ltsz.: Oz.2011.2.10.

Ltsz.: Oz.2011.2.15.

Ltsz.: Oz.2011.2.23.

7. kép Tál alakú kályhaszemek az ozorai várkastélyból, 18. század.
(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.2.27.

0 10 cm

Ltsz.: E.2008.27.2.1.
(65.65.8., 65.65.6.)

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.3.1.

0 10cm

Ltsz.: Oz.2011.3.2.

Ltsz.: Oz.2011.3.3.

0 5cm

0 5cm

Ltsz.: Oz.2011.3.4.

8. kép Tál alakú kályhaszem és oromcsempe-töredékek az ozorai várkastélyból, 18. század.
(Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, számítógépes grafika: Frankné Sági Apollónia)

rész tetején lehettek. A tálak egy részéből minden valószínűség szerint hengeres felső rész készült.

A tál alakú szemekből hasáb alakú alsó részt és hengeres felső részt szoktak készíteni. A téglalap alakú, nagyjából a tál alakú szemek szájszélességének megfelelő magasságú, és fele szélességű csempelap alkalmazásának szükségessége akkor merült fel, amikor a csempéket kötésbe rakták. Így a sarkokon és a falhoz való illesztéskor szükség volt egy feles méretű csempére is.³⁷ Ez nem csak a népi cserépkályhák jellemzője volt, hiszen már a késő középkori kályhákban is megfigyelhető ez a jelenség.³⁸ Mindenesetre feltételezhetem, hogy itt is egy kötésbe rakott csempéből álló alsó rész létezhetett.

Az előkerült tál alakú kályhaszemek peremei visszahajtottak, „peremezettek”. Ez a készítési mód a 17. századra nyúlik vissza és a 18. század folyamán válik általánossá olyannyira, hogy az újkori kályhacsempék mindig így készülnek.³⁹ Sabján Tibor Völcsey Lajos dőri kályhászmester munkáját dokumentálva figyelte meg ezt a peremezési technikát.⁴⁰

A tál alakú csempéken a vörös festés több esetben nem terjedt ki az oldal felső sávjára és a peremre. A kályhaszemeket a kályha felrakásakor szorosan egymás mellé illesztették, és az illesztést is tapasztották.⁴¹ Minden valószínűség szerint az ozorai daraboknál annak nyomát figyelhetjük meg, hogy a javításoknál a tapasztások szélesebbé váltak, és festéskor már a tapasztással borított felületre nem került festék.

Minden bizonnyal ez figyelhető meg az oromcsempék esetében is: a csempe alsó széle a ráta- karó tapasztás miatt festetlen maradt. (Oz.2011.1.1. – Oz.2011.1.4., 3. kép.)

A festéshez szükséges vörös földfestéket valószínűleg bányászhatták. Csobánc környékén is volt festékbánya, és a 19. század elején még Somogyba is

szállítottak földfestéket.⁴² Tolna megye északi része, ahol Ozora is található, nem jelentett tehát különösebb távolságot egy esetleges festékszállításra. Ez annál is érdekesebb kérdés, mert a kályhát alkotó darabok származási helyéről még nem esett szó. A várkastély kora újkori, újkori kerámiájának vizsgálata kapcsán tanulmányoztam a dunántúli kerámia- készítés történetét is. Az ozorai uradalom épületeit össze- író anyagból tudjuk, hogy Ozorán 4 fazekas műkö- dött.⁴³ 1747-ből származik Ozora, Dombóvár, Kapos- vár közös, magyar nyelvű céhlevele.⁴⁴ Tolna Megye Önkormányzatának Levéltára is őrzi az ozorai faze- kascéh iratát.⁴⁵ Sajnos az iratok ellenére semmiféle közvetlen adat nincs arra vonatkozóan, hogy pontos- san a falu mely részén dolgoztak a fazekasok, és ami ennél is lényegesebb, hogy sajnos nem tudjuk, mit készítettek a helyi fazekasok. Így nem bizonyítható, hogy a szóban forgó darabokat itt, helyben gyártották. Azt sem feltételezhetjük tehát, hogy ide is szállítottak festéket például a fent említett csobánci bányából.

A dél-zalai – még álló – cserépkályhák, valamint a múzeumba került csempék tanulmányozását Ke- recsényi Edit végezte el. Vizsgálatai kiderítették, hogy a vörös mázatlan csempéket az 1760-as és 1813-as ár- szabások említik. A feltehetőleg a 19. század elején készült mázas kályhák Dél-Zalában igen kedveltek voltak, ezeket a 19. század utolsó harmadában váltot- ták fel takaréktűzhelyekkel.⁴⁶

Sabján Tibor a tüzelőberendezések történetét az írott forrásokban is vizsgálta.⁴⁷ A „vörös kályha” em- lítése kapcsán térek ki erre, hiszen a kifejezés a vö- rösre festett csempéket is jelentette. A vörös festésre a 15. század közepétől van adat, és a mázatlan kály- hákat a 19. század közepén kezdik felváltani a máza- sak.⁴⁸ Ez a pontosabb keltezésre nem ad lehetőséget.

A festésen kívül érdekes jelenség még a spriccelt

37 Sabján Tibor népi cserépkályhák vizsgálata során több kályhát közül, amelyen megfigyelhetjük ezt a jelenséget. Sabján Tibor: Népi cserépkályhák. Múzsák Közművelődési Kiadó, én. [1991]. (a továbbiakban: Sabján 1991a). Ilyen például: sárközi kályha: uo. 34., saroklapok gyűjteménye: uo. 160–165. A kályhafor- mákról: Sabján Tibor: Középkori elemek népi cserépkályháin- kon. In: Dél-Dunántúl népi építészete. A Pécsváradon 1991. május 6–8. között megrendezett konferencia anyaga. Szerk.: L. Imre Mária közreműködésével Cseri Miklós. Szentendre – Pécs, 1991. 271–288. (a továbbiakban: Sabján 1991b). Kerecsényi Edit Dél-Zalában és Dél-Somogyban végezte mintegy 50 falu- ban népi műemlékek felmérését. Ennek kapcsán tanulmányoz- ta a tüzelőberendezéseket is. Az általa közölt kályhák között is látunk ilyen, kötésben rakott kályhákat. Kerecsényi Edit: A tüzelőberendezések változása Dél-Zalában a 19. században. Uo. 225–270. (a továbbiakban: Kerecsényi 1991).

38 Itt csak a késő középkori Ete mezőváros kutatása során előke- rült 16. századi, tapétamintás kályhák kapcsán említem meg ha- sonló téglalap alakú csempe létezését. A csempékről készült monográfia kéziratban van. Korábban közöltünk ilyen feles csempét (ez a csempe negatívja): Miklós, Zsuzsa – Vizi, Márta:

Beitrag zur Handwerk zur mittelalterlichen Marktfleckens Ete. In: The rural house from the migration period the oldest standing buildings. Ruralia (sor.) VI. Brepols [Belgium] 2007. 119–134., 125.

39 Sabján 1991a. 282.

40 Sabján Tibor: Adatok a kályhászmesterségről. I. (Völcsey Lajos, Dör) *Ház és Ember*, 3. (1987) 137–154.

41 Sabján 1991a. 49.

42 Sabján Tibor: Népi cserépkályhák. Budapest, 2001. 58., 204.; Sabján 1991a. 49; Richard Bright tudósítása. Sabján Tibor: Tü- zelőberendezések a történeti forrásokban. I–II. *Ethnographia*, 59. (1998) 7–47., 477–503., 479. (a továbbiakban: Sabján 1998).

43 Koppány 1992. 236.; Vizi Márta: Néprajzi kerámiautató a Du- nántúlon – régész szemmel. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 24. (2002) 209–273., 210. (a továbbiakban: Vizi 2002).

44 Kresz Mária: A magyarországi fazekasság. Kandidátusi érteke- zés, 1977. Kézirat a Néprajzi Múzeum könyvtárában; Vizi 2002.

45 Tolna Megye Önkormányzatának Levéltára, C. 38.936.

46 Kerecsényi 1991. 256–258.

47 Sabján 1998. 7–47., 477–503.

48 Sabján 1991a. 49.

hatású fehér foltos mésznyom a csempék egy részén. Ezt a díszítést, bár inkább mázak alatt, Sabján Tibor a Dunántúl nyugati részére és a Balaton északi partjára tartja jellemzőnek.⁴⁹ Érdekes kérdés, hogyan viszonyul egymáshoz az általunk talált kétféle díszítés. Azaz egy kályhát alkotottak-e a vörös festésű, és a csak spriccelt díszítésű csempék. Többféle megoldás is lehetett, azaz egy vegyes elhelyezés, az egyik rész ilyen, a másik pedig a másik típusból készült. A meszelt díszű téglalap alakú csempelap azt sugallja, hogy a kályha alsó, hasáb alakú része meszelt, spriccelt díszű, a felső hengeres rész, a pártázattal együtt pedig vörösre festett lehetett.

Néhány szó a kályha pártázatáról. Mint láttuk, az egyes csempék felül négy ívvel kerültek kialakításra, az oldalukon csak kis szakaszon illeszkednek egymáshoz. Így az oromcsempék tagolt koronaként zárták felül a kályhát. A díszítés is egyedülálló: nagyon egyszerű, vonalas növényi ornamentika öblében lévő szív. (Oz.2011.1.1. – Oz.2011.1.4., 3. kép.) A forma a Balaton-felvidéken korábban szokásos csipkézett, késő reneszánsz pártázatokra emlékeztet.⁵⁰ A párta népi párhuzamait Nagyvázsöny környékéről ismerhetjük, melyek mintakincsét Sabján Tibor a Székesfehérváron előkerült leletek alapján a 15. század második feléig vezeti vissza.⁵¹ Az ozorai csempék indái között pötty helyett szív található.

A várkastély közvetlen közelében talált leletanyag pontos datálása azonban továbbra sem egyszerű. A négyszögletes beásás hódoltság kori gödröket vágott. A négyszögletes gödör anyagát nyilván a várkastély átépítésekor távolították el az épületből. (Nem zárhatjuk ki egyébként, hogy máshonnan származik ez a leletanyag, de nem valószínű, hogy a várkastély közepébe máshonnan hozták volna.)

A hódoltság kor után az Esterházy-birtokon a 18. század elején határozta el nagyobb léptékű átépítéseket. 1727-től 1733-ig tarthatott az építkezés, amelynek nyomán uradalmi központ létesült, az uradalmi

központ hivatalai és tisztviselőinek lakásai létesültek az épületben.⁵² A század közepe után építik meg a déli szárnyat a kaputorony két oldalára emelt egy-egy helyiséggel. Ezekhez a periódusokhoz minden valószínűség szerint mázas csempékályhák töredékei tartoztak, amelyek a déli szelvények felső rétegeiből kerültek elő.⁵³

1772-ben építették meg a mai bejárati szárny alatti pincét, és a déli, három árkádos épületrészt. Itt helyezték el az uradalmi könyvelőseget és levéltárat.⁵⁴ 1782-ben azonban már azt jelentették a kismartoni központba, hogy az épületet nem lehet fűteni, az irodákat ki kell költöztetni. Egy 1798-as összeírásból pedig kiderült, hogy már csak a porkoláb lakott ott a börtön felett, valamint az uradalmi pénztár volt az épületben.⁵⁵ A porkoláb lakása lehetett az a hely, ahol egy ilyen egyszerű, mázatlan kályha állhatott. A kályha elhasználódása után, a porkoláb lakásának megszűnésével, valamikor a 19. század első felében kerülhetek szemétre, a gödörbe a kályha darabjai.

Láthattuk a feldolgozás történetét ismertető részből, hogy a várkastély története során mindvégig találkozhatunk a várban fűtésre szolgáló alkalmatosságokkal, a feltárásokból előkerültek a különféle korú kályhák darabjai. Az előkelő lovagalakos kályháktól a 19. század egyszerű népi kályháig tart a sor. A köztes időben is különféle kályhakkal találkozhatunk a várkastélyban és környékén. A nyugati oldal feltöltési rétegeiben megtaláltuk a késő középkori kályhák oromcsempéinek töredékeit (metszett díszű oromcsempe töredéke: Oz.2011.3.2.; feltehetőleg metszett díszű oromcsempe gombdísze: Oz.2011.3.3.; pártázatos oromcsempe töredéke: Oz.2011.3.1., párhuzama Decs-Etéről: E 2008.27.2.1.) Találtunk még homorú oldalán félhengeres kályhaszemnek tűnő töredéket, amely azonban minden valószínűség szerint inkább egy edény töredékének tekinthető. De ezeken a tárgyakon kívül is még igen sok darab vár feldolgozásra szűkebb és tágabb párhuzamaival együtt.

49 Sabján 1991a. 49.

50 Sabján 1991b. 275.; Vizi Márta: Kályhák a szigligeti várban. A keleti középső háromszatú ház kályhacsempéi. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 26. (2010) 81–101.

51 Sabján Tibor: Történeti és régészeti adatok a Balaton-felvidéki tüzelőberendezések kialakulásához. 1997. 125–128. In: *A Balaton felvidék népi építésze*. (A Balatonfüreden 1997. május

21–23-án megrendezett konferencia anyaga.) Szerk.: Cseri Miklós – S. Laczkovics Emőke. Szentendre – Veszprém, 1997. 125–142.

52 Koppány 1992. 233.

53 Feldolgozás alatt.

54 Koppány 1992. 242.

55 Uo.

KATALÓGUS

RÖVIDÍTÉSEK

M. = magasság, **Sz.** = szélesség, **V.** = vastagság, **Élh.** = élhossz, **Mélys.** = mélység, **Fá.** = fenéktér

Valamennyi tárgy vörös agyagból (az Oz. 2011.3.4. vörös és szürke agyagból) készült, homokkal, csillámmal soványított.

Leltári szám	Név	Leírás	Méretek	Kép
Oz.2011.1.1.	Oromcsempe	Öt összeillő töredékből álló oromcsempe. Préselt. Vízszintesen ívelt, felül 4 kis ívvel tagolt, kétoldalt egy-egy levélcsúcs. A három levélív záródik felül valamiféle bimbóban. A két öbölben egy-egy szív. Alul a párkányt egy szalagszerű sáv alkotja. E között és az ívek között egy-egy nagyobb pontdíz. Alattuk négy-négy kisebb. Fröcskölt mészen vörös festése van. A hátlap egyenetlen, ujjbenyomkodások látszanak. Alsó szél hátrafelé ferdén levágott.	M.: 11,3 cm Sz.: 17,8 cm V.: 0,8-1 cm	3. kép
Oz.2011.1.2.	Oromcsempe	Öt összeillő töredékből álló, részben restaurált oromcsempe. Leírás: lásd Oz.2011.1.1.	M.: 11,4 cm Sz.: 17,4 cm V.: 0,8-1 cm	3. kép
Oz.2011.1.3.	Oromcsempe	Két összeillő töredékből álló, alig hiányos oromcsempe. Leírás: lásd Oz.2011.1.1.	M.: 11,3 cm Sz.: 17,8 cm V.: 0,8-1 cm	3. kép
Oz.2011.1.5.	Lapcsempe	Téglalap alakú csempe, sarka letörött. Préselt. A színoldal inkább barna színű. Előlapján középen kerek, koszorúszerű kiemelkedés, alatta és felette szív formájú levél (?). Körben téglalap alakú keret és a keret és a szél között íves minta. A szélek a hátlap felé ferdén levágva. Vastag meszelés a középső részen. Hátlapja kormos, fekete.	M.: 19,2 cm Sz.: 8,6 cm V.: 0,6-1 cm	4. kép
Oz.2011.1.6.	Lapcsempe	Téglalap alakú csempe két összeillő töredéke. Hátlapján néhány fekete folt, halványan textillenymat látszik, egyébként lásd Oz.2011.1.5.	M.: - Sz.: 8,7 cm V.: 0,6-0,9 cm	4. kép
Oz.2011.1.7.	Lapcsempe	Téglalap alakú csempe két összeillő töredéke. Leírás: lásd Oz.2011.1.6.	M.: - Sz.: 8,8 cm V.: 0,6-1 cm	4. kép
Oz.2011.2.1.	Tál alakú kályhaszem	Tizenhét összeillő töredék- perem és oldal. (Kiegészített.) Korongolt. A peremen belül domború, visszahajtott szél. A fenéken belül kör alakú borda található. (Átm: 5,8 cm) Középen egy kerek, 1,7 cm átmérőjű kiemelkedés. A perem belső oldalán meszelés nyomai. A meszelésen, és a tálrészen vörös festés. A perem felső szélén sem meszelés, sem festés nincs.	Élh.: 20,8 cm Mélys.: 6,8 cm Fá.: 11 cm	5. kép
Oz.2011.2.2.	Tál alakú kályhaszem	Hat összeillő töredék. (Kiegészíthető.) A hátsó oldalán kormos, fekete égésnyom, egyébként lásd Oz.2011.2.1.	Élh.: 20 cm (kb.) Mélys.: 7,7 cm Fá.: 11,5 cm V.: 0,3-0,7 cm	5. kép

Leltári szám	Név	Leírás	Méretetek	Kép
Oz.2011.2.3.	Tál alakú kályhaszem	Hét összeillő töredék- perem, fenék és oldal. (Kiegészíthető.) Korongolt. A peremen belül domború, visszahajtott szél. A fenéken belül kör alakú borda található. (Átm: 6 cm) Középen egy kerek, 1,3 cm átmérőjű kiemelkedés. A perem belső oldalán meszelés fröcsköléses nyomai. A meszelésen, és a tálrészen vörös festés. A perem felső szélén sem meszelés, sem festés nincs.	Élh.: 20,8 cm Mély.: 6,8 cm Fá.: 11,7 cm V.: 0,5 cm	5. kép
Oz.2011.2.5.	Tál alakú kályhaszem	Kilenc összeillő töredék- perem, fenék és oldal. (Kiegészíthető.) Leírás: lásd 2011.2.1., de a fenék közepén lévő kerek kiemelkedés 1,5 cm átmérőjű.	Élh.: 22 cm Mély.: 6,1 cm Fá.: 11 cm V.: 0,6 cm	6. kép
Oz.2011.2.6.	Tál alakú kályhaszem	Két összeillő töredék- perem és oldal. Korongolt. A peremen belül domború, visszahajtott szél. A perem belső oldalán meszelés nyomai. A meszelésen, és a tálrészen vörös festés. A perem felső szélén sem meszelés, sem festés nincs.	Élh.: - Mély.: - Fá.: - V.: 0,6 cm	6. kép
Oz.2011.2.7.	Tál alakú kályhaszem	Négy összeillő töredék. Sarkot alkotó perem és oldalrészek. Leírás: lásd Oz.2011.2.6.	Élh.: 20,6cm Mély.: - Fá.: - V.: 0,5 cm	6. kép
Oz.2011.2.8.	Tál alakú kályhaszem	Kilenc összeillő töredék – a kályhaszem jelentős része. Korongolt. A peremen belül behajlított domború szél. A fenéken belül kör alakú borda található. (Átm: 6,7 cm) Középen egy kerek, 1,7 cm átmérőjű kiemelkedés. A tárgy színe barna. A belső oldalon mészfröcskölés nyomai. A hátsó oldalon kormos, fekete égésnyom.	Élh.: 20,2 cm Mély.: 6,5 cm Fá.: 12 cm V.: 0,3-0,7 cm	6. kép
Oz.2011.2.9.	Tál alakú kályhaszem	Kilenc összeillő töredék – a kályhaszem jelentős része. Leírás: lásd Oz.2011.2.8.	Élh.: 21 cm Mély.: 7,3 cm Fá.: 12 cm V.: 0,3-0,7 cm	7. kép
Oz.2011.2.10.	Tál alakú kályhaszem	Két összeillő töredék, mintegy negyede a tárgynak. Korongolt. A peremen belül domború, behajlított szél. A fenéken kör alakú borda darabja látható. A oldalon meszelés fröcskölés nyomai. A belső oldal barna színű. A hátsó oldalon kormos, fekete égésnyom.	Élh.: - Mély.: 6,8 cm Fá.: 10,5 cm V.: 0,3-0,7 cm	7. kép
Oz.2011.2.15.	Tál alakú kályhaszem	Öt összeillő töredék – egy teljes peremszakasz, két sarokkal, oldaltöredékek. Korongolt. A peremen belül domború, behajtott szél. A perem belső oldalán és a tálrészen vastag meszelés nyomai. A hátsó oldalon kormos, fekete égésnyom.	Élh.: 20,5 cm Mély.: - Fá.: - V.: 0,3-0,7 cm	7. kép
Oz.2011.2.23.	Tál alakú kályhaszem	Nyolc összeillő töredék. Korongolt. A peremen belül domború szél. A fenéken kör alakú, 6 cm átmérőjű borda található, középen egy 1,7 cm átmérőjű kerek kiemelkedés. A perem belső oldalán meszelés nyomai. A meszelésen, és a tálrészen vörös festés. A hátsó oldalon kormos, fekete égésnyom. (4-4,5 cm magasságig a fenéktől mérve.)	Élh.: 20,5 cm Mély.: 7,7 cm Fá.: 11,5 cm V.: 0,3-0,7 cm	7. kép

Leltári szám	Név	Leírás	Méretetek	Kép
Oz.2011.2.27.	Tál alakú kályhaszem	Öt összeillő töredék. Korongolt. A peremen belül domború szél. A fenéken kör alakú borda található. A perem belső oldalán meszelés nyomai. A meszelésen, és a tálrészen vörös festés. A hátsó oldalon kormos, fekete égésnyom.	Élh.: 20,6 cm Mélys.: 6,9 cm Fá.: 11 cm V.: 0,3-0,7 cm	8. kép
Oz.2011.3.1.	Pártázatos oromcsempe	Két, összeillő töredék. Préselt. Felül négyszög alakú bevágásokkal alakított párta. Az íves szakaszon V formában bordák, azok között 3, a szélén 1 pötty. Az alsó egyharmad sávbán egy vízszintes bordára fonódó szalagdíz látszik.	M.: 14 cm V.: 1-1,5 cm	8. kép
Oz.2011.3.2.	Oromcsempe csúcstöredéke	Egyenlő szárú háromszög formájú, tál alakú hátsó résszel. Metszett, áttört előlap, bebökődött dísszel. Felső része hiányzik.	Lap v.: 0,9 cm	8. kép
Oz.2011.3.3.	Oromcsempe-gomb	Vízszintesen levágott tetejű, hagyma alakú gomb. Függőleges lyukkal. Alsó szélén vízszintes bordák. Korongolt.	V.: 0,4 cm	8. kép
Oz.2011.3.4.	Fül (?)	Két darabból álló tárgy. Négyzet alakú, korongolt, enyhén ívelt lap, három oldala ép. A külső, domború oldalon két vízszintes horonyköteg között bekarcolt hullámvonal.	8,3 × 8 cm V.: 0,4 cm	8. kép

Wolf Mária

ADATOK AZ ISPÁNI VÁRAK SZEREPÉHEZ AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

Az ispáni várak '60-as évek végén, '70-es évek elején meginduló régészeti kutatása elsősorban a várak építési idejével és módjával, a korszakban betöltött szerepükkel kapcsolatos kérdésekre igyekezett választ adni. A továbbiakban ez utóbbi témakörben eddig ismert adatainkat tekintem át.

Az újabb kutatások fényében nem bizonyult időtállóknak az az elképzelés, amely szerint az ispáni várak menedékhelyek voltak, és csak ideiglenesen, hadi események alkalmából laktak bennük. Az oklevelekből élénk tűnő épületek, ispáni lak, börtönök, tárházak stb. pedig a várakon kívül helyezkedtek volna el.¹

Az előkerült leletek alapján bizonyos például, hogy a borsodi vár a 11–12. században lakott volt. Az egyszerű házak mellett egy habarcsba rakott kőből készült rangosabb épület maradványaira is sikerült rábukkannunk. Az épület a vár északnyugati oldalán, a sánc közelében, az „esperesi” templommal átellenben állt. Benne az ispáni lakot, esetleg az esperes hajlékát sejtethetjük. A mellette előkerült sziklába vágott verem pedig önkéntelenül is az ispáni várak kapcsán említett raktárakat juttatja eszünkbe.²

Nem Borsod azonban az egyetlen olyan ispáni várunk, mely okleveles vagy régészeti anyaggal bizo-

nyíthatóan legalábbis az Árpád-kor egy időszakában lakott volt. 15 földbeásott házat tártak fel a kolozsmonostori várban. Közülük az egyik a sánc belső oldalának támaszkodott és azzal együtt leégett. Omladékai között három Salamon király (1063–1074) által vert denárt találtak.³ Kőalapú faházat, gerendavázast és sövényfonatos házakat, kemencét, kutat, raktárt tártak fel a soproni ispáni várban. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a vár az Árpád-korban itt is lakott volt.⁴

A győri vár sem pusztán menedékhelyül szolgált, hanem lakták.⁵ Kőtűzhelyes, sánchoz támaszkodó épületet tártak fel a mosoni várban.⁶ Az Árpád-korban folyamatosan lakott volt a honti vár is.⁷ Árpád-kori kultúrréteget, kőtűzhelyet, hamusgödrt találtak a szabolcsi várban.⁸ Árpád-kori telepnyomok láttak napvilágot a bihari várban is.⁹ Az ásatáson előkerült leletek alapján az abaújházi vár a 11–14. század között lakott volt, a település a 11. század közepére már kialakult, ezt nem utolsósorban I. András (1046–1061) ezüstpénze jelzi.¹⁰ A vár lakott voltát egyértelműen mutatják a 12–13. századra keltezhető, kincsleletként,¹¹ illetve szórványosan előkerült mezőgazdasági eszközök is.¹² Az aradi várban az írásos forrás szerint a 12. században 15 mansio lakott,¹³ az ásatások

1 Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 229. (a továbbiakban: Györffy 1977); Németh Péter: Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. *Soproni Szemle*, 35. (1981) 50–58., 51. (a továbbiakban: Németh 1981).

2 Részletesen: Wolf Mária: Die Erdburg von Borsod. Ein Komitatszentrum aus der Zeit der ungarischen Staatsgründung. Mainz, 2011. in press.

3 Benkő Elek: Kolozsvár. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 372.; Lupescu Radu: Kolozsvár korai történetének buktatói. *Erdélyi Múzeum*, 67. (2005) 25–77., 30–31.

4 Gömöri János: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykataszttere. I. Vasművesség. Sopron, 2000. 120–141.

5 Tomka Péter: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk.: Horváth József. Győr, 2000. 9–20. (a továbbiakban: Tomka 2000).

6 Tomka 2000. 16.; Aszt Ágnes: „Markalf hazája...”. Újabb régészeti kutatások a mosoni ispánsági központban. *Arrabona*, 44. (2006) 9–40.

7 Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. 35.

8 Németh 1981. 51.

9 Benkő Elek: Bihar. In: Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 103.

10 Gádor Judit: Az abaújházi vár kutatása. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet Könyvtára. Budapest, 1988. 154. (a továbbiakban: Gádor 1988).

11 Gádor Judit – Nováki Gyula: Ásatás az abaújházi földvárban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 15. (1976) 40–45.; Gádor Judit – Nováki Gyula: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújház. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. (1976) 431–434.; Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. I–II. Zalai Gyűjtemény 19. (1982) 25–26. (a továbbiakban: Müller 1982). A leletegyűjtést Müller Róbert a 11–12. századra keltezte. Az ásatók azonban úgy vélik, hogy a tárgyak előkerülési helye, illetve a velük azonos rétegben napvilágot látott többi lelet ezt a korai kelteztet nem teszi lehetővé.

12 Müller 1982. 26–27.

13 Györffy 1977. 229.

azonban eddig még nem terjedtek ki a vár belsejére.¹⁴ Valószínűleg nem tévedünk, ha a fenti adatokat az egykori várnépekre vonatkoztatjuk, akiknek feladata a harcos várjobbágyok ellátása volt.

Bizonyos azonban, hogy rajtuk kívül más népesség is élt a várakban. Erre Abaújváron egészen sajátos lelet utalt az „esperesi” templom melletti temetőben. Két sírban kerültek elő nyílhegyek. Az egyikben az elhunyt keresztcsontjába, a másikban a nyakcsigolyájába befúródva leltek rájuk. A két vitéz belehalt a harcban szerzett sebesülésébe, különben a nyílhegyek nem maradtak volna a testükben. Sebesülésüket és halálukat azonban egyelőre nem tudjuk a vár történetéből ismert hadieseményekhez kötni. Nem kétséges, hogy az elhunytak a vár harcos jobbágyai közé tartoztak. E réteggel hozhatjuk kapcsolatba az előkerült többi fegyvert is. A legnagyobb számban különböző típusú nyílhegyek láttak napvilágot. Ezek mellett azonban egy kopjacsúcsot és jónéhány sarkantyút is leltek.¹⁵ A borsodi várjobbágyokra elsősorban a temetőben előkerült leletek, de a vár területén előbukkant két sarkantyú is utalt.¹⁶

Nem egy várunkban azonban a fentebb említettek-nél rangosabb épületek is napvilágot láttak. A borsodini kívül feltehetően az ispán szállását találták meg a visegrádi várban is. A 11. század első felében épített 16,5 méter hosszú, 10, illetve 9 méter széles kőépületet a belsőben egy válaszfal osztotta ketté. A keletre néző helyiség egy kőből rakott kemencével fűthető is volt.¹⁷ 11. századi világi kőépületet leltek Somogyváron.¹⁸ 5-6 méter hosszú, cölöpökkel tagolt szerkezetű épületmaradványokat tártak fel az abaújvári várban. Kő- és téglapépületekre pedig az elvégzett geofizikai mérések engednek következtetni.¹⁹

A világi épületek mellett a feltárt templomok is jelzik az ispáni székhelyek jelentőségét. Az előkerült töredékek azt bizonyítják, hogy nemcsak vakolt és festett volt az abaújvári templom belseje, hanem falfestmények is helyet kaptak benne.²⁰ A temetőből előkerült leletek közül az egyik legérdekesebb egy nagyméretű, koporsó alakú sírkő. Közepére egy körme-

neti keresztet véstek. Feltehető, hogy ez a sírkő alá eltemetett személy egyházi mivoltára utal. Az egyszerűen díszített sírkő a 11–12. század fordulóján készült, ekkorra tehetjük az első újvári esperes működésének az idejét is. Önként adódik hát a feltevés a sírkő és az első esperes személyének összekapcsolására.²¹

A visegrádi vár templomának belső falfelületén is leltek freskókat. A falfestés részletei 9 méter hosszan eredeti helyükön maradtak meg. A templom rangját felszerelésének előkerült darabjai is bizonyítják.²²

A már eddig feltárt épületek alapján is valószínűsíthető tehát, hogy az ispáni várak nem egyszerűen lakottak, hanem a korszak kiemelkedő jelentőségű központjai voltak. Abaújvár esetében ezt írásos forrásaink is megerősítik. A vár időről időre a magyar történelem fő sodrába került. 1046-ban a Péter királlyal elégedetlenkedő magyar urak hazahívták az Oroszországba száműzött két Árpád-házi herceget, Andrást és Leventét. A hazatérő hercegek Újvárbán találkoztak a lázadó Vátával és társaival, akik itt ismerték el királyuknak Andrást. András ez év szeptemberében itt tartózkodott seregeivel, majd innen indult el Székesfehérvár felé, ahol rövidesen királlyá koronázták.²³ Csaknem fél évszázaddal később, 1106-ban egy másik Árpád-házi herceg, Álmos vette meg itt a lábát. Álmos, miután fellázadt bátyja, Könyves Kálmán ellen, Lengyelországból kapott katonai segítséggel elfoglalta és megszállva tartotta Újvárt. Kálmán ostrom alá vette a várat. Azonban az ostromló seregtől megrettenve Álmos herceg megadta magát a királynak.²⁴ Mindkét esemény azt bizonyítja, hogy Újvár az ország orosz és lengyel területek felé nyíló kapuja volt, a várat fontos erődítményként, központként tartották számon.

Hasonló lehetett a helyzet a többi ispáni vár esetében is. Közismert, hogy a magyar „város” kifejezés a „vár” szóból származik. Vár és város tehát a kezdeti időszakban minden bizonnyal szoros kapcsolatban állt. Erre utal az is, hogy az eredetileg várnépet jelentő latin *civis* szó a későbbiekben a városi polgár

14 Rusu, Adrian Andrei: Arad és Temes megye erődítményei. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 563.

15 Gádor 1988. 123–128.

16 Wolf Mária: Niellő díszes bronz csat Edelény-Borsodról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 43. (2004) 139–159. (a továbbiakban: Wolf 2004).

17 Szőke Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. Stuttgart, 2000. 363. (a továbbiakban: Szőke 2000).

18 Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárájáról (1974–75). *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 2. (1975) 191.

19 Gádor 1988. 148., 154.

20 Gádor 1988. 65.

21 Gádor Judit: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32. (1980) 443–450.

22 Szőke 2000. 364.; Marosi, Ernő: Visegrád. In: *Europas Mitte um 1000*. Katalog. Hsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. 380–381.

23 Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938. 337. (a továbbiakban: SRH I–II.).

24 SRH I. 427.

megnevezésére szolgált Magyarországon.²⁵ Joggal tekinthetjük tehát az ispáni várakat legkorábbi városainknak.²⁶ Hazai forrásaink a 11. században *urbs*nak és *civitas*nak, a 12. században pedig *civitas*nak, illetve *castrum*nak nevezik ezeket a településeket.²⁷ *Urbs*ként említi például a 14. századi krónika kompozíció az 1068-as események kapcsán a dobokai várat (*urbs Dobuka*),²⁸ és civitasként szerepel 1075-ben Abaújvár (*urbani Noue Civitatis*).²⁹

Az ispáni várak életében már csak katonai és közigazgatási feladatukból adódóan is, jelentős szerepet játszott a kézművesség és a kereskedelem. Kézművességre, kiterjedt vasbányászatra, illetve vassfeldolgozásra utalnak a soproni várban és környékén feltárt objektumok.³⁰ Kovácsokra, ötvösökre és bronzművesekre mutatnak az abaújvári várban nagy számban napvilágot látott félkész vastárgyak, öntés közben eltört harangdarabok.³¹ Az előkerült salakleletek elemzéséből kitűnt, hogy kovácsműhely állt a borsodi várban is.

Keleti, feltehetőleg Kijevből induló kereskedelem révén kerülhettek Abaújvárra hegyikristály és karneol gyöngyök, és déli kereskedelmi áruk lehetnek az ezüstszálból tekerceselt fémgöngyök.³² Bizáncból, esetleg Kijevből származik a Darufalván lelt ezüst-kincs,³³ valamint a Dobokán előkerült, ezzel rokon néhány ékszer is.³⁴ Nyugati importból származnak a Sopronban lelt mázas bécsi díszedények.³⁵

Korai törvényeinkből, okleveleinkből kitűnik, hogy az ispáni székhelyeken a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek éltek, a korszak társadalmának szinte valamennyi rétege megtalálható volt bennük.³⁶ Ez tükröződik az eddigi feltárások leletanyagában is. Erős társadalmi rétegződésre utalnak az abaújvári vár leletei, melyek között az olcsó anyagú S végű

hajkarikák éppúgy megtalálhatók, mint egy idéző billog, fegyverek, vagy míves sírkövek.³⁷ Hasonló a helyzet a visegrádi várban is, ahol a várnépek egyszerű sírjai mellett sikerült feltárni néhány rangosabb temetkezést (aranygyűrűk, arany S végű hajkarika) is. Feltehető, hogy az első esperes nyugodott abban a sírban, amelyben ónkelyhet és patenát leltek az elhunyt kezében.³⁸ Rangosabb személy, egy lovag fegyverzetéhez tartozhatott a Borsodon lelt kardmarkolatgomb és tör is.

Írásos forrásainkból az is nyilvánvaló, hogy ezekben a központokban nemcsak eltérő társadalmi helyzetű, hanem különböző etnikumú népesség is élt.³⁹ Erre a borsodi feltárások szolgáltattak régészeti adalékot, ahol besenyőkhöz köthető tárgyak is előkerültek.⁴⁰

Ispáni váraink lehettek tehát azok a településformák, amelyek a 11–12. században a városi funkciókat ellátták. Korai megyeszékhelyeink városias jellegét különféleképpen ítéli meg a kutatás. Németh Péter egyértelműen a kor első magyar városainak tekinti őket.⁴¹ Granasztói György szerint viszont a megyei székvárak kezdetleges és szerény központi helyek voltak, melyek csak emlékeztetnek korai városaink szerkezetére.⁴² Kubinyi András „preurbánus városnak” tartotta őket, melyek közül csak néhány vált valódi várossá a 13. századtól kezdődően.⁴³ Fügedi Erik viszont úgy látta, hogy korai városaink, köztük az ispáni várak, a nomád városok típusába tartoznak.⁴⁴ Hasonlóan vélekedett Kristó Gyula is, aki szerint a 11. század végi Magyarország városai nem Nyugat-Európára emlékeztetnek, hanem keleties képet mutatnak, ázsiai típusú városok voltak. Nemcsak külső megjelenésükben, hanem feladatkörükben is nomád városoknak tekinthetők.⁴⁵ Kubinyi András

25 Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Budapest, 1999. 154. (a továbbiakban: Kristó 1999).

26 Györffy 1977. 229.; Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest, 1981. 315–322. (a továbbiakban: Fügedi 1981); Németh Péter: Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 109. (a továbbiakban: Németh 1985); Kristó 1999. 153–157.

27 Fügedi 1981. 317.

28 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 485. (a továbbiakban: Kristó 1988).

29 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 58. (a továbbiakban: ÁMTF I.); Kristó 1988. 400.

30 Gömöri János: *Castrum Supron*. Sopron vára az Árpád-korban. Sopron, 2002. 111–120. (a továbbiakban: Gömöri 2002).

31 Gádor 1988. 136., 140.

32 Gádor 1988. 106., 108.

33 Gömöri 2002. 39–42.

34 Pascu, Ștefan, Rusu, Mircea și colaboratori: Cetatea Dăbica. *Acta Musei Napocensis*, 5. (1968) 153–202.; Romhányi Beatrix: A ta-

tárjárás után elsorvadt ispánsági központok kérdéséhez. *Sic itur ad astra*, 4. (1990) 122–127., fig. 3. (a továbbiakban: Romhányi 1990); Németh Péter: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *Archaeologiai Értesítő*, 104. (1977) 212.; Bóna István: Dáciától Erdőelvéig. In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. I. Budapest, 1986. 220., 578.

35 Gömöri 2002. 140.

36 Györffy 1977. 229–230.; Kristó 1999. 154.

37 Gádor 1988. 85–154.

38 Szőke 2000. 364.

39 Györffy 1977. 231.; Kristó 1999. 154.

40 Wolf 2004. 139–159.

41 Németh 1985. 109.

42 Granasztói György: A középkori magyar város. Budapest, 1980. 55.

43 Kubinyi András: Középkori városkutatásunk legújabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest, 1985. 212–213.

44 Fügedi 1981. 321–322.

45 Kristó 1999. 157.

kutatásai arra is rávilágítottak, hogy a 11–12. századi a magyarországi városfejlődés rokon vonásokat mutat a 10–11. századi német városokéval, így ázsiai, vagy nomád városokról nem beszélhetünk hazánkban.⁴⁶ Úgy vélem, a témában előrelépést az ispáni várak és környezetük, elsősorban azonban a várbelső, valamint a korai városmagok módszeres régészeti kutatása hozhat.

Az ispáni várak elavulásának idejét, szerepük elvesztésének okait elsőként szintén Györffy György vizsgálta.⁴⁷ Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban azonban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elvesztették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Legutóbb Bóna István egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy csak azok a várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg.⁴⁸ Szerinte nem kétséges, hogy Abaújvár vára is ennek következtében tudott ellenállni a tatárok ostromának. Borsod pedig, mivel a sáncok tetejére épített kőfalaknak nincs nyoma, biztosan elpusztult.⁴⁹ Csakhogy semmiféle konkrét adatunk nincs, amely azt bizonyítaná, hogy a tatárok valóban megostromolták Abaújvárat vagy Borsodot. A régészeti ásatások egyik helyen sem hoztak felszínre olyan pusztulási réteget, amelyet a tatárjárással lehetne kapcsolatba hozni. Borsodon a sánc nyugati oldalát egy ízben ki kellett javítani. A javított részből azonban nem kerültek elő erre az időszakra tehető leletek.⁵⁰

Abaújvár neve abban az 1242. február 2-án kelt levélben szerepel, amelyet a magyar előkelők a pápához intéztek.⁵¹ Ebben felsorolják azokat a magyarországi várakat, amelyek a tatárokkal szembeni ellenállás kiinduló pontjai lehetnek. A Dunán innen, mindössze 7 várat említenek név szerint, ezek között szerepel Abaújvár is. A levélből tehát valóban az tű-

nik ki, hogy Abaújvár ebben az időben Északkelet-Magyarország legerősebb vára volt, az viszont nem, hogy ténylegesen meg is ostromolták volna. Ráadásul a sánc tetején álló kőfal építési idejére semmiféle datáló értékű lelet nem került elő.⁵² Éppen Györffy elméletére alapozva, csak feltételezték, hogy a 13. század közepén keletkezhetett. A kőfal építési idejével kapcsolatban azonban sokkal valószínűbb egy 14. század végi, 15. század eleji időpont is. Abaújvárat ugyanis 1394-ben szerezte meg Perényi Péter,⁵³ majd 1399-ben várépítési engedélyt nyert ezen a helyen.⁵⁴ Az engedélyt a király 1405-ben megismételte.⁵⁵ Könnyen lehetséges, hogy ekkor keletkezett a kőfal. Annál is inkább, mivel az újabb ásatások azt bizonyítják, a Perényi család berendezkedett Abaújváron, és megkezdte itt rezidenciája kiépítését is.⁵⁶

Kevésbé valószínű tehát, hogy az ispáni várak korszerűsége a sáncokra emelt kőfalaktól függött. Sőt, írásos forrásaink egyenesen azt bizonyítják, hogy ispánsági váraink és hadinépeik a tatárjárás idején derekasan helytálltak. Az 1242-ben kelt levél által említett erősítések túlnyomó többsége a régi típusú ispánsági várak közé tartozik, és csak nagyon kevés közöttük az új típusú magánvár.⁵⁷ A helyi védelem centrumai tehát egyben a várszervezet centrumai is voltak. A várszervezet nemcsak a központjául szolgáló várak miatt, hanem társadalmi és főként katonai szervezetsége miatt volt alkalmas a helyi ellenállási góccok kialakítására. Így vélték ezt a kortársak is.⁵⁸ Több írásos forrásunk meg is nevezi a tatárjárás-kor hadakozó várnépeket, várakat. Így például a boldondói vár Sőreg (Gömör megye) falubeli várjobbágysai megerősítették birtokukon a Dámoskő nevű hegyet, és ott sok környékbéli megvédték a tatárjárás alatt.⁵⁹ Komárom várát 1241-ben sikerült a tatároktól megvédeni.⁶⁰ Egy 1259-ből származó oklevél pedig kifejezetten olyan várjobbágysokról beszél, akik

46 Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged, 2000. 120.

47 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Főszerkesztő: Gerevich László Budapest 1973. 243.

48 Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. 39., 42. (a továbbiakban: Bóna 1998).

49 Bóna 1998. 39.

50 Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 30–31. (1993) 142.

51 Tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest, 1981. 311–313.

52 Gádor Judit – Nováki Gyula: Az abaújvári földvár sánca. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 19. (1980) 74.

53 Anjou-kori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878. 3403. (a továbbiakban: AOkm.).

54 Zsigmond-kori oklevéltár. I. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951. 6111.

55 Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. 197.

56 2008-ban az abaújvári gótikus műemléktemplom feltárása során több, eddig ismeretlen, a Perényiekkel összefüggésbe hozható építési periódusára is fény derült. Napvilágot látott továbbá Perényi Péter 1423-ból való sírköve is. V.ö.: Markó Ágnes Sarolta: Ásatás az abaújvári református templomban. *Észak-magyarországi kulturális és műemléki hírlevél*, 5. (2008) 11–12. (www.koh.hu) (a továbbiakban: Markó 2008).

57 Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 22.

58 Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 60., 60. j. (a továbbiakban: Zsoldos 1991).

59 Zsoldos 1991. 59. További irodalommal.

60 Kristó 1988. 337.

a tatárjárás alatt egy-egy vár védelmében tüntették ki magukat.⁶¹ A tatárjárás során elszenvedett katonai vereség nem magyarázható a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének feltételezett nagyarányú csökkenésével. Éppen ellenkezőleg, a helyi ellenállásról szóló híradások a várszervezet intézményét működőképesnek mutatják. A királyi várszervezet⁶² és – tegyük hozzá – az ispáni várak nem semmisültek meg a tatárjárás során.

A témával foglalkozó kutatás egyértelműen megállapította, a királyi megye katonai szervezetének bomlása a tatárjárásig még nem haladt annyira előre, hogy a megyék által kiállított fegyveres erők túlsúlyuknál fogva ne játszottak volna szerepet az ország egész haderején belül.⁶³ Joggal feltételezhető tehát, hogy a várjobbágyok egy része azért nem vett részt a muhi csatában, mert a várnagy vezetése alatt hátrahagyták őket az ispáni várak védelmére.⁶⁴

A várszervezet élő voltát bizonyítják a 13. század második felének hadtörténeti eseményei is. A királyi várszervezet hadakozóit ott találjuk a korszak számos hadjáratának résztvevői között. Különösen az 1273. évi katonai események tanúságosak. Több mint fél tucat vár jobbágyairól van adatunk, többek között a borsodiakról is, akik hadakoztak a király seregében.⁶⁵ Adataink messzemenően bizonyítják, hogy a királyi várszervezet katonái még a 13. század utolsó harmadában is szerves részét képezték az országos haderőnek. Nemcsak a harcokban érintett területek (Nyitra, Vas, Sopron, Veszprém, Pozsony) hanem a távolabbi várak népe is részt vett (Abaúj, Nógrád, Borsod, Gömör) ezekben a hadműveletekben. Hadba vonulásuk nem valami rendkívüli esemény kapcsán, hanem a hagyományos rend, a várszervezethez való tartozásuk alapján történt. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a 13. század végén a királyi várszervezet katonai szempontból még működőképes intézmény volt.⁶⁶

Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették

el jelentőségüket.⁶⁷ A tatároknak voltak ostromgépeik és nagyon is jól tudtak várat ostromolni, amint ezt a szemtanú, Rogerius ki is hangsúlyozta. Komolyabb ostromot azonban csak Esztergom kellett, hogy kiálljon. Itt is csak a várost sikerült bevenni, a vár ellenállt támadásaiknak.⁶⁸ Vagyis a tatárok elől csakis a várak, mégpedig ahogy fentebb láttuk, elsősorban az ispáni várak jelentettek biztos menedéket. Az ispáni várak megszűnésében tehát nem annyira hadászati korszerűtlenségük, mint inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszott szerepet, amely a 13. század második felében végbement Magyarországon. Ennek során az István király által létrehozott királyi vármegye felbomlott, s átadta a helyét a más alapokon szerveződött nemesi megyének. Borsod esetében ezt egész pontosan nyomon lehet követni. 1261-ben,⁶⁹ de még 1282-ben⁷⁰ is saját váraként említi a király. Nem kétséges tehát, hogy ekkor még várként működött. 1275-ben a borsodi vár katonái még a király hadseregében harcoltak.⁷¹ Semmivel sem igazolható tehát Bóna azon elképzelése, miszerint a tatárok által elpusztított várakat nevezte volna a nép „földvárnak”, amit szerinte Borsod története példázna perdöntően.⁷² Az egykori megyeszékhely 1332-ben már egy magánföldesúr birtoka volt, és a várat 1334-ben valóban, mint „*Feldwarnak* nevezett sáncot” említik.⁷³ Ez azonban csaknem egy évszázaddal a tatárjárás után történt.

Abaújvár még Borsodnál is tovább, a 14. század közepéig megtartotta eredeti szerepét, 1353-ban ugyanis várnagyát említik forrásaink.⁷⁴ A rozgonyi csata után a Drugeth család tagjai, előbb Fülöp, majd Vilmos lett Abaúj vármegye ispánja, s az ispáni központ, Abaújvár irányítója is.⁷⁵ Nincs közvetlen adatunk arra, hogy a Drugethek vezetése alatt álló ispánsági központból mikor lett Drugeth Fülöp személyes tulajdona. Annyi azonban bizonyos, hogy 1355-ben már özvegyének a birtoka.⁷⁶ A régészeti adatok arra utalnak, hogy ebben az időben, egészen a 15. század elejéig

61 Zsoldos 1991. 65., 80. Trencsén, Túróc, Nyitra, Komárom.

62 Zsoldos 1991. 71.

63 Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1959) 243.; B. Szabó János: A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest, 2007. 76., 82. (a továbbiakban: B. Szabó 2007).

64 Zsoldos 1991. 65.; B. Szabó 2007. 126.

65 Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. VI. Budapest, 1876. 205–207., VII. Budapest, 1880. 158–159.

66 Zsoldos 1991. 70–71.

67 Hasonló, fa-föld szerkezetű várak ugyanis még a török korban is épültek. Szerepük ekkor is jelentős volt. V.ö.: Nováki Gyula: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. *Építés-Építészettudomány*, 7. (1975) 338.

68 Szende László: Magyarországi várak Rogerius korában. *Limes*, 45–46 (2001) 109–110.; B. Szabó 2007. 154.

69 ÁMTF I. 761–762.

70 Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Budapest, 1871. 9. kötet, 235. (CD).

71 A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk.: Nagy Gyula. Budapest, 1887. 18–20.

72 Bóna 1998. 22.

73 ÁMTF I. 761–762.

74 AOKm VI. 25.

75 1320-ból Drugeth Fülöp szepesi és újvári ispán Abaújváron kelt leveléről van tudomásunk. V.ö.: AO I. 563. 1330–1334-ben pedig Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán abaújvári várnagyáról és udvarbírájáról szólnak forrásaink. V.ö.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829. VI/2. 348.

76 AOKm VI. 336.

a várbeli település élete zavartalanul folytatódott. Bizonyos azonban, hogy a 12. század végén már létezett egy várfalakon kívüli településrész is. Közvetlenül a vár alatt, a keleti oldalon, mai Petőfi utca 60. számú telkén ugyanis 12. századi leletek, többek között két, III. Béla (1172–1196) által veretett rézpénz (CHN I. 99.) is napvilágot látott.⁷⁷ Nagyon valószínű, hogy a településnek ez a része a 12. század vége és a 15. század között töretlenül fejlődött, és megépült a temploma is.⁷⁸

A 15. század elején a várbéli település elnéptelenedett. Ekkorra azonban a váron kívüli település szerkezete, utcahálózata már teljesen kialakult. Erre mutat egy 1461-ben kelt, zálogügylettel kapcsolatos oklevél.⁷⁹ Ebből világosan kitetszik, hogy a házak az egyre emelkedő dombokon, egymással csaknem párhuzamos három utcában álltak. Az utcákat a földrajzi elhelyezkedésüknek megfelelően Felső, Középső és Alsó utcának nevezték. Amint azt az első katonai felmérés térképe mutatja, ezt a szerkezetet a falu évszázadokon keresztül megőrizte, arculatát lényegében még ma is ez határozza meg.

Az abaújházi vár és település életében a változás fokozatosan következett be. Elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi volt, hiszen adataink szerint a 14. században, de még a 15. század elején is Abaújház meglehetősen népes település lehetett.⁸⁰ A változás tehát nem Abaújház nagyságát, hanem a jogállását érintette. Az Árpád-korban mint megyeszékhely a király tulajdonában állt, noha az ispán irányította. A 14. század második felére a városias jellegű királyi központból egy nagybirtokos faluja lett.

Az tehát, hogy a föld-favárak a 13. század végén eltűntek, és az utolsót 1290-ben említik, a fentebb említett tények szintén nem támasztják alá.⁸¹ Egy-egy ispáni vár „földvárrá,” azaz használaton kívülé válása feltehetően a magánkézre kerülésével is összhangban lehet.⁸² Láttuk, hogy Borsod 1332-ben ma-

gánkézen tűnik fel, Abaújház 1355-ben utolsó ispánja, Drugeth Fülöp családjának birtokaként jelenik meg a forrásokban.⁸³ Komáromot miután a tatárjárás során sikeresen megvédték, a király eladományozta.⁸⁴ Trencsént 1302-ben adományozták el.⁸⁵ A hosszú ideig (11–13. század) határvédő szerepet betöltő semptei várispánságot 1261 körül IV. Béla elajándékozta.⁸⁶ Szabolcs a 13. század második felében került ki a király tulajdonából.⁸⁷

Az ispáni várak elsorvadása a régi városok hanyatlásához hasonlítható. Okai között a már említetteken kívül számba jöhet a piachálózat átalakulása, a kereskedelmi utak áthelyeződése is.⁸⁸

Összefoglalás

Cikkemben a 11–13. századi ispánsági várakkal kapcsolatos két kérdéskörrel foglalkozom. Elsőként azt vizsgáltam, hogy mi volt a szerepe ezeknek a váraknak az Árpád-korban. Az elmúlt harminc év ásatásai egyértelműen bebizonyították, hogy a várak nemcsak veszély esetén használatos menedékhelyek voltak. Az előkerült objektumok és leletek, valamint írásos forrásaink egyaránt arra mutatnak, hogy a 11–13. században ispáni váraink nemcsak lakottak voltak, hanem ezek lehettek azok a központi helyek, amelyek városias funkciókat láttak el. Másodikként a várak elavulásának idejével kapcsolatos vélekedéseket tekintettem át. Az újabb kutatások tükrében nem tartható tovább az a sokat hangoztatott vélemény, mely szerint ispáni váraink nagy része a tatárjáráskor elpusztult, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Megszűnésében inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszott szerepet, amely a 13. század második felében végbement Magyarországon. Ehhez hozzájárulhatott a piachálózat átalakulása és a kereskedelmi utak áthelyeződése is.

77 Gádor 1988. 7., 12. jegyzet.

78 Markó 2008.

79 MOL DL 70910 = NRA 57342.

80 A 14. század első harmadában keletkezett pápai tizedjegyzék szerint Újház még Abaúj megye első 15 települése között volt. V.ö.: ÁMTF I. 54–55. 1427-ben Abaújházon 61 portát írtak össze, amely ugyancsak arra mutat, hogy a megye nagyobb települései közé tartozott. V.ö.: Thallóczy Lajos: A kamara haszna (Lucrum camarae). Budapest, 1879. 140., 3. jegyzet. Ez utóbbi adatok azonban nagy valószínűséggel már a váron kívüli településre vonatkoznak.

81 Bóna 1998. 22–23.

82 Zsoldos Attila úgy véli, hogy a királyi birtokok eladományozása ugyan hatással lehetett a királyi várszervezet sorsának alakulására, széthullásának azonban elsősorban nem ez lehetett az oka. V.ö.: Zsoldos 2000. 45.

83 AOKm VI. 336–342.

84 Kristó 1988. 337–338.

85 Kristó 1988. 352.

86 Kristó 1988. 354–355.

87 Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről. 1969–1971. *Archaeologiai Értesítő*, 100. (1973) 170.

88 Fügedi 1981. 343.; Romhányi 1990. 125.

Szerzők

BARÁZ CSABA

Bükk Nemzeti Park Igazgatóság
Eger

B. BENKHARD LILLA

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
Műemléki Kutatási és Dokumentációs Központ
Budapest

DÉNES JÓZSEF

Csepreg
Hunyadi u. 14.

DOMOKOS GYÖRGY

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Budapest

FÜLÖP ANDRÁS

Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Örökségvédelmi Központ
Budapest

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

Herman Ottó Múzeum
Miskolc

HÉCZEY-MARKÓ ÁGNES

Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Örökségvédelmi Központ
Budapest

HORVÁTH RICHÁRD

Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézet
Budapest

KOPPÁNY ANDRÁS

Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Örökségvédelmi Központ
Budapest

KOPPÁNY TIBOR

Budapest

KOVÁCS GYÖNGYI

Magyar Tudományos Akadémia
Régészeti Intézete
Budapest

KRENN, MARTIN

Bundesdenkmalamt
Abteilung für Bodendenkmale
Wien

MAGYAR KÁROLY

Budapesti Történeti Múzeum
Budapest

MENTÉNYI KLÁRA

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
Műemléki Kutatási és Dokumentációs Központ
Budapest

MÉSZÁROS ORSOLYA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Budapest

MIKLÓS ZSUZSA

Magyar Tudományos Akadémia
Régészeti Intézete
Budapest

MORDOVIN MAXIM

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Budapest

NAGY SZABOLCS

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Budapest

NOVÁKI GYULA

Budapest, XI. ker.
Bartók Béla út 18.

PÁLFFY GÉZA

Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézet
Budapest

POLGÁR BALÁZS

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Budapest

PRAJDA KATALIN

New Europe College
Bucureşti

PREDOVNIK, KATARINA

Univerzitet Ljubljana,
Philosophische Fakultät,
Abteilung für Archäologie
Ljubljana

RUSU, ADRIAN ANDREI

Institutul de Arheologie şi Istoria Artei al
Academiei Române
Cluj-Napoca

SCHOLZ, UTE

Archaeology Service,
St. Pölten

SIMON ZOLTÁN

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
Műemléki Kutatási és Dokumentációs Központ
Budapest

SÓFALVI ANDRÁS

Haáz Rezső Múzeum
Székelyudvarhely

SÜMEGI PÁL

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtani és Őslénytani Tanszék
Szeged

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

Herman Ottó Múzeum
Miskolc

TEREI GYÖRGY

Budapesti Történeti Múzeum
Budapest

TOLNAI GERGELY

Magyar Nemzeti Múzeum
Vármúzeuma
Esztergom

TOMKA GÁBOR

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest

VÉGH ANDRÁS

Budapesti Történeti Múzeum
Budapest

VIZI MÁRTA

Wosinsky Mór Megyei Múzeum
Szekszárd

WOLF MÁRIA

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Régészeti Tanszék
Szeged